

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

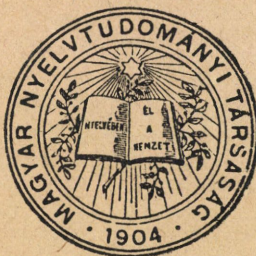
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

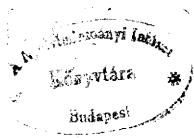
XXXIX. KÖTET



BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1943

P



Magyar Állami Könyvtár
Budapest

Magyar Állami Könyvtár
Budapest

Magyar Állami Könyvtár
Budapest



NYELVTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR	
Névszám: 49-376	
49	376

F4198/75

1980

1965

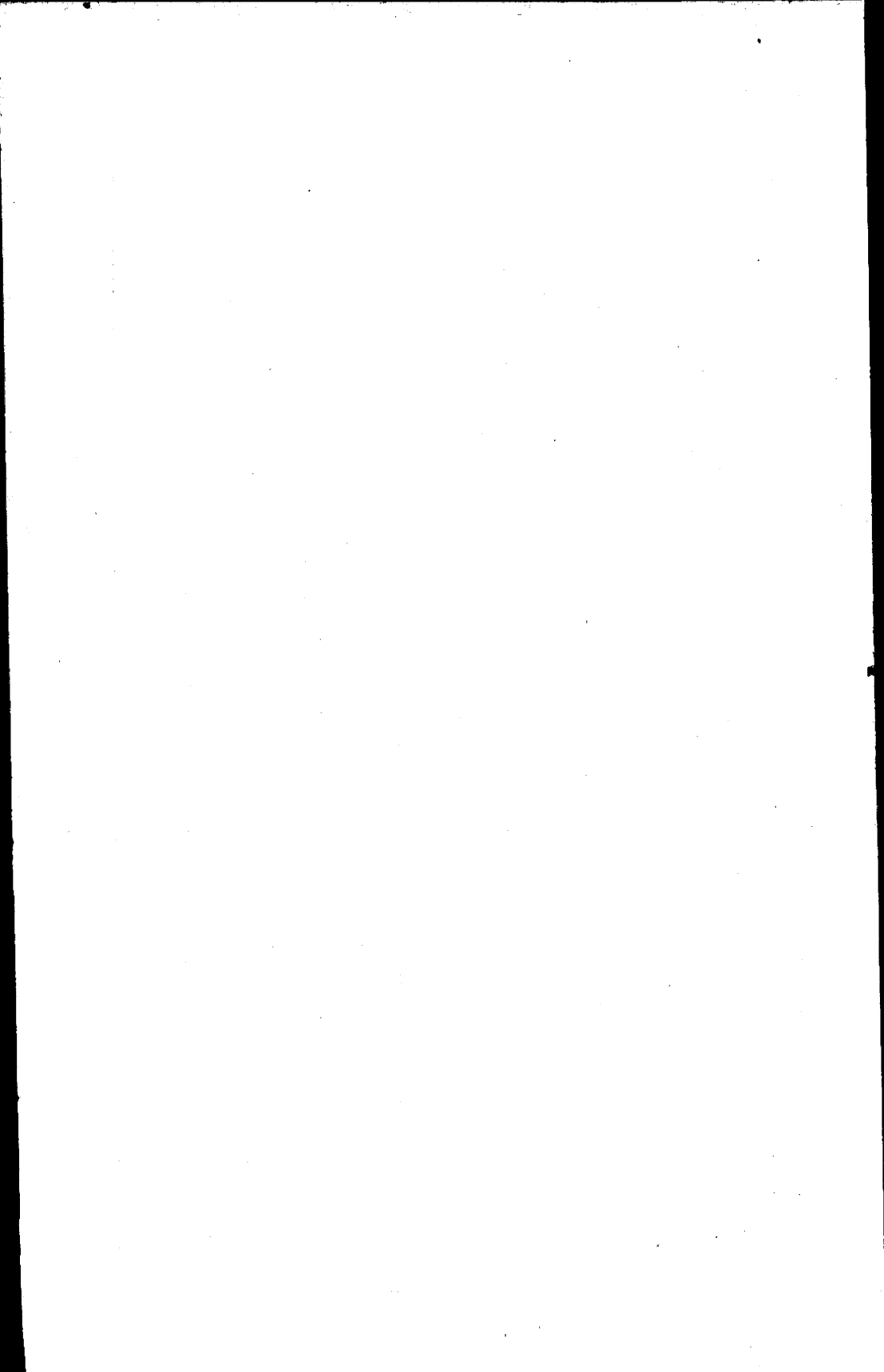
A Magyar Nyelvtudományi Társaság
mély fájdalommal jelenti, hogy elnöke,

SZINNYEI JÓZSEF

nyug. egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia igazgató és rendes
tagja s főkönyvtárnoka

alkotásokban gazdag életének 86. évében,
1943. április hó 14-én elhunyt. A váltakozó
nyelvész-nemzedékek bölcs mesterét, tudomá-
nyos törekvéseink megértő istápolóját, mun-
kásságunk avatott irányítóját veszítettük el
benne.

*Emlékét áldó kegyelettel őrizzük
szívünkben.*



MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIX. ÉVF.

1943. FEBRUAR

I. SZÁM

Szláv jövevényeink tővégi magánhangzóinak történetéhez.

1931-ben jelent meg BEKE ÖDÖN első tanulmánya a magyar nyelv szláv és német elemeinek tővégi magánhangzóiról.¹ Az itt közzétett elméletét azóta idegen nyelven háromszor is ismertetted,² a nélkül, hogy nagyobb visszhangot keltett volna.

BEKE elmélete szerint a magyar nyelv történeti korában nemcsak a felső nyelvállású szóvégi *u*, *ü* és *i*, hanem a középső nyelvállású *o*, *ö* (és *e*?) is lekopott. Ha idegen nyelvi szóvégi *-o*-val, illetőleg *-e*-vel szemben a magyarban mégis magánhangzót találunk, mint pl. a szláv *šeno* > magyar *széna*, vagy a német *Rame* > magyar *ráma* esetében, akkor szerinte itt nem az idegen tővégi hangok helyettesítésével van dolgunk, ahogy ezt eddig tudtuk,³ hanem ezek az idegen nyelvi tővégi hangoktól teljesen függetlenül, mint „járulékhangok” a magyarban fejlődtek. Véleményét azokkal a szavakkal és nevekkal támogatja, amelyekben az idegen nyelvi *-o*, *-e*-vel szemben a magyarban zérus felel meg, és azokra, amelyekben eredeti mássalhangzós szóvéggel szemben a magyarban tővégi magánhangzót találunk.

Mivel BEKE elméletét első sorban a szláv jövevényyszavakra építi fel, a szláv hang- és alaktan terén viszont nem rendelkezik azokkal az ismeretekkel, amelyek egy ilyen, sokszor bonyolult kérdésszövevény tisztázásához szükségesek, kíváncsún látszik a BEKE-től érintett egész kérdést újra tárgyalni.

1. A szláv szóvégi *-o* magyar megfelelései.

akna (1197/1337: *Acna* hege OklSz.) < *okno* B.⁴ | *borda* (*borda* SchlSzój.; 1355: *Bordas* szn. OklSz.) < *burdo* B. | *borona* 'gerendafa' (1406: *berena* OklSz.) < *brvino* EtSz. | *csoda* (1198: *Chuda* szn. OklSz.; tn.: KT.) < *čudo* B. | *csoroszlya* (*chorozla* u a BesztSzój.) < *črěslo* B. | *gabona* (*gabona* SchlSzój.) < *gobino* EtSz. II, 747 | *gerezna* (*gerezna* BesztSzój. 1066,

¹ BEKE, A tővégi magánhangzók történetéhez: Nyr. LX, 108–11, 138–40.

² BEKE, Zur Lautgeschichte der deutschen Lehnwörter der ungar. Sprache: Theutonista 1931. — Zur Lautgeschichte der slav. Lehnwörter im Ungarischen: FUF. XXIV (1937.), 256–63. — Zur Lautgeschichte der slav. Lehnwörter im Ungarischen: ZSPhil. XVI (1939.), 319–27.

³ MELICH, A tővégi magánhangzókról: MNy. VI, 62.

⁴ B. = BÁRCZI GÉZA, Magyar Szófejtő Szótár.

1069) < *kvrzno* B. | *iga* (*yga* BesztSzőj.) < *igo* B. | *kapta* (*capta* SchlHort. 1469) < *kopyto* B. | *lukna* (1506: *lukna* OklSz.) < *lukno* | *maláta* (*malatha* BesztSzőj.) < tót vagy délszláv *mlato*; vö. lengyel *mloto* ~ *mlota* és orosz *molot* | *mocsolya* (1229: *Muchula* OklSz.) < *mořilo* | *motolla* (*motola* SchlSzőj.) < délszláv *motorilo* | *nyoszolya* (1452: *Nozolya* OklSz.) < *nosilo* | *palozsna* 'tojás, amelyet a tyúk alá tesznek, hogy oda tojjék' (MTsz.) < *položno* t. i. jaje 'tojás' | *pászma* (1792: *pászma* SzD.; *pásmás* eső PPB., NySz.) < *pasmo* B. | *pólya* (1617: *pola* MA.; de *polal* XVI. sz. el. NySz.; *polka* BesztSzőj., SchlSzőj.)¹ < *povijalo* B. | *prósza* (1772. *prósza* NySz.) < *proso* | *puzdra* (*puzdra* KönSzőj., BesztSzőj.) < *puzdro* B. | *rosta* (*rosta* SchlSzőj.) < *rešeto* B. | *ruha* (*ruha* BesztSzőj.) < *rucho* B. | *silla* 'ár' (szerszám) Hétfalu (MTsz.) < nyugati szláv *šidlo*, (keleti és déli szláv *šilo*) | *széna* (1055: *petre zenaia* *hel rea* ÓMOlv. 22, OklSz.) < *sěno* B. | *szita* (1374: *Zyta* szn., *zitha* SchlSzőj.) < *sito* B. | *tészta* (*testa* SchlHort.) < *těsto* B. | *tézsola*, *ténzsola* (1552: OklSz., GyöngyTör., NySz.) < *težalo* (ASBÖTH: Nyr. XXXI, 379) | *vitrola* (*vitrola* BesztSzőj.) < déli szláv *větrilo* B. | *zabola* (*zabla* BesztSzőj.) < *zořalo* ASBÖTH: ASIPh. XXV, 569, B.

Ebben a huszonnyolc szóban tehát a szláv -o-nak a magyarban a felel meg. A legrégibb idők óta, amióta csak adataink vannak rájuk, e szavakat csak -a tövéggel ismerjük. BEKE feltevését tehát, hogy itt a szláv szóvégi -o a magyarban lekopott, később pedig a mássalhangzós szóvcghez egy -a járulékhang fejlődött, a nyelvtörténet nem igazolja. Különben is nem világos, hogyan képzei BEKE a lekopás folyamatát. Vajjon úgy gondolja-e, hogy a) a szláv szóvégi -o a magyarba mint -o került át, itt -u-vá fejlődött, s az u, i tövégi hangzókkal egyidőben kopott le (tehát: szláv *sěno* > magyar **szěno* > **szěnu* > **szěn* > *szén* + a?), vagy b) a szláv -o már hanghelyettesítéssel (mivel a magyartlan szóvégi -o nem volt) mint -u került át, és így kopott le (tehát **szěnu* > **szěn*), vagy végül c) a magyarság a szóvégi -o-t nem is érzékelte volna (mint pl. az r ~ ř különbséget), és már -o nélkül vette volna át a szavakat? Akármint gondolja is azonban BEKE az -o lekopását, a nyelvtörténeti adatok határozottan felfogása ellen vallanak. Ugyanakkor, amikor a szóvégi u ~ i még teljes mértékben megvan, sőt ebbe az -u, -i végű rendszerbe még az idegen nevek is beilleszkednek: *Ecilburg-u*, *Tos-u*, *Perl-ü* (Anon., VárReg.), a *széna* már 1055-ben nemcsak a feltett **szěno* > **szěnu* > **szěn* fejlődésen lett volna túl, hanem már a járulékhangot is felvette volna. Ugyanezt mondhatjuk a XII., illető-

¹ CALEPINUS szótárában a szónak *paló*, *pálotska*, *pépálólom* a. m. *pólya*, *pólyácska*, *bépólydlom* alakjai nyilván sajtóhibák.

leg a XIII. század elejéről már igazolt *csoda*, *akna* és *mocso-lya* szavakról is.¹

A szláv -o tövégi hangzónak a helynevekben is ugyanaz a megfelelése, mint a közszavakban: *Balata* < *blato* 'sár': *Balata* few Curgó mellett Somogy m. (1331: AnjouOkm. II, 563) | *Balata* halastó Bálványszakállas mellett Komárom m. (1288: MonStr. I, 558) | *Balota* völgy Baraca mellett Gömör m. (1414: *Balatha*, 1415, 1689, 1786: *Balata*, 1864: *Balota* ILA BÁLINT szíves közlése) | *Balota* dűlő Kiskunhalas mellett (Nyr. IX, 381) | *Baláta* dűlő Derecske határában Heves m. (Nyr. XXVI, 286) || *Burda* < *burdo* 'hegy': *Bardahalom* dűlő Füzesgyarmat mellett Békés m. (MOÓR: ZONF. VI, 15) | in monte *Bordachege* 'Borda hegye' (1229: OklSz.).

Ezzel a szabályos szláv -o > magyar -a megfeleléssel szemben, amely tudvalevőleg a szóvégi -o magyar hanghelyettesítése olyan korban, amikor még hosszú ó sem volt a magyarban, van két szavunk, amelyek szóvége másképp viselkedik. Az egyik a *nyoszolyó*, a másik a *vödör*.

A *nyoszolyó* (*nozolycu* 'proca' BesztSzőj.) a szláv *nosilo*-ból való, de viszonya a *nyoszolyá*-hoz nem egészen világos. A két szó az egész nyelvtörténeten át határozottan különáll egymástól. Míg a *nyoszolya* mindig dolog (ágyféle), addig a *nyoszolyó* mindig személy (a menyasszony leánykísérője). A nyelvjárási *nyuszó*, *nyűsző* stb. természetesen szintén csak a *nyoszolyó* változatai. Hogy a *nyoszolyó* -ó-ja nem járulékhang, mint BEKE gondolja, azt már a *nyoszolya* is mutatja, hiszen a feltett **nyoszoly* sehonnan sem igazolható. A *nyoszolyó* -ó-jára vonatkozólag több feltevést is megkockáztathatunk, a nélkül, hogy a kérdést véglegesen eldönthetnők. Az egyik az, hogy a *nyoszolyó* és a *nyoszolya* között a viszony olyan volna, mint a *hulla* ~ *hulló*, *penge* ~ *pengő* között. Tehát analógiás alakulás volna. A másik pedig, hogy a *nyoszolyó* önálló átvétel a *nosilo*-ból olyan korban, amikor a magyar a rövid szóvégi -o-t már hosszú -ó-val vette át. Ez ellen szól azonban, hogy a *nosilo* szónak a szláv nyelvekben sehol személy jelentése nincs, azért bizonyos, hogy a 'nyoszolyolány' jelentésű *nyoszolyó* csak a magyarban fejlődhetett. Az is feltehető, hogy

¹ A BEKÉTI feltett **szén* > **szén* + *a*, **gerezn* > **gerezn* + *a*, **ig* > **ig* + *a*, **szit* > **szit* + *a*, **tiszt* > **tiszt* + *a* s.b. esetében érthetetlen volna, hogy ezekhez a magashangú szavakhoz miért járult mélyhangú hangzó? A *rosta* esetében pedig magyarázatlan volna a szó mélyhangúsága: szláv *rešeto* > magyar **reset*!

BEKE (Nyr. LX, 140) szerint az *akna* régi *akana* alakja is mutatná, hogy a szóvégi -a csak újabban fejlődött benne. Szerinte: szláv *okno* > **okn* > **akn* > **okan*, **akan*, ebből **okona* > *akna*. Szerinte ha a szóvégi -o hanghelyettesítéssel -a-val került volna át a magyarba, nem lett volna szükség a *k* és *n* hangok közé egy ejtéskönnyítő hang betoldására. Azonban itt nyilván egy a magyarban szokatlan *kn*, *gn* hangkapcsolat kiküszöböléséről van szó, legalább is a *jegenye* < *jagüdu* másképp alig magyarázható.

a **nyoszolya-lány* összetételben a melléknévi igenevek -ó képzőjének hatására alakult a *nyoszolyó*. — Mindenesetre bizonyos, hogy járulékhangra gondolni itt sem okunk, sem szükségünk nincs.¹

Ami a *vödör* szót illeti (*veder* SchlSzőj.), itt a szláv *vědro* -o-jával szemben mindig zérust találunk ugyan, de, mint már MELICH rámutatott (MNY. VI, 62), a szó a magyarba mint mértékegység *vědro* többes genitivusban jött át. A szláv nyelvekben ugyanis 5 és annál nagyobb számnevek mellett a főnevek többes genitivusban állanak. Hogy a *vědro* a szlávban bormértékegység volt, azt több nyelvből tudjuk igazolni.² A magyarban szintén bormértékegység is volt (NySz.). Ez az egy szó tehát, amelyben a szláv forma -o-jával szemben a magyarban zérus van, az -o lekopásának elméletében bizonyítékul nem szolgálhat.

BEKE az -o lekopását azonban a *vödör* szón kívül még két földrajzi névvel: *Komárom* és *Balaton* névvel is bizonyítani akarja. Azonban *Komárom* és *Balaton* nem a BEKE feltette szláv *Komarino*, *Blatino* semlegesnemű alakokból, hanem a hímnemű **Komarino*, **Blatino* alakokból valók. — Az, hogy ma tótul *Komárom* neve *Komárno*, nem bizonyít semmit, mert a csehben, tótban és lengyelben a melléknévek hímnemű alakját a semlegesnemű szorította ki, ami azzal függ össze, hogy a melléknév semlegesnemű alakja egyúttal a melléknév főnevesítésére is szolgál (pl. *dobro* 'a jó, das Gute'). Így lett a régi *Gnezdén* (1136.), *Nakel* (1136.) a mai lengyelben *Gniezdno*, *Nakto* stb., a régi *Glaven*, *Opočen*, *Brnen* a mai csehben *Hlavno*, *Opočno*, *Brno* (< *Brnno*).³ — Igaz, hogy a *Balaton* esetében látszólag nincs jogunk a hímnemű melléknévalakból kiindulni, hiszen a jelzett szó, amire vonatkozott: a *jezero* 'tó' semlegesnemű. Mivel azonban a *Balaton* már 1055-ben fővéghangzó nélkül, *Bolatin* ~ *Balatin* alakban fordul elő (ÓMolv. 29, 21), nyilvánvaló, hogy a magyarság a *Balaton*

¹ Vö. pl. a *szaikó* -ó-ját (*zaya* BesztSzőj., SchlSzőj., *szaiko* CAL. stb. NySz.), amelyben az ó a szláv *soja* ~ *sojka*-val szemben nyilván magyar kicsinyítő képző.

² A *vědro* ra, mint mértékegységre vonatkozólag vö. lengyel: *Ślownik języka polskiego* (= Varsói Szótár), cseh: JUNGSMANN, *Ślownik česko-německý*; szerb-horvát: MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*; orosz: SREZNEVSKIJ, *Materijaly* 480.

³ MELICH: MNY. XXXVI, 16. A *Brno* névre vö.: lengyel *Brenna* patak *Brenno* helység, *Breni*, *Brenik*, *Brenica* ~ *Brennica* stb. víz- és helynevek (KOZIEROWSKI, *Badania geogr.* I., II., IV., VI.); délszláv: *Brna*, *Brnik*, *Brnica*, *Brnj*, *Brnjača*, *Brnjak* stb. helynevek (Imenik-Registar I.); orosz *Bronik*, *Bronka*, *Bronniki* (MAŠTAKOV, *Spisok rek Dněprovskago Bassejna* 149, 166, 167) < szláv *brnino* ~ *brnina* ~ *brnino*, melléknév a *brnnoje* 'sár' szóból (BERNEKER, EtWb. I, 95).

melletti várról, **Blatono*-ról nevezte el a tavat.¹ A **Blatono-grado* talán a mai Zalavárral azonos.

A BEKÉTől bizonyítékul felhozott *cserpál* 'merítő edény', ha nem sajtóhiba *cserpák* helyett (Sátoraljaújhely Nyr. XVI, 287; Bereg m. Nyr. XXVI, 329; vö. EtSz. I, 993) nyilván egészen újkori átvétel, az -o lekopásának bizonyítékául tehát már kronológiai okokból sem szolgálhat.

2. A szláv szóvégi -e magyar megfelelői.

bodza (1240: villa *Bozias* OklSz., *bozya* BesztSzőj.) < *bъzyje* B. | *gereblye* ~ *garáblya* (1319: de prato *Garabla* OklSz.; *gereblye* BesztSzőj.) < *grablje* B. | *kapca* (*capca*, *capcha* BesztSzőj.) < *kopitъce* (vö. horvát „nogavice i *kopitca*“ plur. nom., XIV. sz.: Starine VII, 113) | *kótyavetye* (1540: OklSz.) < szerb *kočeveće* B. | *köröplye* 'hótalp' Udvarhely m. (MTsz.) < szerb *krplje* 'der Schneeschuh' Vuk³ | *perje* (*perie* CAL., NySz.) < *pyrje* B. | *pernye* (*perne* BécsiK. NySz.) < *pyrnje* B. | *pozdorja* (*posdorya* SchIHort.) < *pazderje* B. | *próstyá*, *poróstyá* 'kerítés, palánk, sövény' (MTsz.) < szerb *próšće* (coll.) 'die Planken' Vuk³ | *szittyó* ~ *szittyá* (MTsz.) (*scittan* Lomot lel RMNy. IV, 14; NyT. XV, 121² ~ *zittyó* CAL.) < *sitъje*.

Ezekből az adatokból megint világos, hogy a szláv szóvégi -e-nek szintén magánhangzó felel meg. Mégpedig magashangú szavakban -e, mélyhangúakban pedig -a. Ezekben az -e lekopását és egy -a ~ -e utólagos odaragadását feltenni éppúgy nincs okunk, mint a szóvégi -o esetében. De ugyanúgy, mint az előző csoportnál, ilyen lekopás ellen több magyar szónak már a hangalakja is tiltakozik. A *bodzá*-nál (< *bozja*, vö. a székely *bozja* alakot is) például fel kellene tenni egy **bozj* alakot, bár ilyen alak a magyarban aligha volt valaha is lehetséges, hiszen abból nyilván **boz* alakult volna,³ »járulékhanggal« pedig **boza*. A *gereblye* ~ *garáblya* viszont **gerebly* ~ *garábly* alakban szintén egy pillanatig sem tarthatta volna magát, hanem nyilván **gereb'ly* ~ **garaboly* vált volna belőle. Viszont »járulékhanggal« ebből nyilván inkább **gerbéllye* ~ **garbolya* stb. alakúvá fejlődött volna. Igaz viszont, hogy az *r* végűeknél (*perje*, *pozdorja*) az *e* lekopása esetén — ejtéskönyvitő -a, -e hanggal — valóban fejlődhetett volna **perj-e*, **pozdorj-a* (vö. *epergye* < *eperj*, *szederje* ~ *szedernye* stb. < *szederj*, MTsz.). Mindenesetre azonban a régi adatok ezt a feltevést egyáltalában nem támogatják.

¹ Az egyházi szláv források Kocelt *Knezb blatonsko*-nek, azaz 'blateni' fejedeleme' nek nevezik (MELICH, SzJöv. I/2. 101).

² A NySz. II, 262 ezt az adatot *Szittón* alakban közli, azaz három hibát is követ el benne.

³ A magyar *boz*, *bozfa* a szláv *bъzy*-ból való (EtSz. I, 437).

A *szittyá* ~ *szittyó* szónál nem a szóvégi -ó a feltűnő, mert a *disznó* ~ *diszna*, *savanyó* ~ *savanya*, *dió* ~ *dia*. *huzavona* (HORGER: MNy. IX, 116) stb. alakpárok alapján ez könnyen magyarázható, hanem a szó mélyhangúsága. A szláv *sitoje* alapján ugyanis magashangú **szittyé* alakot kellene várunk. Ez az alak azonban nyilván nem az egyszámú *sitoje* alanyeset, hanem a többes *sitoja* alanyeset átvétele. Az -*uje* képző ugyanis gyűjtőnévképző, amely már az egyszámban is többes fogalmat jelöl. Ezért a szláv nyelvekben gyakran tapasztalható, hogy az ilyen szó alakilag is többesszámúvá válik, vagy legalább is többes számban (-*ja*) gyakran használatos. Az -*uje* képzős főnevek így fejlődtek a kis oroszban kivétel nélkül -*ja* végűekké (*žěŕŕa* < *žituje* stb.).

BEKE elméletének legfőbb bizonyítékaiul azonban ebben a csoportban a szláv eredetű népneveket tekinti. ZSIPH. XVI, 320 ugyanis azt mondja, hogy a szláv szóvégi -*e* lekopását legvilágosabban a *lengyel*, ó-magyar *lengyen*, *bolgár*, *keresztény* és *zsidó* szavak bizonyítják, amelyek szerinte a szláv (orosz) **lęděne*, *bolgare*, *kręstojane* és *židove* többes nominativusos alakok átvételei.

A kérdés azonban korántsem olyan egyszerű. Már MELICH JÁNOS is (Néhány magyar népnévről: MNy. V, 293, 343) rámutatott vele kapcsolatos problémákra. Itt — részben bővebb anyag alapján — behatóbban kell vele foglalkoznunk.

A szláv nyelvekben a népnevek közül eredetileg csak a -*janin* ~ *énin* képzős nevek többesének volt -*e* ragjuk (*Slovénin* ~ *Slovéne*, *Rimljanin* ~ *Rimljane* stb.), míg a többiek beleilleszkedtek a szóvégük alapján megfelelő tövű névragozásba. Így pl. **qgr* 'magyar', **vlach* 'oláh, olasz', **němci* 'német', **obri* 'avar', **pečenę* 'besenyő', **prus* 'porosz', **gręk* 'görög', **vareę* 'varég', **rus* 'orosz', *čech* 'cseh' stb. az *o*- tövű névragozásba került bele: plur. nom. *qgri*, *vlasi*, *němci*, *obri*, *pečenęzi*, *prusi*, *gręci*, *varezi*, *rusi*, *česi* stb. Így mindig a Nestor-kronikában (Pověsti viemennych lęt. Kiadta ŠACHMATOV. Petrograd, 1916.): *Prusi* 4, *Varjazi* 4, 61, *Gęti* 'gótok' 4, *čęrcati* 5, 12, *Česi* 5, *Uęri* 11, 25, 47, 50, *Obri* 11, *Pečenęzi* 11, 46, *Gręci* 30, *Tęrci* 279 (*Tęrk!*), *Polovęci* 'kunok' 293 stb. Az -*ar* végűek viszont az -*ari*- végű főnevek szerint (*čęsar* stb.), mint régi mássalhangzós tövek -*e* ragot kaptak: *bolgar* ~ *bolgare*, *kozari* ~ *kozare*. Nestornál: *Bolgare* 11, 46, 47, 50 stb.; *Kozare* 16, 61. A Cirill-legendában azonban még *Kozari* (TEODOROV-BALAN, Kiril i Metodi. I. Sofija, 1920. 63₁₃). A -*men* végűek a **kamy* > *kamen* ~ *kamene* alapján szintén mássalhangzós ragozásba kerültek bele: **tęrkmen* ~ *Tęrkmene* Nestor 292, de még *Armeni* 'örmények' Cirill-leg. 61₁₂.

Az *o*- tövű, élőlényeket jelentő főnevek azonban a *syn* ~ *synove* analógiájára minden nyelvben korán átkerültek az *u*- tövűekhez. Pl. a cseh *Uhrové*, *Čechové* stb. (vö. FLAJŠHANS,

Čechové či *Češi*? Naše řeč XVI, 289), orosz *Volochove*, *Ljachove*, *Fragove*, így Nestor 3, 4, 6, 25: *Fragove* < *fręgъ* 'frank',

A *-janinъ*, *-ěninъ* képzőben az *-inъ* csak az egyesszámban van meg. Mivel pedig a *-janinъ* képző mindig személyek, népek jelölésére szolgál, az *-inъ* egyesszámban egyéb, nem *-janinъ* képzővel alkotott népnevekhez is hozzátapadt. Így már a Nestor-krónikában az egyesszámban általában ezzel az *-inъ* képzővel továbbképzett alakokat találjuk; *Oborinъ* (11). *Rusinъ* (35, 36, 37, 56), *Grōdinъ* (37, 56, 58) de még *Varjagъ* (99, 100).

Az eredeti *o-* tövű népnevek ragozása tehát egyrészt az *u-* tö, másrészt a *-janinъ* képző hatása alatt a következőképen alakult: orosz *Ugrinъ* ~ *Ugrove*, *Tatarinъ* ~ *Tatarove*, *Rusinъ* ~ *Rusove*, *Bolgarinъ* ~ *Bolgare*, *Turčinъ* ~ *Turkove* stb. stb. (B. UNBEGAUN, La langue russe au XVI^e siècle. I. Paris, 1935. 270 kk.). — Azonban bármennyire elevenné is vált a *-janinъ* ~ *-ěninъ* képző egyes nyelvekben (pl. az oroszban és a lengyelben), kezdetben még arra sem volt képes, hogy az idegen eredetű *-jan*, *-an* végű szavakat a maga ragozásába vonja bele. Így pl. a *Krstojanъ* (< görög *χριστιανός*) és *Arojanъ* 'ariánus' az ó-egyházi szlávban az *o-* tövek szerint ragozódnak: *Krstojanъ* ~ plur. nom. *Krstojanī* (egy adat kivételével *Krstijaninъ* Supr. 186 mindig így), *Arojanъ* ~ *Arojanī*, és nem **Arojaninъ* ~ **Arojane*.¹ A *Krstojanъ* különben azokban a nyelvekben is sokáig megőrizte eredeti alakját, amelyekben a *-janinъ* képző eleven volt. A lengyelben pl. csak a XVI. században vált *Chrześcianinъ* ~ *Chrześcianie*,² az oroszban a legrégebbi időben csak *Krstojanъ* ~ *Chrstojanъ* található, így Nestor 35, később már *Krestjanin* (UNBEGAUN i. m. 280), a régi csehben szintén csak *Křestan* ismeretes (GEBAUER, Historická mluvnice jazyka českého III/1, 76). A 'kun' jelentésű orosz *Kuman* többese sem **Kumane*, hanem *Kumani*, Nestor 293, az *Urman* 'örmény' névé viszont már *Urmane*, Nestor 5.

Külön kell tárgyalnunk a 'zsidó' jelentésű szláv *židovinъ* szót. A szó a *iulæus* népnév egy román nyelvi **žudeus* ~ **žūdeus* alakjának az átvétele; fejlődése a következő: szláv **žūdevъ* > **židovъ*.³ A *židovъ* azonban igen korán került a *-janinъ* végű nevek hatása alá, azaz az egyesszámban az *-inъ*

¹ DIELS, Altkirchenslavische Grammatik I, 165.

² Łoś. Gramatyka polska. III, 7; eredetileg *Chrześcian* ~ *Chrześciani*.

³ A latin *u* > szláv *i*-re (*ū*-n keresztül?) vö. *crux* ~ *crucem* > róm. kat. szláv *křiž* | Róma > ó-egyh. szláv *Rimъ*. vö. cseh *Rím*, lengyel *Rzym* (F. LIEWEHR, Einführung in die h'ist. Grammatik der tschech. Sprache. I. Brünn, 1933. 182). A szláv *-ev* > *-ov* fejlődés kemény mássalhangzó után szabályos: vö. görög *véος* ~ szláv *novъ*, görög *κλέος* ~ szláv *slovo* (vö. DIELS i. m. 64). — A **žudeus* nyilván egy **žudeus* alakon keresztül fejlődött *židovъ*-vá. — Később az *-eos*, *-us* végű idegen nevek a szlávba szintén h'atuspótló más-salhangzóval kerültek át, de az már a *j* volt: ó-egyh. szláv *Timoŕej*, *Matŕej* stb. cseh, tót, lengyel *Matěj* (*Matej*, *Maciej* stb.).

képzővel bővült, a többesben pedig az *-e* ragot kapta: *židovino* ~ *židove*. Hogy azonban az eredeti *židov* ~ *židovi* alak is é't, bizonyítja az ó-egyházi szláv egyik nyelvemlékében, az Euchologium Sinaiticumban előforduló többes nominativusi *židovi* alak.¹ A *židov* alak különben, mint arra már MELICH rámutatott, ma is több nyelvben él. Így a kaj-horvátban: *židov*, a szlovénben *židov*, de meg kellett lennie a bolgárban, amint ezt egyrészt az o'áh *jidov* (MELICH: MNy. V, 344), másrészt a régi többes nominativusi *židovi* alak bizonyítja (DUVERNOIS, Slovar' bolgarskago jazyka 112). De él a *židov* alak a kis-orosz *žydiv* (< *židov*) ~ gen. *žydova* szóban is (HRINČENKO).²

Összegezve az eddig mondottakat, semmi okunk sincs arra, hogy *bolgár* és *zsidó* szavainkat a többes nominativusi *bolgare*, *židove* alakokból származtassuk, amikor teljes joggal az egyes nom. *bulgaro*, *židov* alakból is kiindulhatunk. Ami *keresztyén* > *keresztény* szavunkat illeti, nem is vehettük át egy **krstojane* alakból, mert ilyen alak a X—XI. században még talán nem is volt. Ha mégis megvolt (l. fentebb a CodSupr.-ból való adatot), az csak mint ritka kivétel fordult elő.

Ezzel szemben a *-janino* ~ *-énino* képzős szavak ragozása sok nyelvben igen szívós volt. Az ó-egyházi szlávban, az ó-oroszban, ó-lengyelben és ó-csehben a'ig találunk kivételt a *-janino* ~ nom. plur. *-jane* szabályos ragozása alól. Később azonban az analógia több nyelvben ennek a kategóriának a kipusztulását eredményezte. Mivel ez volt az egyetlen kategória, amelyben az egyesszámú tő nem egyezett a többesszámúval, egyfelől a többes tő győzött és kiszorította az egyesszámban levő *-in-t* (így a csehben, tótban, bolgárban és részben a lengyelben), másfelől az egyesszámú alak a többesbe is bekerült.³ Ez a fejlődés azonban minden adatunk szerint újabb eredetű, s így a nyilván nagyon régi *lengyel* (< **Lęděnin*)⁴ szavunk alapjául nem tehetünk fel egy **Lęděno* ~ **Lęděni* alakot. Véleményem szerint ebben az esetben a többes genitivusi **Lęděno* átvételével van dolgunk, és a szó a magyarban eredetileg nem népnév, hanem országnév volt. A szláv nyelvekben ugyanis az országnevek az illető népnevek többesével voltak

¹ EuchSin. 48a; vö. SLONSKI, Index verborum do Euchologium Sinaiticum. Warszawa, 1934, 48; DIELS i. m. 165.

² A *syno* ~ plur. nom. *synove*, plur. gen. *synov* analóg-ájára sok szláv nyelvben a plur. nom. és gen. *židove*, *židov*-hoz egy új sing. nom. keletkezett: *žid*. Ez van ma a csehben, tótban, lengyelben, oroszban, szerbben és részben a szlovénben. A szerb *žudij* újabb átvétel egy román nyelvből.

³ Így keletkezett a rutének népnéve: *Rusin* ~ plur. nom. *Rusini*, az eredeti *Rus* ~ *Rusi* > *Rusn* ~ *Rusove* helyén.

⁴ Itt jelzem, hogy *lengyel* szavunk orosz eredetét nem tartom kétségtelennek. Mivel a kérdés részletes megvitatást kíván, itt most nem tárgyalom, hanem legközelebb visszatérek rá. A szláv alapalakot most az elfogadott alakban jelzem.

azonosak. Pl. lengyel *Niemcy* 'németek' és 'Németország', *Węgry* 'Magyarország' (plur. acc.), *Węrzy* 'magyarok' (plur. nom), cseh *Uhry* 'Magyarország', orosz *iz Ljach* 'Lengyelországból' stb. A magyar név tehát a '-tól, -ből, -ról' jelentésű *iz, ot*, esetleg a nyugati szláv *do* '-ba' praepositio szerkezetekből: **iz, ot, do* **Leđěnz* került át a magyarba.¹ Hogy országnévből válhatik népnév, azt pl. *francia* szavunkkal is bizonyíthatjuk.

Nyilván ilyen többes genitivusi alakok átvételének kell magyaráznunk a magyarországi szláv *-jane* ~ *-ěne* képzős helyneveket is. Abból a tényből ugyanis, hogy az ilyen helynevekben soha *e*-t vagy — később — *i*-t nem találunk, nem tehetjük fel, hogy akár az egyik, akár a másik lekopott volna.²

Láttuk tehát, hogy a két kategóriában egyetlenegy szó vagy név nincs, amelynél a szláv szóvégi *-o*, vagy *-e* lekopását és „járulékhang” kifejlődését csak valószínűvé is tudnók tenni.

Szólnunk kell itt még azokról a szavainkról, amelyeket BEKE a járulékhangok biztos példáiként említ (ZfSIPh. XVI, 323).

A *babona* nyilván nem egy többes nominativusi szláv *babuny* (orosz egyh. szláv), hanem az egyesszámú *bobona* átvétele (kisorosz *babóna*, vö. oláh *boboánă*, cseh népn. *bobona*). A kérdés ugyanaz, mint a *villa* esetében, amely a szlávban ugyan általában csak többesben használatos (*vidly* ~ *vily*), azonban természetesen egyesszáma is van. A *cserfa* és *cserefa* viszonya ugyanaz, mint a *bozfa* és *bodzafa* között: **cěra* ~ *cěroje*. A *cső* ~ *cséve* kettősség már a szlávban megvan: *cěvo*: bolgár, szerb, szlovén, ó-cseh, *cěra*: bolgár, orosz, kisorosz, cseh, lengyel, szorb (BERNEKER, EtWb. I, 128). Az *unoka* és *koma* nyilván a szláv nőnemű *vnuka* 'leányunoka' és *kuma* 'komaasszony' átvételei.³ Az *ontora* < **otora* és *ösztöke* < **styka* kétségtelenül a 'hordó ontora', 'eke ösztöke' jelentésű birtokos-szerkezetekből váltak ki; vö. *eke szárva*, *szekér rúdja* stb. A *deszpota* és *deszpota* nem a magyarban alakult, hanem mindegyik külön átvétel. A *deszpota* a szerbből (< görög), a *deszpota* a latinból (EtSz. I, 1353). A *dús* szóban sem esett el semmiféle *e*.

¹ Többes nominativusok a *Látva*, *Mordva*, *Čeremisa*, *Latina* 'római katolikusok', *Zidova* 'zsidók' stb., amelyek egy korábbi **Látve*, **Mordve* stb. alakokból fejlődtek (vö.: UNBEGAUN i. m. 270; ZSIRAI, Jugria 113).

² MELICH, HonfMg. 371. — Az első ilyen helynevek az 1113. évi zabori oklevélben fordulnak elő: *Piscan* (FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 17), ma *Pestyén* | *Pescan* (i. m. 5.), ma *Pöstyén* < **Pěščan-e* | *Co:uran* (i. m. 58), ma *Kocuric* < **Kocuran-e* | *Celsan* (i. m. 58), ma *Selčánky* < **Sedlčan-e* | *Borcsán* (i. m. 59), ma *Borcsány* < **Borčan-e* | *Preuigan* (i. m. 59), ma *Privigye* < **Prěvidzan-e* | *Costelan* (i. m. 60), ma *Kosztolány* < **Kostelan-e*. A csehben ez a típus hiányzik. Ott az oklevelek a helyneveket többes locativusban szokták említeni.

³ Szó lehet itt azonban birtokos személyrőről is, mint *ap-a*, *any-a*, *ip-a*, *nap-a*, *anyjuk-om* (vö. MELICH: MNy. IX, 396).

A velencei *dože*-vel szemben már a horvátban is *duž* van (1437: *duž benatski* MAŽURANIĆ, Prinosi I, 289; EtSz. I, 1452). A kérdés ugyanaz, mint a *križ* (< *cruce*), *kaliz* (< *calice*) esetében. Ezeknél a szavaknál nyilván nagyon zárt *ě*, vagy *i* > szláv *o* fejlődéssel van dolgunk.

Természetesen semmiféle járulékhangot nem tehetünk fel az OklSz. *molna* szavában. Amint a példákból látni (*Zereda molna*, *Hench molna*, *Farkasmolna*), világosan birtokosszerkeze-tekről van szó. Egyébként csak *molun* fordul elő (*Mclunzug*, *Kysmolun*, *Nogmolun* stb.).

Hasonlóképpen ki kell zárunk a „járulékhangok” sorából a szláv mellénevekből származó szavakat: *buja*, *drága*, *garázda*, *goromba*, *néma*, *parázna*, *puszta*, *ritka*, *suta*, *szapora*, *tiszta*, *tompa*. Utóvégre, mivel a magyarban nincs grammatikai nem, a szláv mellénevek hím, nő, vagy semleges alakja iránt a magyarságnak nem lehetett érzéke. és azt olyan formában vette át, amilyenben a legtöbbször hallotta.

Mindezzel nem akarom a „járulékhangok” elméletének jogosságát teljesen elvetni. Valóban vannak magyar szavak, amelyek magánhangzós szóvége egyelőre magyarázhatatlan. Ilyenek pl. a szláv elemek közül a *doh* ~ *doha*, *moh* ~ *moha*, *dud* ~ *dudafa*, *parázs* ~ *parázsa*, *penész* ~ *pilisznye* stb. Mielőtt azonban ennek a vizsgálatához foghatnánk, tisztában kell lennünk azzal, hogy mi is az a „járulékhang”. BEKE — bár sehol határozottan nem nyilatkozik felőle — érzésem szerint szlávós jelenségnek hajlandó ezt minősíteni. Gyakran tapasztaljuk ugyanis, hogy idegen elemek a szlávba átkerülve, *-a*, vagy *-e* elemet vesznek fel. Ilyenek például magyar *sár* 'csizmaszár', *bakancs*, *talp* > tót *sára*, *bakanča*, *tal'pa* stb. Ez azonban nem egyéb, mint az egyesszámú alaknak hibás rekonstrukciója az eredeti dualis *sára*, *bakanča*, *talpa*, vagy esetleg többesszámú *sáry*, *bakanče*, *talpy* alakokból, azon az alapon, hogy az *o* és *a*-tövék többese teljesen azonos egymással. Hogy a *sáry* többeshez miért alakult egy *sára* nominativus és nem **sár*, abban nyilván része van a *čizma* 'csizma' és a *noha* 'láb' nőnemű voltának is.

Ilyen téves rekonstrukcióval van dolgunk még a következő tót szavakban: *kopča* ~ *kapča* (< m. *kapocs*: többes alanyeset *kapče*, ebből pedig a *duša* ~ *duše* analógiájára *kapča*), *botoša* 'botos', *hanta* 'hant' stb. Hasonló az eset a többi szláv nyelvekben is. Előfordul azontán, hogy a szláv szó a magyar birtokos szerkezetből van átvéve. Ez főként rokonságot és testrészeket jelentő szavaknál fordul elő: pl. tót *aňša* 'anyós', *laba* 'láb' stb. Erre nézve jellemző az a cirillbetűs jegyzék, amely magyar testrészek neveit tartalmazza: *ембер* (*ember*), *фенв* (*fej*), *хал* (*haj*), *хомлок* (*homlok*), *веле* (*velő*), *фил* (*fül*), *ород* (*orrod*), *саѣна* (*szája*), *аѣака* (*ajaka*), *ала* (*ál'a*), *фог* (*fog*), *сакала* (*szakáll*), *ниак* (*nyak*), *валад* (*vállad*),

карѣа (*karja*), жодор (olv. *žodor?*! = *sódor*), кес (olv. *kes* = *kéz*), кишиек (*könyök*), уја (*ujja*), керем (*köröm*), теппер (*tenyér*), хатад (*hátad*), мелле (*melle*), одал (*ódal*), хаж (olv. *haž!* = *has*), бел (*bél*), гомор (olv. *gomor!* = *gyomor*), сив (*szív*), тиде (*tüdő*), маѣа (*mája*), лепе (*lépe*), веже (olv. *veže!* = *vese*), векониа (*vékonya*), алгика (*álgyika*), ципе (olv. *cipe!* = *csípő*), фар (*far*), ģомра (*gyomra*), ладат (olv. *ladat!* = *talán lábadd*), терд (*térd*), циолт (olv. *ciolt!* = *nyilván csót*), сара (*szára*), бока (*boka*), лабаѣи (*lábafej*), жарка (olv. *žarka!* = *sarka*), талпа (*talpa*), лабаѣиа (*lábauja*).¹ A magyar szavak nagy része tehát személyragos alakban van feljegyezve, nyilván azért, mert az illető így hallotta őket.

A hím- és nőnemű főnevek többesének azonossága miatt minden szláv nyelvben találunk szavakat, amelyek mindkét nemű alakban megvannak. Főleg eszközöket, növényeket, állatokat, emberi testrészeket, ruhaneműeket jelentő szavaknál fordulnak elő. Ezek ugyanis legtöbbször többesszámban használatosak, és ezért az egyes számnak téves rekonstrukciójára náluk van a legtöbb lehetőség. A szláv nyelvek bőséges példatárából talán elég a cseh nyelvből vett példákat idézni, annál is inkább, mert ezt az anyagot a nyelvjárásokból és az irodalmi nyelvből OBERPFALZER mintaszerűen összeállítja (Rod jmen v češtině. Praha, 1933. 261—84). A százakra menő anyagból néhányat idézek, amelyekben a nemi különbség *o ~ a* ragozási különbséget is jelent: *kouřel ~ kouřela* 'guzsaly' (264); *fazole ~ fazole* 'paszuly' (266); *žákov ~ žákova* 'árok' (269); *náv ~ náva* 'pokol' (269); *kart ~ karta* 'kártya' (270); *tác ~ táca* 'táca' (270); *pauz ~ pauza* 'pózna' (270); *ficht ~ fichta* 'fenyő' (271); *jehněd ~ jehněda* 'jegenye' (271); *bez ~ beza* 'bodza' (271); *tis ~ tisa* 'tisza' (271); *mol ~ mola* 'moly' (272); *raroř ~ rarořa* 'ráró' (273); *vokurek ~ vokurka* 'uborka' (273); *řertuch ~ řertucha* 'kötény' (275); *hůř ~ hůřa* 'sokaság' (277); *bobon ~ bobona* 'babona' (276) stb. stb.

Szláv eredetű szavaink kettőssége tehát ilyen szláv kettősségre mehet vissza, amint arra a *cső ~ cséve* alakpár esetében is rámutattam. Vannak ezenkívül szláv alakpárok, amelyeknek a nominativusa azért változik meg, mert két ragozási kategória összeesik. Pl. a nőnemű *i-* tövűek több nyelvben kezdenek a nőnemű *ja-* tövűekkel összekeveredni. Ilyenek pl. a tótban *kaviareň ~ kaviarň, lekáreň ~ lekárň* stb. A kisoroszbán pl. az eredetileg *i-* tövű *pěšň* így került át a *ja-* tövűekhez és lett belőle *pisnja* 'ének'. Ugyanígy vált a *plěšň* 'penész' is

¹ A jegyzéket forrás megnevezése és évszám nélkül R. ČEROVIĆ adta ki: Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII (1911.), 174. A círilletűs szó után zárójelben adom a szó átírását, illetőleg magyar megfelelőjét. A magyar s helyett következetesen írt ž valószínűleg helytelen olvasat, és az ш és ж betűk hasonlóságán alapul.

plisnja alakúvá (HRINČENKO). A magyar *pilisznye* tehát valószínűleg egyáltalában nem magyar fejlemény (bár éppen itt egy **piliszn* alakból ejtéskönnyítő *-e* hanggal könnyen volna érthető), mint inkább egy szláv nyelvi (a Székelyföldön talán éppen rutén) *plisnja* alak átvétele.

Nem foglalkozhatom itt bővebben a magyar nyelv német jövevényszavaiban állítólag kimutatható lekopásokkal és járulékokkal. Az a nézetem azonban, hogy ezek esetében ugyanolyan módszertani hibával állunk szemben, mint a szláv elemeknél. Az egy *példa* kivételével — amelynek *-a*-ja nem lehet német eredetű — minden egyéb szó tövégi magánhangzóját vagy hiányát kivétel nélkül már a németből lehet megmagyarázni. A jövő kutatója azonban ezen a téren sem hanyagolhatja el a szomszédos szláv nyelvek tanúságát. Hogy csak néhány példát idézzek, pl. a magyar *bál* 'csomag' mellett van lengyel *bal*, cseh *balík* | *bitang*: ó-cseh *bitunk*, lengyel *bitunek* | *prém*: szlovén *pram*, tót *pram* stb. | *salak*: cseh *šlaka*, lengyel *szlak* ~ *szlaka* | *sánc*: cseh *šanec*, lengyel *szaniec* | *stór*: lengyel *szytyr* ~ *szytyr* || *kásta*: lengyel *kaszta* | *láda*: lengyel *lada* | *kűf* ~ *kofa*: lengyel *kufa* | *málha*: cseh *malcha*, lengyel *malcha* stb. stb. Azaz a német jövevények szóvégeinek a csehben is, a lengyelben is ugyanolyan kettősség felel meg, mint a magyarban, a nélkül, hogy valakinek is eszébe jutott volna, hogy a csehben vagy a lengyelben a középnyelvállású hangok lekopásáról beszéljen és úgynevezett „járulékhangok”-at tegyen fel.

Amint tehát a szláv nyelvekben a látszólagos „szervetlen járulékhangok”-nak megvan az okuk és magyarázatuk, ugyanúgy bizonyos, hogy a magyar szavak inetimológikus tövégi magánhangzóinak keletkezését is meg lehet és meg is kell magyarázni. Mindenekelőtt ki kell zárni a kutatásból mindazokat a szavakat, amelyeknek szóvégi magánhangzója az átadó idegen nyelv alapján megfejtethető. A „járulékhangok” kérdését a nyelvtörténettől nem igazolt feltevések, mint a középnyelvállású hangok lekopása, nem segítik megoldáshoz, hanem összezavarják.¹ Csak a szavak gondos etimológiai vizsgálata során kétségtelenül inetimológikusnak bizonyult tövégi magánhangzókat lehet ilyen szempontból vizsgálat alá vonni. A magyarban ezek a „szervetlen járulékhangok” a legtöbbször nyilván birtokosszemélyragoknak, de esetleg kicsinyítő képzőknek, vagy talán még — de csak a legritkább esetben — ejtéskönnyítő hangoknak fognak bizonyulni. Mindenesetre a kérdés komoly vizsgálatot érdemelne.

KNIEZSA ISTVÁN.

¹ Néhány szláv jövevénytavunk alapján, aminő *besztd* < *besēda*, *lapāt* < *lopata*, *kolbász* < *kalbasa*, *pole* < *polca* (vö. MELICH: MNy. VI, 66), akadáhat kutató, aki talán még a tövégi *-a* lekopását is bizonyítani akarja!

Vízomlás.

1. A minap érdekes vitába keveredtem egy kíváló földrajz-tudóssal, egyben kedves tanártársammal. A gimnázium második osztályában meglátogatott egy magyar órán, amelyen épp Arany János szép versének, a „Szibinyáni Jank“-nak a megbeszélése folyt. Többek közt azt kérdeztem a tanulóktól, hogy használjuk-e ma is a *vízomlás* szót (vö.: „Jánk azonban mind nyomon van: | Le, a völgynek, fel, a hegyre, | Vadcsapáson, *vízomláson* | Veri, vágja, úzi egyre“). Persze tagadó választ kaptam. Tehát mindjárt azt is megkérdeztem, hogy milyen mai szavunkkal helyettesíthetnénk. Az egyik legényke rögtön jelentkezett is: „A *vízesés*-sel!“ Én helyesltem, s el is képzeltem az osztállyal, hogy-mint rohant el Jánk az üldözés hevében a zuhatag szélén.

Az óra utáni beszélgetés során aztán az én kedves vendégem megemlítette, hogy ő inkább 'vízmosás'-nak magyarázta volna a címül írt szót. Szerbiában u. i., ahol a cselekvény játszódik — meg akár hazánkban is —, igen-igen ritkán, talán csak minden száz kilométerre akad egy-egy vízesés, s legtöbbször ezen se lehetne egyszerűen átfutni; vízmosás azonban minden lépten-nyomon lehet a hegyes-völgyes tájakon. Azonkívül jobban is illik a *vadcsapáson* szó jelentéséhez a párhuzamosabb 'vízmosáson' érteleme (t. i. ez is hosszabb útszakaszt jelent). Ő maga gyermekkorá óta így is értelmezte az idézett versrészletet.

Mindezt igen megfontolandónak éreztem akkor magam is. Hirtelenében nem is mondhattam egyebet, mint hogy a *vízomlás* szóhoz az én emlékezetem a 'zuhatag' értelmet kapcsolta, s épp ezért az idézett részlet jelentését mindig úgy gondoltam el, ahogy ezen az órán a tanulókkal is elképzeltettem. A földrajzhoz nem sokat konyítok; de nem is igen törtem még a fejem azon, hogy valóban vannak-e Szerbiában vízesések. Az ajánlott 'vízmosáson' értelmezés persze szerintem is jól beleillik a vers képei közé; ha tehát a *vízomlás* szó a múlt század derekán nemcsak 'vízesés'-t, hanem pl. 'lejtőn lezúduló víz'-et is jelentett, akkor Arany versében érintkezésen alapuló névátvitellel 'a lejtőn lerohanó víz ágya: vízmosás' értelmezés is elképzelhető.

A következő napokban több magyarszakos tanártól megkérdeztem, hogyan értelmezi az idézett szövegrészlet *vízmosás* szavát. Először a legtöbben csodálkoztak, hogy ez a jelentés egyáltalán vitás lehet. Mikor azonban elmondták „egyértelmű“ magyarázatukat, kiderült, hogy felfogásuk éppen nem egységes. Néhányan határozottan a 'zuhatag' értelmezést támogatták, mert a *vízomlás* szót ilyen jelentésben ismerték, s így a vers képeibe már régóta ezt a fogalmat illesztették be. Mások azonban a 'vízmosás' magyarázathoz csatlakoztak, mondván,

hogy nem a *vízomlás* szó amúgy sem nagyon ismert jelentését kell vizsgálnunk, hanem azt a szemléletet, amely a költő képzeletében kialakulhatott; ez pedig az ő értelmezésük mellett szól.

2. Bizonyára másokat is érdekel, hogy mármost melyik magyarázat is a valószínűbb; azért még egyszer sorra venném azokat az érveket, amelyek az egyik vagy a másik értelmezést erősíthetik.

3. Általában mind a hallott, mind az olvasott mondat egységes értelmét az egyes szavak jelölte rész-értelmekből meg ezeknek egymáshoz való viszonyításából szokta gondolkodásunk megfogni. Mindamellett gyakran előfordul az is, hogy egy-egy szó értelmét nem ismerjük biztosan: ilyenkor aztán valóban az egész mondat vagy mondat sor jelentésével kell előbb foglalkoznunk, s ha így megalkottuk magunkban a beszélő vagy az író szemléletét, gondolatmenetét, akkor az egész értelemből könnyebben kiválaszthatjuk azt a rész-értelmet, amely a kétes szóra jut. Különösen áll ez pl. a nyelvújítás izgalmait élő írókra, akik — mint Kisfaludy Sándor mondja — úgy megörülnek egy-egy szép új szó olvasásakor, mintha gyémánttal találtak volna (vö. MNy. XXXII. 18). Használják is az új ízü szavakat derűre-borúra, akár jól ismerik az értelmüket, akár nem, akár megfelelnek az adott esetben, akár nem. Kazinczy pl. egy fordítás-részletéhez ezt a megjegyzést fűzi: „Az *elszen-derítve*: nem teszi ezt *Gelockt*: de meg kell neki maradni, mert igen szép szó és illik a' *patak mormolásához*“ (Lev. II, 477). De más korokban is gyakran előfordul, hogy az írók szándékosan kerülnek a világos értelmű szavakat, mert „a sejtetésben több a művészet, mint a pontos fogalmi körülhatárolásban“ (ZOLNAI BÉLA: MNy. XVIII, 148—9). Még inkább oktalanság pl., ha a szimbolista költők verseiben az egyes szavak értelmén rágódunk, holott ők inkább a szavak, szókapcsolatok zenei és hangulatkeltő hatásának a művészei voltak. GOMBOCZ Jelentéstanában (25, 39) több francia költő ilyen értelmű írását idézi. Balázs Bélának egy verse („A szavak sírnak. Verseskönyv elé.“ L. Nyugat 1917. I, 127) is azt fejezi ki, hogy az értelem megsemmisíti a szó szépségét, művészi létjogosultságát: „S ha megértettél bennünket, megölsz.“

Általában azonban, ismétlem, az egyes szó jelentéséből indul ki a megértés. S a múlt század közepének nagy magyar költőivel kapcsolatban azt is könnyű dolog közismert példakkal igazolnunk, hogy a szavak akkori irodalmi vagy népi köznyelvi, illetőleg — népies szavak esetén — népi nyelvi jelentésének az ismerete nélkül leghíresebb verseinket is csak alig-alig érthetjük meg helyesen.

Mindnyájan ismerjük pl. Petőfi „Távolból” című költeményének *tömkeleg* szavát: „S csak midőn a *tömkelegbe* lépünk, | Venni észre gyászos tévedésünk.” Gimnazista koromban vagy nem magyarázták meg, mit jelent ebben a szövegben a *tömkeleg*, vagy én nem figyeltem jól az értelmezésre; de azt tudom, hogy magamtól igyekeztem rájönni, mit is akarhatott Petőfi kifejezni ve'e. Minthogy pedig a *tömkeleg* szó újabban inkább járta 'tömeg' jelentésben (vö. SIMONYI, Jó magyarság; LOVÁNYI: Msn. XI, 148), így valahogy értelmeztem az idézett sorokat: csak akkor látjuk tévedésünket, mikor a bajok tömegébe kerültünk. Ehhez a képhez aztán annyira ragaszkodtam, hogy eleinte később sem akartam elhinni, hogy Petőfi *tömkeleg*-e 'útvesztő, labirynthus' értelmű. Ma persze jól tudom, hogy a múlt század harmincas-negyvenes éveiben minden művelt ember ismerte az irodalmi nyelvnek ezt a je'legzetes szavát, s hogy Petőfinak ebben a versében a 'labirynthus' kép éppen nem valószínűtlen, hiszen itt nyelve egyébként is „vá'asztékos, képei irodalmiak, olykor dagályosak” (HORVÁTH, Petőfi² 39). A ma használatos gimnáziumi olvasókönyvek egyébként igyekeznek megelőzni a hibás elképzelést, s jegyzetben utalnak arra, hogy a *tömkeleg* szó jelentése: 'útvesztő'. — Nagyjában hasonló tanulsággal szolgál a „Szózat” *viszály* szava is (vö.: „És annyi balszerencse közt, | Oly sok *viszály* után . . .”). Ha a *viszály*-nak csak a mai köznyelvi érte'mét ('viszálykodás, visszavonás') ismerjük, azt kell hinnünk, hogy a valamivel előbb említett szabadságharcokra utal vele a költő (vö.: „Szabadság! itten hordozák | Véres zászlóidat . . .”). Pedig hát — mint FISCHER I. (MNY. II, 80) már kimutatta — a *viszály* azt is jelentette a „Szózat” írása idején: 'viszontagság'; a „Szózat”-ban tehát, a *balszerencse* szomszédságában, szintén inkább ezt az értelmezést kell valószínűnek tartanunk. (Iskolai olvasókönyveink nem szoktak erre a magyarázatra utalni; bizonyára azért, hogy ne terheljék agyon a kisdíákok gondolkozását a régi nyelv ismertetésével.)

A népi eredetű kifejezésekhez tartozó szemléleti tartalmat első sorban szintén nem a mi — irodalmilag művelt — nyelvi képzeletünkből kiindulva kell megmagyaráznunk, hanem a népnyelvéből. Most is csak ismert példákra hivatkozom. A „Szibinyáni Jank”-ban ezt olvassuk a Zsigmond udvarába kerülő Hunyadiról: „Ott idővel karral s fővel | *Isten után* vitte sokra . . .” A dőlt szedésű kifejezést GREGUSS úgy érte'mezte, hogy elsőbb Istennek köszönhette a dicsőségét, s csak aztán, másod sorban a maga karjának-fejének. LEHR ALBERT azonban (MNY. I, 134) népdalból is, népies irodalmi szövegből is igazolta, hogy az *Isten után* szerkezet nem a sorrendre vonatkozott, hanem ezt jelentette: 'Isten jóvoltából, segítségével'. (Persze nincs nagy különbség a kétféle költői gondolat-lehetőség közt. A mai másodosztályos gimnáziumi magyar olvasó-

könyvek közül egy még kitart a GREGUSS magyarázata mellett, a másik kettő meg semmilyen jegyzetet sem fűz az idézett részlethez.) — Ugyancsak a „Szibinyáni Jank“-ban fordul elő ez a két sor: „Majd mint vert eb, kit *hevertebb* | Ostor üldöz, szűkül és nyí.“ Diákkoromban ezt a részletet sem értettem meg. Később aztán hallottam, hogy a népnyelvben vannak effajta fenyegetődzések¹: „Várj csak, majd *pihent* (‘verésre tartott, nagyobb fájdalmat okozó’) ostorral látom el a bajodat!“ Így már értettem: mikor Arany ezt a versrészt írta, szemléletében szintén az ostorával fenyegetődző gazdaember meg a szűkülve futó „vert eb“ élt. A *hevertebb* jelentése tehát ez: ‘verésre pihentetett, tartott: nagyobb fájdalmat okozó’. (Az említett tankönyvek közül kettő már oda is fűzi a kérdéses szóhoz ezt a kissé szűkszavú jegyzetet: *pihentebb*; a harmadik semmiféle magyarázatát sem adja.)

Az esetek nagyrésztében tehát vagy az íróval egykorú irodalmi (esetleg köz-)nyelvi, vagy a megfelelő népnyelvi jelentésből kell kiindulnunk, s ennek az ismeretében kell következtetnünk a költő szemléletére, elgondolására. Mindamellett Arany szavai közt is akad olyan, amelyet a szokásos jelentés nem világít meg, s ilyenkor nála is a szemléletből kell kiindulnunk. Így sikerült pl. TOLNAI VILMOSNAK (MNY. IV, 37) megmagyaráznia, miért villog az Ágnes asszony fehér sulyka „*maradozó* csattanással“ a messzeségbe: azért, mert a távolról figyelő ember mindig előbb látja a villanást, s csak aztán hallja a „*maradozó*“ csattanást. — Sőt arra is találhatunk példát, hogy egy-egy igen ritka szót Arany egészen más értelemben használ, mint amilyenben maguk a szó alkotói tervezték. A NYŰSZ. említi pl., hogy az *ömleteg* szó Kazinczy szerint a. m. ‘Sturzbach’; Arany mégis így ír: „a tej változzék *ömleteg* önná“ (ElvAlk. 1. én.); „*ömleteg* ércz-“ (uo. 5. én.).

4. Lássuk mármost a *vízomlás* priusát!

A NYSZ. nem ismeri. A NYŰSZ. is csak a *vizesés* cím alatt (ez a német *Wasserfall* tükörszava) említi, hogy Dugonicsnál (1798.) és SÁNDOR ISTVÁNNÁL (1803.) *vízomlás* felel meg neki. MNY. V, 356 azonban SIMAI ÖDÖN már arra figyelmeztet, hogy Kazinczy korábban, 1788-ban is használta (Gessner Id. 243; az eredetiben: *Wasserfall*). Meg is jegyzi SIMAI: „Úgy látszik, ez a *vizesés*-nek első előzője; vö. NYŰSZ. II.“ Az kétségtelen, hogy a *vízomlás* szó használata nem válik szégyenére a „vált fülű“ költőnek. Egyfelől ugyanis mégsem olyan olyan szolgai mása a német *Wasserfall*-nak, mint a ma is élő *vizesés*. (Ez persze Kazinczy előtt nem sokat nyomott a latban.) Másfelől hangzása is sokkal lágyabb, dallamosabb, változatosabb, mint emezé. Ha a Gessner Idylliumainak egy másik helyén jelzőjével együtt nézzük meg: „a’ zu-

¹ Megjegyzem, a nyelvtudományi irodalomban nem talállok ilyen adatot.

hogó víz-omlás“ (272), jól érezzük, hogy Kazinczy valóban számbavette ezt a hatást. Pedig már ő is készen kapta ezt a szót. Kónyi János 1783-ban így ír: „Szeretném, ha az Úrnál Trivoliában [!] volnék, és ama' híres *víz-omlás*nál az Urral együtt elmé'kedésbe merülhetnék“ (XIV. Kelemen lev. 26). Itt jegyzem meg, hogy 1790-ben más jelentésben fordul elő a *vízomlás*: „Az említett vízből, most egy ugró kut 's *víz-omlás* (Cascade) is készül“ (Hadi és más nev. tört. III, 515). — Az egykorú költők bizonyára megbecsülték szép hangzását, mert szívesen élnek a *vízomlás*-sal. Gyakran használja pl. a kor másik nagy szó-esztetikusa, Csokonai is. Így előfordul már az 1796 előtt írt „Amintas“-ban: „rohanó *vízomlás*sokon“ (Genius kiad. III, 86) s még sokszor utóbb is. Hogy pedig az *-omlás* utótag nála is 'esés, zuhanás' értelmű, azt néhány más részlettel igazolnám: „egy patakocska . . . egy vadrózsa-ernyő alól rohan ki, és vízporrá s tajtékká változván, a völgybe *omlik* . . . Mely édesen mormol [ez] a *vízomlás*“ (I, 671); „[az eső] patak-módra *omlik le*“ (I, 666); „Zuhogva *omlik* belőle [t. i.: a felhőből] | Bugyborékos zápora“ (I, 667); stb.

Az irodalom nyelvében ettől kezdve igen ismeretes a *víz-omlás* szó, noha közszóvá talán sohasem vált. A következő félszázadból csak azért idézek egy-két világos példát, hogy lássuk, mennyire tisztában voltak íróink és költőink a jelentésével: 1821: „a' folyók kősziklákról egyszerre alá rohannak . . . ,melly *Vízomlás*nak (Kataraktának) neveztetik“ Balchich: Tudományoknak veleje 36 | 1843: „Mint a' bérczről zúduló *vízomlás*“ Garay: Vers. 191. A példák számát természetesen könnyen megsokszorozhatnám.

Hanem a „Szibinyáni Jank“ 1855-ből való; tehát még azt kell néhány adattal bizonyítanunk, hogy az irodalmi nyelv ismerői — köztük első sorban Arany — az ötvenes években is jól ismerték a *vízomlás* szót és 'zuhatag' jelentését.¹ Most is csak néhány adatot említek. 1851-ben Szilassy Géza így ír: „Sokat vesztett a tivoli *vízomlás* . . . szépségéből“ (Remény I, 287). Ugyancsak 1851-ben Gyulai Pál ezt mondja: „Madárfüty az erdön, | *Vízomlás* a sziklán“ (Nagyenyedi Album 40). Jókaiból igen sok példám van: 1854: „a sok zuhatag sziklái közt talált egy barlangot, melynek nyílását má-kor a *vízomlás* elfedezve tartá“ (Dekam. II., Nemz. kiad. 246); 1856: „A . . . folyam minden száz lépésnél tíz-husz öles *vízomlásokat* képez“ (Árnyképek, Nemz. kiad. 36), „a szakadékos *vízomlásokon* át . . . tekintve“ (Délvirágok, Nemz. kiad.

¹ Persze a legszívesebben Arany többi verséből idéznék néhány adatot a *vízomlás* értelmére vonatkozólag; csak hogy tudtommal nála ez a vi'rássá vált szó sehol másutt nem fordul elő. Némi közvetett bizonyító értéke van azért az ilyen példáknak is: „*omló vizek árja*“ (TSz. IV., BH. III., XII.); „*omlik hada m'nt er*“ (BH. XII.); „[a várból] *kiomló had*“ (TSz. X.); „Toldi . . . odaomlik térdre“ (uo. VI.); stb.

200); stb. Fáy András 1858-ban ezt írja: „Itt van Niagara híres *víz-omlása*“ (Halmay-család II, 18). — Egy-két adat még később is előfordul. Jellemző pl. a következő, 1868-i szöveg: „lekellett[!] ereszkednie egy töredékeny csolnakban valamely magas rettenetes *vízomlásról*“ (Orbán B.: Székelyf. I, 189); az utolsó szóhoz t. i., bár a szöveg maga is szemléletes, jegyzet is tartozik: „zuhatag“-Orbán tehát már attól tartott, hogy egyes olvasói — nyilván az irodalmi nyelvben járatlanabbak, vagy a fiatalabb nemzedék tagjai — nem ismerik a *vízomlás* szót, illetőleg hagyományos értelmét. Valóban, a szó ekkortájt húzódik vissza a szótárakba; de ott még igen szívós az élete: 1941-ben még KELEMEN—THIENEMANN I. része is közli ('der Wasserfall'). Mintha csak szótáríróink így akarnák jóvátenni azt, amit másutt vétettek ellene: mert a nyelvújítási szók gyűjteményei ugyancsak mostohán bántak vele. KUNOSS Szófüzérei (1836-tól) csak a *vízrohandás*-t, a *vízesés*-t és a *zuhatag*-ot közlik ('Wasserfall, cataracta'), KISS MIHÁLY szótára (1844.) csak a *vízrohandás*-t és a *vízesés*-t ('der Wasserfall'), KIRÁLYFÖLDYÉ (1854.) pedig egyiket sem. Azt már fentebb láttuk, hogy a *vízomlás* még a NyÚSz.-ban sem kapott címszót; sőt még a *vízesés* címszó alatti adatokra sem utal a szómutató (A legelső szótári adatot 1808-ból ismerem: „*Víz omlás*. Cataracta, Catadupa, Aquae cassus, Wasserfall“ SÁNDOR, Tóld. 454).

Ilyenformán valóban úgy látszik, hogy a *vízomlás* a későbbi *vízesés* szó „első előzője“, mint SIMAI is hitte; arra ugyanis már 1783 óta van adatunk (l. fent), emezt pedig csak 1787-ből igazolhatom: „Ha [a' Salmo-halak] *víz-esésekre* érkeznek, ... mint a' sajt-férgek, karikába hajtván testeket, ... fel-lövik magokat, hogy a' felső vízbe kaphassanak“ (Mátyus: Diaet. III, 352; vö. i. h. 357).¹ A 'Wasserfall' értelmet egyébként a nyelvújítás korában ugyancsak sokféleképp ki tudták fejezni. A régebbi szótárak a cataracta idevágó jelentését még a „*víznek lerohanása*“ szerkezettel fejezik ki; Zrínyi „Atilla“ c. epigrammájában „*vér cataracta*“-nak mondja azt, amit mi *vérzuhatag*-nak neveznénk. A nyelvújítók kifejezéseit azonban már alig is lehet számon tartarunk. A nélkül, hogy mindegyiknek a történetét külön vizsgálnám, felsorolok egy

¹ A nyelvészeti irodalomban a *vízesés* legrégibb előfordulásaként eddig MÁRTON 1799-i adatát emlegették (NyÚSz.), tehát így is jóval régebb példát, mint amilyent a *zuhatag* szóra ismerünk (emerre a NyÚSz. 1833-ból idézi az első adatot). Msn. III, 11 mégis azt olvassuk, hogy néhány évtizede még a *zuhatag* szó járta; „de ma már a *zuhatag* szót kezdi ki-zorítani a német *Wasserfall* fordítása: a *vízesés*.“ Bizonyára ennek a megjegyzésnek a hatására írja Msn. IV, 186 is ezt: „A *vízesés* (Wasser fall) régi jó magyar neve *zuhatag*.“ Hiszen valóban jó magyar szó a *zuhatag*, szerencsésebb alkotás, mint a *vízesés*; de nem azért, mert régiebb, hiszen jó néhány évtizeddel fiatalabb ennél. Azért jobb, mert önálló szemléleten alapul, nem szolgai fordítás. (Vö. még Nyr. XXVI, 179.)

párat. (A *vízesés*, az *ömléte*, a *vízomlás*, a *vízrohanás* és a *zuhatag* szót már említettem.) 1799: *zuhanó* ('Wasserfall'; l. NyÚSz. 180); 1803: *vízzuhanás* ('Wasserfall'; MÁRTON, Lex.); 1843: *vízzuhanat* (Nagy Ign.: Besz. I, 226); 1842: *vízzuhatag* (Athenaeum II, 183); 1793: *víz hullás* (l. NyÚSz. 614); 1901: *vízroham* ('Wassersturz'; KELB., Magy.-ném. zsebsz.³); 1792: *vízbukató* ('cataracta'; Bartzaf. Szabó: Tudományok 47); 1792: *vízbukat-* (i. h. 51); 1798: *bukkanás* ('apró vízesés'?; Csokonai I, 406); 1795–1797: *vízbukadék* (Csokonai I, 671); 1822: *víz-ömléte* ('lerohanó vízár'? 'zuhatag'?; Aurora I, 116); 1823: *vízeset* ('Wasserfall'; MÁRTON, Lex.); 1823: *vízömlés* ('Wasserfall'; uo.); 1792: *partokról zuhanó vizek* (KisdSz.² *zuhan* al.); 1803: *vízbukás* ('Abschuss des Wassers'; MÁRTON, Lex.); 1790: *víz-eset* (MindGyűjt. IV, 242); 1825: *vízszakadás* ('zuhatag'?; Vörösmarty II, 193, 223).

Az tehát kétségtelen, hogy a *vízomlás* szó a „Szibinyáni Jank“ keletkezte idején az irodalmi nyelvnek ismert szava volt, s eredeti 'zuhatag' jelentése sem mosódott még el.

5. Akkor pedig mivel magyarázhatnók meg, hogy a vers *vízomlás* szavát mégis 'vízmosás'-nak kell értelmeznünk?

Az első lehetőség talán az volna, hogy Arany nem ismerte a *vízomlás* szokásos jelentését. Ez, ha csak némi fogalmunk is van Arany magyar nyelvismeretéről, semmiképpen sem valószínű; hiszen az imént figyeltük meg, mennyire világos jelenetben fordult elő ez a szó a múlt század kevésbé jó nyelv-érzékű íróinál.

Akkor tehát azt kellene feltennünk, hogy talán a *vízmosás* szót azidőtájt nem használta az irodalmi nyelv. Csakhogy ez sem áll: ez a szó még sokkal ismertebb is volt a *vízomlás*-nál, mert valóban közszó volt, s az irodalmi nyelvből is sok példában¹ igazolhatnám.

Verstani vagy esztétikai ok szintén nem támogatja azt a lehetőséget, hogy Arany tudatosan cserélte ki a *vízmosás* szót a *vízomlás*-sal. A mellett t. i., hogy ennek a jelentése más, mint ami a szóbanforgó feltevés szerint megfelelné, mind a metrikai értéke, mind hangfestő-zenei hatása nagyjában azonos. Sőt, a trochaeusi lejtésnek még jobban megfelelt volna a *vízmosáson* szó, mint a *vízomláson*!

Arra tehát, miért is használta Arany János ezt a szót, ha a szemléletébe jelentése szerint az illett volna, semmiféle épkezláb magyarázatot nem tudnánk felhozni. (Arra gondolkunk sem lehet, hogy Arany a *vízmosás* helyett csak öntudatlanul, figyelmetlenségből írta a *vízomlás*-t.)

6. Ha tehát nyelvi és lélektani szempontból valószínűbb a *vízomlás* 'zuhatag' értelmezés, bizonyára bele is illik a

¹ Csak egyet említek — Arany nyelvéből: „[A kocs] megragad a záp agyagos mély sárban, | Szirt is van előtte hegyi *vízmosásban*“ (TSz. IX. 78.).

vers képsorába. Én az idézett részletet így írnám át prózába: 'vadcsapáson át, zuhatagos (úttalan) úton'. A *vízomláson* szóalak -n ragjának egyébként sem kell konkrét superessivusi értelmet tulajdonítanunk. Hasonlóképp nem ilyen az -n rag jelentése ezekben a szövegrészekben sem: „Majd eltűnnek a sűrűnek | Lombos, ágas *szövevényén*.” || „Hangos *erdőn* nagy vadászat.” || „Ott letevék a hús *palotán*.” A 'zuhatagos úton' értelemnek ilyen tömör kifejezése „*vízomláson*” igen jól illik a ballada sietős, izgatott elcádmódjába is. Ugyanez a hatása az inversionnak („Hol királya, még a tájra | Szeme egyszer visszalobban”), a rövid szavak hangulattfestésének („Veri, vágja, űzi egyre”), a mondatszerkesztés tömörségének („... Nem az ifjú, noha gyermek”) stb. is. De igen illik a *vízomláson* az előtte levő *vadcsapáson* szónak a hangalakjához is, mint hangzásban-ritmusban hasonló szóalak.

Hogy Szerbiában zuhatag csak igen ritkán fordul elő, az nem zavarja ezt a magyarázatot: egyrészt Arany költői képzeletét talán ezen a ponton nem is kötötte túlságosan aprólékos tárgyismeret, másrészt a zuhatag ritka volta csak fokozza a leírt táj vadregényességét. Azon meg, hogy kisebb, 1—2 méteres vízomlás volt-e Arany szemléletében vagy nagyobb, aligha érdemes fejűnket törni.

TECHERT JÓZSEF.

Katáng, sárkány, csődör.¹

Katáng.

Alak-, illetőleg írásváltozatai: *katáng*, *katang*, *kotáng* (NySz.). *kathang* (RAPAICS RAYMUND, A magyarság virágai 30), *kathangh koro* (ERNYEY—JAKUBOVICH: MNy. XI, 38, 132), *katangkóró* (GYÖRFFY: Széphalom II, 221); *kotáng* (GYÖRFFY: SzF. II, 68); az első adat a XIV. századból való. Jelentése 'solsequium, ambubeja, cichorium, cichorium intybus, endivia'.

Török jövevényszónak magyarázta MUNKÁCSI BERNÁT (NyK. XVIII, 116); mégpedig a következő török szócsoporthal állította szembe: kirg. *qau* 'altas, verdorrtas Gras', *qaudaq*, *qaulaq* 'avarfű' (BUDAGOV II, 29) | csuv. *katan* 'csalán', ebben: *k-pir* 'Nesseltuch'. MUNKÁCSI egyeztetését elfogadta KÚNOS IGNÁC is (Nyr. XIII, 370). GOMBOCZ ZOLTÁN (NyK. XXXVI, 477—8) azonban erről a származtatásról kimutatta, hogy „a kirg. *qau* nem tartozhatik össze a csuvas *katan*-nal, s a magyar *katáng*-nak sincs köze sem az egyikhez, sem a másikhoz”. Vö. még GOMBOCZ: MNy. III, 252; MSFOu. XXX, 219.

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1942. június 9-i ülésén tartott előadás.

Azt hisszük, hogy a magyar *katáng* szó mégis török eredetű, csakhogy természetesen nem a *qau*, *qoudaq*, *qaulaq*, *katan* alakokkal függ össze, mint MUNKÁCSI gondolta.

A M. TH. HOUTSMA kiadta arab-török glosszáriumban találjuk az alábbi adatot: قطان *qat(a)yan*, arab 'al-hindibā' jelentéssel (91), melyet HOUTSMA németül 'Endivie'-nek értelmez. — Ez a szó — úgy látszik — ma ismeretlen a török nyelvjáráásokban, vagy legalább is nem jegyezték fel. Az említett 1245-ből való szójegyzék adatának vocalismusa bizonytalan, mert hiányoznak a diakritikus jelek, és mivel a szó a nyelvjáráásokban ismeretlen, HOUTSMA megjegyezte róla, hogy olvasata bizonytalan („Aussprache unsicher“). — A helyzet azonban nem annyira reménytelen. HOUTSMA egyetlennek látszó adatát a török régiségből még egy becses adattal meg-támogathatjuk.

Abû Hayyân-nak 1313-ból való „Kitáb al-Idrâk li-lisân al-Atrâk“ című művében¹ találjuk ezt az adatot: قطين (a vocalizálást nyomdatechnikai okokból el kellett hagynunk) *qatayan*, jelentése arabul 'a'-hindibā' ['wilde Cichorie, Endivie' WAHRMUND II, 1132] (AHMET CAFEROĞLU kiadása. Istanbul, 1931. 72). CAFEROĞLU ebben az esetben sem vette észre a HOUTSMÁNÁL található adatot, és így a *qatayan*-t azonosítatlanul közölte. — Az Abû Hayyân-féle *qatayan* adatból világos, hogy a HOUTSMÁNÁL előforduló szó olvasata nem lehet más, mint *qatayan*.

Úgy látjuk, a magyar *katáng* ezzel a régi török *qatayan* szóval függ össze. A török *qatayan* > magyar *katáng* származtatás jelentéstani tekintetben teljesen kifogástalan. A *qatayan* > *katáng* magyarázatnak vocalismus szempontjából sincs szóbajöhető akadálya. Vö. török *çalayan* > magyar *csalán*. Ami a két szó consonantismusát illeti, a török *qatayan*-nal szemben feltűnő a magyar *katáng* szóvégi *-ng*-je. Ez azonban valószínűleg magyar nyelvbeli külön fejlemény. FEKETE ANTÓNIA „A magyar zárhangok története“ című (Szeged, 1927.) értekezésében szervetlen *-g* fejlődésére egy sereg példa van (32). A mi szempontunkból érdekesek a következők: török *çalıyan* > magyar *csalán* > *csaláng*; török *baltıryan* > magyar *bojtorján* > *bojtorjáng*. De különösen fontos a jól ismert török *qazan* > magyar *harang* párhuzam, ahol — ha helyes egyeztetéssel van dolgunk — ugyanezzel a hangmegfeleléssel állunk szemben (török *-n* ~ magyar *-ng*). A közbeeső magyar *haran* állomás itt sincs meg, éppúgy mint a *katáng* < *qatıyan* esetében.

A török *qatayan* szó eredete nem világos. Bár ez idő szerint a szóra a törökségből csak két adattal rendelkezünk, annyi mindenesetre bizonyos, hogy nem jövevénnel, hanem jellemzően török szóval van dolgunk.

¹ Abû Hayyân művére vonatkozólag l. GOLDZIEHER: NyK. XXXIV, 130.

A *qatayan* szerintünk származékszó: *-yan* névszóképzővel van alkotva egy **qata* alapszóból. Igaz, hogy ilyen képzőt hiába keresünk a török nyelvtanokban, de hiszen tudvalevő dolog, hogy a szóképzés fejezete, ANANJASZ ZAJACZKOWSKI idevágó tanulmánya¹ után is, a török nyelvtudomány sötét lapjai közé tartozik. — Egy orosz turkológusnak, N. K. DMITRIEVnek van egy kis dolgozata „az új-oszmánli *-yan* affixumról”². Ez a dolgozat azonban nemcsak a példaanyagának hiányossága miatt, hanem eltérő szempontjainál fogva sem tarthat számot érdeklődésünkre.³

A *-yan* (—*-gän*) ugyan ritkább, nem élő képző a török nyelvekben, de megőrizte néhány világos példa:

1. Oszm. *arpayan* 'zab'; alapszava *arpa* 'árpa'.

2. Ibn Muhannā *atyan* 'teherhordó teve'; alapszava *at* 'ló'. Vö. tar., kirk. stb. *atan* 'verschnittenes Kāmel' <: *at* (NĒMETH: KCsA. III, 109).

3. Alt., tel., tar. stb. *taiyan* 'der Windhund'; alapszava ismeretlen, de él még a tel. *taiyil* 'grosse Hunde der Tschuja-Race' szóban.

4. Oszm. *toiyan* 'ein kleiner Vogel', *boz toiyan* 'die Lerche'; alapszava *toi* 'die Treppe'. Nem tartozik ide az oszm. *toiyar* 'die Lerche': a *toiyar* hangátvetéssel keletkezett a *toryai* '(csag., kirk., tar., kun) ein kleiner Vogel' (— oszm., csag., szag. *tarayai* '[oszm.] die Haubenlerche; [csag.] der Habicht; [szag.] die Bekassine' szóból; a *toryai* — *toiyar* hangátvetésre vö. kirk. stb. *qiryii* 'eine kleine Habichtsart (die sich gut zur Jagd eignet)' — bask. *qiiyir* 'kisebb sólyom-féle'.

5. Kaz., kirk. *baltıryan* 'das Bärenkraut (Heracleum sibiricum)' | szag. *malıryan* 'das Bärenkraut (Heracleum)' | alt., tel., sör, leh. *paltıryan* 'das Bärenkraut (Heracleum sphondylium)' | oszm. *baldıryan* 'assa foetida', *baldıran* 'die Spierstaude (spinea)'; alapszava kirk. *baldır* 'eine Sumpfpflanze'.

6. Kaşgarî *tämürgän* 'Pfeilspitze'; alapszava csag. stb. *tämür* 'das Eisen'. Vö. σιδήριον 'morceau de fer; instrument de fer' és σίδηρος 'fer; épée; pointe de flèche' | olasz *ferro* 'vas';

¹ Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniekaraimskim. Krakó, 1932.

² Affiks غان v novo-osmanskomazyke: Doklady Akademii Nauk SSSR. 1926. 67—70.

³ DMITRIEV az oszmánli *-yan* képzős szavak közt tárgyalja a *balqan* 'chaîne de montaignes escarpées' szót, de kétségtelen, hogy a *ba qan* nem *-qan*, hanem csak *-n* képzős származék (vö. GYÖRFFY GYÖRGY: KCsA. I. k. eg. k. 471—2). Nem *-kän* képzős alakulat az oszmánli *čäpkän* 'pardessus à manches fendues qui se porte sur les épaules, au-dessus de la veste ou capote' szó sem. Amint egy, eddig még meg nem jelent kis dolgozatomban részletesen kifejttem, a *čäpkän* a hasonló jelentésű *čäkmän* szónak a nyelvjárásköbbl. k. mutatható *čähpän* fokozatán keresztül *-kp-* > *-pk-* hangátvetéssel keletkezett alakváltozata. Tehát a *-kän* végzete eredetileg nem lehet képző.

fegyverzet': *ferretto* 'kis vaseszköz', *ferruzzo* 'finom. kis vaseszerszám, vaseszköz'.

7. Uri. *podayan* 'junges Kamel' (KATANOV) <: kirk., csag. stb. *bota* 'ein neugeborenes Kamel, ein Kameljunges im ersten Jahre'.

8. Csag. *adiryān* 'erhöhter Sitz, Hügel, Thron' <: csag. *adir* 'der Hügel'.

9. Csag. *qoruzyan* 'der Käfer' <: kirk. stb. *qoruz* 'ua.'

Idetartoznak még, de alapszavuk nem világos: kirk. *oşayan* 'die Klette' | tar., kel.-turk. *azyan* 'der Dornenstrauch' | tar. *ēžyan* 'ein Baum, der am Ufer der Flüsse wächst' | kirk. *tuzyan* 'eine Art Pilz' | kirk. *qaşayan* 'die Klette' (vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 258 = KSz. XIII, 14) | Kāşyarī *başyan* (vagy *baryan*) 'Myrtenbeeren' | tob., tar. *astīyan* 'die Himbeere' | szárt *bultīyan* 'die Erdbeere' | csag. *saiyan* 'gyík' (ŞEİḤ SÜLEİMÂN) | kun *tuturyan* 'der Reis'; vö. irod. mong. *tuturyan* | ? oszm., csag. stb. *soyan* 'die Zwiebel'; vö. irod. mong. *songgina* stb.

Amint látjuk, a -*yan* képző főleg növény- és állatneveknek szerepel. A mongolban is van egy hasonló képző, amelynek ugyanez a szerepe: *temegen* 'Kamel'; vö. tör. *tābā*, *tāvā* | *qurayan* 'Lamm'; vö. tör. *qoza* stb. (Vö. N. POPPE, Die Nominalbildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 116—7.)

Visszatérve a *qatayan*-ra, megállapíthatjuk, hogy az ez idő szerint ismert csupán két adat ellenére becsületes török szó, mely az idők folyamán átkerült a magyarba is.

*

Ma a 'katáng' nevéül az oszmánli-törökben az arab származású *hindiba* szó járatos. A nyilvánvalóan török *gönnyik*, *könnyik* 'die Cichorie (cichorium intybus)' — tudomásunk szerint — kiment a használatból.¹ — Az Abū Hayyān művéhez írt pótlások² között a 'katáng'-ra van még egy szó: *kāşni*, amely ma már teljesen ismeretlen.³ A Kāşyarī szótárában előforduló *sarqač* 'eine Art Cichorie, die unter Getreide wächst' adat szintén nem található a mai nyelvjárásokban⁴. Így mehetett feledésbe a *qatayan* szó is.

*

Nem világos, hogy a *katáng* a magyar nyelv török jövevényszavainak melyik rétegébe tartozik. Mindenesetre vagy a

¹ Eddig még nem szótározott alakváltozata *gönnyük* (vö. BUHARALI IBNİ SINA, *Hindibā risalesi*. A. SÜHEYL ÜNVER kiad. Istanbul, 1937. 5, 2. j.).

² L. VELET IZBUDAK, *El-Idrāk haş'yesi*. Istanbul, 1936.

³ A *kāşni* nyilvánvalóan összetartozik a perzsa *kaşni*, *kāşni* 'ua.' szóval. A perzsa szóra nézve vö. B. LAUFER, *Sino-Iranica*. Chicago, 1919. 402.

⁴ Az oszmánli népnévtani *çitlik* 'hindiba' (HAMİT ZÜBEYR—İSHAK REFET, *Anadilden derlemeler*. Ankara, 1932.) és *çuhur* 'ua.' (Söz Derleme Dergisi) szókra eddig nincs adatunk a régiségből.

legrégibb vagy az úgynevezett középső rétegre gondolhatunk csak, mert a harmadik, legújabb réteg kronológiai és egyéb kritériumoknál fogva nem jöhet számításba.

Sárkány.

A GOMBOCZ ZOLTÁN (MSFOu. XXX, 144) felsorolta kun *saxagan* [ɔ:saxaɣan] 'draco, serpens', oszm., krm. *sazayan* adatokhoz az azóta megjelent kiadványokból hozzáfűzendők a következők:

Kipcsak *sazyān* 'Drache, Schlange' (HOUTSMA 81) | Abū Hayyān *sazayan* 'koca yılan [nagy kígyó]' (ed. CAFEROĞLU 88) | Ibn Muḥannā *sazayan* 'büyük yılan, ejderha [nagy kígyó, sárkány]' (A. BATTAL, Ibnü-Mühennā lügati. İstanbul, 1934. 59)¹ | *sazayan* 'serpent gros; dragon' (A. ZAJACZKOWSKI, Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks [époque de l'État Mamelouk]. Warszawa, 1938. 45).

GOMBOCZ (MSFOu. XXX, 114; Nyr. XII, 68) a magyar *sárkány*-t egy ócsuvas **šaraqan* alakból származtatja. Legújában — GOMBOCZ nyomán — a BÁRCZI GÉZA-féle Magyar Szófejtő Szótár is egy csuvasos jellegű török **šaraqan*-t tesz fel a *sárkány* forrásául. Ez azonban nem egészen helytálló. A török **šaraqan*-ból ugyanis a magyarban három szótagos alakot várnánk és nem *sárkány*-t. A szóbelseji -a- eltűnése a magyarban ebben az esetben magyarázatlan marad. Úgy látszik, ezt GOMBOCZ is észrevette, mert később a hangtörténetében (ÖM. II, 81) a *sárkány*-t egy bolgár-török **šarqan* alak átvételének magyarázta. Érdekes azonban, hogy csak néhány lappal később (i. h. 87) a *sárkány* szót ott szerepelteti hangtana „magánhangzókiesés” című fejezetében is, a szláv *palica* > magyar *pálca*, *malina* > *málna*, *medenica* > *medence*, *ôpatica* > *apáca* példákkal együtt. Tehát egyszer azt tartja, hogy a *sárkány* kétszótagos török forrásból ered, egyszer pedig török **šaraqan*-ból magyar nyelvbéli magánhangzó-kieséssel magya-

¹ Ibn Muḥannā művének P. M. MELIORANSKIJTól ismert kézírataiban a szó سراغان *sarayan* alakban (-r-rel!) fordul elő, MELIORANSKIJ (Arab fololog o tureckom jazykě. St. Pbg., 1900. 056) a nem világos szavak közé sorolta. Megjegyezte azonban, hogy valószínűleg összefügg a török sar- 'begyöngöl' igével, mindamellett azonban felvetette a -z-vel való *sazayan* (سزایان) olvasás lehetőségét is és utalt a fenti adatok egy részére. — Az Ibn Muḥannā féle szótár KILISLI MU'ALLIM RIF'AT sajtó alá rendezte konstantinápolyi kéziratában újra előbukkan ez az adat (177), érdekes, itt is -r-es (*saraɣan*) alakban. MELIORANSKIJ egyik jeles tanítványa, SERGEJ MALOV, aki egy szómutatót készített a szótár arab török részéhez (Ibn Muchinna o tureckom jazyke: ZapKollVost. III [1928.], 221—48) ezt az adatot nem vette fel a szójegyzékébe. Az APTULLAH BATTAL szerkesztette szómutatóban (Ibnü Mühennā lügati. İstanbul, 1934) azonban már ott találjuk (59) török 'büyük yılan, ejderha [nagy kígyó, sárkány]' értelmezéssel. BATTAL a nélkül, hogy a MELIORANSKIJnál található alakot észrevette volna, a konstantinápolyi kézirat سراغان (*sarayan*) adatát سراغان (*sazayan*)-nak olvasta. Véleményünk szerint is helyesen.

rázza a *sárkány*-t. Ez a furcsa ellenmondás — úgy látszik — nem tűnt fel sem GOMBOCZnak, sem a műve kiadójának.

Mi azt hisszük, hogy a *sárkány* egy török **sarqan* alakból származik. A két szótagos török **sarqan* a'ak feltevése GOMBOCZ idejében nem volt jogos. De az idéztünk új kipszak *sazyan* adat a **sarqan* feltevését teljesen igazolja.

A török *sazyan* alakváltozat viszonya a *sazayan*-hoz vi'ágos. Olyan alakpárok ezek, amilyenek a török *araba* 'der Wagen' ~ *arba* | *balaban* 'eine Sperberart' ~ *talban* | *qaratal* 'der Adler' (vö. *qara quş* 'ua.') ~ *qırtal* | *qulabaq* 'eine Filzmütze' ~ *qalpaq* 'eine Art Mütze' | *tarayai* 'Haubenlerche, Habicht; Bekassine' ~ *taryai, tor; ai* 'kleiner Vogel' | *araçan* 'Wachholder', *arajın* 'Wachholderstrauch' ~ *arjın, arjan, arçin* 'Wachholder' | *şarayan* 'der Fisch Charius' ~ *şarya* párhuzamok.

*

A török *sazayan* szó eredetével W. BANG foglalkozott (Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. Heidelberg, 1918. 37, jegyz.). BANG az elszigetelt csuvas *sur*- 'köp' alapján egy **saz*- igét tesz fel, és ebből magyarázza a *sazayan*-t: „die Schlange nach dem Einspeicheln ihrer Beute so benannt wurde, oder — was wahrscheinlicher ist — weil man glaubte, sie speie ihr Gift aus.“ Vö. még BANG, Vom Kökttürkischen zum Osmanischen. III, (Berlin, 1919.) 47, 1. jegyz.¹

Ez a magyarázat azonban lehetetlen. A csuvas *sur*- őstörök megfelelője nemcsak **saz*- (vö. **s. z-*), hanem *-r*-es is (**s. r-*) lehet. Sőt egy *-d*-s (**s. d-*) megfeleléssel is számolnunk kell, mert — közismerten — a csuvas *-r*- őstörök *-d*- folytatása is lehet. BANG ezeket a lehetőségeket nem vette figyelembe és — tévedett. Az adatok azt mutatják, hogy éppen a nem várt csuvas *sur*- ~ őstörök **s. d-* megfelelés az, ami egyedül lehetséges a jelen esetben. Kászari ismert szótárában ugyanis ezt találjuk: *sud*- 'spucken'. Kászari adatát megerősíti az uigur *sud*- 'auswerfen' ige is. — Az őstörök *-d*- (*-d-*) ~ csuvas *-r*- megfelelésre vö. *adaq* 'áb' ~ *ıra* | *qadın, qadıñ* 'nyírfa' ~ *xurân* | **yedlâg* 'bogyó' ~ *şırla* stb. Ebből világos, hogy BANG megfejtése nem jöhet szóba.

A török nyelvekben 'sárkány'-ra, illetőleg 'krokodilus'-ra még egy seleg szó van: azerb., oszm. *âzdâha* 'der Drache' ~ oszm. *âzdârha* < perzsa *aşlaha*² | oszm. *timsah* 'Krokodil' < arab | karacs. *sarubâk* 'Drache, Krokodil' (KSz. X, 130) ~ balk. *sarûwâk* 'Lindwurm' (KSz. XV, 251) < ?; oszm. N. *âvran* 'ejderha, yılanın büyüğü' (HAMIT ZÜBEYR—İSHAK REFET

¹ BANG magyarázatát tárgyalja és elfogadja SOLYMOSSY SÁNDOR: Ethn. XLII (1931), 12..

² Az *aşdaha* szó elterjedésére, valamint a finn *ajattara* val való esetleges összefüggésére vonatkozólag l. TH. KORSCH: FUF. XII, 150 kk.

i. h.)¹, vö. még *ävrän* 'ejder; timsaha müşabih yılan [sárkány; krokodilushoz hasonló kígyó]' (VELET IZBUDAK, Atalar sözü. Istanbul, 1936. 71), *qara ävrän* 'büyük ejderha; kara yılan [nagy sárkány; fekete kígyó]' (ORHAN ŞAIK GÖKYAY, Dede Korkut. Istanbul, 1938. 146)² | *Kāşari alawan* 'Krokodil'; *nāk* 'Krokodil' < perzsa; *nāk yīlan* 'Schlange' | csag. *sar* 'der Papierdrachen' | csag. *sipsar* 'Krokodil' | türk. uig. *lūi* 'sárkány' < kínai, mong. *luu* < uig.; vö. még kipcs. *bui* 'Skorpion (sonst bedeutet es Krokodil)' (HOUTSMA). — A rejtelmes mongol *bslqun*, illetőleg *blqsun* 'krokodilus' szóra vonatkozólag l.: POPPE: ZapKollVost. I, 202; PELLIOU: Journal Asiatique. Avril-Juin 1927. 289.

GOMBOCZ (Nyr. XLI, 68) megjegyzi, hogy a *sazayan* a csuvasban és a mongolban ismeretlen. PELLIOU egyik dolgozatában megállapítja, hogy Közép-Ázsia 'sárkány' jelentésű szava a *sazayan* volt. A *sazayan*-t használhatták a mongolok is a 'sárkány' jelölésére, mert — PELLIOU szerint — a mongolok a krokodilust nem ismerték (vö. PELLIOU: Journal Asiatique. Avril-Juin 1927. 289).

Csödör.

A *csödör* szó már többször szerepelt a nyelvészeti irodalomban. KASSAI, FÁBIÁN, SCHOTT, BOLLER kalandos magyarázatait nem számítva, SIMONYI volt az első, aki a szó eredetével részletesen foglalkozott (Nyr. XII, 433—5). Szerinte a szó a német *zelter* 'poroszka' átvétele. SIMONYI etimológiai magyarázatát SZARVAS (Nyr. XIV, 50, XXIV, 236—7) és BOROVSKY (NyK. XXIV, 335) helyesnek találta. Ugyanezt a nézetet vallotta többször MELICH is (Nyr. XXIV, 158, DLw. 84—5 stb.).³ Ez ellen a származtatás ellen az EtSz. I, 1171 a következő komoly kifogásokat emelte: „Bár hangtanilag az egyeztetés elfogadható (vö. *sódar*: ném. *schulter*; *kötör* 'borsajtó': ném. *kelter*), magyarázatra szorul a jelentések eltérése. A ném. *zelter* 'poroszkát, apró lépésben sebesen járó lovat' jelent (l. DIEF. Ngl. *gradarius* a., KLUGE, EtWb.³, PAUL, DWb.², SCHMELL. II², 1118: *zelt* 'ruhige gangart des pferdes'; *zelter* 'ein pferd, welches vorzugsweise geübt ist, ein zelt zu gehen'); 'hengst' jelentésére nincs adat. Ezzel szemben a magyar szónak 'poroszka' jelentésére adatot nem ismerünk.“

Valószínűbbnek látszik ezzel szemben, hogy a *csödör* török eredetű. Találunk ugyanis a csagatájban egy szót, amely

¹ Előfordul a XVIII. századi BERNARDO DA PARIGI-féle olasz-török szótárban اورن alakban (*Griffo, Griffone an'male* al.).

² HOUTSMA szójegyzékében (55) előfordul egy اوران 'grosse Schlange, Boa; Drache; Basilisk' szó, mellyel HOUTSMA nem tudott mit kezdeni. Kétségtelen, hogy összefügg a fenti *ävrän* nel (írva اورن).

³ Újabban KNEZSA ISTVÁN is elfogadja: NyK. XLIX, 351.

alakját és jelentését tekintve igen jól megfelel a magyar szónak: چاودور *čavdur* 'étalon' (PAVET DE COURTEILLE 281). — Erre a csagatáj szóra, sajnos, egyelőre más adatunk nincs a törökségben.

Hogyan magyarázható hangtanilag a török *čavdur* > magyar *csödör* származtatás? Erre két lehetőség kínálkozik:

HORGER ANTAL a Szinnyei-Emlékkönyvben közzétett „A hangrendi párhuzam” című dolgozatában számos példával igyekezett bebizonyítani, hogy a magyar nyelv hangtörténete folyamán „spontán módon csakis velaris > palatalis átcsapások történtek” (MNY. XXIII, 132). Ennek az alapján egy feltett magyar **csódur*-ból lehetne magyarázni a *csödör* alakot. Ez azonban a jelen esetben nem nagyon valószínű. Ennél elfogadhatóbbnak látszik a következő magyarázat:

NÉMETH GYULA „Árpád-kori törökjeink” című (NNy. III, 178) dolgozatában és később a „Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós” című tanulmányában (56—7) a besenyő-kun nyelv hangtani sajátásaival foglalkozva, világosan kimutatja, hogy a besenyő-kun nyelvben az őstörök *a* bizonyos helyzetben, kiváltkép a *č*- és *y*- után *ä*-vé változik: *čäihalmäs* 'schwankt nicht' < *čaiqalmaz* | *yäyri* 'sein Fett' < *yayri* | *yäi* 'Sommer' < *yai* | *čäpčačiq* 'Fäschen' < *čapčačiq* | *yäz* 'Ebene' < *yaz* | *äyäk* 'Fuss' < *ayazq* | *mäimäčiq* 'junges, schwaches Tierchen' < *maimačiq* | *äiyir* 'Hengst' < *aiyir* | *čändäk* 'Teller' < *čanaq*.¹ Erre támaszkodva feltehetjük, hogy amennyiben a mi *čavdur* szavunk megvolt a besenyőben, a szó a *č*- hatása alatt itt is, mint pl. a *čändäk* < *čanaq* esetében, magashangúvá vált és **čävdür*-nek hangzott. A besenyő **čävdür* (vagy esetleg **čävdur*) > magyar *csödör* (< *csödür*) fejlődést nem kell külön magyaráznunk.

A csagatáj *čavdur* szóval nem tartozik össze, ahogyan első látszatra gondolni lehetne, a következő török szócsoport: kaz. *čaptar* (*sari at*) 'sárga ló' (BÁLINT 90) | bask. *säptar* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. V, 260; TAGÁN: Ethn. XLVIII, 76) | tel. *čabidar* 'Fuchspferd mit weisser Mähne und weissem Schwanz' (RADLOFF III, 1932) | kumd., szag. *čamdar* 'ein Fuchspferd mit weisser Mähne' (i. h. III, 1941) | bar., küer. *captar* 'ein rotes Pferd mit weisser Mähne' (i. h. IV, 196) | alt. *čaptar* 'Pferdefarbe: Fuchs mit weissem Schwanz und weisser Mähne' (i. h. III, 1926) | kojb. *sabdar* 'ua.' (CASTRÉN—KATANOFF 147) | csuv. *tšyptar* 'ló színéről mondják: (?) буланый, fakó' (PAAS. 189). — Jüvevény a tatárból: cser. *tšaptar* 'isabellfarben' (RÄSÄNEN: MSFOu. L, 76).

¹ Erre a hangjelenségre hivatkozva a magyar *csösz* személy-, hely- és köznevet a török *čauš* szóból magyarázta KNIEZSA ISTVÁN: MNY. XXX, 104—6.

Az idézett szavaknak a csagatáj *čavdur*-ral való azonoságát alakilag ugyan meg lehetne magyarázni, azonban jelentésánál ez lehetetlen.

Ez a szócsoporthoz tartozik a török szókincs eredeti szókészletéhez: a szavak mongol jövevények.

A megfelelő mongol szóra a következő adatokat sorolhatjuk fel: irod. mong. *čabidur morin* 'cheval gris mêlé de poils roux, alezan à crinière blanche' (KOWALEWSKI III, 2091) | kalm. *tsäbdür* '(dunkelgefärbt od. braun, aber) mit weisser Mähne und weissem Schweif (Pferdefarbe), Weissfuchs' (RAMSTEDT 424) | nizensne-udini, tunkini és chori burj. *sabedar* 'ua.' (CASTRÉN 158) | bargu-burj. *sabdir* 'Fuchs (Pferd) mit weißer Mähne' (POPPE: AM. VII, 318) | alar *säbdär* 'нрғеневый' (POPPE, Alarskij govor 32) | *čabdar morin* 'нрғеневый конь' (N. N. POPPE, Mongol'skij slovar' Mukaddimat al-Adab. Moskva—Leningrad, 1938. 129). — Mongolból: mandzsu *cabdara* 'rotes Pferd mit weisser Mähne' (GABELENTZ 28) | tunguz *cabidar*, *cabedar* 'Fuchs mit weisser Mähne und weissem Schweif' (CASTRÉN 92).

A *čabidar* szónak a törökben való széles elterjedése ellenére nincs semilyen rokonsága, viszont az etimológiája a mongolban világos. Már G. J. RAMSTEDT (JSFOu. XXVIII, 3: 70) és — valószínűleg tőle függetlenül — N. POPPE is (UngJb. XIII, 118) a mongol *čabidur*-t a *čayan* 'fehér' és *časun* 'hó' szóhoz vonta. — Tehát a tulajdonképpen mongol eredetű *čabidar*, *čaptar* stb. és a csagatáj *čavdur* között nem szabad semilyen kapcsolatra gondolnunk.

Befejezésül nem lesz felesleges megemlítenünk, hogy a besenyők, akiknek a nyelvéből átkerülhetett ez a szó a magyarba, igen nagy lótenyésztők voltak. Erre vonatkozólag van egy érdekes perzsa tudósítás GARDİZITŐL, amely — fordításban — így hangzik: „... Ezek a besenyők gazdagok; sok lovuk és juhuk van...” (NÉMETH, A nagyszentmiklósi kincs feliratai 26).

Jól megérthető tehát, hogy a Magyarországon nagy számmal megtelepedett besenyőség a magyar szókincset lótenyésztéssel kapcsolatos szóval gyarapította. HASAN EREN.

Puli.

1. Szavunk eredetével alig foglalkozott a nyelvészeti irodalom. Csak BÁRCZI, SzófSz. ad róla magyarázatot. Szerinte a szó ismeretlen eredetű, a német *Pudel* 'uszkár' szóból származtatás semmikép sem meggyőző. — A MTsz.-ban mindössze négy adatot találunk (Halas, Cegléd, Padé, Hajdú megye). Most hozta felszínre a legrégibb adatot TÁLASI ISTVÁN (MNY. XXXVII, 130): Kiskúnhalas 1765-i tanácsjegyzőkönyvében mu-

tatja ki a *puli ebecske* kifejezést. — ZOLNAI BÉLA (MNemzet 1940. IX. 15.) azt mondja a szó eredetéről, hogy „az idegenből jött... *puli*... egészen más hangvegyüléket mutatnak, mint a finnugor gyökök, bár elég magyarosan hangzanak.” — Szavunk első szótározása 1929-ből való (KELB.³). BÁRCZI hivatkozása CzF.-ra téves; itt nincs meg a *puli* szó.

2. A BÁRCZI említette, nem meggyőzőnek minősített *Pudel* > *puli* származtatás nem nyelvészekről, hanem természet-tudósoktól ered. RAITSITS EMIL A magyar kutyák című, 1924-ben megjelent könyvében (118) azt tartja, hogy TURCHÁNYI TIHAMÉR — néhány évvel előbb megjelent cikkében — és mások a *puli* szót helyesen magyarazzák a *pulli*-ből.

A *puli* az ősi magyar kutyafajtaként él a köztudatban. Az alföldi tájnak éppen annyira jelegzetes hozzátartozója, mint az akác. Pedig az akác hazája Amerika, s elég későn, francia közvetítéssel jutott el hozzánk. Igaz, a tudomány sosem vallotta annyi határozottsággal a *puli* ősi magyar eredetét, mint a közhit.

Lássuk, mit mond a természettudomány ennek a kutyafajtának a származásáról.

Régi hazai természettudományi irodalmunkból csak egy — mégpedig bizonytalan — adatot tudunk kimutatni. SCHÖN-VISZKY LÁSZLÓ (A Természet 1922: 144) idézi FÖLDI JÁNOS-nak 1801-ben megjelent „Természethistoria”-ját, s akként nyilatkozik FÖLDI leírásáról, hogy „ami pedig a *pumi*-t illeti, itt határozottan megállapítható, hogy ezen cím alatt ő nem a spicet érti, mert később, mint ezekkel rokon fajtát említi a 'spicet v. pomert'. Lehetséges tehát, hogy a *puli*-ről van szó”.

Az új természettudományi irodalomban MÉHELY LAJOS foglalkozott először a *puli*-val. BREHMnek Az állatok világa című munkája 1902-i magyar kiadásában (II, 164—5) azt mondja MÉHELY, hogy le lehet vezetni a *puli*-t a németországi spickutyától. Ennél is valószínűbb megoldásnak tartja azonban a lappföldi kutyával való rokonságot. Erről a kérdésről ekképen vélekedik: Bízvást föltehető, hogy a spic-, illetőleg a *puli*-forma kutyák valamikor az északi sark tájainak egész területén el voltak terjedve; semmi sem áll tehát annak a föltevésnek útjában, hogy eleink már őshazájukban ismerték a *puli*-t, s ezért nem lehetetlen, hogy a honfoglalás idejében magukkal hozták. — Vagy egy évtizeddel később HERMAN OTTÓ így ír „A magyar pásztorok nyelvkincse” című könyvében (596) a *puli*-ről: Nyilván a magyarok középázsiai fajkutyája, faj szerint megvan ma is Tibetben. Lhasszában. — HERMAN nyomdokain jár LOVASSY SÁNDOR (TermTudKözl. 1919: 26), amikor megállapítja, hogy a *puli* ősi fajta; Ázsiának a Himalájától északra eső tájain ma is szakasztott ilyen terelő ebet tart az ottani pásztorkodó nép.

RAITSITS idézett munkájában (2—63, 103—45) behatóan foglalkozik a *puli*-val. Azt a véleményét nyilvánítja (103), hogy a kutyafajtáknak elterjedését nem egy néptörzs vándorlása közben magával hozott kutyafajták alapozták meg; az ősjellegű kutyafajták egyes földrészekben már a történelemelőtti korban terjedtek el, megtartva ősi jellegüket. Ezzel, úgy véli, megfér az a föltevés is, hogy a honfoglaló magyarság csordát és nyáját őrző kutyafajtákat is hozott magával, de csupáncsak komondort meg kuvaszt. Hogy miért ezt a két fajtát, erről alább lesz szó.

Igen érdekes megkülönböztetést tesz ugyanis RAITSITS (49) a juhnyáj védelmét és a juhnyáj terelését szolgáló kutyafajták között. A régi időkben, úgymond, a nagy testalkatú pásztorkutyák biztosították minden országban — nálunk a komondor meg a kuvasz — a nyáj épségét. A ragadozó állatoknak, főleg a farkasnak a legeltető helyeken történt kiirtása után megváltozott a pásztorkodás rendje. A XVIII. században megindult belterjes gazdálkodás eredményeképpen a juhtenyésztést olyan területeken űzték, amelyeken nem védelmező, hanem terelő kutyára volt szükség. Erre a célra nem felelt meg a pásztorkutya. Helyébe minden juhtenyésztő országban a kis testalkatú terelő kutya lépett. Nálunk a komondor s a kuvasz helyét a *puli* foglalta el.

A korszerű juhtenyésztés a XVIII. században kezdődött Nyugat- s Középeurópában. RAPAICS RAJMONDTÓL BREHM „Az állatok világa” című művének átdolgozásában (869) megtudjuk, hogy az európai juhtenyésztésben döntővé vált merinói juhajtát Spanyolországból Nagy Frigyes vitte be Poroszországba, Ausztriába és Magyarországra pedig Mária Terézia hozta. 1773-ban létesítették nálunk az első állami törzsjuhászatot. Az újszerű juhtenyésztéssel teret hódított a nyugati országok *uszkár* kutyafajtája, s Németországból hazánkba is eljutott a spanyol gyapjas birkával (vö. RAITSITS 120—2, 142). RAPAICS határozottan elveti a *puli* ősmagyar származtatását, és RAITSITSSEL egyetértésben azt tartja, hogy szavunk eredete: *puli* < *puđli* < *Puđel*.

RAITSITS gazdag adattárából (118—9, 123, 129, 141—3) még az alábbi idézem: HEPPE 1751-ben a *Puđel*-t a magyar vízi kutyával azonosítja. Ezzel egyezik az, amit hortobágyi meg kunsági magyaroktól hallott RAITSITS: van vízen járó *puli* is. — A dunántúli kanász és juhász a *puli*-nak a rendestől alig megkülönböztethető változatát *estreiber*-nek, *estreiger*-nek, vagyis *Österreicher*-nek nevezi, ami az Ausztriával való összefüggés mellett szól. — Az *uszkár* vagy a *puđli* nyomait a tere ő juhászkutyák külseje sokszor szembeötlően mutatja; a Hortobágyon is vannak olyan *puli*-k, amelyeknek szőrzete hasonlatos az *uszkár* szőrzetéhez. Ismételten tapasztalta RAITSITS, hogy a legjellemzőbb őspuli külsővel bíró *puli*-

pár után a szülőkre ütő kölykök mellett egy-egy spic jellegű kutyakölyök látott napvilágot. — A *pumi* RAITSITS szerint megszilárdult tájfajta, és a Tiszántúl épúgy megtalálható, mint a Dunántúl. Eredetét a fajtához nagyon közeli rokon pomerániai spictől vette.

3. RAITSITS és RAPAICS megállapításai annyira meggyőzőek, hogy alig kételkedhetünk bennük.

Hangtani nézőpontból sincsenek akadályai a *Pudel* > *pudli* ~ *pu'i* származtatásnak. A szóvégi német *-el* > magyar *-li* közismert: *Zettel* > *cetli*, *Gimpel* > *gimpli*, *Schwindel* > *svindli*, *Zirkel* > *cirkli* stb. De szabályos a szóközépi *-d-* kiesése is: *furt und furt* > *furtonfurt*, *Söldner* > *zsolner*, *Radband* > *rapant*, *Fellübung* > *felibung*, *Schildwache* > *silbak* stb. (vö. MELICH, DLw.). Hatással lehetett a *-d-* kiesésére a *pumi* szóalak is.

Ha ezek után vallatóra fogjuk nyelvtörténeti adatainkat, és egybevetjük az eredményt a természettudomány megállapításaival, bizonyossá válik az, amit RAITSITS meg RAPAICS mond: a *puli* nem az őshazából került hozzánk, hanem a XVIII. században Németországból.

Forrásainknak azzal a megállapításával, amely szerint a merinói juh meg a *puli* Mária Terézia uralkodása alatt jött országunkba, egyezik szavunk első adatának fölbukkanása. Egyezést mutat továbbá a *puli ebecske*, az első szóalak, a *Putel* régebbi szóalakjával, a *Putelhund*-dal (vö. PAUL, DWb³). Egyébként a *Pudel* első adata is elég késői, 1678-ból való (vö. WEIGAND, EtWb.⁵, KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹).

Szavunk késői megjelenése természetesen nem jelenti azt, hogy nem élhetett a *puli* hazánkban századokon át külön jelölés nélkül. Csakhogy ellentmond ennek a föltevésnek az a tény, hogy a kutyafajták nevének tekintélyes számára akadunk a régiségben: *agár* XIV. sz., *vizsla* XIV. sz., *szelindek* XIV. sz., *vadász eb* XVI. sz., *jütésző éles szagló eb* XVI. sz., *paracskó* XVI. sz., *juhászkutya* XVI. sz., *komondor* XVI. sz., *kuvasz* XVI. sz., *majorban őrző eb* XVI. sz., *kopó* XVII. sz., *fürjésző eb* XVII. sz. (vö. NySz., GyöngyTör., SZIKSZAI FABR., CAL.). WAGNER, Phras. 1750. kimutatja — *canis* címszó alatt — a következő „specieseket”: *vizsla*, *agár*, *kuvasz*, *kopó*, *komondor*, *szelindek*. Ezek szerint a vadászkutyák sok fajtája mellett megvan a régi nyelvben a két ősi pásztorkutya-fajta: a *komondor* meg a *kuvasz*. Föltehető-e ilyen körülmények között, hogy éppen a legelterjedtebb s legkedveltebb kutyafajtának, a *puli*-nak ne lett volna neve a régiségben? De ha név nélkül élt volna századokon át, akkor is megoldásra vár a kérdés: honnan ered a *puli* késői névadása? Figyelmet érdemel az is, hogy a két általános fajjelző név, az ugor eredetű *eb* és a valószínűleg finnugor eredetű *kutya* mellett csak a *vizsla* az, amelyikről föltehető, hogy neve finnugor

származású. Amde ez is csak másodlagos képzésnek tekinthető a *vizslat*, *vizslál* 'fürkész' szóból (vö. EtSz., BÁRCZI, SzófSz.).

4. Szavunkkal ellentétben igen korán átment az irodalmi nyelvbe a *pumi*-nak, a *pudli*-nak s az *uszkár*-nak a neve. Erről az alábbi adatok bizonykodnak: PÉCZELY (MindGyűjt. IV, 309) 1790-ben azt írja, hogy „az úton valami *pumi* kutya megugatja”. — SÁNDOR ISTVÁN (Sokf. XII, 112) 1808-ban kimutatja a *pumi*, *pumedli* szót 'canis pomeranus, Pommerl' jelentéssel. Kitünteti a *pumi*-t, *pumedli*-t, *pudli*-t (184) „a könyveinkbe és beszédünkbe imitt-amott becsúszott türhetetlen idegen szavak” között is. SÁNDOR megjegyzése a mellett erősködik, hogy eléggé el lehetett terjedve a három szó a XVIII. század végén. — PETHE FERENCNÉL (TermHist. 287) megtaláljuk 1815-ben a *pu'li* (PAUL i. m.: *pudeln* 'im Wasser herumplätschern') fordított tükörszavát, az *uszkár*-t, továbbá a *pumi*-t, a *komondor*-t, a *kuvasz*-t — a két utóbbit pásztorkutyának nevezve — meg más kutyafajtákat; a *puli*-t azonban ő sem ismeri. — JÓKAI 1853-ban (1894-i kiad. IV, 74) *pudlikutya*-ról ír. (PÉCZELY, PETHE és JÓKAI adatai a Nagy Szótár céduláiból valók.)

A *pulli*, *pumi* és *uszkár* első szótározása szintén elég korai. MÁRTON 1800.: *pudli kutya* 'Pudel', *pumi kutya*, házi kutya 'Haushund; Bauernhund'¹ | 1803.: *Wasserhund*: vízbe taszított *pulli*, mely a vízből a lőtt madarat kihozza | 1823.: *Pudel*: *pudlikutya*, *pudlieb*. — Az *uszkár*-t először a Tzs. 1838. szótározza 'Pudel, Wasserhund' jelentéssel. Folytatólagosan megtaláljuk a három szót a múlt századnak úgyszólván valamennyi szótárában.

Annak a föltűnő jelenségnek, hogy szavunknak még a XIX. századi irodalomban sem találjuk nyomát, abban keresem magyarázatát, hogy addig csak a népnyelvben élt a *puli* szó, s ezt a kutyafajtát a *pumi*, *uszkár*, *pulli* szóval jelölték.

5. Mindent egybevetve megerősítve látom azt, hogy a német *Pudel* szót vettük át a XVIII. században, mégpedig a népnyelv *puli*, az irodalmi nyelv *pudli* alakban. Az irodalmi nyelv *puli* alakja késői átvétele a népnyelvi kifejezésnek.

LOVÁNYI GYULA.

A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai.

A magyar nyelv fiziológiai sajátosságainak megállapításával már több részletmunka foglalkozott irodalmunkban. A fiziológiai kutatásokban nélkülözhetetlen felvevő és ellenőrző módsze-

¹ BÁRCZI, SzófSz. a *pumi* első szótározását MÁRTON 1809-i szótárából idézi.

reket először BALASSA JÓZSEF alkalmazta magyar hangokkal kapcsolatban. Az ő szájpadrájszajjai (a TECHMER-féle Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft IV. kötetében: Phonetik der ungarischen Sprache 130—57, továbbá ugyanezek NyK. XXI, 135 s Magyar Fonétika.² 1934. 85 is) nem természetes, hanem stilizált, asszimetrizált s ideális szájpadrájszajra rajzolt képek, amelyek a való kiejtést nem adják vissza. E cikktől indítatva TECHMER is tett közzé folyóiratában megfigyeléseket, amelyekben Rácz Lajosnak, egy Lipcsében élő magyar embernek a kiejtését vizsgálta mesterséges szájpadrájszaj nélkül, „természetes módszerrel“, (megjelentek a BALASSA cikkéhez függesztett „Nachschrift“-ben). ROUSSELOT hatalmas művében (Principes de phonétique expérimentale 609, 611) szintén találunk néhány, ismeretlen kísérleti személy kiejtését megörökítő magyar szájpadrájszajot. Saját kiejtése alapján GOMBOCZ ZOLTÁN közölt először rendszeres magyar szájpadrájszajtanulmányt, egyúttal pedig felhívta a figyelmet BALASSA hasonló kutatásainak elhibázott voltára (Magyar palatogrammok: NyK. XXXVIII, 193—204; ugyanezek legutóbb pl. GOMBOCZ ZOLTÁN, ÖM. II, 17—24, 29—36). Ugyane tanulmányában megjegyzi GOMBOCZ, hogy kiejtésében — dunántúli születésű lévén — gyermekkorától megvan az *e* hang használata. Saját kiejtésének nyelvjárási sajátosságaira vonatkozólag lényegbevágó megállapításokat tartalmaz az E. A. MEYERREL közösen írt „Zur phonetik der ungarischen sprache“ című dolgozata (Le Monde Orientale 1907—1908.; kny. Upsala, 1909.): „Das wortmaterial, das der folgenden unternehmung zu grunde liegt, wurde von dem einen von uns, dr. phil. ZOLTÁN GOMBOCZ gesprochen. DR. G. ist 1877 in Sopron (Ödenburg), Komitat Sopron geboren und aufgewachsen, sodass der westungarische dialekt sein mutterdialekt ist. Auch seine gepflegtere aussprache („litteratursprache“), wie sie bei diesen versuchen zur verwendung kam, zeigt natürlich in gewissen hinsichten etwas dialektische färbung. Im besonderen ist zu bemerken, dass er gewöhnlich keinen unterschied zwischen den langen und kurzen *u*, *ü*, *i* macht (in den worten wie: *tüz-tüzet*, *víz-vizet*, in der litteratursprache *tüz-* akk. *tüzet*, *víz-vizet*). Die von dr. Gombocz gesprochenen Wortformen *tüz*, *víz* usw. sind also erlernte, nicht seinem mutterdialekt und seiner familiären aussprache angehörige formen.“ (I. m. 91—2.) GOMBOCZnak eme megjegyzését követi CSÜRY BÁLINT „Szamosháti palatogrammok“ című dolgozata (NyK. L, 64—70). Benne CSÜRY népnyelvi szókincs-gyűjtése és hangtani tanulmányai során tett megfigyeléseinek objektív ellenőrzésére a szamosháti nyelvjárárs *e*, *ē*, *ē̃*, *ī*; *nt*, *ntš*, *tš*, *n*, *ū*, *n*, *t*; *i*, *j* hangjairól, illetőleg hangcsoportjairól, továbbá a *vā zāb* és *ā zāb* szóhatárokról közölt szájpadrájszajokat; ezekkel nyelvjárárs *ē*, *n*, *i* hangjainak természetét tisztázta, s bizonyítékot szerzett a tőle megállapított helyzetben történő

magánhangzó-orrhangúsodásra is. A nyelvészeti célú magyar hangfiziológiai irodalomba tartozik HEGEDŰS LAJOS „Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben“ című dolgozata is (NyK. I., 111—7), amelyben saját kiejtése *i, ü, é, e, ő, ó, a, á* magánhangzóiról készített röntgenfényképeket közölt.

1937-ben megjelent „Hangtani tanulmányaim“ két dolgozatában (1. Adalékok a magyar nyelv orrhangú magánhangzóinak kérdéséhez. 2. Adalékok a magyar vegyes zárhangok kérdéséhez) már határozott célként tűztem magam elé, hogy kiejtésem kísérleti vizsgálata alapján egyúttal a biharmegyei Konyár és Hencida községek népnyelvéből is bizonyítékokat szerezzek az orrhangú magánhangzók előfordulására, az orrhangúsodás helyzeteire, valamint az akkor vegyes zárhangoknak nevezett affrikáták egyhang voltára vonatkozólag is. E tanulmányaimban a GOMBOCZ és CSÜRY módszerével készített szájpaddásrajzok mellett röntgenfényképeket és kimogram-mokat is használtam. E módszer továbbfejlesztéseként a SOVIJÄRVI ANTTIVAL közösen készített „Adalékok a magyar és finn nyelv *i ~ í, u ~ ú, ü ~ ű* hangjainak fiziológiai és akusztikai összehasonlításához“ című dolgozatban (MNnyv. II, 29—46) a címben jelzett magánhangzópárok vizsgálatában a fiziológiai sajátságokat szájpaddásrajzok és a SOVIJÄRVI-től korábban is alkalmazott összehasonlító röntgenurajzok, az akusztikai (fizikai) sajátságokat pedig a FOURIER-sorral elemezett oscillogrammok alapján állapítottuk meg.

E munkálatok során azonban kivétel nélkül olyan kísérleti személyek kiejtéséről készültek felvételek, akik az *ú. n.* köznyelvet beszélték, s így anyanyelvjárásuktól legalább is részben eltérő volt a kiejtésük. CSÜRY és magam kivételével nem is az volt a vizsgálódók célja, hogy valamely magyar nyelvjárásra jellemző hangtani sajátságok fiziológiai vonatkozásait elemezzék, s CSÜRYnek és nekem is — részben a használt felvevő eszközök természete, részben pedig a külföldi felvevő laboratóriumok távolsága miatt — csak saját magunkon lehetett elvégeznünk megfigyeléseinket és felvételeinket. Azonban már régóta az a meggyőződése, hogy teljesen hiteles népnyelvi felvételeket és ezek alapján gyümölcsöző nyelvjárás-hangtani kutatást csak az élő nyelvjárásokból szerzett anyagból meríthetünk. Bármennyire megőrizze is valaki anyanyelvjárása kiejtését, a középiskolai és egyetemi, különösen az idegennyelvi tanulmányok, párosulva a városi élet számtalan, pár szóval fel sem sorolható nyelvi és művelődési hatásával, nagyon sok változást okoznak a hazulról hozott kiejtésen. Amint már többször megállapították, ez a sokféle hatás főként a szókincs és a mondatfűzés terén érvényesül, azonban súlyos nyomokat hagy az alaktani és hangtani sajátságok tekintetében is. Olyan kísérleti személyekhez kell tehát fordulnunk,

akik nyelvjárásukban benne élnek, annak a nyelvet beszélik, akiknek kiejtése, beszéde egy-egy kisebb nyelvi közösségre, nyelvjárásra jellemző. Azt kell kitűznünk célunkul, hogy a kutatás folyamán minden magyar nyelvjárásra vonatkozólag végezzük el ugyanazokat a felvételeket és vizsgálatokat, hogy a magyar nyelvterületen érvényes, különböző kiejtismódok összehasonlításából kialakulhasson az élő magyar kiejtés valószínű képe.

A beszédhangok akusztikai (fizikai) vizsgálata tekintetében HEGEDŰS LAJOS már ismertette azokat a felvévő eszközöket és hangelemzési eljárásokat, amelyeknek a segítségével a legszükségesebb kutatásokat elvégezhetjük (Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában: MNy. XXXVII, 162—85). HEGEDŰS tanulmánya azonban csak az akusztikai kérdések vizsgálatára szolgáló eszközökkel és módszerekkel foglalkozik, s csak az ilyenféle vizsgálatok szükséges voltát hangsúlyozza a népnyelv hangtani buvárlatával kapcsolatban, holott — amint jól tudjuk —, a beszédhangok vizsgálatában a produkált hang vizsgálata csak az érem egyik oldala, s csak akkor igazán tanulságos, ha a hangképzés folyamatának leírása és elemzése, a hangmódosításban résztvevő rezonátorok szemléltető módon való ábrázolása és meghatározása is hozzákapcsolódik, tehát a fiziológiai vonatkozásokat is bevonjuk a kutatás körébe. A két legfontosabb probléma. a hangképzés és a képzett hang elemzése a legutóbbi évek fonetikai irodalmában SOVIJÄRVI „Die gehaltenen, geflüsterten und gesungenen Vokale der finnischen Sprache“ című művében (Helsinki, 1958.) történt meg minden szempontot kiegészítő módon. (A rendelkezésünkre álló eszközökkel ugyanerre törekedtem SOVIJÄRVI-val közösen írt, fentebb említett dolgozatomban.) Jelen dolgozatom feladata az, hogy egy magyar nyelvjárás magánhangzórendszerét a nyelvjárási felvételek során alkalmazható eszközök és módszerek segítségével fiziológiai, tehát hangképzési sajátosságai tekintetében ismertesse. Mivel az akusztikai felvételekhez szükséges eszközök nem állottak rendelkezésemre, azok elvégzéséről egyelőre le kellett mondanom.

A nagysárréti népnyelv magánhangzó-anyagának ismertetése.

A Sárrét földrajzi elhelyezkedésére vonatkozólag megemlítem, hogy szorosabb értelemben azt a hatalmas mocsárvilágot nevezték Sárrétnek, amely az ármentesítések előtt Hajdú, Bihar, Békés és Jásznagykúnszolgok vármegyék szomszédos területeit borította. A néphagyomány szerint ez a hatalmas mocsaras terület két részre oszlik: Nagy- és Kissárrétre. Ennek a két részre való elkülönülésnek régi térképeken is megvannak a nyomai. A mai tudományos irodalom szintén ezt a felosztást

használja. A Nagysárrét Szerep, Sárrétudvari, Biharnagybajom, Nagyrábé, Bihartorda, Bakonszeg alatt kezdődik, keleten Vértessig, Nagykerékiig elnyúlt, nyugaton Karcag határának egy részét borította, délen pedig Füzesgyarmat, Szeghalom, Dévaványa határára is kiterjedt. A Kissárrét-nek a Körös volt az éltetője. E mocsár középső része Csökmő és Komádi községek környéke. — E vidék lakossága régi idők óta települt meg; az újabb oláh beszivárgásokat nem számítva, teljesen magyar. A Sárrét közigazgatási szempontból már régóta egységes. A XVII. század végén Bihar vármegyének négy járása van, ú. m. a nagyvárad, érmelléki, sárréti és belényesi járás. A XIX. század végi sárréti járást Bihar vármegye érmelléki, nagyvárad és nagyszalontai járásai, továbbá Békés vármegye, a Nagykunság, Heves és Szabolcs vármegyék, Debrecen és a hajdu-városok határolták.

BALASSA felosztása szerint e vidék keleti fele az észak-keleti nyelvjáráshoz, nyugati fele pedig a duna-tiszai nyelvjárásterület ú. n. tiszántúli nyelvjáráshoz tartozik. Ez azonban semmi esetre sem helytálló. Legfeltűnőbb BALASSA felosztásában az (l. Magyar nyelvjárások 64), hogy az ú. n. tiszántúli nyelvjárásterület katolikus és református községei közt sokkal nagyobb az eltérés, mint pl. ez utóbbiak s az észak-keleti nyelvjárás velük szomszédos részeinek nyelve közt (vö. i. m. 66—8). Egyetlen számottevő különbség a zárt *e* használata a Derecskétől nyugatra s a zárt *e* hiánya a Konyártól keletre levő községekben. Ez egyetlen különbség alapján azonban — tekintetbe véve a sok közös nyelvi jellegzetességet, a közös művelődés- és politikai történeti múltat, amely a nyelvre is rányomta bélyegét; — e vidék tájnyelvi egységét nem szakíthatjuk ketté.¹

Jelen dolgozatomban a nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai vizsgálatával óhajtok foglalkozni.

Előljáróban ismételten megjegyzem, hogy megfigyelésem szerint ez a terület a magánhangzók használata tekintetében csak egy ponton nem egységes: a zárt és nyílt *e* használata terén. Vannak területén községek, amelyekben nyoma sincs a zárt *e*-nek, s minden fonétikai helyzetben csak nyílt *e*-t ejte-

¹ Általános és nyelvi tájékozódásra l.: BAKÓ ELEMÉR, Hangtani tanulmányok. Debrecen, 1937. — BIRTALAN SZILÁGYI JÁNOS, nagybajomi ref. pap. A Biharvármegyei Sárrét leírása. 1827. Közzölte GYÖRFFY ISTVÁN: Aquila XXVII (19:0.), 60—9. — BOROVSKY SAMU, Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp., é. n. (Magyarország Vármegyéi és Városai). — JAKÓ ZSIGMOND, Bihar vármegye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. sz.). — MENDÖL TIBOR, Bihar vármegye földrajza (NADÁNYI ZOLTÁN „Bihar vármegye” című monográfiájában. Bp., 1938.). K. NAGY SÁNDOR, Biharország I—II. Nagyvárad, 1888. — OSVÁTH PÁL, Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875. — SZÜCS SÁNDOR, Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében (NADÁNYI i. m.-ben). — VÉGH JÓZSEF, A derecskei népnyelv igetöveei és igealakjai: MNy. II, 204—51.

nek, vannak, ahol a zárt *e* csak bizonyos kisebb fokig érezhető, s végül vannak olyanok is, ahol a zárt *e* használata igen gazdag és széles skálájú. Ezeknek a különösen a ragozott alakokban nagyrészt árnyalati eltéréseknek a felderítése még a jövő évek kutatásának a feladata; e jelenségcsoport hangfejlődési, alaktani és nyelvföldrajzi vonatkozásainak részletes monografikus elemzése különben sem tartozhatik bele e dolgozat hangfiziológiai feladatainak sorába.

A nagysárréti népnyelv magánhangzórendszerében a következő főmagánhangzókat és változataikat találjuk:

Főmagánhangzók:

ā : *ālāk*, *bāloš* (= balkezes), *fālāt*, *hārāp*, *kārikā*, *mālāc*, *pāci*, *rāk*, *sāb*, *zākātōl*.

ā : *ār*, *bāl*, *fāzik*, *gāgog*, *kirāi*, *māzāl*, *nār*, *pāroš*, *rāk*, *sājāš*, *zāp*.

e : *ēsik*, *emil*, *derēs*, *fēlē*, *fērēnc*, *d'ermek*, *kērēs*, *merēt*, *nēkem*, *nērēg*, *pērēl*, *šēbēs*, *sēm*, *žēnge*.

ē : *ēn*, *ēs* (kötőszó), *ēs* (= esik), *fēnēk*, *kēs*, *lēl* (= lel), *mēr* (= mer), *vēr* (= ver).

i : *bikā*, *cicā*, *čikōu*, *fijū*, *d'uri*, *his*, *kiči*, *mānči*, *nīlāš*, *pici*, *pipāč*, *simātōl*, *zīvātār*.

ī : *bīr*, *čīp*, *fīrēg*, *d'īk*, *hīvātāl*, *kīp* (= kép), *mīz* (= méz), *šīd'en*, *žīr*.

o : *bokā*, *cocōu*, *dolog*, *fogāšōl*, *d'omōr*, *kokaš*, *morog*, *poroš*, *rokōšāg*, *šonkōi*, *žākoš*.

ō : *borōk* (családnév), *čomōš*. *fākō*, *gōrē*, *nōc*, *šō*, *žōtār*. (Ez a magánhangzó általában *ōu* kettőshangzóval váltakozik.)

ö : *bök* (= bükköny), *čörög*, *döcörög*, *gōri* (= görény), *kōššīg*, *hōbōjōg* (= bizonytalan alapon képzelődik és fecseg), *körözīš*, *nōg*, *rōfōg*. *zörög*.

ō : *bōg*, *čōr*, *fōgēpīs*, *d'ōz*, *hōkōl*, *lōč*, *nō*, *pōčik*, *sōkē*, *zōk-kenō*. (Ez a magánhangzó általában *ōū* kettőshangzóval váltakozik.)

u : *āluttē*, *burok*, *čutkā*, *fukā*, *d'ufā*, *hurok*, *kuka* (= buta), *nusi*, *rucā*.

ū : *būg*, *čūkōr*, *gūnār*, *d'ūr*, *kūt*, *lāpūl*, *nūl*, *sūr*, *tānūl*, *tāgūl*, *zūgāt*.

ü : *bürök*, *fūggō*, *nūšt*, *pūfōl*, *terü* (ritkán ejtett alakja a *teri* = teher szónak), *zūmmōg*.

ū : *bū*, *čū*, *fū* (= fű), *fū* (= fő, fej), *d'ūr*, *hū!* (indulatszó), *kū* (= kő), *šūrū*, *sūrū* (= szérű), *sūr*.

A zárt *e*-t is használó nyelvjárási részben még:

e : *be*, *čēč*, *čereg* (= csörög), *fēlet*, *med'*, *perēl*, *ženge*.

Az *ü*. n. középső és alsó nyelvválású rövid magánhangzó-

ban az volt a döntő szempont, hogy az illetők a helybeli lakosok véleménye szerint jellegzetes helybeli kiejtéssel beszéljenek, hangképzésük tiszta legyen (igen fontos a fogsor épsége!), s műveltségbeli fejlettségük és fő'eg közreműködési készségük is alkalmassá tegye őket az ilyenfajta munkában való részvételre. A kísérleti személyek ez utóbbi követelménynek teljesen kifogástalanul tettek eleget, s ezért őket köszönet illeti. Arra, hogy a felvételek anyagának összehasonlítására akár a nemzedékek szerinti kiejtésváltás, akár pedig a társadalmi megoszlás alapján mutatkozó esetleges eltérések miatt még más személyektől is vegyék fel röntgenfényképeket, a vizsgálatok természete miatt gondolni sem lehetett. Az ilyenféle felvételek készítésekor meg kell elégedni azzal, hogy egy-két legjellegzetesebb nyelvjárási beszélő kiejtésbeli sajátosságait megörökíthessük.

A dolgozatban alkalmazott eljárások.

E dolgozat keretében két felvevő eszközzel vizsgálom a nagysárréti nyelvjárás beszélt magánhangzóinak fiziológiai sajátosságait: ajakfényképek és röntgenfényképek alapján készült összehasonlító rajzok segítségével. Ez a két eljárás véleményem szerint teljesen elegendő arra, hogy a vizsgálat anyagául szolgáló magánhangzók fiziológiai vonatkozásait megvilágítsuk. Célszerű volna még, ha pl. száipadlásfelvételek tükrében is megvizsgálhatnók ezeket a magánhangzókat, azonban ez az eljárás — nem fonetikusokat alkalmazván kísérleti személyekként — nem hozhatna megbízható eredményeket. Hasonlóképpen már ilyen okok miatt sem kerülhet sor arra, hogy az egyes magánhangzók képzésekor a hangforrás, azaz a hangszalagok működésének fiziológiai vonatkozásait laryngofotográfiai úton ellenőrizzük. Egyetlen olyan eljárást említhetünk még a belső beszélőszervek működésének megörökítésében, amely népi kísérleti személyekkel kapcsolatban is alkalmazható lenne, ez az ú. n. röntgen-mozgófényképezés. Ez még a röntgenfényképezésnél is megbízhatóbb, pontosabb képet ad a különböző beszélőszervi helyzetekről és azok kialakulásáról, s az a nagy előnye, hogy a kiejtésben a legcsekélyebb módosításra vagy a hangképzés időbeli meghosszabbítására sincs szükség a felvételek alkalmával. Sajnos, ilyen felvételek készítésére nem volt módom.

Az ajakmozgások, illetőleg ajakállások fényképezésével kapcsolatban felmerülhet az a gondolat, hogy éppen az ajakmozgások megörökítésében talán jobb lett volna szintén mozgófényképfelvételeket készíteni állóképek helyett. E terv megvalósítása azonban egyrészt módszerei szempontból vált feleslegessé, másrészt pedig technikai szempontból bizonyult igen nehézkesnek és költségesnek. Ugyanis tekintettel a dolgozatban tárgyalandó nagyobb hanganyagra, az egyes hangok képzési

folyamatairól felvett filmkockáknak olyan tömegére lett volna szükség, hogy az egész anyag közlése lehetetlenné vált volna. Így tehát a filmkockákból is csak azokat kellett volna kiválasztani közzététel céljára, amelyekben az ajkaknak az egyes hangok képzéséhez szükséges végső, tehát nyugalmi helyzete látható. Ezt pedig az állóképeken is meg lehet örökíteni. A mozgófényképezés alkalmával készült filmkockákról különben sem lehet rögtön fényképmásolatokat nyerni, mert először még ú. n. negatívfilmeket kell készíteni róluk, hogy azokról azután el lehessen készíteni a fényképmásolatokat. Ez az eljárás annyira költséges, hogy a magyar nyelvjárási hangállomány fiziológiai kutatásában nagyobb mértékben nem lehetne alkalmazni. A mozgófényképezés révén elérhető „nagyobb pontosság” értéke nem ér fel a feleslegesen elhasznált filmanyagával.

Ezek után térjünk rá a dolgozatban alkalmazott eljárások ismertetésére. Az ajakfényképeket mindkét kísérleti személyről magam készítettem Praktiflex-géppel. Az egyes fényképek elkészítésekor a kísérleti személyek az illető hangokat ugyanazon szavak keretében ejtették ki, mint a röntgenfényképezéskor.

Az összehasonlító röntgenrajzok elkészítése a következő módon történt. A rajzok alapjául szolgáló röntgenfényképeket 1942 június és szeptember havában a debreceni egyetemi belklinika röntgenosztályán készítettük, mégpedig június hóban egy alkalommal a Major Imréről, szeptember hóban szintén egy alkalommal a Börcsök Józsefről készült felvételeket. A felvételek elkészítésének technikai részét DR. HÉGER FLÓRIS klinikai tanársegéd és SZMRECSÁNYI ANNA végezte.¹ Néhány felvételt részben megvilágítási próbák céljából, részben pedig a kísérleti személy fejének elmozdulása miatt meg kellett ismételni. A felvételek 4 ventilcsöves Siemens-Heliophos gépen készültek. A röntgenső fókuszá ak távolsága 50 cm, a mandibula és a maxilla közti résznek — amelyre a fősugár irányult — a filmtől való távolsága pedig 8 cm volt. A filmek nagysága 24×30 cm. A megvilágítás adatai felvétel közben Major Imrénél 78 kv. 6 ma. és 0'64 mp, Börcsök Józsefnél 78 kv. 6 ma. és 0'68 mp. A felvételek alatt a kísérleti személy fejét úgy állítottuk be, hogy a lehető legtermészetesebb tartásban legyen, azonban állandóan ugyanabban a helyzetben. Ezért a kísérleti személlyel szemközti falon a szemek magasságában kijelöltünk egy pontot, s a kísérleti személy felvétel közben arra nézett. Így egyenesen előreirányított tekintete is szabályozta a fej nyugodt állását, s le lehetett mondani a fej rögzítéséről, ami a természetes kiejtést igen károsan befolyásolja. Az egyes hangfelvé-

¹ Rajtuk kívül hálás köszönetet mondok DR. FORNET BÉLA egy. ny. r. tanár, igazgató és DR. UDVARDY LÁSZLÓ egy. m. tanár, klinikai adjunktus uraknak a röntgenfelvételek szíves engedélyezéséért és átnézéséért.

teleket a következő szavak keretében készítettük: Major Imréről: (sɛl)i | ɛ̃(lɛk) = élek, ich lebe | ü(lɛp) | (l)ü̃ = lő | (fál)u | (l)ü̃ = ló | (ɛl)ɛ̃ | (ɛ̃l)ɛ | ɛ̃(l) | (l)ö̃ = a l betű népi neve | ö̃(l) | (ɛl)ö̃ | o(lás), ö̃(lvás), ö̃(l) | (fál)á̃ | á̃(lsik) | (ál)ā̃ | (öl)ī̃ = ölné, ölnében | (bol)ō̃ | (öll)ō̃ | (őgtál)ē̃ | (tál)ā̃. Börcsök Józsefről: ɛ̃(lɛ̃) | ɛ̃(l) | (l)e | (per)ɛ̃(l) | ɛ̃(lɛ̃).

Az egyes szavakat — előzetes részletes megbeszélés után — én diktáltam a kísérleti személyeknek, s állandóan ellenőriztem az illetők kiejtésének természetességét is. Hogy ezt lehetőleg minél kevesebb idegen hatás érje, a felvételek alatt én is igyekeztem saját nyelvjárásunkban beszélni. Egy-egy ízben 3—4 felvételt készítettünk el, s közben a kísérleti személynek el sem kellett mozdulnia helyéről, mert egy-egy ilyen felvételsorozat elkészítése pár perc alatt megtörtént. Ez a módszer, amelyet főleg a felvevőgép teljesítőképessége, valamint a felvételt végzők kiváló jártassága tett lehetővé, azt eredményezte, hogy a felvett hanganyag a „legtermészetesebb” körülmények közt s igen gyorsan került ábrázolásra, úgyhogy az esetleg elromlott néhány felvételt rögtön a helyszínen pótolni lehetett.

A példaszavak kiválogatásában, a rajzok elkészítésében általában ugyanazok a szempontok vezettek, mint „A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához” című (NyK. LI, 374—401) dolgozatomban. A jelen dolgozatban tapasztalható néhány eltérést a következőkben ismertetem.

Több röntgenfelvételen egyáltalában nem látszott a nyelvcsont, valamint a hangszezagok szintje sem, mert mindkét kísérleti személy nyaka igen rövid s válla rendkívül izmos volt s a vállrész felső széle már a nyelvcsonttal szinte egy magasságban volt. A képeken látható tengely és segédvonalrendszert e dolgozatban is a ZWIRNER-féle rendszer alapján készítettem el, azonban kiegészítettem néhány, saját megfontolásom alapján húzott segédvonallal, amely lehetővé tette, hogy a legfontosabb adatok birtokában a ZWIRNER-féle rendszer több, nem elsőrangúan fontos eleméről lemondhassak. Véleményem szerint ugyanis teljesen elég, ha a magyar nyelvjárások hanganyagáról készített fiziológiai vizsgálatokban a garatüreg, szájüreg és az ajkak távolsági adatait megállapítjuk. Ily módon a dolgozatban használt segédvonalak és távolsági adatok a következők.

- | | |
|----|--|
| x | = az alsó állkapocs vonala, mandibularis vonal
Linia inferior v. x-tengely. |
| x' | = a felső állkapocs vonala, maxillaris vonal,
Linia superior v. x'-tengely. |
| y | = az alsó fogsoron keresztül az x-tengelyre húzott merőleges; y-tengely v. segédvonal. |
| y' | = a felső fogsoron keresztül az x'-tengelyre húzott merőleges; y'-tengely v. segédvonal. |

- A. = az ajkak keresztmetszet-vonalainak egymástól való legrövidebb távolsága.
 nycs. = a nyelvcsúcs legrövidebb távolsága az alsó fog-sor v. az alsó íny legközelebbi pontjától.
 Nycs. = a nyelvcsúcs távolsága az y' -tengelytől.
 Nyhv. = a nyelvhat vízszintes távolsága a y' -tengelytől.
 nyh. = a nyelvhat függőleges távolsága a szájpadrástól.
 Nyh. = a nyelvhat távolsága az x' -tengelytől.
 g. = a nyelvhat legrövidebb távolsága a garatfaltól.

A fentiekhez jegyezzük meg még, hogy a nyelvcsúcs távolságát a nyelvcsúcs és az alsó fogsor, illetőleg mögöttes részének a nyelvcsúcsához legközelebb eső pontja közti távolság adja meg. Ez utóbbi pontot az y -tengellyel párhuzamos felületérintő segédvonal segítségével kapjuk meg. A nyelvcsúcs másik, „abszolút“ távolságát a nyelvcsúcs fentemlített legelülső pontja és a y' -tengely közti legrövidebb távolság adja meg. Ugyanígy mértem le a nyelvhat legfelső pontjának a vízszintes irányban vett távolságát is. A nyelvhat függőleges távolságát kétféleképpen is megmértem: „abszolút“ távolságként azt a távolsági adatot tüntettem fel, amennyire a nyelvhat legfelső pontja a x' -tengely legközelebbi pontjától volt. A nyelvhat rendes függőleges távolságának pedig azt vettem, amennyire (szintén az így húzott merőleges mentén) a nyelvhat legfelső pontja a szájpadrás középvonalától esett. A garattávolság adataként a garatfal és a nyelv postdorsalis részének legrövidebb távolságát tüntettem fel. Véleményem szerint az így közölt adatok a nyelvészet céljaira teljesen elegendő összehasonlítási alapot nyújtanak, viszont azzal, hogy a felvételekről készített rajzokon a ZWIRNER-féle rendszer legfontosabb vonalait is meghúztam, arra is módot nyújtottam, hogy felvételeimet a ZWIRNER-féle számítások segítségével más felvételekkel össze lehessen vetni.

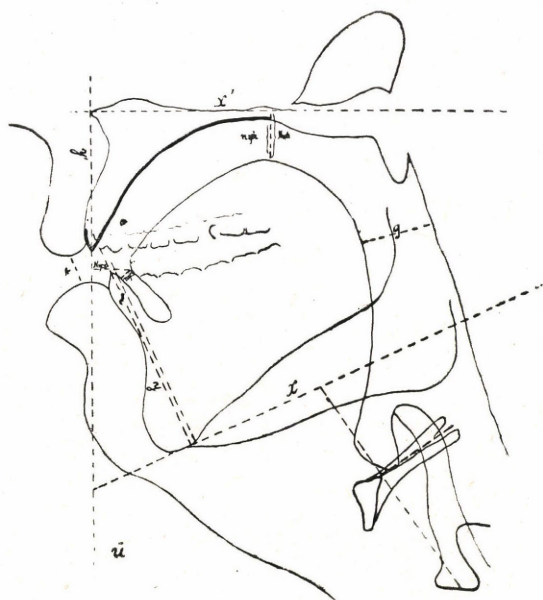
Összehasonlító röntgenrajzok.

Az egyes magánhangzókról készített röntgenfényképeket — mint fentebb kifejtettem — több okból nem tartom közlendőnek. Az egyes fényképek legfontosabb részleteit a fényképekről készített rajzmások tartalmazzák. E rajzmások s az eredeti fényképek kapcsolatainak érzékeltetésére közlöm az $ü$ fényképét és annak részletes rajzát (1—2. kép).

Az összehasonlító rajzok a következő változatpárokat ábrázolják. 3. $i-\bar{i}$, 4. $ü-\bar{ü}$, 5. $u-\bar{u}$, 6. $e-\bar{e}$, 7. $ε-\bar{ε}$, 8. $ö-\bar{ö}$, 9. $ő-\bar{ő}$, 10. $o-\bar{o}$, 11. $o-\bar{o}$, 12. $á-\bar{á}$, 13. $á-\bar{a}$, 14. $\bar{i}-\bar{i}$, 15. $\bar{o}-\bar{o}$, 16. $\bar{o}-\bar{o}$, 17. $\bar{a}-\bar{a}$, 18. $\bar{a}-\bar{a}$. E Major Imre kiejtésében felvett változatpárok után közlöm a Major elülső, közbülső és hátulsó magánhangzócsoportjainak összehasonlító nyelvállásrajzait

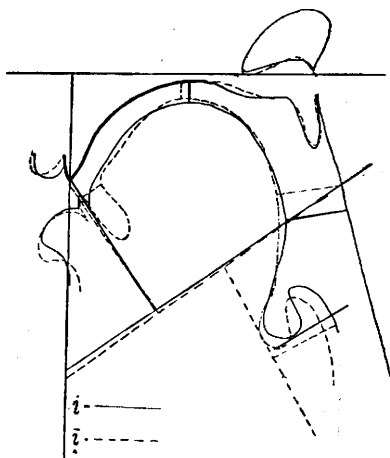


1.

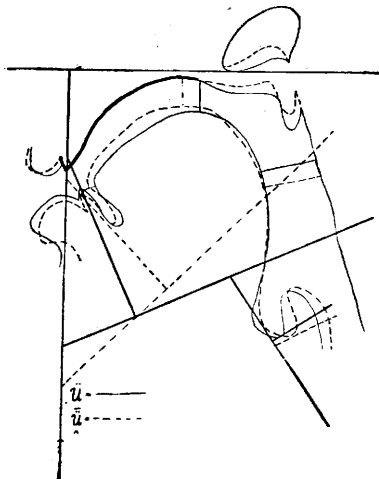


2.

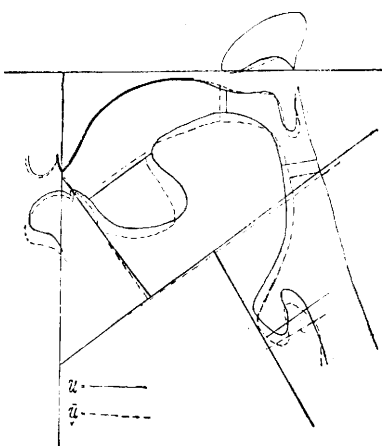
(19–21. kép), végül Major összes magánhangzóállásainak kombinált rajzát (22. kép). Aztán következnek a Börcsök József kiejtésében felvett *e-é* hangok összehasonlító rajzai: 23. *ε-ē*, 24. *ε-e*, 25. *ε-ē̃*, 26. *e-ē*; végül a főmagánhangzók összehasonlító rajza: 27. *ε-e-ē̃*.



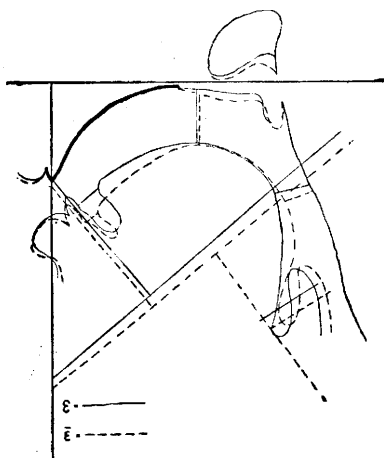
3.



4.



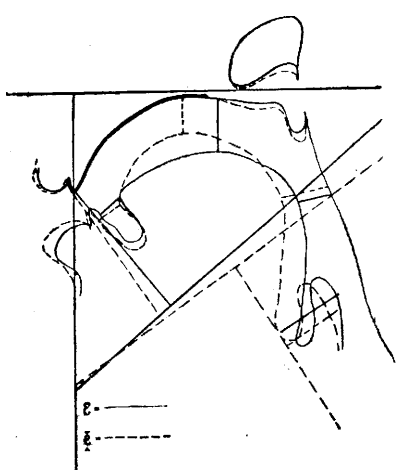
5.



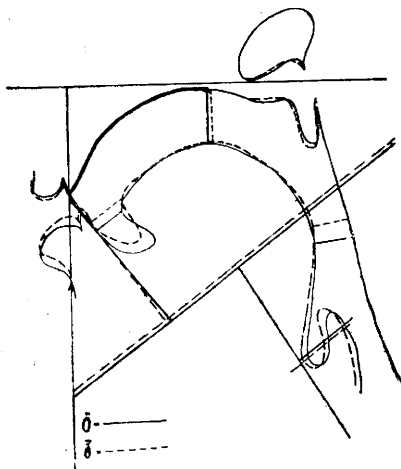
6.

3. *i-ĩ*. — Összehasonlítva a két *i* változat röntgenrajzait, azt tapasztaljuk, hogy az *ĩ* magasabb nyelvállással képződött, mint a rövid *i* (az nyh. értékei: 8·5 mm és 6·5 mm, a Nyh. értékei: 12 és 10 mm). A nyelv praedorsalis része azon-

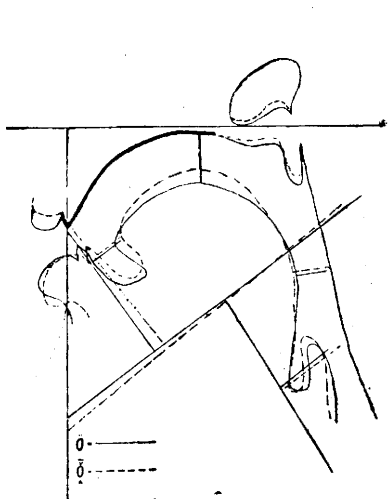
ban a hosszú változatban erősebben lejt a szájüreg nyílása felé, mint a rövidben. Ezzel párhuzamosan a két fogsor is távolabb van egymástól a hosszú változatban, mint a rövidben, hasonlóképen az ajkak is, amelyeknek távolsági adatai: $i =$



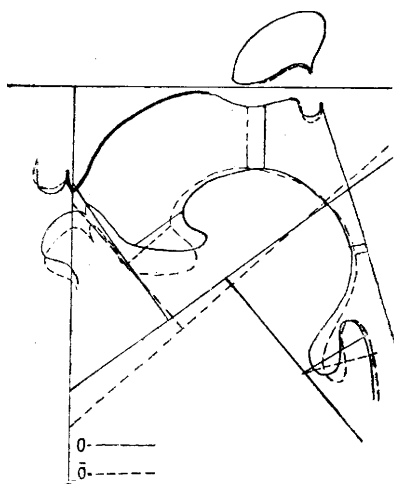
7.



8.



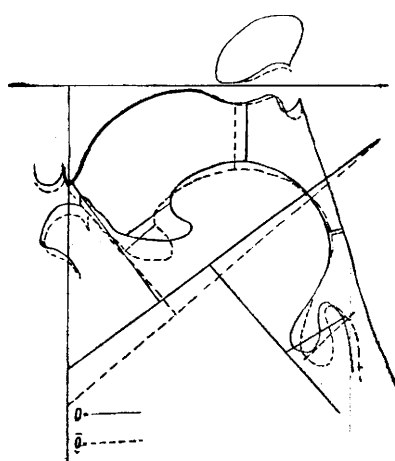
9.



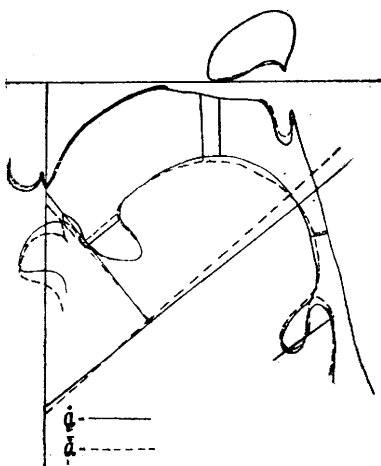
10.

13 mm, $\bar{x} = 17.5$ mm. A nyelv hát mediodorsalis részének magasabb, erősebb kidomborodása okozza, hogy a nyelvcsúcs a hosszú változatban hátrább húzódott, míg a rövidben a fogsort érinti (a nyes. értékei: $i = 0$ mm, $\bar{x} = 8.5$ mm, a Nyes.

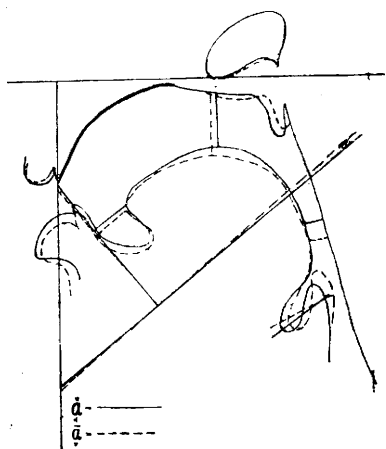
értékei: $i = 8$ mm, $\bar{i} = 12$ mm). Ugyanez az izomösszehúzó-
dás okozza, hogy a garattávolság: g. szintén a hosszú válto-
zatban nagyobb, mint a rövidben: 25 és 26.5 mm. A többi
szervek működésében feltűnő változás nincs. Az x-tengely mind-



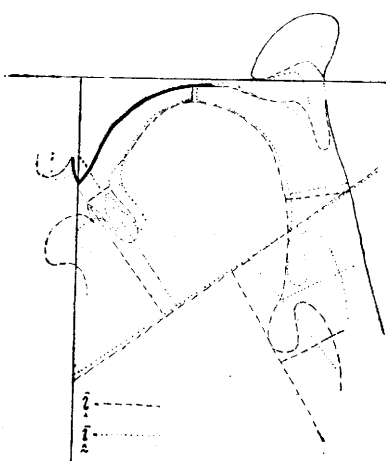
11.



12.



13.

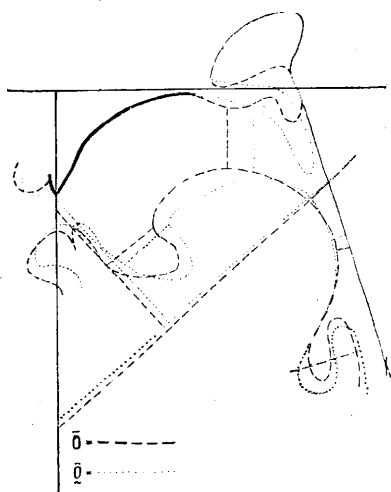


14.

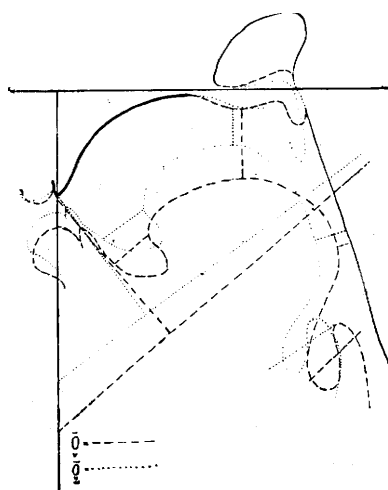
két változatban párhuzamosnak tekinthető a nyelvcsont irány-
vonalával. A hangszalagok szintje az \bar{i} lemezén nem látszott.

4. \bar{u} - $\bar{ü}$. — A két változat közti viszony itt is az, mint
az előző változatpár tagjai közt: a hosszú változat magasabb

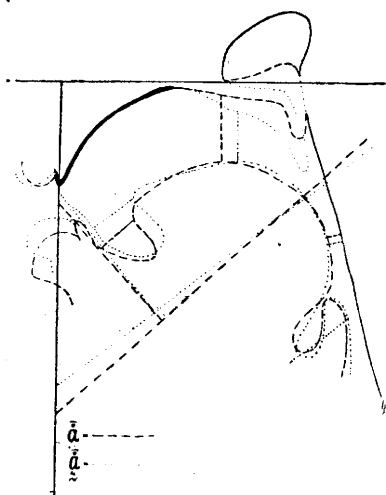
nyelvállással képződött, mint a rövid (nyh.=14 és 12 mm, Nyh.=17 és 15 mm). Az \bar{u} elülső szájürege azonban még a praedorsalis-alveolaris részen is szűkülő irányzatot mutat, s



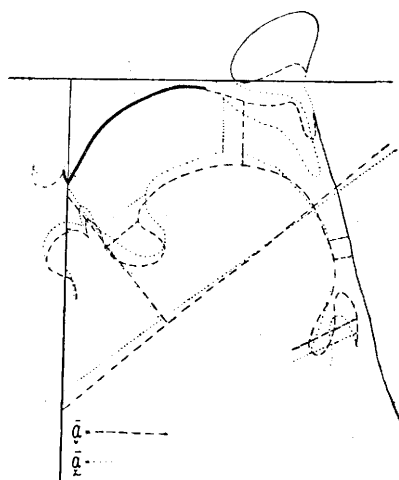
15.



16.



17.

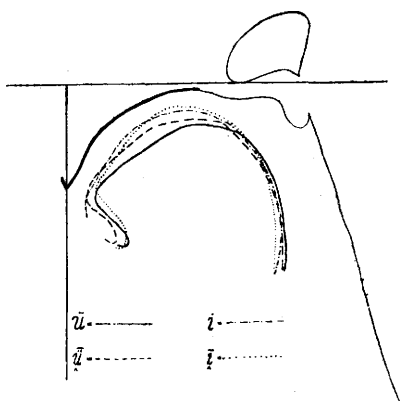


18.

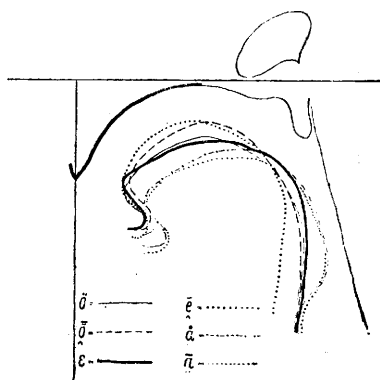
csak a két fogszor, illetőleg az ajkak távolsága (ez utóbbi adatai: 9 és 14 mm) jelzi az \bar{u} rezonátornyílásainak növekedését. Bár a g. adatai kevés különbséget mutathatnak ($\bar{u}=23$ mm, $\bar{u}=24$ mm), a hosszú változat magasabb nyelvállásával ez

esetben a nyelvizmok kiterjedése is együtt járt, úgyhogy a nycs. adataiban már lényeges eltérés tapasztalható ($\bar{u} = 6$ mm, $\bar{u} = 3.5$ mm, Nycs. $\bar{u} = 12$ mm, $\bar{u} = 8$ mm).

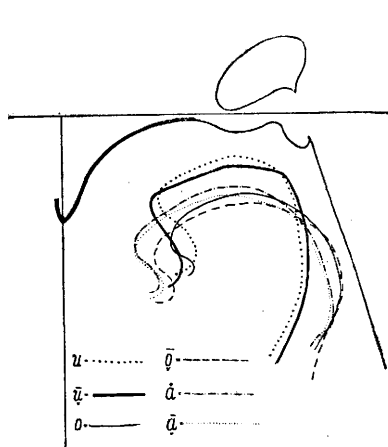
A többi szervek közül feltűnő a nyelvcsap jóval magasabb állása az \bar{u} -ben; ez a körülmény a hátsó száj-, illetőleg garat-



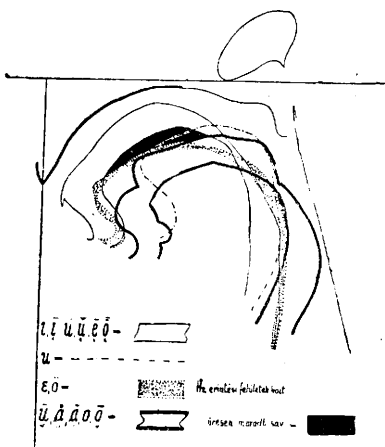
19.



20.



21.



22.

üreg alacsony felhangjainak erősödésére figyelmeztet. Még szembeötlőbb azonban az \bar{u} x-tengelyének sajátos iránya, ami a mellékelt röntgenfénykép tanúsága szerint a fej hosszanti tengelyének jobbra billenéséből ered, amihez még az alsó állkapocs erőteljesebb előretolása is járult. Ezt bizonyítja az alsó ajak elülső állása is az \bar{u} -ben.

5. *u-ū*. — A felső nyelvállású magánhangzócsoporthoz tartozó párja az előzőkkel éppen ellenkező viszonyban áll egymással: a hosszú változat alacsonyabb nyelvállással képződött, mint a rövid (nyh. = 9.5 mm és 15.5 mm, Nyh. = 18 mm és 22 mm); ezzel együttjár az *ū* garatterének szűkülése is (a g. adatai: *u* = 15.5 mm, *ū* = 13.5 mm). Az elülső szájüreg alakítása mindkét változatban nagyjából azonos eredményre vezet: az *u* magasabb nyelvállását s a nyelvcsúcs hátrábbvonásával járó erősebb rezonátortágítást, illetőleg ezek akusztikai hatását nagy mértékben csökkenti a rövid változat kisebb fogsor- és ajaktávolsága, úgyhogy a két változat szájrezonanciája valószínűleg nem sokban tér el egymástól (az idetartozó számadatok a következők: nycs. = 33.5 és 32 mm, Nycs. = 39 és 36 mm, A. = 7.5 és 8.5 mm).

A többi szervek működésében feltűnő párhuzamosságot tapasztalunk a nyelv mozgásával: ez mindkét változatban egyformán látható.

6. *ε-ē*. — Az ú. n. középső nyelvállású magánhangzócsoporthoz tartozó párjában a hosszan ejtett rövid magánhangzó alacsonyabb nyelvállással képződött a rendes rövidnél (nyh.: *ε* = 23.5 mm és *ē* = 22 mm, Nyh.: *ε* = 27 mm, *ē* = 28 mm). Az nyh. adatainak látszólagos ellentmondását a szájpadlásnak az *ε* képzésekor elfoglalt alacsonyabb helyzete okozza. A kissé alacsonyabb nyelvháthelyezettel szemben azonban az *ē* fogsortávolsága és ajaktávolsága nagyobb (A.: *ε* = 16.5 mm, *ē* = 17 mm). A nyelvcsúcs távolsága (nycs.: *ε* = 11 mm, *ē* = 6.5 mm, Nycs. *ε* = 19 mm, *ē* = 19 mm) különös eltérést nem tartalmaz. A garatüreg a hosszan ejtett változatban szűkebb, mint a rövidben (g.: *ε* = 14.5 mm, *ē* = 12.5 mm). A lágszájpadlás, nyelvcsap, alsó állkapocs és nyelvcsont mozgása e változatpárban is párhuzamos a nyelv mozgásával.

7. *ε-ē*. — Összehasonlítva e két, változatnak nem is nevezhető magánhangzó röntgenrajzait, a nyelvállásban igen nagy különbségeket tapasztalunk. Az *ē*-ben a nyelv egész teste előrenyomul (bár a nyelv csúcsa ugyanazon a helyen van, mint az *ε*-ben), s a nyelvhát legfelső pontja jóval előbbre kerül, mint az *ε* képzésekor (a nyelvhát távolsági adatai az *y'*-segédvonalától: *ε* = 61.5 mm és *ē* = 47 mm). Ugyanekkor a nyelv függőleges irányban is nagy eltérést mutat (az nyh. adatai: *ε* = 23.5 mm, *ē* = 15 mm, Nyh.: *ε* = 27 mm, *ē* = 18 mm). A nyelvcsúcs abszolút távolsága a két hang képzésekor azonos (Nycs.: 19-19 mm), a fogsortól való távolságuk szintén (nycs.: *ε* = 11 mm, *ē* = 11.5 mm). A nyelvizmok nagyarányú felfelé és előrehúzódnásával jár, hogy a g. adatai (*ε* = 14.5 mm, *ē* = 21 mm) az *ē* jóval nagyobb garatüregképzését igazolják. A fogsor távolsága mindkét változatban körülbelül ugyanaz, az ajaké azonban az *ē* szűkebb nyílásképzésére vall (A.: *ε* = 16.5 mm, *ē* = 13 mm). A többi szervek működésében ez esetben érdekes

fordított viszony tapasztalható az \bar{e} képzése alkalmával: a magasabb nyelvállással a nyelvcsap, alsó állkapocs és nyelvcsont a'acsonyabb állása jár együtt. Az alsó ajak és fogsor előbbretolása is az \bar{e} állkapocshelyzetének lefelé való eltolódásából következő, másrészt pedig az \bar{e} x-tengelye irányának elmozdulásából.

8. \bar{o} - $\bar{ö}$. — A középső nyelvállású magánhangzók másik csoportja az \bar{o} - $\bar{ö}$ - $\bar{ö}$ hangok. Az első változatpár röntgenrajzán az \bar{o} és hosszan ejtett párja képzésekor elfoglalt helyzetet láthatjuk. Nyelvállásbeli különbség alig van a két változat közt (nyh.: \bar{o} = 21.5 mm, $\bar{ö}$ = 20.5 mm; Nyh.: \bar{o} = 24.5 mm, $\bar{ö}$ = 23.5 mm; nycs.: \bar{o} = 12.5 mm, $\bar{ö}$ = 15.5 mm; Nycs.: \bar{o} = 21 mm, $\bar{ö}$ = 21.5 mm; g.: \bar{o} = 15.5 mm, $\bar{ö}$ = 14.5 mm). Ebben az esetben tehát a hosszan ejtett változat egy árnyalattal magasabb nyelvállással képződött, mint az eredeti rövid. Ez a különbség azonban oly csekély, hogy hangszínbeli változást nem jelent, már csak azért sem, mert ez a csekély különbség, amely a szájrezonancia terén az \bar{o} ejtésekor bizonyos magassági többletet jelent, teljesen lecsökken a fogsor szűkebb nyílása és az erősebb labializáció miatt (A.: \bar{o} = 13.5 mm, $\bar{ö}$ = 9 mm).

A többi szervek — a nyelvcsont kivételével — a nyelvvel párhuzamos mozgási tendenciát árulnak el.

9. \bar{o} - $\bar{ö}$. — A két változat képzésmódja közt lényegbevágó különbség van. Az \bar{o} adatai: nyh. = 21.5 mm, Nyh. = 24.5 mm. Az $\bar{ö}$ jóval feljebb képződött: nyh. = 15 mm, Nyh. = 18 mm. A nyelv teljesen közbülső állásban van, s a két hang képzésekor a nyelvhátnak ugyanazon a helyen van a legmagasabb pontja (57 mm). A nyelvcsúcs helyzetében (nycs.: \bar{o} = 12.5 mm, $\bar{ö}$ = 12.5 mm, Nycs.: \bar{o} = 21 mm, $\bar{ö}$ = 23.5 mm). valamint a garat méreteiben is (g.: \bar{o} = 15.5 mm, $\bar{ö}$ = 16.5 mm) visszatükröződő nyelvállásbeli különbség a nyelvállás magasságának különbségével függ össze. Az $\bar{ö}$ képzésekor a nyelvcsap párhuzamosan, az alsó állkapocs és a nyelvcsont pedig ellentétes irányban mozgott a nyelvvel.

Az ajkak állásában lényeges különbséget tapasztalunk. A hosszú változat valamivel nagyobb fogsortávolsága itt már jelentősen megnövekszik (A.: \bar{o} = 13.5 mm, $\bar{ö}$ = 18.5 mm). Az $\bar{ö}$ képzésekor a rezonátormódosító szervek jóval magasabb szájrezonanciát teremtenek, mint a rövid változat képzésekor.

10. o - \bar{o} . — Ez a hátsó nyelvállású változatpár a nyelv magassági helyzetében — bár a hosszan ejtett változat kissé magasabb nyelvállással képződött — nem mutat lényegbevágó különbséget (nyh.: o = 24.5 mm, \bar{o} = 25.5 mm; Nyh.: o = 32.5 mm, \bar{o} = 32.5 mm). A hosszabb ideig képzett \bar{o} alatt a nyelv jobban elnyúlt, laposabb (nycs.: o = 23.5 mm, \bar{o} = 24 mm; Nycs.: o = 43 mm, \bar{o} = 38 mm; g.: o = 6.5 mm, \bar{o} = 4.5 mm). Csak a fogsor és az ajkak távolságában van különbség, s ez

az \bar{o} magasabb szájrezonanciáját jelzi (A.: $o=10$ mm, $\bar{o}=19$ mm). A nyelv kivételével az összes többi szervek alacsonyabb állásban vannak a hosszan ejtett változatban, mint a röviden ejtettben.

11. $o-\bar{o}$. — Ahogy az $u-\bar{u}$ pár esetében is, a hátulsó nyelvállású magánhangzóknak ez a párja is arról tanúskodik, hogy a hosszú pár alacsonyabb nyelvállással képződik, mint a rövid (nyh.: $o=24.5$ mm, $\bar{o}=28$ mm; Nyh.: $o=32.5$ mm, $\bar{o}=36.5$ mm). A nyelv állása a hosszú változat képzésekor itt is elnyúltabb, laposabb, mint a rövidek képzése alkalmával (nycs.: $o=23.5$ mm, $\bar{o}=17$ mm; Nycs.: $o=43$ mm, $\bar{o}=36$ mm). A hosszú változat garattere szűkebb, mint a rövidé (g.: $o=6.5$ mm, $\bar{o}=5$ mm), tehát magasabb az \bar{o} garatrezonanciája, hasonlóképpen valamivel növeli a — különben mélyebb — \bar{o} szájrezonanciáját a fogsor tekintélyesebb nyílása, amely — bár kisebb mértékben — még az ajkak tekintetében is megnyilvánul (A.: $o=10$ mm, $\bar{o}=11.5$ mm).

E változatok összehasonlításakor az is kiderül, hogy képzésük alatt az összes beszélszervek mozgása párhuzamos volt a nyelvvel.

12. $\bar{a}-\bar{\bar{a}}$. — Amint már az $\varepsilon-\bar{\varepsilon}$ és $o-\bar{o}$ párok képzésekor is, a hosszan ejtett változat rajza e képen is alacsonyabb nyelvállást jelez, mint a rövidé. (Ez a különbség oly nagy, hogy a két hang szinte külön csoportba tartozónak látszik; az nyh. adatai: $\bar{a}=23$ mm, $\bar{\bar{a}}=27$ mm; Nyh.: $\bar{a}=30$ mm, $\bar{\bar{a}}=32.5$ mm. Az nyh. adatainak látszólag nagy különbségét azonban csökkentik az Nyh. adatai, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy a két nyh. adat közti nagy eltérés a szájpaddás lefelé húzódásának tulajdonítható. A továbbiak tekintetében a hosszan ejtett változat itt is laposabb, elnyúltabb nyelvállással s az ezzel együttjáró lazább izomhelyezettel képződött. (A nyelvcsúcs távolságának adatai: nycs.: $\bar{a}=16$ mm, $\bar{\bar{a}}=18.5$ mm; Nycs.: $\bar{a}=30$ mm, $\bar{\bar{a}}=28.5$ mm.) A két adat közti ellentétet az okozza, hogy az alsó állkapocs az $\bar{\bar{a}}$ képzésekor előbbre tolódott, s így — még a nyelv kisebb mértékű kiterjedése ellenére is — növekedett a távolság a nyelvcsúcs és az y-tengely között. Az nycs. adatai azonban híven tükrözik vissza a valóságos nyelvállást. Hasonlóképpen a garatüreg is keskenyebb a hosszan ejtett változatban, mint a rövidben (g.: $\bar{a}=7$ mm, $\bar{\bar{a}}=5.5$ mm). Az $\bar{\bar{a}}$ nyelvállásából eredő mélyebb szájrezonanciát alaposan csökkentik a nagyobb fogsortávolság, amely az ajkak távolsági adataiban is visszatükröződik (A.: $\bar{a}=15$ mm, $\bar{\bar{a}}=20$ mm). A hátsó szájüreg, illetőleg garatüreg rezonanciáját mélyíti az $\bar{\bar{a}}$ képzésekor tapasztalható magasabb lágyszájpadlás- és nyelvcsapállás. Az állkapocs mozgása nem volt párhuzamos a nyelvvel, de megegyezett a lágyszájpadlásával.

13. $\bar{a}-\bar{q}$. — A hátsó nyelvállású magánhangzócsoportharmadik „párja” az $u-\bar{u}$, $o-\bar{o}$ párhoz hasonló viszonyulásban van:

a hosszú magánhangzó alacsonyabb nyelvállással képződött, mint a rövid (nyh.: $\hat{a}=23$ mm, $\bar{a}=26$ mm; Nyh.: $\hat{a}=30$ mm, $\bar{a}=34$ mm). A nyelv itt is — bár egészen kis mértékben — elnyúltabb helyzetben van, mint az \hat{a} -ban. (Bár az nycs.: $\hat{a}=16$ mm, $\bar{a}=16.5$ mm, de az Nycs. az \hat{a} -ban 30 mm, az \bar{a} -ban pedig 28.5 mm.) A g. adatai: $\hat{a}=7$ mm, $\bar{a}=8$ mm. Tehát a garatüreg rezonanciája mélyebb az \bar{a} -ban. Az ajkak távolsági adatai: $\hat{a}=15$ mm, $\bar{a}=20.5$ mm. (Úgy látszik, az erősebb illabialis jelleget nem az ajkak függőleges távolságának, hanem az ajaksarkak távolságának növekedésében kell keresni.)

14. \bar{i} - \bar{i} . — Az orrhangú változat kissé magasabb nyelvállással képződött, mint a tiszta szájhangzó (nyh.: $\bar{i}=6.5$ mm, $\bar{i}=5.5$ mm; Nyh.: $\bar{i}=10$ mm, $\bar{i}=9$ mm). A nyelv legfelső pontja igen közel esik egymáshoz ($\bar{i}=43.5$ mm, $\bar{i}=46$ mm). A fogsor és az ajkak távolsága azonban az orrhangú változatnál nagyobb volt (A.: $\bar{i}=17.5$ mm, $\bar{i}=20$ mm). A nyelv egész teste hátrább húzódott az orrhangú változat képzése alatt (nycs.: $\bar{i}=8.5$ mm, $\bar{i}=6.5$ mm; Nycs.: $\bar{i}=12$ mm, $\bar{i}=16.5$ mm; g.: $\bar{i}=26.5$ mm, $\bar{i}=24.5$ mm). A nyelvizmok hátrábbhúzódnásával párhuzamosan mozgott az alsó állkapocs is, amely szintén jelentősen hátrább húzódott. A légyszájpadlás és a nyelvcsap szabadon hagyta az orrüreget, s így a magánhangzó orrszájhangzóvá vált. Feltűnő a nyelvcsont erőteljes felhúzódnása az orrhangú változatban.

15. \bar{o} - \bar{o} . — Az előző párral ellentétben az orrhangú változat itt alacsonyabb nyelvállással képződött (nyh.: $\bar{o}=25.5$ mm, $\bar{o}=27.5$ mm; Nyh.: $\bar{o}=32.5$ mm, $\bar{o}=37$ mm). Az orrhangú változat képzésekor a nyelv általában hátrább húzódott. (Az erre vonatkozó adatok a következők: nycs.: $\bar{o}=24$ mm, $\bar{o}=25$ mm; Nycs.: $\bar{o}=38$ mm, $\bar{o}=45$ mm) A g. adatai ($\bar{o}=4.5$ mm, $\bar{o}=6.5$ mm) azonban azt mutatják, hogy az orrhangú változatnak volt mélyebb garatrezonanciája, mint a szájhangzónak, ellentétben a szájrezonanciával, amelynek a mélységét még fokozza, hogy az orrhangzó képzésekor az ajkak jóval szűkebb rést alkottak, mint a tiszta szájhangzó képzése alatt (A.: $\bar{o}=19$ mm, $\bar{o}=13$ mm). A többi szervek az alsó állkapocs kivételével a nyelvvel párhuzamosan mozgottak az orrhangzó képzésekor. A légyszájpadlás a nyelvcsappal lefelé csüngve megnyitotta az orrüreget.

16. $\bar{ö}$ - $\bar{ö}$. — Az orrhangú változat magasabb nyelvállással képződött (nyh.: $\bar{ö}=28$ mm, $\bar{ö}=16$ mm; Nyh.: $\bar{ö}=36.5$ mm, $\bar{ö}=23$ mm), tehát szájrezonanciája magasabb lenne, ha a fogsorok és az ajkak jóval kisebb távolsága ezt lényegesen nem csökkentené (A.: $\bar{ö}=11.5$ mm, $\bar{ö}=7$ mm). A nyelv általános elhelyezkedése tekintetében a nyelvcsúcs nem sok adattal szolgál (nycs.: $\bar{ö}=17$ mm, $\bar{ö}=18$ mm; Nycs.: $\bar{ö}=36$ mm és $\bar{ö}=34.5$ mm). Annál fontosabb azonban a g. két adata

(\bar{o} = 5 mm, \bar{o} = 11 mm), amely már sejteti, hogy az orrhangú változat képzésekor a nyelv izmai függőleges irányban szét-húzódtak, s így a garatfaltól is távolabb kerültek. Már csak szemre is — összehasonlítva a két változat rajzát — az a benyomásunk támad, hogy az \bar{o} lazább izomelhelyezkedéssel képzett, folytonos, hosszan ejtett hang, az \bar{o} pedig rövidebb, szinte pillanatnyi jellegű. A nyelv, alsó állkapocs és a nyelvcsont, másrészt a légyszájpadlás és a nyelvcsap mozgása közt — akárcsak az \bar{i} - \bar{i} pár képzésekor — ellentétes irányzat nyilvánult meg.

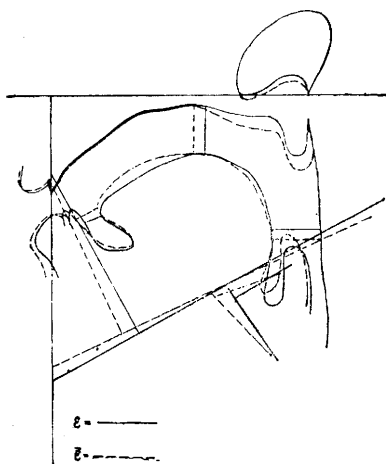
17. \bar{a} - \bar{q} . — Az orrhangú változat ez esetben is magasabb nyelvállással képződött (nyh.: \bar{a} = 27 mm, \bar{q} = 20 mm). A látszólagos nagy különbséget a légyszájpadlás jóval alacsonyabb állása okozta (Nyh.: \bar{a} = 32.5 mm, \bar{q} = 32 mm). Az \bar{q} képzésekor a nyelvcsúcs és az egész praedorsalis-coronalis rész magasabban van, bár a nyelvcsúcs távolsági adatai (nycs.: \bar{a} = 18.5 mm, \bar{q} = 19 mm; Nycs.: \bar{a} = 28.5 mm, \bar{q} = 29 mm) semmi különösebb eltérést sem tartalmaznak. Ezzel párhuzamosan a g. adatai sem mutatnak nagyobb eltérést (\bar{a} = 5.5 mm, \bar{q} = 6.5 mm). Az \bar{q} kissé magasabb szájrezonanciáját erősen elmélyíti a fogsorok és az ajkak jóval szűkebb nyílása (A.: \bar{a} = 20 mm, \bar{q} = 14 mm). A nyelv és alsó állkapocs, másrészt a légyszájpadlás és nyelvcsap mozgása közt ezen az összehasonlító rajzon is ellentétességet állapíthatunk meg. A nyelvcsont mozgását illetőleg — mivel a tiszta szájhangzóról készített röntgenfényképen ez a rész már nem látszott — nem tehetünk összehasonlító következtetéseket.

18. \bar{q} - \bar{q} . — Az orrhangú változat jóval magasabb nyelvállása szembetűnő (nyh.: \bar{q} = 26 mm, \bar{q} = 22 mm; Nyh.: \bar{q} = 34 mm, \bar{q} = 29 mm). A hátsó és elülső szájüreg egyaránt magasabb rezonanciát sejtet az \bar{q} -ban, mint tiszta szájhangzó párjában. Ezt azonban jelentősen lecsökkenti a fogsorok és az ajkak nyílásának szűkülése (A.: \bar{q} = 20.5 mm, \bar{q} = 18.5 mm). A garatrezonancia tekintetében (g.: \bar{q} = 8 mm, \bar{q} = 8.5 mm) lényeges eltérést nem tapasztalunk. A nyelv és a nyelvcsont működésével e rajzon is ellentétes irányt mutat a légyszájpadlás és a nyelvcsap rajza.

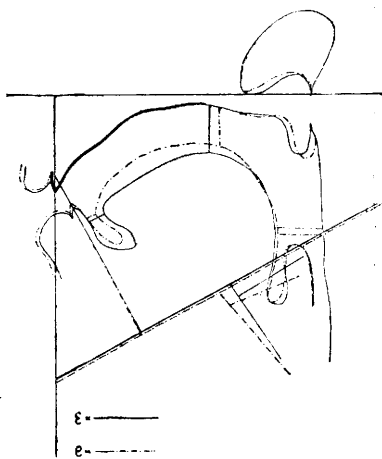
Az egyes magánhangzócsoportok összehasonlítására a nyelv vízszintes irányú mozgásakor tapasztalható 3 főhelyzet (elülső, közbülső és hátulsó) megkülönböztetéséül közlöm e három nyelvállással képzett magánhangzócsoportok nyelvállásrajzait is (19—21. kép). A hátsó nyelvállású \bar{a} - \bar{q} rajzát a közbülső nyelvállásúak összehasonlító rajzán is feltüntettem, a közvetlen, szemléletes összevetés megkönnyítése céljából. Végül a nyelv vízszintes és függőleges mozgása szerint elkészítettem az e két irányú mozgásból keletkező magánhangzócsoportok kombinált rajzát is (22. kép). A rajzok alapján is leszűrhető nyelvi tanulságokat a végső összegezés alkalmával fejtem ki.

A Börcsök József kiejtésében felvett magánhangzók elemzése alkalmával a következőket tapasztaljuk:

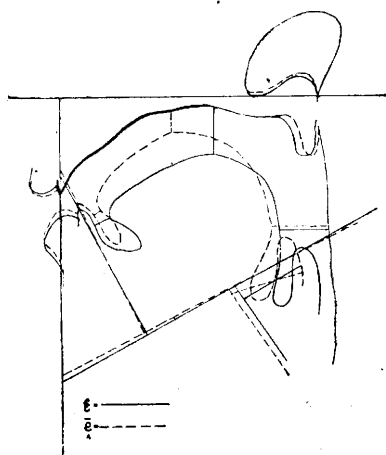
23. ϵ - $\bar{\epsilon}$. — A középső nyelvállású ϵ és hosszan ejtett változata nagyjából ugyanolyan méretű szájüreggel képződött,



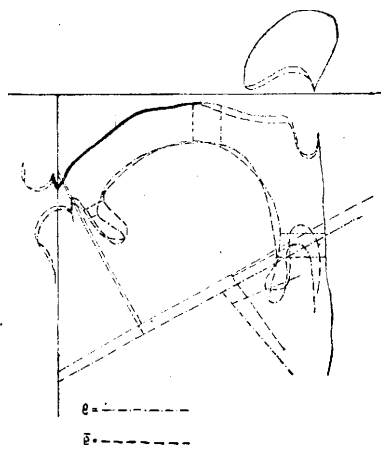
23.



24.



25.

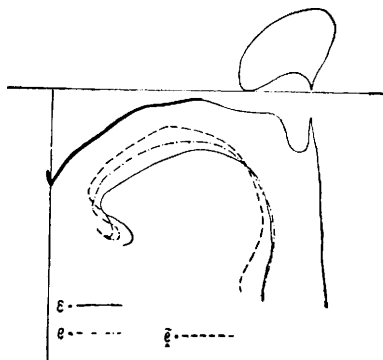


26.

mint Major Imre kiejtésében. A hosszan ejtett változat — még az egyenlő nyelvmagasság ellenére is — kissé elnyúltabb nyelv helyzettel képződött (nycs.: $\epsilon = 8$ mm, $\bar{\epsilon} = 11$ mm, de a Nycs.: $\epsilon = 21.5$ mm, $\bar{\epsilon} = 25$ mm). Ezt bizonyítják a g. adatai is ($\epsilon = 21.5$ mm, $\bar{\epsilon} = 20.5$ mm). Az ajakműködés tekintetében

az ε valamivel nagyobb távolsággal képződött rövid változatánál ($\varepsilon=11.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=12.5$ mm). A többi szervek mozgásában is felfedezhető az összefüggés: az alsó állkapocs előbbretolulásával párhuzamosan befelé húzódott a lágyszájpadlás és a nyelvcsap, előbbre nyomult a nyelvcsont és az összes többi részszervek.

24. ε - e . — A két hang képzése közt világos nyelvállásbeli különbség van (nyh.: $\varepsilon=20.5$ mm, $e=17.5$ mm; Nyh.: $\varepsilon=25.5$ mm, $e=21.5$ mm). A nyelvnek az e képzésekor elfoglalt általános helyzete arról tanúskodik, hogy minden irányban kiterjedtebb, mint az ε képzésekor, tehát benne minden rezonáló térben a magas részhangok rezonanciája erősödött. Az ezt igazoló adatok a nyelv csúcsára vonatkozólag: $\varepsilon=8$ mm (Nyes.: 21.5 mm), $e=4.5$ mm (Nyes.: 17.5 mm); a garatüreg méreteit illetőleg: $\varepsilon=21.5$ mm, $e=20$ mm. Az ajaktávolság



27.

adatai azonosak ($11.5-11.5$ mm). Az e képzésekor a nyelv, illetőleg az alsó állkapocs, nyelvcsont és nyelvcsap működésében ellentétes tendencia nyilvánul meg.

25. ε - $\bar{\varepsilon}$. — E két magánhangzó összehasonlító rajzán a nyelvállásbeli különbség még inkább növekszik (nyh.: $\varepsilon=20.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=9$ mm; Nyh.: $\varepsilon=25.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=15.5$ mm). Az eltérés itt már olyan nagy (nyh.: 11.5 mm, Nyh.: 10 mm), mintha két, különböző nyelvállási csoportba tartozó hangot hasonlítanánk össze. E mellett még azt is tapasztaljuk, hogy a nyelv az $\bar{\varepsilon}$ képzésekor jóval előbbre tolódott, mintegy elülső nyelvállásban van a közbülső ε -hez viszonyítva (nyes.: $\varepsilon=8$ mm, $\bar{\varepsilon}=3.5$ mm; Nyes.: $\varepsilon=21.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=16$ mm). Viszont az ajkak állása az $\bar{\varepsilon}$ -ben jóval szűkebb (A.: $\varepsilon=11.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=8$ mm). A nyelv egész testének előbbretolulásával függ össze az $\bar{\varepsilon}$ garatüregének megnövekedése (g.: $\varepsilon=21.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=24.5$ mm).

A többi szervek működése — bár nem egészen arányosan a nyelv nagyfokú emelkedésével — párhuzamos volt a nye vével.

26. $e-\bar{e}$. — Az e röviden és hosszan ejtett változatának összehasonlításakor azt tapasztaljuk, hogy — bár a légyszájpaddás lefelé húzódása révén — az \bar{e} képzésekor a szájuüreg hátsó része szűkült (nyh.: $e=17.5$ mm, $\bar{e}=15.5$ mm), a hosszan ejtett változat tulajdonképpen mégis alacsonyabb nyelvállással képződött, mint a rövid (Nyh.: $e=21.5$ mm, $\bar{e}=20$ mm). Az így keletkező magasabb \bar{e} -szájlerezonanciát azonban jelentősen csökkentik az ajkak (A.: $e=11.5$ mm, $\bar{e}=8.5$ mm). A g. adatai a rövid változat magasabb garat-rezonanciájára mutatnak (g.: $e=20$ mm, $\bar{e}=21.5$ mm).

A 27. képen közölt összehasonlító rajz világosan mutatja az $e-e-\bar{e}$ magánhangzók nyelvállásbeli különbségeit.

Ajakfényképek.

A röntgenfényképek segítségével vizsgált magánhangzók ajakállásait fényképfelvételeken is megörökítettem. A sorrend szerint előbb a Major Imre (29—51. kép), aztán a Börcsök József kiejtéséről készített fényképeket tárgyalom (53—7. kép). Mindegyik képcsoport előtt közlöm az illető kísérleti személyekről készített artikulációmentes fényképeket is összehasonlítás céljából (28. és 52. kép).

29—33. $\hat{a}-\hat{a}-\hat{q}-\hat{q}$. — Az a nagy különbség, ami a röntgenrajzokon az \hat{a} és \hat{a} ajakállásai közt volt (15 és 20 mm), ezeken az ajakfényképeken egyáltalán nem látszik. Így valószínű, hogy a röntgenfényképezés alkalmával kiejtett \hat{a} ajakállása csak egyszeri, de nem állandó ejtésmód. Erre utal az \hat{q} ajkadata (14 mm) és az erről készített ajakfényképen az \hat{a} -éhoz teljesen hasonló ajakállás is. Az $\hat{q}-\hat{q}$ változatpár fényképén teljesen azonosak az ajaknyílások.

34—6. $\varepsilon-\bar{\varepsilon}$. — A három ajakfénykép majdnem teljesen azonos ajaktávolságokat tartalmaz. Talán az $\bar{\varepsilon}$ erősebb ajakizomműködéssel képződött. Ez ellentmond a röntgenfelvételek adatainak (A.: $\varepsilon=16.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=17$ mm, $\bar{\varepsilon}=13$ mm). E felvételek adatai szerint az ajakműködés tekintetében nincs lényeges különbség az egyes hangok közt.

37—8. $\bar{u}-\bar{u}$. — A rövid magánhangzó a fényképezés alkalmával is kisebb ajaknyílással képződött, mint a hosszú. Ez a különbség azonban egészen kicsi, nincs olyan nagy, mint a röntgenrajzokon (A.: $\bar{u}=9$ mm, $\bar{u}=14$ mm).

38—41. $\bar{o}-\bar{o}$. — Az e hangokat ábrázoló fényképeken teljesen azonos ajaknyílásokat kapunk, mint a röntgenrajzokon. Az \bar{o} ajaknyílásánál láthatóan kisebb a hosszan ejtett \bar{o} -é, viszont még az \bar{o} ajaktávolságánál is nagyobb az \bar{o} -é. (A röntgenrajzok adatai szerint A.: $\bar{o}=13.5$ mm, $\bar{o}=9$ mm, $\bar{o}=18.5$

mm.) Az ajkak állását kerekén összehúzott, labialis képzésmód jellemzi.

42—4. $i-\bar{i}$. — A rövid és a hosszú orális változat közt körülbelül ugyanaz az arány, mint a röntgenrajzokon, ahol az i ajaktávolsága 13 mm, az \bar{i} -é pedig 17.5 mm. Azonban a hosszú \bar{i} orrhangú változata a fényképen kisebb ajaknyílást mutat, viszont a röntgenrajzokon 20 mm-nyi volt az ajkak távolsága.

45—6. $u-\bar{u}$. — A két magánhangzó képzésekor az ajkak nyílása azonosnak mondható azzal, amit a röntgenrajzokon is tapasztalunk ($u=7.5$ mm, $\bar{u}=8.5$ mm). A hosszú magánhangzó ajaknyílása itt is nagyobb valamivel a rövidénél.

47—51. $o-\bar{o}$, $\bar{o}-\bar{ö}$, $\bar{ö}-\bar{ö}$. — A röntgenrajzokon tapasztalható arányok ezeken a fényképeken is felfedezhetők az egyes magánhangzók ajaknyílásai közt (A.: $o=10$ mm, $\bar{o}=19$ mm, $\bar{o}=13$ mm, $\bar{ö}=11.5$ mm, $\bar{ö}=7$ mm). Az $o-\bar{o}$ pár viszonylatán egészen világosan látszik, hogy a hosszan ejtett változat nagyobb ajaknyílással képződött. Viszont az utóbbi orrhangú változatának (\bar{o}) képzésekor jóval szűkebb volt az ajkak nyílása. Az $\bar{o}-\bar{ö}$ pár szintén így aránylik egymáshoz az ajakműködés tekintetében: az orrhangú változat kisebb ajaknyílással képződött, mint a tiszta szájhangzó.

Az egész magánhangzósorra jellemző a kerek, labialis artikuláció.

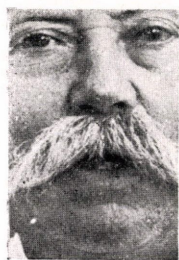
53—7. $\varepsilon-\bar{\varepsilon}$, $e-\bar{e}$, $\bar{e}-\bar{e}$. — A Börcsök József kiejtésében felvett $\varepsilon-\bar{\varepsilon}$ pár ajakállása ugyanolyan tendenciát mutat, mint a Major Imre hasonló változatpárjáé: a hosszú változat itt is nagyobb ajaknyílással képződött (A.: $\varepsilon=11.5$ mm, $\bar{\varepsilon}=12.5$ mm). Az ajakfényképeken még nagyobb a különbség, mint a röntgenrajzokon. Az $e-\bar{e}$ párnál viszont fordított a helyzet. Ezt bizonyítják a röntgenrajzok adatai is (A.: $e=11.5$ mm, $\bar{e}=8.5$ mm). Még kisebb azonban az ajkak nyílása az \bar{e} -ben. Ez teljesen megegyezik a röntgenrajzok adatával (8 mm), továbbá Major \bar{e} hangjának röntgenrajzával is.

Az összes felvételeken jól látszik, hogy a Börcsök kiejtésében felvett $e-\bar{e}$ hangok jóval kisebb ajakréssel képződtek, mint Major hasonló hangjai.

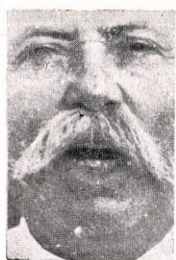
Fiziológiai összefoglalás.

Az összes felvételek részletes elemzése után a következő általános szabályosságokat állapíthatjuk meg.

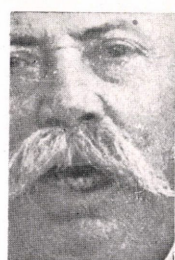
1. Mindkét kísérleti személy kiejtése alapján kétségtelen, hogy a nagysárréti népnyelvben nemcsak az ú. n. rövid és hosszú magánhangzók (pl. $i-\bar{i}$, $\bar{o}-\bar{ö}$ vannak meg, hanem — az i , u , \bar{u} kivételével — minden rövid magánhangzónak van egy hasonló minőségű, tehát nagyjából azonos rezonátorméretekkel képzett, de hosszan ejtett párja is. (Tehát: $\bar{a}-\bar{a}$, $\varepsilon-\bar{\varepsilon}$, $e-\bar{e}$, $\bar{o}-\bar{o}$,



29. ô



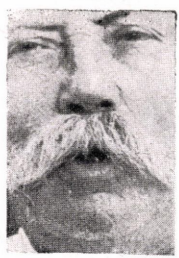
34. ε



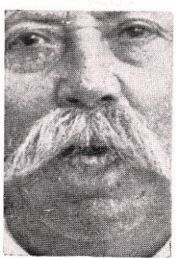
42. i



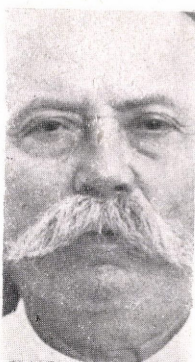
47. o



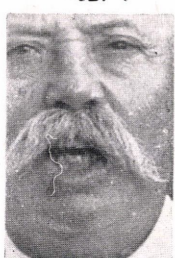
30. â



35. ē



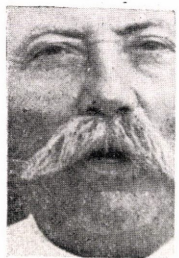
28.



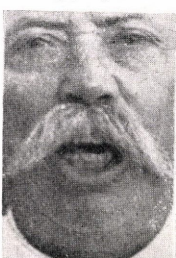
43. ī



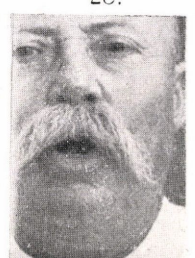
48. o



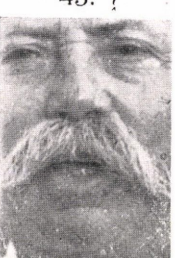
31. â



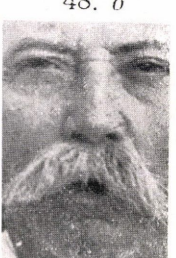
36. ē



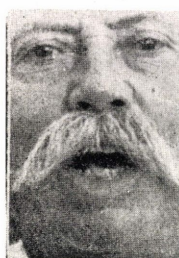
39. ô



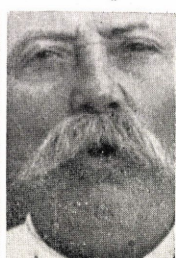
44. ī



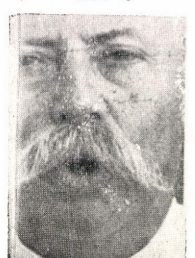
49. ō



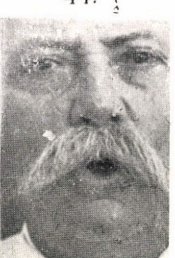
32. â



37. ū



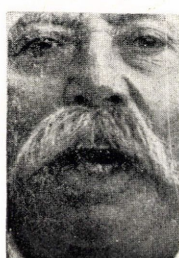
40. ō



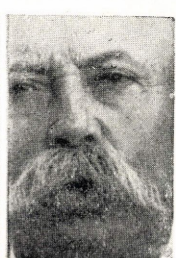
45. u



50. ō



33. â



38. ū



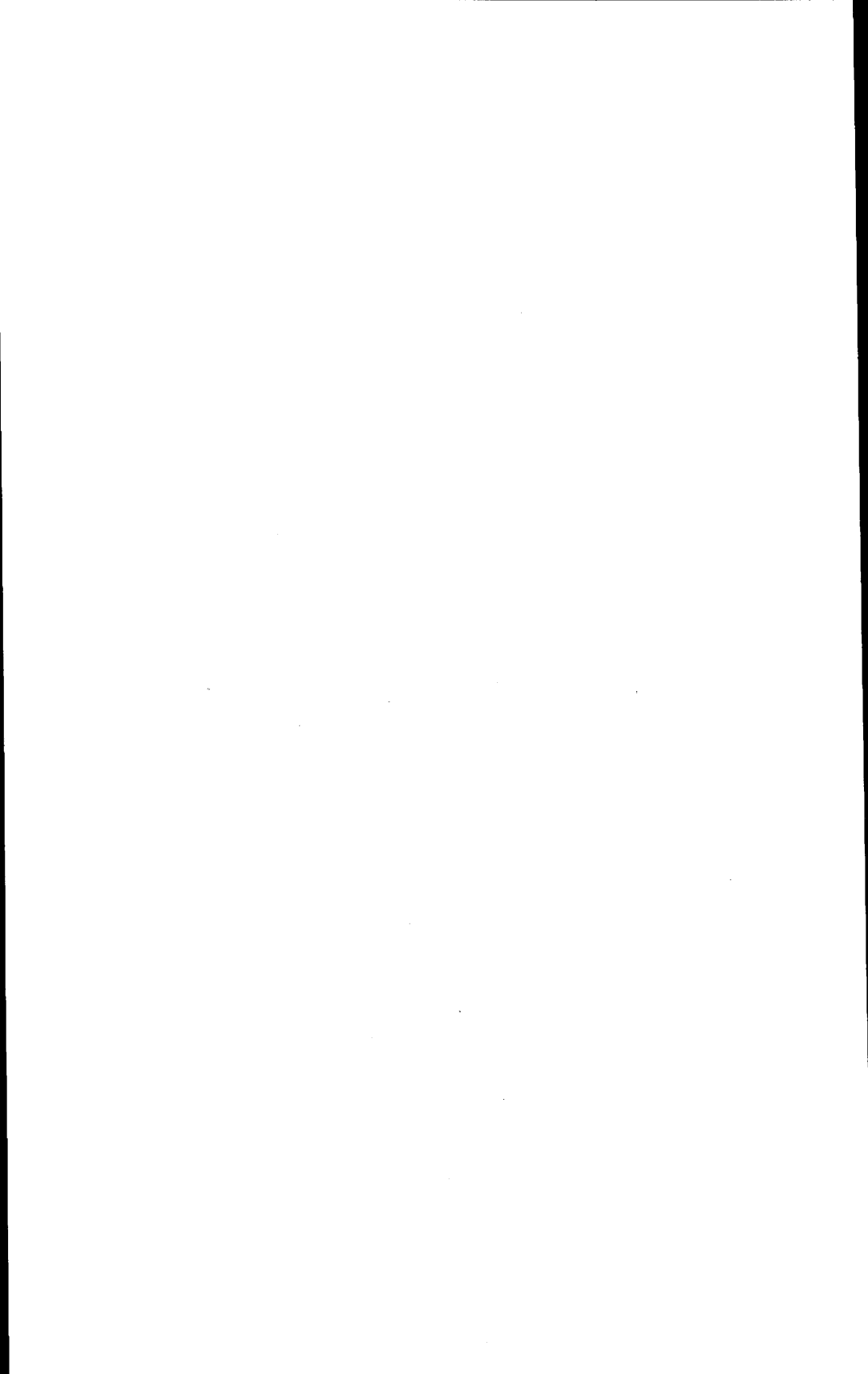
41. ō

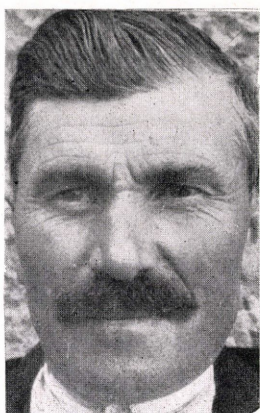


46. ū

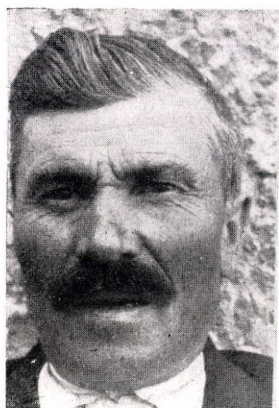


51. ō

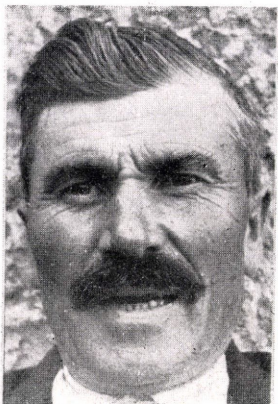




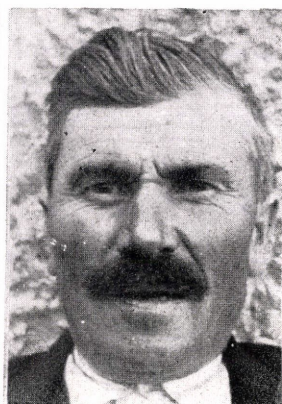
52.



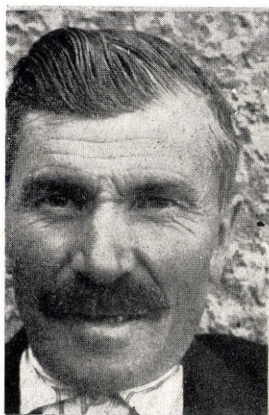
53. ε



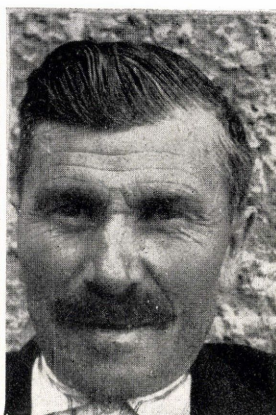
54. $\bar{\epsilon}$



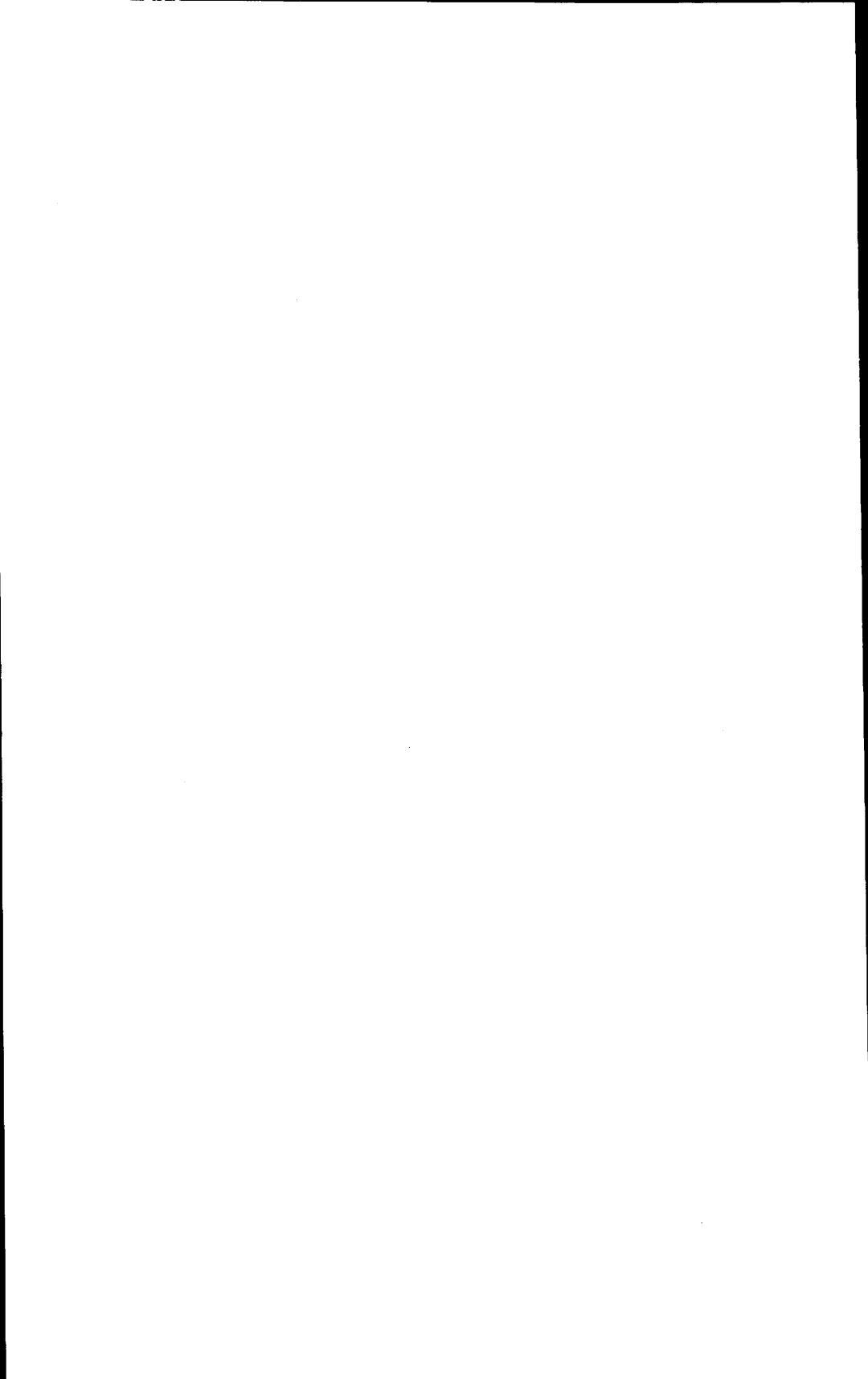
55. *e*



56. \bar{e}



57. \bar{e}



o-ö.) A rövid magánhangzóknek e hosszan ejtett változatai egyik kísérleti személy kiejtésében sem mutatnak más eltérést a megfelelő rövidektől, csak azt, hogy általában a nyelv elnyúltabb, laposabb elhelyezkedésével képződtek. Ez összefügg e változatok hosszabb ideig tartó képzésével, mert ezalatt a nyelv nyugodtan elhelyezkedhetik a szájüregben.

2. A Major Imre kiejtésében felvett 5 orrhangú változat: \bar{i} , \bar{o} , \bar{u} , \bar{e} , $\bar{ö}$ is bizonyítja, hogy a nagysárréti népnyelvben orrhangú magánhangzók is vannak. Ezek általános fiziológiai jellemvonása az, hogy — az \bar{o} kivételével — általában mind magasabb nyelvállással képződtek, mint a megfelelő tiszta szájhangzók. (Hogy ezt a — néha jelentős mértékű — nyelvállásbeli különbséget az orrhangú változatokon külön jellel nem jelöljük, annak részben gyakorlati, pl. nyomdatechnikai akadályai vannak, másrészt pedig a jelek halmozása zavarná a jelölt hangok és változatok közti tájékozódást.)

3. Összehasonlítva egymással az egyes magánhangzók rajzainak adatait (az összegezés alkalmával a megnyúlt rövid magánhangzókat és az orrhangú változatokat figyelmen kívül hagyjuk, hogy határozottabb képet kaphassunk), a nyelv függőleges mozgása tekintetében — a nyh és Nyh. adatai alapján — azt tapasztaljuk, hogy a felvett magánhangzóállomány két csoportra oszlik: felső és középső nyelvállású magánhangzókra:

\bar{i}	i	\bar{u}	$ü$	u	\bar{e}	\bar{o}	\bar{u}	$\bar{ö}$	ϵ	\acute{a}	o	\bar{e}	$\bar{ö}$
6.5	8.5	12	14	9.5	15	15	15.5	21.5	23.5	23	24.5	26	28
(10)	(12)	(15)	(17)	(18)	(18)	(18)	(22)	(24.5)	(27)	(30)	(32.5)	(34)	(36.5)

Felső nyelvállásúak.

6.5—14 mm.

(10—18 mm.)

Középső nyelvállásúak.

15—28 mm.

(18—36.5 mm.)

A) A csoportosítás alkalmával erős bizonytalanságot okoz az a körülmény, hogy az u hosszú párja jóval alacsonyabb nyelvállással képződött, mint az \bar{e} és az \bar{o} . Az x'-tengelytől számított nyelvháttávolság adatainak alapján még a rövid u is ugyanolyan magassággal képződött, mint az \bar{e} és \bar{o} . Mivel azonban a nyelvhat magasságának a képzett hang hangszíne tekintetében van különös jelentősége, azt kellett döntő szempontul venni, hogy a nyelvhat és a szájpadlás adatai milyen sorrendet adnak. Még ennek alapján is kiválik az \bar{e} , \bar{o} , \bar{u} hangok csoportja, mert e csoport legalsó nyelvállású (\bar{u}) hangjának és a sorrendben utána következő magánhangzónak távolsági adata közt 6 mm különbség van. Mivel azonban e két tag közt a Nyh. adatai szerint nincs ilyen különbség (22 és 24.5 mm). a \bar{e} , \bar{o} , \bar{u} hangokat nem lehet elválasztani az utánuk következőktől, már csak azért sem, mert az \bar{e} és \bar{o} rövid párjai is abba a csoportba tartoznak.

B) Az egyes magánhangzók vizsgálatakor kiderül, hogy az *ä* majdnem azonos nyelvéállással képződött, mint az *o*, tehát szinte úgy tekinthető, mintha az *o*-nak gyengébb labialisációval képzett változata lenne.

C) Összehasonlítva egymással az egyes rövid és hosszú magánhangzókat, azt tapasztaljuk, hogy egyes párokban a hosszú változat magasabb (*i-ī, ü-ū, ö-ō*), másokban alacsonyabb nyelvéállással képződik (*u-ū, á-ā, o-ō*). E kérdésben a magánhangzóknak a nyelv vízszintes mozgása szerint való tagozódása ad végleges választ.

D) Börcsök József magánhangzóinak adatai

\bar{e}	<i>e</i>	ε
9	17.5	20.5
(15.5)	(21.5)	(25.5)

csak annyiban tartalmaznak újat, hogy világosan igazolják az ε és \bar{e} hangok össze nem tartozását. A két hang nyelvhát-távolsága közt rendkívül nagy a különbség.

4. A nyelv vízszintes irányú mozgása szerint — a nycs. és Nycs. adatai alapján — megkülönböztethetünk elülső, közbülső és hátulsó nyelvéállású magánhangzókat:

<i>i</i>	\bar{u}	<i>ü</i>	\bar{i}	ε	\bar{e}	<i>ö</i>	\bar{o}	\bar{a}	<i>á</i>	\bar{o}	<i>o</i>	\bar{u}	<i>u</i>
0	3.5	6	8.5	11	11.5	12.5	12.5	16.5	16	17	23.5	32	33.5
(8)	(8)	(12)	(12)	(19)	(19)	(21)	(23.5)	(28.5)	(30)	(36)	(43)	(36)	(39)
Elülső				Közbülső				Hátulsó					
0—8.5 mm				11—12.5 mm				16.5—33.5 mm					
(8—12 mm)				(19—23.5 mm)				(28.5—43 mm)					

nyelvéállású magánhangzók.

A) Ha az egyes magánhangzócsoportokat vizsgáljuk, kiderül, hogy azok a magánhangzók, amelyeknek hosszú párjai alacsonyabb nyelvéállással képződtek, mint a megfelelő rövidék, hátulsó nyelvéállásúak, azok pedig, amelyekéi magasabb nyelvéállással képződtek, közbülső és elülső nyelvéállásúak.

B) Ugyanekkor azonban azt is tapasztaljuk, hogy — az *ü* kivételével — az elülső és közbülső nyelvéállású magánhangzók hosszú párjainak képzései a nyelv eleje általában valamivel hátrább húzódott, mint a rövidék képzései. A hátulsó nyelvéállású magánhangzóknál ez fordítva történt.

C) A Börcsök kiejtésében felvett magánhangzók adatai:

\bar{e}	<i>e</i>	ε
3.5	4.5	8
(16)	(17.5)	(21.5)

ellentétes vallomást adnak; e szerint a hosszú magánhangzó jóval előrébb képződött a rövidnél. Ez azonban valószínűleg

az \bar{x} hosszabb képzési idejével és a nyelvnek ezzel járó nagyobb kiterjedésével függ össze.

5. Az ajakműködés tekintetében két nagy csoportot találunk: 1. a labialisok és 2. az illabialisok csoportját. Az előbbiek kereken előrecsúcsorított, szűk ajaknyílással, az utóbbiak pedig a fogsorok fölött széthúzott, szélesebb ajaknyílással képződnek. A labialis ajakműködés tekintetében több fokot különböztetünk meg: 1. \bar{u} , u ; $\bar{ü}$, $ü$. | 2. \bar{o} , o . | 3. $\bar{ö}$, $ö$. | 4. \bar{a} . Az illabialis ajakműködés tekintetében a következő fokozatokat állapíthatjuk meg: 1. \bar{i} , i . | 2. \bar{e} , e , ε . | 3. \bar{q} .

Ha ezt a csoportosítást összevetjük a röntgenrajzok A. értékei szerint kialakuló sorrenddel, érdekes tanulságokra jutunk.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
u	\bar{u}	$\bar{ü}$	o	\bar{o}	i	\bar{x}	$\bar{ö}$	$\bar{ü}$	\bar{a}	ε	\bar{i}	$\bar{ö}$	\bar{q}
7.5	8.5	9	10	11.5	13	13	13.5	14	15	16.5	17.5	18.5	20.5

Ezt a sorrendi felosztást (amint az alsó számadatokból is látszik) a röntgenrajzokon tapasztalható ajaktávolságok alapján tettük. A labialisok e sorban az 1., 2., 3., 4., 5., 8., 9., 10., 13. helyet foglalják el, az illabialisok pedig a 6., 7., 11., 12., 14. -t. ⁴ ^{for} összehasonlítva az egyes hangoknak ebben a sorban elfoglalt helyét (a betűk fölé tett számok segítségével) a labialis és illabialis csoportokban elfoglalt helyükkel, azt tapasztaljuk, hogy a labialisok általában kisebb ajaknyílással, az illabialisok pedig nagyobb ajaknyílással képződnek ugyan, de az ajaknyílás nagyságára nemcsak az ajkaknak a függőleges tengely mentén való távolsága, hanem a vízszintes tengely mentén való széthúzóadási foka is jellemző. Ezért eshetik meg, hogy egy labialis hang (pl. \bar{o}) függőleges ajaktávolsága nagyobb, mint egy illabialisé (pl. az \bar{i} -é), azonban az ajkaknak vízszintes irányban való nyíltsági foka jóval kisebb. Ezért nem elég az ajkak nyíltsági fokának megállapítására csupán csak a röntgenfényképeken megkapható keresztmetszeti kép, hanem feltétlenül szükség van az ajkak teljes nyílásának fényképezésére is.

6. Ha a garatüreg térfogatának változásait (ez alkalommal csak a g. távolsági adatai alapján) vizsgáljuk, a garatüreg kisebbedése szerint a következő adatokat kapjuk:

\bar{i}	i	$\bar{ü}$	$\bar{ü}$	\bar{x}	\bar{o}	\bar{o}	u	ε	\bar{u}	\bar{q}	\bar{a}	o	\bar{o}
26.5	25	24	23	21	16.5	15.5	15.5	14.5	13.5	8	7	6.5	5
26.5—21 mm.					16.5—13.5 mm.					8—5 mm.			

A) Amint látjuk, a garatüreg nagysága tekintetében három csoportra oszlanak a vizsgált magánhangzók. Ha közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, rögtön látszik, hogy itt ismét a nyelv vízszintes mozgásának vizsgálatakor kialakult három

csoporttal: az elülső, közbülső és hátulsó nyelvállású magánhangzókkal van dolgunk. Itt azonban fordított a helyzet: a legszűkebb garatüregük természetesen azoknak a magánhangzóknak van, amelyeknek a legnagyobb a szájüregük és viszont. Az egyes magánhangzók sorrendje tekintetében két szembeötlő eltérés van az egyes csoportokba tartozó magánhangzók fentebb közölt sorrendjétől. Az egyik az \bar{e} elhelyezkedése, a másik pedig az $u-\bar{u}$ páré. Utóbbiak a garatüreg mérete szerint nem a hátulsó, hanem a közbülső nyelvállásúak csoportjába, előbbi pedig nem a közbülső, hanem az elülső nyelvállásúak csoportjába tartozik. Az $u-\bar{u}$ pár tekintetében ebből az a következtetés vonható le, hogy ezeknek nemcsak a száj-, hanem a garatrezonanciájuk is igen mély. (Ez eltérések azonban a csoportok felosztásán nem változtatnak, mert azok tekintetében a nyelvnek a szájüreghez viszonyított elhelyezkedése volt az irányadó.)

B) Az egyes magánhangzópárok összehasonlításakor kiderül, hogy az elülső és közbülső nyelvállású párokban a hosszú magánhangzó nagyobb, a hátulsó nyelvállású párokban pedig kisebb garatüreggel képződött, mint a megfelelő rövid hang. (Az \bar{e} nagyobb garatüregének adata nem hat zavaróan, mert nem lévén az \bar{a} párja, az \bar{a} -hoz e tekintetben nem viszonyítható.) Ugyanígy tanulsággal járnak a Börcsök kiejtésében felvett magánhangzók g. adatai is: $\epsilon = 21.5$ mm, $e = 20$ mm, $\bar{e} = 24.5$ mm.

C) Ha az egyes rövid magánhangzók hosszan ejtett változatainak g. adatait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek általában szűkebb garatüreggel képződtek, mint a megfelelő röviden ejtettek. (Egyetlen kivétel Börcsök \bar{e} -je; $e = 20$ mm, $\bar{e} = 21.5$ mm.)

\bar{o}	\bar{a}	o	a	$\bar{\epsilon}$	ϵ	\bar{o}	$\bar{ö}$
4.5	5.5	6.5	7	12.5	14.5	14.5	15.5

A hosszan ejtett rövid magánhangzók képzésekor a kisebb garatüreg úgy keletkezik, hogy a nyelv a hosszabb hangképzés ideje alatt jobban elhelyezkedik, a nyelvizmok jobban kiterjednek, mint a rövid magánhangzók képzési ideje alatt.

7. Amint láttuk, a nyelv mozgásai következtében a rezonáló terek alakjai és méretei állandóan változtak. Most vessünk egy-egy pillantást a többi, száj- és garatüregmenti szervek működésére is.

A) Az alsó állkapocs mozgása tekintetében azt tapasztalhatjuk, hogy az az alsó ajak mozgásával párhuzamos volt. (Egyetlen kivétel az \bar{i} képzésmódja, amely szerint az erősebb illabialis képzésben nem vett részt az alsó állkapocs.) Az orrhangú változatok képzésekor azonban az alsó állkapocs — az ajkak helyzetétől függetlenül — lényegesen magasabban van, mint a tiszta szájhangzók rajzán.

B) A nyelvcsap és a légyszájpadlás mozgása a felvételek legnagyobb részén párhuzamos volt az alsó állkapocs mozgásával. Az orrhangú változatok csoportja azonban itt is kivételt alkot, mert ezek képzésekor a nyelvcsap lefelé csüngése ellenére is jóval magasabban volt az alsó állkapocs, mint a tiszta szájhangzók ejtésekor.

C) A nyelvcsont mozgása (az *ö-ő* és *q-q* kivételével) általában azonos irányzatot mutat az alsó állkapocséval: ha amaz emelkedik, emez is emelkedik, ha amaz süllyed, emez is alább száll. Ez azonban gyakran nem történik párhuzamosan az állkapocs mozgásával, aminek jeléül a nyelvcsont irányát jelölő vonal gyakran elhajlik az alsó állkapocs vonalának irányától (pl. az *ü-ű* és *o-ő* rajzán).

*

Amint az itt tárgyaltakból kitűnik, a magyar nyelvjárás beszéd valóságos megismerése, az élő népnyelv hangjainak részletes vizsgálata terén rendkívül nagy jelentősége van az ajakhelyzetek fényképezésének, különösen pedig a szemmel nem látható, belső beszélőszervek működését feltáró röntgenfényképezésnek. Ahhoz, hogy nyelvjárásaink hangállományát sokféleségének teljes pompájában láthassuk, a hangszín-, hangsúly- és időtartamvizsgálatok mellett feltétlenül szükség van a beszélőszervek helyzeteinek, a hangszínt kialakító rezonátoroknak vizsgálatára is. Az eddigi, csupán köznyelvi kiejtést megörökítő hangtani vizsgálatok mellett teljes mértékben ki kell fejlesztenünk a magyar nyelvjárás beszéd fiziológiai vizsgálatát is, hogy az egyes nyelvjárások hanganyagának összehasonlítása ily módon is lehetővé váljék.

BAKÓ ELEMÉR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az affrikáták kérdéséhez. Nagyon sajnálom, hogy BAKÓ ELEMÉR elfogadta BELGERINEK azon téves véleményét, hogy „Az affrikáta képzési módja középpütt áll a zárhang és réshang képzési módja között” (id. LAZICZIUS: MNy. XXXIII, 81), s ennek alapján úgy határozta meg az affrikáta fogalmát, hogy: „A magyar affrikáták erősen szűkített nyelvréssel képezett réshangok” (MNy. XXXVIII, 170¹). Ezzel szemben tény, hogy GOMBOCZ (NyK. XXXVIII, 198, 203) összesen hat magyar szó különféle affrikátainak palatogrammait közli (19., 21., 22., 23., 37, 38. ábra), s ezek mindegyike teljes és tökéletes nyelvzárt mutat, CSÜRY (NyK. L, 67) kettőét közli (6., 7. ábra), s ezeken sincsen nyoma valamilyen résznek, maga BAKÓ pedig „Hangtani tanulmányok” című munkájának (Debrecen, 1937.) 48–56. lapjain

¹ Ez az újabb állítása: „én... magam sem mondtam, hogy az affrikáták réshangok” (MNy. XXXVIII, 357), csak valamilyen tévedésen alapulhat.

összesen huszonhétet, melyek közül tizenhatalcon (2., 4., 7., 11–14., 16., 17., 32–40. ábra) szintén nincsen még csak legcsekélyebb nyoma sem valamilyen résznek, s csak kilencen van rés, mégpedig: a 3. számú ábrán $\frac{1}{2}$ mm-nyi, az 5., 9., 10. és 18. számún 1 mm-nyi, az 1., 6., 8. számún 2 mm-nyi, a 15. számún pedig 4 mm-nyi. Részint az előbb felsorolt összesen huszonhat (teljes zárt mutató) palatogramm alapján, részint pedig azért, mert én a magam affrikáta-éjtésén legesleggondosabb megfigyelés alapján sem vettem észre soha semmiféle résképzést, azt hiszem ez utóbbi kilenc (kisebb-nagyobb részt mutató) palatogrammról, hogy ezek csakis a bemondónak abnormális éjtésén alapulhatnak. Ezt valószínűleg a felvevő gép előtt való szerepléssel kapcsolatos pillanatnyi elfogódottság, lelki izgalom okozhatta.¹

Rendületlenül vallom tehát továbbra is, hogy az affrikáta egyes zárhang, vagyis olyan zárhang, melynek explóziós levegőjét egy azonhelyi réshang képzésére is felhasználjuk.

Gáborján. Teljesen igaza van MELICHnek abban (EtSz. II, 756), hogy e szavunk (személynév \rightarrow helynév és köznév) nem a *R. Gabriel* alak változata, aminek én gondoltam (MNY. XXXVI, 251–2), hanem < hazai latin *Gabrianus*. (Ilyen személynévnek egykori megvoltáról én csak az EtSz. legújabb füzetéből szereztem tudomást.) És az is lehetséges, hogy ennek *Géberjén* változata nemcsak a régibb *Gáborján* alakból keletkezett hangrendi átcsapás útján, mint ahogy én gondolom, hanem hogy, legalább az eseteknek egy részében, a (*R. Gábrián* >) *R. Gábrién* és *R. Géberján* változatokból is fejlődhetett a magánhangzóknak további hasonulásával, ahogyan ő gondolja. De már abban semmiképpen sem adhatok neki igazat, hogy a *R. Gábrián* alak hangsorának második szótagja nem *br* mássalhangzó-kapcsolattal, hanem csak *r*-rel kezdődik. Úgy látszik, elkerülte figyelmét az, amit e kérdésről MNY. XXXIII, 113 írtam, s ezért vallja még most is valamely ma már ismeretlen nyelvészelődünknek ezt a téves tanítását. Az igazság ezzel szemben az, hogy ha valamely szó hangsorának belsejében zárhang után valamely mássalhangzó következik, akkor e kettő kivétel nélkül mindig ugyanegy szótagba tartozik, mert a szótaghatár ilyenkor mindig a zárhang explóziója előtt van. Kérdéses szavunk tehát régebben így tagolódott: *Gá-bri-án* később pedig, a magánhangzó előtti *i* nyomatékának csökkenésekor (l. erről MNY. XXIIX, 108, XXXVI, 43), ebből **Gá-br-ján* lett volna. Mivel azonban ennek második szótagja magánhangzótlán lett volna, ezért a két mássalhangzó között szabályosan egy járulékos magánhangzó fejlődött, tehát nem *Gá-br-ján*, hanem *Gá-bor-ján* lett belőle. E kivételnélküli jelenségre már idéztem néhány példát MNY. XXXVI, 251, de szükség esetén jóval többel is szolgálhatnók. Ha ilyen helyzetben zárhang + mássalhangzó után még valamely magánhangzó is van a szótagban, akkor is elég gyakori jelenség a szótagkezdő két mássalhangzó között valamely

¹ Vö., hogy egy másik „kísérleti fonetikus“-unk *maracc* (*maradsz*) he'yett véletlenül *maratssz* hangsort éjtett, és a felvevő gép persze rövid *t-t* és hosszú *ssz*-et jelölt (MNY. XXXII, 103, jegyz.).

járolékos rövid magánhangzó fejlődése. Pl. *cimbora*, *oszipora*, *naspo'y*, N. *Andorás*, *lajdinánt*, N. *észtováta*, R. *vincë'ér* (> *vin-cëllér*), N. *koresoma*, R. *Cëgëled*. N. *bögöre*, *jegënye*. N. *Mikolós*, R., N. *akona*, R. *Lotorica* (> *Latorca*) stb. (Ez magyarázza a MELICH idézte hazai latin *Gabrianus*-nak valószínűleg magyar a jkon keletkezett *Gabrianus* változatát is.) Ez azonban csak gyakori, de egyáltalán nem kivételnélküli hangtörténeti jelenség.

HORGER ANTAL.

A szóvégi *d* > *gy* változáshoz és *gy* ~ *d* váltakozáshoz. MELICH JÁNOS mutatta ki „Zoerardus” című cikkében (MNY. XXX, 129–35), hogy az ó-lengyel *Swerad* névből, egy a XI. század elején hazánkba jött lengyel hitvalló nevéből a magyarban *Szórád* lett (i. h. 133). A töle közölt adatokat talán érdemes megpótolnunk eggyel, amely azt mutatja, hogy az északi vidékek magyarsága körében még a XVI. században is előfordul a *Szórád* mint keresztnév. Egy 1579-ben kelt perirat szerint *Czjato* vagy *Cziato* olv. *Csató Zorad* vagy *zorad* olv. *Szórád* a gömörmegeyi Deýter, azaz a Rimaszombattól délre eső Détéur ura (RMNy. II, 2: 87–8). — A keresztnévből családnévvé lett *Szórád* — úgy látszik — *Szórágy*-ra is elváltozott. T. i. *Szórágy* Lajosnak hívnak egy, a balassagyarmati törvényszék tárgyalta ügyben szereplő diósjenői (Nógrád m.) lakost (l. 8 Órai Ujság 1938. november 18. 9. l. 1. hasáb).

Az a gömörmegeyi helynév, amely 1343-ban és 1427-ben *A'mag* (CSÁNKI I, 129), LIPSZKYNÉL és ma *A'mágy*, az előbb idézett 1579-i periratban -i melléknévképzővel ellátva többször *almadi[y, ű, ý]ak*, *A'mady[ű]ak*, *al'mady* formában jelentkezik, azonban az irat egyik részében *A'magjyak*, *a'magyak*, *almagiak* is van (RMNy. II, 2: 287–90). Történt pedig az *Almágy* és *Almád* formáknak ez a váltakozása olyan korban, midőn a *gy*-nek és *d*-nek képző voltát már aligha érezhették. (Vö. GYÖRKE: MNY. XXXVI, 34–41 és PAIS: MNY. XXXVII, 60–1.)

PAIS DEZSŐ.

A magyar magánhangzók eloszlása. A MNY. 1942. decemberi száma (XXXVIII. 352–7) közölte TARÓCZY TAMÁSNAK „A magyar magánhangzók eloszlása” című tanulmányát. Ebben a szerző 26.600 hangzóból kapott eloszlási statisztikájának tanulságait ismerteti.

E közleménnyel kapcsolatban legyen szabad a nyelvészek figyelmét felhívnom arra, hogy a magyar magánhangzók eloszlásáról rendelkezésünkre áll egy jóval terjedelmesebb statisztika is. Ezt MIKÉ FERENC DR. készítette 1935. nyarán a magyar írógépbillentyűzet megalkotásának céljaira, s főbb eredményeit a Gyorsírástudomány 1935. szeptemberi, 1936. áprilisi, októberi és 1937. áprilisi számában tette közzé. NEMES ZOLTÁN DR. pedig most dolgozik még terjedelmesebb hangstatisztikáján.

MIKÉ FERENC 100.000 szótagnyi szöveget dolgozott fel a Gyorsírástudomány hat évfolyamában közölt diktátumokból, melyeknek anyagát főleg országgyűlési beszédek, közgazdasági és egyéb tárgyú újságcikkek, kevés szépirodalom tették. Statisztikája a mássalhangzókra is kiterjed.

A 100.000 szótagnyi szöveg 38.224 szóból áll. E szerint a magyar szó átlagos hossza 2'615 szótag, 6'24 hang. A magánhangzók és mássalhangzók aránya 100.000:138.779, százalékban kifejezve 41 8797:58'1203. MIKES statisztikája több részletkérdésre is kiterjed, pl. arra, hogy az egyes hangok hányszor fordulnak elő szó elején, belsejében és végén, különírva stb.

A magánhangzók eloszlása nála — szembeállítva TARNÓCZY eredményével — a következő:

	TARNÓCZY (26.000 adat)	MIKES (100.000 adat)
<i>e</i>	25'0%	26.771
<i>a</i>	23'6%	22.365
<i>o, ó</i>	12'4%	11.141
<i>i, í</i>	11'3%	11.735
<i>á</i>	8'9%	8.830
<i>é</i>	8'5%	9.144
<i>ö, ő</i>	5'0%	5.134
<i>u, ú</i>	3'4%	2.839
<i>ü, ű</i>	2'0%	2.041
	100'1%	100.000

MIKES az *o, ó*-t és *ö, ő*-t külön dolgozta fel; az egyesített eredményből *o* 9.228, *ó* 1.913, *ö* 2.713, *ő* 2.421.

MIKES adatai — ezerrel osztva — egyúttal a százalékszámokat is mutatják. TARNÓCZY statisztikájával összevetve több lényeges különbséget találunk; a legfeltűnőbb, hogy nála az *o, ó* az *i, í* mögé, az *á* az *é* mögé került.

CSEHÉLY ALADÁR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Iz, édes. E két szavunkat BUDENZ finnugor szókkal veti egybe (MUSz.). Ebből azonban az újabb nyelvészet csupán az *iz* szó egyeztetését, s ebben a szűk körben is SZINNYEI (NyH.⁷ 158) csak a vogul *ät* 'szag, íz', BÄRCZI (SzófSz.) a vogul és az osztják (osztj. *ēbet* 'ua.') megfelelést fogadja el. *Édes* szavunkat MUNKÁCSI (ÁKE. 647) az osztét *ad, ād* 'Geschmack' szóval veti egybe, ezt azonban az EtSz. helytelennek tartja. Valóban helytelen az *iz* és *édes* szókat más-más eredetűeknek tartanunk, mert nemcsak a szókezdő magánhangzók tulajdonképpen azonosak e két szóban (*iz, íz: ídes, édes*). hanem az *édes* szónak is *ézes* volt ó-magyarkori alakja (ÓMS.).

A két szónak egymáshoz való hangtani viszonya mindmáig tisztázatlan. A vogul *ät* ~ magyar *iz* egyeztetelés kifogástalannak látszik. az osztják *ēbet* szónak idevonása azonban már bonyodalmakat támasztana: vagy azt kellene megmagyaráznunk, hogy a magyar és a vogul szók valamikor kéttagúak voltak, vagy azt hogy az osztják szó volt egytagú valaha. De ha napirendre térünk is a magyar osztják hangmegfelelés nehézsége felett, teljesen tisztázatlanul marad az *iz* szóval kétségtelenül egyere-

detű *édes* szó *d* jének kérdése, mert ezt a magyar szóbelseji *d*-t a vogul és osztják szók *t*-jével nem lehet azonosítani.

Nyelvészeink BUDENZ (MUSz. 765, 828) óta szóbelseji *z*:*d* hangváltozást emlegetnek e két szónál, s ilyen változásra több példát szoktak idézni: *bűz*:*bűdös*, *víz*:*vides*, *ez*:*ide*, *az*:*oda*.

Ez adatokat közelebbről vizsgálva, mindenekelőtt el kell hagynunk belőlük az *ez*:*ide*, *az*:*oda* példákat. Mert ha elfogadjuk is azt a nézetet, hogy az *íz*:*édes*, *bűz*:*bűdös* szókban hangtani változással van dolgunk, az *ez*:*ide*, *az*:*oda* szavakban a *z*:*d* változás nem hangtani, hanem alaktani jelenség: a *-z* és a *-d* ugyanis ezekben más-más névmási elem, egyesek szerint képző (l. EtSz. I, 198, II, 114, SzófSz. 12, 70). A *víz*:*vides* szópárról pedig, minthogy a *vides* csupán vas- és zalamegyei tájszó, nem bizonyos, hogy van-e nyelvtörténeti gyökere: régi, közép- vagy ómagyarkori változás vagy váltakozás maradványa-e, vagy pedig csak újabb népnyelvi alakulás-e, éppen a régebb idő óta meglevő, hangalakban igen hasonló és szintén egy- és kétszótagú *íz*:*édes*, *bűz*:*bűdös* mintájára?

Az *íz* és *édes* szók ugor megfelelői, amint említettem, csak az *íz* szót tudnák megmagyarázni, de megfejtetlenül hagyják az *édes* szó *d* hangját. Minthogy az *íz* és *édes* kétségbevonhatatlanul közös eredetű, véleményem szerint az ugor nyelvek helyett másutt kell keresnünk megfejtésüket, mégpedig a magyar *eszik* ige *é*-, *i*- töve (*étel*, *étek*, *étkes*, *évelődik*: *itel*, *itek*, *itkes*, *ívelődik*, l. EtSz.) gyakorító *-z* és *-d* képzős származékának kell tartanunk. Az *izes* (ÖMS. *ézes*), *édes* *-s* eleme olyan igéből melléknvet alkotó képző mint *takar*:*takaros*, *tíl*(*t*):*tilos*, *lak*(*ik*):*lakos*, *kegy* ige: *kegyes*, *isz*(*ik*):*iszos*, *csavar*:*csavaros* stb. Itt csupán azt kell feltennünk, hogy az *íz* elvonásból keletkezett eredetibb *izes* melléknévből. Ennek nem lehet akadály, még ha nem vesszük is tekintetbe azt, hogy az *íz* csupán a XV. század óta ismeretes (SzófSz.), az *ézes* pedig már az ÖMS.-ban is előfordul, mert a látszólag nagy különbség a két szó feljegyzésének időpontja között véletlen is lehet.

Gondolhatnánk arra is, hogy régebbi *ézes* szavunk *z*-je eredetileg nem is *-z*, hanem *-sz* gyakorítóképző volt, mert az ÖMS. nem csupán *ézes* (olvasása: *ézes*) szóalakot örökölt meg, hanem van ott egy *e/és* adatunk is, s ezt az EtSz. (I, 1479) szerint talán *észes*-nek kell olvasnunk. Ennek a feltevésnek azonban akadály, van: Árpád fejedelem egyik unokájának neve a bizánci forrás szerint 'ΕΖΕΛΕΧ volt, s ez a név NÉMETH GYULA (HonfKial. 286) kifogástalan megfejtése szerint a. m. 'Ézelő', azaz 'Ízlelő'. Ha tehát már a X. században *-z* van a szó belsőjében, valószínű, hogy a fenti egyetlen *e/és* írást nem *észes*-nek, hanem *ézes*-nek kell olvasnunk.

A fent elmondott magyarázat szerint a *izes*, *édes* eredeti jelentése efféle volt: 'ehető, amit szívesen megeszünk', vagy ahogy ma mondják: 'ami eteti magát', mert jóízű, édes.

Ha szófejtésünk helyesnek bizonyul, a szóbelseji *z*:*d* hangváltozásra már csak egy régi példánk marad, a *bűz*:*bűdös*. E két szóról az EtSz. azt mondja: „Biztos etymonja nincs. Tekintetbe vehető MUNKÁCSI, ÁKE. 182 magyarázata, hogy régi árja jövevény...” Legszívesebben idézni szokott megfelelője e két szó-

nak az oszét *büd* 'tömjénfüst' (l. SzófSz.). Minthogy ez az árja egyeztetés is vagy csak a *büdös* *d*-jét, vagy csak a *büz* *z*-jét (esetleg!) tudná megmagyarázni, de mindkettőt egyszerre nem, igen valószínű, hogy idő multával MUNKÁCSI megfejtése sem lesz „tekintetbe vehető”, s elő fog még kerülni e két szónak jobb, kifogástalan magyarázata is.

JUHÁSZ JENŐ.

Vezeték. E címszó alatt a NySz.-ban az van, hogy magára állva jelentése 'cognomen, Zuname' is. Két példája közül az egyik Gyöngyösi „Murányi Vénus”-ából van így: „Ki viseli tisztét porkolábságának, annak *vezetékét* mondták Boldizsárnak (GyöngyD: MV. 8)”. A forrás rövidítésében a *D*-t nem értem, mert a NySz. forrásainak jegyzékében csak az van, hogy a Murányi Vénusból vett idézetek az 1767. évi kiadásból valók (első 1664.). BADICS FERENC 1914-ben megjelent kiadásában, amely az első, tehát az 1664. évi kiadás alapján készült, ez van:

„Ki viseli tisztét porkolábságának,
Et(th)re, s-vette ehez nevét Boldizárnak”
(Gyöngyösi I: ÖK. I, 137 RMKT.).

E részhez BADICS (i. m. 472) ezt jegyzi meg: „*Et(th)re* — 1664: *Etre*, de a *t* feje kopott s így *f*, *r* vagy *t*-nek egyaránt olvasható; mivel a szövegben itt a porkoláb családi nevéből van szó, legvalószínűbb az *Etre*-javítás, mert akkor élt az *Etthre* család s Gyöngyösi később (1697.) Rozália nevű lányát is ennek egyik tagjához: Kálnói *Etthre* Lászlóhoz adta nőül”.

Bezdán.¹ A Hnt. két *Bezdán*-t ismer: a bácsbodrogmegyei *Bezdán*-t, amely mezőváros, és a baranyamegyei (Üj-) *Bezdán*-t, amely falu. Az elsőnek lakossága magyar (így a Lex. 1773. FÉNYES ELEK, GeogrSzót.), de úgy látszik, van német lakossága is (így Hnt. 1873., BALOGH, Népfajok). A másikkal: a baranyamegyeinek a Hnt. 1873. szerint r. kat. horvát (nem sokác?), BALOGH szerint magyar, kevés némettel. A mohácsi vész előttről adatom egyik *Bezdán*-ra sincsen, a baranyamegyeiről BALOGH azt mondja, hogy a XIX. században népesült be, a bácsbodrogmegyei azonban értesülésem szerint a XVI. század végén elkezdett. — A bácsbodrogmegyei *Bezdán*-t, amelyet magyarul *Bezdány*-nak is hívtak (l. Lex. 1773.), a horvát Akadémia szó-tára a szerb és horvát *bezdán* 'feneketlen' szóval kapcsolja össze, és latinul 'abyssus'-nak, tehát 'mélység, örvény'-nek értelmezi. Kétségtelen, hogy *Örvény*, *Örvényes*, *Örményes*, *Vermes* (: *verem*) helyneveink nekünk is vannak, s így *Bezdán*-nak a szerbek, horvátok és a többi szláv népek is elnevezhettek helységeket, hiszen a szláv *bez* 'vmi nélkül, ohne' és a szláv *dno* 'fenék' közszláv szavak. Más *Bezdán* ~ *Bezdno* ~ *Bezdna* helyeket, mint a fentieket, azonban nem ismerek. S ilyeneket a volt Jugoszlávia 1925. évi helységnévtára s MIKLOSICH műve sem ismer. Ezért a horvát Akadémia szótárának származtatása nem feltétlenül bizonyos.

MELICH JÁNOS.

¹ Válasz egy kérdésre.

Ór-Pátruh. MELEGDI JÁNOS (MNY. XI, 36–7) úgy is mint MELICH JÁNOS (NyK. XLIV, 360) a magyar szövégi *ox* > *ó* hangfejlődés eseteként tárgyalja a somogymegyei *Pátró* és a szabolcs-megyei *Pátróha* helységek nevét. MELEGDI: MELICH igen valószínűnek tartja, hogy e korábban *Patruh* vagy *Patroh* formában jelentkező helynevek egy *Patruh* személynévből valók, s ez a személynév talán szláv: cseh-tót-lengyel eredetű, a szlávból azonban nem adatható. Szerinte a szláv személynév a szláv *patriti* igének *-uch* képzős származéka, az igének pedig a lengyelben, tótban, csehben a jelentése: 'schauen, sehen; achtgeben, rücksicht nehmen; beobachten, befolgen; anhören; gebühren'. Nyilván nem szabatos fogalmazás, hogy egyrészt a tulajdonnévtől független a N. *patró* 'éjjeli ór, bakter' közszo, másrészt meg alább: „az 'ór, bakter' jelentésű *patró* a fenti személynévvél azonos szláv *patruch*, *patruh* 'ór' másának látszik“ (MNY. XI, 37). MELEGDI: MELICH egyébként megjegyzi, hogy a szláv nyelvekből 'ór' jelentésű *patruch*[h] szót nem tud kimutatni.

Irányítsuk figyelmünket a szabolcsmegyei helynek 1324-i adataira: „quasdam possessiones, Thoos, Ayak et *Eurpatruh* Cumanorum hominum sine herede decedencium. Item Igha *zaspatruch* et Doboka vocatas similiter hominum sine herede decedencium. et hac de causa nostre collacioni pertinentes in Comitatu de Zabolch existentes a nobis sibi dari“ (ZichyOkm. I, 263; több adat i. h. 262–8; vö. Csánki I, 523). Itt az *Eurpatruh* név első eleme kétségtelenül a mi *ór* szavunk, aminek egyébként MELEGDI is olvasta. Én azonban úgy látom, hogy az *ór* előtétből pontosabban megvilágosodik a *patruh* elemnek nemcsak a mivolta, hanem az a vonatkozása is, amelyben az adott esetben a helynévi szerepet öltötte. Valóban a MELEGDI feltette szláv *patruch*[h] szó ez, de esetünkben ugyanazzal a jelentéssel, amilyenben a magyar *ór* szót kell vennünk, vagyis a névnek mind a két eleme: a magyar és a szláv eredetű egyaránt azt jelölte meg, hogy a hely a középkori magyar országvédelemben olyan jelentős örök lakóhelye, illetőleg birtoka. A szabolcs-megyei *Ór-Pátruh* Nyírbogdány és Kisvárdá vidékén abban a körzetben jelenik meg, ahol egész csomó az országvédelem fogalomkörébe vágó kifejezés fordul elő a hely-, illetőleg földrajzi nevekben, pl. *Ór-Ládony*, *Órmező*, *Órtó*, *Lövő*, *Lövő-Petri*, *Kapus*. *Ór-Pátruh* birtokosai — mint láttuk — „Cumanus“, azaz valamilyen *kun* népelemből kerültek ki, s így beleillenek abba a népi egyvelegbe, amely a *Székely*, *Besenyő*, *Varsány*, a mohamedán *Ibrony* és *Ibrány* stb. helynevek tanúsága vagy 1323-ból és 1326-ból való oklevelek vallomása szerint ezen a tájon élt. (Vö.: Ugocsa-szabolcsi székelyek a XIV. században: MNY. XXVII, 205–9; V. MIKESY SÁNDOR, Szabolcs vármegye középkori víznevei: MNYTK. 53. sz. 15, 23–4; l. még SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye 80–2) A somogymegyei Iharos-Berény és a málai Légrád között fekvő Nemes(!)-*Pátró* szintén beletartozhatott a Mura-Dráva találkozói körüli örállomásos rendszerébe (nem messze tőle délnyugatra *Ór-Tilos* Csánki II, 634).

Tehát a szóbanforgó helynevek nem személynévi eredetűek, hanem olyan kifejezések, amilyenek az *Ór*, *Lövő*, *Lövé*, *Csosz* vagy *Csösz*, *Halász* vagy *Halászi*, *Hodász*, *Hölgyész*, *Mézadó*

stb., vagyis az illető szállásokban, telepekben lakók hivatását, foglalkozását tüntetik fel. — Azonban nem úgy gondolom, hogy a szlávok nevezték el a szabolcs- és somogy megyei őrszállásokat a maguk *patruh* szavával, már csak azért sem, mivel ilyen esetben valami szláv formansot várhatnánk a helynevek végén (vö. MELICH, HonfMg. 224). Szerintem a régi — már az Árpádok-korabeli — magyarság közszőként használta a szlávól vett *patruh*-ot, és ezt alkalmazta az örök lakta helyre. A *pa'ruh* nak egykori magyar közsző volta mellett szól a zalamegyei Arácsról, a torontálmegyei Szajánból, a hajdúmegyei Földesről, a székelységről közölt *patrő* '(éjjeli) ör, bakter', illetőleg a tiszaszentimrei és székelyföldi *patröz* 'ört jár (éjjel), bakterkodik' (MTsz., NyF. XX, 33), amiket MELEGDVEL együtt és SIMONYI (Nyr. XLIII, 385) ellenében mi sem azonosítunk az osztrák katonai nyelvből való *patrul* szóval.¹

Felvethetjük azt a kérdést is, hogy az eredetileg a látás jelentéskörére vonatkozó szláv *patriti* ige szláv *patruh[h]* származéka miképen kaphatta az 'ör' értelmet. Ilyen értelmre kifejlődhetett a szlávtságban is (vö. latin *tueor* 'néz — véd'), mégis inkább azt hiszem, hogy a magyar országvédelem kifejezései között símábban juthatott ehhez a jelentéshez. Erre vonatkozólag most csupán a magyar örök latin *speculator* nevére utalok, amely határozottan tanúsítja, hogy mennyire lényeges feladatuk nekik a szemmeltartás, a megszemlélés, kikémlelés. Ezzel a szerepükkel függ össze, amit Anonymus ír 25. fejezetében: „Dum pater ogmand /peculator tuhutum per circuitum more uulpino' bonitatem et fertilitatem terre et habitatores eius infpexiffet' quantum humanus uifusus ualet” (észrevételemet hozzá l. ScriptRerHung. I, 65).

A *Pátroha* forma végén az *a* nyilván birtokos személyragként odakerült járulék. Jó volna tudni, mikortól fordul elő a név ilyen alakban. 1500 ban még *a* nélkül jegyzik fel (CsÁNKI I, 523).

Doborgaz, Döbrököz. Doborgaz pozsonymegyei falua Csallóközben, az Öreg Duna balpartján. Nevét ugyanígy közli FÉNYES, GeogrSzót. és LÍRSZKY. A régiségben ilyen adatokat találunk reája: 1237/1238/1400: „ecclesiam Sancti Georgij Doborgoz... castrensiū de Dobrogoz (háromszor)” (ÁrpÚjOkm. VII. 48—9) | 1292/1375: „paulus et Moka filij Primus, ac Jacobus filius Petri, Jabagionis Castrī poson., simul cum possessionibus eorum *dobrorrag* vocatis” (MonStrig. II, 328) | 1293: „Paulo filio primus, karolo filio kyris, kozma filio Buhte, Matheo filio Jako, pro se et pro tota uilla Dobrogoz” (i. h. 348 és ÁrpÚjOkm. V, 90) | 1305: „uilla Doborgez” és *Dobogez* (MonStrig. II, 555) | 1309: *doborgaz* (AnjouOkm. I, 169) | 1311: „Lenhardus, filius folk de uilla Dobrogoz... Dobrogoz” (MonStrig. II, 648) | 1312: *Dobrogoz*

¹ Idevonhatjuk talán a bor-megyei Szíhalomról 'gondoskodik valakiről' jelentésben közölt *patril* igét (MTsz.) úgy, hogy a *patrő* -l képzős **patról* ~ **patrúl* származékából való olyan változatnak tekintjük, amelyen a N. *gyors.l.*, *sárgil.*, *bolond.l.* (NyH. 81).

(AnjouOkm. I, 251) | 1319: *Dobrogoz* (MonStrig. II, 763) | 1323/1394: „nobiles de *Dobragas*“ kétszer (i. h. III, 23–4) | 1343: „Johannem Chymir de *Duburgazyg*“ (i. h. 507) | 1396: „Stephano necnon Nicolao de *Dobragaz* hominibus archiepiscopalis“ (ZichyOkm. V, 14) | 1450/1467: „Johannes de *Dobragaz*“ (SopronVmOkl. II, 350, 354).

A helynevet a szláv *Dobrogost* személynévből (vö. MIKLOSICH, PON. 56) származtathatjuk, amely a szláv *gostĭ* 'hospes' és *dobrŭ* 'bonus' szók összetétele. *Dobrogost* 1071-ben dalmáciai ember neve (ÁrpÚjOkm. VI, 42), 1224-ben pedig goricaei szentkirály-jobbágyfiak utódjáié (SZENTP., KritJegyz. 175). A kiindulásul felvehető magyar **Dobrogoszt* formából nézetem szerint a szóvégi -t úgy maradt el, hogy a hajdani magyar nyelvérzék hol kérdésre felelő helyhatározó -t ragjaként elvonta. Ekként gondoltam magyarázhatónak a szláv **Tvrdo mest* ~ **Tvrđi-mest* személynév meg a magyar *Tördemisz* ~ *Tördemic* stb. helynevek viszonyát, amire KNEZSA ISTVÁN mutatott rá (MNY. XXXI, 310–3; az én véleményemre való utalás i. h. 313). — A -t elvonásával keletkezett *Dobrogosz* formát az 1237/1238/1400, 1293, 1311, 1312, 1319: *Dobrogoz* alakokban kereshetjük, annak a lehetőségnek a fenntartásával, hogy a szóvégi sz-nek a zöngésülése révén fellépő z-t ezekben is feltehetünk. A *Dobrogosz*[z] formából a második nyílt és a harmadik: végső zárt(-nyílt) szótagbeli o-nak a-ra váltásával lett formákat mutatja 1323/1394: *Dobragas* olv. *Dobragasz* és 1396, 1450/1467: *Dobragaz* olv. *Dobragasz* vagy *Dobragaz*. A *Dobrogosz*[z]-ből úgy, hogy a második szótag o-ja az r átugrásával a második szótagba vont b utáni helyet foglalta el, *Doborgosz*[z] vált, vö. 1237/1238/1400: *Doborgoz*. ebből meg az 1309-ben feltűnő *Doborgasz*[z], illetőleg ma is élő *Doborgaz*. Az 1292/1375: *dobroraz* az eredetibb -bro- hangsort meg a hangátvetéses -bor- hangsort tartalmazó alakok, küzdelméből támadt hibás forma. Az 1343: *Duburgazyg* az első nyílt és a második zárt szótagbeli o-nak u-ra váltására lehet példa; a *Duburgaz*-hoz esatlakozó y képviselheti az -i melléknévképzőt, de a rákövetkező g-vel nem tudunk mit kezdeni. Az 1305: *Doborgez* (*Dobogez*) aligha hiba, hanem a *Doborgosz*[z] három o-ja közül az utolsónak az elhasonulásával keletkezett szórványos változat.

KNEZSA (i. h. 313) a szláv st > magyar c megfelelés igazolására felhossa, hogy a tolnamegyei *Döbrököz* neve a középkorban *Debregec* és *Debregez* alakokban fordul elő, s „e szerint talán a szláv *Dobro-gost* személynévből fejlődött, amelyre vö. 1224: *Dobrogozt* (SZENTPÉTERY, Reg. 570. sz.)“. KNEZSA megjegyzéséből én a „talán“-t törölhetőnek vélem. Azt gondolom, a magyar helynév magashangúságát vagy az magyarázza, hogy egy szláv **Dobrigost* névváltozatból indult ki (ilyen lehetőségre vö. KNEZSA i. h. 312, jegyz.), vagy hogy — és ez a valószínűbb — a magyarban történt o—o—o-ból való elhasonulás (vö. PAIS: MNY. XXIX, 299–300) és ezt követőleg magánhangzóilleszkedés. A név végének az alakulását következőképen látom: A *Döbrögész* formából a t-nek helyhatározóragként való elvonásával először *Döbrögész* lett; erre vö. 1397, 1498: *Debregez* (CSÁNKI III, 408). A szóvégi sz affrikálódásával ebből vált a XV. században a negyvenes évektől kezdve dívó *Döbrögéc*. Azonban a szóvégi sz

nemesak affrikálódott, hanem más esetekben zöngésült is, s így lett a *Dëbrëgëz* > **Döbrögöz*, majd az utóbbiból a *köz* szónak népetimológia útján való beleértésével a *Döbrököz*.

PAIS DEZSŐ.

Kalamár-körte. Az 1304-ből ránk maradt *Kalamar-kurtuel* a. m. *kalamár körtvély* név a SzófSz. szerint alkalmasint a *kármán-körte* alakváltozata, s ezért valószínűtlen utóbbinak oszmán-török származtatása. Nem tartom valószínűnek, hogy a *kalamár körtvély* bármi kapcsolatba lenne hozható a *kármán-körté*-vel, hanem valószínű, hogy a *kalamár körtvély* helyesen és mai alakjában *Kalmár-körte*, s ha *Ka'már*, akkor *Kalamár* nevű személytől ered. Egyrészt ugyanis a *Kalmár* személynév *Kalamár* változata az OklSz. tanúsága szerint gyakori volt a régiségben. másrészt több olyan gyümölcsfajta-nevünk maradt fenn a XIV. és későbbi századokból, amelyek személyek neveit őrzik, mint pl. *Chakankurtuele*, *Hynthouskurtuel*, *Palfyayanus kurtuele*, *Remethe kurtuel* stb.

Makaria-körte. *Makaria* több ókori földrajzi író munkájában olvasható mint Ciprus és más keleti sziget neve. Plinius természetrajza szerint Ciprus szigetének régebbi neve Xenagoras Cerastis nyomán; a magyarázók szerint a szó jelentése 'áldott', s e nevét termékenységére alapján kapta. Ugyancsak Plinius Rodus és Leshos sziget régebbi neveként is említi. A renaissance idején két úton is eljutott a *Makaria* név a magyarsághoz. Egyrészt MOLNÁR ALBERT szótára terjesztette ismeretét. E szótár szerint *Makaria* Ciprus sziget neve, továbbá Herkules leányának és egy maratoni tónak neve, amelyben sok perzsa pusztult el. Ugyancsak MOLNÁR szótára szerint *macarius*-nak mint melléknévnek 'boldog' a jelentése. Másrészt a Balkánon át jutott hozzánk ez a szó, ez esetben a *makaria-körte* nevéképpen a körtével. Hol támadt e körtefajta neve, nem jegyezték fel, de legvalószínűbb, hogy a bizánci kultúrkörben, s onnan közvetítették hozzánk dél-zláv népek, akiknek azonban ebben csak másodrendű a szerepük, mert a szó ókori alakján mit sem változtattak. (Vö. HASAN EREN: MNy. XXXVIII, 289.)

RAPAIUS RAYMUND.

Csapós? ZOLNAI GYULA: MNy. XXXVIII, 379 foglalkozik erdélyi nyelvtörténeti adataim közül ezzel: 1774: „égy fekete Czapós Toku 'sebbeli Ezüst órát“. Eléje én a *capos* olvasatot írtam. ZOLNAI szerint azonban ez az olvasat valószínűtlen, vagy talán éppen hibás (nem tudom, melyik vonatkozik a címből erre!), mert „ilyen szavunkról nincs tudomása“. Ugyancsak szerinte a szókezdő *cz* nyilván *cs* hangot jelent; magam nem vettem észre — mondja —, hogy e miatt, meg a második szótagbeli hosszú *ó* miatt is, ennek az adatnak helyes olvasata ez: *csapós*. A *csapós tokú zsebbeli ezüst óra* tehát olyan tokú óra lenne, amelynek fedelét ki és be lehet csappantani. Bár nem ismerem a XVIII. századi óratok-fajtákat, és így nem tudhatom, volt-e ilyen *csappantós* óratok, vagy sem, mégis az alább kifejtendők miatt, úgy hiszem, ZOLNAI fejtegetése után sincs miért változtatnom az első olvasaton.

Mindenekelőtt a XVIII. századvégi oklevelek és más kéziratos források meglehetősen ismerete alapján mondhatom, s mondhatja más forrástanulmányozó és értelmező is, hogy 1774-ben a *cz*-t már nem lehet *cs*-nek, hanem csak *c*-nek olvasni. A *cs*-t ugyanis ekkor már *cs*-sel vagy *ts*-sel jelölték. A ZOLNAI javaslatot olvasat tehát már írástörténeti okokból is csak akkor volna lehetséges, ha a kérdéses adat legalább is a század elejéről való lenne. Ami a hosszú *ó*-s olvasásra alapított következtetést illeti, azt is kétséges értékűvé teszi az e korbeli források hangjelzésével ismerős előtt az a megfigyelés, hogy a hosszúság és a rövidség jelzésében következetesség, helyesebben mértékjelölési megállapodottság legtöbbször még ugyanazon a forráson belül sem tapasztalható; éppen ezért nagyon gyakran a hosszúnak jelzett hangjel röviden, és a rövidnek jelzett hosszán olvasandó. A XVIII. századi oklevelés szövegekkel tehát egyebek mellett mértékelési szempontból is nagyon csínján kell bánni.

ZOLNAI olvasatának valószínűtlen, sőt ha szabad saját szavai közül a másikkal élnem, hibás voltát valójában nemcsak írástörténeti, hanem legalább annyira tárgyi bizonyítékok is kétségelenné teszik. A *capos* szó ugyanis, szerintem a *capás* szó elferdült alakja. Ennek alapszavára, a *capá*-ra számos adat található forráskiadványainkban és szótárainkban (l. NySz., OklSz., EtSz. és az ott idézett helyeken). CSAPODI CSABA a „*capabőrbe*” kötött könyvekről szóló közleményében (MKönyvsz. LXIII, 461–3)¹ idéz is egyebek között „*czapával* borított markolatú” fegyvereket, „ezüstiös aranyas zöld *czapával* burított ... szablya”-t; nála is, másutt is mindegyre találunk *capás pohár*, *cap*, vagy *capapohár*-nak olvasható adatokat. Mindezek részint 1. *capabőrrel* ('corium punctis asperatum, elaboratum ex pelle piscis squali, porci, asini, equi, schagrin') borított fegyverekre, eszközökre, — részint pedig 2. ilyen bőrfelület mintájára készített ötvöstárgyakra vonatkoznak (KELEMEN LAJOS szíves szóbeli közlése). — A tölem közölt adatban is tehát alig értelmezhető a *czapos* tokú óra másként, mint olyan órának, amelyet *capabőr* mintájára kivert (poncolt, trébelt) fém-, esetleg éppen *capabőr*-ből készült bőrtokkal védtek a különböző sérülések ellen.

Az erdélyi levéltári anyag és az erdélyi ötvöstárgyak legjobb ismerője, KELEMEN LAJOS is támogat abban a vélekedésemben, hogy a XVIII. század végére e bőr- és ez ötvöstechnika alkalmazása nagyon meggyérülhetett; így az elnevezés ritka használata miatt a *capás* szó a forrás leírója, esetleg éppen csak másolója előtt teljességgel ismeretlen is lehetett. Ezért vagy egyszerű tollbotlásból is megérthető a *czapás* helyett a *czapos*, sőt még a *czapós* alak is. — Magam ott követtem el hibát, hogy annak idején, már e hosszú magyarázkodás elkerülése végett is, miért nem értelmeztem a *capos* olvasatot.²

¹ Erre a közleményre JAKÓ ZSIGMOND volt szíves felhívni figyelmemet.

² Ami a *Kípiro* adat *Kípiro* olvasatát illeti, ebben valóban hibás vagyok. Nem úgy, mint ZOLNAI véli, hogy t. i. nem ismertem fel a *Kípiro* ban a *Kípiro* ~ *Képiro* családnevet. Még 1936 táján készült közleményem első kéziratában úgy voltak elrendezve az adatok, hogy a szerkesztő figyelemztetése nyomán szerkesztés-technikai szempontból át kellett dolgoznom a közleményt.

Az *elve* vízneveinkben. Köztudomású, hogy *elve* ~ *eli* 'pars ulterior' köznevünk régebbi helyneveinknek gyakran szolgál-tatja egyik többé-kevésbé átalakult elemét. Pl. *Erdély* | *Havas-elve* ~ *Havasel* | *Völgyelve* 1712. Sepsiszentkirály | *Arokelve* 1696. Lemhány | *Hidelve* Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy stb. STRÖMPL GÁBORNAK a magyar vízrajzi szókincséről írt értékes tanulmá-nyában azonban azt olvasom, hogy az *elve* köznevet „vízrajzi nevekkal kapcsolatban nem találta. Pedig e név — teszi hozzá — hegyekkel, erdővel, hiddal kapcsolatosan gyakori. A vízrajzi neveknél úgy tetszik a *túl* szó pótolja” — írja tovább STRÖMPL (Hidrologiai Közl. IX, 116). Ez állítás némi módosításaképpen 1580-ból idézhetem DÉS helyneveiről írott tanulmányomból¹ a *Zalka elve* olv. *Szalka elve*² helynevet mint a legrégebbi ilyen adatot. BOGÁTS DÉNES „Háromszéki helynevek”³ című gyűjtemé-nyéből is közölhetem ezeket az adatokat: *Arokelve* 1700. Nagy-nyujtód | *Vizelve* 1639. uo., 1677. Kőkös, Udvarhelyszék (ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld ismertetése I, 228) | *Vizelvemező* 1718. Uzon. A Bogátsnál található ilyen helynevek közül a legérdeke-sebb a mai *Erege* helynév régebbi 1680-i *Eregély* alakja. Az *Erege* ma Sepsiszentgyörgynek egy patakon túl eső részére vonatko-zik, így ennek régebbi *Eregély* alakja nem lehet más, mint az *erege* (✓ *erge*) + *elve* összetétele. Minthogy az *erge* a régiség-ben patakocskát jelentett,⁴ az *Eregély* is a vízrajzi helynevek közé tartozik; e helynév-ak fejlődési sora ez: *Eregeelve* > *Ere-gél* > *Eregély* olv. *Eregél*.⁵ Az *Eregély* Sepsiszentgyörgyön való-ban a régen **Erege* néven ismert patakon túl eső részt jelent. Bár több adatot az *elve* köznév vízrajzi helynévi szerepére nézve gyűjteményem cédulázatlan volta miatt nem tudok idézni, ennyiből is kétségtelen, hogy ezt mégis csak alkalmazták víz-nevekkal kapcsolatban területjelölésre.

SZABÓ T. ATTILA.

Az átdolgozást nem végeztem elég gondosan, s a kefelevonatok javítása alkal-mával is kikerülte figyelmemet a címszó helytelen volta. Arra t. i. világosan emlékszem, hogy a jelzett adatot éppen *t-ző* voltáért írtam annak idején ki, hiszen *Kipíró János* neve valamelyik szilágysági Györtelkével (Hadad- vagy Somlyó-?) kapcsolatos történeti forrásban szerepel. A Szi ágyság népnyelve *t-ző*, illetőleg *é-ző* sajátosságának történeti bizonyítékait gyűjtögetve, készítet-tem az e névre vonatkozó cédulát is. A *Kipíro* esetében tehát pusztá elírás-ról, illetőleg elnézésről van szó. Az vessen ezért reám követ, akivel sohasem történt hasonló sajnálatos eset.

¹ Erdélyi Tudományos Füzetek 101. sz. (Szerk. GYÖRGY LAJOS.) 54.

² A *Szalka* ~ *Szajkapatak* egy Désen átfolyó patak neve. A régi, közép-kori DÉS ennek balpartján épült. A patak neve először 1351-ben fordul elő így: „molendinum nostrum . . . super rivulo *Zalka*” (CodDipl. Tom. VIII. vol. VII, 95; KárolyiOkl. I, 203—4; vö. még idézett tanulmányommal).

³ Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 19.9. 61 kk.

⁴ M. y. XXIX, 242, XXX. 165 és kny. 7; l. még EtSz.

⁵ Ez alakokat vö. a NySz. következő adataival: *Havaselv*(ek) ~ *Havasel*(i) | *gepuelue* ~ *gepelue* ~ *gepeulv* ~ *gepel* | *Erdeuwlue* ~ *Erdeuclu* ~ *Erteuclu* ~ *Erdeuclu* ~ *Erdeucl* ~ *Erdeucl*. — JANKÓ JÁNOS, Torda, Aranyosszék, Toroczok magyar (székely) népe. Bp., 1893. 11 is közöl az aranyosszéki Sinfalváról egy *Vizel* helynevet, de tévesen vélekedik úgy, hogy ez „a *Vizelv* = *Vizelő* = *Vizeleje* elcsonkult (!) alakja” (i. h. 20, 30). A *Vizel* csak a **Vizelve* > *Vizel* fejlődés eredménye lehet.

Okvetetlen. Ennek a szónak mai nyelvhasználatunkban kétféle jelentése van, úgymint: melléknévi és határozói. Melléknévi jelentése: 'szükségképeni, elmaradhatatlan', pl. *okvetetlen* segítség stb. Határozói jelentése: 'szükségképen, elmaradhatatlanul'. Ebben a jelentésben azonban ma inkább -ül határozóragos alakját használjuk: *okvetetlenül*. A régi nyelvben az *okvetetlen* csupán határozószó volt, s ezt megmagyarázza az a tény, hogy a -*talán*, -*telen* (> -*tlan*, -*tlen*) végű szavak voltaképpen nem egyebek, mint az eredetileg -*tal*, -*tel*-nek hangzott fosztóképzőnek már -*n* határozóraggal megtöltött alakjai (l. Defectivumok a magyar nyelvben: EPhK. XV, 1059), és melléknévvé válásuk csak később következett be. Érdekes megfigyelnünk, hogyan keletkezett ez a határozói értelmű *okvetetlen* szó a régiségben. A legrégibb adatok azt mutatják, hogy eredetileg csak ilyen mondásokban szerepelt, mint: *minden ok vetetlen*, vagy *minden oka vetetlen*. Például: „En ky vagiok Janos herczegh, Fogadok ez Lewellel, hogy minth hamareb Debreczenhez iuthatok, ottan *minden hoc* [olv. *ok*] *vetetlten*, Imreh vramnak [Enyingi Török Imrének] adom eüreükel, eüreüke, mind fiaýnak, mégh maradekýnak“ stb. Korvin Jánosnak 1498-ból való, 1630-i

átiratban fönmaradt levelében (MNy. XXXII, 53). „W nag'saga zerezzen kyraltwl paranczyolatot Seredyn, adna meg *mynden ok wetetlen* az zölöt“ 1545-i levélben (LevT. I, 28). „Yolleheth regtewl fogwa az en hazamhoz Zjghedhoz byrtak az en kýralj newemel, mjnd az etal ezonnel *mýndqn oka wethethlen* ez zome-ljoknek kezokben erezed“ 1557-i levélben (i. h. 228) stb. Ez a kifejezésmód ugyanazt teszi, amit a régiségben gyakran előforduló szólás: *minden okvetés nélkül* (l. NySz. *okvetés* al.). A *minden ok vetetlen* kifejezésmód azonban olyan természetű mondatbeli szerkezet, mint például a HB-ben a *bírfognop ívltua*, vagy a mai *lélekszakadva*, *szívszorongva*-féle határozói kifejezések, amelyeket már egy szóba írunk. Szakasztott mása a kifejezésmódnak Drágfy János 1524-i levelében a következő mondás: „Megh hýgýe felseged *mýnden zam adathlan* foktha meg [a. m. tartóztatta le] az en atýam fyath“ (MNy. XXV, 68); ez azt teszi: 'a nélkül hogy számot adott volna róla'. A *minden ok vetetlen* is azt teszi más szóval: 'a nélkül hogy bármi okot vetne ellene az ember', 'semmiféle okot nem vetve ellene'. A NySz. a *minden ok vetetlen* kifejezésre egy példát az *okvetetlen* címszó alatt idéz, és aztán egész külön példagyűjteményt szentel az összetételes *minden-okvetetlen* címszónak. Ez az eljárás azonban nézetem szerint nyelvfölfogás szempontjából helytelen. A három szóból álló kifejezésmódot ugyanis a régiek nyelvérzéke szerint nem lehet összetett szónak tekinteni. A régiek ezt a mondatst minden bizonnyal két szólamra osztva ejtették ki: *minden ok | vetetlen*. Az *ok* szó tehát eredetileg az első szólamba tartozott és nem volt a *vetetlen* határozóval összetételi kapcsolatban. A legrégibb előfordulásokban nincs is az *ok* a *vetet'en*-nel egybeírva, a *minden* szót pedig következetesen külön írták a régiek. Szó sem lehet tehát arról, hogy határozói kifejezésünk *minden-okvetetlen* ejtésű összetétellé fejlődött volna a régiek nyelvérzéke előtt, olyan összetétellé például, mint a mai *mindenszentek* ünnepnév. Még a XVIII. század végén is ezt olvashatjuk: „Ha

a' beteg olly szegény, hogy épen semmi orvosságra való költsége nintsen: ott *minden ok vetetlen* a' gyülekezet annak segéd-mére köteles" 1772. Marikowzki: Néphez való tudósítás 20. l. Érdekes, hogy a szegedi népnyelv máig is megőrizte az *okvetetlen* szónak ezt az eredeti fölfogást tükröző, *minden szóval kapcsolatos használatmódját: mindön okvetetlenü* a. m. 'okvetetlenül' (NNyv. I, 160).

Szémtelen. HORGER úgy véli, hogy ez az 'impudens' értelmű szó tulajdonképpen a. m. *szenttelen*, vagyis 'nem szent'. s ezt szerinte a nyelvtörténeti kutatás kiderítette. A *szent-telen* eredetileg a *szenes* melléknév ellentéte lett volna, és minthogy a föltételezett *szenttelen*-nek eredeti kettős *t*-je a magyar kiejtésben természetsszerűleg csak egyszerű *t*-nek hangozhatott, e mássalhangzörövidülés következtében a „nyelvérzék, mintegy hibás kiejtésnek vélvén a *szenetelen* alakot, a *szém* főnévhez kapcsolta a szót". Ez a „téves etimologizálásból keletkezett *szémtelen* alak csakhamar köznyelvvé vált, s még az irodalmi nyelvből is kiszorította az egykori szabályos *szenttelen* alakot." (MSzT. 161.) Erre a fejtegetésre mindenekelőtt azt az észrevételt kell tennem, hogy a *szemtelen* szónak eredetibb *szent-telen*ből való állítólagos származását a nyelvtörténeti kutatás tudtommal seholsem bizonyította be. A föltételezett eredetibb *szenttelen* szóra voltaképpen nincs is tényleges adatunk. Mindössze GELEJI KATONÁBAN olvassuk a következő nem egészen világos nyelvész i okoskodást: „Némelly *compositumok*, a' vagy egybe' tétetett tagado fzo, egy igével [értsd: egy szóval] mondathatnak ki, noha a' közfé, nem él vélek, Mint: *Hasonlótlan, egyenlőtlen, egyenlőiten; szent-telen*, ha szabad mondani *szemtelen; kegyességtelen*, a' vagy *kegyestelen*, ha szabad mondani *kegyetlen*" (CorpGram. 312). Én ezt a nem elég világosan előadott példafölsorolást úgy értem, hogy a „ha szabad mondani" megjegyzés nem az utána álló *szemtelen* és *kegyetlen* szókra vonatkozik, hanem az előző *szent-telen*-re, illetőleg *kegyességtelen*-re és *kegyestelen*-re. A hely értelme tehát ez: a *szent-telen* és a *kegyességtelen* meg a *kegyestelen* szók — noha a. község nem él velük, vagyis a közbeszéd nem használja őket — olyan szavak volnának, amelyekkel a tagadó körülírású *nem szent, nem kegyes* „compositumok"-at egységes szóval („egy igével") lehetne kimondani („mondathatnak ki"). Ilyen természetűek GELEJINEK megelőző példái is: *hasonlótlan, egyenlőtlen, egyenlőiten* is, amelyekkel szerinte mint egységes szókkal a közönségesen használt, de körülírt *nem hasonló, nem egyenlő, egyenlővé tesz* kifejezéseket lehetne helyettesíteni. Világos tehát, hogy a *hasonlótlan, egyenlőtlen, egyenlőiten*, meg a *kegyességtelen, kegyestelen* és a *szenttelen* pusztán az ő szóalkotásai. Ezek a szók valóban nem is fordulnak elő másutt a régiségben, legalább is eddigi ismereteink szerint. Alaptalan tehát HORGER fölfogása, hogy a *szenttelen*-t „egykori szabályos" alaknak tekinti, mert ami ezt a szóalakot illeti, ez annyira föltűnő és szembeszökő lett volna, hogy, ha valósággal létezett, még a NySz. kezdetleges gyűjtőinek sem kerülte volna el a figyelmét. Mármint ha a *szent-telen* pusztán GELEJI KATONA szógyártmánya, akkor halomra dől az az egész magya-

rázat is, amely a *szemtelen* szót ennek a mondvacsinált adatnak az alapján egy eredetibb, de igazában ki nem mutatható *szent-telen* szó félreértésének, átalakulásának képzeli. Jelentés szempontjából is valószínűtlen a *szemtelenység*-nek egy állítólagos *szent-telen* melléknévből való származása. A *szent-telen* ugyanis a. m. 'nem szent', ez az értelem pedig igen messze áll az 'impudens'-től, a 'szemérmetlen'-től vagy 'szemtelen'-től. Aki 'nem szent', annak nem kell azért okvetetlenül 'szemtelen'-nek lennie. Továbbad azt mondja Horger, hogy „Erdélyben ez az eredeti *szentelen* alak a nép nyelvében máig is megvan”. Megvan, igaz, de nézetem szerint nem eredeti ejtismód, hanem olyan *m > n*-féle hasonulás a *t* hang előtt, aminő a *hint*, *szánt* stb. szavakban is tapasztalható a régi *himt*, *számt* stb. helyett. Gyermekekoromban a *számtan*-t is *szántan*-nak mondogattuk, mert a szó alkatelemeit nyelvézékünk nem tartotta *számon*. Ami az 'impudens' jelentésű *szemtelen* kifejezést illeti, hajlandó vagyok azt hinni, hogy ez a használatmód csak másodlagosan fejlődött ki, vagyis hogy a *szemtelen* szó eredetileg csak szó szerinti értelmű volt, és vagy 'szem nélkül való, oculis carens, augenlos', vagy gabonáról mondván 'sterilis, unfruchtbar' volt a jelentése („*szemtelen* az gabona” NySz.). Kódexkori adatunk nincs is az 'impudens' jelentésre; ezt a jelentést a szó — azt hiszem — a hasonló kezdetű és határozottan 'impudens' értelmű *szémérmetlen* hatása alatt vette föl, amely már a kódexekben is sűrűn előfordul.

Száj. Tudvalevő dolog, hogy e testrésznevünknek eredeti nevező alakja *szá* volt, amelyet a régiség még föl is mutat: „nagokat zolo za: os loquens ingentia” BöcsiK. 149 | „az za, ki hazud” a. m. 'a száj, amely hazudik' NagyszK. 174. Ez a *szá* a finn *suu*-hoz éppúgy viszonylik, mint ahogy a mai *fá-t*, *fá-k*, *fá-s* stb. ragos-képzős alakokból kikövetkeztethető eredetibb, de nyelvtörténeti alátalban már elő nem forduló **fá* nevezőalak viszonylik a finn *puu*-hoz. A régiségben a *szá* szónak elég gyakran előfordulnak ilyen eredetibb ragos alakjai is, mint: *szából*, *szán*, *szának*, *szával*, ma: *szíjből*, *szájon*, *szájnak*, *szájjal* (l. NySz.). Ilyen *j* nélküli ragos alakot a mai népnelvben eddig csak egyet találunk följegyezve a MTsz.-ban, éppen az én közlésem alapján, Dunaszerdahelyről. Adatom teljes mondattá kiegészítve így szól: „mijen *szákat* [a m. *szájakat*] csinál”. Ezt most egy kaposvári úrilány adatával toldhatom meg, aki egy budapesti társnőjének *szájam* ejtismódját *szám*-ra javította volt ki azzal a megjegyzéssel, hogy a *szájak* sem helyes, mert *szák* a többesszám, ő gyermekkorra óta mindig így mondja. A mai *száj* a maga szóvégi *j*-jéhez a szabályszerű személyragos *szá ja*, *szá-juk* alakokból való elvonás útján jutott, amelyeket a nyelvérzék a *táj* ~ *táj-a*, *táj-uk* viszonya alapján *száj-a*, *száj-uk* elemekből állóknak érzett. — Még egy ilyen főnevünk van, amely a finn *suu* ~ magyar *szá*, finn *puu* ~ magyar **fá*-hangviszonyát mutatja és amely a *szá-j*-hoz hasonlóan másodlagosan jutott a *-j* elemhez. Ez a főnevünk a finn *kuu* 'faggyú, zsír, zsiradék, kövérség' szónak megfelelő *háj* szó, amelynek eredeti alakja valószínűleg szintén pusztán **há* volt, de legrégibb előfordulása óta (Schlágli Szójegyz.) már csak szóvégi

j-jel található. Ez a szóvégi hang bizonyára szintén a személyragos *há-ja*, *há-juk* alakokból vonódott el olyan elemzés útján, mintha ezek egy *háj* ejtésű nevezőalaknak *háj-a*, *háj-uk*-féle személyragozása volnának. A minő a viszony aztán az eredetibb magyar **já* és a belőle rövidült mai *fa* alak között, ugyanolyan viszony mutatkozik a régibb *szá* (ma: *száj*) szó és egy elhomályosult összetételének, az *or-ca* szónak *-ca* utótagja között, mert ezt a szavunkat eredetibb **orr-szá* (vagyis: *orr-száj*) elemekből valónak tartjuk.

Türtöztet. Ezt a szavunkat HORGER, MSzT. 175 rövid *ö-s* *türtöztet* címszó alatt (következélesen így írja) a következőképpen magyarázza: „Azt is mondták régen, hogy *türteti magát*, s azt is (mint még ma is), hogy *tartoztatja* [így, szintén rövid *o*-val] *magát*. A mai *türtöz eli magát* nem lehet egyéb, mint e kettőnek összekeveredése.“ Előbb pedig azt jegyzi meg, hogy „a közbül levő *-töz-* [így] szótag mivolta“ homályos. Mind a magyarázott szónak, mind a reá hatással lehetett *tartóztat* igének alakjára nézve téved. Mind a kettőnek rendes, köznyelvi kiejtésében a *z* hang előtt hosszú magánhangzó van: *türtöztet*, *tartóztat*. A rövid magánhangzós ejtésmód legfőljebb nyelvjárási sajáttság lehet, műveltek beszédjében esetleg csupán nyelvréztévedés. KELEMEN BÉLA, YOLLAND, ECKHARDT, SAUVAGEOT szótárai mind *-töz*-nek írják a *türtöztet* második szótagját; hosszú *ö*-vel ejti a szamosháti nyelvjárás is (Csűrű, SzhSz.), és a MTsz. is ilyen alakban veszi föl címszóul Rövid *ö-s* alakját azonban CzF. ismeri még, és KASSAI Szókönyve *törtöztet*-et közöl (l. MTsz.). Ami az összekeveredéssel való magyarázatot (*türteti* × *tartóztatja* = *türtözteti*) illeti, ez magában véve lehetséges ugyan, nézetem szerint azonban szükségtelen. A régi nyelvnek ugyanis volt egy *tür-köz-ik* igéje, amelyre a NySz.-ban *meg-* igekötős összetétellel és 'se abstinere; sich enthalten' jelentéssel találunk példát, és amely azóta a Székelyudvarhelyi Kódexben is előkerült *el-* és *meg-* igekötővel: „az çapas ô rollok *el tûrközöth* volna“ 20 | „yonkab ak[ar] esnye az rézegfége, hognem az ol' ytaltol *meg tûrköznye*“ 215.¹ Ez a *türközik* ige a *tür* 'patior, perpetior, tolero; leiden, dulden, ertragen' szónak olyan szabályos továbbképzése, mint *bír köz-ik*, *gyűr-köz-ik* stb. (A SzékK. *eltürközött* szavának jelentése azonban meglehetősen eltávozott a *tür* 'patior' értelemről.) A régi *tür-köz-ik* ige természetesen nem azonos a 'gyűr' jelentésű *tür* igéből származott mai *türközik* (*neki türközik*) igével. A 'se abstinere' jelentésű *tür-köz-ik* igének szabályos műveltető származéka: *tür-köz-tet*, és azt teszi: 'türközésre bír'. Megvan már a régiségben (l. NySz.), és ismeretes *türköztet* ejtéssel a székely beszédből is (l. MTsz.). Ezt a székely tájszót már CzF. ismeri, és a köznyelvi *türtöztet*-ből a második *t*-nek *k*-vá változásával magyarázza. Az én véleményem a két alak egymáshoz való viszonyára nézve éppen az ellenkező, de CzF. magyarázatának ismerete előtt támadt már bennem.

¹ Ezekre az adatokra BÁRCZI SzófSz.-a alapján lettem utólag figyelmes, aki a *türtöztet* magyarázatánál hozza föl őket; a szó keletkezéséről való véleményem azonban már BÁRCZI könyvének megtekintése előtt kialakult bennem.

A mai *türtöztet* ige ugyanis nézetem szerint nem egyéb, mint a régi és tájnyelvi *tür-köz-tet* igének $k > t$ hangváltozással való átalakulása: *tür-köz-tet* > *tür-töz-tet*. A *-köz* képzőnek megfelelő rövid *ö*-s *tür-töz-tet* alakot ismeri még — amint már említettem — CzF., és megvan máig is a székely beszédben (l. MTsz.). A $k > t$ hangváltozás nem ismeretlen a magyarban, úgymint pl.: *köp* > *töp*, *külö* > *tilo* (így), *kornyikál* > *tornyikál* (valamennyi *t*-es változat népnyelvi alak, l. MTsz.); szóvégen pedig: *szamak* > *zamat*, *pamuk* > *pamut* (ezeket maga HORGER idézi i. h. 68). Ilyenformán elhárul az a HORGERTől említett nehézség, hogy *-töz* képzőnk nincsen. Ami mármost a *türtöztet* alak *ö*-jének megnyúlását illeti, ez könnyen érthető dolog, mert más képzett igéink is vannak, amelyeknek képzőbeli magánhangzója hol *o*, *ö*, hol *ó*, *ő*, mint: *birkozik* ~ *birkózik*, *zárkozik* ~ *zárkózik*, *gyürkőzik* ~ *gyürkőzik*, és azt is megengedhetjük, hogy a rokonértelmű *tartóztat* ige hosszú *ó*-ja is hatással lehetett az eredetibb *türtöztet* szó *ö* hangjának megnyúlásában, a nélkül hogy a *türtöztet* igét teljes alakkeveredés idézte volna elő.

ZOLNAI GYULA.

NYELVMŰVELÉS.

Guidó. Így szokták „magyarul” írni ezt a minálunk nem valami gyakori keresztnévet. Hogy kimondani hogyan szokták, azt nem tudom, mert nem volt alkalmam megfigyelni. DUDEN nagy helyesírási szótárának 12. kiadása szerint a *Guido* név a *Wido* keresztnévnek olaszos alakja; kiejtése *guidó* vagy *gidó* (a hangsúly mind a kettőben az *i*-re esik). STEBS szerint a németes kiejtés *gido*, az olaszos *guido* (Deutsche Bühnenaussprache, Hochsprache. 15. kiad.). KELB. nagy szótárának német-magyar része szerint a névnek magyar alakja *Gidó*, a magyar-német rész szerint pedig *Guidó* (3. kiad.). THIENEMANN átdolgozásának magyar-német része nincs kezem ügyében, a német-magyar részben pedig nem találom ezt a nevet. SAUVAGEOT szótárának magyar-francia része sem veszi fel, de a francia-magyar rész szerint a *Guy* (ejtsd: *gi*) keresztnév magyarul *Gidó*. A m. kir. belügyminisztertől 1906-ban kiadott Anyakönyvi Utasításnak 55. §-ához csatolt mellékletben, az utónevek jegyzékében pedig nincsen se *Gidó*, se *Guidó*, hanem van *Gujdó*! Melyiket választjuk mármost e három alak közül?

Azt hiszem, ha figyelembe vesszük, hogy az olasz *Guadagni* családnév a magyarban *Gvadányi* lett, akkor bizonyára se nem *Gidó*, se nem *Guidó*, se nem *Gujdó*, hanem *Gvidó* volna az olasz *Guido* keresztnévnek magyaros alakja. Így is kellene írni (*Gvidó*), hogy a kiejtés ne ingadozzék annyiféleképen.

De még egy kérdés vár tisztázásra, ha már erről a keresztnévről van szó. SAUVAGEOT szótárának magyar-francia része szerint a magyar *Vida* és *Vitus* keresztnév is *Guy*, mert a *vitustánc* a m. *danse de Saint-Guy*; továbbá WASSERZIEHER kis keresztnévmagyarázó szótárában szintén ezt olvassuk: „*Guido*, romani-sierte Form von *Wido*, *Veit* (Waldmann)” (Hans und Grete. 5.

kiad. 30). A DUDEN azonban különválasztja a *Guido* — *Wido* névpárt a *Veit* — *Vitus* névpártól (a *Vitus*-nak németes kiejtése: *vítusz*). Egy régi szótárunkból pedig azt jegyeztem ki valamikor a tulajdonnevek jegyzékéből, hogy a *Gidó* franciául *Guide*, *Guidon*, a *Vid* ellenben *Veit* és *Guy* (BAROS KÁLMÁN, Teljes francia és magyar szótár, magyar-francia rész. 3. kiad. 1885.). Az olasz kis Larousse-ban *San Vito* a *Szent Vitus* vértanú neve, *Guy de Maupassant* azonban *Guido di Maupassant* (II Novissimo Melzi. 1935-i kiadás), tehát nem világos, hogy a *Gvidó*-t külön kell-e választani a *Vid*, *Vida*, *Vitus* névtől.

Mindez pedig csak azt mutatja, milyen nagy szükség volna az EtSz. befejeződéséig is magyar névszótárra s ennek egyik részeként a keresztnévek vagy mondjuk utónevek szótárára. PALÓCZI EDGÁRnak 1927-ben megjelent kis füzetkéje (Keresztnéveink zseblexikona) előszava szerint is főképp gyakorlati célra akart szolgálni.

NAGY J. BÉLA.

NÉPNYELV.

Volni volt. Köztudomású, hogy a *van* ige ma használatos *lenni* főnévi igeneve mellett bizonyos, megmerevedett szólásformákban a *vanni* is használatos, így a *vanni van* szerkezetben. Pl. *Van pénzed?* — *Vanni van. de kevés!* JÓKAY ZOLTÁN (A kiegészülés a magyarban: MNy. XXV, 277) szerint itt vagy a figura etymologica őrizte meg ezt az egyébként már kiveszett formát (amely talán a SIMONYI-féle **va'ni*-ből fejlődött), vagy pedig az analógia támasztotta fel ilyen alakok mintájára: *megtenni meg-tenném én!*

Nyelvjárásainkból szintén jelezték ennek az alaknak a használatát (pl. Nyr. XV, 368, i. h. XLX, 316). Arról azonban nem tudok, hogy a *van* ige *vol-* tövéből képezett főnévi igenévre már valaki felhívta volna a figyelmet. A biharmegyei Konyáron ugyanis ilyesféle mondatokat is hallani: *Vóút az idém búzád?* — *Vóuni vóút, de nagyony gyenge.* | *Vóút apád a vásáro?* — *Vóuni vóúd, de nem adott el semmit.* (Ezekben a mondatokban *vóuni* ~ kny. **volni*, amint *vóút* ~ kny. *volt.*) Ha viszont ugyanezeket a kérdéseket más állítmánnyal tesszük fel, mint pl. *Vetettél az idém búzád?* *Járt apád a vásáro?*, akkor a válasz ugyanilyen szerkezettel így hangzik: *Vetni vetettem, de nagyony gyenge.* *Járni járt, de nem adott el semmit.*

Amint látjuk, a főnévi igenévnek ez a kétféle (sőt a *lenni lesz*-féle szerkezetet figyelembe véve háromféle) képzési módja csak a *van* igével kapcsolatos, mert a két (illetőleg három) főmindegyikéből képezhetünk nyelvjárásunkban főnévi igenevet. E képzésmód oka valószínűleg az analógiában keresendő. Ez az adalék pedig arra is utal, hogy a népnyelvben ma is él a *val-* és *vol-* főkülönbözőségének érzete.

BAKÓ ELEMÉR.

Adatok népünk „fonetiká”-jához. Az erdélyi bevonulás idején mint alosztályparancsnok időnkint átnéztem a Jegénységnek érkezett leveleket. Ekkor került kezembe az alább bemutatott

levél. A kapuvári levélíró a zárt *e* hangot a betű fölé rakott ponttal különbözteti meg levelében a nyílt *é*-től. A levelet az alábbiakban betűhíven közlöm, — már amennyire ez a néhol olvashatatlan írás miatt lehetséges. Ime:

Kedves fiam a lapodat még kaptam 12 dikin kérdézd a ferit utánad más nap 3 dika szérdán a jóska még másnap 4 dikin vonul tak be már aferi is el mént hajmáskérül még csak egy lapot irt hogy veled nem találkozt és hogy azonal belekerült a ménet be de nem tuggy ha majt ha meg irkéznek ir a jóska sopromba van még most kapot szabacságot aratásit 20 napot a ritet lékaszáta de még réndén van idájig nem lehetét holnap akarja a közöset lé kassalni ha gyüiteni nem lehet bizön igen szomoru napaim vannak a csikokat életém nem romlanak jól nízneki zsödér elmenünk rajtok közbe (...) kedves fiam némtudom hátmit csináljak haném jöheték haza akkor a csikokat elaggyük otném kapni ügyé szabatságot majt hair aferi még irom a címit nem is irta mi a beosztása

Isten veled kedves fiam majt kösig házán iratok halehet. Ezzel a jelölésmóddal egy másik — úgy emlékszem — szintén sopronmegyei levélben is találkoztam, azonban ezt a levelet nem másoltam le. Azt hiszem, gondos utánajárással még sok ilyen szöveget sikerülne összegyűjteni.

Egyébként is érdemes lenne a nép „fonetika“-jával foglalkozni. Népünknek is vannak ugyanis fonetikai megfigyelései.

Ingyen még a szám se ér össze, de pénzér mán igen — mondja népünk, s ezzel rámutat a magánhangzók és a zárhangok képzésének különbségére.

Hasonló megfigyelésről tanúskodik egy másik népi történet is. E szerint egy magyar meg egy német ember egyszerre talált meg egy szál kolbászt. Mindegyik magának akarta a zsákmányt, s végül is abban egyeztek meg, hogy két végéről egyszerre kezdik enni. Megállapodtak abban is, hogy aki kiejti szájából a kolbászt, elveszti hozzá minden jogát. Ahogy szájukba fogják a kolbászt, a magyar, foga közt szűrve a szót, megkérdi a némettől: „*Fogod, nímöt?*” A német gyorsan válaszol: „*Já!*” — s már ki is esik szájából a kolbász, ahogy kitátia a száját. (Nem hiába nevezték Révai *tátó*-nak a magánhangzókat.)

Népünk még „fonológiai” megkülönböztetésre is képes. Az *é*-zés a szamosháti Komlódtótfaluban a társadalmi tudat megnyilatkozására is szolgál. A komlódtótfalusi gazda, ha már 5–6 hold földje van, nem mondja, hogy *édesanyám*, hanem csak *édesanyám*. Egy ilyen gazdacsaládban a nagyobb gyerekek rászóltak a legkisebbikre, hogy az anyját *édesanyám*-nak szólította. „Beszélj rendesen, nem vagy te kóduš!” — pirítottak rá. Viszont, ha a „szegények” közül valaki azt modja, hogy *édesanyám*, arról megállapítják, hogy uraskodik. Az *é* hang tehát ebben az esetben, — nevezzük így — szociofonéma.

Az ugyancsak szamosháti Sályiban észleltem, hogy népünk az öregek nyelvi konzervativizmusát is megfigyeli. Amikor — néprajzi gyűjtőúton — egy öreg halászember iránt érdeklődtem, egy fiatal leány ezt mondta az illetőről: „Majd meglátja, milyen

érdekes *avas beszédű* vénember az. Halálra kacagja magát rajta az ember. Mindig avval kezdi a mondókáját, hogy *hajdikóba*."

Valószínű, hogy már az eddig gyűjtött nyelvi anyagban is találhatnánk még hasonló természetű adatokat, a további gyűjtés pedig bizonyára még gyümölcsözőbb lenne.

MORVAY PÉTER.

Lipitor ember. A Bányai János szerkesztette Székelységben (1937. VII. 35.) ezt a székely tájszót olvasom: *lipitor ember* 'tolakodó'. Az idézett forrásból nem tudom megállapítani, hogy a kérdéses kifejezés valóban a székely népi, vagy csak köznyelvi szókinészhez tartozik-e. Magam inkább az utóbbit hiszem, mert az itten jelzőként álló *lipitor* a XVIII. századi erdélyi oklevelek szókinéséből való kölesönzés. Ezek nevezik így a jövevényt, még csak zsellérsorban sem levő falusi lakosokat, főként a helyhez nem köthető cigányokat. BARTALNÁL is ezt látom: *lipitor* 'kóbor cigány, munkakerülő'. Ha a „székely tájszó” jelentésmeghatározása pontos, a jelentésváltozás egészen jól megérthető, hiszen a kóbor cigány többek között valóban *tolakodó* is.

SZABÓ T. ATTILA.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Sági István hatvanéves.

Sági Istvánt, a magyar nyelvtudománynak folyóiratunk keretén belül és kívül jeles művelőjét, a M. Tud. Akadémia 1 tagját, Társaságunknak két évtized óta pénztárosát születése hatvanadik évfordulója alkalmából az 1942. december 15-én tartott felolvasó ülésen MELICH JÁNOS alelnök a következő beszéddel üdvözölte:

Méltóságos Uram! Kedves Társunk! Szeretett Barátunk!

Az Isteni Kegyelem jóvoltából december 12-én töltötte be töretlen munkakedvben, zavartalan jó egészségben életének hatvanadik esztendejét. Én, aki ennek a hatvan esztendőnek a nagyobbik felén át, összesen eddig harmincenyele éven át részese lehettem ragaszkodásának, barátságának, szeretetének, most feljogosítva érzem magam, hogy e nevezetes forduló alkalmával ne csak arról szóljak, mit köszönhet a Magyar Nyelvtudományi Társaság Méltóságos Uram odaadó buzgalmának, mit köszönhet magyar nyelvtudományunk tudós munkájának s tanárképzésünk pedagógiai készültségének, hanem éppen e hosszú időre kiterjedő személyes ismeretségünkből, barátságunkból kifolyólag szólni óhajtok arról is, milyen körülmények hozták létre e szoros barátságot, mik hatottak közre, hogy Méltóságos Uram a miénk lett: Társaságunké, magyar nyelvtudományunké, középiskolai tanárképzésünké.

Ahogy a természetben egy-egy patak, folyó legeslegkezdete, eredete, forrása kikutatthatatlan, a szellem birodalmában a meg-

indulás: miért így s miért nem máskép, szintén kikutathatatlan, megfejthetetlen. A hajlam, a lelki berendezettség Múltóságos Uramat az egyetemen a humaniorák, szorosabban a magyar és latin nyelv s irodalom tanulmányozására ösztönözte. Bizonyára ezekhez vonzódott nagyobb mértékben középiskolai tanulmányai idején is. S az egyetemen e szellemtudományoknak, köztük első sorban a magyar nyelvtudománynak szenvedélyes szerelmesévé lett. Ezt bizonyítja, hogy a magyar nyelv nagyszótári munkálataiban már mint egyetemi hallgató fáradhatatlan buzgalommal vett részt, s ezt az, hogy első tudományos cikkei is ebből a tudománykörből egyetemi hallgató korában jelentek meg. Első könyvismertetése 1904-ből való (l. NyK. XXXIV, 472), első cikkei meg 1905 júniusából; az egyiknek a címe „Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez” a Magyar Nyelvben (I, 278), a másiké „Málfonék” a Magyar Nyelvőrben (XXXIV, 335). — De szenvedélyes szeretetét bizonyítja az is, hogy egyetemi hallgató korában nemcsak a rendes tanárok előadásait hallgatta, hanem hallgatott előadásokat egy-két magántanártól is. Így hallgatott 1903—1906 közt engem is, aki akkor, hogy a hivatalos kifejezéssel éljek, „a magyar szöfejtés című tan” magántanára voltam. Hallgatóimat persze szerettem, mert jól esett lelkemnek, hogy vannak néhányan, akik kíváncsiak az én egy s más gondolatomra, véleményemre, nézetemre. S kedves Társunk nekem is a legkitartóbb, a legbuzgóbb hallgatóim közé tartozott. Ekkor kezdődött ismeretségünk, ekkor alakult lelkünkben egymásiránti rokonérzésünk, amely a közös célok, közös ideálok szeretetében, ápolásában csakhamar egymást becsülő, hűséges, megszakítás nélküli barátsággá fejlődött.

Az egyetemi tanulmányok elvégzése s középiskolai tanári oklevelének a rendes időben való megszerzése után 1908. február 15-én a makói állami gimnáziumhoz került tanárnak. Szorgalmával, nemes jellemével, kiváló pedagógiai készségével, jeles szakképzettségével tanítványainál, tanártársainál és feletteseinél szeretetet, megbecsülést, osztatlan elismerést vívott ki magának, s így történhetett, hogy négy és félévi makói működés után 1912. szeptember 1-én Budapestre, a VII. ker. István úti állami gimnáziumhoz helyezték át. Makói működése alatt is hűséges gyűjtője volt a Nagyszótárnak, ez idő alatt is folyton gyarapította magyar nyelvtudományi ismereteit s a Magyar Nyelvőrben (XXXVIII. és XLI.) és a Magyar Nyelvben (V., VII., VIII.) megjelent tanulmányaival fényes bizonyosságát adta annak, hogy vidéken is lehet tudományosan dolgozni, ha szívünket, lelkünket mélységes tárgyszeretet és acélos akarat hatja át. S kedves Társunk szívét, lelkét ezek hatották át.

A megszakítás nélküli tudományos munka, a nagyszótári gyűjtésben való állandó tevékenykedés, s nem utolsósorban az az osztatlan megbecsülés, melyet egyetemi hallgató korában magának tanárainál s a nagyszótári munkálatok vezetőinél kivívott, eredményezte, hogy Budapestre kerültekor a magyar nyelvtudomány művelői is szívesen fogadták, közöttük első sorban azok, akik a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az akadémiai nagyszótári munkálatok köré csoportosultak. Vezéreik Szily Kálmán, Szinnyei József, Gombocz Zoltán

s a szótári munkálatoknál Tolnai Vilmos voltak. Kezdő tudós pályának nem juthat nagyobb elismerés, mint az, ha eredményekben gazdag férfiak megérik, hogy az ő szívét is ugyanaz az olthatatlan láng hevíti, ösztönzi tudományos munkára, amelynek ők eredményeikben gazdag munkásságukat köszönik. S kedves Társunk tudományos törekvéseivel, a magyar nyelv múltja, jelene megismerése terén való fáradozásával, dolgozataival, komoly és kedves egyéniségével e férfiaknak nemcsak rokonszenvét, hanem őszinte nagyrabecsülését is, a fiatalabbaknak meg mélységes barátságát is megszerezte.

A szépen megindult tanári és tudományos pályát az első világháború négy évre félbeszakasztotta. 1914-től 1918-ig Méltóságos Uram katonai szolgálatot teljesített, s a bukovinai és egyéb frontokon védte főhadnagyi rangban imádott magyarságát, hazáját. E szerepének külső értékmérői katonai kitüntetései: III. o. katonai érdemkereszt kardokkal, signum laudis, sebesülési érem, Károly-csapatkereszt.

Az összeomlás után bízó lélekkel, szívós akarattal folytatta munkáját ott és abban a környezetben, ahol a háború kitörésekor abbahagyta volt. Tanítás, nagyszótári és tudományos munkásság kötötte le továbbra is, s „mindezt nemcsak a maga lelkének kielégítésére végezte és végzi” — hogy Tolnai Vilmosról írott melegszívű megemlékezése szép szavait a szerzőre fordítsam —, „hanem egyúttal nemzete iránt érzett szeretetből tett köteles szolgálatnak tekintette és tekinti” (MNY. XXXIII, 28). S csak természetes, hogy a lélekből fakadt munka nyomán nem maradhatott el a hivatalos és a tudományos elismerés sem. A középiskolától 1926. november elején a budapesti M. Kir. Középiskolai Tanárképzőintézethez került, s ott előbb mint kinevezett gyakorló középiskolai tanár, majd 1925. július 1-től mint címzetes gimnáziumi igazgató, 1939. július 1. óta meg mint címzetes tanügyi főtanácsos, gimnáziumi igazgató teljesít szolgálatot, adminisztrálva s részben vezetve is a tanárjelöltek középiskolai pedagógiai és gyakorlati képzését. Tudós és kiváló tanár voltának elismerései, hogy 1922-től 1928-ig, míg a polgári iskolai tanárképző Budapesten az Erzsébet-Nőiskolával kapcsolatos volt, e polgári iskolai tanárképző főiskolán a magyar nyelvtudomány megbízott előadója volt. Ugyancsak tudós és kiváló tanár voltának elismerése, hogy az 1937—1938. tanévtől a budapesti Középiskolai Tanárképzőintézetben a tanárjelölteknek a leíró magyar nyelvtanból tart előadásokat, az Országos Közközlési Tanácsban meg mint magyar nyelvtani szakértő állandóan bírálja és véleményezi az e körbe vágó tankönyvek és más művek engedélyezését. Tudományos munkásságát a M. Tud. Akadémia is jutalmazta azzal, hogy 1928-ban levelező taggá választotta.

A magyar nyelvtudomány terén elért eredményeiről részletesen szóltam az Akadémia I. osztályának 1942. június 1-én tartott ülésén kedves Társunk székfoglaló értekezésének felolvasása alkalmával. Idestova harmincöt éve gazdagítja e munkásság érett gyümölcseivel anyanyelvünkéről való tudásunkat. Mert valóban érett gyümölcs az mind, ami gondos tolla alól kikerült.

Tudományos érdeklődését a magyar szótörténet, a magyar nyelvtanok és szótárak története, jeles magyar nyelvtudósok munkásságának összefoglaló ismertetése; valamint munkájuk kiadása, a helyes magyarság és a magyar helyesírás kérdései vonzották. Ezeken a területeken adott értékes dolgozatokat, s ezekből a szellemi alkotásaiból igyekeztem akadémiai üdvözlő szavaimban megrajzolni tudós és tanári jellemrajzát. Kitűnő magyarság, alapos ismeret, gondos, mindenre kiterjedő filológiai pontosság, átfogó történeti szemlélet, igazságos értékelés, az elhunyt tanárokról, barátokról való megemlékezésekben kegyelet és hála, meleg baráti szív e dolgozatok jellemzője.

S kedves Barátunk céltudatos munkásságának van két olyan területe is, amelynek méreteiről, áldásos eredményeiről csak kevesen, a beavatottak tudnak. Ez év február havában élete nyolcvannegyedik évében hunyt el Göttingában Schröder Eduard, a germanisztika nagymestere, a Zeitschrift für deutsches Altertum jeles folyóiratnak 1891-től 1938-ig, negyvenhét éven át szerkesztője. A róla szóló megemlékezésben olvasom, hogy Schröder a GRIMM-féle nagyszótár érdekében időben és munkában olyan sokat, olyan rengeteget tett, amiről csak igen kevesen tudnak, ő maga meg róla sohasem beszélt (I. Forschungen und Fortschritte 1942: 124). Kedves Társunk a nagyszótári munkálatokban, miként említettem, egyetemi hallgató kora óta vesz részt. A sors csodálatos véletlene, hogy tanári szakvizsgáján vizsgáztató tanárának, Simonyi Zsigmondnak egyik kérdése ez volt: „A magyar szótáriródalom története.” Kedves Barátunk a magyar szótári ügynek: a Nagyszótárnak ekkor, egyetemi hallgató korában fogadott örök hűséget. Harmincnégy esztendeje vesz részt a nagyszótári munkálatokban. 1925 óta. Tolnai Vilmosnak a pécsi egyetemre való távozása óta mint e munkálatok irányítója, vezetője.

Ez irányító, vezető munkája nagyságáról csak kevesen, azok a beavatottak tudnak, akik a Nagyszótár anyagának gyűjtésében közvetlenül részt vesznek.

Még kevesebben tudnak azonban arról az önzetlen, lélekből fakadó munkájáról, amelyet a magyar nyelv tudományos művelésének anyagi feltételeiért a Magyar Nyelvtudományi Társaságban mint pénztárosunk kifejt. 1921. december 27-én Szily Kálmán, Társaságunk megalapítója, tizenhét éven át vezetője, elnöki és szerkesztői tisztéről leköszönt, mert „megfogyott ereje már nem tudna megfelelni a reá háruló súlyos feladatoknak” (MNy. XVIII, 185). Mindent elkövettünk, hogy alapítónkat szándéka megváltoztatására rábírjuk. Hiszen neki köszönhattuk, hogy Társaságunk pénzügyei mindig rendben voltak, hogy az első világháború kitörése évének végén, 1914. december 31-én tiszta vagyónunk 39.950 korona 86 fillér volt (MNy. XI, 96), sőt, bár a háború és a forradalmak alatt a pénz vásárló ereje erősen csökkent, elnök urunk bölcs vezetése következtében lemondásakor is aránylag jó helyzetben voltunk, úgyhogy folyóiratunk is zökkenésmentesen, rendesen jelent meg. Szándéka mégis megmásíthatatlan volt. Az 1922. január 24-én tartott közgyűlés azután — a jelölő bizottság ajánlatára Szily Kálmán hoz-

zajárulásával — pénztárosának kedves Társunkat választotta, aki már előzőleg is választmányi tagunk volt. A pénz romlását persze az új pénztáros sem akadályozhatta meg, azonban gondosságának köszönhető, hogy folyóiratunk továbbra is megjelenhetett, körültekintő gazdálkodásának meg, hogy 1941. december 31-én 39.510 pengő 58 fillér volt a vagyonunk, s ma 40.000 körül van. A régi romokon való új tőke nagyrészen pénztárosunk gazdálkodásának gyümölcse. Egybehordásában a kezdet kezdetén segítségére volt Balogh Jenő ö nagyméltósága, akkor akadémiai főtitkár, és Zsirai Miklós alelnöktársam, akkor a főtitkári hivatal vezetője, amit itt is halálával említek meg.

Mi kevesen, akik kedves Barátunknak e mélységes halála kötelező érdemeit apróra ismerjük, s akik tudjuk, hogy Társaságunk pénzügyeinek immár húsz esztendeje mintaszerű adminisztrátora, nyíltan valljuk, hogy Társaságunk zavartalan, zökkenés nélküli működésének Méltóságos Uram egyik főoszlopa. Hatvanadik életévének betöltése alkalmából Társaságunk halálját tolmácsolom, nevében meg melegen üdvözlöm, s kívánom, hogy áldásos munkásságát szerettei: kedves családja, barátai, tanítványai, tisztelői örömeire, tudományosságunk javára zavartalan jó egészségben még soká folytathassa.

*

SÁGI ISTVÁN válasza:

Méltóságos Alelnök Úr! Igen tisztelt Társaság!

Méltóztassék megengedni, hogy hálás köszönetet mondjak ezért a nagy kitüntetésért, munkásságomnak és magamnak ezért az ünnepi megtiszteléséért.

Egyszerű munkása vagyok pályámnak, egyszerű tisztviselője Társaságunknak. Hogy mégis ünneplésben van részem, annak okát abban a meleg szeretetben látom, amellyel engem Társaságunk tagjai, különösen Társaságunk vezetői mindig elhalmaztak, szinte kényeztettek, mint szülő a gyermekét.

Hogy megértsem életem hatvanadik évét, a Mindenhatónak tartozom érte halálával, mert az életet Ő adja és Ő veszi el. Hogy pedig dolgoztam és többre is törekedhettem, mint a pusztá megélhetéshez szükséges anyagiak megszerzésére, áldott emlékü szüleimen és a családomon, feleségemen kívül tanárainknak és azoknak az intézményeknek köszönhetem, amelyek teret adtak munkámnak.

Mint a kecskeméti piarista gimnázium-tanulója, abban a forrongó, tántorgó életkorban sokat tűnődtem Vörösmarty híres sorain:

„Mi dolgunk a világon? küzdeni.
Erőnk szerint a legnemesbékért.”

Kerestem én is, mint annyi más, az élet nemesebb céljait. Kerestem Dantét csodálva a vallás útjain, Goetheért lelkesedve a filozófiában és Madách olvasásakor az emberiség történelmében.

Ez a vívódás, a művelődés legnagyobb értékei felé vágyódás vonzott a tanári pályára.

Egyetemi éveim alatt nagy érdeklődéssel hallgattam SZINNYEI Józsefnek világos, rendszeres előadásait, az érveket pontosan számontartó és mérlegelő fejtegetéseit. Másodéves koromban, 1903 őszén kezdtem hallgatni MELICH Jánosnak a magyar nyelvtörténet köréből tartott magántanári előadásait. A magyar helyesírás eredetéről, a szótáriródalom történetéről, hely- és személynveveinkről szóló előadásai a nagyértékű új ismeretek gazdag kincstárát nyitották meg előttem. A források adatainak vizsgálatával, közvetlen magyarázatával feltárták előttünk, hallgatók előtt ezek az előadások a módszeres eljárásokat is, amelyek segítségével az előadóhoz hasonlóan mi is elindulhatunk nyelvünk történetének önálló megismerésére. Megéreztem azokon a másoknak is emlékezetes órákon a tudományos kutatás szépségét. Amikor pedig a Nyelvtörténeti Szótár vitájában a „Lai-kusok évada” meg a „Ritus explorandae veritatis” címen megjelent értekezéseket olvastam, megértettem az igazságért való helytállás kemény parancsát, megértettem, hogy mintegy hitvallóként a tudós kutatónak is erkölcsi kötelessége: vitam impendere vero. Ez a szellemi és erkölcsi példaadás arra készítette, hogy csekély erőmmel én is a magyar nyelvtudomány szolgálatába álljak.

Abban az évben, 1904-ben alapította meg Szily Kálmán a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Beléptem én is tagjai sorába, hogy törekvéseiben támogassam és folyóiratából tanuljak. Természetesen nem gondoltam akkor, hogy idővel nekem is lehet részem a Társaság ügyeinek intézésében. Nagy kitüntetés volt számomra, hogy tíz év múlva, 1915-ben a Társaság megválasztott választmányi tagjává, majd 1922-ben Melich János ajánlatára reám bízta a pénztáros teendőit.

A legnehezebb viszonyok között vettem át a pénztáros tisztségét. Pénzünk értéke állandóan romlott, az árak ugrásszerűen emelkedtek. Mikor a szerkesztő egy-egy füzet kéziratát nyomdába adta, egyáltalán nem tudtuk, miből fogjuk a számlát kifizetni. Csak a legnagyobb erőfeszítéssel, gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterünknek és Balogh Jenőnek, Akadémiánk akkori főtthkárának, továbbá hazafiass vállalataink vezetőinek megértő támogatásával tudtuk folyóiratunkat azokban a szomorú trianoni években, nagyon is csekély terjedelemben kiadni.

Pénzünk, vagyonunk elértéktelenedett, de az az erkölcsi érték, amit Társaságunk a magyar tudományosságban képviselt, nem ment veszendőbe, nem pusztult el, hanem évről-évre erősödött, gyarapodott. Gyarapodott pedig azért, mert ha nehezen is, de tudtuk folyóiratunkkal biztosítani a nyilvánosságot azoknak a munkatársainknak, akik kutatásaikkal áldozatos módon küzdöttek a magyar művelődésért.

Amikor jó néhány küzdelmes év után nyugodtabb gazdasági viszonyok közé jutottunk, újból arra törekedtünk, hogy folyóiratunk terjedelmét a tagok áldozatkészségének és teherbírásának megfelelően emelve, takarékos gazdálkodással egy kis tőkét

is gyűjtsünk, és ezzel is igyekezzünk folyóiratunk állandó megjelenését biztosítani.

Bármit hozzon a jövő, nem félttem Társaságunkat. Hiszem, hogy az anyagi eszközökön kívül az a nagy erkölcsi tőke, amelyet a Társaság idestova négy évtizedes munkával nemcsak magának, hanem az egész magyar műveltségnek gyűjtött, biztosítani fogja a Magyar Nyelvtudományi Társaság életét, amíg magyar műveltség lesz ebben a hazában.

Húsz évnél hosszabb ideje gondozom Társaságunk anyagi ügyeit. Hálás vagyok érte, hogy Társaságunk bizalmából végezhetem ezt a munkát, s örömmel tölt el, hogy azoknak a kedves tanárainknak a vezetése mellett végezhetem, akik negyven évvel ezelőtt fölkellették bennem a magyar nyelvtudomány szeretetét. De ez a mai nap arra is figyelmeztet, hogy közeledik az idő, amikor tisztemet át kell adnom fiatalabb kézbe, hogy az friss erővel, újult kedvvel folytathassa a munkát.

Méltóságos Alelnök Úrnak mély tisztelettel és hálával köszönöm irántam mindig tanúsított végtelen nagy jószágát, s köszönöm, hogy életemnek ezt a napját Társaságunk színe előtt ünneppé avatta. Nagy hálával tartozom Szinnyi József elnök urunknak sok nagyértékű tanításáért, és hogy imént felolvasott üdvözlő soraival engem kitüntetett. Köszönöm Zsirai Miklós kedves barátomnak, hogy — bár ismételtlen kértem, — nem engedte el, hanem megrendezte üdvözlésemet. Köszönöm Társaságunk tagjainak és kedves vendégeinknek rólam való szíves megemlékezésüket. Kérem, tartsanak meg tovább is szeretetükben.

*

Az ülésen jelen voltak a nagyrabecsült és népszerű pénztárost rendkívül meleg ünneplésben részesítették.

LEVÉLSZEKRÉNY.

N. J. B. írja: Arra a kérdésre, hogy a *bajtárs* és a *barát* közül melyik a bensőségesebb szó, ezt felelhetjük: A *barát* nagyon gyakori szó, talán éppen ezért el is kopott a sűrű használatban. A *bajtárs*-ban több a melegség, de használata szűkebb térre korlátozódik: katonák szokták egymásnak mondani. A Toldi első énekében Laczi nádor hadának egyik tagja így szólítja meg Toldit: „Bajtárs, mért nem jössz csatára?” Polgári személytől kérdezi ugyan, de nyilvánvalóan azt szeretné, ha a *bajtárs*-nak tisztelt egyénből katona válnék. Újabban a főiskolai ifjúságnak is vannak ugyan *bajtársi egyesületei*, de a polgári életpályákon általában nem szokásos a *bajtárs* megszólítás. Ha már érzelmi telítettség dolgában egybe akarjuk vetni ezt a szót egy másik szóval, nem a *barát*-ra kellene gondolni, hanem inkább a *pajtás*-ra. Ez nem csupán annyi mint *barát*, hanem több ennél: 'jó barát', tehát polgári személyek között ez volna a *bajtárs*-sal körülbelül egyforma meleg, bizalmas megszólítás.

B. I. M. írja: KELB. közöl egy ilyen szót: „*bogsa*: der Kohlenmeiler“ (így ECKH., SAUV. is *bogsa* alakban). *Boksa* alakot találtam *faszén* és *szénégetés* címszó alatt két lexikonunkban (l. Uj Idők Lex., Dante—Panth. Uj Lex.). Kérdem, azonos-e ez a szó az EtSz. 1. *baksa* al. közölt 'szénégető máglya' jelentésű *baksó*-jával. — **Felelet:** Igen, feltétlenül azonos. A német *kohlenmeiler*, *meiler* 'farakás, rakásfa, melyből szénét égetnek'. PÉCH ANTAL „Magyar és német bányászati szótár“ című munkájában (Selmec, 1891. 2. kiad.) mint erdészeti szó van közölve sok összetételben is; vö. *bogsa*. *bogsaakna*, *-alja*, *-fej*, *földtakarója*, *-hely*, *-hidlás*, *-koksolás*, *-párolgása*, *-szén*, *-szénítés*, *-takaró*. *boksakaró*, *boksarakás*, *boksatető*, *boksatorok*, *boksatöltés*. Hogy ezt az erdészeti kifejezést ki alkalmazta először, mi az eredete, azt talán a BEDŐ ALBERT szerkesztette Erdészeti Lapokból vagy más erdészeti szakközlönyökből lehet majd megállapítani.

KEMENES PÁL.

P. D. írja: Musztafa budai basa Trautson császári tanácsoshoz írott 1574 szeptember 7-i levelében királyaink hajdani koronázó és temetkező helyének a neve *žekŏf fejeŕvar* (RMNy. II, 2: 242), ami korai adat a *Székes* jelzővel alakult formára (vö.: SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVI. 256—8; FEKETE LAJOS és HADROVICS LÁSZLÓ: i. h. 316—9. — Érdekes a *Veszprém* helynévnek a levélben előforduló ő-ző változata: *Bőzpörimöt* (uo.). — A szláv *požega* 'tűz; tűzzel irtott. művelésre alkalmassá tett hely, terület' közszóból lett a szláv *Požega* helynév, s ebből a magyar *Pozsëga* ~ *Pozsoga* ~ *Pozsaga*: egyrészt a szlavóniai vármegye névadója, másrészt krassószörénymegyei helynek a neve (vö. MELICH, HonfMg. 95—6, 142, 172). MELICH (i. h. 95—6) hivatkozik a névnek kéttagú *Pozsga* változatára is: a) 1366: *Posga* Hunyad: Arad, ma Krassó Szörény megye; b) Tinódi: *Pozsgavár* | MA. m.³: „Pofgainus, *Pofga*“: a megye. A megyenévnek ilyen változatát találjuk meg Musztafa basa levelében: „Vgŕyan ezön Zrinŕy giwrgŕy nagi Haddal feol kęzwlt, es az *Posga* tartomaniaban valo falukat, kit žep fŕzauauul kikęŕt erŕzak kęppen fŕl vezŕn, es az w Hataraban le tęlepity“ (RMNy. II, 2: 242).

Hasan Eren írja: TAKÁTS SÁNDOR „A magyar solymászat“ című (BSz. CLIX (1914.), 321—38) cikkében ezt olvasom: „A hiúz, a mit a XVI. században jávoznak is hívtak, ... szép számmal lakta erdeinket.“ (l. h. 322.) — A *hiúz* szó *jávoz* alakváltozatát — úgy látom — a szokásos források nem ismerik. Vajjon hiteles adat-e ez?

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

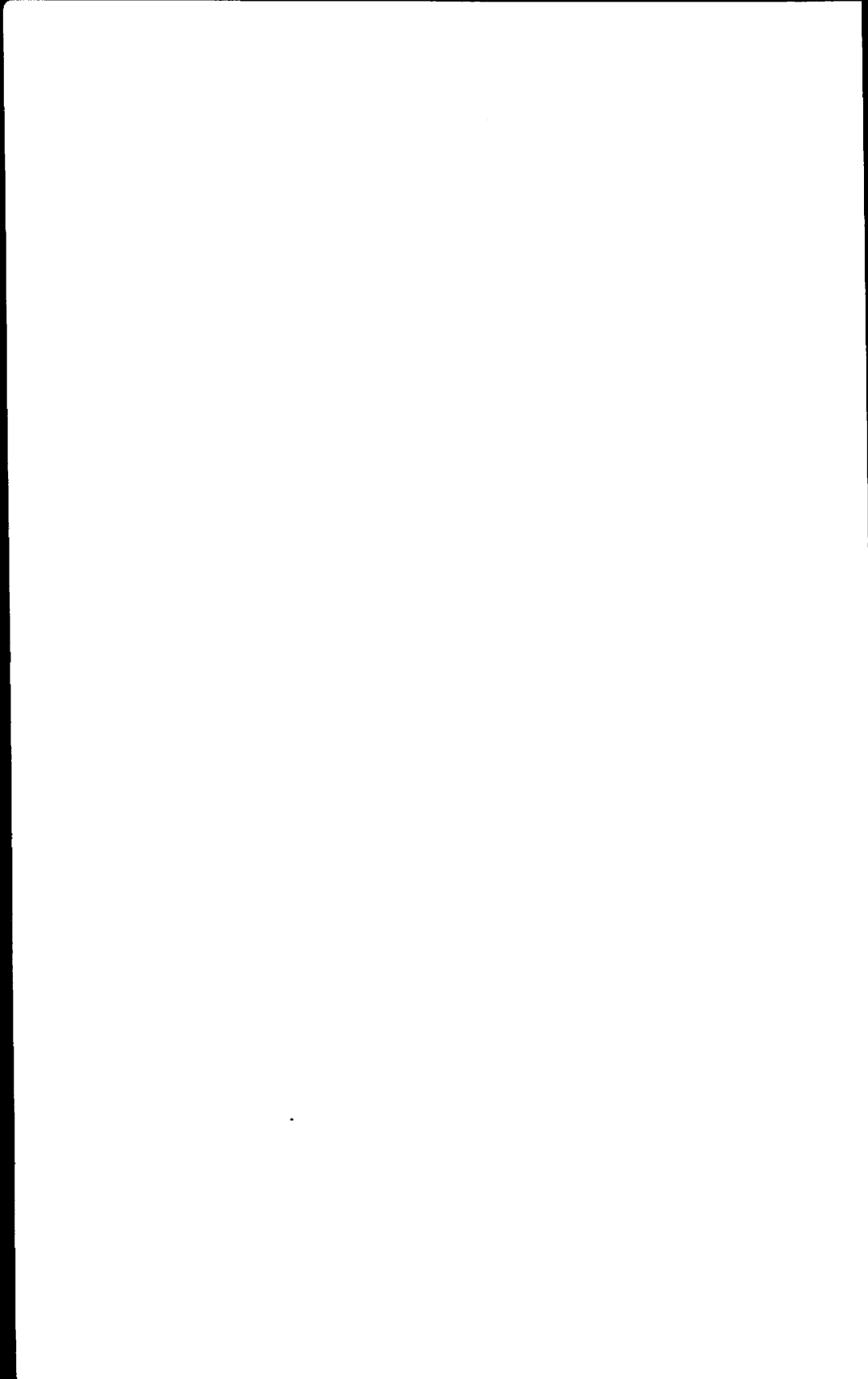
A Magyar Nyelvtudományi Társaság
mély fájdalommal jelenti, hogy elnöke,

SZINNYEI JÓZSEF

nyug. egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia igazgató és rendes
tagja s főkönyvtárnoka

alkotásokban gazdag életének 86. évében,
1943. április hó 14-én elhunyt. A váltakozó
nyelvész-nemzedékek bölcs mesterét, tudomá-
nynos törekvéseink megértő istápolóját, mun-
kásságunk avatott irányítóját veszítettük el
benne.

*Emlékét áldó kegyelettel őrizzük
szívünkben.*



MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIX. ÉVF.

1943. ÁPRILIS

2. SZÁM

Balassi Bálint nyelve és írása.

Ismeretes, hogy Balassi Bálint költeményei nem maradtak ránk eredeti kéziratukban. Az istenes énekek és a „Végek dicsérete” kiadók és nyomdászok kezén keresztül lettek a közösségé, a szerelmes énekek meg néhány változat leszámításával jobbára egy XVII. századi másolatból ismeretesekek, mely, igaz, magának a költőnek a verseskönyvéből készült.

Balassi Bálint kiadói alig foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy milyen mértékben torzult el a költő szövege a Radvánszky-kódex másolója tollán. Pedig maga a másoló utal arra, hogy hibák előfordulhatnak másolatában: „Ezeket penigh az magha kezéuel jrt keöniuébül jrtak ký borul bora, Vétek keuís hellien elfet benne; az sem egyebtül lött penigh hanem az Balasi jrafanak nehéz olvassassa miatt.” (Dézsi kiad. I, CIII. és hasonmás ERDÉLYI PÁL, Balassa Bálint.)

Ebben a nyilatkozatban meglephet minket, amit a másoló a költő írásáról mond. Nemhogy nem nehéz olvasni Balassi Bálint írását, hanem kevés prókátor, udvari tisztviselő vagy más, írással foglalkozó ember van az ő korában, akinek oly szép, gondos, kiírt írása volna, mint neki. Többnyire kis, takarékos betűkkel ír, finom tollal; pontozása gondos. Balassi írása első látásra elárulja a sokat író és tanuló embert.

Ebből az következik, hogy a másoló a kései XVII. században dolgozott, mikor már az emberek elvesztették érzéküket a XVI. századi magyar írás sajátosságai iránt. Dézsi is megállapította, hogy a kódex írója előtt ott volt a költő istenes énekeinek valamelyik kiadása, ami szintén a XVII. századra mutat. Írásának formálása is jellegzetes nagy kerek vonalakkal dolgozó XVII. századi magyar folyóírás, tehát nem származhatik Bálintnak valamelyik íródeákjától. Az 1610-es évek-től a körülbelül 1640-ig terjedő közben lehet hasonló írástípust találni az egykorú levelezésekben. Igen hasonlít a kódex írásához pl. Balassi Zsigmond írása, ki a költő unokabátyjának, Andrásnak fia volt (két levele a Balassa lt.-ban 1636. év alatt). Amennyire az ERDÉLYI PÁL monográfiájában közölt négy lapnyi hasonmásból és a BEÖTHY—BADICS-féle irodalomtörténet közölte darabkáiból láthatjuk, a másoló *e*-je ingadozik a Balassinál kizárólag uralkodó tört *ſ* és *ſ* és a rendes *e* között. Pl. *Feits:* = *fejtsé*. Épp így ingadozik *u* és *w* között: *u*alo, *u*agion, *heöuit*, *de wad*; *gy*, *ny* helyett *gi*, *ni*, illetőleg *gj*, *nj* van nála. A *th* tel-

jesen hiányzik, sőt mindjárt a „Christina nevére“ írott darabban a *tüntezuén* furcsa *z*-jét abból magyarázom, hogy az eredeti *th*-ját *z*-nek olvasta a lehúzott *h* miatt (*tünthethwén*). A *cs* hang is vagy *cz* vagy *cs* nála, sohasem *ch*, mint Balassinál. Tájszólása határozottan *i-ző*, mint az önállónak vehető címlapból is láthatjuk, ahol *kevés* helyett: *keuis* van, továbbá: *Dicziret*, *Witezsig*, bár ugyanott *kezéuel*, *köniuebül*, *vétek* is olvasható.

A kódex számos rossz olvasatára már SZILÁDY, de főleg DÉZSI is felhívta a figyelmet. De egyikük sem vetette össze nyelvét Balassi Bálint ismert sajátkezű írásainak nyelvével és írásával, s így elvi jelentőségű eredményekre nem juthattak, sőt szeszélyes emendációikkal sokszor talán csak rontottak a szövegen.

Most, hogy a levéltárakból több eddig ismeretlen Balassitól való írást és levelet gyűjtöttem össze, talán ideje, hogy megkíséreljük, legalább néhány ponton, a ránk hagyományozott szöveg állapotát tisztázni.

1. Legelőször is állapítsuk meg Balassi Bálint sajátkezű magyar nyelvű írásainak pontos jegyzékét. Erre azért is szükség van, mert alig van olyan írása a költőnek, melyet betűszerint közöltek volna a kiadók.

Levelek:

1. Balassi Andrásához: Liptóújvár 1577. július 11.
 2. Ugyanannak: uo. 1577. szeptember 29.
 3. Ugyanannak: uo. 1577. november 22.
- Mind a három levél a M. Nemz. Múz. Balassa-lt.-ában.
4. Batthyány Boldizsárhoz: Nagyszombat 1585. február 11. Betű szerint kiadtam EPhilKözl. 1943. I. TAKÁTS SÁNDOR és DÉZSI II, 558 kiadása használhatatlan töredék.
 5. A szepesi kamarához: Pereszleny 1587. április 13. Betű szerint kiadom sajtó alatt levő „Az ismeretlen Balassi Bálint“ című könyvemben.
 6. Melith Istvánhoz: Mező-Zombor 1587. április. Betű szerint kiadta LUKCSICS PÁL: IrtörtKözl. 1929:103. Zichy-levéltár.
 7. Kapy Sándorhoz: Liptóújvár 1588. március 7. M. Nemz. Múz. Törzs. DÉZSI II, 580.
 8. Batthyány Ferenchez: Krakkó 1590. november 11. Körmendi hercegi lt. Betű szerint kiadtam EPhilKözl. 1943. I. DÉZSI II, 594.
 9. Batthyány Ferenchez: Pozsony 1593. március 21. Körmendi hercegi lt. DÉZSI II, 597. Hasonmását itt adom a III. sz. mellékleten. Átírását alább.
 10. Batthyány Ferenchez: Pozsony 1593. július 1. Körmendi hercegi lt. Betű szerint EPhilKözl. 1943. I.

Emlékiratok:

I. Az Vywar dolgaban ualo Informatio.

II. Viglesiana in causa recta Informatio, in dialogi formam, maioris intelligentiae gratia, redacta.

III. Informatio de iniurijs, ab Andrea Balassi, filys Joannis Balassae illatis.

Mindhárom iratot magam fedeztem fel a Kolozsvárott őrzött Sennyey-lt.-ban. Betű szerint közlöm „Az ismeretlen Balassi Bálint” című könyvemben.

Lappang a HATOS GUSZTÁV közölte levél (Századok 1876: 90; DÉZSI II, 568) és a RICHTER EDE közölte levél-töredék eredetije a selmecbányai levéltárban (Századok 1902: 916). Teljesen ismeretlen eredetű az IPOLYI ARNOLD kiadta töredék (DÉZSI II, 579) Vágbesztercéről, melyről DÉZSI tévesen állítja, hogy Balassa Andrásnak szól, mert a szövegből nyilvánvaló, hogy a költő öccséhez beszél benne. A M. Tud. Akadémiában Toldy Ferenc írásai között őrzött másolatból kiderül, hogy a szepesi káptalanban őrzött végrendelet szövegét a költő nem sajátkezűleg írta (DÉZSI II, 568). A HORVÁTH CYRILL (IrTört. I, 462) és ERDELYI PÁL (B. B. 128) közölte Kapy Sándorhoz intézett levél (Szikszó 1584. december 28.) nem a költő kezeírása.

Ennyi anyaggal birtokunkban megkezdhetjük Balassi Bálint nyelvének és helyesírásának tanulmányozását. De teljes munkát még így sem végezhetünk, mert a Radvánszky-kódex betűszerinti kiadása mind a mai napig nincs a kezünkben, s így csak DÉZSI jegyzeteire vagyunk utalva, melyekkel új helyesírásra átírt, összevissza dobált anyagát ellátta.

2. A legmeglepőbb tanulság, amit Balassi Bálint saját-kezü írásainak tanulmányozásából meríthetünk, hogy a költő sohasem használt *i-ző* alakokat. Márpedig a Radvánszky-kódex legtöbb darabjában az *i-zés* uralkodik, s egyik-másik darabjának hangzását, ritmusát ez a hűtlen átírás teljesen meg-hamisítja.

Az egyetlen *i-ző* alak, melyet a fent elsorolt írásokban találtam, az 1. levélben előforduló: *thörtjnhetnek* (feltételes m.) és ugyanott: *thörtinne* (feltételes m.). Ugyanitt: *kjnkjntelen*, ellenben az 5. sz.-ban: *kenkentelen*. Az itt hasonmásban adott (9. sz.) levélből kerül még elő: *jmyednek* (feltételes m.)

Nézzük ezzel szemben pl. az „Ez világ sem köly már nekem” kezdetű Julia-éneket. Nem kevesebb mint 15 *i-ző* alak fordul elő benne:

Egízsíggel édes lelkem ... *Ilj* sokáig. szép Juliám! ...

Feltámada napom *finye*,
Szemüldek fekete *színye*,
Két szemem világos *finye*,
Ilj, ilj életem *remínye*!

Csak *tígedet* óhajt lelkem! . . . Idvez *lígy* én fejedelmem!

Juliámra hogy *találk,*
Örömemben így *köszénk,*
Tírdet, fejet néki *hajtik,*
Kin ő csak *elmosolódik.*

Nem lehet vitás, hogy Balassi Bálint fülében ezek a versek nem így hangzottak, hanem *é-ző* alakokkal. Ezt különben maga a Radvánszky-kódex másolója is elárulja, amikor az *i-ző* és *é-ző* alakokat a rímekben keveri. Pl. „A citerás lengyel lányról” szóló énekben (DÉZSI I, 209):

Mondván: „Ne *félj!*“
Sőt vígan *élj,*
Mert tiéd a szép *személy;*
Veres *levél*
Tromfodra *kél,*
Csak azért, hogy jót *remínlj,*
Semmi gonoszt te ne *vélj!*

Érdekes az ekhós vers tanúsága is. Ezt a verset nyomtatásból is ismerjük: a Julia-pásztorodrázába töredékben hat szakaszt talán még maga a költő életében lenyomatott. Itt a nyomtatott szövegben ezek az alakok állnak szemben a kézirattal: *kénaim* ~ *kínjaim*, *kénomat* ~ *gyötrelnemet*, *kénért* ~ *kényért*. Tehát az egyetlen *i-ző* alak a kódexből került elő. Ugyanígy egy másik énekben: *kinlódom*, *kínozza*, *kínra*, *kínok*, de ugyanott: *kénvallás* (DÉZSI I, 66—7).

Így tehát a fent idézett szakaszt Balassi Bálint csakis így írhatta:

Feltámada napom *fénye,*
Szemüldök fekete *szénye,*
Két szemem világos *fénye,*
Elj, élj, életem *reménye!*

De az is lehet, hogy az eredetiben *széne* a. m. *színe* volt. Az egyik Coelia-énekben (DÉZSI II, 199) ugyanis ezt olvassuk: „Mint nap szép homállal, Fejér felhő által Verőfényét terjeszti: Olly gyenge világgal, Vékony fátyol által Haja *szenét* ereszti Coelia, befedvén S mellyén tündökölvén Drága gyémánt kereszti.” A kiadók azonban nem vették észre, hogy a kódex itt az eredetit félreértette. Nem *szén*ről van itt szó, hiszen a *szén* Balassinál paraszat jelent (Hogy benne gyujt régi *szenet*: DÉZSI I, 142) és nem feketeséget. A *szenét* helyébe tehát *szénét* olvasandó, ami egészen más.

A másoló e szerint nem nógrádi vagy zólyomi ember volt, mint maga a költő, ki a magyar nyelvet Zólyomban, Kékkőn és Divinben tanulta, hanem olyan vidékről származott,

ahol az *i-ző* nyelvjárást beszélték a XVII. század közepe táján. Természetesen az *i-zés* nála sem következetes, mert a másolás folyamán elég sokszor megtartja a költő nyelvalakjait; különösen a kódex elején ritkábbak az *i-ző* alakok, míg a vége felé sokkal szaporábbak, s ahol az énekeket más kézirati változatokkal ellenőrizni tudjuk, mindig azt látjuk, hogy ezek a változatok sem *i-zők*.

Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *i-ző* alakot át kell írunk *é-s* alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *i-ző* formák sohasem voltak.

3. A költő helyesírásának jellemző sajátosságait megállapíthatjuk a kezünkben levő levelek és írások alapján.

A legjellemzőbb, mert az ő korában aránylag ritka jelenség, hogy a hosszú *á* és *é* hangokat elég gyakran jelöli a maihoz hasonló ékezettel.

A hosszú *á*-nak *á*, *áá* írásváltozatai fordulnak elő. Így az 1577-i levelekben: *vthán, conscientiát(h?) járnek, wárom, Más, adgiák, bánja* (bánni ige), *statutoriát, záp fogokot, az oßtaly dolganál, meg maradásaérth, dolghát, adhatnám, yrám*; kettős *áá*: *háát* (ötször), *káár, káárt, káárwnknak*. 1588: *Palothát, ám, maßfáth, wárballasthol*; kettős *áá*: *el wáálam* (és ugyanabban a sorban: *az el walaß wthan*), *el wáálasth, káárwnkrol, káára, kááromrol* (de ugyanitt: *karwnkrol*). A szepesi kamarához írott 1587-i levélből: *parancholatyáth, kazálás* (de uo.: *aratas*), *akarnám haßnáth el wenny, Sommáth*; az egyetlen *áá*: *Kááßian* (= Kassán), ami elég különös alak. Az emlékiratokban igen kevés *á* található. Az I.-ben: *kerezth fogáßth, káárolýs* (= kárról is). A II.-ban *meg halwán, kárth; dám, dál* (de: *bochaffaak*). A III.-ban egyetlen *á* alak nincs. Az alakok nagy többségében a hosszú *á* egyszerű *a*-val van jelölve. Az *á* külön megjelölésénél sokkal gyakoribb a hosszú *é* maihoz hasonló vesszős jelölése, ami szintén elég ritka jelenség még ebben a korban. Az *é* és *éé* természetesen váltakozik az egyszerű *e* jellel is. A harmadik jelölés az alul jobbfelé hajló farkas *é* vagy *éé*.

Az 1577-i első levélben: *leveléth, fél, az féle felelmeth, ky menekedwén, Aranyérth, képeßth, wonthatodhatnék, nélkül, véle, ez félet, öröké, hyrré adgiam* stb.; *kéét, kéért, az wéégre, eléég, méég, méég, myérthogy; Ennekokaérth, myérthogy, bē*. A második levélben a farkas *é* szaporábban jelentkezik: *hadaé, el haßtafaérté* (kérdő: *-é?*) *egiebérth, és, bē* stb. Az I. emlékiratban: *el zeökék, tewén; Illetnéé, méég, rééßléért, henielnék, rééßérth* (de: *refeketh*), *Balassi Janosnéé, Balassi Janosé*. A II.-ban: *menwén, kezenél; woltaké, balynttéknak, fél wéwén, wethék; eléég*. A III.-ban: *magaéth, reßlééth, fél rééßel; bē* stb.

Az írás tehát erősen ingadozik: a legtöbb esetben semilyen jel nem különbözteti meg a hosszú hangzót, de már az is jellemző e korban költőnk írására, hogy ilyen mértékben meg-

találjuk a hosszúság jelölését a vessző, a régies kettőzés és a coda keverésével.

A többi magánhangzók jelölésében a hosszúság nincs feltüntetve. Az *ö* mindig gondosan írott pontokat visel, *ö-ö*-nek is írva, pl. *gyönyörkeödeöth*. Az *ü*-t pedig a korra jellemző *ü* képviseli. Csak a hosszú *o*-t írja Balassi Bálint néha kettőzött alakban: 1577: *waloo, zoolo, Arwloo*. 1587: *az oo kalendarium zerynth walo* stb. De ez a sokkal ritkábbik eset.

Az *i* hangot *y* vagy ritkábban *i* képviseli: *penygh, lewelethis*.

A mássalhangzók jelölésében nincs különösebben jellegzetes sajátsga Balassi Bálintnak. Meglepően sokszor jelöli a *t*-t *th*-val különösen a szóvégben. Pl. az I. emlékiratban: *kerezth fogáth, sentencziath*. A II.-ban: *trakthalny*. A Batthyány Boldizsárhoz írt levélben: *az Zent Irás Magyarazoo Dokthorokis*. Különös a kettős *tt* írása *dt*-vel sőt olykor *dth*-val: (Batthy. Bold.: 1577. július 11.) *el wedthe, lödt, ledt, tödtem*. Az I. emlékiratban: *ledth*, de *leth, leöth* is.

A *c* hangot *cz* jelöli, a *cs*-t *ch, ts*: *Ferencztöl, sentencziaiok, chak, chudaß, keöltfeön*. A *v*-t *w* (mint az *u* hangot is). Ennek a rossz olvasása a Radvánszky-kódex másolója tollán okozta azt a szövegromlást is, melyet a „Kit egy szép leány nevével szerzett” ének utolsó szakában találunk (Dézsi I, 83):

Ti mezők, hegyek,	Isten hozzátok!
Berkek, szép völgyek,	S adja rajtatok
Kiben gyakran jártam;	Az avagy örvendjen,
Szép szelid vadat,	Azki akkor
Hangos madarat	Engem szeretett,
Ott hallottam, láttam:	Mostan se feledjen.

Így a kiadások, de az utóbbi szakasz érthetlenségein senki sem akadt fenn. DÉZSI csak az első szakasznál jegyzi meg, hogy a másoló *jártam* helyett *rajtam*-ot írt, s a másodikban *szeretett* helyett *szeretetet* van. Már ez is jelzi a másoló hanyag munkáját.

Megoldódik a rejtély, ha meggondoljuk, hogy az eredetiben a *w* betű magánhangzót és mássalhangzót is jelölhetett. Tehát a szakasz valószínűleg így volt Balassi írásában:

„Isten hozzátok f. adgya rajtatok Az is (?) wgy örvendgien, Az kly akkor engem zeretheth mostan se feledgien.”

A rosszul felhúzott *is* könnyen volt *a*-nak olvasható, míg az *wgy*-ot *wagy*-nak olvasta a másoló. Az *Azki akkor* sorból még így is hiányzik egy szótag, s a rím miatt nem merném *akkoron*-ra javítani.

Az *sz* hangot hol *ß*, hol *z* jelöli. I. emlékirat: *wyßa, Zenth peteren el zeökek*.

[illegible][illegible]

Joangs Balguy de Giermat I. J.

III.

[illegible]

Nagymfiere Domine domi mi gratissime. Hactenus per nos mecum
 in gratiam Magnum Vre deditur in amicum. Mag. in hunc
 az Nagod per nos, kibum peria Nagod bogi agimur
 jubnak. et lo Passantial atavus et foglaltay az boggye
 agomur Nagod az Vram et Naga jubnak. et jubpatta az.
 Kijog Nagd az jubpattam bogi in hunc az felu Arsal punit
 garavus. et in foglaltam, jamus hat viginty peria az Vram
 et Naga garavus. in hunc alij. lo in hunc attavus. kibum per
 uspam Nagod kibum az in Vramus et Naga garavus,
 in hunc in hunc agimur az kibum bogi az in Vramus
 garavus kibum az in hunc. Mag. in hunc Nagod bogi Nagod
 in hunc in hunc kibum Vramus et Naga garavus
 ad hunc in hunc Nagod az jubpattam et lo Passantial. et az Vram
 et Naga jubnak, per. jubpattam in hunc kibum az in Vramus
 et garavus dolgarus. Munt Vram et Naga punit garavus
 jubpattam in hunc kibum. Az punit Nagod jubpattam bogi
 in hunc Proballyam bogi Viginty az Nagod garavus kibum.
 in hunc, in hunc punit per in hunc kibum kibum. Az Vramus et
 Naga garavus attavus punit et dolgarus, et az kibum magam.
 in hunc in hunc in hunc jubpattam, in hunc et Naga garavus.
 Summij garavus. et in hunc Vramus, in hunc jubpattam per
 Nagod kibum et per. in hunc. Az in hunc az in hunc.
 kibum punit et Vramus, per. in hunc. in hunc in hunc
 ad hunc in hunc punit in hunc kibum magam punit. Az Nagod
 punit. in hunc in hunc punit in hunc. et punit. et in hunc Nagd,
 in hunc in hunc Vramus punit in hunc Nagod. et in hunc
 in hunc Nagd, in hunc in hunc bogi in hunc Nagod per
 et in hunc, in hunc bogi in hunc az Nagod in hunc. in hunc
 in hunc in hunc in hunc Nagod in hunc in hunc.
 (Dated in C. Poltava 7 July 1585)



Nagod kibum in hunc Vramus



Sigis. Pandij

Általában az írás etimológikus: *azt*, *wigliesből* (ez egy ritka *ö*-jelölés), *newezteké*: csak a *-ja* igei személyragot írja *gy*, vagy *gi* betűsoporttal: *twdgya*, *gondgia*. A *gy*-t olykor *gh* is jelöli: *igh*, de általában *gy*.

Balassi Bálint helyesírása tehát bizonyos elveket követ, de elég sokszor többféle jelölést használ, s csak egyes hangok jelölése állandó: *a*, *e*, *ü* és a mássalhangzók nagy része: *b*, *h*, *d*, *g*, *h*, *k*, *l*, *m*, *n* stb.

Ha mármost azt kérdezzük, kitől tanulta költőnk ezt a helyesírást, némi valószínűséggel erre is következtethetünk.

Apjára nem hivatkozhatunk, mert az ő írása, melyre példákat a Nádasdy-levéltárból kaphatunk, egészen más. Balassi János, aki 1518-ban született, egy nemzedékkel régiesebb írást használ. Az *ö* hang nála alul egyenes farokkal ellátott *o*, az *é*-t pedig alul egyenes farkas *e*-vel vagy *é*-vel írja, de van *é*-je, *á*-ja is. Ami a lényeges, írásának egész képe elüt a fiától. Az a Zichy-levéltárban őrzött levél, melyet a költő apja íratott valakivel Divinből 1571. március 6-án Melith Ferencnek, nem Balassi János kezeírása, még az aláírás sem. Ellenben azonnal feltűnik nemcsak a vonalformálás, hanem a magánhangzójelölés rokonsága is a Bálintéval. Íme néhány mondata: *Azért mégis kérem keg^d. hogy ha lehet/éges, hagyaffon békét keg^d. az én Miskolczj hazamnak, és emberemnek, ne weßögyünk ez keues dologert, Es ne serezzen keg^d. jelefföl ez jele aprolék dologgal illien nagy igienetlenséget köztünk.* A különbség csak az *ü* jelölésében és a kissé szögletesebb betűkben van, valamint abban, hogy az *u* néha görbe félkarikát kap. A tizenhat éves Bálint ez időben apja mellett volt. Tehát arra gondolhatunk, hogy ennek a levélnek az íródeákja tanította írni a költőt. A deák levelének vége hasonmásban az I. sz. mellékleten.

Van még egy hasonló írás Bálint környezetében, a nála néhány évvel idősebb Pándy Zsigmond lipótújvári udvarbíróé, akivel valószínűleg együtt tanult Nürnbergben, tizenegy éves korában. Pándytól van egy levelünk, amit ő maga írt alá. A M. Nemz. Múz. törzsanyagában: 1585. A levelet, mely Forgách Imréhez szól, teljes terjedelmében közlöm „Az ismeretlen B. B.” című könyvemben. Itt a II. sz. alatt hasonmását adom. A levelet könnyen Bálint tollából valónak vehetnők, annyira azonos az írás típusa. De a magánhangzójelölésben Pándy eltér Bálinttól: Pándynál az *ö* mindig *o* vagy *ó* és az *y* fölött csupán egy pontot találunk: *y*.

Mármost meglepetéssel látjuk, hogy az Egerből a véglesi bírákhoz küldött levél, melynek hasonmását Erdélyi Pál közölte (Balassa Bálint 162) pontosan ezeket az írássajátságokat mutatja. Viszont a dolog érthető, ha tudjuk, hogy valóban Pándy Zsigmond képviselte a Balassi-testvéreket legtöbb pörös ügyükben, és híven szolgálta őket élete végéig. Ezek után tehát

ezt a levelet is legfeljebb csak Balassi diktált levelei közé számíthatjuk.

Az ismeretlen divinyi deák, Pándy Zsigmond és Balassi Bálint egy írásiskolát alkotnak.

Balassi Bálint anyja, Sulyok Anna írása egészen elütő típusú (levele hasonmásban ERDÉLYI PÁL i. m.). Nyelve gyengén ő-ző: *erdomeyert* = *érdömeiért*, *oroke* vagy *oroke*, *eg zorys*; viszont ő sem í-zik. Az ő cs = chs jelölésével egy egri íródeáknál találkoztam: *bechs* (= *Bécs*).

Bornemisztát is ki kell zárunk Balassi Bálint írásmes-
tereit közül, vagy jobban mondva: hatása csak egészen fiatal
korára szorítkozik, mert a Volaterranus-könyvbe beírt sorok
típusa és hangjelölése — Bálint akkor valószínűleg csak tíz
éves volt — a későbbi helyesírásától lényegesen elüt (Az
kigelmed (?) *tanituania Balasi Bálint*). Bornemiszta írásában
feltűnik a cs jelöléséül használt cz, a sok szóvégi k helyett
használt c és a v helyett használt ű, valamint a félkarikás o:
czac, *hiúec*, *úittoc*, *kölczegel*. A gy helyett pontos g van ebben:
ug, *hog*. A Bálintnál oly gyakori th, ű, w teljesen hiányzik
nála; *testi*, *lelki*.

Végleges írását Bálint tehát sem apjától, sem anyjától,
sem Bornemisztától nem tanulta, hanem talán attól a deáktól,
aki apja divinyi levelét írta. Szép kiírt német betűvetése (az
első 1577-i levelében fordulnak elő ilyenek) arra vall, hogy a
német hatást sem kell kizárunk: ez azonban éppen a magyar
hangjelölést nem magyarázza meg.

4. Már az idézett példák is mutatják, milyen romlott
szövegben maradtak ránk az első nagy magyar költő művei.
Tehát ha egyszer a Sajókazán hozzáférhetetlenül lappangó
kódexhez hozzájutunk, vagy legalább is fényképmásolatot kap-
hatunk róla, ezt a kódexet előbb a maga eredeti alakjában
kell kiadnunk, mert a javítási hozzávetéseknek tág tere nyílik,
s utána meg kell kísérelnünk az eredeti szöveg helyreállításá-
nak munkáját. Itt a rímek, asszonánckok, a szövegösszefüg-
gések és a szórványosan előforduló régi változatok támogat-
hatják a kéziratokból nyert tanúságokat.¹

De még a kezünk között levő leveleket is hibásan közöl-
ték a kiadók. Bemutatok egy levélrészlet szembeállítva az úgy-
nevezett modernizált kiadást (DÉZSI II, 493) meg az eredeti
szöveget. A levél a Nemzeti Múzeumban őrzött családi levél-
tárban van (Országos Levéltár).

<i>Eltig való szolgálatomat</i>	<i>Eltigh valo Zolgalathomoth</i>
<i>ajánlom kegyelmednek, mint</i>	<i>ajjanlom kegk mynth Byzo-</i>
<i>bizodalmas uramnak bátyám-</i>	<i>dalmas Vramnak Batjám-</i>

¹ A körmendi kéziratok és Batthyány Ferenc udvarló leveleiben előfor-
duló szövegek tanúságait az EPhilKözl. 1943. I. füzetében közlöm.

nak. Istentől kívánok kegyelmednek mindazokkal, azkikkel kegyelmed kívánja, minden lelki, testi jókot. Haza jöttemben találám egy embere-met elől, ki leveleket hoz volt utánnam. Az levelek között Istvánffy uram azt írja, hogy Turzó Elek erősen tudakozik az Cancelláriákon, ha Császár nálam hagyja-e Újvárat, vagy nem? s írja azt is, hogy gondolhatom, hogy nincs ok nélkül, annakokáért hogy gondot viseljek és résen legyen az filem, azmire gondolnom kell. Ez dologban én nem tudom, mit imputálhatna az az Turzó uram tudakozása minekünk? Mert nem találám ő nem tudja, hogy atyám halála után 12 esztendeig engedte az fejedelem birnunk; azért ha mit kellene cselekednünk egyebet is, kegyelmednek megszolgálom, kegyelmed adja tudtomra, hogy mindketten kárt ne valljunk. Ugyanazon ember hozta levelek között találám az Miskolczy vincelérnek egy le[ve]lét, melyben azt írja, hogy Kövér Ferenc az házat elbőcsültette és wicznek et is elment foglalni. Miérthogy sem Szénády István, sem az prokátor semmit nem ír felöle, még én nem hihetem mindezt által ugyan Rosenberckről megírák vadászának, hogy feljöjjon.

nak. Istenteől kívánok kegyelmednek mindazokkal az kikkkel kegyelmed kívánja mindé lelkij Testij jókhooth. Haza jöttemben találám egy emberemeth elől, ky[ben azt: törölve!] leweleket hoz wolth wthannam, Az lewelek közöth Istvánffy uram azt írja, hogy Turzó Elek erősen tudakozik az Cancellariakon, ha Chasár nálam hadthaé wýwarath wagý nem: s. Iria aztis hogy gondolhatom [mý: törölve!] hogy nýnch oknélkül, Annakokaérth hogy gondoth wýseljek, es reffen legien az fýlem, az nýre gondolnom kel. Ez dologban en nem tudom mýt Importalhatna az Twrzo uram twdakozasa mýnekünk Merth nem találám ő né twdgia hogy atyám halála wthan 12. estendeýgh engedte az fejedelem býrnunk: Azerth ha mit kellene chelekednünk egiebetis ^{k^{dk}} megzolgalom ^{k^d} adgia twdtomra, hogy mind ketten káárt ne walýwnk. Wgian azon ember hozta lewelek közöt [is: törölve!] találám az miskolczy (beszúrva!) wynczelernek egy leweleth, melyben azt írja hogy keőwér ferencz az hazat el böchwültette es wizneket is elment foglalni: Miérthogy sem Zenasý Istwan, sem az p[ro]cator semmýt nem ír felöle, Még en Nem hýhetem, mýnd az által wgian Rosonberckről meg Írák Radossanak hogy fel jýjjon,

Egy aránylag rövid szövegrészben öt olvasási hiba szállott tehát nemzedékről nemzedékre ERDÉLYI PÁL (Irtört.Közl. 1899.) közlése óta. A legsúlyosabb, hogy *Deli Radossá-t*, a Balassiék vitéz emberét, ki annak idején egyedül menekült meg Divinyből, *vadász-nak* olvasták ... Ugyanígy olvasták a szolnoki pasa

Sasvár (Balassinál: *Sahşwacar*) nevét *Sah Szinan*-nak (DÉZSI II, 583). Ugyanitt a *wárballasth* más *szokás*-nak, az *élelsth étélés*-nek (?) olvasták. TAKÁTS SÁNDOR közléseinek hibáira már másutt rámutattam.

Második például idézem a 9. sz. levelet, melynek hasonmását a III. sz. mellékletként adom.

Nagifagos wrfj, nekem igen jo megh hyth Byzodalmas uram: Isten adgia megh .N^k. valamjth .N^d. klywan, ha zjnte az Stalmafter leanya lezis.

Bechbe letemben kereseth jth .N^d. lewelewele .N^k. egyk solgaja, skatulathis hozoth wolth, negy pechetesth hifem, kyth chak meg mwatoth, a Galenus zabafu zolgamnak Ag Markusnak f. megh wifa wytte magawal, Az az am hogj chak mwatatha nekj, mjnth Isten, Igereth feoldeth Mofefnek, de nem engette hogy orolheffunk nekj: Ha [th] .N^d. akaratyabol mjelthe, ertem az okath, tudnylik, hogj awal hyyon, mjnth egy kyaltowal .N^d. Wywarba, de melég awal .N^d. arra Nem wefen.: Nagd el mente wthan, Jwtottak wala, walamj wy wersek elmemre, Posedarzkynak attam, .N^d keerje el theole, Nem roßbak byzony, az mjnth en gondolom, ha .N^d. az gywreoth fwlyjanak megh kuldenel, byzonyj oly werseket kulldhetnek, hogy az Stalmafter leanyanak (ha erthené am) megh jmelyednek az gjomra beléé mjatta:

Wy hyrth semmjth .N^k. nem jrhatok, olyath, ky öröm wagj banath lehetne [Nágk], hanem chak ezth ha meg Irom, hogj az en Roh lowamoth, es fako lowamoth en týzenkeetaz forjnton adam el egy Nemeth vrnak [az] keeth zazaath, wgjan lth meg ada benne, az ezeréth othon adgia megh hazamnal, merth oda Jw az lowakerth welem: etc. Mihenth oth megh adgya az áárráath, ottan Erdelbe megyek enmagamys lowath wenny esmeth az penzel: Es az wén Czýgan kynth, chak che-relefel eelek ezwth merth lathom hogj a Jo kyralnak nem kellek: etc. Isten elteffe Nagoth, etc. S. mynden dolgodba adgyon Jo wegeth: Irtham Pofomban, .21. Martj. 4^o .93^o.

.N^d. Jo akaro zolgaja

A mjgh él

a balaffy baljnth D B G

Az eredetivel való összehasonlításból az eddigi közlésnek (DÉZSI—TAKÁTS II, 597) számos tévedése derül ki. Az eddigi kiadásokban Az *Márkus* áll *Ag Márkus* helyett, *kiáltás*-t olvasunk *kiáltó* helyett. — A TAKÁTS olvasta *Posedaczky* helyett az eredeti szöveg világosan *Poszedarzky*-t ad. A rossz olvasat eddig eltakarta előlünk, hogy a költő a humanista Torquatus néven ismert Posedarzskiak egyikével volt olyan bizalmas viszonyban, hogy neki adta át frissen költött versét, talán mert ez igen érdeklődött már addig is a magyar renaissance nagy költője iránt. Talán azzal a Joannes

Aquilius Torquatusszal van dolgunk, aki 1595-ben a győri győzelem után dicsőítő verseket írt Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemehez, mecénásához.¹ A család a dalmáciai Posedarje községből származik. — Különben TAKÁTS—DÉZSI közléséből egyes szavak kimaradtak, másokat átírtak más alakba stb. Az átírást nem számítva körülbelül egy tucat súlyos közlési hiba szerepelt az eddigi kiadásokban.

Ebben a levélben is jól megfigyelhetjük a költő írását jellemző szórványos *é, éé* és *á, áá* betűket.

A levélben az *etc.* jele, mint máskor is a XVI. században, a mai gondolatjel szerepét tölti be.

Látjuk, megjött az ideje, hogy a nagy költő műveit és írásait betű szerinti kritikai kiadásban adjuk át végre nemzetének. Ha ma élne, ma másolója és kiadói elméjének „csontos porázát” emlegetné...

Vajjon milyen nemzeti mozgalomra lenne szükség, hogy a kódex jelenlegi tulajdonosa végre kezünkbe adja a nagy költő szellemi hagyatékát?

ECKHARDT SÁNDOR.

Sólyom, karvaly.

Mostanában jelent meg VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB „Magyar solymászmadarnevek” című munkájának második része; — az első része pár évvel ezelőtt látott napvilágot.² Bár a munka szerzője nem nyelvész, hanem ornitológus, és így feladata a madárnevek kutatásában a leírás, az egyes nevek használatának, az egyes nevekkel jelzett madárfajoknak a leírása: műve mégis tulajdonképpen történeti érdekű, — nagy buzgalommal, széleskörű irodalmi ismeretek alapján összegyűjtött gazdag névanyaga pedig magától kínálkozik a nyelvész számára történeti kutatásokra. Nagy örömmel olvastam én is VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB munkáját, és ennek az olvasmánynak az eredménye a következő két szómagyarázat.

Sólyom.

A *sólyom* szóra az OklSz. az első — tulajdonnévi — adatot 1216/1230-ból nyújtja: Pousa filio *Sovlum*. 1229-ből való ez az adat: „Pousa filio *Soulum*”; 1231/1257-ből ez: „Posa filio *Solum*”. Később sok adatunk van a szóra a *Sólyomkő* névben:

¹ A Torquatusokról a horvát Akadémia szótárában van említés (MELICH JÁNOS szíves közlése). A dicsőítő versgyűjtemény egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban: „Elogium in honorem ... Sigismundi ... Scriptum à Ioanne Aquilio Torquato D. post Iaurinum occupatum. Bartphae.”

² SCHENK JAKAB, Magyar solymászmadarnevek. I. Turul-zongor-kerecsen. Bp., 1939. (Kny. az Aquila XLII—XLVI. 1935—1938. kötetéből.) — VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB, Magyar solymászmadarnevek. II. Befejező rész. Bp., 1942. (Kny. az Aquila XLVI—IL. 1939—1942. kötetéből.)

1272: *Solumkou*; 1389-ben megjelenik a *Solyom(keu)* alak. A *sólymos* származék is előfordul már a XIII. században (*Solumus*, *Soulumus*). A *sólyom* másik származéka a *solymár* (MELICH JÁNOS: MNy. XXVIII, 18; GYALLAY DOMOKOS i. h. 115).

Ezek szerint az adatok szerint a szó története a magyarban egyszerű és világos; *solum* > *sól(y)om*; pontos jelentésében sincs semmi kétség, — a 'vándorsólyom, a falco peregrinus' jelölője (VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB i. m. II, 6).

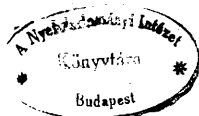
Ami az eredetét illeti, azt tartjuk róla, hogy ismeretlen eredetű. VÁMBÉRY próbálta a törökből megmagyarázni, de magyarázatát GOMBOCZ nem fogadta el. VÁMBÉRY magyarázata eredeti alakjában „A magyarok eredete“ 293. lapján olvasható: „a magyar *sólyom* a törökben *čojlu*, *čajlak* és *čajlau*.“ Már GOMBOCZ mondotta, hogy itt először is egy furesza tévedés van: a *čojlu* alaknál VÁMBÉRY BUDAGOV szótárának egy helyére hivatkozik, de az illető helyen nem *čojlu*, hanem *čovli* és *čavli* alak található. Azután azt is helyesen állapítja meg GOMBOCZ, hogy más szó a *čavli* 'fiatal sólyom' és más a *čajlaq*, *čajlan* 'héja'. Abban azonban már nem érthetünk egyet GOMBOCZcal, hogy „a magyar *sólyom* hangalakját egyik sem magyarázza meg“. — GOMBOCZ véleményét általában elfogadták. BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótárában is azt találjuk, hogy a *sólyom* „ismeretlen eredetű; török származtatása — vö. pl. csagatáj *čajlan* 'kánya, ölyv' — nem fogadható el.“

Ezzel szemben úgy látom, hogy a török *čavli* jelentésben is, hangalakban is megfelel a magyar *sólyom*-nak.

A török szó már a Qutadyu Biligben megvan (117:3), mégpedig a *Čablī Bäg* méltóságnévben; van ugyanott egy *Čayrī Bäg* méltóságnév is, melyben a sólyom egy másik neve, a *čayrī* szerepel (Kāšyarī). A. Z. VALIDI TOGAN „fővadászmester“eknek mondja őket, szeldzsuk adatokkal való összevetés alapján (Ibn Faḍlān's Reisebericht 260, 261). Ez az adat fontos hangtani szempontból, régi *b*-je miatt, melynek szabályosan felel meg a következő adatok *v*-je.

A legfontosabb adat Mahmud al Kāšyarinál található: *čavli* 'sólyom' (így BROCKELMANNnál; betűszerint Kāšyarinál: „*čavli* 'šāhin'“ = falco peregrinus). Ezenkívül megvan még a szó a csagatájban és az oszmánliban, mindkét nyelvben *čavli* (csag. *čavli*) alakban 'fiatal, még betanítatlan sólyom vagy héja; karvaly' jelentéssel (RADLOFF, REDHOUSE, ŠEJX SULEJMAN; PAVET DE COURTEILLENél: *čavli* 'petit des oiseaux; faucon'; bizonyára idetartozik még: turki Ross *čuli* 'an eagle or vulture'¹). VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB említi (II, 5) egy orosz

¹ E DENISON ROSS, A Polyglot List of Birds — Turki, Manchu and Chinese: Memoirs of the Asiatic Society of Bengal. II (1907—1910.), 271. 61. sz.



ornitológusnak, DEMENTIEVnek azt az adatát, mely szerint a 'héja' neve Turkesztánban *čauli*.

Ami a hangtani megfelelést illeti, a török *č*-nek szabályosan felel meg a magyar *s*-, mint ahogy a török *čiyit* > magyar *sajt*, török *čariq* > magyar *saru*, török *čatir* > magyar *sátor* szavak mutatják. Szabályos a török *ab* > *av* hangkapcsolatnak magyar *ou* > *ó* megfelelése is, mint a török *čavqa*-nak megfelelő magyar *csouka* > *csóka* szóban (párhuzamosan fejlődött a török *āv* hangsoport is a magyarban, amit itt ma *ő* képvisel, mint a *kőrő* < török *käbräk*, *gävräk* szóban).

A *sólyom* *l* > *ly* hangjáról nincs mit mondani. A második szótag magánhangzója szabályos *u* > *o* fejlődést mutat, s az *u* eredetibb *i*-re megy vissza, mint sok más példában.

A török *čavli* és a magyar *sólyom* tehát hangtanilag is megfelelnek egymásnak, csupán a magyar szóvégi *-m* szorul még magyarázatra. Ez az *-m* közismert ősmagyar kicsinyítő képző. MELICH JÁNOS mutatta ki ilyen példákban, mint *Detrehem*, *Somogyom*, *Bolgárom*, *Kozárom*, *Soltum* (1390.), *Töhötöm*. (MNY. XXI, 126—7). Közszóban is megvan, így az *orom* (I. ZSIRAI MIKLÓS: MNY. XXIII, 310), a *vérmes* (GOMRO CZ ZOLTÁN: MNY. I, 167) és a *sulyom* szóban (PAIS DEZSŐ: MNY. XXII, 135).

Karvaly.

E szó régi alakjai az OklSz. szerint a következők: 1265: *Corvulus* potoka (uo.: *Solumus* potoka; 1323: *Korulus* hn.; 1324: *Korulk* uth; 1412: *Vnum* Nisum quod wlgo *caruul* dicitur; 1454: *Karulyws* hn.; 1501: *karul*; 1506: *Karwalyos* szn.; 1548: Üöttem ket rezharangot *karuolra*; 1668: *karuly*; 1760: *karuly*. A Schlägli Szójegyzékben *carul* 'nisus'. A NySz. *karvoly*, *korvoly*, *karoly*, *koroly*, a MTsz. *kara*, *kará*, *karaj*, *karuj*, *karvó* alakokat ismer.

Egy régi magyar *korvul* és egy *korul* alak van tehát előttünk, amelyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a régi *urvus* > *orvos* az *urus* alakhoz, vagy mint az *orv* szónak *v*-s és *v* nélküli alakjai (*oroz* stb.). Mindenesetre feltűnő, hogy a XIII. és XIV. században csak a *korul* alak jelentkezik; de ennek különös fontosságot nem tulajdoníthatunk, a szó eredeti alakja kétségtelenül *v*-vel hangozott.

A jelentést illetőleg egyhangú a források vallomása, a *karvaly* jelentése 'nisus — Sperber'.

VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB könyvének a karvalyról szóló fejezetét olvasva megüti az ember szemét a karvalynak török „*karghai*“, „*kirguj*“ neve, melyekkel a szerző egyezteteti is a magyar *karvaly*-t, illetőleg valószínűnek tartja a magyar *karvaly*-nak az említett török alakokkal való egyezését (II, 66). Megjegyzendő, hogy MUNKÁCSI BERNÁT egy feltett régi török **qaryul* alakon át már az ÁKE-ben egyeztetette a magyar *karvaly*-t a török *qır;aj* madárnévvel és változataival.

Bár tehát az ötlet régebben felvetődött, elismerésre nem talált. A zavart — mint a *sólyom* esetében — az okozta, hogy a jelentéstani és hangtani kritériumok figyelmen kívül hagyásával több hasonló szóval egyeztetették a *karvaly*-t, s ezek között azután elsikkadt a török *qıryaj*-nak a magyar *karvaly*-lyal való helyes egyeztetése.

VÁMBÉRY „A magyarság eredeté”-ben a török *qarqara* ’harkály’ (helyesebben ’kócsag, daru’), továbbá a *qırqaul* ’fácán’ szóval egyezteteti a *karvaly*-t, majd „A magyarság bölcsőjénél” című munkájában a török *qarğa* ’holló’ szóval. MUNKÁCSI az idézett helyen a török *qıryı* ’karvaly’ szóval először a magyar *herjó* szót egyezteteti, mely a régi magyarban ’fogoly-madár’ jelentésű, s egy kétes adat szerint ’héja’. MUNKÁCSI fejtegetéseihez GOMBOCZ szolt hozzá (NyK. XXXVI, 475—7), a nélkül azonban, hogy észrevette volna azt, ami MUNKÁCSI cikkében használható. De ezen nem csodálkozhatunk, mert GOMBOCZ ebben az időben még másképp gondolkozott a török *i* ~ magyar *a* megfelelés dolgában, és a szövéget sem gondolta megmagyarázhatónak.

Hogy a kérdésben világosan lássunk, először állítsuk össze a szóbanforgó madárnév török megfelelőit. Erre a szóra több adatunk van, mint a *sólyom* török megfelelőire, s e mellett több alakváltozat is mutatkozik.

A sort Mahmud al Kāşarî kezdi: *qıryuj*, *qarşuj*, *qırquj*, *qarquj* = arab *bāşaq*, melynek jelentése rendesen ’karvaly’.¹ A *qıryuj* alak Kāşarî művén kívül még a mongolban van meg, azonkívül — mint török adat — a mongol és török anyagot együtt tartalmazó Muqaddimat al-adab-ban, továbbá Ross idézett jegyzékében (*qırghuy* ’the common sparrow-hawk — accipiter nisus’, 275. l. 77. sz.). Más török emlékekben vagy nyelvjárásban nem találom, de szabályos *qıryıj* változata nagy területen megvan: CC. GRÖNB. *qıryıj* ’Sperber’, turkom. ALBOR. *qıryıj* ’ястребъ (héja, karvaly)’, kaz., kirg., tel., kar. RADL. *qıryıj* (kar.) ’Habicht’; (kaz.) ’falco nisus — Sperber’; (kirg., tel.) ’eine kleine Habichtsart (die sich gut zur Jagd eignet)’; kumük NÉM. *qıryıj* ’sólyom’, hangátvetéssel: bask. PRÜHLE *qıjıır* ’kisebb sólyomféle’.

A szövégi -j nélkül: Ibn Müh. *qıryu* ’karvaly’; ZAJ. Man. *qıryı* ’karvaly’; csag. RADL. ŠSul. *qıryu*, csag. ZENKER *qıryı*; azerb. GANIEV قرقى *kırgi*; oszm. SDD.² *qırgı*. A csagatáj és oszmánli szavak jelentése ’karvaly’, de néha más sólymásmadarak jelölésére is használatosak; az azerbajdzsáni szó jelentése ’héja’. Itt említem meg a csuvas alakot (PAAS.): *zarzi* ’valamely ragadozó madár, ölyv: fogdos egereket’.

¹ Vö. BESIM ATALAY török fordítását: III, 241, 2. j. PELLIOU: BullSchoolOrStud. VI, 571.

² A „Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi” című oszmánli tájzótár címének rövidítése. (Istanbul, I. A—D, 1939.; II. E—K, 1941.)

Háromszótagos alakok: Abū Ḥajjān *quruyī* 'karvaly' (első szótagbeli *u*-val), csag. (PAVET DE COURTEILLE) *q. rayu* 'épervier, oiseau de proie' (uo. *qir̥yu* 'épervier, oiseau de proie').

Van azután a szónak egy megint más típusba tartozó változata, egy második szótagbeli szabályos váltakozással, melyet magyar szempontból különösen fontosnak tartok. Ez az alak a *qir̥yaj*: szag. RADL. *qir̥yaj* 'falco apivorus — копчикъ'; kturk. RADL. *qir̥yaj* 'ein kleiner Raubvogel'; özb. ACHMEDŽANOV—IL'JAZOV (1931.) *qir̥yaj* 'копчикъ'; oszm. REDH. *qir̥qav*, *qir̥yaj* 'a sparrow-hawk (karvaly)'. Van olyan alakunk is, melynek első szótagjában *a* van: kturk. *qar̥yaj* 'accipiter nisus' (J. SCULLY, Shaw szótárának függelékében).

Hogy mindezek a szavak összetartoznak, hogy ezek mind a karvaly török nevének változatai, abban kételkedni nem lehet.

És az is bizonyos, amint már MUNKÁCSI mondotta, hogy a magyar *karvaly* is ebbe a szócsaládba tartozik, illetőleg, mint VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB nem nyelvész létre helyesebben feltette, hogy a *karvaly* a török *qir̥yaj*-féle alakokkal hozható kapcsolatba.

Nekem is ez a meggyőződés. A török szó első szótagbeli *i* hangjának magyar *a* megfelelése szabályos; ezt a megfelelést látjuk a *šajt* ~ török *šeyt* és *gyalom* ~ török *jilim* szókban is. GOMBOCZ a BTLw. írása idején ezt, a hangmegfelelést, illetőleg ezeket a szómegfeleléseket kétesnek tartotta (i. m. 151), de később, PAASONEN megjegyzéseinek a hatása alatt (NyK. XLII, 57—8) megváltoztatta a török *i* ~ magyar *a* megfelelésre vonatkozó véleményét.

A török *γ* hangnak szabályosan felel meg a magyar *v*; ilyen megfelelést találunk a magyar *orv*, ősmagyar **urvu* szóban, melynek *or̥i* > **or̥i* a török megfelelője.¹

Fogas kérdés azonban a magyar szóvégi *-ly* a török *-j* helyén. És erre nem is tudtam volna feleletet adni, ha LIGETI LAJOS nem közli velem, hogy ő a török *turumtaj* ~ magyar *torontál* egyeztetés esetében a szóvégi *-j* ~ *-l* megfelelést szabályosnak tartja, mely magyar fejlődéssel magyarázható, sőt hogy ő a *karvaly* magyarázatát is évek óta készül megírni, s e szó végének kérdését is idetartozónak gondolja. (Mikor az utóbbit közölte velem, cikkem már meg volt írva, s nem állhattam meg, hogy a *sólyom*-mal együtt ki ne adjam.) Erről tehát én nem beszélek.²

¹ Vö. MÉSZÖLY: MNy. XXIV, 32—3.

² Nem lehetetlen, hogy a török *qir̥yu*, *qir̥ytj*, *qir̥yaj* 'karvaly' stb. a *qir̥* 'szürke' szó származéka (a madár színe ennek nem mond ellent, a karvaly fő-színe a szürke), de azért nem hiszem, hogy a magyar *karvaly* egyeztethető volna az ó-oszmánli (ZAJ. II) *qir̥yil* 'grisaitre, chargée d'années', Kāšyarī 'am Beginn des Greisenalters stehend', HOUTSMA 'Greis' szóval, mely a *karvaly ly*-jét megmagyarázná. ROSS (i. c. 275) lehetségesnek tartja, hogy a *qir̥ghuy* a *qir̥* 'törni' származéka.

A *karvaly* török megfelelője a szláv nyelvekbe is eljutott, BERNEKER szerint még az ősszláv korszakban (SlavEtWb. I, 570). BERNEKER ősszláv *korguj* alakot vesz fel, melynek az egyházi szlávban *kraguj* 'accipiter', a bolgárban *kragúj* 'Falke', a szerb-horvátban *kràgūj*, *kragújac* 'Falke; Geier', a lengyelben *krogulec* 'Sperber' stb. szavak felelnek meg. Ezekhez az alakokhoz a magyar *karvaly*-nak természetesen semmi közvetlen köze sincs.

*

Közismert dolog, hogy a sólymászata a törököknek igen kedves foglalkozásuk volt.¹ De arra is vannak adataink, hogy a törökök terjesztették a vadászatnak ezt a fajtáját más népeknél is. VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB művéből kiderül, hogy a török sólymászmadárnevek több nép nyelvében elterjedtek, s az erre vonatkozó adatokat még kétségtelenül lehetne szaporítani. Lássunk néhány esetet. A török *toyrul* szó, mely egy kitűnő sólymászmadár neve, elkerült a perzsába, az arabba, a magyarba (I, 287); a *soŋqur* sólyomnév a XII. századtól kezdve általánosan ismeretes az Ural-vidéktől Kelet-Ázsiáig és Szibériától Egyiptomig (I, 307²); a *ĕaqir* sólymászmadár-név megvan az arabban (II, 22, 28); a *turumtaj* megvan a hinduban, perzsában; a *qarĕiya* 'ölyv' megvan a mordvinban (II, 57); a *karvaly* nevének most tárgyalt török megfelelője — mint láttuk is — megvan szláv nyelvekben (II, 64—6).

A magyarban a török sólymászmadár-nevek közül megvan a *sólyom*, az *ölyv*, a *turul*, a *torontál*, a *bese*, a *szongor* és a *karvaly*. Hét török eredetű sólymászmadár-névünk van tehát. Világos ebből, hogy azok közé a művelődéstörténeti tárgycsoportok közé, melyekről régi török jövevényszavainkkal kapcsolatban beszélni szoktunk, fel kell venni a sólymászata is.

NÉMETH GYULA.

-dēs összetett gyakorító képzős igéink.³

XV. sz.

1. *pēkdēs*. — „Mynd karomlak ees *pekdeseg* . . .“ Apork. 171 (NySz.; a kódexekből még van néhány példa a *pēkdēs*-re, a -dēs képzős alakok azonban nagyobb számban fordulnak elő; szótáraink nem ismerik). — Vö. *pēk* XV. sz. el. (NySz.); *pēkd* SermDom. (NySz.); *pōkdēs* a -dēs-nél.

¹ A. v. LE COQ dolgozatait a török sólymászatról nem tudtam megszerezni (Baessler-Archiv IV [1913.], 1—13, VI [1917.], 114—7; vö. SCHENK JAKAB i. m. I, 340).

² MUNKÁCSI szerint a *soŋqur* perzsa eredetű (l. NyK. XLVII, 309—10).

³ L. MNy. XXXVII, 309—20.

XVI. sz. és N.

2. *csipdēs*. — „... ő *chypdesesők*“ SzékK. 349 (vö. Nyr. XXXV. 6) | 1533: „Adot űnekyk az ilű isten *cypdesit*, furdalo lelket...“ Komj: SzPál. 84 (NySz.; még több példa egész a nyelvújításig) | *Tsipdesem* 'peruello, vellico' CAL.; SZIKSZAI | *Czipdefem* 'ua.' MA. | *Tsipdefem* 'ua.' PP. | *tsipdesni* SzD. 1792. *Tsipkedni* al. | *Tsipdesni* 'oft zwicken; oft ftechen' MÁRT. 1807. | *Tsipdesni* SI. *Tsipdelni* al. | *Tsipdes* KASSAI V, 196 | *Csipdes* 'öfter zwicken, zwacken; sticheln' Tzs. *Csipdel* al. | *Csipdēs*, *Csipdēsés* CzF. | *Csipdes* 1. 'többször csip'; 2. 'a. é. valakiről jelenlétében célzólag, gyanúsítólag beszél, vagdalkozik' BALL. | *csipdes* 'csipked' KB.³ | *csipdes* 'többször csip' BALASSA | *csihdēs* zilahvidéki nyj. (Nyr. XXVII, 543: „a -kod, -kēd, -kōd helyett inkább a -dos, dēs, -dōs járatos“) | 1788: „*tsipdesni* Tiszáninnen szó“ SZAICZ L. (vö. MNy. V, 239) | „*csipdesték* a lábikráit“ Makkai: AzÉF. 280, ez alkalmasint -des képző lehet | „A gágogó ludak körülvették, pendelyét *csipdesték*“ Kodol. 707. — Gyak.: DebrGram. 166; ElabGram. III, 96: *tsip-des* 'pervellit, vellicat' a *tsip* 'pungit, carpit' igéből; VERSEGHY 217; FOGARASI 265; CzF. 52, 131, 124: *csipt-ēs*; RIEDL 156; SZVORÉNYI 255: *csipd-es*, 258 *csip-des*; KÖRÖSI i. h.; TMNy. 412; VISKI (NyF. XXXII, 24; a tordai nyelvjárásról lévén szó, ez a példa nyílt *e*-vel is lehet); CSANÁDY i. h.; NyH.⁷ 66. — Fgr. (NyH.⁷; EtSz. I, 1081—2; BÁRCZI). Vö. *csip* szárm. 1208. (EtSz. I, 1079); egyéb gyak. vö. EgyszGy. 197; *csipdes* (MNy. XXXVII, 311), *csipdoska* (MNy. XXXVII, 317), *csipdez* (PannhFőiskÉvk. Új foly. II.); *csipdēz* a -dēz-nél.

3. *ēldēs*. — „Byryad *eldeseeknek* fyayth; posside filios mortificatorum“ KeszhK. 208, KulcsK. 198 (NySz.; a még idézett három régi nyelvi példa -dōs képzős) | 1744: „... *ēldesnyi* Tistartó tudtával...“ (OklSz.; ez az adat esetleg nyílt *e*-vel olvasható, bár az OklSz. zárt *ē*-vel közli) | szótáraink nem ismerik. — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *el* 'töten' a XVI. sz.-ban többször is (NySz.); *ulud* alakban ÓMS.; *ōldōs* a -dōs-nél, *ōldōz* a -dōz-nél.

4. *lēpdēs*. — 1592: „Lassan lassan előb *lepdesic* vala“ Cserényi: PersF. 39 (NySz.) | XVII. sz.: „... a veszedelmesen kiáradott Prut vizén én menék a pogányok néztére... *lēpdes-vén* által az irtózatoss nagy vizen“ TörtT.² IV, 206 (vö. NySz.) | szótáraink nem ismerik. — Gyak.: CzF. I, 128: *lēp-d-ēs* = *lēp-ēd-ēs*, 137: *lēp-d-es*. — Vö. *lēp* XV. sz. (NySz.); *lēpdēz* a -dēz-nél.

¹ Erre a nyelvjárásra vonatkozólag a teljesség kedvéért meg kell említenünk LÁSZLÓ GÉZA észrevételét: „Az *e* küzd itt már a zárt *ē*-vel annyira, hogy néha, amelyik szóban az egyik *ē*-t hangoztat, a másik kizárólag csak *e*-t használ.“ (Nyr. XXVII, 443, vö. még i. h. 489—91.)

XVII. sz. és N.

5. *érdēs*. — „Jó Szirmay István *éresvén* [’utolérvén’] nyomukat“ Kőszeghy P. III, 6:28 (Nyr. XLIII, 356) | *Erdefem* ’Pertingo, Palpo. Tango frequenter’ MA. | *Erdefem* ’ua.’ PP. | *érdefem* SzD. 1784. | *Erdesni* ’oft berühren, oft anrühren’ MÁRT. 1807. | *Erdes, érdesi* ’Pertingit, palpat, tangit frequenter’ KRESZN. hivatk. MA.-ra | *Érdes* ’Frequenter tangit’ KASSAI II, 103 | *Érdes* ’öfters berühren’ Tzs. 1838. | *Érdēs* ’Valamit gyakran ér, érint, tapint, illet.’ „Olyan képzésű, mint: *tépdēs, verdēs, mardos*.“ *Érdēsés*: CzF. | *Érdes* ’gyakran, megérint megillet’ BALL. — Gyak.: TMNy. 412; EtSz. (I, 1592). — Megfelelőit a magyarsággal még a honfoglalás előtt érintkező török nyelvekből lehet kimutatni (vö. EtSz. I, 1595; továbbá: Nyr. LIX, 59 kk.; Viritt. XXXIX, 49 kk.; i. h. XL, 106 kk.; FUF. XXIV, 253; NyK. L, 375 kk.; BÁRCZI 65; Viritt. XLI, 143—4). Vö. *ér* ÖMS.; egyéb gyak. vö. EgyszGy. 198; *érdēz* a -*dēz*-nél, *érdēg* a -*dēg*-nél, *érdēk* a -*dēk*-nél; stb.

6. *esdēs*. — *Esdes* ’eseget, el-elesik’ Háromszék m. (MTsz.; a szót VASS JÓZSEF közölte Háromszékből NyK. III, 10 a következő megjegyzéssel: a *bukdos, bukdácsol* itt nincs szokásban) | *E/defō* ’Casabundus’ MA. | *E/desō* ’ua.’ PP. | *Esdesni* ’oft fallen’ MÁRT. 1807. — Gyak.: SIMONYI (NyK. XVI, 248; *esdēs*); KÖRÖSI i. h.; TMNy. 412. — Fgr. (NyH.⁷; EtSz. II, 39). Vö. *esik* JókK.; egyéb gyak. vö. EgyszGy. 198; *esdik* Thaly (NySz.); *esdēg* a -*dēg*-nél, *esdēk* a -*dēk*-nél; stb.

7. *nyeldēs*. — 1618: „Hallottác, hogy pénzt *nyeldesett* vólna el“ MA. Scult. 817 (NySz.; egyetlen példa) | „*Csókdosni*: mint *nyeldes, verdes*“ Kaz. 1814. (NyŰSz. I, 39) | *Nyeldesni* ’nach einander verschlingen’ MÁRT. 1807. | *nyeldes* ’nacheinander verschlingen’ KB.³ | *nyeldes* BALASSA | „... *nyeldesték* könnyeiket“ Kodol. 379. — Gyak.: CzF. 128: *nyel-d-ēs* = *nyel-éd-ēs*; KÖRÖSI i. h.; TMNy. 412: hivatk. Merényi: SajóvNépm. I, 23; CSANÁDY i. h.; NyH.⁷ 66; „A *nyel* gyakorító alakja“ BALASSA. — Fgr. (NyH.⁷). Vö. *nyel* JókK. (NySz.); *nyeldes* (MNY. XXXVII, 311); *nyeldēz* a -*dēz*-nél, *nyeldēk* a -*dēk*-nél.

8. *rēpdēs*. — 1603: „*Repdesnek* az madarak“ Mih: ÖrökÉ. 111 (NySz.; még egy példa) | *Repdefni* ’volitare’, *Repdesés* ’volitatio’ MA. 1621. | *Repdesni, Repdesés* ’ua.’ PP. | *repdesni* SzD.² *repesni* al. | *Bérepdesni* ’nach einander hineinfliegen, hereinfliegen’ MÁRT. 1807. | *Repdesni* SI. *Repdezni* al. | *Repdes* ’volitat avis’ KASSAI IV, 208 | *Repdes* ’flattn, herumfliegen’ Tzs. 1838. | *Rēpdēs* ’Gyakran ide-oda repül, szállong’. „... képzésre hasonló a *kapdos, csapdos, köpdős, rágdős, fogdos* stb. igékhez“. *Rēpdēsés*: CzF. | *Repdes* ’ide-oda szállong, megszakítva repül’ BALL. | *repdes* ’röpköd’ KB.³ | *repdes* ’ide-oda repül (a madár)’ BALASSA | *repdēs* Palócság (MTsz. *rōpdős* al.) | *rebdēs* (a szeme) ’repes, rezeg a szempillája’ Szalonta (NyF.

LXIX, 40) | a bugaci pásztorok is használják (MNY. XX, 148) | „A libák sápitozva *repdestek*“ Makkai: AzÉF. 212 | „... hogy csakúgy *repdesnek* a hajfonatai“ Kodol. 15 | „... *repdes* a hazakerült fiú elé“ „*Repdeső* karja sűrű akadályba ütközik“ SzülMold. 228, 307 stb. | „... a fák tetején ... *repdesett*“ Uj Idők 1942. I, 140. — Régente a *rēpdēs* helyett *függőget* járta SZILÁDY Z. (MNY. XX, 148) szerint. A keleti székeségben csak *repdēs* (ERDÉLYI L.: MNY. XXIII, 177). A Magyar Helyesírás Szabályai³ 1941. szerint: *repdes* vagy *rōpdős*. — Gyak.: ElabGram. III, 96 „volitat“, est de nomine antiquo *rep* 'ala, volatus'; VERSEGHY 217; CzF.; KÖRÖSI i. h. BALASSA: a *repül* ige gyakorító alakja. — Fgr. (NyH.⁷; vö. még BÁRCZI). Vö. *rēppel* JókK. (NySz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy. 203; *repdes* (MNY. XXXVII, 311), *rōpdős* a -dős-nél, *rēpdēz* a -dēz-nél, *rōpdöz* a -döz-nél, *rōpköd* a -kőd-nél.

XVIII. sz. és N.

9. *tēpdēs*. — 1780: „... *tēpdēsne* ... *Letēpdēsni* ...“ SzD., PM. 105, 82 (NyF. L, 35; vö. NyÚSz.) | *Tēpdēs* KASSAI V, 94 | *Tēpdēs* CzF. | *Tēpdēs* 'ismételve vagy lassanként tēp' BALL. | *tēpdēs* '(öf)ter' reissen, zupfen, mit Gewalt ausreissen' *tēpdēsés* KB.³ | *tēpdēs* BALASSA | „... hogy sülvé *tēpdēsse* a barbárhust“ Makkai: AzÉF. 173 stb. | „... hajánál fogvást meg nem *tēpdēstē*“ Kodol. 139 | „... tudniillik *tēpdēsteti* a szemöldökét“ Fertsek F.: Bábu a polcon 83 | A mai szépirodalmi és értekező nyelvben sokszor találkozunk vele. — BÁRCZI szerint: „valószínűleg fgr. er.“; a NyH.⁷ finnugornak tartja. — Gyak.: VERSEGHY 217; CzF. 128: *tēpd-ēs*; TMNY. 412 (hivat. Jókaira); „A *tēp* ige gyakorító alakja“ BALASSA. Vö. *tēp* XV. sz. (NySz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy. 205; *tēpdēz* a -dēz-nél.

10. *verdēs*. — Verdődöm, A' földet *verdesem*. Kitörlöm, Által *verdesem* PPl. *Pinso* és *Cancello* al. | „Csókdos: mint *nyeldes*, *verdes*“ Kaz. 1814. (NyÚSz.) | *Verdesni* a' szárnyaival 'flattern' MÁRT. 1807. | *Verdesni* 'pulsare' SI. | *Verdes*, *verdesi* KRESZN. hivat. SI.-ra | *Verdes* 'oft, wiederholt schlagen' Tzs. 1838. | *Verdēs* 'Gyakran ver valamit, vereget, verdegel'. *Verdesés*: CzF. | *Verdes* 1. 'verdegél'; 2. 'á. é. hánytorgat, vereget' „ide-oda lelkét úgy *verdesi* baj, gond“ (Ar.) BALL. | *verdes* '(wiederholt) schlagen' KB.³ | *verdes* BALASSA | *verdes* Füzesabony (Nyr. XLV, 89) | „... mint veszett farkasokat, *agyonverdesték*“ Makkai: AzÉF. 170 stb. (Makkai példái lehetnek nyílt -e-vel) | „Szíve vérzön, ifjan és lázasan *verdesett*“ Undset: II. 239 | „... *verdestek* szárnyukkal“ Kodol. 349 stb. | „... dühében ököllel kezdte *verdesni* az oldalát“ SzülMold. 58 stb. | Mai irodalmi nyelvünkben gyakorta találkozunk vele. — Gyak.: FOGARASI 265; RIEDL 156; SZVORÉNYI 259 *ver-d-ēs-g-et*; CzF. 127: *verd-ēs*, a törzsrészben *ver-d-es*; UA. 33; TMNY. 412; NÁSZAI (Nyr. XLV, 89); CSANÁDY i. h.; BALASSA

„A *ver* ige gyakorító alakja“. — BÁRCZI: „er. bizonyt.; kótes fgr.“. Vö. *ver* ÓMS.; egyéb gyak. vö. EgyszGy. 206.

N. és irodalmi nyelv.

11. *lesdēs*. — ∼ 'leselkedik' Komárom (MTsz.). — Ugor (NyH.?). Vö. *les* szárm. XI. sz. (OklSz.); egyéb gyak. vö. EgyszGy. 201.

12. *szegdēs*. — ∼ 'szeldel' Jászság, Nógrád m. (MTsz.). — Gyak.: TMNy. 412 (hivatk. Kaz: Regék 17). — BÁRCZI: „valószínűleg fgr. er.“. Vö. *szeg* XV. sz. (NySz.).

13. *szeldēs*. — ∼ 'szeldel' Jászság (MTsz.) | „Akkor még az új körutak nem *szeldesték* keresztül-kasul Bucurestit“ SzülMold. 572 | „... középén *szeldesi* ketté...“ Híd 1943. április 1. 39. l. — A *szeldes* igét szótáraink nem ismerik, noha az irodalmi nyelvben előfordul (vö. SIMONYI: Nyr. XLVI, 100). — Gyak.: TMNy. 412 (hivatk. BpSzemle III, 160 Jászság). — Fgr. (NyH.?). Vö. *szel* szárm. BesztSzój. (vö. BÁRCZI); *szeldöz* a -döz-nél.

Történeti áttekintés.

A *-dēs* képzőre a XV. századtól kezdve egész napjainkig vannak példáink. Számuk e nagy idő ellenére sem nagy, a népnyelveket is beleértve, mindössze tizenhárom. Az irodalmi nyelv ma is használja őket eredeti művekben és fordításokban egyaránt. Főképpen az erdélyi írók nyelvében fordulnak elő. — Idézeteinket jobbra Kodolányi, Makkai és Ignác Rózsa nyelvéből vettük. A köznyelvi *ē*-vel szemben *e* hangot használó nyelvjárásokból való írók szövegeiből vett igékben a jelzett *-dēs* végződéssel szemben alkalmasint *-des* képzőt kell olvasnunk (vö. MNy. XXXVII, 311). Egyébiránt Makkai nyelve szemléltetően bizonyítja, hogy a széppróza nyelve mennyire elűt az értekező előadásétól. Novelláiban bőven találkozunk népnyelvi képzésekkel, értekezésein pedig észre sem igen lehet venni a népnyelv *e* nemű hatását. Régi szótáraink és a XVIII. század végén nagyobb lendületnek indult nyelvtani irodalmunk is szolgáltat adatokat e képzőre, mintegy jelezve, hogy lépést tartottak az írott és beszélt nyelvvel.

Az idetartozó tizenhárom ige közül a mai irodalmi nyelv leginkább a *tépdēs*, *verdēs*, *rēpdēs* és *csipdēs* igéket kedveli.

Földrajzi áttekintés.

Elterjedtsége nem olyan nagyméretű, mint a *-dos* képzőé. Legtöbb példánk az északnyugatinak nevezett nagykiterjedésű nyelvjárássterület középső részeiről van, továbbá a székelységből, és szórványosan találunk példákat keletről nyugat felé haladva. A Dunántúl nyelvjárásai az adatok hiányzó vallomása szerint nem élnek ezzel a képzővel. A veszprémmegyei Nagykamondon például sohasem hallottam nemcsak *-dēs*, hanem egyetlen *-d-s* képzős igét sem; hanem helyette más gyakorító kép-

zőket alkalmaznak (-k-d, d-l stb.), vagy a gyakorító képzőt elkerülve fejezik ki a mondanivalót. (Az összetett gyakorító képzőkre összegyűjtött rengeteg adatot talán még lesz alkalom az érdeklődő nyelvészek rendelkezésére bocsátani.)

Ha a -dës képzőt az -ës egyszerű gyakorító képzővel vetjük egybe, egyszerre arra az eredményre jutunk, hogy az -ës képző sokkal szűkebb keretek között él, mint a -dës. Bár a -dës sem dicsekedhetik nagyszámú igével és azoknak általános elterjedésével, de azért mégis lényegesen több adatunk van rá, mint az -ës-re, akár az irodalmi nyelvet, akár a nyelvjárásokat kutatjuk.

Nyelvjárásterületeink szerint tagolva a képző elterjedtségéről a következő képet kapjuk:

Székelység: *esdës, repdës* (össz. 2). — Szalonta: *repdës* (össz. 1). — Zilah vid.: *csipdës* (össz. 1). — Közép-Palócság: *csipdës, repdës, szegdës, szeldës, verdës* (össz. 5). — Komárom m.: *lesdës* (össz. 1). — Kiskunfélegyháza vid. (Bugac): *repdës* (össz. 1).

Tehát legnagyobb számmal a Palócság középső része mutat fel példákat, utána a Székelyföld következik, a többi helyről csak egy-egy példánk van. Magukat az igéket külön választva, úgy látszik, hogy a *repdës* a legismertebb, mert négy helyről, illetőleg vidékről is közlik tájszógyűjteményeink, és elnagyolva azt mondhatjuk, hogy ahol a -dës képző használatos, ott a *repdës* ige is ismeretes. Kétszer fordul elő a *csipdës*, de egymástól távoli helyen. A többi adat szétszórtan kerül elő.

Az előfordulás helyének vagy vidékének megjelölésében nem minden képzőnél járunk el egyöntetűen, hanem úgy, ahogy azt maguk az előforduló igék esetről-esetre megszabják.

Szótáraink és az élő nyelv.

Érdemes tanulságokat szűrhetünk le abból a vizsgálódásból, amelyben régebbi és újabb irodalmi adatainkat állítjuk szembe ugyancsak régebbi és újabb szótáraink adataival. Régi és újabb szótáraink közül a következőket használtam rendszeresen: CAL. (MELICH kiad.; ha kétség merült föl, megnéztem az eredetét). — MA. 1604., 1611., 1621.¹ — PP.—PPB. 1767., 1801. — SzD. 1784., 1792. — NyÜSz. — MÄRT. 1807. — SI. 1808. — KRESZN. 1831. — KASSAI 1833—1836. — Tzs. 1838. — CzF.—BALL. 1873. — KB. 1929. — BALASSA 1940.

A -dës képzős igéket véve figyelembe, meggyőződhetünk arról, hogy az irodalmi emlékekben tükröződő nyelvhasználat és szótáraink adatai nagyjából összhangban vannak egymással. Az egyes igéket sorra véve, a *csipdës* CAL.-tól BALASSÁIG és a Székelyudvarhelyi Kódextól Kodolányiig előfordul; a *repdës*

¹ A több kiadásban is átvizsgált szótárak közül azt idéztük, amelyben a kérdéses adat először feltűnik.

1603-ban fordul elő először, 1621-ben tűnik fel szótárban, innen azután végigkísérhetjük egészen Ignác Rózsáig és BALASSÁIG.

A többi -dēs képzős ige vagy kiveszett, vagy pedig újabb keltezésű. Az *érdēs* igét szótáraink alapján 1604-től 1873-ig elkísérhetjük, szövegpélda azonban mindössze egy van rá. Itt nyilván azzal az esettel állunk szemben, hogy szótáraink szövegpéldák hiányában a népnyelvre támaszkodtak és hatottak egymásra. De az *érdēs* még arról is tanúskodik, hogy legújabb szótáraink az élő nyelv figyelembevételével állították össze anyagukat, mert az *érdēs* igét lám elhagyták. A *pēkdēs* igére a XV—XVI. századból van néhány szövegpéldánk; az *ēldēs* a. m. *öldēs* igére egy-kettő a XVI. századból; a *lēpdēs*-re kettő a XVI—XVII. századból, szótári példa azonban ez utóbbi háromra egy sincs. Nyelvünk nyilván csak próbálkozott ez igék elterjesztésével, de szótáraink tanúsága szerint nem igen tudtak elterjedni, mert ez utóbbiak nem adnak róluk számat.

A nyelvészeti irodalmunkon végig nem kísérhető -dēs képzős igék másik tanúságtétele az, hogy a XVII—XVIII. században, tehát az újabb időben tűnnek fel, és mégis van köztük olyan is, amely a legelterjedtebb -dēs képzős igék közé tartozik. Ilyen a *tēpdēs*, *verdēs*, *nyeldēs* és *rēpdēs*. A *verdēs* igét szótáraink 1708-tól napjainkig közlik, de szövegpéldát csak a legújabb irodalomból tudunk rája közölni. Ebből az tűnik ki, hogy a *verdēs* ige jó hosszú ideig jobbra a népnelv tulajdona volt. Az persze csupán a véletlennek is tulajdonítható, hogy szövegpéldánk csak ilyen későről van, mert bizonyára kerülnek elő korábbról is példák. De hogy a *verdēs* ige divatossá válása csak az újabb idő eredménye, azt ezen gyér szövegpéldán kívül az is bizonyítja, hogy szótározva is csak 1708-ban van először.

A *tēpdēs*-re a legelső két példánk Szabó Dávid egy 1780-ban megjelent művében tűnik fel, de szótáraiban nem találkoztam vele. Ez az ige aztán megvan legújabb szótárainkban, és a legújabb irodalmi nyelvben is bőven találunk rá példákat. Ilyen jellegű a *nyeldēs* példa is. Molnár Albertnak egy 1618-ban megjelent művében fordul elő először, de szótáraiban nem találtam meg. Az első szótári közlés MARTONTÓL való, de ezután megint hézag következik, mert KB.-ig nem találkoztunk vele. BALASSA is közli ezt az igét, és közlésének helyességét igazolja Kodolányi szövegadata. A *rēpdēs* igére a legelső szövegpéldánk 1603-ból való, a legelső szótári adatunk pedig 1621-ből. Innen nyomon követhetjük legújabb szótárainkig és íróinkig. Abból, hogy a régi nyelvből szövegadatunk mindössze kettő van, szótáraink közléseiben pedig hézag nem mutatkozik, arra kell következtetnünk, hogy a *rēpdēs* ige sokáig csak a tájszók közé tartozott. — Ebbe az ágazatba

tartozik még a *lesdēs*, *szezdēs* és *szeldēs* ige is. Az első csak a MTsz.-ból ismerős. Ha a *lesdēs* már régi nyelvünkben is divatos lett volna, régi szótáríróink figyelme előtt aligha siklott volna el. Ezért joggal tarthatjuk újabb keletű igének. A *szezdēs* igének is a MTsz. az egyetlen szótári lelőhelye, de SIMONYI Kazinczy Regéire is utal vele kapcsolatban. A *szeldēs*-t szintén csak a MTsz. szótározta, de ugyancsak SIMONYI véleménye szerint használja ezt az igét az irodalmi nyelv is. Rá is bukkantunk ez igére két mai írónk prózájában. Ez utóbbi három ige eleddig népnyelvi sorban él. Ha valaha az irodalmi nyelv befogadja őket, úgy ahogy a *rēplēs*-t *tēpdēs*-t stb. a legújabb irodalmi nyelv magáévá tette, akkor csakis azoknak az íróinknak lehetnek hálásak, akik a népnyelvvvel élénk kapcsolatot tartanak fenn, és annak egy-egy termését egyéb íróinkkal is megszerettetik.

Szólnunk kell még az *esdēs* igéről is, amely azzal érdemi meg külön figyelmünket, hogy a MTsz.-on kívül három szótáríróknál szerepel, irodalmi szövegpéldánk pedig egyetlen egy sincs rá. A legelső ilyen szótári adat 1604-ből, a legutolsó 1807-ből való. Abból viszont, hogy a MTsz. közli, mégis csak azt látjuk, hogy élő adattal van dolgunk, mégpedig népnyelvi adattal. Tehát ez esetben MOLNÁR ALBERTRől bizton megállapítható, hogy a népnyelvből vette ezt az igét. PP. vagy az előbbi szótárt ismétli, vagy szintén a népnyelvből merítette. MÁRT. vagy az előbbi szótárak egyikét utánózta, vagy maga hallotta az adatot (ez utóbbrira vö. NyF. II, 5).

SÁMSON EDGÁR.

Tő, képző, rag.

Szó- vagy jelrésztan.

I.

A szótövek, képzők, ragok közös vonása, hogy amikor gondolatainkat közöljük, sohasem fordulnak elő a beszédben önálló nyelvi egységekként. Éppen ezért a töveket, képzőket, ragokat önmagukban véve az „újgrammatikus iskola” tanítása szerint csupán nyelvszerkezeti absztrakcióknak szabad tekinteni (vö. SAUSSURE, Cours de linguistique générale² 252—3).

Hosszú ideig az volt a felfogás, hogy a mai értelemben vett tövek, képzők, ragok az úgynevezett „gyökök” (radix, Wurzel stb.) folytatói. A gyökök tana a héber nyelvséztől került át előbb az indogermán, majd a finnugor nyelvséztbe. Mik voltak a gyökök? A gyökök SCHOTTELIUS J. G., FULDA C. F., ADELUNG CH. J., BOPP FR. stb. szerint az ősnyelv egytagú, tovább nem elemezhető összavai voltak, melyekből az összetételek megindulásával egyrészt a mai értelemben vett tövek, másrészt a képzők és ragok keletkeztek.

(Vö.: FULDA C., Sammlungen und Abstammungen germanischer Wurzel-Wörter, . . . Halle, 1766. 49 l.; Der teütsche Sprachforscher . . . Stuttgart, 1777—1778. Bd. I, 150—1, Bd. II, 142; BOPP FR.: Abh. der Berl. Akad. 1841. 13, 98 stb.)

A gyök-elmélet délibábos elgondolásaival a történeti, öszszehasonlító és nyelvlélektani alapon nyugvó szófejtés számolt le. Ma már tisztán áll előttünk, hogy olyan öszszavak (gyökök), amilyeneket a gyök-elmélet tételezett fel, sohasem voltak, legalább is a pozitív szóelemzés sehol sem igazol ilyesmit. „Die Wurzeln sind Wortelemente, letzte Bestandteile“, — ez WUNDT felfogása — „zu denen die Wortanalyse führt, die aber unmittelbar nur in den aus solchen Elementen zusammengesetzten Wortgebilden nachweisbar sind. Sie sind, im Unterschiede von den Lautelementen, diejenigen Lautbestandteile, welche den in einer Reihe bedeutungsverwandter Wörter vorkommenden Begriffselementen entsprechen. Da es nun eine doppelte Art der Bedeutungsverwandtschaft gibt, die zwei Wörter verbinden kann, eine solche, die auf den eigentlichen Begriffsinhalt geht, und eine andere, welche die Beziehungen zu den sonst in der Rede vorkommenden Begriffen hervorhebt, so sind naturgemäss auch zwei Arten von Wortelementen möglich: Grundelemente und Beziehungselemente“ (vö. WUNDT, Die Sprache² I. Bd., I. T. 598—9). A ragozó nyelvek szóelemzése valóban mindenütt és minden időben csak azt mutatja, hogy az egyes szavak tövekből és különböző szerepet betöltő végződésekből tevődnek össze. Az indogermán **pēd-*, **pōd-* gyökök „ . . . unterscheiden sich . . .“, állapítja meg talá-lóan ROZWADOWSZKI „von den heutigen deutschen Bildungen wie *Stein*, *Wolf*, *Gast*, *Ohr* u. s. w. und ähnlichen einer beliebigen lebenden idg. Sprache in ihrer Konstitution durch nichts: der ganze Unterschied ist der, dass wir bei *Stein* u. s. w. die frühere Entwicklung überblicken und wissen, dass und was für ein Stamm es gewesen ist, also auch das formative Element kennen, dagegen bei *pēd-* nicht“ (vö. ROZWADOWSZKI J., Wortbildung u. Wortbedeutung 17—8). A mai nyelvész, ha elvétele számol is még a „gyök, gyökér“ fogalmával, rajta már egészen más „gyök“-öt ért, mint Boppék idejében. „Gyökérnek a mai nyelvtudományban gyakorlati célból valamely egyes szó hangsorának azt a részét nevezük, melyet a jelentés középpontja hordozójának érzünk (így pl. a m. *megszámlálhatatlan*, lat. *inscriptus*, ném. *vertreiben* szavak gyökerei *szám*, *scrip*, *treib*) vagy valamely szócsalád változó alakú hangsorának azt a részét, amelyről úgy érezzük, hogy ez a szintén változó jelentés állandó részének mai vagy egykori hordozója (így pl. fr. *chanter*, *chanteur*, *enchanteur* stb., m. *jó*, *jóság*, *javít*, *javul*, *javasol* stb. szócsaládok gyökerei *chant* és *jav*). De ha valamely szórészt gyökérnek mondunk, akkor ezzel még egyáltalán nem akarjuk azt állítani,

hogy ennek a valóságban, az élő nyelvben valamikor önálló szerepe is volt. Pl. azt mondjuk, hogy a mai fr. *rouler, roulement, roulage, rouleau* stb. gyökere *roul*, bár biztosan tudjuk, hogy e francia szavak nem ebből a *roul* gyökérből, hanem a lat. *rotula* szóból származtak.“ Így HORGER, A nyelvtudomány alapelvei² 18 (vö. SAUSSURE i. m. 254—6 stb.).

Minket az a szórész érdekel, melyhez a képzők és ragok közvetlenül csatlakoznak. Ezért a gyökök kérdésével tovább nem foglalkozunk, hanem rátérünk a tővek tárgyalására.

Tőnek általában azt a szórészt nevezik, melyet a ragok és képzők leválasztása után nyerünk. „Aus den verschiedenen suffigierten Formen der Wörter erhält man durch Ablösung der Suffixe verschiedene Stammformen...“, írja SZINNYEI (FgrSprw.² 48). Ugyancsak a ragok és képzők mindenekelőtti leválasztását írja elő HIRT is, majd így folytatja: „Was dann noch übrig bleibt, nennt man Stamm“ (vö. Handbuch des Urgermanischen II. T. 1). Sokkal mélyebb azonban SAUSSURE meghatározása, mert ő nemcsak az alaki, hanem a jelentésbeli szempontokra is tekintettel van. „Par l'élimination de la désinence on obtient le thème de flexion ou radical, qui est, d'une façon générale, l'élément commun dégage spontanément de la comparaison d'une série de mots apparentés, fléchis ou non, et qui porte l'idée commune à tous ces mots“ (vö. i. m. 254). De nem folytatjuk tovább, mert a sok-újjabb tömeghatározás sem mondana lényegében mást, mint amit az elmondottak után már úgyis tudunk, t. i., hogy a tő az a szórész, mely a szó tárgyi jelentését hordozza (vö. LAZICZIUS, Általános nyelvészet 37), vagy ahogy ezt korábban mondták: „Die sogenannte Wurzel [itt 'tő' értelemben] ist der sprachliche Ausdruck des dominierenden Elementes...“ (ROZWADOWSZKI i. m. 7).

SCHOTTELIUSTól kezdve szinte napjainkig lépten-nyomon találkozunk azzal a felfogással, hogy a szótő a tárgyi jelentésen kívül bizonyos esetekben még alaki jelentést is kifejez. ROZWADOWSZKI (i. m. 5) szerint: „Jedes Substantiv kommt allerdings in Wirklichkeit mit sehr wenigen Ausnahmen (Vokative und einige Klassen der Nominative)¹ nur mit einer Kasusendung vor...“ „Den Nominativ des Singulars bildet der blosse Wortstamm...“, állapítja meg a moksza-mordvin névszóragozással kapcsolatban AHLQUIST (vö. Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik 17); ugyanígy nyilatkozik az osztják nominativusról, genitivusról és accusativusról CASTRÉN is: „Durch den reinen Wortstamm wird im Ostjakischen nicht nur der Nominativ, sondern auch der Genitiv und Accusativ ausgedrückt“ (vö. Versuch einer Ostj. Sprachlehre 26). „Es muss bemerkt werden“, írja

¹ En ritkítottam.

SZINNYEI, „dass die Stammformen keineswegs alle blosse Abstraktionen sind. In mehreren Sprachen gibt es gewisse Verbalformen (Ind. Präs. 3. P. Sg. Imperat. 2. P. Sg.), welche mit einer der Stammformen des Verbums gleichlautend sind, und eine der Stammformen der Nomina ist in allen Sprachen zugleich der Nominativ Sg.“ (FgrSprw.² 49). Ennek a felfogásnak tarthatatlanságára a többi között már SAUSSURE, újabban pedig PEŠKOVSKIJ és LAZICZIUS mutatott rá. Ha ugyanis nem elszigetelten nézzük az egyes szavakat, hanem rendszemben, — már pedig csakis ez a mai egyedüli helyes nyelvi szemlélet, — akkor pl. az alanyi ragozású egyes 3. személyű magyar *néz* alakról vagy az egyes nominativusban álló zürjén *pi 'fiú'* szóról aligha mondhatjuk, hogy pusztán tőalakok, hanem mindkettőt olyan ragos formának kell tekinteni, melyek \emptyset morfémmel vannak ellátva (vö.: SAUSSURE i. m. 254; PEŠKOVSKIJ, Russkij sintaksis v naučnom osveščeniji⁴ 15; LAZICZIUS i. m. 37—8).

A gyök, illetőleg a tő fogalmával való megbarátkozás szükségképen maga után vonta a képző és rag gondolatával való megbarátkozást is (vö. DELBRÜCK B., Einleitung in das Studium der idg. Sprachen⁴ 26).

Képzőnek szokás általában nevezni „az olyan suffixumot, amely a szónak valamely jelentésváltozásával kapcsolatban járul a szó hangsorához...” (HORGER i. m. 84), vagy más szóval, az „olyan végzetet, amelynek hozzátoldásával a szóból más szó lesz, . . . : *háza-s, jár-kál*” (GOMBOCZ, MTörtNyt. III. Alakt. 154).

Tisztán gyakorlati célból egyesek a képzőket, éppenúgy, mint a töveket és ragokat, két részre tagolják: 1. egy külső, vagyis alaki részre (ez a tő, képző és rag teste) és 2. egy belső, vagyis tartalmi részre (ez a tő képző és rag jelentése); mindez természetesen csak absztrakció, mert a nyelvben alak és jelentés tulajdonképpen elválaszthatatlan egymástól (vö. WEISGERBER: GermRomMonschr. XV, 170).

Ami mármost a képzők jelentését illeti, „ez sohasem tartalmaz önálló jelentés-pulzust, hanem csak a tőjelentést módosítja (a *kos*-nál az ismétlődés ez a módosítás)” (LAZICZIUS: NyK. II, 18). GOMBOCZ szerint a képző lélektani szempontból nem is két, hanem három képzet komplikációja, mert nemcsak alakja és jelentése, hanem még funkciója is van: egy szóból egy másik szót alkot (vö. GOMBOCZ i. m. 155—6, 194—9).

Az a meggyőződésünk, hogy a mai egyöntetű felfogásnak adunk helyet, amikor a ragokkal kapcsolatban SCHMIDT W. jól ismert megállapításaira hivatkozunk: „Als Prä- und Suffixe im eigentlichen formalen Sinne des Wortes können nur diejenigen Formen bezeichnet werden, die selbst keinerlei inhaltliche Bedeutung mehr haben, sondern nur dazu dienen, formale, grammatische Beziehungen der Wörter zum Ausdruck

zu bringen“ SCHMIDT W., Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde II. T. 387; vö. még: SAUSSURE i. m. 253—8; GOMBOCZ i. m. 154; HORGER i. m. 84 stb.).

Mivel tő, képző, rag együttese a szó, szokták őket közös néven szórészeknek (Wortteile, Wortelemente, Morphème, Morféma stb.) is nevezni. Ehhez az elnevezéshez legutóbb a „Projet de terminologie phonologique standardisée“ a tövek, képzők, ragok közös sajátosságai alapján a következő tartalmat fűzte: „Unité morphologique non-susceptible d'être divisée en unités morphologiques plus petites, c'est-à-dire une partie de mot qui, dans toute une série de mots, se présente avec la même fonction formelle et qui n'est pas susceptible d'être divisée en parties plus petites possédant cette qualité“ (Travaux du Cercle linguistique de Prague IV, 321, V², 14).

A tövek, képzők, ragok természetesen sohasem állanak (léteznek) a nyelvben önmagukban. Világosan kitűnik ez abból, hogy értékük kölcsönösen függ egymásétól, vagyis a tő esetében a hozzá közel álló többi tő, a rag viszonylatában a körülötte levő többi rag, a képzőnél pedig a vele rendszert alkotó többi képző értékétől (vö. SAUSSURE i. m. 161—2). Ha az egyes szórészek értéke egymástól elszigetelten is fennállhatna, vagyis ha nem alkotnának maguk között rendszert, sohasem történhetnék meg, ami pedig minden esetben megtörténik, hogy bármelyik szórész pusztulása nyomban maga után vonja a vele rendszert alkotó tag vagy tagok értékének a megváltozását is.

1. Köztudomású, hogy a magyar régiségben az egyes ige-paradigmák egyszerű alakjaiban -*ő*-, -*é*- (-*á*-) és -*t*- időképzőkkel fejezték ki a különböző időárnyalatokat (*várom, várám, vártam*). Az -*é*- (-*á*-) praeteritumképző, mint tudjuk, a mai köznyelvből már kipusztult, azonban — és éppen ez igazolja a legjobban az -*é*- (-*á*-) képzőnek a többi időjelhez való egykori kapcsolatát — nem nyomtalanul, mert értékét átadta a hozzá idővonatkozásban legközelebb álló -*t*- képzőnek, úgyhogy a mai köznyelv *vártam* alakja már a múlt valamennyi árnyalatát, vagyis az elbeszélő múlt értékét is kifejezi (vö. GYÖRKE, Az igeidő: Melich-Emlékkönyv 101—2).

2. A mai vogul nyelvjárások névszóragozási rendszerében egyes-, kettős- és többesszám áll egymással szemben. Az egyes értékkülönbségek jele például az északi nyelvjárás névszóragozásában a következő: egyesszám -*ő*-, kettősszám -*i*-, -*äγ*-, többesszám -*t*; pl. *āmp* 'eb', *āmpi* 'két eb', *āmpäyēm* 'két ebem', *āmpēt* 'ebek' (vö. MUNKÁCSI, VogNyj. 7). Kivétel csupán a tavdai nyelvjárásban van, ahol az esetek többségében ma csak egyes és többesszámú jellel ellátott alakok állanak egymással szemben. A kettősszám egykori megvoltának gyér bizonyítéka azonban még most is kimutatható, mert a személynévmásoknak még ma is van kettősszámú nominativusa, accusativusa és

dativusa: nom. *mēn* 'mi ketten', *nēn* 'ti ketten', *tēn* 'ők ketten'; acc. AT. *mēnēumi* 'minket kettőnket', *nēnānmi* 'titeket kettőtöket', *tēnānmi* 'őket kettőjüket'; dat. AT. *mēnēūn* 'nekünk kettőnknek', *nēnān* 'nektek kettőtöknek', *tēnān* 'nekik kettőjüknek' (vö. i. m. 268). Ilyen körülmények között joggal feltehető, hogy már az ősvogul névszóragozásban is egyes-, kettős- és többesszám állott egymással szemben, úgyhogy ha a számjelek is egymásközött rendszert alkotnak, akkor a tavdai kettősszám pusztulása sem mehetett végbe nyomtalanul. Nem is ment, mert értékét, MUNKÁCSI szerint, a többesszám, pl. *šomēt* 'szemek', *āntēt* 'szarvak' (vö. i. m. 261), KERTÉSZ szerint azonban az egyszám vette át „Nun ist das auffallenden..., dass sich, wenn von beiden gepaarten Körpergliedern die Rede ist, in den wogulischen... Texten an Stelle des Duals nie die Mehrzahl, sondern immer und konsequent die Einzahl findet“ (KSz. XIV, 84).

A kettősszám lassú pusztulása egyébként a többi vogul nyelvjárásban, sőt a többi rokonnyelvben is megfigyelhető. Magának a funkciónak az átadásában sincsen semmi eltérés, mert ugyancsak az egyszám, illetőleg bizonyos nyelvekben (finn, mordvin stb.) a többesszám áll helyette.

Egészen másképp ítéli meg a helyzetet RAVILA (vö. Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. XXVII, 1—130). „Es kann gar keine Rede davon sein,“ írja „dass die Einzahl den Dual verdrängt hätte“ (i. m. 20). Ha ugyanis a páros fogalmat jelölő kifejezésekben, mint ősi dualis-típusban, egykor csak kettősszámú jellel ellátott alakok szerepelhettek volna, s mellettük a páros fogalmat jelölő kifejezés egyik tagját fél jelzős kapcsolattal. (*féláb*, *félkéz* stb.) fejezték volna csak ki, vagyis ha a mai finnugor nyelvekben található egyszámú alakok dualis értéke valóban csak későbbi fejlemény volna, akkor RAVILA szerint: „Die eigentliche Einzahl, also die Grundform des Wortes, wäre überhaupt nicht zur Verwendung gekommen. Wie es gekommen wäre, dass sie gerade dann die Dualformen verdrängt hat, bleibt bei Kertész gänzlich unerklärt“ (i. m. 18). Erre a körülményre KERTÉSZ valóban nem volt tekintettel, de mentségül szolgálhat, hogy maga RAVILA is beleesett ugyanebbe a hibába. RAVILA ugyanis azon az alapon, hogy a páros fogalmat jelölő kifejezésekben ma is egyszám található dualis értékben a vogulban, osztjákban, magyarban, zürjénben, votjákban, cseremiszen és a szamojéd-ségben, kimondja: „...dass in der finnisch-ugrischen Ursprache paarige Gegenstände durch den Singular und der eine Vertreter eines Paares mit Hilfe des Wortes 'halb' ausgedrückt worden ist“ (i. m. 20). De az ugyancsak nagyszámú kettős- (vog. *samāyā* 'két szeme', osztj. *sēmjalāl* 'ua.', Jur. sam. *qudaha* 'két kéz'

stb.) és többesszámban álló páros kifejezések (vog. *kātānēn* 'kezeik', osztj. *sēm̄lāl* 'szemei', észt *jalad* 'lábak', *kōrvad* 'fülek' stb.) kialakulását már ő sem tudja másképp megmagyarázni (i. m. 21—2), mint ahogy KERTÉSZ tette az egyesszámú alakok dualis értékével: „Der Singular ist dann im allgemeinen durch den Plural verdrängt worden. In den obugrischen Sprachen ist an die Stelle des Singulars oft der Dual getreten, jedoch gibt es auch Beispiele für den Plural.“ Hogyan szoríthatta volna azonban ki a kettős- és többesszám az egyesszámot, ha a páros fogalmat jelölő kifejezésekben egykor valóban csak egyesszám állhatott volna, s a páros kifejezések egyik tagját csak 'fél' jelzős kapcsolattal fejezhették volna ki? — kérdezzük már most mi RAVILÁTÓL. A finn, lapp és mordvin páros fogalmat jelölő kifejezésekbe állítólag idegen hatás alatt került volna a többesszám. Kár, hogy bizonyítékul mindössze a következő mondatot kapjuk: „In den genannten Sprachen ist der indogermanische Einfluss denn auch stärker gewesen als in den anderen finnisch-ugrischen Sprachen, im Mordwinischen besonders der des Russischen, im Finnischen und Lappischen der der germanischen Sprachen“ (i. m. 19—20). De még ennél is nagyobb kár, hogy a kettősszámú alakoknak a páros fogalmat jelölő kifejezésekbe való benyomulásáról még ennyit sem szól.

A nehézségek tehát RAVILÁNÁL is megvannak, sőt még hatványozottabb mértékben. Pedig a kérdés korántsem olyan bonyolult. Mert mit is mutatnak maguk a tények? Találunk egyesszámban, kettősszámban és többesszámban álló dualis értékű páros fogalmat jelölő kifejezéseket. Amíg azonban a kettősszámú jellel ellátott, páros fogalmat jelölő kifejezések, akár önmagukban állanak, akár külön jelzővel vannak ellátva, csak dualis értékűek, — pl. vog. (MUNK.) *la'ilāyēn* 'lábaid (tkp. két lábad)' (vö. VNGy. III, 60), *samāyā* 'szemei (tkp. két szeme)' (i. m. IV, 328) és *kit la'ilāyēm* 'két lábam' (i. m. III, 339), *kit samāyēm* 'két szemem' (i. m. 66) stb., — addig a többes- és egyesszámban álló páros fogalmat jelölő kifejezések előkerülnek más értékben is! Így pl. az észt többes nom. *kāed*, *kingad*, *silmad* 'kezek, cipők, szemek' formák nemcsak 'két kéz, egy pár cipő, két szem' kifejezői lehetnek, hanem nagyobb számot is jelölhetnek, vagyis nemcsak kettős-, hanem a többesszámú értékben is szerepelhetnek. Ugyanígy a vogul (MUNK.) AT. *voji* 'harisnya (pár)', *mānū* (*man-* tő + *-ū* birt. személyrag) 'két heremony' — dualis értékű, de alakilag egyesszámú — formák (vö. KANNISTO: FUF. VIII, Anz. 193) is előkerülnek még MUNKÁCSI szerint egyesszámú, pontosabban: a páros fogalom egyik tagját jelölő értékben is: *mān* 'egy heremony' (vö. MUNKÁCSI i. m. 261), de kétségtelen, hogy ebben a viszonylatban inkább az 'egy' jelzővel ellátott

egyesszámú alakok gyakoriak: *akw' kätél* 'egy kézzel' (VNGy. II, 297). Hogy az *akw'* 'egy' számjelzőnek csupán az a szerepe, hogy kidomborítsa, kihangsúlyozza az egyesszámú alakok egyesszámú értékét, ezt a *kit* 'kettő' jelzővel ellátott dualis formák is igazolják (vö. mégegyszer: *la'iläyən* 'lábaid (tkp. két lábad)' és *kit la'iläyēm* 'két lábam' stb.). Érdekes, hogy ezek az alakok mind KERTÉSZ, mind RAVILA figyelmét elkerülték, pedig legalább olyan messzi múltba tekintenek vissza, mint a 'fél' jelzős szerkezetek. De beszéljenek csak inkább maguk a tények: vog. (MUNK.) É. *akw' vāj* = *vājü-pāl* 'fél harisnya' (VogNyj. 7) | *taw ās au kätü tü āltzats* 'emennek a másik keze szintén oda kapcsolódott' (VNGy. II, 299) | *ās minēsī. au xumitā akw' la'ilä xultēs. taw ās akw' la'ilä xultunkwē patēs* 'Ismét mentek. Az egyik férfinak a másik lába maradt el. Neki szintén a másik lába kezdett elmaradni' (i. h. 304) | *akw' kätél, akw' la'ilél ti minēi* 'egy kézzel egy lábbal mennek im' (i. h. 297) stb. || Osztyj. (PÁPAY) É. *ittam i jāsna, i kurna man'saḡan* 'most félkézzel, féllábbal mentek' (ÉOsztyjNymut. I, 173) | *mandu i kurl ilb(i) ēyalt, i jāsł ilb(i) ēyalt ləpəs i ēdəs* 'a mandu az egyik lába alá, az egyik keze alá ereszkedett és ment' (i. m. 40) | *lön't uēldi xoi i sēmal xantsēm* 'a lúdoló ember egyik szemét láttam' (i. m. 45) | *xou manəs, xān manəs, i kural mētta pidəs* 'hosszú ideig ment, vagy rövid ideig ment, az egyik lába fáradni kezdett' (i. m. 84) | *oxsar pozi xoza i jāsł toyo-xvənəs* 'a róka farkához az egyik keze odaragadt' (i. m. 101); *i xaijal ēn'səli* 'az egyik botosát levetette' (i. m. 172). A magyarban az 'egy' majdnem mindig személyragos,¹ s ha a páros kifejezés mindkét része külön-külön szóba kerül, mindig csak az egyik tagnak a jelzője lehet (*egyik* — *másik*): „*Egik* kezétől az *mafiglan*“ VirgK. 104 | „*Egik* keznek az *mafigkat* kellene mofny“ RMNy. II/2, 299 | „Az *egyik* laba az felesegenel wayon, az *masyk* laba ith az warban wayon“ LevTár. I, 58 | stb. Ugyanígy van a többi között az észtbén is, bár az *üks* 'egy' itt nem személyragos: *üks silm* 'félszem' | *ūhe jalaga* 'féllábbal' | *Ūhe kăega annab, teise kăega vōtab* 'Egyik kezével ad, a másik kezével vesz' (közmondás). A szamojédben RAVILA szerint csak ez a típus járja: „Für den Gebrauch des Wortes 'halb' habe ich keine Belege gefunden. Wenn nur von dem einen Vertreter eines Paares die Rede ist, wird der Ausdruck 'der eine — der andere' angewandt, z. b. *tjūrumda jinjemda ob udahanda njamāda, njāvi udahanda hanamda njāmbi, njābi nġemda hānsadāda, njabi nġemda singāramēda* 'seine Treibstange und seinen Riemen nahm er in seine eine Hand, in der anderen Hand hält er seinen Schlitten, seinen einen Fuss hält er als Kufe, seinen anderen Fuss hält er als Bremse' CASTRÉN—LEHTISALO: SUS. Toim. LXXXIII,

¹ De vö. „Egy kezibe hot, más kezibe kălăcs“ Nógrád m. (Nyr. III, 366).

121" (vö. RAVILA i. m. 21). Bár az esetek többségében valóban csak ez a típus járja, mégis néhány esetben a fél 'jelzős szerkezetek is előkerülnek: osztj. szam. (PROKOFJEW) Tas *pələl sajisə* 'fél szemmel', *pələl utəsə* 'fél kézzel' (vö. G. N. PROKOFJEW, Selkupszkaja grammatika. Leningrad, 1935. 95, 121).

Ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy az egymással rendszert alkotó nyelvi jelek értéke kölcsönösen függ egymástól (vö. SAUSSURE i. m. 101—2). Éppen ezért, ha egy jel kipusztul, értéke nem vész el nyomtalanul, hanem azt átadja a vele rendszert alkotó többi tagnak, esetleg csak a tagok egyikének. Ezáltal természetesen a megmaradt tag vagy tagok értéke is gyarapszik: több értékű lesz. Mármost ha a számjelek is egymásközött rendszert alkotnak, s ha köztük valóban funkcióátadás történt, — már pedig mindebben valamennyi kutató egyetért, — akkor ez a fentiek alapján csakis úgy történhetett meg, hogy a kettősszámú jellel ellátott páros fogalmat kifejező dualis értékű formák adták át a funkciójukat az egyes- és többesszámban álló páros fogalmat kifejező alakoknak. T. i. mint a mai nyelvekből összeállítható példákból kitűnik, egyedül a kettősszámú jellel ellátott páros fogalmat kifejező alakok kivétel nélkül dualis értékűek, míg az egyes és többesszámban álló páros fogalmat kifejező formák a dualis érték mellett már egyes-, illetőleg többesszámú értéket is kifejezhetnek.

Egészen nyilvánvaló, hogy pl. a vogul *kit* 'kettő' szám-névnek mint jelzőnek a kettősszámban álló *samäyēm* 'két szemem' mellett (*kit samäyēm* 'két szemem') csupán az a szerepe, hogy a dualis értéket nyomósítsa. Így joggal feltehető, hogy a teljesen hasonló felépítésű *akw' sam* 'félszem' szerkezetben szereplő *akw'* 'egy' jelzőnek is, legalább is kezdetben, ugyanez volt a szerepe, s az egyesszámú *sam* 'szem' állandó jelzőjévé csak akkor vált, amikor a *sam* alak, a *samäyēm* 'két szemem'¹ pusztulása következtében, dualis értékben is kezdett szerepelni. De ugyanakkor fejlődhetett ki a *sam-pälēm* 'félszemem' típus is, tekintve, hogy „... *sam-pälēm* kann nur die Hälfte von *sam* sein“ (vö. BOUDA, Der Dual des Obugrischen: SUS. Aik. XLVII/2, 45, elfogadja RAVILA is i. m. 20).

3. A mai lapp esetragok rendszere FRIIS szerint pl. a svéd-lapp nyelvjárás egyesszámában a következő: nom. -*ø*, acc. -*b*, -*v*, gen. -*n*, iness. -*sne*, -*n*, elat. -*st*, illat. -*i*, abess. -*tak*, -*ta*, -*pta*, -*tta*, essiv. -*n*, com. -*in*, -*ina*, -*ine* (vö. FRIIS, Lexicon lapponicum XVIII. 1.). Kétségtelenül volt azonban ezek mellett még egykor egy külső-határozó rag is, melynek egyes megkövesedett határozószókban előkerülő mai formája: -*s*, -*si*, -*ssi*, -*šš*, -*zi*, -*xs*, -*k'sá*; pl. lp. N. (QVIGSTAD) *bajas* 'nach oben',

¹ Illetőleg *sam?* 'két szem'.

davas 'nach Norden', *jamas* 'zu Tode' | lp. L. *kuskāsi* 'in die Ferne' | lp. N. *buörebussi* 'zum Besseren' | lp. S. (LAGERCR.) *beijjäs* 'hinauf' | lp. R. (GENETZ) Ter. *olkuzi* 'hinaus' | lp. R. *tuobelaxs* 'tuokemmaksi', *luk'sá* 'gegen Süden' stb. — FRIIS J. (Lappisk Grammatik 30), DONNER O. (Die gegenseitige Verwandtschaft... 83), WIKLUND K. B. (FUF. II, 64), NIELSEN K. (Lærbok 181) és BERONKA J. (Lappische Kasusstudien II, 190—4) szerint ezekben az esetalakokban az ősi lapp **-ksi(e)* translativusi rag maradványát kell látnunk. Velük szemben GENETZ A. (Suomen partikkelimuodot 163, 166), SETÄLÄ E. (ÅH. 167), SZINNYEI (FgrSprw.² 59) és MARK J. (Die possessiv-suffixe... 233) a finnugor **-s ~ *-z* lativusrag folytatójának tartja őket. Tekintve, hogy a mai formák között *-zs*, *-k'sá* alakú is van, valószínűbbnek látszik az előbbi vélemény. De bármelyik nézetet tartjuk is elfogadhatónak, annyi mindenestre kétségtelen, s itt éppen ezen van a hangsúly, hogy ha egykor ez a rag is beletartozott a lapp esetragok rendszerébe, akkor kiesése sem mehetett végbe nyomtalanul. Nem is ment, mert értékét átadta egyrészt a nominativusnak, másrészt pedig a locativusi eredetű essivusnak, vagyis két olyan esetragnak, melyeknek kül-határozói értéke másképen, mint tapadással meg sem volna érthető; pl. lp. S. (HALÁSZ) Stensele *kuktie-tie namhtie ääcie rops'eka šätta?* 'miért lesz így a víz veressé?' (vö. Svéd-lapp nyelv III, 8) | lp. L. (WIKLUND) *talle lä sän päntin sjaddam* 'nu har han blifvit husbonde' (vö. Lærobok § 183; vö. még BERONKA J., Lappische Kasusstudien II, 141—2, 179—86).

Természetesen a tövek, képzők, ragok összefüggés-hálózatában sohasem pusztán tövek állanak közvetlenül pusztán tövekkel, képzők képzőkkel, ragok ragokkal szemben, hanem mindig csak szóba ágyazott tövek szóba ágyazott tövekkel, illetőleg ugyanilyen képzők és ragok ugyanilyen képzőkkel és ragokkal szemben. „La formation des mots suffit à le montrer. Une unité telle que *désireux* se décompose en deux sous-unités (*désir-eux*), mais ce ne sont pas deux parties indépendantes ajoutées simplement l'une à l'autre (*désir + eux*). C'est un produit, une combinaison de deux éléments solidaires, qui n'ont de valeur que par leur action réciproque dans une unité supérieure (*désir × eux*). Le suffixe, pris isolément, est inexistant; ce qui lui confère sa place dans la langue, c'est une série de termes usuels tels que *chaleur-eux*, *chanc-eux*, etc. A son tour, le radical n'est pas autonome: il n'existe que par combinaison avec un suffixe; dans *roul-is*, l'élément *roul-* n'est rien sans le suffixe qui le suit. Le tout vaut par ses parties, les parties valent aussi en vertu de leur place dans le tout, et voilà pourquoi le rapport syntagmatique de la partie au tout est aussi important que celui des parties entre elles.” (SAUSSURE i. m. 176—7.)

Abból a tényből azonban, hogy az egyes szórészek mindig csak szavakba ágyazva kerülnek elő, természetesen még nem lehet azt következtetni, hogy egy képző nyelvi létének, aktivitásának is csak az az egyedüli alapja, hogy egy csomó szóban megvan: „ce qui lui confère sa place dans la langue, c'est une série de termes usuels tels que *chaleur-eux, chanc-eux*, etc.“ Nem! Ez még egymagában nem elegendő. Ahhoz ugyanis, hogy egy képző valóban aktív rendszertag lehessen, feltétlenül szükséges, hogy ne csak ő maga legyen egy csomó szóba beleágyazva, hanem ugyanakkor és ugyanúgy a vele szót alkotó többi szórész is kapcsolatban legyen még más szavak megfelelő szórészével! A magyar *éled-* szó *-d* képzőjét nemcsak azért érezzük aktív (élő) képzőnek, mert az *éled* szó tagja egy *-d* gyakorító képzővel ellátott szócsoporthoz: *dülled, gyullad, fullad* stb., hanem azért is, mert az *éle-* tőalak is előkerül más szókapcsolatokban: *élek, éleszt, élegetek* stb. Ha ez nem így volna, akkor *éled, gyullad, dülled, fullad* stb. szavaink *-d* képzőjével egyértékűnek kellene ma is éreznünk *mond* szavunk *-d* elemét (vö. cser. *man-* 'mond, beszél, nevez' ~ f. *manaa-* '(meg)int, átkoz, idéz' ~ észt *mana-* 'leszid, lehord' ~ lp. S. *muone-* 'nevez' ~ szam. J. *mān-* 'szól, mond' NyH.⁷ 152). Hogy azonban ezt a *-d* elemet nem érezzük képzőnek, annak éppen az az oka, hogy az egykori **mon-* tőalak ma már nem kerül elő semmiféle más szóban, mint **monok, *monogatok* stb.

Ezzel röviden össze is foglaltuk mindazt, amit eddig tőről, képzőről, ragról általában tanítottak. Van-e, lehet-e még tőnek, képzőnek, ragnak az elmondottakon kívül más szerepe is? A felvetett kérdésre határozott „igen“-nel felelhetünk.

II.

Említettük már, hogy minden egyes nyelvi tény létét a többi taggal való kapcsolata, összetartozása biztosítja. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a tövek, képzők és ragok kapcsolatában sohasem pusztán tövek, képzők és ragok állanak egymással szemben, hanem mindig csak szóba ágyazott tövek, képzők és ragok ugyanilyen tövekkel, képzőkkel és ragokkal. Nem foglalkoztunk azonban, mint ahogy senki sem foglalkozott még idáig, a töveknek, képzőknek és ragoknak magában a nyelvi rendszerben való szerepével. Pedig ha a rendszer-jelleg a nyelv legfontosabb sajátossága, akkor ennek a kérdésnek a tisztázása is központi feladat. Mivel magában a gyakorlatban sohasem lehet akárcsak egy képzőt is a maga teljességében, azaz valamennyi összefüggéshálózatában, egyszerre vizsgálni, ezért az alábbiakban, mindig be kell majd értnünk azzal, hogy csupán részletrendszerekben (paradigmatikus, etimológiai stb. sorokban) fog-

hatjuk az egyes szórészeket vallatóra. Mielőtt azonban ehhez hozzáfoghatnánk, előbb még magával a rendszer lényegével kapcsolatban kell tisztáznunk egyet és mászt.

Mind SAUSSURE, mind pedig követőinek nagy része, különösen a fonológusok táborából, a nyelvi rendszer-gondolatnak, valahogy csak az egyik oldalát, az egyes nyelvi tényeknek egymástól való eltérését, különbözőségét emelték ki különös nyomatékkal. „Dans la langue il n'y a que des différences“ (SAUSSURE i. m. 166). „Un système linguistique est une série de différences de sons combinées avec une série de différences d'idées“ (uo.). Az egyes nyelvi tények egymástól való különbözőségének ezt az erőteljes hangsúlyozását azonban nem nehéz megmagyarázni, ha utalunk arra, hogy SAUSSURE is, meg követői is a nyelvi tények vizsgálatában mindenkor a tagok értékének megállapítására törekedtek. Ilyen szempontú vizsgálódásban pedig csakis a különbségek kidomborításával lehet a tényeket megvilágítani. „C'est la différence qui fait le caractère, comme elle fait la valeur et l'unité“ (SAUSSURE i. m. 168).

Természetesen már SAUSSURE előtt is ismerték a rendszert. PAUL pl. így vélekedik róla: „Wie schon in Kapitel 1. hervorgehoben worden ist, attrahieren sich die einzelnen Wörter in der Seele, und es entstehen dadurch eine Menge grösserer oder kleinerer Gruppen. Die gegenseitige Attraktion beruht immer auf einer partiellen Übereinstimmung¹ des Lautes oder der Bedeutung oder des Lautes und der Bedeutung zugleich.“ (Prinzipien⁵ 106.) PAUL rendszer-gondolatából azonban teljesen hiányzik a tagok közötti különbségek erőteljes kidomborítása, sőt éppen ellenkezőleg, inkább a tagok közötti összefüggés (Übereinstimmung) emelődik ki. Ennek is megvan a maga magyarázata. Az újgrammatikusokat ugyanis még nem érdekli a szavak egymástól való értékelhatárolódása, ellenben annál inkább foglalkoztatja őket a szavak közti analógiás hatások jelentősége, ami viszont végső fokon nem az eltérésen, hanem a tagok közötti összecsengésen nyugszik. Hogy SAUSSURE és PAUL iskolája között ebben a kérdésben valóban csak a célkitűzés okozta eltérés miatt van különbség, mutatja az is, hogy amit SAUSSURE és követői ma rendszernek ismernek el, már PAUL (uo.) is annak tartotta: „Eine stoffliche Gruppe bilden z. B. die verschiedenen Kasus eines Substantivums. Diese Gruppe lässt sich dann noch wieder nach zwei verschiedenen Prinzipien in kleinere Gruppen zerlegen: entweder Kasus des Sing. — des Plur. (— des Du.), oder Nominativformen (des Sing., Pl., Du.) — Genitivformen etc.; und diese beiden Gruppierungen durchkreuzen einander“ stb.

Nem nehéz azonban belátni, hogy mindkét irányú rendszer-fogalmazásba egy kis hiba csúszott be. Hibás PAULÉK rendszer-

¹ En ritkítottam.

fogalmazása, mert nem számol a tagok közötti különbségek tényével, ami pedig kétségtelenül megvan; de helytelen minden olyan újabb kísérlet is, mely vagy csak az ellentétek elvét emeli ki, vagy pedig ezt helyezi előtérbe az összefüggések elvével szemben. Elvégre is a magyar *adok* nemcsak azért tagja pl. az *adsz*, *ad*, *adunk*, *adtok*, *adnak* stb. paradigmikus rendszer-sornak, mert különbözik tőlük, tehát szemben áll velük: az *adok* nem *adsz*, nem *ad*, nem *adunk* stb., hanem azért is, mert összefügg velük, azonos tárgyi jelentéssel bír. Ugyanígy a *korcsma*, *csárda*, *vendéglő* sem csak azért tömörül egy szórendszerbe, mert mindegyik szó különböző alakú és értékű, hanem azért is, mert van közöttük valami, ami közös, azaz, ami közöttük a kapcsolatot fenntartja; az adott esetben a rokonértelmű tárgyi jelentés és az azonos alaki vonatkozás: mindegyik *o* morfémű. Mindez egyébként magából a rendszer fogalmából is következik. Mert mi is a rendszer? „Összefüggések hálózata”, állapítja meg LAZICZIUS (Általános nyelvészet 34). A nyelvi rendszer tehát egészen szabatosan: a nyelvi különbségek és hasonlóságok hálózata. Ez pedig annyit jelent, hogy minden nyelvi tény a vele rendszert alkotó többi taggal egyrészt ellentétben, másrészt összefüggésben van, vagyis a tagok egyidejű összefüggése és ellentéte a nyelvi rendszer szerkezeti alapja. Mind az ellentét, vagyis a különbözés, mind pedig az összefüggés, vagyis a hasonlóság a különböző rendszerek eltérő tulajdonosságánál fogva természetesen különböző természetű és fokozatú: így egészen más a hasonlóság meg a különbözés természete is pl. a *kapok*, *kapsz*, *kap* stb. rendszer-sorban, mint pl. a *mos*, *sikál*, *zsúrol* stb. szavak kapcsolatában. Mindez természetesen a rendszer szerkezeti felépítésével kapcsolatban elmondott elveken semmit sem változtat.

Ezzel mármost magáról a rendszer lényegéről el is mondtuk azt, amit szükségesnek tartottunk előrebecsátani a következők zavartalan megértéséhez. Most pedig nézzük meg, milyen szerepe is van tőnek, képzőnek, ragnak a szavak összefüggés-hálózatában.

Vizsgálódásaink folyamán általában csak az uráli nyelvek köréből hozunk példákat, mégis hangsúlyozzuk, hogy a tanulságok valamennyi (tövet, képzőt, ragot ismerő) nyelv tövére, képzőjére és ragjára is vonatkoznak. De beszéljenek csak inkább maguk a tények!

1. A tagok közötti hasonlóságot egyedül a tő, az eltérést pedig csak a ragok fejezik ki: Jur. számójéd (CASTR.) jelen idő egyesszám 1. *hōnym*, 2. *hōnyn*, 3. *hōny*, kettősszám 1. *hōnyni*’, 2. *hōnydi*’, 3. *hōnyhy*’, többesszám 1. *hōnywa*’, 2. *hōnyda*’, 3. *hōny*’ ’ich schlafe, du schläfst’ usw. (vö. Grammatik der samojedischen Sprachen 430); latin nom. *dominus*, gen. *domini*, dat. *domino*, acc. *dominum*, abl. *domino* ’úr’ stb. Ha a nyelvi

rendszer szerkezeti alapja az egyes tagok közötti összefüggés, illetőleg ellentét, akkor, mivel mindkét rendszerben a közös elem a *tő*: jur. szamojéd *höny-* vagy latin *domin-*, az eltérő pedig a *rag*: jur. szamojéd *-m*, *-n*, *-ø*, *-ni'*, *-di'*, *-hy'*, *-wa'*, *-da'*, *-'* vagy latin *-us*, *-i*, *-o*, *-um*, *-o*: az egyes tagok közötti összefüggést csakis a *tövek*: *höny-*, *domin-*; az eltérést pedig egyedül a *ragok* fejezik ki.

2. A *tő* az eltérés, a *rag* a hasonlóság hordozója: Lp. S. (HALÁSZ) praes. 1. szem. *čerrob* 'sírok', *vallob* 'jaigatok', *viesob* 'élek' stb. (vö. NyK. XVI, 41); gót egyes nom. *dags* 'Tag', *gasts* 'Gast', *baürgs* 'Burg' stb. (vö. LOEWE R., Germanische Sprachwissenschaft 72—85). *Tő*: lp. S. *čerro-*, *vallo-*, *vieso-* vagy gót *dag-*, *gast-*, *baürg-*; *rag*: lp. S. *-b*, gót *-s*.

3. A *tő* az eltérés, a *képző* és *rag* a hasonlóság kifejezője: Votj. (WIED.) egyes nom. *nylka* 'Mädchen, Töchterchen', *nunyka* 'Kindchen', *ič-mońka* 'junges Weibchen' stb. *Tő*: *nyl-* 'Mädchen', *nuny-* 'Kind', *ič-moń-* 'junge Frau'; *képző* *-ka*; *rag* *-ø* (vö. WIEDEMANN, SyrjGram. 53 stb.). — Német egyes nom. *Freundschaft*, *Feindschaft*, *Meisterschaft* stb. *Tő*: *Freund-*, *Feind-*, *Meister-*; *képző* *-schaft*; *rag* *-ø* (vö. PAUL H., Deutsche Gram. T. IV. Wortbildungslehre 84—6; WILMANN W., Deutsche Gram. II. Abt. Wortbildung 391—2).

4. A *tő* és *rag* a hasonlóság (összefüggés), a *képző* az eltérés hordozója: Észt egyes nom. *emake* 'anyácska', *emane* 'női (nemű)', *emaline* 'anyai', *emata* 'anyátlan' stb. *Tő*: *ema-* 'anya'; *képző*: *-ke*, *-ne*, *-line*, *-ta*; *rag* *-ø* (vö. MUUK E.—TEDRE M., Lühike eesti keeleõpetus II, 18—27). — Magyar *élegetek*, *éledtek*, *élesztek* stb. *Tő*: *éle-*; *képző*: *-get-*, *-d-*, *-szt-*; *rag*: *-ek*.

Az itt bemutatott rendszer-hálózatok természetesen csak egy részét képezik azoknak a kapcsolódási lehetőségeknek, melyek a *tövek*, *képzők* és *ragok* között fennállanak. Szemléltetésül azonban, azt gondoljuk, egyelőre ennyi is elegendő.

Fejtegetéseinket azzal kezdtük, hogy a *tövek*, *képzők*, *ragok* sohasem fordulnak elő a beszédben mint önálló nyelvi egységek, éppen ezért, csupán önmagukban véve, nyelvészeti absztrakcióknak is tekinthetők (vö. 111). A bemutatott példák után most már a szavak rendszer-hálózatában betöltött közös szerepük is tisztán áll előttünk, s ennek alapján az eddigiekhez még az alábbiakat fűzhetjük.

A *tövek*, *képzők*, *ragok* a nyelvnek azok a tényezői, melyek az egyes szavakat egyrészt összekapcsolják, másrészt szembeállítják egymással, s ezáltal köztük kapcsolatot vagyis rendszert hoznak létre. Mivel minden szórész kifejez hasonlóságot is, meg különbséget is, mindegyiknek két funkciója van. Egy adott rendszeren belül, egy nyelvi síkon (l. később), természetesen mindig csak az egyik funkció aktív, kivéve a *töveket*, melyek a rokonértelmű meg az összetett szavak

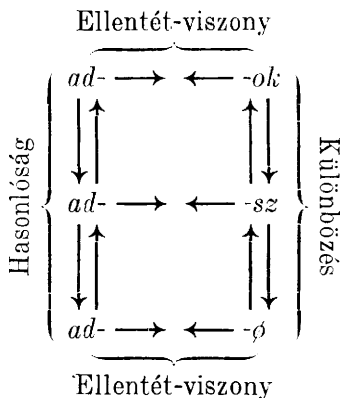
rendszer-sorában egyidőben és egy síkon hasonlóságot is, meg különbözést is hordoznak, pl. a *korcsma*, *csárda*, *vendéglő* stb. rendszer-sorban a *korcsma*- tő alakilag nem azonos a *csárda*- és *vendéglő*- tövekkel, de ugyanakkor a *korcsma*- tő is, meg a *csárda*- és *vendéglő*- tövek is rokonértelmű tárgyi jelentést hordoznak. Hasonló az eset az összetett szavak rendszer-sorában is; pl. ész. *riidekapp* 'ruhaszekrény', *riidepuu* 'ruha-akasztó', *riidevarn* 'ruhafogas' stb. esetében az egyes szótövek: *riidekapp*:- *riidekapi*- | *riidepuu*:- *riidepu*- | *riidevarn*:- *riidevarna*- a maguk teljességében különböznek egymástól: a *riidekapp*- nem *riidepuu*-, nem *riidevarn*- stb., de ugyanakkor valamennyinek van egy pontosan elhatárolható közös eleme is: *riide*-, nom. *riie* 'ruha'.

Amikor a tövek, képzők, ragok az egyes szavak között (vagyis a szavak rendszer-sorában) hasonlóságot, illetőleg különbözést hoznak létre, ugyanakkor az egyes szavakon belül is (pl. az *adok* szón belül az *ad*- és *-ok*) viszonyba kerülnek egymással. Ezt a viszonyt a szórészek funkcionális szembenállása jellemzi. Ez a szembenállás, mely egy és ugyanazon szón belül is (attól függően, hogy az illető szó milyen más szavakkal van éppen kapcsolatban) változik, biztosítja az egyes szórészek funkciójának önállóságát. Így a többől és ragból álló szavak rendszer-sorát tekintve: ahol a tő a hasonlóság hordozója, a rag mindig a különbözése, pl. finn egyes nom. *puu* 'fa', gen. *puun*, part. *puuta*, iness. *pussa* stb.; ahol pedig a tő a különbözés kifejezője, a rag a hasonlóságé, pl. a finn egyszám iness. *puussa* 'fában', *talossa* 'házban', *kaivossa* 'kútban' stb. (vö. fent 1. és 2. példa). Nem mondanak ellen ennek a megállapításnak az olyan rendszer-sorok sem, melyekben a tő már önmagában hasonlóságot is, meg különbözést is hordoz, s a hozzá kapcsolódó ragok pl. ugyancsak hasonlóságot fejeznek ki: egyes nom. *ház-ø*, *kunyhó-ø*, *viskó-ø*, *palota-ø* stb., mert itt is élesen szembenáll a tő és rag rendszer-funkciója egymással, a tő funkciója ugyanis a tárgyi, a ragé pedig az alaki jelentések síkján hoz létre kapcsolatot.

Mivel tő és képző, illetőleg képző és rag önmagukban még nem szók, nem is vesznek részt önmagukban semmiféle szórendszer-összefüggésben sem. A képzők tehát rendszer-funkciójukat csakis tövek és ragok kapcsolatában fejtik ki, s így önállóságukat kettős szembenállás biztosítja. Tekintve, hogy három tényezőről van szó, abszolút szembenállás csak két esetben foroghat fenn: 1. *kendőként*, *kendőcskét*, *kendőst*, *kendőt-lent* stb. (vö. még 4. példa); 2. ész. *sõidu-ta-n* 'utaztatom', *upu-ta-d* 'megfojtatod', *sure-ta-b* 'meghalatja (pl. a fogorvos a fog idegét)' stb. De egészen világos a képző szórendszer-funkciója akkor is, amikor a raggal együtt hoz létre hasonlóságot, illetőleg különbözőséget, pl. *ajtócskát*, *korsócskát*, *fogócskát*

stb. (vö. még 3. példa), illetőleg *kendőcske-ø*, *kendőtst*, *kendőtst-
lenni* stb., mert a képző a tárgyi, a rag pedig az alaki
jelentések síkján hozza létre a kapcsolatot, illetőleg az elté-
rést. E kettő pedig két külön világ. Csupán két rendszer-
sorban homályosodik el, helyesebben folyik össze a képző és
a tő funkciója egymással, t. i. akkor, amikor tő és képző
együttesen hoz létre hasonlóságot, illetőleg különbözőséget.
Ilyenkor úgy érezzük, mintha csak egy egységes szótőből és
különböző ragokból alakult rendszer-sorral volna dolgunk:
egyes nom. észt *emake-ø* 'anyácska', gen. *emakese*, part. *emakest*,
elat. *emakesest* stb., illetőleg mintha különböző, de önmaguk-
ban véve ugyancsak egységes tövű és azonos ragú szavak kap-
csolatával állanánk szemben: *ajtócskát*, *ablakost*, *apátlant* stb.

A tövek, képzők, ragok tehát a szavak rendszer-sorában
egyrészt a rendszert alkotó szavak között hoznak létre hasonló-
ságot, illetőleg különbözőséget, másrészt pedig, de u g y a n a k k o r ,
a rendszert alkotó egyes szavakon belül teremtenek maguk
között funkcionális ellentét-viszonyt, vagyis egyszerre és egy
időben két egymást keresztező nyelvi síkon van szerepük.¹
Mindezt pl. az *adok*, *adsz*, *ad* stb. paradigmatiszus rendszer-
sorral kapcsolatban képszerűleg a következőképp ábrázolhatjuk:



Mivel az *adok* szó *ad-* tövének csak az *adsz*, *ad* stb. sza-
vak *ad-* tövéhez való viszonya (hasonlósága) következtében
van a vele szót alkotó *-ok* raggal szemben funkcionális ellentét-
viszonya, vagyis másszóval: csakis az *adok*, *adsz*, *ad* stb.
rendszer-soron belül fejez ki az *ad-* tő az *-ok* raggal szemben
hasonlóságot, míg egyébként szórendszeren kívüli viszonylatban
csak alaki és jelentésbeli ellentétről lehet közöttük szó, az

¹ Hogy ennek a körülménynek a nagy nyelvi tagolódás szempontjából
milyen fontos jelentősége van, azzal most nem foglalkozunk.

ad- nem *-ok*, vagy az *ad-* tő tárgyi, az *-ok* rag alaki jelentést fejez ki, ezért ahhoz sem férhet kétség, hogy a rendszer-funkciónak is a maga teljességében csak a szavak rendszerén belül van szerepe. Mi tehát ilyenformán a rendszer-funkció? A rendszer-funkció a szórésznek az az ereje, ami által a szavak rendszerén belül mindegyik szórész az őt magába foglaló szón kívül álló szavak azonos tagú részével vagy hasonlóságot vagy különbözést hoz létre, míg a vele szót alkotó szórésszel (vagy szórészekkel) szemben (tehát az egyes szón belül) funkcionális ellentétet teremt.

III.

Minden tudományos kutatásnak az a célja, hogy a feltárt anyagot, az elért részeredményeket rendszerbe foglalja, azaz tudományos módon csoportosítsa. Maga a rendszerezés természetesen csak akkor helyes, ha az anyag természetes tagolódásán nyugszik. A nyelvi anyag rétegződése, mivel majdnem minden nyelvi ténynek nemcsak egy, hanem több szerepe is van, gyakran elmosódik, összefolyik. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy a tövek, képzők, ragok nyelvi rendszerbe foglalása eddig általában annyi vitára és fejtöresre adott okot. Tisztán külső, alaki szempontból nézve ugyanis a legszorosabb kapcsolat van közöttük: valamennyi a szó része. Funkció szempontból azonban még a legújabb kutatás is csak annyit derített ki róluk, hogy a tő és a képző a tárgyi jelentés, a rag pedig az alaki vonatkozás hordozója, már pedig e kettőt hatalmas szakadék választja el egymástól.

Addig, amíg a nyelvi tények vizsgálatánál inkább a gyakorlati szempontok voltak csak irányadók, egészen természetesnek tartották a külső (alaki) és belső (jelentésbeli) tények szétválasztását. „Sofern die lateinische Grammatik nichts war und sein sollte als ein Hilfsmittel zum Erwerb der Sprech- und Schreibfertigkeit, zerfiel ihr Stoff naturgemäss in zwei Teile: der eine hatte das vorhandene Material an Wortformen geordnet vorzuführen, der andere zu lehren, was diese Formen bedeuteten, wie sie gebraucht würden“ (RIES J., Was ist Syntax? Marburg, 1894. 71). Az alaki kérdésekkel foglalkozó részt ekkortájt általában „Etymologia“-nak hívták, s benne — mint már a most közölt idézetből is sejthetjük — az egyes beszédrészek egymásután, kizárólag *accidentia*-ik, vagyis különböző alaki sajátágaik szempontjából kerültek tárgyalás alá. A második, vagyis az „etymológia“-i részt kiegészítő stúdiumot pedig, melyben a jelentésbeli és a beszédrészek közötti kapcsolatokat érintő kérdések jöttek szóba, „Syntaxis“-nak nevezték (vö. JELLINEK H., Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik II. Halbb. Heidelberg, 1914. 1—9 stb.).

Mai értelemben vett töről, képzőről, ragról természetesen ekkor még szó sincsen. Az „etymologia“ fejezeteiben még csak „terminatio“-kat, ingadozó szóvégeket írnak le tisztán alaki szempontból: „Adjectivorum terminationes sunt: *i, o, ... dō, dō. ... lan, len*, ut: *Mennyei*, coelestis, e. *Vizi*, aquaticus, a. ... *Allandó*, stabilis, e. *Tíftelendő*, honorandus, a. *Jővendő*, venturus, a. ... *Számtalan*, innumerus, a. *Értetlen*, imprudens...” (vö. MOLNÁR ALBERT, *Novae Gramm. ...: CorpGram. 167—8*).

Mivel az accidentiák többsége (casus, numerus, genus, persona, declinatio, conjugatio, tempus, modus) ragozástani kérdéseket ölelt fel, s csupán három accidentiának (comparatio, species, figura) a tárgyalásánál kerülhetett szóképzéstani kérdés is szóba, világos, hogy a régi etymologiai studiumok lényegükben olyan alaki vizsgálódások voltak, melyekben a ragozástani kérdések állottak előtérben. SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Novae Grammaticae*-jének etymologiai része pl. huszonkilenc fejezetből (caput) áll, s csupán a „IX. De comparatione, XV. De deminutione, XVI. De cognominatione, XVII. De compositione, XXVII. De nominibus a verbis descendentibus, XXVIII. De verbis ortis“ című fejezetekben foglalkozik egészen röviden szóképzéstani kérdésekkel. Az alaki szempontú szóragozástani kérdéseknek ez a túlsúlya s a szóképzéstani problémáknak későbbi fokozatos elkülönülése, mindinkább önálló fejezetekbe való tömörülése, majd teljes kiválása végül is odavezetett, hogy „Etymologia“ helyett, az alaki szempontok kidomborítása miatt lassan-lassan már csak „Formenlehre“-ekről, vagyis „alaktan“-okról (először már a XII. században; vö. LANDGRAF, *Hist. Gramm. d. lat. Spr. 1903. III, 28, 37*),¹ majd „Flexionslehre“-ről és „Wortbiegung“-okról hallunk. Mivel ezek a „Flexionslehre“-k, „Formenlehre“-k, „Wortbiegung“-ok is csak alaki szempontból vizsgálták az egyes beszédrészeket, természetesen, hogy a beszédrészek részeit (tövet, képzőt, ragot) is csak ilyen szempontból tárgyalták. Mivel azonban a nyelvtannak ekkortájt is inkább csak gyakorlati célkitűzései voltak, ellenvéleményről még nem igen olvasunk.

Komoly s azóta is áthidalhatatlan nehézség a tövek, képzők, ragok egymáshoz való viszonylatában csak akkor merült fel először igazán, amikor a szóképzéstan már egészen önálló tanulmánnyá alakult. Egyesek ugyanis abból a megfontolásból kiindulva, hogy a képző is éppen úgy szórész, mint a tő és rag, a képzőket vizsgáló szóképzéstant is kapcsolatba akarták valamiképpen hozni a töveket és ragokat tárgyaló régi alaktannal (Formenlehre, Flexionslehre, Wortbiegung stb.). Ennek a törekvésnek azonban két akadálya is volt: 1. az új szó-

¹ „Formenlehre des Wortes für sich d. i. Etymologie...” olvashatjuk még HEERDEGENNél is (vö. *Versuch einer syst. Einleit. z. lat. Semas. 47*).

képzéstan a képzőket alaki és jelentésbeli szempontból tárgyalta, ezzel szemben a régi alaktan a töveket és ragokat csak alaki szempontból vizsgálta; 2. a képző szerepe csak a szó tárgyi jelentésének módosítására, a rag funkciója pedig csak az alaki viszony kifejezésére szolgált, szóval nem lehetett közöttük semmiféle közös belső szerepkört sem kimutatni. Ezek a körülmények indították aztán végül is el a szóképzéstan és a régi alaktan egymáshoz való kapcsolatának és a nagy nyelvi rendszeren belül való elhelyezkedésüknek tisztázására irányuló kutatásokat. „Für die Stellung der Wortbildungslehre innerhalb des Systems der Grammatik hat sich noch keine feste Gewohnheit herausgebildet. J. Grimm, der als ihr eigentlicher Schöpfer angesehen werden muss, hat ihr die Stelle zwischen Flexionslehre und Syntax angewiesen. Ihm folgen Diez, Bopp u. a. Dagegen haben Schleicher und Miklosich die Wortbildung vor der Flexionslehre behandelt. Ihnen haben sich Brugmann und Wilmanns angeschlossen“: írja PAUL (Wortbildungslehre 3). A finnugor nyelvészek közül pl. az előbbiekhöz csatlakozott MUUK E. és TEDRE M. (vö. Lühike eesti keeleõpetus. Tartu, 1931. 1. köt. Hääliku- ja vormiõpetus [Hang- és alaktan], 2. köt. Tuletus ja lauseõpetus [Szóképzéstan és mondatattan]), míg az utóbbiakhoz WIEDEMANN „Grammatik der ehstnischen Sprache“ (St. Pétersbourg, 1875.) és „Grammatik der syrischen Sprache“ (St. Pétersburg, 1884.) című munkáiban, melyek a következő fejezetekre tagolódnak: 1. Lautlehre, 2. Wortbildung, 3. Formenlehre, 4. Satzlehre. Maga PAUL (Deutsche Grammatik. 1916—1920. V. Bd.) a szóképzést a syntaxis után tárgyalja, vagyis a nyelvtan utolsó részeként.

Velük szemben a nyelvészek egy másik tekintélyes csoportja viszont úgy akart segíteni a nehézségeken, hogy a régi alaktanból (Formenlehre, Flexionslehre) és az új szóképzéstanból „alaktan“ néven minden lényeges belső változtatás nélkül ismét egy közös stúdiumot csinált, s helyét a nagy nyelvi rendszeren belül a hangtan és a mondatattan között jelölte ki. Ezt a megoldást látszólag több körülmény is támogatta. Így mindenekelőtt az a diachronikus megfigyelés, hogy a nyelvtörténet folyamán képzők is, meg ragok is át-átcsaphatnak egymás területére, másszóval képzőből is lehet rag, ragból is képző. A zürjén (FOKOS) *-is*, (ROG.) P. *-is*, *-is* ~ votj. (MUNK.) *-is*, K. *-is*, (WICHM.) *-is*, G. B. *-is*, (AMIN.) *-is* nomen possessi képzőről — pl. zürj. (WIED.) *gortys* (FOKOS) *gortis* 'házi, háuslich' (*gort* 'ház'); (FOKOS) *doris* 'szélső' (*dor* 'szél, oldal') | votj. (MUNK.) *tüis* 'tóbeli' (*tü* 'tó'); *beris* 'utolsó, utó' (*ber* 'mög') stb. — már WIEDEMANN (Gram. d. syrj. Spr. 69—70) és AMINOFF (Votjakin ääne- ja muotoopin luonnos: SUS. Aik. XIV/2, 21, 23) is észrevette, hogy azonos az elativus *-s* < *-st* — pl. votj. *karistim* 'aus meiner Stadt'; zürj. *müst*, *misti* 'nach' (vö. WICHMANN: FUF. XVI, 162—3) — ragjával. „A ragnak

képzővé válása úgy ment végbe, hogy az elativusi -*s*- ragos határozókat a mondatban jelzőkül is használták és ebben a használatban lassanként elmosódott az -*s*- elemnek eredeti jelentése, a jelzőnek -*s*- elemét idővel képzőnek, még pedig jelentésének megfelelően nomen possessi képzőnek kezdték érezni“ (vö. FOKOS: KSz. XIII, 96). A határozói és a képzői érték közötti ingadozás valóban még ma is jól megfigyelhető egy-két példában: votj. (WICHM.) *arikiš vuez vâulan tubitjini ku'-ke vormoz* 'Wenn er das Wasser der Schleuse stromauf zu fließen bewegen kann' (vö. WICHMANN, Votj. Sprachproben I, 171); ez a mondat ugyanis minden zökkenő nélkül kétféleképpen is értelmezhető: 'Ha a zsilipi (zsilipnél levő) vizet fölfelé irányítani tudja', vagy 'Ha a zsilipből a vizet fölfelé irányítani tudja' | votj. (MUNK.) *šuräs — doriš korkaäz adžä* 'az út mellett egy házat lát meg' ('valahol lát' a votjákban elativusszal) (vö. VotjNépkHagy. 93); ugyanennek a mondatnak a VotjSzótár 400 megint a következő értelmezését adja: 'egy útmelléki házat lát'. Felsorolhatnánk még természetesen számos más rag → képző fejlődést is, helyette azonban inkább egy-két képző → rag változásra szeretnénk utalni röviden. Így kétségtelenül ezzel a jelenséggel állunk szemben a magyar *jön, lön, tön, vön* stb., cser. (WICHM.) KB. *pì'děš* 'er bindet', *tò'leš* 'er kommt', *ma'neš* 'er sagt' stb., észt *tuleb* 'jön', *annab* 'ad', *läheb* 'megy' stb. egyes 3. személyű alakokkal kapcsolatban, mert -*n*-, -*s*-, -*b* elemük ma valóságos ragnak számít, holott eredete szerint igenévképző volt (vö.: SETÄLÄ, TuMo. 4—10, 166—7; SZINNYEI, NyH. 85—6, 123).

De nagyban erősítette még a képzők és ragok újbóli együttes (közös stúdiumban való) tárgyalásának gondolatát a közöttük észlelhető külső sajátosságok gyakori párhuzamossága is: „Dieselben Vorgänge, die der Bildung von Flexionsformen zu Grunde liegen, finden sich auch in den übrigen Wortbildungen wirksam. Änderungen des Stammvokals, Nasalierung, Reduplikation, Vor- und Nachsilben usw., sie dienen alle ebenso der Wortbildung wie der Flexion. Die sprachlichen Mittel, auf denen die Flexionen beruhen, lassen sich von den übrigen Wortbildungsmitteln grundsätzlich gar nicht trennen.“ (RIES i. m. 90.)

Mármost ezek az „új“ alaktani munkák, a töveket és ragokat — éppúgy mint a régi alaktanok — csak alakí, ellenben a képzőket a korábbi önálló szóképzéstanok mintájára alakí és jelentésbeli szempontból tárgyalják. De nemcsak a tárgyalás módján, hanem az anyag csoportosításán is meglátszik a régi keret egyszerű lemásolása, a korábbi önálló stúdiumok (szóragozástan vagy alaktan és szóképzéstan) egyszerű egymásmellé illesztése. Két főfejezetet különböztetnek meg: 1. szóképzéstan-t és 2. szóragozástan-t. A szóragozástanon belül aztán éppenúgy megtaláljuk a külön tő- és ragtant, mint a régi alaktanokban, s a szóképzéstan fejezeteiben is külön cso-

portokba van foglalva az összetétellel és külön a képzővel való szóalkotás. E típus képviselői közül emeljük talán ki MEYER-LÜBKE W. „Grammatik d. rom. Sprachen“ című munkáját, melynek második kötete: „Romanische Formenlehre“ (Leipzig, 1894.) a következőképen tagolódik: I. Teil. Die Wortbiegung. 1. Kapitel. Die Deklinationen. 2. Kapitel. Die Konjugationen. II. Teil. Die Wortbildung. Ezen belül aztán beszédrészek szerint külön csoportokban találjuk a képzővel és külön az összetétel útján való szóalkotást. Finnugor vonatkozásban itt kell megemlékeznünk pl. LAGERCRANTZ E. „Sprachlehre des Westlappischen...“ (Helsinki, 1926.) és KETTUNEN—VAULA „Suomen kielioppi“² (Helsinki, 1940.) című munkáiról, mert alaktani (Formenlehre, sanaoppi) részükben ezek is a jellegzetes kettős tagolódást követik. Az új alaktanoknak ezt a kettősségét, vagyis a belső egység hiányát, egyesek az anyag bizonyos átrendezésével, a korábbi szóképzéstan és a szóragozástan kereteinek meglazításával akarták eltüntetni. Ezért az alaktanok egy részében a tövek tárgyalását nem a szóragozástanban, az összetételeket pedig nem a szóképzéstanban találjuk, hanem mindkettőt külön-külön főfejezetben többnyire a szóképzés- és szóragozástan előtt. SIMONYI—BALASSA „Tüzetes magyar nyelvtan“-ának alaktani része már a következő fejezetekre oszlik: Bevezetés. A szótók. 1. szakasz: A szavak összetétele. 2. szakasz: A szóképzés. 3. szakasz: A szóragozás. Ugyanez a felosztása GOMBOCZ „Alaktan“-ának is (vö. Magyar Történeti Nyelvtan III. rész. 1925.), mégis azzal a különbséggel, hogy ő a ragok tárgyalását már a mondatban végzi. Ez az egységesítési törekvés, ha nem is olyan nagymértékben, mint SIMONYI „Alaktan“-ában, megvan már csírájában BUDENZ „Ugor alaktan“-ában is, melynek bevezető része (4—9) tulajdonképpen tőtan. De ezen az úton haladt SZINNYEI is, azonban csak „Magyar Nyelvhasználat“-ában, míg a „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft“-nak (1922.) „Formenlehre“-jében már a szóképzéstan és szóragozástan kereteinek meglazításában s ezáltal alaktanának egységesítésében odáig ment, hogy felosztása teljesen a régi „Etymologia“-k tagolódására emlékeztet.

A régi alaktannak és szóképzéstannak egységesítése, közös stúdiumban való tárgyalása mellett foglalt állást RIES is: „Neben dieser falschen Vierteilung in Lautlehre, Formenlehre, Wortbildungslehre und Syntax findet sich zuweilen auch die richtige Zusammenfassung der beiden mittleren Teile zu Einem, dem aber die allein richtige Bezeichnung Wortlehre trotzdem versagt bleibt; statt ihrer erhält die Flexionslehre mit der Wortbildungslehre zusammen den Namen Formenlehre, der als gemeinsame Bezeichnung gewiss wenig passend ist“ (i. m. 67—8). A nyelv ugyanis kettős rétegződésű — hirdeti helyesen —, mindenütt szavak és szószervezetek állanak egymással szemben, s éppen ezért, állapítja meg joggal, a szavakat és

ezek részeit tárgyaló stúdium elnevezése sem lehet más, mint csak „szótan“ (Wortlehre): RIES tehát helyesli az újabb alaktanokat, csupán elnevezésükkel nincsen megelégedve.

Bár ezek a szóképzéstant és szóragozástant, vagyis a régi alaktant egyesítő stúdiumok: alaktan és RIES-féle szótan kétségtelenül jobban megfelelnek a nyelv kettős tagozódásának, mint a korábbi külön szóképzéstanok és alaktanok, mégis, mivel a képzők és ragok között nekik sem sikerült semmiféle funkcionális kapcsolatot sem kimutatni, a közös stúdiumban való tárgyalás következtében még csak szembeszököbbé tették, a képzők és ragok közötti belső, funkcionális ellentétet.

Az újabb alaktanoknak ezen a belső válságán legutóbb TRUBETZKOJ orosz morphonológiájában úgy akart segíteni, hogy ismét csupán az alaki változások vizsgálatát tűzte ki főfeladatul: „Die Erforschung der Arten und des Umfangs der Morphemänderungen bildet die Hauptaufgabe der russischen Morphonologie“ (Das morphonologische System der russischen Sprache. Prague, 1934.: Travaux du Cercle . . . V/2, 20). Minden ilyen törekvés azonban ma már nagyon is megkésett, mert „... formes et fonctions sont solidaires, et il est difficile, pour ne pas dire impossible, de les séparer“ (vö. SAUSSURE i. m. 186).

A funkciók okozta belső nehézségen ismét mások úgy segítettek, hogy a képzők tárgyalását egyszerűen a szótan, a rago-két pedig a maguk egészében a szintaxisba utalták. Így járt el a többi között már a hetvenes években HEERDEGEN F. Felfogását következőleg okolta meg: „... Flexion kann doch ein Wort für sich allein gar nicht haben . . . , sondern eben nur in Verbindung mit andern Wörtern d. h. im Satz. Etwas ganz Anderes ist es mit der Stammbildung: diese reicht über den häuslichen Privatbezirk eines Wortes nicht hinaus und bezeichnet nicht sowohl eine Beziehung des Wortes zu anderen Wörtern, sondern eine nähere Bestimmung oder Einschränkung seiner Bedeutung. Richtiger scheint uns daher, die Lehre von der Stamm- oder, wie sie gewöhnlich genannt wird, Wortbildung mit unter die Lehre von der Bedeutung und Bedeutungsform des Wortes für sich zu rechnen, unter Beziehung aber nur die in den Flexionsformen ausgedrückte, syntactische zu verstehen“ (Versuch einer systematischen Einleitung zur lateinischen Semasiologie. Erlangen, 1875. I. Heft. 45). Teljesen az ő nyomdokain haladt SIMONYI, amikor „A jelentéstan alapvonalai“ (1881. NyelvÉrt. X, 1) című munkájában a nyelvtant így osztotta föl: „I. Szótan: 1. Az önálló szónak alaktana (összetétel és szóképzés); 2. az önálló szónak jelentéstana; II. Mondattan: 1. a mondatbeli szónak alaktana (szóragozás); 2. a mondatbeli viszonyok elmélete (szor. ért. mondattan). Segédtudomány a két alaktanhoz: Hangtan.“ (I. m. 8—9.) Az önálló alaktan (Formenlehre, Flexionslehre stb.) és szóképzés-

tan ellen foglalt állást SAUSSURE is: „Linguistiquement, la morphologie n'a pas d'objet réel et autonome; elle ne peut constituer une discipline distincte de la syntaxe“ (i. m. 186). — Ennek a felfogásnak mai hazai képviselői KLEMM ANTAL és LAZICZIUS GYULA. „A viszonyjeleket és ragokat“ — jelenti ki pl. KLEMM — „jelentésbeli és alakbeli szempontból együtt a mondat-tanban kell tárgyalni“ (A mondat-tan elmélete. Bp., 1928. 22). „A szóképzés tan helyzete“ írja viszont LAZICZIUS „tisztá és világos. Nem önálló, nem külön stúdium. Nincs sajátos tárgyköre. Akár történetileg nézzük magát a szóképzést, akár pedig az eredményét, a képzett szót, csak olyan kérdésekbe ütközünk, amelyek természetüknél fogva a szótanból illetve a szótanba valók. A szótan egyaránt foglalkozik a szavak sajátos csoportjaival (az egyszerű és összetett szókkal, az alap- és származékszókkal stb.): nincs semmi okunk a képzett szókat a többi közül kiemelni, s ezek maguk sem kívánnak külön elbánást. A velük foglalkozó szóképzés-tan tehát teljes egészében beletartozik a szótanba, annak legfeljebb csak egy alfejezete lehet.“ (Általános nyelvészet. Bp., 1942. 51.) — Ezek a nyelvészek tehát a szóképzés-tant, szóragozástant (régí alak-tant) és e kettőt egyesítő újabb alaktant, illetőleg a RIES-féle szótant, mint külön önálló tanulmányt egyrészt a képzők és ragok közös funkciójának hiánya, másrészt a szóképzés-tannak a szótannal, szóragozástannak pedig a szintaxis-sal (mondat-tan) való rokon természetű problémái miatt, egyszerűen megszüntetik, s mint alfejezeteket a szótanba, illetőleg a mondat-tanba tagolják. A nyelvtan főrészei tehát szerintük: 1. hangtan, 2. szótan, 3. mondat-tan (vö. KLEMM i. m. 26), illetőleg „... szótan, szintaxis és a hozzájuk tartozó elem-tanok ...“ (vö. LAZICZIUS i. m. 50).

(Folytatjuk.)

GYÖRKE JÓZSEF

A h + mássalhangzó kapcsolatok feloldási formáihoz.

A magyar nyelvtudomány mai tanítása szerint a *felhő* és *felleg* szavak finnugor eredetűek. Az EtSz. és NyH.⁷ 141 szerint a következő szavakkal vethetők össze: osztj. *päänn* | votj. *pilēm* (*pil-m-*) | cser. *pál* | md. *pejäl*, *pel* | f. *pilve-* | zürjén *pī*, *piv* | lp. S. *pal^hra* (gen. *palva*), lp. K. *pēlv*, lp. N. *balva* (gen. *balva*): legtöbbjük 'Wolke' és 'Nebel' jelentésben.

A két szó közös alaprésze PAASONEN (Nyr. XLII, 6) szerint egy feltehető finnugor **pālŋä* ~ **pāŋlä* alak folytatása. Ez a kikövetkeztetett alapszó szerinte nomen, s a *felleg* alak -g eleme a R. *kér* 'kéreg' alapszóból lett *kéreg*-éhez (vö. NyH.⁷ 49) hasonlóan kicsinyítőképző. A tőle felhozott példák szerint a **pālŋä* alak igazolni látszik a *felleg* ikerített *l*-jét. A *felhő*

~felleg-beli -lh- ~-ll- megfelelést,¹ valamint a felhő -ő elemét azonban ez a magyarázat megfejtetlenül hagyja. BÁRCZI szerint (SzófSz.) a két alak egymáshoz való viszonya tisztázatlan.

BUDENZ (MÚSz. 511) mind a felhő, mind a felleg alakot egy korábbi *fehl- alapszóra vezeti vissza, s ezt egy finnugor *pügl- töből magyarázza. A *fehl- szerinte igei tő, melynek a felleg és a felhő egyaránt deverbális nomen származékai. BUDENZnek ezen elgondolását senki sem teszi magáévá, pedig az itt tapasztalható kettősséget valóban csak ez a magyarázat oldja meg kielégítően, mert, mint később látni fogjuk, itt nem egyes jelenségekkel, szórványos változásokkal állunk szemben, hanem szabályos hangcsoport-megfelelésekkel van dolgunk. E szabály szerint pedig a mai (hx ~) xh ~ xx ~ x megfelelések egy közös hx ősalakra mennek vissza.²

A felhő alaknak felyhő, fölyhő és føjhő változatai, a felleg-nek pedig fölleg, fe[ö]llyeg és feleg változatai vannak (EtSz.). A feleg alak eredetére és fontosságára később mutatunk rá, a fe[ö]l(y)hő és fe[ö]l(y)eg változatok pedig nem szorulnak bővebb magyarázatra.

A BUDENZ által ajánlott fehl- igetöből a két fő változatot a következőképen vezethetjük le:

$$*fehl- \begin{cases} < *fehleg > felleg \sim feleg \\ < *fehley > *fehlő > felhő \end{cases}$$

A *fehleg -g eleme ugyanolyan deverbális nomen- (főnév-) képzőnek látszik, mint a viszketeg, göngyöleg, reszketeg 'reszketés', permedeg (NyH.⁷ 88); lebedeg ~ nyelvcsap' (NyH.⁷ XXII, 349) || gombolyag, daganag | virág, világ (NyH.⁷ 89) || ? hideg, ? meleg (vö. MNy. XXXVI, 301—3) szavak -g-je.

A *fehleg > felleg-beli -hl- > -ll- viszonyra vö.: dohlik 'dohosodik' (MTsz.) (< doh) > dollik 'ua.' (MTsz.) | achsin > aszszony (EtSz.) | szl. duchna > m. dunn(y)a (EtSz.) | Bohnya > Bonnya (CsÁNKI II, 577, EtSz.) | vihnye 'kovácsműhely' > vinnye 'ua.' (MTsz., SIEL.).

A feleg alak keletkezését az ilyen változások magyarázzák: vihnye > vinye (MTsz.) | Bohnya > Bonya (CsÁNKI i. h.) | achsin > ? aszony (vö. MNy. XXVI, 275 és NyK. XLIV, 349—50).

A másik oldalon feltett *fehley változat melléknévi igenév lehetne (vö. NyH.⁷ 84—6), melyből *fehley > *fehlöy > *fehlő (vö. GOMBocz, Hangtört.: ÖM. II, 94 és MSFÖu. XXX, 170—2), ebből pedig felhő lett. Az itt történt, illetőleg feltett

¹ A *pügl- alakból *η ~ *γ > *χ (> h) fejlődéssel (vö. NyH.⁷ 47) megmagyarázhatnók a felhő alakot is, de a zöngétlenülés (γ > χ) akár l (*pügl- > *fehl-), akár pedig magánhangzó előtt (*pügl- > felhő) meglehetősen önkényes feltevés lenne (vö. MNy. XXXVII, 98).

² Az x helyébe itt bármely nasális, liquida vagy spirans behelyettesíthető, s így a hx jel természetesen χx hangcsoportot jelöl.

-hl- > -lh- átvetésre vö.: *dohlik* > *dolhik* (MTsz.) | cseh *lehmo* > m. *lomha* ~ *lemhe* (SIEl.) | szl. *duchna* > m. *dun(y)ha* (EtSz.) | R. *Bohnya* > *Bonyha[ád]* hn. (EtSz.) | esetleg *vihnye* > ? *vinnye* (l. a dolgozat második részében).

A **fehleg* (~ *γ*) > *felhő* ~ *felleg* ~ *feleg*-beli -hl- > -lh- ~ -ll- ~ -l- hangmegfelelés ugyanazt a hármasságot, illetőleg négyességet mutatná, mint példáink közül a több-kevesebb valószínűséggel egybekapcsolható *Bohnya* > *Bonyha* ~ *Bonnya* ~ *Bonya* helynevek (MELEGDI: MNy. VII, 182; ellene EtSz.), és az ugyancsak kikövetkeztethető *Vihnye* > *Vinyhe* ~ *Vinnye* ~ *vinnye* helynevekben, illetőleg közszóban mutatkozó -hx- > -xh- ~ -xx- ~ -x- hangcsoport-megfelelés.

A *Bonyhád* és társai felsorolásánál a sorban több helység nevének adatai egészítik ki egymást, s így egyes felfogás szerint — valószínűleg helyesen — nem egyugyanazon fejlődési sor tagjai (vö. EtSz. *Bonyha* al.). Annyit azonban meg kell engednünk, hogy az egyes falvak nevei származhatnak egy közös, valószínűleg személynévi eredetű ősalakból, mint pl. *Bucna* olv. *Bukna* vagy *Buhna* (PAIS, MAn. 107), amely név — PAIS szerint — „*d* becéző képzővel megtoldva a mai *Bonyhád* helynevekben¹ van meg”, vagyis ő is elismeri a több helyen való előfordulás lehetőségét. A személynévet később ugyancsak PAIS (MNy. XXXI, 271) a török *buya* szó -*na* kicsinyítőképzős változatából származtatja; a *Bucna* alak olvasata itt *Buzna* (vö. még JAKUBOVICH: MNy. XXIII, 239—40).

Ugyanígy valószínű, de nem teljesen bizonyos a *Vinnye* helynév felsorolt alakváltozatainak megléte. A rávonatkozó 1093: *uueihna* ~ 1213: *Weihna* ~ 1260: *Wenha* adatokat BÁRCZI GÉZA (MNy. XXXVIII, 19) az *ny* hangnak *nh* ~ (*i*)*hn* betűcsoporttal való jelölésére hozza fel példaként. Francia hatásra gondol, de lehetségesnek tartja azt is, hogy a jel mint egyszerű néma (hangérték nélküli) *h* került a szó írásképebe. A mai *Vinnye* alak valóban nem enged meg más magyarázási lehetőséget, de ha a helynevet a *vinnye* 'kovácsműhely' (MTsz.) közszóval azonosítjuk, látni fogjuk, hogy a *hn* ~ *nh* írásnak más magyarázata is lehetséges. A *kovács(i)* elő- és utótaggal ellátott helynevek talán jelentésbelileg vagy tárgy történetileg is megindokolttá teszik ezt az azonosítást. — A *vinnye* szó MIKLOSICH (SIEl.) szerint szláv eredetű, vö. cseh *vijně*, tót *viňa*. Magyar alakváltozatai: *vihnye* ~ *vinnye* ~ *vinnye* (MTsz.). A *Weihna* ~ *uueihna* írást a *vihnye* változat, a *Wenha*-t pedig, mint látni fogjuk, egy joggal feltehető **vin(y)ha[e]* alak látszik igazolni; a két adat tehát a *vinnye* szónak nemcsak írás-, hanem alakváltozata is lehet, vagyis megmagyarázható a nélkül, hogy francia hatást, íráshibát, vagy jelölési szeszélyt látnánk benne (vö. MNy. XXXVIII, 19—20).

¹ En húztam alá.

A *dohlik* ~ *dolhik* ~ *dollik* (MTsz.) megfeleléshez nem sok kétség fér. A szó a *doh* < szláv *doh* 'lehellet' (EtSz.) főnév-*l(ik)* képzős igei származéka; a *doh*, *dohos*, *dohlik*, *dohosodik* viszonya olyan, mint a *fény*, *fényes*, *fénylik*, *fényesedik*, vagy a *szag*; *szagos*, *szaglik*, *szagosodik* szavaké. A *dohlik* ejtése csak *dozlik* lehet, a *dollik* későbbi képződmény (erről máskép NAGY J. BÉLA: MNy. XXIII, 43).

Ide tartozik a *tohonya* ~ *tonyhó* ~ *tonya* (~ *tunya*) ~ *tunnya* szócsalád is. Egybetartozásukra az EtSz. is célozni látszik (I, 276 *bannyas* al.). A szó eredete tisztázatlan. BUDENZ, MUSz. szerint az eredeti **tohnya* ~ **tuhnya* alak a finn *tuhma* megfelelője. SZINNYEI: Nyr. XIX, 151 elfogadja a származtatást, de a NyH.⁷-ba már nem veszi fel. A finn *tuhma* ~ magyar **tuhnya* (vö. *tohonya* és *tonyhó* MTsz.) viszony pedig ugyanaz, mint a finn *röhma* ~ magyar **rehnye* (vö. *renyhe*), melyet NyH.⁷ és BÁRCZI, SzófSz. is elfogadnak.

A most tárgyalt szócsalád *donyha*, *döhöm[ny]e* stb. tagjai feljogosítanak bennünket a *döhöme*, *dömhe*, *döme* (EtSz. *döhöme* és *döme* al.) egybe- és idevonására. Az EtSz. szerint egyik-másik alak a *töm* ~ *döm* ige származéka (ugyanígy PAIS: MNy. XXX, 41: *tömzsi* és *temhe*). A jelentésfejlődés azonban 'lomha → kövér → sokevő' is lehetett, s ez jelen származtatásunkat igazolná. A változás utolsó fázisába természetesen a *töm* ige is belejátszhatott (másképp JUHÁSZ: MNy. XXVI, 306).

A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű *kunyhó* szónak van *kuhnyó*, *kunnyó* (NySz.), *kunyhó* (SzhSz.) és *kuñhå* (CsóSz.) változata is. Etymonja talán a *konyhá*-éval azonos: szláv *kuhinja*, vagy öfelnémet *kuchna*. Az -ó végzet lehet kicsinyítő, mint a *tohonya* ~ *tonyhó* esetében, s akkor az eredeti formát a csángó (*kuhnya* >) *kuñhå* 'kunyhó' (CsóSz.) örzi. LÜKŐ GÁBOR (A magyar lélek formái. Bp., 1942. 261) néprajzi alapon — bizonyítás nélkül — már megkísérelte az egyeztetést, s a jelentésátvitelt igen régi korra vezeti vissza: állítását az ősmagyar nyárikonyha és pásztorkunyhó rajzainak összehasonlításával próbálja igazolni. Kérdés azonban az, hogy az ősmagyar-korinak feltüntetett rajzok hitelesen ábrázolják-e a régi állapotot. E felfogásnak szótörténeti vizsgálataink is ellene mondanak. A magyar szó legfeljebb ómagyarkori lehet, s eredeti jelentése az etymonokból kitűnőleg egyszerűen 'konyha', mert 'szabad konyhá'-t sem a németben, sem a szlávban nem jelentett, mindkettőben egyszerűen 'konyha, Küche'. — A *konyha* szó az OklSz. szerint 1206-ban, a *kunyhó* a NySz. szerint a XVI. század második felében jelentkezik először. A *kunyhó* leggyakrabban pásztorokkal kapcsolatban fordul elő, az azonosítás alapja valószínűleg az egyhelyiséges pásztorlakások szobában levő konyhája. A 'konyhácska → egyhelyiségű putri'

jelentésváltozást a konyhácska lakási célokra történő használata magyarázza.

Lohány ~ *lanya* ~ *lanya* kétségtelenül összetartoznak. Egybevonhatók a *lomha*, *lemhe* szavakkal (MNY. XXVI, 274; ÁKE.). A közös őstforma a *lohma* (MTsz.) lehetett. Ez MIKLOSICH, SIEL. szerint a cseh *lehmo* átvétele. A fejlődés menete: Egyrészt: cseh *lehmo* > m. *lohma* (MTsz.), mint szl. *rešeto* > m. *rosta* (SIEL., MNY. XVI, 4) | szl. *črešlo* > m. *csoroszlya* (EtSz.) | szl. *prelog* > m. *parlag* (SIEL.) (másképp MELICH: NyK. XXXIX, 39) | szl. *čelād* > m. *család* (EtSz.); majd *lohma* > *lomha*, mint *duchna* > *dunya* stb. Másrészt meg: cseh *lehmo* > m. **lehme* > *lemhe* (MTsz.), mint szl. *čelād* > m. *cseléd* (EtSz.) | óbolgár *měžda* > m. *megye* (SzlJövsz.) | szerb-horvát *medja* > m. *megye* (SzlJövsz.). — A *lomha* > *lanya*, illetőleg a *lohma* > **lohnya* (vö. *lohány* MTsz.)-beli *m* > *ny* változásra vö.: *pemhed* > *penyhed* | *kámva* > *kányva*. || *humor* > *hunyor* | *iham* > *ihany*, *húm* > *húny*, *potom* > *potony* stb. (MTsz.). — A *lehmo* > *lomha* származtatást BÁRCZI, SzófSz. megokolás nélkül elveti.

A hangtani megfelelés tisztázatlansága miatt BÁRCZI két másik szófejtést, a *mámor* és a *szattyán* származtatását is megkérdőjelezi. A fent elmondottak azonban mindkét magyarázat helyességét bizonyítják.

Török *machmür* > magyar *mámhur(os)* (MTsz.) ~ *mámu-ros* (> *mámor*, -os).

Török *sachtian* > magyar **szatyhán* ~ *szattyán* ~ *szatyán* (NySz., OklSz.).

Hangalakilag tehát a két egyeztetés kifogástalan: egyéb kritériumok megvizsgálása pedig nem ide tartozik.

A teljesség kedvéért itt is megemlítjük, hogy az *achsin* > *asszony* fejlődés melléktermékeként egész jogosan tehetünk fel *aszony* változatot is (vö. LAZICZIUS: MNY. XXVI, 275; előtte már MELICH is: NyK. XLIV, 349—50).

A felsorolt hangcsoport-megfelelésekből a következő típusokat állíthatjuk fel:

A) -hx- > -xh- ~ -xx- ~ -x- csoport: **fehleg[γ]* > *felhő* ~ *felleg* ~ *feleg* || *Buchna* > *Bonyha* ~ *Bonnya* ~ *Bonya* || *vihnye* > *Vinyhe* ~ *vinnye* ~ *vinye* || *tohonya* > *tonyhó* ~ *tunnya* ~ *tunya* || *kuhnyó* > *kunyhó* ~ *kunnyó* ~ *kunyóy*.

B) -hx- > -xh- ~ -xx- csoport: *dohlik* > *dolhik* ~ *dollik* || *duhna* > *dun(y)ha* ~ *dunnya*.

C) -hx- > -xh- ~ -x- csoport: *döhöme* > *dömhe* ~ *döme* || *lohány* > *lanya* ~ *lanya* || *machmür* > *mámhur* ~ *mámur*.

D) -hx- > -xx- ~ -x- csoport: *achsin* > *asszony* ~ *aszony* || *sachtian* > *szattyán* ~ *szatyán*.

Az *achsin* és *sachtian* *h*-ját az átvetés következtében eléje került spirans (*sz*, illetőleg (*t*)*χ*) mindjárt magához hasonította. Az **aszhony*-féle alakok ezért nem mutathatók ki. Így keletkeztek az *asszony*-féle germinált formák: az egyeshangú alakok viszont a *h*-nak még az átvetés előtti kiesése útján keletkeztek. A *h + nasalis* vagy *liquida* kapcsolatokban már inkább kiesés és pótlónyújtás következett be, bár lehet, hogy a két forma (*xx* és *x*) itt is egymástól függetlenül alakult, s az ikerített formák (*vinnye*) hasonulás, az egyeshangúak (*vinye*) kiesés eredményei. A kiesés — mint említettük is — csak a még átvetést nem szenvedett formákban jöhetett létre, mert például a *Bonyha* esetében a *Bony-ha* > *Bo-nya* változás az *ny*-nek a szótaghatáron való eltolódását eredményezné, de *Boh-nya* > *Bo-nya* esetében ilyen változás nem történik.

*

LAZICZIUS GYÜLA a *h + mássalhangzó* kapcsolat feloldási formáiról írva (MNy. XXVI, 266—76) a feloldásnak háromféle lehetőségét ismeri el: 1. *ht* > *jt* kapcsolat esetében hanghelyettesítést (pl. *tanoxt* > *tanojt*); 2. *h + nasalis* vagy *liquida* kapcsolatnál hangátvetést (mint *ehnyit* > *enyhít*); 3. a *h + spirans* kapcsolat kiküszöbölésére pedig assimilatiót (*axsin* > *asszony*), illetőleg e helyett esetleg kiesést és pótlónyújtást (*axsin* > *aszony* > *asszony*).

Nem ismeri tehát el a *h + nasalis* vagy *liquida* esetében a gyakran előforduló hasonulásos vagy inkább kiesés + pótlónyújtásos feloldási lehetőséget. Pedig fenti példáink közül néhány világosan mutatja ennek a megvalósulási lehetőségnek a meglétét. A hangátvetéses alakok mellett ezt mutatják:

h + liquida kapcsolatban: **fehleg[ɣ]* > *felleg* > *feleg*
|| *dohlik* > *dollik*.

h + nasalis kapcsolatnál: *vihnye* > *vinnye* ~ *vinye* ||
toh(o)nya > *tunnya* ~ *to[u]nya* || *Buxna* > *Bonnya* ~ *Bonya*
|| *duhna* > *dunn(y)a* || *kuhnyó* > *kunnyó* ~ *kunyóy* || *döh(ö)me*
> *döme* || *lohány* > *lanya* || *machmúr* > *mámor*.

h + réshang (palatalizált zárhang) kapcsolatnál: *achsin* > *asszony* ~ *aszony* || *sachtian* > *szattyán* ~ *szatyán*.

A *h + nasalis* vagy *liquida* kapcsolat feloldása tehát nemcsak hangátvetéssel történik, hanem gyakori az assimilatio, illetőleg kiesés (+ pótlónyújtás) segítségével történő feloldás is. LAZICZIUS értékes megállapításához tehát ezt a lehetőséget nemcsak mint meglevőt, hanem mint gyakran előfordulót tehetjük hozzá.

DEME LÁSZLÓ.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Puli. A MNy. legutóbbi számában (XXXIX, 28 kk.) LOVÁNYI GYULA érdekesen fejtegeti a *puli* szó eredetét, és természetvizsgálóink egy részével egyetemben a német *Pudel* átvételének tekinti. Teljesen illetéktelennek tartom magamat, ahhoz, hogy ez eb fajta származásához hozzászóljak, bár úgy látom, a szakemberek ebben a kérdésben nem értenek egyet, s a puli ősi magyar voltát döntő érvekkel megcáfolni nem sikerült, igaz, hogy bizonyítani sem. Megvallom azonban, LOVÁNYI fejtegetései után sem oszlott el minden kételyem a *puli* szó származását illetően. A *dl > l* változás a magyarban igazolásra szorul, s azok a példák, amelyeket LOVÁNYI e célból felsorakoztat, erre az igazolásra nem alkalmasak, mert egészen más fonetikai helyzetben levő *d-k* kiesésére vonatkoznak.

Abban sem értek egyet a szerzővel, hogy CzF.-nak (III, 1219 *kutya* al.) alkalmasint mégis csak idevágó adatáról — *pulya* 'kutyafajta' — nem akar tudomást venni. Lehet, hogy a *puli* etimológiájának kulcsa nem itt van, de módszertani tévedés volna ezt a lehetőséget a vizsgálatból kirekeszteni. Nehézségek itt is vannak. Első sorban zavaró az adat elszigetelt volta. Legalább is szótárainkban mását nem találom (igaz, hogy a *puli* alak is szinte csak napjainkban (1929.) került be a szótárakba). Jelentéstani szempontból a *pulya* 'kistermetű, törpe' melléknévre gondolhat az ember, annál is inkább, mert ennek a MTsz. tanúsága szerint *pulyi* mellékalakja is van, ami különben adat nélkül is könnyen érthető volna. Hogy a nyájőrzésre használt hatalmas komondor mellett a terelő puli-kutya kis termete jellemző megkülönböztető vonás, az könnyen elképzelhető. A még ma is általános *puli-kutya* kifejezés pedig éppúgy mutathat a *puli* főnév tapadásos eredetére, mint a *Pudelhund*-ból való fordításra. Kétségtelenül nehézséget jelent az *l* a várható *j* helyett, annál is inkább, mert a *puli* eb fajta név olyan területeken fordul elő az eddigi adatok tükrében, ahol az *ly*-ből nem *l*, hanem *j* lett. Ha azonban összevetjük vele a hozzá hangalakra fölőtte hasonló *puliszka* szónak *pujiszka*, *pojicka*, *pojoszka* stb. ~ *pulicka*, *puliszka* stb. változatait, úgy látszik, talán ez a nehézség sem lesz okvetlenül áthidalhatatlan. Mindenesetre úgy vélem, hogy a *puli* szó eredetének kérdése egyáltalában nincs lezárva, s ha valahogyan megoldható, a megfejtés csak az adatok (régiek és népnyelviek) feltárása és a hangtani kérdések alaposabb tisztázása után remélhető. Addig azonban, míg e kérdés új adatokon alapuló módszeres vizsgálatban nem részesül, célszerűbbnek tartom megmaradni annál az óvatos tartózkodásnál: „er. isml.“.

BÁRCZI GÉZA.

Puli. LOVÁNYI GYULA szerint a *puli* (< *pudli*) a korszerű juh-tenyésztéssel a merinói juhval együtt Mária Terézia idejében került Magyarországra (MNy. XXXIX, 28). A *pudli* hazánkban való megjelenésének időpontját azonban néhány évtizeddel korábbi időpontra kell tennünk. Egy szegedi boszorkányperben ugyanis már 1728-ban ezt vallja az egyik tanú: „Mónosnak pedig egy vörös *pudlija* volt, azon járt.” (REIZNER, Szeged tört. IV, 387.)

Egyebekben Loványi megállapításait megerősíthetjük.

Egy 1790-ből való adatunkban a *pudli* a régi juhászkutyával, a hatalmas *komondor*-ral van szembeállítva: „Czoki hát kis *Pudli!* látod sokba kaptál, | *Komondorhoz* illő nagy kontzba haraptál.” (Mátyási József Verseinek folytatása. Vátz, 1798. 46.)

De van olyan adatunk is, amely nyilvánvalóbban igazolja, hogy a *pudli*-t terelő és veszélyt jelző juhászkutyaként alkalmazták. „Kutyákkal két-félével élünk a' juhok körül: vagy a.) olyanokkal, kik a' juhokat hajtani és téríteni segítsék, a' tolvajokat, farkasokat, 's más egyéb kártévő akár embert akár vadat pedig csak ugatásokkal jelentsék; vagy b.) olyanokkal, kik a' juhokat, minden kártévő ellenségek ellen óltalmazták, és azt azonnal meg-is támadják 's meg-állítsák. — Az elsőket igen szorgalmatosan meg-kell tanítani előbb,... Legalkalmatossabbak erre az úgy nevezett *pudli*- és *Spitzli*-kutyák, mivel ezek igen jól és igen könnyen meg-is tanulnak mindent, és igen ébren-is szoktak lenni a' nyáj körül, mikor talán valami közelgető kárt jelenteni szükséges volna. — A' másodikrendbeli juhász-kutyák amazok a' hosszú szőrű, jobbára mord-tekintetű, a' mi pusztáinkon, kivált az alföldön, közönséges nagy komondorok vagy kuvaszok.” (1825. Mezei Gazdák' Barátja. II, 295.)¹

Inda. Első adatunk 1787-ből való. Mai jelentéssel 1799-ből tudjuk idézni: „A futófüvek szára p. o. *dinnye-inda*, *tökinda*.” (NyÚSz.) A szó valószínűleg a népnyelvből került az irodalmi nyelvbe (NyÚSz.). CzF. szerint az *in* szóból származik. Csefkó a *szőlő-ina* féle birtokos személyragos alakból származtatja (MNy. XXXV, 254). Ezt a magyarázatot a SzófSz. hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt valószínűtlennek tartja. — Az *in* szónak azonban valóban volt 'inda' jelentése. A régi nyelvből 1584-től van rá adatunk (NySz.). Újabb adataink: Mátyus István 1792-ben a komló „tömött burzokos inai”-ról ír (Mátyus: Ó és Új Diaet. V, 443 és hátul 4. sztlan). Egy 1820-ban megjelent gazdasági könyvben a dinnyéről ezt olvassuk: „az oldalakról nőnek újj inak. és ezek hoznak gyümölcst. Míg nem virágzik: az oldalinakatis el kel tsipkedni... Három Dinnye elég egy inon.” (Nagyváthi János: Magyar Házi Gazdasszony 230.) Más adat: „*In*: Folyó növények szára, máskép: *inda*. A *tök inát*, *uborka inát öszveszedni*.” (CzF.) Így tehát az *in*-ből való származtatásnak nincs jelentéstani akadálya.

A szó -d- hangja Horger szerint olyan járulékhang volna, mint pl. a *Panna* > *Panda*, *csenevész* > *csendevész*, *benne* > *bendé* szók -d-je (MNy. i. h.). A tőle felsorolt szók -d- hangja azonban nem egy eredetű, egyik-másik példában máskép magyarázandó (pl. az *ándung* -d-je nem a magyarban keletkezett, a szó a német *Ahndung* átvétele). Az *inda* szó képzésmódja továbbra is magyarázatra vár.

Csödül. Első adatunk 1629-ből, mai 'lármázva összesereglik' jelentéssel 1647-ből való (MNy. XXVI, 212, NySz.). — A *csödít*

¹ Az idézetekbeli dőlt szedések és ritkítások tőlem valók.

szóra a SzófSz. 1804-ből közli az első adatot, de már 1790-ből is van rá adatunk: „társaimat oda *tsödíthessem*“ (1790. Mátyási József Verseinek folytatása. Második darab. Vázt, 1798. 16).

A szót CSEFKÓ GYULA a *csördül*, *csördít* hangutánzó igék fejleményének tartja (MNY. XXVI, 211), de a *csördül*-nek 'lár-mázva összesereglik' jelentése eddig még nem volt igazolva (SzófSz.). — Íme egy megfelelő adat 1758-ból: „Látásokra *tsördült* sok nép kün az útzán.“: Kolumbán János. Nehai... Vida György' tréfálódásainak históriája. H. n. (Megjelent: 1770.) 36.

IMPLÓM JÓZSEF.

Oláh *chiuzoș* (fuzoș) < közös. Nemrégén foglalkozott TAMÁS LAJOS a XVII. századi erdélyi oláh írott nyelvben felbukkanó *chiuz*, *chiuză* 'közösség, communio' szóval, s azt igen helyesen magyar *köz* szavunkból származtatta (Melich-Emlékkönyv 440—1). Ez alkalommal felsorolta a szóbanforgó magyar tőnek néhány olyan származékát, amely még ma is él magyarországi nyelvjárásokban (pl. *nu-ți face chiuză cu el că-i un hoț* 'ne legyen semmi dolgod vele, mert nagy betyár'; Biharban a *chiuzui* 'együtt dolgozni, megegyezni' stb.). Ugyanezen tőnek egyik származékát, *közös* szavunk átvételét látom abban az adatban, amelyet COMAN PÉTER jegyzett fel REPCIUC I. közlése nyomán Bukovina egyik falujában, a Cernăuți-megyei Voloca pe Dărmânești-en: *t'uzoși* 'pártași', vagyis 'Teilhaber, Teilnehmer' (TİKİTİN), 'partisan, participant' (DAMÉ) (vö. COMAN, P., Glosar dialectal. București, 1941. Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit. III. IX. köt. 82).¹ COMAN átírásában a *t'* hangértéke nyilván azonos a *chi-* hangcsoport erdélyi népnyelvi ejtésével, az oláh szó *u*—*o* hangzói pedig kétségtelenül hanghelyettesítés útján kerültek *közös* szavunk *ö*—*ő* hangjai helyére. Tekintettel arra, hogy ilyen esetekben az oláhban inkább *u*—*i* vokalizmust várnánk (vö. *uric* < *örök* [birtok]), valószínű, hogy aránylag újkeletű átvétellel van dolgunk, azért őrződött meg a magyar magánhangzó labialis jellege mindkét esetben. Magyar jövevényszónak bukovinai felbukkanásán természetesen nem szabad csodálkoznunk: magyarázatul elég Bukovinának magyar és csángó telepeire gondolnunk. Egyébként megjegyzendő, hogy az ugyancsak idetartozó *chiuz* 'Verbindungsriemen beim Dreschflegel' szót TAMÁS is Moldvából, tehát a történeti Magyarország határain túlról idézte (i. h.), a Codrul Cosminului egyik közlése nyomán (IV/V₂, 260).

GÁLDI LÁSZLÓ.

Germán. Helység Temes megyében, amelynek magyarul *Germán*, oláhul pedig *Gherman* a neve. Régi magyar neve azonban *Örmény*, illetőleg *Kis- és Nagy-Örmény* volt: 1323: *Nogh-ermen*, *Kyusermen*, *Ermen* (CSÁNKI II, 101); 1382: *Ermen* (DocVal.²

¹ COMAN tájnyelvi szójegyzékére, amely tudomásom szerint Magyarországon nincs meg, TAGLIAVINI KÁROLY hívta fel figyelmemet, s az ő példányát használtam Bolognában, ez év februárjában. Fogadjia ezúton is halás köszönetemet.

² Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ediderunt A. FEKETE NAGY et L. MARKAI. Bp., 1941.

362); 1389: *Kysermen* (uo.). A hely mai neve nyilván elvonáson alapszik, úgy, hogy a régi magyar *Nagyermény*-ből lett. A szomszédos szlávok¹ a *na*- szótagot a 'ra, -re', illetőleg 'on, -en, -ön' jelentésű *na* praepositionának érezték és elvonták. Az így keletkezett **Gyermen* ~ **Gyerman* nevet aztán az oláhok *Gherman* alakban vették át. A *d' > oláh palatalis g'-re* (illetőleg nyelvjárásonként *d'*, írva *ghi, ghe*?) l.: magyar *Gyertyános > oláh Ghertenis* Temes m. | magyar *Gyorok > oláh Ghioroc* Arad m. | magyar *Gyírok > oláh Ghíroc* Temes m. | magyar *Gyéres > oláh Ghiris* Torda-Aranyos m. stb., stb.

A magyar *Germán* név az oláh *Gherman* átvétele. A helységnek legutóbb visszaállították a régi *Ermény* nevét.

Bezdan. A bácsbodrogmegyei és baranyai *Bezdan* helységek nevééről szólva MELICH JÁNOS (MNY. XXXIX, 67) nem tartja kétségtelennek e névnek a szerb és horvát *bez-dan* 'feneketlen' kifejezésből való eredetét, mert ilyen név szerinte egyébként szláv területen másutt nem mutatható ki. — Az Imenik-Registar naseljenih mesta kraljevine Jugoslavije II, 41 említ egy harmadik *Bezdan*-t is a Drinai-bánság sabáci kerületében, azaz valahol a Száva folyó vidékén. Van egy *Bezden* nevű hely Bulgáriában is a szófiai kerületben (Spisak na naselenite mesta v carstvo Balgarija. Sofija, 1935. 60). A bolgár név pontosan megfelel a szerbnek. — Egy eredeti **bezadna* összetételre megy vissza a cseh *Bezdná* hegynév (SEDLÁČEK, Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy. Praha, 1920. 164). Ugyanebből valók az orosz *Bezdna* pataknevek (az egyik a Volga, a másik Szibériában a Szura mellékveze), valamint a *Bezdná* helységnév is (SEMENOV, Geograficeskij slovar' rossiskoj imperii. StPeterburg, 1863.).

KNIEZSA ISTVÁN.

Nyakleves. BÁRCZI, SzófSz. nem foglalkozik szavunkkal. A NySz.-ban egy adatot találunk 1803-ból; ez SzD: MVir. 320: „Valakinek *nyak-levet* adni: nyakon ütni.” A MTsz. csak a *nyaklé* szóalakot ismeri, erre hét adatot mutat ki: Sopron megye, Kemenesalja, Tolna, Marosvásárhely, Udvarhely megye.

Szavunk első szótározása, egyszersmind legrégibb adata 1800-ból, MÁRTONTÓL való: „*nyakleves*, pofoncsapás 'die Ohrfeige'”. A múlt század első két évtizedéből valók az alábbi adatok: SIMAI, Szót. II, 20, 38: „*nyak-levet* adok, *nyak-levet* kapok”; DUGONICS, Péld. IV, 26: „el kapta a *nyak levest*”.

Az összetétel *leves* alapszavának jelentéséről igen szűkösen találunk magyarázatot. ERDÉLYI, Köz. 264 szerint „*leves* összetéve néhány szóval jelent ütletet is, pl. *nyakleves*, pofleves”. — CzF. *nyakleves* alatt a *nyaklé* címszóra utal, itt pedig azt olvassuk, hogy gúnyos népnyelven „nyakoncsapás, valamint poflé a. m. pofonütés”; a *poflé* címszó jelentése meg 'tréfás köznépi nyelven pofoncsapás, másképp szárazleves'. A *szárazleves*

¹ E vidék középkori szláv lakosságára vonatkozólag vö. *Szkulya* ~ oláh *Scuia*: 1404: *Ozkolla* (CSÁNKI II, 34) < szláv *skutja* 'gödör' | *Jabuka*: 1390: *Jabolnok* (CSÁNKI II, 90) < szláv *jablontniko* 'almás' | *Moravica*: 1492: *Tothmura, Magyarmura* (CSÁNKI. II, 52) | stb.

szóra nem találunk adatot a MTsz.-ban. — SIMONYI: Nyr. XLIX, 66 azt mondja, hogy a tréfás eredetű kifejezések általában sok egyezést mutatnak a különféle nyelvekben, pl. a *posfeves*, *nyakleves* németül *Ohrfeige*; azt is megállapítja többek közt, hogy a *barack* (fejbeütés) német megfelelője *Nuss*, *Kopfnuss*, a *pofoné Dachtel* (= *Dattel*). — Az 1598. óta ismert *Ohrfeige* (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹) PAUL, DWb.³ szerint eredetileg tréfás jelölés volt akár a *Backfeige*; erről a szóról pedig azt mondja, hogy jelentése 'gebackene Feige', de a népnyelv tréfásan 'Backenstreich', mit *Anlehnung an Backen* jelentéssel használja.

Szavunk eredetét adataink nyomán a népnyelvben kell keresnünk. Föltehető, hogy az elnevezés alapja az utótagnak tréfásan használt 'étel' jelentése.

Nyárspolgár. Szavunk fordított jövevényszó, a *Spiessbürger* átvétele. BÁCZI, SzófSz. első előfordulását a NyŰSz. nyomán 1843-ban jelöli meg. — Első szótározása 1854-ből, BALLAGITÓL való.

A Nagy Szótár cédulái nyomán két régebbi adatot közölhetek. A Figyelmező 1840-i évfolyamának (673) egyik úti leírásából való az alábbi idézet: „Emberek, kik a világban meg nem fordultak... mindig némi — mint egy barátom tréfából mondani szokta — *nyárspolgári* szellemmel bírnak...”. Pulszky Ferenc pedig az Athenaeum 1841-i évfolyamában (II, 530) ezt írja: „Dolgunk van félművelt mesteremberek *nyárspolgárságá*val, látjuk minden nap a boltjában számadásainál kiaszott szatós szűkkeblű...”. A német szóval magyar szótárban először 1835-ben, Tzs. n.-m. találkozunk. Itt olvassuk: „*Spiessbürger* (gúnyneve a' csekélysorsú 's ódivatos öltözetű polgárnak).“ FOGARASI 1860. még ugyanezt a jelentést adja.

SZARVAS GÁBOR (Nyr. XIV, 41) idézi SANDERST, s a német szó egyértékeseként az *anyámasszony katonája* kifejezést ajánlja. Később TOLNAI VILMOS (Nyr. XXV, 499) ad magyarázatot szavunkról. Azt mondja, hogy a német kifejezés a XVI. századból származik, amikor a kis városok polgárai lándzsával ('Spiess') védelmezték városukat, jöllehet akkor már a lőfegyver használata divott. Ma is a hagyományaihoz ragaszkodó, minden újítást megvető, korlátolt városi polgár gúnyneve.

Valamennyi magyarázat közül a Figyelmezőé meg Pulszkyé jellemzi legteljesebben a kicsinyes gondolkozású és életmódú kispolgárt. Egyébként TOLNAI magyarázata a német szó eredetéről némi kiigazításra szorul. KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ megállapítja ugyanis, hogy a *Spiessbürger* első adata 1640-ből való. Azt mondja továbbá, hogy „werden die Stadtbürger nach ihrer Bewaffnung mit einem Spiess zunächst von den Studenten gescholten“. GRIMM IX, 125 szerint pedig a gúnynév „mag in den Kreisen d. Adelligen aufgekommen sein, die mit diesem Namen verächtlich die bewaffneten Bürger belegten“.

LOVÁNYI GYULA.

Kosbor. E növénynevet összetett szónak tartják, de az összetétel második tagját kétféleképpen értelmezik. Régebben az orchisszal akarták kapcsolatba hozni, s mivel e névnek 'mony, here' a jelentése, a *kosbor*-beli *bor* elemet a *borék* szó csonkí-

tásának magyarázták. Az orchist a magyarban a régiek a növénynevekben mindenkor a *mony*-nyal helyettesítették, és így valószínű, hogy a *kosbor* nem az orchis, hanem más tudományos növénynév megfelelője. Az orchishoz hasonló használatú más növény ókori neve a *satyrion*, amely eredetileg bujaságra gerjesztő ital neve. *Kosbor* szavunkat CALEPINUS magyar munkatársa, LASKAI PÉTER alkotta, és a föntiek alapján nem kétséges, hogy a *satyrion* magyar megfelelőjeként. PLINIUS természetrajzában (XXVI. 63.) a következőket olvassuk a *satyrion*-ról: „A görögök szerint a *satyrion*nak a vörös liliumhoz hasonló, azonban kisebb és csak három, földből növő levele, könyökmagas, síma, csupasz szára, páros gyökere van, amelyek közül az alsó nagyobb fiút, a felső kisebb leányt nemz. A *satyrion* más fajtát *erythraicon*nak nevezik; ennek magja nagyobb, mint a vitézé, és síma, kemény gyökerének kérge vörös, bele fehér, íze édeskés, és majdnem csak a hegyekben fordul elő. Már akkor is szerelmi ingert érez az ember, ha gyökerét a kezébe fogja, még inkább, ha savanykás borban megissza. Renyhébb kosoknak és bakoknak is adják italukban. Et a Sarmatis, equis ob adsiduum laborem pigrioribus in coitu, quod vitium prosedamum vocant.” A kiemelt sor bizonyítja, hogy LASKAI mit értett *kosbor*-on. Tehát BÁRCZI GÉZA SzófSz.-ában helyesen magyarázza a *kosbor* értelmét 'kosmámorító'-nak.

Genyőte. Eredetileg dunántúli tájszó, amelyet KASSAI Vasmegyéből, a Tsz. Vas megyéből és a Balaton mellékéről közölt. Használatos *genyőte* alakban is. Az újabb növényhatározókban a *genyőte* az *Asphodelus albus* és általában az *Asphodelus* növénynemzetség magyar neve. A déleurópai növény hazánkban csak az Alpok-alján és a Dunántúl nyugati részében honos. Érthető tehát, hogy neve onnan ered. Nevét bizonyára a *geny* szóból származtathatjuk, amelynek *-t* képzős fejleménye (JUHÁSZ JENŐNEK a *-t* képzőről írt cikkében: MNy. XXXII. 224 kk. nem szerepel). A növény e nevét valószínűleg nem annyira zöldes-fehér virágzata, hanem húsos gyökérgumói alapján kapta, amelyekből Dél-Európában csirizt készítenek. Nálunk azonban ilyen használatáról nem tudok.

Gönye. Az OklSz. biznysága szerint régi szó, amelynek a MTsz. szerint 'görbehátú, púpos, nyomorék', továbbá 'gyenge, beteges' a jelentése. DIÓSZEGI Fűvészkönyvében és azóta a *Bryonia* növénynemzetség magyar neve. DIÓSZEGI azonban *gönye* alakban használta, csak az újabb növényhatározókban *gönye*. DIÓSZEGI előtt nem szerepelt a növénynevek közt, és a Fűvészkönyvből tudjuk, hogy DIÓSZEGI tudatosan tette a *Bryonia* magyar nevének. De azt nem árulta el, hogy milyen alapon. Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a sövényeken kaecokkal kapaszkodó, ide-oda görbülő, vagyis *gönye* szára alapján.

Hölye. DIÓSZEGI Fűvészkönyvében és azóta a növényhatározókban az *Anthericum* növénynemzetség magyar neve. De

a nevet Diószegi önkényesen tette meg a növényfajnév magyar nevének, mert már előtte Veszelszki az *Asphodelus* növényfajnév „tartományos” nevéként közölte, és bizonyos Vas megyében jegyezte fel, ahol ma is használatos *hőle* alakban és *hőle-genyőte* összetételben (MTsz.). Egyébként a *hőlye*, *hőle* a *hüvely* szó alakváltozata, amely általában magvakat rejtő termésburkot jelent, pl. babbüvely, gabonaszemek „hártyszerű takarója”-t, kukoricaeső fedőleveleit. Ezen az alapon foglalta le a *hüvely* szót a növénytan egy növényesaládra jellemző termés nevéként.

RAPAICS RAYMUND.

Tretina, tetryina. TAKÁTS SÁNDOR kis cikkben foglalkozott már a *tretina pénz*, *tretina marha*, *tretina juh*¹ stb. kifejezés magyarázatával, s arra az eredményre jutott, hogy a *tretinát* a rumén jobbágyság fizették a dízma helyett (MNY. III, 376). Magam e kérdést akarom most itt közelebbről megvilágítani. Minthogy a rendelkezésemre álló eddig ismeretlen okleveles adatok a kérdés tisztázását megkönnyítik, alább felsorolom őket.

E szolgáltatás-nem tudomásom szerint legrégebben Somlyó (ma Szilágysomlyó) várának 1594. október 10-én kelt urbáriumában fordul elő.² Ebben az összeírásban a somlyai uradalom községeinek jobbágyszolgáltatását és általában gazdasági állapotát foglalták össze. Az urbáriumban a következő községek *tretina*-adására vonatkozó adatokat olvashatjuk: Márton: *Trethina* tehénnel tartoznak esztendőnként 6-tal (PETRI II, 195).³ — Győrtelek: A kinék marhája van közöttük, a várhoz minden ember egy-egy vágó tehénnel tartozik, melyet ők *tretinatehénnek* híznak. Ebben az esztendőben (1594.) 25 tehenet adtak, de azt állítják, hogy a jövő évre valót is megvették rajtok (i. h. 197). — Szoross⁴: *Tretinatehenet* hármat adnak (uo.). — Köröstelek: Akinék marhája van, egy-egy vágó tehénnel (*tretinatehénnek* hívják) tartozik a várhoz minden ember (i. h. 199).⁵ — (Somlyó) Csehi: *Tretina tehenet* a várhoz 7-et adnak (uo.). — Gyulakuta: Szent Mihály adaját nem fizettek, de *tretinatehenet* adnak a várhoz 1-et (i. h. 200). — A Pecsely vidékéről való „krájnokok” (= bíró, vajda) vallják, hogy a hat falubeli részbirtokon (Pecsely, Alsóbán, Felsőbán, Tótfalu, Ballaháza, Tuszafalva) *tretina-tehén*nel ugyanezen pecselyi vidékről 31-gyel tartoznak. A vajda tartozik karácsonykor a várhoz egy özzel, és mikor annak az ideje, egy karullyal; őneki ismét a *tretina-tehenek* közül tartoznak egygyel (uo.). — A meszesalji részbirtok hét faluja (Csizér, Boján, Boronamező, Bagolyfalva, Újfalu, Bogdánháza, Rágpatak) ad 27 *tretina-tehenet* (i. h. 200—1).

¹ E két utóbbi kifejezéssel a forrásokban nem találkoztam; egykorú forrásból TAKÁTS sem idézi őket.

² Az innen származó adatokat PETRI MÓR, Szilágysomlyó Vm. Mon. II, 193 kk.-ról idézem.

³ Ugyanezt az OklSz. így idézi: „*Trethina* tehénnel tartoznak esztendeigh Nro 6.”

⁴ Elpusztult falu Somlyóújlak tájékán (vö. PETRI IV, 629).

⁵ Az OklSz. így idézi: „Az várhoz minden ember egy egy vagho tehénnel tartozik, meliet eők *trethina* tehennek hynak.”

— B a d a c s o n y: Ad négy *tretina-tehenet* (i. h. 203). — A somlyai várhoz tartozó Rézalja tizenégy faluja (Oláhvalkó, Újvágás, Fűzes, Alsó-, Felsőgyümölcsénes, Bagolyfalva, Felső-, Alsójáz. Elyüs, Detreheh, Halmosd, Bucsum, Felső-, Alsókarnaes) *tretina tehenet* ad évenként 31-et... A vajda tartozik karácsonykor egy özzel és annak idején egy karullyal, öneki „ismegh az *trethina tehenek* közül“, vallják, hogy tartoznak egy tehénnel... (I. h. 198.)

Ugyanennek a várnak egy 1658. április 6-án kelt urbáriumában ezekre az adatokra találtam: Kerestelek: A dézmáért *tretinát*, vágóbarmot adnak a csehi tisztekkel [!] (i. h. 208). — A csehi vajdaság alatt levő négy „oláh részbirtok“ (Somlyó-csehi, Köröstelek, Szoros, Györtelek) *tretinával* tartozik: évenként közösen szolgáltat be a várhoz tizenhat vágóbarmot (i. h. 209). — A meszesalji vajdaság öt faluja (Csiszér, Kisboján, Boronamező, Bagolyfalva, Bogdánháza) ad évenként *tretinát* vágó marhában 20-at (i. h. 214). — A „pecselyi vajdaságajlja“ hat falujának (Pecsely, Alsó-, Felsőbán, Ballaháza, Tótfalu, Tusza) jobbágysai *tretinát* évenként 20-at adnak (i. h. 215). — B a k s a: *Tretinát* adnak évenként vágó marhát 18-at (i. h. 216). — A rézaljai vajdaság alatt lévő kilenc faluban (Fűzes, Újvágás, Oláhvalkó, Alsójáz, Felsőjáz, Alsógyümölcsénes, Bagolyfalva, Bucsum, mindannyi részbirtok) *tretinát* évenként 21-et ad... Mindenik vajdának fizetésében Szent Mihály adajából s *tretinából* egy-egy forint, egy-egy *tretina* jár... Dézmát nem adnak semmiféle veteményből, mert a *tretinát* azért adják¹ (i. h. 219).

Közelebbről Kalotaszegre vonatkozó levéltári kutatás közben több *tretina* adatot írtam ki az Erdélyi Múzeumnak e területre vonatkozó anyagából. Ezek az adatok szépen kiegészítik és megerősítik a szilágysági okleveles anyagból kirajzolódó képet. Álljanak itt a következő adatok: K a l o t a, 1715, 1720: Füstzabbal, Szent Mihály adajával, karácsontyúkjával és egyéb szolgálattal a *tretinán* és zabdézmán kívül mindenekben tartoznak (Erd. Múz. Gr. Bánffy I. Nemz. lt. Kalotaszegi csomó. Bánffy Farkas conser.). — F e l s ő f ü l d, H o d o s f a l v a, N a g y s e b e s, V á r a l j a és S z é k e l y ő. 1715: Mivel gabonájokból dézmát nem adnak, azért *tretinával* tartoznak szüreti alkalmatosságra u. m. felsőföldi hodosfalvi, váraljai és székeljői jobbágysok; ez az öt falu adott egy harmadfűtinőt (uo.).² — S z é k e l y ő.

¹ Amikor a „somlyai jószág“ tartozékainak adatait összegezi, így ír PETRI: „*Tretina* vagy vágómarha az oláh jószágról 105“ (i. h. 221).

² Bánffy Farkas 1720-i összeírásában ugyanezekkel a falvakkal kapcsolatban ez a bejegyzés olvasható: „Dézma helyett *tretinát* tartoznak adni szüreti alkalmatossággal a felsőföldi, hodosfalvi, nagysebesi, váraljai és székeljői jobbágysok egy harmadfűtinőt“ (uo.). — Bár a *tretinát*-t név szerint nem említik, ugyanerre vonatkozik az 1721-i Bánffy-urbárium következő része: „Eleitől fogva ezen váralji, nagysebesi, hodosfalvi, felsőföldi jobbágysok gabonájokból dézmát nem adtanak, hanem szüretkor egy harmadfű vágómarhát s két berbécset; miolta pedig Hegessi Mihály uram praefectus volt, adnak vagy egy marhát s öt berbécset vagy pedig az vágóért 9 forintot. Az kik az úr majorság földét [vetik], tartoznak dézmával“ (i. h. Kalotaszegi csomó).

1720: Mindennel úgy tartoznak mint a többi; *tretinával* is (uo.). — (Sebes) Váralja. 1720: Dézmagabona helyett *tretinával* tartoznak (uo.). — Székelyó. 1766: Br Bánffy Farkas jobbágysái közül három fizet 36 dénár, 68 den. illetőleg 1 frt. 36 den. *tretyint*át (uo.). — Sebesvár. 1766: Ugyanannak öt jobbágysa közül csak egy fizet 24 den. *tretinát*,¹ a zsellérek (2) nem fizetnek (uo.). — Nagysebes. 1766: Ugyanannak három jobbágysa 24 den., 48 den., illetőleg 1 frt. 2 den., egy zsellére pedig 1 frt. 98 den. *tretinát* fizet (uo.). — Csucs. 1766: Ugyanannak két jobbágysától 1 frt. 48 den., illetőleg 1 frt. 68 den., három zsellérétől 18 den., 68 den., illetőleg 1 frt. 2 den. *tretinát* szednek (uo.). — Hodosfalva. 1766: Itten a fentiek fizetendő *tretina*-összegek 24 dénár és 1 frt. 36 dénár között mozognak (uo.). — Felsőfüld. 1766: Ugyanannak három jobbágysa 48 den., 1 frt. 70 den., illetőleg 2 frt. 38 den. *tretinát* fizet (uo.).² — Székelyó. 1781: *Tretyina-pénz* 14 jobbágysától 14 frt. 34 kr. (i. h. Vegyes anyag. Fasc. 30. No. 61.) — Kissebes. 1781: 7 jobbágys és 3 zsellér 7 frt. 13 kr. *tretyina* pénzt fizet (i. h.). — Nagysebes. 1781: 17 jobbágys és 9 zsellér *tretyina* pénze 16 frt. 41 kr. (uo.). — Sebesvár. 1781: 15 jobbágysától és 36 zsellértől 7 frt. 1 kr. *tretyina*pénzt szednek (uo.). — Felsőfüld. 1781: 13 jobbágys és 2 zsellér 17 frt. 9 kr. *tretyina* pénzt fizet (uo.). — Hodosfalva. 1781: 10 jobbágys és egy zsellér *tretyina*-pénze 9 frt. 16 kr. (uo.). — Csucs. 1781: *Tretyina*pénz 5 jobbágysától és 13 zsellértől 12 frt. 1 kr. (uo.). — Gyulai Havasok. 1781: „A fennebb [t. i. az összeírásban] megírt Rogozel,³ Karmazán⁴ és ezen Visságon⁵ lakó fiscalis jobbágysok a bárány, méh és makktermés idején sertés-dézmákon kívül semmi censust nem praestálnak [a Bánfiaknak] az egy *tretyina*pénzen kívül.” Rogozelről és Karmazánról 2 jobbágysától és 6 zsellértől a *tretyina*pénz 2 frt. 40 kr., Visságról 17 zsellértől 7 frt. 4 kr. (uo.). — Székelyó. 1798: Három jobbágys egyenként 1 frt. 2 den. *tretyint*át fizet (i. h. Bánffyhunyadi csomó). — Nagysebes. 1798: A 11 jobbágys közül 7 a következő *tretyina*-összegeket fizeti: 24, 34, 36, 48 (kettő), 54 den., 2 frt. 4 den. (uo.). — Kissebes. 1798: Négy jobbágys közül egy fizet 1 frt. 2 den. *tretyint*át (uo.). — Csucs. 1798: 11 jobbágys fizet egyenként 1 frt. 2 den.-t. Egy jobbágys, aki koresmáros, csak *tretyint*át fizet (uo.). — Trányis.⁶ 1798: 7 jobbágys közül kettő 34, illetőleg

¹ Érdekes megjegyezni, hogy ezt az egyet is *vagus*-nak, azaz 'kóborló'-nak jelzik.

² Megjegyzem, ugyanebben a forrásban nyoma sincs annak, hogy *tretinát* fizettek volna a következő községekben: Marótlaka, Malomszeg, Kalota, Bökeny, Bocs, Meregő, Incel, Kelecel. Ez azért felfűnő, mert ezek a községek már e tájt mind rumén lakosságúak voltak. Ennek a valószínű magyarázata a rumén jobbágyságnak az állattartásról a mezőgazdaságra való fokozottabb áttérése lehet.

³ Rogozel, később Havasrogoz Kolozs m.

⁴ Később hivatalosan Székelyóhoz tartozott Karmazánteleg néven (Helység-névtár 1913.).

⁵ Viság Kolozs m. — Egyébként mind a három település csak a XVIII. században alakult meg a gyulai uradalomhoz tartozó erdőirtásokban.

⁶ E XVIII. század folyamán alakult községet később hivatalosan Tarányosnak nevezték (vö. Helység-névtár 1913.).

36 den. *tretyinát* fizet (uo.). — F ü l d. 1804: A jobbágyok *tretyina*-vagyis dézma-váltása 1—2 frt. között ingadozik (i. h. Kalotaszegi csomó). — H o d o s. 1804: A *tretyina* vagyis dézma váltása 20 kr. és 2 frt. között mozog.

Mikor TAKÁTS SÁNDOR a *tretinát* értelmezte, nem ismerte a szilágyvármegyei adatokat, a kalotaszegieket mint kiadatlan adatokat meg éppen nem. De elkerülte a figyelmét az OklSz. is. Itt a következő olvasható: „*trétina*: [species tributi jobagionalis; eine art colonicale steuer]. 1578: Az *tretinat* es az dizno waltsagoth megh attak mint az teob faluk (»Szatmár m.« Szam. jegyz.) [Vö. *Tretine* prouentum semel in anno videlicet in mense Majo juuencum uel juuencum unam dant. Vö. tót *tretina* triens, tertia pars, Bernolák.]“

A felsorakoztatott adatokból megállapíthatjuk, hogy a *tretinát* ~ *tretyina* a Szilágyságban, Kalotaszegen és vidékén kizárólag a rumén jobbágyság szolgáltatása volt. Olyan helyen fizették ezt a jobbágyok, ahol — legalább is kezdetben — a jobbágy-földek (colonicalia) után dézmát nem adtak a földesúrnak. E természetbeni szolgáltatás, mint a fentebbiekből látható, nagyon különbözött volt. Néhol egyénenként, máshol falvanként, ismét másutt falucsoportonként szedett szolgáltatás volt. A szolgáltatás ezen a fejlődési fokon a *tretina* ~ *tretyina* és *tretina*-*tehén* nevet viselte. Később az állatot pénzzel váltották meg. Ez időtől, a XVIII. század közepe tájától fogva éppen ezért e szolgáltatás-nemre az egyszerűbb *tretina* ~ *tretyina* név mellett a váltáság pénzbeli voltát jelző *tretyina*-pénz kifejezést is használták.

Magának a *tretina* ~ *tretyina* köznévnnek eredetét kétfelé is kereshetjük. Lehet, hogy igaza van az OklSz.-nak, amely e köznévet a tót *tretina* 'triens, tertia pars' köznévből származtatja. Van azonban a ruménben is 1. *tretin*, -*nă* 'hároméves' melléknév, illetőleg 2. *tretin* 'hároméves ló' köznév.¹ Minthogy rumén jobbágyok adózás-neméről van szó, valószínűbb a ruménből való származtatás. A szolgáltatás mindenesetre a hároméves állat adásának szokásáról kapta nevét. Az 1715-i és 1720-i urbáriumnak Felsőfüldre, Hodosfalvára, Sebesváraljára és Székelyóra vonatkozó feljegyzése is világosan mutatja, hogy az adandó állat eredetileg valóban harmadfű tinó volt.

Szloboziát kiált. Egy 1723-ból származó vallatásban olvasom időmeghatározásként rumén vallók ajkáról lejegyezve ezt: amikor „Salyiban Szloboziát kiáltottak volt“ (Erdélyi Múzeum Gróf Bánffy I. Nemz. lt. Kőbölkúti csomó).² Bár e kifejezéssel magam, amennyire visszaemlékezem, levéltári kutatás közben ritkán és csakis erdélyi oklevelekben, illetőleg más kéziratos forrásokban

¹ Hogy a rumén név nem szláv eredetű-e, azt nem vagyok hivatott eldönteni.

² E szólásba a *szlobozia* az erdélyi rumén nyelvből került bele. A rumén *slobod*, mint TAMÁS LAJOS szíves szóbeli közléséből tudom, alighanem a délszláv nyelvek valamelyikéből került a ruménbe. *Szlobozia* szerinte mint helynév kiváltságolt települők szálláshelyét jelenti. Hogy ez mennyiben igaz, az az alábbiakból, gondolom, kitűnik.

találkoztam,¹ érdemesnek tartom a *szlobozia-kiáltás*-nak rövid magyarázatát adni. Ez a kifejezés a rumén jobbágyságok ajkáról került be a XVII—XVIII. századi erdélyi kéziratos források szövegébe; maga a kifejezés az újabb jobbágytelepítések műszava volt. Köztudomású ugyanis, hogy a XVII—XVIII. századi háborúskodások, nagy járványok és a magyarországi részek felé irányuló jobbágyszökések Erdélyben szerfelett megapasztották főként a magyar jobbágság számát. Az elpusztult jobbágyállomány pótlása a birtokosoknak sürgető, halaszthatatlan feladat volt. A pusztán maradt jobbágytelkek benépesítésének egyik szokásos módja volt az is, hogy a földesúr, illetőleg megbízottja csalétkül bizonyos időre szolgálat- és adómentességet hirdetett az újonnan jött települőknek. Érdekes erre nézve idéznem a fejedelmi kézen levő gyalui uradalom 1640 táján kelt birtok- és szolgáltatás-összeírásából a következő részletet: „Szolgálatjokat (t. i. a jobbágyságok) noha Urunk Önagysága (t. i. a fejedelem, II. Rákóczi György) harmad hétre rendelte volt szántáson, aratáson, kaszáláson és egyéb nyári takarodáson kül, de az mostani udvarbíró, ki megholt, semmi rendet nem adván nekik indifferenter télben-nyárban másodhétben szolgáltatta. Mostan is az szerint szolgálnak. Ha valahonnan jövevény jobbágy vagy ide, vagy pedig idevaló jószágba júne és meg akarna telepedni, az Önagysága indultuma (= engedély, kedvezés) szerint az tiszték három esztendeig semmi szolgálattal, hogy épüljen, nem bántják, hat esztendeig semmi adózással szedő-vedővel nem terhelik.”² A kérdéses forrásból itten idézett rész mutatja, hogy mi volt a *szlobozia-kiáltás* szokása: bizonyos meghatározott időre szóló adó- és szolgálatmentesség ígérese az újabban települő jobbágság számára. E szokás a XVII—XVIII. századi Erdély gazdálkodás-politikájában egészen általánosan alkalmazott jobbágy-szerzési mód volt. Az ilyen kedvezmények eredménye volt az a jórészt rumén jobbágymozgolódás, mely az említett időben keletről nyugatabbra való vándorlásra készítette a rumén jobbágságot. A teljesen elpusztult magyarországi részekre Erdélyből, az így apadó és a járványoktól amúgy is megtizedelt Erdélybe pedig a fanarióta gazdálkodástól kiszipolyozott Moldvából és a Havaselvéről állandóan özönlött, szivárgott be a rumén jobbágy-nép, és települt le olyan földesurak birtokára, akik *szloboziát kiáltattak*, azaz a települőknek valamilyen kedvezményt ígértek. — E kifejezés tehát a XVIII. századi erdélyi magyar köznyelvbe a ruménből került be.

SZABÓ T. ATTILA.

Utea. Ez a szavunk „valamely szláv nyelvből” való *ulica* szónak átvétele (BARCZI, SzófSz.). *Utea*-vá fejlődését HORGER MSzT. 175 úgy képzei, hogy az eredetinek megfelelő régibb

¹ Megjegyzem azonban, hogy PRODAN DÁVID szíves szóbeli közlése szerint e kifejezés, természetesen rumén alakban, felfelátható a moldvai kéziratos forrásokban is.

² A kéziratos urbariumra annak idején PRODAN DÁVID, a kolozsvári egyetemi könyvtár egykori levéltárosa volt szíves felhívni figyelmemet. Ma e terjedelmes urbarium másolat tulajdonomban van; az eredeti Kolozsvár ó-levéltárából (Állami levéltár) a rumének a kivonuláskor magukkal vitték.

magyar **ulica* ejtés a „két nyílt szótagos hangtörvény” — mi így is mondhatjuk: a HORGER-féle törvény — szerint előbb *ulcá*-ra, majd az *l* hang kiesése következtében *úcá*-ra, ez a kiejtés pedig utóbb *uccá*-ra változott. Az eredeti **ulica* ejtést nyelvtörténeti adatokban nem mutathatni ugyan ki, de valószínű; az *ulca* azonban csakugyan megvan kódexeinkben. Az *l* kiesésével támadt régibb *úca* ejtésre a hosszúságjelölés kezdetbeli elhanyagolása miatt egészen kétségtelen írott adatunk szintén nincsen. A NySz. CALEPINUSBól *úca* írású alakot idéz ugyan, de ez nagyon kétséges, mert nem ellenőrizhető. A szótár ugyanis a forrásjegyzék szerint egy 1592-i CALEPINUST dolgoztatott volna föl, ilyen kiadású CALEPINUST azonban nem ismerünk (l. MELICH, A magyar szótáriródlalom: NyF. 46¹ sz. 97. l.). Abban a magyar fordítást első ízben tartalmazó legrégebb 1585-i kiadásban pedig, amelyet MELICH rendezett sajtó alá, szavunk ugyanolyan, hosszúságot nem jelölő *ucza* alakban fordul elő (812. és 1121. sz. al.), mint a kódexekben. Hogy ebből a mindazonáltal hosszú *ú*-val olvasható *úca* alakból hogyan keletkezett az *ucca* ejtismód, azt HORGER nem fejti ki egészen. Ő csak a szókezdő hosszú *ú*-nak *u*-vá rövidülésére vet ügyet, és azt mondja róla: „A hosszú *ú*-nak e megrövidülése valószínűleg csak annak a következménye, hogy a nyelvérték — tévesen — az *út* főnévhez kapcsolta e szót. Mivel t. i. *út*-nak minden² más származékában is² rövid volt az *u* (vö. *utak*, *utas*, *utal*, *utazik*, *uti-fű*, *utóbb*, *után*, *utoljára* stb.), azért az *úca* helyett is *uccá*-t kezdtek ejteni.” Ez a magyarázat érintetlenül hagyja a *c* hang megkettőzésének okát, ami szerintem az *ú* > *u* változásnál fontosabb és magyarázatra szorul. Ami az *ú* > *u* rövidülés megokolását illeti, meg kell jegyeznem, hogy az *út* szónak nem minden alakját ejtjük rövid *u*-val. A ragos alakok egy része, mégpedig a másodlagos raggal ellátottak határozottan hosszú *ú*-val kezdődnek, ú. m.: *úton*, *útra*, *útról*, *úttal* stb.; az *-i* képzős melléknévi származék is *íti*, *ítitárs*; az *utazik* ige pedig régen hosszú *ú*-val hangzott (l. NySz.). Az *út* szó rövid *u* hangzós alakjaira való hivatkozás tehát az *úca* > *ucca* kiejtésváltozás magyarázatának nem válik be. Fontosabb azonban ennél az a tehető ellenvetés, hogy a közönséges beszélők nyelvértéke a régi *úca* szó és az *út* között alig érezhetett kapcsolatot, nem is szólva az *utóbb*, *után*, *utoljára* szavakról, amelyeknek az *út* szóból való származtatását csak a nyelvész tudja, az egyszerű beszélő azonban egyáltalán nem érzi. Ám ha társulhatott volna is a régi *úca* ejtésű szó az *út* szóval, ez a társulás éppen az *út* szónak imént elősorolt hosszú *ú*-s ejtésű alakjainál fogva nem magyarázná meg az eredetibb *úca* alaknak hosszú *c*- és *ucca* ejtésűvé változását. — Nézetem szerint a fejlődés éppen megfordítva történt. Az *úca* szó előbb valamilyen okból *uccá*-vá változott, és csak ez az alakja kapcsolódott *utóbb*, mégpedig helyesírási alapon az *út* szóhoz olyképen, hogy az erősebb nyelvértékű és nyelvtani tájékozottságú írók, akik a kiejtés hosszú *cc* hangját a *látszik*, *tetszik* stb.-féle sza-

¹ Nem 37., ahogyan a szerző maga a CALEPINUS-kiadás bevezetésében (IV. 1. jegyz.) idézi.

² Én ritkítottam.

vakban *tsz-szel* írták, a hosszú *cc* hangnak ezt az írásmódját átvitték az *ucca* szóra is, és ezt is *tsz-szel*, *utsza* alakban kezdték irogatni. — Csak arra a kérdésre kell mármost megfelelnünk, amire HORGER nem vetett ügyet, hogy mi okozta az eredetibb *uca* alak *c*-jének a megkettőződését. Ezt nézetem szerint kétféle lehetőséggel magyarázhatjuk. Egyik, hogy a magyarban az első szótag hangsúlyos ejtésénél fogva az első és második szótag közötti egyszerű mássalhangzó a népnyelvben szeret megkettőződni, mint pl.: *ellemi* iskola, *köppeney*, *Kellenföld*, *mezző*, *allul* (l. MNy. XX, 42: GOMBOCZ ZOLTÁN adatai); *allig*, *dallok*, *akkó*, *bakkancs*, *jappán*, *aggancs*, *eggész*, *littér* stb. Baja (i. h. XXI, 195). Ez a hajlandóság meglehetett a régi népnyelvben is. A másik, és talán valószínűbb lehetőség az, hogy a magyarban szokatlan *uc-*, *úc-* szókezdésben az egyetlen hasonló kezdetű *uccu* indulatszó hatása alatt kettőződött meg a *c* mássalhangzó. Erre az indulatszóra a NySz. nem ismer ugyan irodalmi adatot, de alig tehető föl, hogy ne lett volna meg a régi élőnyelvben is. Az ilyen kiejtésbeli hatáshoz nem okvetetlenül szükséges az egy fogalomkörbe való tartozás, és a hatás kiterjedhet a második szótagra is. Két példát idézhetek rá, mind a kettő idegen szó ejtésében mutatkozik. Egyik, hogy a finnben az *aspiriini* (aspirin) orvosságnévet úri nóktól többször hallottam *asperii* ejtéssel, nyilván az általánosan ismert, előkelő finn *Aspelin* család nevének hatása alatt. A másik, hogy nálunk a *kandeláber* szót minduntalan *kandelláber*-nek irogatják a *kandalló* szó hatásából (l. Msn. I, 99, azóta is többször olvashattam így).

Ungon-berken túl. Ezzel a kifejezéssel tudtommal STEUER JÁNOS foglalkozott először, a népnyelvbe átment földrajzi nevekről szólóban. Példái ezek: „Átment *Ungon Berken* (Ung, Bereg). Bejárta *Tolnát Baranyát*“ (Nyr. XV, 150). Az *ungon-berken* összetételt ő, mint látjuk, nagy kezdőbetűvel írja, érezve bennük a tulajdonnevet, és a zárjelbeli két megyenévvel azt akarja mondani, hogy a kifejezés a két név összetételéből származik, a második névnek elváltoztatásával. Ezt a magyarázatot egészen világosan és határozottan LEHR ALBERT fejezte ki, mikor a *Tolnát-Baranyát* névpárnak népies *Toronyát-Baranyát*, *Toronyát-Boronyát*, sőt *tónát-boronát*, *tónyát-boronyát* elferdüléseiről szólt. Azt mondja: „Hasonló változáson ment keresztül ez a szólás is: »Bejártuk *Ungot-Bereget*« ebben: »Túl voltunk *ungon-berken*«, vagy »árkon-berken«, »árkon-bokron«“ (MNy. VII, 288). Az ő második népies példáját, az *árkon-berken* ikerszót olybá tekinthetjük, mint az eredetibb *Ungon-Beregen* kifejezés átváltozásának főokát. Azonban sem STEUER, sem LEHR nem támogatták az eredetibb kifejezőmód meglétét adattal. Én ilyenül a következőt idézhetem: „Akkor ő már túl volt *Unghon* [így] *-Beregen*“ (Mikszáth Kálmán Munkái II, 161). Ezzel a szokatlan változattal is találkoztam: „Enyém volt újra a világ, | Bolyongtam *ugron-berken*“ (Vajthó László: Német anthologia. Budapest. 1916. 21, egy névtelentől való népies költemény fordításában). — ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. LXVI, 56 kk. úgy véli, hogy az *ungon-berken* kifejezésnek az *Ung* és *Bereg* vármegyenevekhez semmi köze, a töle adott magyarázat azonban annyira körmön-

font, hogy nincs benne semmi valószínűség. Azt próbálja bizonyítani, hogy a kifejezés eredetileg így hangzott volna: **ingón-berkén túl van*; az *ingó* szó nem volna más, mint az OklSz. több helyelnevezési adatában előforduló *ingó berék* jelzős kifejezésnek első tagja (ő ezt valószínűsítő összetett szónak tekinti: *ingóberék*, amit azonban alig bizonyíthatni), és azonos volna az Ecsedi-láp környékén még a múlt század végén is használt, 'libegő, úszó-sziget' jelentésű *ingó* szóval, amely az *ingóláp* és *ingókaszálló* megjelölésekben is előfordult; az ő elképzelte *ingón-berkén túl volt* mondás azt tehetné: 'ingóványokon, sűrű, bokros berkeken, egyszerűen nehezen járható helyeken, veszedelmeken túl volt'. Az *ingó* szó 'süppedékes, vizenyős hely'-féle jelentésének elhomályosulása folytán az *ingón-berkén* ezzé alakult volna át: *ungon berkén*. Hogy miért kellett az *ingó* szó *i*-jének éppen *u*-ra, hosszú *ó*-jának pedig rövid *o*-ra változnia, azt a cikkíró semmivel sem okolja meg. Amit viszont az *Ungon-Beregen* összetételnek *ungon-berkén*-né változhatása ellen kifogásul fölhoz, az annyira tudománytalan, hogy kénytelen vagyok szószerint idézni: „Ha ugyanis *Bereg* megye rejlenék a kérdéses két szó másodikában, akkor azt még valahogyan meg lehetne érteni, hogy a megelőző *Ungot* hatása alatt ez is megrövidült, de azt már semmiképpen [!], hogy miért lépett volna a reá hatást gyakorló megelőző *Ung* *g* hangja ellenére eredeti *g*-je helyébe *k* hang: **Ungon-Beregén* > **Ungon-Bergén* > *Ungon-Berkén*! Ez lehetetlen.“ [!] Így csak az okoskodik, aki a nyelvfelfejlődés igazi természetével és a népetimológiának nevezett nyelvi jelenség mivoltával nincs egészen tisztában. A népi nyelvzérket nem vezeték mindig olyan hangtörvények, aminőket a nyelvbúvár tud utólag megállapítani. Számtalan olyan eset van a szavak elváltozásában, amelyekben a szó eredeti alakja egy másik, nagy részében egyező hangsor hatása alatt teljesen ez utóbbivá alakul át. Ezt nevezik kissé túlértékelő műszóval népetimológiának, és e jelenség annyira esetleges, sőt szeszélyes, hogy benne hangtörvények érvényesülését hiába keresnénk. Ilyen eset a *Beregen* ragos névnek a *berken* ragos köznévhöz való hasonlóság alapján ez utóbbi alakba való átesapása is, ami sem nem érthetetlen, sem nem lehetetlen. Az *ungon-berken* kifejezésnek két egymás mellett fekvő megye nevéből való származását — amit Erdősi mereven, de alaptalanul tagad — az is valószínűvé teszi, hogy két másik, szintén egymás mellett fekvő megye nevéből is keletkezett hasonló szólásmód, bár ez, az egyik megyenévnek hosszabb volta miatt, ikerszóvá nem bírt alakulni. Ez a két megyenév *Tolna* és *Baranya*, amelyeket — amint már LEHR is fejtegette a fönt idézett helyen — a *bejárta Tolnát-Baranyát* szólásban használunk, és amint láttuk, a népi nyelv szólásaiban ez a két név is lassanként elferdült. — Az *ungon-berken* ikerszó magyarázatában — mint e cikk írása közben észreveszem — TECHERT Józsefnek sincs szerencséje. Azt írja róla nagy meglepetésemre: „Az *ungon-beregen túljár* kifejezés első része is így hangzott régebben [!]: *Ungon-Bergen*“ (MNy. XXXVIII, 266). Ugyan milyen alapon állíthat ilyet? Csak nem a német *Berg* szót keresi benne? *Ungon-Bergen* ejtéséről ennek az ikerszónak én egyáltalában nem tudok. Amint láttuk, éppen az *Ungon-Beregen* az

eredeti kifejezésmód, és ez *Ungon-Bergen*-nek „régebben” soha sem hangozhatott. A megállapításnak ezt a fölületességét tetőzi az, hogy a szólás tárgyalásában a cikkíró Gombocz fejtegetésére (MNyKk. I/1, 36) is hivatkozik, pedig itt egészen helyesen van az *ungon-berken* az *Ungot-Bereget*-féle megyenév-párból a második összetételi tagnak az elsőhöz való idomulásával magyarázva.

ZOLNAI GYULA.

NYELVMŰVELÉS.

Ügymond. Erről a már egy szóvá forrt és általánosan egybeírt kifejezésről DENGEL JÁNOS „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus” című könyvében (Budapest, 1937.) ezt mondja: „Kiirthatatlan nyelvtény az *ügymond* állítmány használata olyan esetben is, amikor tárgyas ragozás volna helyén, pl. A csapás — *ügymond* — váratlanul ért valamennyiünket. És így tovább. Törekvésünket tehát csak arra korlátozhatjuk, hogy az ilyen nyelvtényeknek [előzőleg ugyanis több olyan szót és kifejezést sorolt föl, amelyeket „erős gyökeret vert” helytelenségnek és idegenszerűségnek tekint] analógia révén való további nyelvrontó hatását megakadályozzuk” (88). Az idézett mondasban tehát szerinte *ügy mondja* volna a helyes kifejezésmód. — Tévedése nyilvánvaló. Ezt már MÉSZÖLY GEDEON is megrótt a könyvről írt „nyelvtudományi” bírálatában, amely a Közérdekű Közlemények 1938. évi kötetében és különnyomatul mint Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtárának 149. száma jelent meg (Szeged, 1938.). MÉSZÖLY megjegyzése így szól: „Az 'inquit' kifejezésére *ügy* után épűgy az alanyi ragozású *mond* »van helyén« (*ügymond*), mint az *azt* után a tárgyas ragozású *mondja* (*azt mondja*; népiesen: *aszongya*” (kny. 8. l.). Az *ügymond* kifejezés azonban, amelyet csak a latin 'inquit' jelentésében alkalmazunk, a mai nyelvérzékre nézve, alanyi ragozású igéjénél fogva, mégis föltűnő szóhasználat. Ebben a kifejezésben ugyanis a *mond* ige egyik régi jelentésének megőrzését láthatjuk. A régiségben tudniillik számos olyan mondatot találunk, amelyben a *mond* ige tárgyatlanul áll, amelyben tehát jelentése voltaképpen nem 'sagen', hanem 'sprechen', más magyar szavunkkal: 'szól'. Íme: „Es mōdnakuala a' nēmbériēc: dicebantque mulieres” BÉCSI K. 3 (a. m. 'szóltak') | „Mond [értsd: mondd, mondjad] el az Confi-teort es anak vtana *mong* [értsd: szólj] ekepen, En tyztelendw atyam” stb. VIRG K. 2 | „Föl kelek, es atyamhoz megyek, imigyen *mondok* néki” LÉPES: PTük.-ből (a NySz. id.) stb. Ez a használatmód van a régi *monda-monda* állítmányi kifejezésben is, amelyből *monda* 'Sage' szavunk elvonódott. Ezt őrzí a *mondok* l. személyű alaknak ilyen mai népies használata, mint pl.: „haza megyek, *mondok*, s lefekszem” stb. Az így alkalmazott *mondok* természetesen megvan már a régiségben is, pl.: „Ez paraszt magyarázatotis *mondoc* eszünkbe forgassuc” BORN: PRÉD. (a NySz. id.) stb. A *monda* tárgyaltalan használata Aranynál is előfordul mint régiesség a *Szent László* című legendában, amelybe mint korfőstő elem jól beleillik: „*Monda* Lajos a nagy király: | Eredj szolgám, Laczfí Endre” (a kezdő két sor) és: „*Monda* a nép: az Szent-László, | És a Szűz, a Boldogságos” (az utolsóelőtti vsz.-

ban). És meglepett Nyirő Józsefnek „Halhatatlan élet” című regényében, amely egész teljességében egy székely ember elbeszéléseként van előadva, a következő hely: „*Mondj, bolond, mondj!* — gondoltam magamban” (85. a. m. 'beszélj, bolond, beszélj'). Utána nézve a MTsz.-ban; látom, hogy a *mond* igének ilyen régies használata már ott meg van állapítva, és SZINNYEI ezt a jelentést egyenesen a 'beszél' szóval értelmezi, mint ahogy én fönt a német 'sprechen' igével fordítottam. Az *úgymond* kifejezés tárgyatlan *mond* alakján tehát DENGL a régi használat mód nem ismerése miatt ütközött meg, és Mészöly is a régiség figyelembe nem vétele miatt adott helyreigazításul meg nem felelő magyarázatot.

ZOLNAI GYULA.

Jelentőség, jelentősség. (Válasz egy kérdésre.) Arra a kérdésre, hogy mi a különbség e két szó között: *jelentőség* és *jelentősség*, a következő feleletet adhatjuk: Alaktani szempontból az a különbség e németből fordított két szavunk között, hogy a *jelentőség* a *jelentő* melléknévi igenévből alakult a -ség képzővel, a *jelentősség* pedig a *jelentős* melléknévből ugyanazzal a képzővel. A *jelentőség* tehát olyan képzésű szó, mint az *intézőség*, a *rendezőség*, a *szerkesztőség*, a *vezetőség*; a *jelentősség* pedig olyan elemekre tagolódik, mint ezek a szavaink: *csipősség*, *íjedősség*, *sietősség*, *sürgősség*. Jelentésbeli különbség azonban nincs a *jelentőség* és a *jelentősség* között, mert valaminek a *jelentősége* azt fejezi ki, hogy 'sokat jelentő volta', *jelentősége* pedig azt, hogy 'jelentős volta'. E szerint a *jelentőség* is, a *jelentősség* is annyi mint *fontosság*.

Nyilván ez a jelentésbeli egyezés az oka, hogy a két hasonló alakú szó közül csak a *jelentőség* van forgalomban; a másikat, a *jelentősség*-et nem használják. Régebben megpróbálták ugyan egymástól különválasztani a két szót, de a jelentés azonossága miatt kevés sikerrel. Például SIMONYI—BALASSA magyar-német szótára szerint a *jelentőség* *Bedeutung* és *Belang*, a *jelentősség* pedig *Wichtigkeit* és *Bedeutsamkeit*. A *Belang* a német-magyar részben is *jelentőség* ugyan, a *Wichtigkeit* meg *jelentősség*, de mind a kettő *fontosság* is egyúttal, ebből pedig az következik, hogy a *jelentőség* értelme sem más, mint a *jelentősség*-é. Megint a német-magyar részben a *Bedeutung* *jelentékenység* és *fontosság*, a *bedeutsam* *jelentékeny* és *fontos*, tehát a hiányzó *Bedeutsamkeit* is *jelentékenység* és *fontosság* volna. KELEMEN—THIENEMANN szótára — legalább a kezem ügyében lévő német-magyar részben — már mellőzi is ezt a különbségtevést és elejti a *jelentősség*-et, úgyhogy a *Bedeutenheit* (az osztrák helyesírási szabályzat ilyen írásmódot is megenged!), a *Bedeutendheit*, a *Bedeutsamkeit*, a *Bedeutung*, a *Belang* mind csak *jelentőség*; *es ist von Bedeutung* pedig így van fordítva: *jelentős, van jelentősége*.

A *jelentékenység* és a *jelentőség* mellett csakugyan nem érezzük szükségét a *jelentőség*-hez alakra nézve hasonló, értelme szerint pedig tőle nem különböző *jelentősség*-nek, ezért a nyelvhasználat ki is selejtezte a fölösleges *jelentősség* szóalakot. Nem kell érte búsulnunk, mert a *jelentőség* és a *jelentősség* között nincsen olyan értelmi különbség, mint például a *semmiség* (vagyis a *semmi*, *das Nichts*) és a *semmiség* (vagyis az *érvénytelenség*, *die Nichtigkeit*) között.

NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Bánffy Bernát és Erdély Farkas osztzkodása 1546-ból.

Mý kendi ferenc es kendi antal, Banpfý mýklos nagy faluý, kethely Janos Alard mýklos es Bot ianos mýnt walaftot Býrak Banpfý Bernaldwtl es erdely farkaftwl fabad akaratyok ferýnt agýwk emlekezetre ez lewel ferýben myndeneknek hogý ez ket fel kezet ilý rannotot Gyerta sentelê Bodog affloný nap elê walo wasar napon ezer forýnt ketel alat hogý wala mely fel az mý ferýfwket megý nem allana ez ezer forýnt kêtetre egy maft az rewýdre Az orlagý Býraya eleýbe rea hýhaffak es ezen megý maragýon es ennek az harmadrýfe az býroe lýgen az ket rýfe penýg lýgen az perefe. Illýen ferýft es illýen wýgezýft ferzettwnk es wýgeftwnk ez ket feel kêzet.

Hogý mynd ketten waloffak keet Jambor folgayokat az dologra Banfý Bernald eskeffe megý az erdely farkas folgayat farkas es eskeffe megý az Banpfý Bernald folgayat hogý ez dologban Igazan Jarnak es folgálnak nekýk Igý ez kýppen

Hogý ot aranyon wagýon hat Bwza aftagý menýenek oda es ot azokát mynd el cýpleffýk az Bwzayát offaak harom fele az keet rýft Agýak erdely farkasnak az harmadyk rýft Banfý Bernaldnak

Thowaba aranyon es gernýezegen fam ferýnt wagýon negýwen kýlenc êkêr azokbol agýanak banpfý Bernaldnak nýgý êkret ahoz az ký mostan nala wagýon az týzen nýole êker kýwel lýfen oftan Ew nala hufonkeet êker

Thowaba aranyon es gernýe Zegen fam ferýnt wagýon negýwen Jné thehen azokbol Banpfý Bernaldnak agýanak hatot ezek penýgý Éregý Jné thehenek

Thowaba az Egyeb apro thehenekbêl Banfý Bernaldnak agýanak keet twlok thehent Ismegý agýanak keet Ifee thehent es az tawalý Boriwkbol agýanak neký hatot

Thowaba aranyon es gernýezeken fam ferint wagýon týz hýan heet zaaz Joh ezekbêl Banpfý Bernaldnak agýanak keet fazat az mýnt az efttrangara mýgen az Joh

Thowaba aranyon es gernýezegen az menýe famw difno wagýon alth Igazan megý famlalyak es offaak harom rýfre es az harmad rýft agýak Banpfý Bernaldnak

Thowaba gernýezeken az mý bwza aftagok wadnak azokbol Banpfý Bernaldnak týztan agýanak êtwen Besterche kêbêl Bwzat

Thowaba aranyon es gernýezegen famferýnt wagýon harmýnc nýgý hordo bor azokbol Banpfý Bernaldnak agýanak nýole hordo Bort

Thowaba Banpfý Bernaldnak agýanak hat falonnat

Thowaba az gwtemýnt az az az themlê twrokat es Az wayat harom rýfre offaak es az harmadat agýak Banpfý Bernaldnak

Thowaba az egy efkopya es Az egy ruhanak walo kamoka mynd az keet neft gerefnawal egetembe es Az hat arany gwrw mynd az Izýmakos pinzýwel egyetembe az mý wolt ezek mynd Banpfý Bernaldnal maragýanak es eweý legenek

Thowaba kertwylly kapon es far patakon az zaab aftagok
kÿk wadnak ezeket mynd el cÿplessÿk es az harmad rÿfÿt wala
menÿ lyfen Banpfÿ Bernaldnak tÿftan megÿ Agÿak

Thowaba az menes famferÿnt harmÿnc nÿgÿ ha therek
men lw Jar Benne tehat ez Jÿwe nyaron el ne walaffak egÿ
mastwl hanem Athyk egwt Jarianak ãlwl oftan offaak keet
fele egÿk fele lygen egÿke es az mafÿk fele lygen mafÿke

Ez felÿly meg Irt dolgokat mÿ Igÿ wÿgeftwk Az megÿ Irt
ketel alat kÿnek bÿzonyfagara attwk mynd az keet felnek az
mÿ Jelen walo lewelwnket kÿt megÿ Ereffÿtettwnk az mÿ
pÿchetÿnkkal.¹ Ez lewel kÿlt az megÿ Irt helyen es napon ezer
Ûthzaaz negÿwen hat eftendeiben.

[Kívül XVIII. századvégi írással:] 1546. Bánfi Bernáld és Erdélyi
Farkas között költ Edgyezõ Levél némely Fellelhetõknek fel
osztások felõl.

Alatta bélyegzõn: „A' Teleki Fam: Lev: Tárjából.”

Az irat Dr. Tóth Zoltán ny. min. titkár úr birtokában van.

Elsõ lapját hasonlóban is közöljük.

PAIS LÁSZLÓ.

Fogas.

MNy. XXXVI, 132–4 a *fogas* balatoni halnévnek idáig
legrégibb előfordulásait ismertettem nyelvemlékekből, illetõleg
régí föld- és néprajzi munkákból. Említettem, hogy kiadatlan
kéziratban idáig BÉL MÁRVÁS „Notitia Comitatus Simeghien-
sis“-e a legrégibb: 1730 körüli ismert szöveg, mely a *fogas* hal-
nevet s mellette a *süllyõ*-t említi. Azóta ezt a latin szöveget
kiadtam a M. Biológiai Kutatóintézet Munkái XIV. (1942.) köte-
tében (Geographia regionis Balatonensis ante 200 annos); a
magyar fordítás és magyarázat ugyane tanulmánygyűjtemény-
ben (XV. kötet) saját alatt van.

Újabban az Orsz. Levéltárban jóval régibb előfordulásaira
akadtam a *fogas* balatoni tájszónak. A Balatonfõ községek:
Vörösberény, Mára, Sándor, Kenese s Kajár egy része a
veszprémvölgyi cisztercita apácák után 1638-ban a gyõri jezsuita
kollégium birtokába kerültek. A jezsuiták 1719-bõl való latin-
nyelvû urbáriumában Vörösberény és Kenese halszolgáltatási
tartozásai közt olvassuk: „A böjt idejére szózott csukából és
azokból a halakból, melyeket *Fogas*nak és Süllyõnek neveznek
(piscium *Fogas* et Süllyõ vocatorum) három darabot adnak.”
(Urb. et Conser. 35/42).

Most egy ennél 168 évvel régibb említésrõl számolhatok be.
TAKÁTS S. „Emlékezzünk eleinkrõl” címû kötetének a gyalmos
halászokról szóló fejezete hívta fel figyelmemet a dunántúli vár-
kapitányoknak, nevezetesen Dësházynak és Mezõlakynak Nádasdy
Tamás nádorhoz mint fõkapitányhoz írt leveleire. Dësházy Bol-
dizsár devecseri alkaptánynak 1551. december 28-án kelt
(TAKÁTS tévesen D. Balázst és december 8-át ír) — mellékelten
hasonlóban is közölt — levele a fõkapitány meghagyásából
Sárvárra küldött vadakról és halakról beszél:

„Kegÿelmes Nagsaghos Uram öreké valo zolgalatom utan
az en kegÿelmes uram hatta vala hogÿ el mene hogÿ en te .N.

¹ Ezen a példányon sem aláírás, sem pecsét nincs.

jó vadakat küldenek es *fogassokat* madara (kat) latija isten hogy mynden felé zijvem zerinth erthe voltam Somogyba es neegý Renden valo emberem volt it ez környet valo bankonsaghot balathon melletket eljartatam de semmi keppen madarnak zeret nem thehetem azert im Nagnak kijldetem neegý özet keet *fogasth* toaba ez lewel wijweo az töbit megh beszélj te Nagsaghodnak isten tarcha te N. Datum ex Dewecher 28 decembr 1551 Servitor Baltasar Dësházý."

A Balaton táján, sőt — a Sárváron vagy Lékán lakó Nádasdy meghagyásából és a devecei Dësházý leveléből ítélve — talán az egész Dunántúl jólismert, különleges balatoni halfaj lehetett már négy évszázad előtt a *fogas*. Erre mutat Mezőlaky Ferenc apátnak, Nádasdy familiárisának Zalavárról 1561. február 10-én írt latin levele is, melyben sajnálattal közli, hogy nem sikerült *Salmo*¹ et *Dentatus* (a *fogas* értelem szerinti fordítása) halakat küldeni, de majd „érte lesz“ (eurabo), hogy küldjön.

LUKÁCS KÁROLY.

Kiköcsén. TAKÁTS SÁNDOR „A magyar solymászat“ című (BSz. CLIX [1914.], 321—38) cikkéből idézem a következő bekezdést: „Nádasdy Ferencz (a Fekete bég) Bécsbe és Pozsonyba is magával vitte vadászó madarait. Ezek között sprincet (rárót) és kiköcsén madarat is említ. Az elsőt jól ismerjük. Hogy a kiköcsén madár mi volt, azt más levelek adják megértenünk. Forgách Simon az 1579. évben két sólymot küld Zrinyi Györgynek. »Az egyik — írja — kiköcsén, felette szép madár, csak hogy nem igen nagy.« Zay Lőrincz 1583-ban szintén megemlékezik a kiköcsénről, s világosan azt írja, hogy a kiköcsén ölyü madár. Hogy az egyik sólyomnak, a másik meg ölyünek mondja a kiköcsént, abban semmi különös nincsen. Hiszen e század levelei a sólyom és az ölyü szót össze-vissza használgatják.“ (I. h. 330—1.) — A *kiköcsén* szót más forrásból nem ismerem. Úgy látszik, eddig szótározva sincsen. Talán török eredetű szó, de hasonló szót a török szótárakban nem talállok.

HASAN EREN.

Katyiba? A NySz. *kaliba* címszavában a Szólások közt ez van: „Meglássuc jégen építettett *katyibádat* [gyöngye argumentumodát] (Ker: FelsK. 19).“ — A „források jegyzéké“-ben (NySz. I. és III.) és SZILY K. „Pótlék a NySz. Forrás-jegyzékéhez“ című dolgozatában (I. MNy. XIV, 27) nincs említve, hogy a „Ker: FelsK.“ melyik mű rövidítése. Egy kis utánajárással könnyű megállapítani, hogy e mű Kereszturi Pál „Fel-sórdúlt Keresztýen ... Varadon M. DC. XXXXI.“ műve (I. Szabó K. I. 722. sz.). A mű 19. lapján azonban nem *katyiba*, hanem *kalyiba* van, így: „Am le-tévó, ved-fel, tedd helyére a' hitet, meg-lássuc mikor oda érúne jégen építettett *kalyibádat*.“

K. P

¹ A pisztráng már akkor is ritka vendég lehetett a Balatonban; ennek erősen felmelegedő vize nem alkalmas lazacfélék tenyésztésére: ilyen hal legfeljebb a Zala felső folyásából, ottani halastavakból télvíz idején kerülhetett bele.

NÉPNYELV.

Népi növénynevek Kütről.¹

A magyar növénynevek iránti érdeklődés régi keletű. Elég arra hivatkoznunk, hogy 1583-ban Németújvárott megjelent BEYTHE ISTVÁN nevével egy könyvecske: *Stirpium Nomenclator Pannonicus Authore Carolo Clusio Atrebate*. A címben szereplő CLUSIUST BEYTHE ISTVÁN, a Batthyányiak németújvári papja tanította a magyarországi növények magyar nevére. Az utolsó levélen olvasható CLUSIUS ajánlása: „Tercentum stirpes, denas quater, octo reponit | Ordine: queis addas quotquot haberi cupis.” (RMK. II, 175.)

Azóta sokszor hozzáfogtak növényneveink gyűjtögetéséhez. Az ilyen gyűjtemények közül megemlítnék két eléggé ismeretlen művet. Az egyiket DR. PANKL MÁTÉ, a pozsonyi kir. akadémia tanára állította össze. 1793-ban jelent meg „Compendium oeconomiae ruralis” címen latin-magyar-tót-német Nomenclátorral. A másik FÁNDLI GYÖRGY nahácsi plébános „Zel'inkár” című műve, szintén 1793-ban jelent meg Nagyszombatban. Orvosi könyvének 341—53. lapján tótul, latinul, magyarul és németül közöl növényneveket, a növénynek orvosságul való használására is utasítást ad. A növénynevekkel foglalkozó munkákat nem soroljuk fel, csak megjegyezzük, hogy botanikai terminológiánkban nagyon sok a tükörfelfejezés.

*

A magyar nép növényismeretéről általában rossz véleményekkel vannak a természettudósok. Igazuk van, ha azt tekintjük, hogy az 1300—1500-ra menő speciesből csak 300—350-nek tudják a nevét, s ez a tudás is sok növénynél inkább csak bizonytalan rátalálás. De ha a nép növényismeretét összehasonlítjuk az intelligencia nagyobb részének ismeretével, az összehasonlítás a nép javára dől el. Ezt természetesnek is mondhatjuk, hiszen ő él együtt a természettel. Ha növénynév-gyűjtés közben szerzett tapasztalatainkat röviden összefoglaljuk, azt látjuk, hogy a növények a népi névismeret szempontjából négy osztályba sorozhatók. Az első osztályt alkotják az egyedi név szerint ismert növények, második osztályba sorolhatjuk a *gaz* néven szereplőket, harmadikba a *fűvek*-et, negyedikbe azokat, amelyeket sem *gaz*-nak, sem *fű*-nek nem mondanak, ezek mintegy beszervezetlenek.

Az első osztály növényeinél, amelyeket a kürti nép egyedi néven nevez, nem mindig biztos a név, azaz ugyanaz a növény más néven is szerepelhet, és ugyanazon a néven más növényt is nevezhetnek. Általában egyedi néven azokat a növényeket ismerik, amelyek hasznosak vagy károsak rájuk nézve, gyakrabban örvendeztetik vagy keserítik életüket.

A második csoport a *gazok*. „Nincs ezéknak nevük, csak améllik orvosságnak való.” Elmélkedik, Isten útjait keresi

¹ A Magyarságtudományi Intézet megbízásából gyűjtött és az intézetnek benyújtott szóanyag feldolgozása.

a növényekben gyönyörködő népfia, s valami természetfeletti titoknak tartja, hogy nevük előtte ismeretlen: „*Fűbe, fába hatta az Isten az orvosságot. Ki tunná minnek a nevit?! Ezér-milijó-féle van! Ojan szépek, mikor ki vannak nyívá! Ugy elnisskélém! Mindént hagy a jó Istem maga után. A jó Isten nem hatta jezőkét a gazokot lőjírnya, azí nem tuggyuk a nevit.*“ Tehát az előtte megnevezhetetlen gazt is jóismerősként fogadja: „*Óh, eszt ösmerēm, ijen sok van. Ez gaz!*“ Némelyiknek olyan szép virágja van, „*hoty kár írtük, hogy nem orvosság.*“ Egy haszontalan gazt tartva kezében, így gondolkodik: „*Ki tunná ja nevit? A jó Isten nem írta rá. Ezék nem számossak (nem számitanak) a világhó.*“ A szűrös gazok az ördögé. — Az állandóan erdön-mezőn élő pásztor minden növényről meg tudja mondani, hogy hol, melyik fa alatt, az erdő melyik sarkában van, mikor nyílik, milyen a termése, hol nő nagyra vagy kicsire, a tehén lekanyarítja-e nyelvével vagy kikerüli, mire használják stb., de körülbelül csak felének tudja a nevét, mert — amint mondja — nincs is olyan ember, aki mind ismerné.

A harmadik osztály a *fűvek* csoportja. Úgy jellemezhetnők ezeket laikus módon, hogy nincs levelük, mert ha az ember csak ránéz egy jó kaszáló rétre és nem vizsgálódik, az a benyomása, hogy minden szál fű külön áll, azaz a fűnek minden levele külön növény. A fűvek között ismét van két nagy csoport a kürti elnevezés szerint: *erdeji szína*, illetőleg *sarjú* és *temető szína*, illetőleg *sarjú*. A *szína* több fűfélélet magába foglal, de mivel nagyobb mértékben nem térnek el egymástól, és mindezeknek csak egy céljuk van: a háziállatok és az erdei vadak táplálása, úgy elegendő egy név is.

A negyedik osztály növényeinek a kürti nép nem tudja a nevét, de azt a megkülönböztetést tudatosítja, hogy sem nem *fűvek*, sem nem *gazok*. Gyűjtésünkben az ilyen növényeknél a népi név helyett kérdőjelet teszünk.

Közlésünkben: 1. a népi név; 2. a terminus technicus; 3. a magyar tudományos név. Az alább közölt gyűjtés egyelőre nem teljes. Leghiányosabb az őszi és tavaszi növényekben, de a nyáron gyűjthető növényeknél is van több pótolni való.

Tájékoztatásul megjegyezzük, hogy Kürt (Komárom megye) a bükkösök övébe tartozik, a magyarországi flóratartományok között a dunántúli és az alföldi között foglal helyet.

agacsfa: Robinia Pseudacacia — közönséges akác.

aranka: Cuscuta trifolii — herefojtó aranka.

árvajányhaj, *árvajáhaj*: Stipa pennata — árvalányhaj.

árvácska: viola tricolor — árvácska.

bagjaska v. *hódvirág*: Nigella damascena — török kandilla.

barkafa: Salix caprea — kecskefűz.

bárzsing: Mentha Crispa — fodormenta. Gyomorfájósoknak a gyomrukra kötyik.

bazsalicska: Ocimum basilicum — bazsalikom. *Kebelibe teszi jáz embér, nos ha fáj a gyomru, meggyógyul.*

bazsarózsa: Paeonia officinalis — piros bazsarózsa.

betyárkóró: Erigeron canadense — betyárkóró.

bikaszappan: Anagallis arvensis — közönséges tixszem.

bocfa: Sambucus nigra — fekete bodza; *bodzabogyó* a termése.

bógáncs: a *lapu* virága.

bojtorjány: Potentilla supina — henye pimpó. *Sebüket mosnak vele: mőkő főznyi, nos a lanygyos vizivē. Sebre rá lehet raknyi ja levelit. Tējának is használják.*

bors: Capsicum annuum — közönséges paprika.

borsfű: Mentha piperita — borsmenta.

búzavirág: Centaurea Cyanus — búzavirág.

céllér: Apium graveolens — zeller.

cicfark, úri v. vērēs paraj: Amaranthus cruentus — amaránt.

cicfark: Achillea millefolium — cickafark.

cicfark: Agrimonia eupatoria — párlófű.

cicfark: Achillea millefolium — cickafark.

cicfark: Achillea millefolium — közönséges cickafark.

cigányzab: Arrhenatherum elatius — cigányzab.

ciprus: Biota orientalis — thuja.

cirok, ciroksöprő: Sorghum vulgare — söprő cirok.

cséplisz: Calamagrostis arundinacea — erdei nádtippán.

csérögő: Silene vulgaris — hólyagos sziléne.

csipérkegomba: Psalliota campestris — kerti tömött csiperke.

csipkerúzsza v. vadrúzsza: Rosa canina — csipkerózsa.

csipős csóvány: Urtica urens — csipős csalán.

csóvány: Urtica urens — apró csalán.

csörmöle: Melapyrum arvense — mezei csormolya.

ecétfa: Ailanthus glandulosa — bálványfa.

egrës: Ribes grossularia — pöszméte.

elevegát: Lycium vulgare — ördögcérna.

epër: Fragaria vesca — kerti szamóca.

erdeji bógáncs: Dipsacus laciniatus — héjakút.

ezérjófű: Centaurium umbellatum — ezerjófű.

ezérjófű: Dietamnus albus — körislevelű ezerjófű.

farkas csérësnye: Solanum nigrum — fekete csucor.

farkasóma: Aristolachia Clematitis — közönséges farkasalma.

fátyúvirág: Gypsophila paniculata — fátyolvirág.

fehértövű paraj: Chenopodium album — fehér libatop.

fehér üröm: Artemisia vulgaris — fekete üröm.

floksz: Phlox paniculata — évelő floksz.

főgyi bodza: Sambucus ebulus — földi bodza.

főgyi mogorú (lila, fehér, tarka): Lachyrus pratensis — parlagi lende.

főgyi tök: Bryonia dioica — piros gönye.

főgyi tök: Bryonia alba — fekete gönye.

fű: Convolvulus — arvensis — apró szulák.

gabonarozsda: Puccinia graminis — gabonarozsda.

galagonya: Crataegus monogyna — galagonya.

gaz: Knautica arvensis — mezei varfű.

gaz: Anthericum ramosum — ágas hölye.

gaz: Campanula Bononiensis — olasz esengetyűke.

gaz: Centaurium umbellatum — százforintos fű.

gaz: Anagallis arvensis — mezei tikszem.

- gaz:* Hypericum perforatum — orbáncfű.
gaz: Reseda lutea — vad rezeda.
gaz: Peucedanum officinale — orvosi kacsord.
gaz: Salvia pratensis — mezei zsálya.
gaz: Leonurus cardica — szúrós gyöngyajak.
gaz: Astragalus Cicer — hólyagos csüdfű.
gaz: Heliotropium europaeum — kunkor.
gaz: Lepidium Draba — útszéli zsálya.
gaz: Melaprium nemorosa — kékestövű csormolya.
gaz: Chenopodium glaucum — fakó libatop.
gaz: Verbascum Austriaca — osztrák ökörfarkkóró.
gaz: Lithospermium officinale — kőmagvú gyöngyköles.
gaz: Lysimachia nummularia — pénzlevelű lizinka.
gaz: Berteroa incana — hamuka.
gaz: Erodium cicutarium — bürök gémmor.
gaz: Angelica palustris — réti angyélika.
gombos here: Trifolium hybridum — korcs here.
gruspány: Buxus sempervirens — puszpáng.
gyönggyvirág: Convallaria majalis — gyönggyvirág.
györgyina: Dahlia pinnata — dália.
gyufavirág: Veronica hederifolia — borostyánlevelű veronika.
hódvirág: bagjaska. *Kaládszba jó a magja.*
idős csóvány: Phlomis tuberosa — macskahere.
idős csóvány: Ballota nigra — fekete peszterce.
idős csóvány: Lamium purpureum — szelíd csalán.
idős kákics: Lactuca serriola — keszeg saláta.
iglicetűske: Ononis spinosa — iglicetűske.
ígőszerelem: Lychnis Chalcedonica — égőszerelem.
illék-halok: Matricaria inodora — ebszékfű. Hasonlat: *Vak,*
mind az illék-halok.
istemfa: Artemisia Abrotanum — abrúta.
istenustora: Salvia pratensis — mezei zsálya.
júdáspíz: Lunaria rediviva — évelő holdviola.
kakukfű v. kukukfű: Thymus Marschalliana — kakukfű.
kakukfű: Thymus serpyllum — kakukfű.
kapor, szelíd kapor: Anethum graveolens — közönséges
 kapor.
kankalinkó: Nigella arvensis — mezei kandilla.
karácsonyi rúzs v. krizantin: Chrysanthemum indicum —
 krizanténium.
katalimvirág v. őszi fátyúvirág: Gysophila paniculata —
 dercefű.
kácsaszáj: Antirrhinum majus — kerti oroszlánszáj.
káka: Schoenoplectus palustris — tavi káka.
kákics: Cichorium intybus — katángkóró.
kákics: Camelina microcarpa — gomborka.
kécskerágó: papsipka.
kertyisöprő: Kochia soparia — kerti seprőfű.
kijóhajma: Allium sphaerocephalum — bunkós hagyma.
kijóhajma: Allium scirodaprasm — kigyóhagyma.
kikírics: Colchicum autumnale — őszi kikerics.
 (Folytatjuk.)

DANCI VILLEBALD.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Titkári jelentés 1942-ről.

Tisztelt Közgyűlés!

Az elmúlt évre visszatekintve először is a Társaság munkájáról kell számot adnom. Munkásságunkról előadásaink és kiadványaink tanúskodtak. Januárban KETTUNEN LAURI ismertette a finn településtörténet és népnyelvkutatás eredményeit. Múlt évi közgyűlésünkön, február havában LAZICZIUS GYULA olvasott fel a magyar szókészlet nagyságáról. Márciusban LOVAS RÓZSA értékelte Széchenyi irodalmi stílusformáiról. Áprilisban GÁLDI LÁSZLÓ egy magyar eredetű oláh tükörfifejezéssel foglalkozott, MELICH JÁNOS pedig név- és szómagyarázataiból mutatott be néhány szemelvényt. Május havában KNIEZSA ISTVÁN a helynévpárok sajátosságait vizsgálta. Júniusban HASAN EREN három magyar szó történetéhez adott új adatokat, PAIS DEZSŐ meg az ikerítéssel összefüggő jelenségeket tárgyalta. A nyári szünet után, szeptember 16-án rendkívüli közgyűlést tartottunk alelnökünk, Melich János hetvenedik születésnapjának megünneplésére. Ezen SZINYEI JÓZSEF, KORNIS GYULA, SZEKFI GYULA és VOJNOVICH GÉZA köszöntötték a jubilánst, aki meleg szavakban mondott köszönetet az ünneplésért. Októberben KNIEZSA ISTVÁN fejtegette *sísalak* szavunk eredetét. Novemberben MELICH JÁNOS „Szó- és névmagyarázatok” címen adott elő. December havában N. SEBESTYÉN IRÉN világította meg az uráli fanevek életföldrajzi vonatkozásait. — Minden egyes alkalommal a M. Tud. Akadémia biztosított helyiséget előadó üléseink számára: ezért hálás köszönetet mondok az Akadémia vezetőségének.

Folyóiratunk a jelentés évében is 5 füzetben jelent meg, de a szokásosnál valamivel nagyobb, 25 íves terjedelemben. Kiadványsorozatunk ugyan csak egy számmal gyarapodott: GALAMBOS LÁSZLÓ „A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban” című dolgozata jelent meg a sorozat 64. számaként. annál impozánsabb volt azonban az említett ünnepi alkalomból kiadott Melich-Emlékkönyv, melyhez Társaságunk nemcsak tagjai munkájával járult hozzá, hanem kisebb mértékben anyagiilag is.

Kiadói munkánkat tagjaink, előfizetőink és jóakaróink áldozatkészségével tudtuk csak elvégezni. Tagjaink száma alig változott. Kidőlt sorunkból Kertész MANÓ rendes, LOSONCZI ZOLTÁN alapító és választmányi s Gyomlay Gyula választmányi tagunk. Mindhárman jelentős munkásságot fejtettek ki a magyar nyelvtudomány terén. Elhunytukat fájdalommal vettük tudomásul, s őszintén osztoztunk hozzátartozóik mély gyászában. Helyükre újonnan választott tagjaink léptek, összesen 16-an, úgy hogy tagjaink létszáma az előző évi 326-tal szemben 339-re emelkedett. Ebben a számban nemcsak rendes tagjaink szerepelnek, akiknek a száma 258 volt az elmúlt év végén, hanem alapító (74) és tiszteleti tagjaink (7) is. Az alapítók közül újak v. Mikessy Sándor és Laziczius Gyula.

Igen örvendetesen gyarapodott meg előfizetőink tábora: 414 egész, 256 fél- és 170 negyeddíjas előfizetőnk volt 1942 végén, ami azt jelenti, hogy az év vége felé már 5845 egészdíjas előfizetést kaptunk, pontosan 110 egészdíjjal többet, mint az előző év hasonló szakában.

Támogatóink sora is bővült, mégpedig a Magyar Nemzeti Bankkal, amely 2000 pengővel segítette meg munkánkat. A Tébe 200, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 100, a Magyar Tudományos Akadémia 1500 és a kultuszkormány 600 pengővel járult hozzá kiadásaink fedezéséhez. Valamennyien fogadják őszinte hálánkat és köszönetünket adományaikért.

Annak ellenére, hogy előfizetőink száma oly örvendetesen emelkedett, és hogy adománytevőink sora is bővült, Társaságunk anyagi ereje az elmúlt évben — véleményem szerint — aligha erősödött. Számszerűleg ugyan van némi emelkedés, hisz a múlt évvégi 43.033'14 pengő helyett 44.297'87 pengőről számolt be pénztárosunk Társaságunk összes vagyonaként, de ez, azt hiszem, senkit sem téveszthet meg a lényegét illetőleg. A lényeg az, hogy a háború értékpusztításaitól mi sem tudtunk mentesülni. Már a tavalyi beszámolómban is jeleztem a háború hatásának a területünkön való közvetlen jelentkezéseként a nyomdák emelkedését. Eladdig csak mintegy 25%-os ez az áremelkedés, de hogy ezzel már lezárult volna ez a megkezdődött folyamat, azt csak a lehető legnagyobb fokú optimizmussal merné bárki is állítani. Reális szemmel nézve az eljövendőket, inkább újabb áremelkedésre kell elkészülnünk és ehhez kell szabnunk gazdálkodásunkat is.

Ezzel végére is jutottam volna beszámolómuak, és még csak egy dolog van hátra: megtenni szokásos indítványomat. A választmány felhatalmazására tisztelettel javasolom, hogy a rendes tagsági díj évi 8, az alapító tagsági díj pedig 200 pengőben állapíttassék meg továbbra is.

Kérem a Közgyűlést, hogy jelentésemet tudomásul venni szíveskedjék. Egyúttal kérem indítványom elfogadását is.

Budapest, 1943. február 9-én.

LAZICZUS GYULA
titkár.

Jelentés az 1942. évi Szily-jutalomról.

Tisztelt Közgyűlés!

Lakó György két dolgozata, amellyel a tudományos élet nyilvánossága elé lépett: „A permi nyelvek szóvégi magánhangzói” (NyK. XLVIII—XLIX., külön 1934. Finnugor Értekezések 2. 65 l.) és „A szóvégi magánhangzókról” (1933. MNy. XXIX, 171—7) nemcsak egy időben keletkezett, hanem tárgyánál, kérdéskörénél és szempontjainál fogva is összefüggő, sőt lényegében egységes munka. A pályáján elinduló nyelvész a finnugor hangtannak egyik igen érdekes és fontos jelenségesoportját fogja vizsgálat alá, amely a finnugor nyelvek szóvégi, illetőleg formansvégi magánhangzóinak viselkedésére vonatkozik. A permi

nyelvek, azaz a zürjén és votják idevágó szóállományának gondos és ötletekben gazdag átvizsgálásával, a finnugor rokonságba való beállításával egyrészt a nyelvek jelen állapotára vonatkozólag nyújt világos rendszerezést, másrészt a) az ezeket a nyelveket kibocsátó őspერი alapnyelvből a késői őspермibe, b) ebből a zürjénbe és votjákba való fejlődést magyarázza meg. A MNy.-beli cikkben figyelemreméltók azok az észrevételek, amelyekben a magánhangzóközi palatalis és nasalis η hang finn nyelvi szétágazó fejlődésének tételéből kiindulva, következtet arra, hogy a finnugor alapnyelvben szó végén úgy, mint az első szótagban az addig feltett *a, ä, e, ç* hangokon kívül állhatott *i, o, u* hang is. Ugyanebben a cikkben több termékeny analógiát és megjegyzést közöl a magyar végmagánhangzók történetére nézve is. A két dolgozatot a M. Tud. Akadémia 1935. évi Sámuel—Kölberjútalmával tüntette ki. — „Finnugor hang- és alaktani adalékok” című dolgozata (1936. NyK. L, 212—8) első részében előbbi két tanulmányát egészíti ki azzal, hogy egyes zürjén szók alakulását analógiás hatással magyarázza. A második rész becses adalék a *-k-* alakban kikövetkeztethető finnugor denominális névszóképzőnek, illetőleg fejleményeinek finnugor nyelvrokonságunkban való jelentkezéséhez. — Megint a finnugor összehasonlító hangtan körébe vág egyik újabb tanulmánya, amely „Finnugor végmagánhangzó-kérdések” címen (1941. NyK. LI, 26—53) jelent meg. Ebben a finnségi nyelvek, valamint a lapp és mordvin nyelv végvocalismusának több részletkérdésével foglalkozik behatóan és elvi tekintetben is igen eredményesen.

Etimológiai irányú „Syrjänisch-vepsische Lehnbeziehungen” című cikke (1935. UngJb. XV, 318), amelyben a zürjén *kõpuv* és *pird* szavakról azt állapítja meg, hogy ezek balti-finn jövevényszók ugyan, de — a korábbi felfogástól eltérően — inkább a vepszüből és nem a karjalaiból magyarázhatók. — Foglalkozik a zürjén *kyr* és *gor* ’hegy, magaslat’ szókkal (1938. Az Észttudós Társaság Kiadványainak XXX. kötetében).

Igen örömdetes, hogy újabban kutatási körébe vonta olyan rokonnnyelvi anyagnak és kérdéseknek a vizsgálatát is, amelyek a magyar szókinszbeli elemek etimológiájának a tisztázásához vezethetnek. — Két cikkben is tárgyalja *fül* és *fojt* igéink etimológiáját (1941. és 1942. MNy. XXXVII, 94—100, XXXVIII, 27—9). Az egyik cikkben olyan véleményt nyilvánít, hogy a *fül*, illetőleg rokonnnyelvi megfelelői akár **psv-*, akár **psŋ-* finnugor alapalakból levezethetők. A másik cikkben közelebbről odajut, hogy legvalószínűbben finnugor **psŋ-* ~ **psʎ-* váltakozás gyenge foka volt a mi két igénk alapszavának a kiindulása, s az ehhez tartozó finnugor *-β* visszaható + *-l* gyakorítóképzős elő-magyar **fuʎaβl* > **fuʎuʎl*-ből lett a *fül*, műveltető *-t* képzős **fuʎt* ~ **fuʎt*-ből pedig lett a *fujt* ~ *fojt*. — Egyik magyar vonatkozású cikkében (1941. MNy. XXXXVII, 249—50) a *kell* igénk etimológiáját illető nézetek között foglal állást olyan irányban, hogy az ige nem a finn *kelvata* ’alkalmas, valamire való; tetszik’ igével egyeztetendő, hanem a futurum körülírására is alkalmazott lapp *gálgát*-tal. — „Egy magyar szócsalád eredetéről” címen (1941. NyK. LI, 165—73) sikerülten fejtegeti, hogy *lódít*, *lódul*, *lóbál* meg *lóg* igéink milyen viszonyban vannak egymással a

magyar nyelv körén belül, és melyek a megfelelőik a finnugor rokonnyelvekben. — „Finnugor szómagyarázatok“ című dolgozata a Melich-Emlékkönyv (205—13) egyik értékes közleménye. Ennek első szakaszában a votják *tšog* 'cövek, szeg' és az ugyancsak votják *tšogjal* 'szúr, beleszúr' és 'bedug' szavaknak ANDERSONTÓL érintett viszonyát tisztázza olyan értelemben, hogy az utóbbi, az ige az előbbiből, a főnévből való denominális származék. A második szakaszban a szintén ANDERSONTÓL felvetett lehetőséget vizsgálja meg, amely arra vonatkozik, hogy a székely *csegely* 'ékalakú szántóföld, rét, kaszáló, sziget' tájszó összefügg az előbb említett votják *tšog* szóval. Igen érdekes és meggyőző jelentéstani analógiákkal, új szempontú hangtani megfelelés felállításával és a *csegely* -ly-jének denominális névszóképzőként való felfogásával valóban rokoníthatónak mutatja ki a magyar és votják szókat. A harmadik szakaszban ellenvetéseket tesz a *csobolyó* szónak azzal a magyarázatával szemben, amely benne a *csobog* ige mellett feltett **csobor* ige igenévi származékát látja. Ő a magyar eszköznevet a vogul *šump*, illetőleg *šumpel* 'vízmerő nyírhéj' szóval kapcsolja össze, és ezen keresztül egy nagyobacska finnugor szócsoportha illeszti bele.

Ami Lakó munkásságából eddigelő napvilágot látott, mind azt mutatja, hogy nemcsak a finnugor és a vele összefüggő magyar hangtani kérdések területén mozog otthonosan, hanem az alak- és jelentéstan körében is kiterjedt és alapos tájékozottsággal rendelkezik. A tájékozottság mellett rendkívül eleven felhaláló képessége, valamint erősen fegyelmezett, önmagával szemben is szigorú ítélmi tudása megteremti számára a lehetőséget, hogy sikeresen művelje a nyelvtudománynak azt az ágát, amelyben a vizsgálati irányoknak legtöbbször egyesülniök kell: az etimológiát. Az etimológia pedig nemcsak magáért fontos, hanem igen gyakran elengedhetetlen előkészítő tevékenység a hang- és alaktani kérdések tisztázásához is, amint ezt Lakónál is több ízben látjuk.

Igen eredményes tevékenységet folytat Lakó a lappológia területén. Ilyen irányú — még eddig meg nem jelentetett — tanulmányai részben másoktól közvetített anyagot dolgoznak fel, részben azonban a svédországi lappságnak, lapp nyelvnek közvetlen vizsgálatán alapulnak. E kutató munkájáról 1936-ban tartott előadásán számolt be, amelyben egyszersmind ügyesen, tanulságosan ismerteti a nálunk valamikor magas színvonalon mozgó lappológiai törekvéseket (MNY. XXXII, 291—302).

Írt bírálatokat, ismertetéseket, a finnugor nyelvtudomány történetét és jeles képviselőit tárgyaló közleményeket, a finnugorságra vonatkozó tudnivalókat és a finnugor tanulmányokat népszerűsítő cikkeket. — Igen kedvező fogadtatásra talált — és méltán — a finnországi egyetemi magyar oktatás céljaira készült olvasókönyve és etimológiai utalásokat tartalmazó magyar-finn szójegyzéke (Helsinki, 1940.). — Hasznos ága munkásságának az a cikksorozat, amely az Új Idők Lexikonában az általános, magyar és finnugor nyelvészetet tárgyalja.

Az áttekintett munkásság általában, de közelebbről annak folyóiratunkban, illetőleg kiadásunkban napvilágot látott része magyar nyelvtudományi szempontból is olyan eredményeket

mutat fel, amelyek természetesen számot tarthatnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elismerésére. S hogy elismerésünket éppen a jelenlegi alkalommal nyilvánítsuk, arra megvan az előírás jogcím. T. i. Lakó munkásságának két terméke a múlt év folyamán a mi kiadásunkban jelent meg: a „Fül, fojt” című a MNy.-ben, a „Finnugor szómagyarázatok” című a Melich-Emlékkönyvben. — Tehát azt javasoljuk a választmány útján a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az 1942. évi Szily-jutalmat idézett dolgozataiért Lakó Györgynek ítélje oda, 1943. január 26-án. SZINNYEI JÓZSEF elnök, MELICH JÁNOS és ZSIRAI MIKLÓS bizottsági tagok, PAIS DEZSŐ előadó.

*

A közgyűlés a javaslat értelmében határozott.

Számadás és költségvetés.

I.

Számadás 1942-ről.

1. Bevétel:		P	all.
Tagdíj és előfizetés		5078	50
Kiadványok eladásából		1398	10
Kamat		1430	84
Alapítványok		320	—
A Szily-alap bevétele		104	—
Államsegély 1941-re		600	—
A M. Tud. Akadémia segélye		1500	—
Adományok		2309	—
Vegyes bevétel		43	90
Összesen 1942. évi bevétel		12.784	34
A Társaság 1941. évi maradéka		3518	56
A Szily-alap 1941. évi maradéka		4	—
Összesen bevétel és maradék		16.306	90
2. Kiadás:			
A Magyar Nyelv nyomdai költsége		7176	28
Írói tiszteletdíj		1178	50
Tiszti díj		590	—
Különnyomatok nyomdai költsége		202	—
Irodai kiadás		190	—
Könyvárusi jutalék		95	10
Expedíció, vegyes kiadás		883	73
Kiadványok nyomdai költsége		1154	—
Alapítványok és tartaléktőke		820	—
Szily-jutalom		50	—
A Szily-alap tőkéjéhez		50	—
Összesen 1942. évi kiadás		12.389	61
Az 1943-ra átvitt maradék		3917	29
Összesen kiadás és maradék		16.306	90

A maradékból még ki kell fizetni a Magyar Nyelv 1942. évi utolsó füzetének nyomdai költségét és írói tiszteletdíját.

3. Alapítványok és tartaléktőke:

	P	fill.
Athozatal 1941-ből	38.460	58
Alapítványok és kiegészítések 1942-ben: Jánosi József, Veszprém 10, Laziczius Gyula, Budapest 50, vitéz Mikesy Sándor, Budapest 200, Sági István, Buda- pest 60, a Társaság tőkéjéhez 500, összesen 1942-ben	820	—
Összesen alapítvány és tőke	39.280	58
Ebből 158 tag alapítványa	11.158	51
A Társaság tartaléktőkéje	28.122	07

4. Szily-alap:

Athozat 1941-ből (tőke és készpénz)	1054	—
Bevétel 1942-ben (kamat és adományok)	104	—
Összesen	1158	—
Kiadás 1942-ben (Szily-jutalom)	50	—
Marad 1943-ra 1100 P tőke és 8— P készpénz.		

5. A Társaság vagyona:

a) Alapítványok és tartaléktőke:

10.000 K n. é. földhitelint. 4 ^o / _o záloglevél	—	80
42.000 K n. é. földhitelint. 4 ^o / _o szab. talajjav. záloglevél	3	36
30.200 K n. é. hadikölcsön-kötvény	2	41
Erdélyi nyereménykölesön-kötvény	15.000	—
Tud. Társ. Sajtóváll. R. T. egy drb. részvény	14	—
Az Orsz. Földhitelintézetben folyószámlán	24.260	01
Az Orsz. Földhitelintézetben a Szily-alap tőkéje	1100	—
Alapítványok és tartaléktőke összesen	40.380	58

b) Készpénz:

Az Orsz. Földhitelintézetben folyószámlán	3276	99
Postatakarékpénztári csekk számlán	250	03
A Társaság kézipénztárában	390	27
Készpénz összesen	3917	29
Alapítványok, tartaléktőke és készpénz összesen	44.297	87

II.

Költségvetés 1943-ra.

1. Bevétel:

Tagdíj és előfizetés	4400	—
Kiadványok eladásából	400	—
Kamat	1400	—
A Szily-alap bevétele	33	—
Államsegély	—	—
A M. Tud. Akadémia segélye	—	—
Összesen 1943. évi bevétel	6233	—
Az 1942. évi maradék	3917	29
Összesen bevétel és maradék	10.150	29

2. Kiadás:

	P	fill
A Magyar Nyelv nyomdai költsége:		
a) az 1942. évf. utolsó füzete	1500	—
b) az 1943. évfolyam	7000	—
Írói tiszteletdíj:		
a) az 1942. évf. utolsó füzete	300	—
b) az 1943. évfolyam	1100	—
Tiszti díjak	590	—
Különnyomatokra	100	—
Irodai kiadás	100	—
Könyvárusi jutalék	50	—
Expedíció, vegyes kiadás	800	—
Kiadványok nyomdai költségére	1556	—
Szily-jutalom	50	—
Összesen 1943. évi kiadás	13.146	—
A várható hiány	2995	71
A hiányt levonva	10.150	29

A Magyar Nyelv 1943. évfolyamát a költségvetés 20 ívre tervezi, de ha más bevételeink nem lesznek, a múlt évi maradék felhasználásával legfeljebb 15 íven tudjuk kiadni, s a kiadványok nyomdai költségére felvett összeget is a folyóirat nyomdai költségére kell fordítani.

A számvizsgáló bizottság jelentése az 1942. évről.

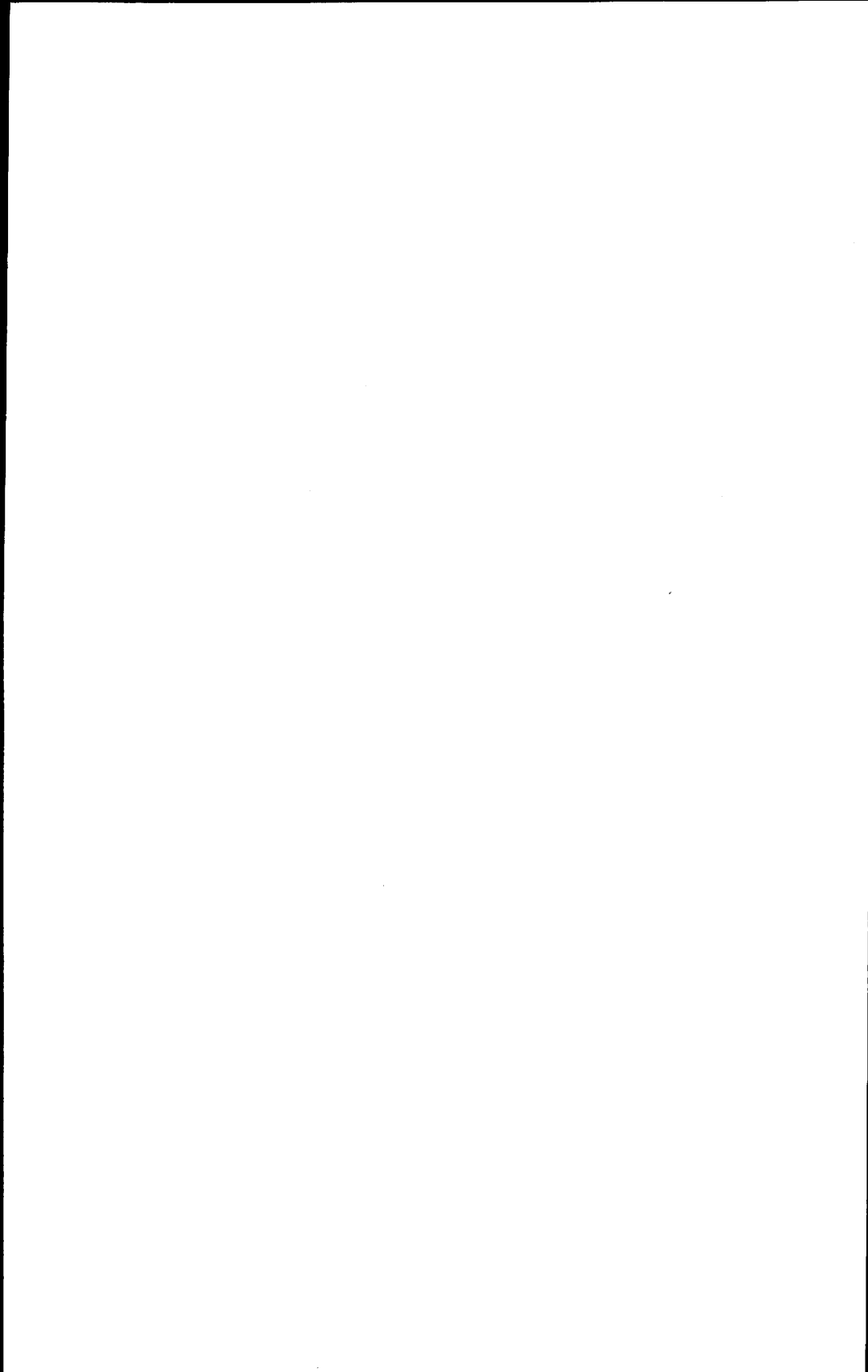
Mint az 1942. évre megválasztott számvizsgálók tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1942. évi számadását és vagyonmérlegét a pénztári napló és a számadási okmányok alapján a mai napon megvizsgáltuk és rendben találtuk.

Az 1942. évi bevétel 12.784 pengő 34 fillér, az 1941-ből áthozott 3522 pengő 56 fillér maradékkal együtt 16.306 pengő 90 fillér, a kiadás 12.389 pengő 61 fillér, a pénztári maradvány az 1943. évre 3917 pengő 29 fillér. A Társaság tiszta vagyona: alapítványok, tartaléktőke és készpénz összesen 44.297 pengő 87 fillér.

Indítványozzuk, hogy a közgyűlés a pénztárosnak és az ellenőrnek a fölmentést adja meg, s a pénztárosnak gondos és pontos munkájáért mondjon köszönetet. Budapest, 1943. január 23-án. Györke József, Lakó György, Sipőtz Pál.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.





Arthur Kannisto.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIX. ÉVF.

1943. JÚNIUS

3. SZÁM

Kannisto Artúr.

(1874. V. 12.—1943. III. 10.)

Váratlanul sújtott le ránk a szomorú hír, hogy kidőlt a sorból a finnugor nép- és nyelvtudomány egyik legtiszteltebb szaktekintélye, az élethalál-harcát vívó Suomi világszerte nagyrabecsült tudományos életének egyik leghivatottabb irányítója, a magyar-finn testvéri összefogás ügyének egyik legelkessebb szószólója. A finn nép fájdalma a mi fájdalmunk is: bánkódunk egy láng kialudtán, amely nekünk is világolt, gyászolunk egy nagy embert, aki közvetlenül a cél előtt roskadt össze, siratunk egy meghitt jóbarátot, aki megpróbáltatásunk éveiben éppoly biztató melegen szorította kezünket, mint örömünk perceiben.

A finn lélek, amely az idegen uralom hosszú századai alatt teljesen el volt zárva a friss levegőtől, a szabad mozgás minden lehetőségétől s a saját törvényei szerinti szárnyalástól, a múlt század második felében ösztönösen befelé fordulva a kalevalai világ bennszülött szépségeiben s a még korábbi múlt rejtelmesen eredeti gazdagságában keresett történeti önigazolást, vigaszt, hitet, jövőhöz való jogcímet és feszülő szellemi erőinek munkateret. Castrén még csak látnoki szóval hirdethette és egyéni példájával bizonyíthatta, hogy „mi finnek csak szellemi munkával remélhetünk egyetemes jelentőségre emelkedni, s szegénységünkben a rokonnépek múltja és jelene az a terület, melynek művelése a legnagyobb sikerrel kecsegtet“, ellenben a közóhajra és tudatos nemzeti áldozatkészségből 1883-ban megalakult Finnugor Társaság már tetté érlelte, intézménnyé testesítette a nagy úttörő nemzetpedagógiai és tudománypolitikai hitvallását. Megindult a nagyszabású munka, elszéledtek a pontosan megszabott tudományos teendők végzésére kijelölt, kitűnően kiképzett tanítványok, mint a mézelő méhek a virágos mezőkre.

Kannisto Juha kylmäkoski gazdálkodó Artturi nevű fia szinte gyermekkorában belekerül ennek a Finnország-szerte ezétáramló hazafias-tudományos mozgalomnak a vonzókörébe, sőt mihamar magával ragadó sodrába. Már az elemiben JALAVA Magyarországról szóló leírásait olvassa, s hämeenlinnai licista korában az „Unkarin albumi“ cikkeiben, főleg SZINNYEI „Niitä näitä kielitieteen alalta“ (Egysmäs a nyelvtudomány köréből) című szellemes csevegésében gyönyörködik; hamarosan meg-

ismerkedik a „Suomen kielen heimolaiset“ (A finn nyelv rokonai) népszerű stílusban fogalmazott igazságaival, sőt hetedik osztályos korában megvásárolja, tanulni kezdi a SZINNYEI—JALAVA-féle magyar nyelvtant is (Viritt. 1937: 236—7). — Egyetemi évei alatt folytatódik, kibővül, hivatásjelző szakszerű tanulmánnyá tisztul a szokatlanul korai érdeklődés. Tanárai közt találjuk J a l a v á t, a helsinki egyetem nagyérdemű magyar lektorát, G e n e t z e t, aki előzőleg a középiskolában is tanította, s 1892 óta az egyetemen a finnugor nyelvészetet adta elő, valamint S e t ä l ä t, a finn nyelv és irodalom professzorát, az újabb finn nyelvésznemzedék nevelő mesterét. J a l a v a erősíthette meg benne a magyarság szeretetét, G e n e t z taníthatta meg a finnugor tudományok alapvető ismeretelemeire, s S e t ä l ä vezethette be az újabbkori nyelvészeti munka szigorúan tudományos módszerébe.

Jórészt nyilván S e t ä l ä erős hatásának tulajdonítható, hogy önálló tudományos munkásságát a legtöbb finn nyelvészhez hasonlóan finn népnyelvi tanulmánnyal kezdi meg. Első dolgozatai — az „Äänneopillinen tutkimus Urjalan, Kymäkosken ja Akaan murteesta“ című leíró meg történeti hangtani tanulmány (1897.) s az ennek szerves folytatásaként írt „Lauseopillisia havaintoja läntisen etelä-Hämeen kielimurteesta“ című terjedelmes mondattani monográfia (1901.) — már tárgyválasztásukban, anyaguk friss bőségében és rendszerező, értelmező módjukban is világosan mutatják a S e t ä l ä -iskola műhelyjegyét, de elárulják a fiatal szerző kutató egyéniségének jellegzetes értékeit: a fonetikai pontosság, az elmélyedő szorgalom és a sebtiben való következtetésektől, az elhamarkodott általánosításoktól idegenkedő óvatos tárgyszerűség erejéit is. Bár e dolgozatok keletkezése óta rengeteget fejlődött a finn népnyelvkutatás, megbízható gazdag anyagukért és szabatos megállapításaikért máiglan igen sokra tartják s az irodalomban egyre-másra idézik Kannisto tudományos zsengeit.

Bármilyen kitűnően sikerült az egyetemen szerzett elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazásának, az önálló munkakészségnek ez a próbája, Kannisto hamarosan búcsút vesz első sikerei ígéretes színterétől. Ezentúl már csak alkalmilag — akkor azonban lendítő súllyal — szól hozzá a népnyelvi bűvárlat időszerű kérdéseihöz (Viritt. 1914: 121—7, 1915: 69—75), mert ellenállhatatlan vonzalmának engedve elszántan visszakanyarodik tudományos eszmélete első szerelméhez, a rokonság nyelv-, valamint néptudományi kutatásához: vállalkozik a legnehezebb, a teljes odaadást kívánó, az egész életet kitöltő kemény férfi munkára, a vogulság tanulmányozására.

1901. szeptember 1-én indul el távoli kincskereső útjára, s a Finnugor Társaság meg a helsinki egyetem ösztöndíjasként öt kerek esztendőt tölt az Északnyugat-Szibéria óriási

területén szétszóródottan tengődő vogulok körében. Zokszó nélkül, céltudatos finn szívóssággal tűri a félvad környezet ezernyi kényelmetlenségét, nyomorúságát, a számkivetettség testi-lelki nélkülözéseit, szembenéz az alattomos veszélyekkel, hogy minden jelenségében tökéletesen megismerhesse s majdan megismertethesse a kezdetlegességnek szinte ősi állapotában rekedt rokonnép szellemi és anyagi világát. Szükszavú úti-jelentéseiből kitetszőleg a pelymkai vogul csoportnál kezdi meg helyszíni tanulmányait, anyaggyűjtő munkásságát, azután a szomszédos Vagilszk, az Alsó-, Közép- és Felső-Lozva környékére tér át, majd a Tavda és a Konda vidéke kerül sorra. Az immár negyedik éve tartó erőltetett munka annyira megviselte szervezetét, hogy innét haza kell utaznia; csak négyhónapi otthoni üdülés után folytathatja s fejezheti be kutatásait az északi-vogulok között (SUS. Aik. XXI/6:7—9, XXII/3:1—2, XXIV/3:1—3, XXIV/4:1—4, XXV/5:1—5).

Amikor ötévi távollét után 1906. december 22-én fáradtan végleg hazatér, útításkái duzzadnak a tudományos zsákmánytól. Leggazdagabb a 11 vogul nyelvjáróterületről való szógyűjtemény, amely körülbelül 30.000 cédulát foglal magába, minden egyes szónak közölve a legfontosabb ragos alakjait meg származékait, sőt példamondatokon szemléltetve a szavak használati körét valamint jelentésárnyalatait is. (Ez a bőkezű meg gondoltság azt is lehetővé teszi, hogy a szótár járulékan anyaga alapján jócskán kitölthessük majd a vogul szóalkotásról, szóragozásról és mondatnani, stilisztikai kérdésekről más-honnet szerezhető ismereteink hézagait is.) A tanulmányút másik legfontosabb eredménye a népköltészeti szöveggyűjtemény, amely fordítás és magyarázatok nélkül is eléri a 60 nyomtatott ívet, tehát terjedelmesebb, mint *Reguly* és *Munkácsi* gyűjtése együttvéve. Terjedelménél is nagyobb súllyal esik azonban latba a följegyzés utolérhetetlen pontossága. A nyelvi anyaggyűjteményt vagy 150 lemezre fölvett vogul dallam, 650 darab válogatott néprajzi tárgy, nagyszámú fénykép és statisztikai meg egyéb följegyzés egészíti ki.

Ennek a még finn viszonylatban is kivételes nagyságú gyűjteménynek szakszerű földolgozását és a tudomány köz-kincsévé tételét tekintette Kannisto élete legfőbb föladatának, történelmi hivatásának. Sürgető figyelmeztetőül azoknak a nagy gyűjtőknek-kutatóknak a szomorú példája lebegett a szeme előtt, akik idő előtt kidőlve félbe-szerbe hagyták hátra életük drágán szerzett tudományos kincseit. Mindenkinél világosabban látta Kannisto az ilyen elárvult hagyatékok szokásos sorsát: vagy elkallódnak vagy megkésve jelennek meg, de még a legavatottabb gondviselő kezéből is tökéletlen formában: „die Redigierung eines die stoffliche Kultur behandelnden Materials kann demjenigen nicht richtig gelingen, der nicht selber die Heimat dieser Kultur besucht hat. Und die Herausgabe von

folkloristischen und anderen Sprachproben ist meist für einen anderen als den Sammler selbst absolut unmöglich.“ (SUS. Aik. XLVI/3: 17.) E könnyen érthető veszélyeknek ismeretében hazatértétől holtá napjáig, tehát egy emberöltőn át fáradozott szerelmes gonddal, alázatos önmegtagadással, a végzetel versenyt futva a rendezés, a végleges alakba öntés, a sajtó alá készítés munkáján. Elejtett szavai nyomán, sőt saját szemünkkel is boldogan követtük a tervszerű munkálatok szerencsés előrehaladását, egyre közelebbnek látva, egyre bizakodóbban számígtatva azt a napot, amelyen tudományunk egy várvavárt mintaszerű nagy alkotás elkészültét, egy önfeláldozó tudós pedig magasrendű élethivatása beteljesülésének győzelmét ünnepli.

A gyűjteményről vallott fölfogása és a végső célhoz igazodó munkarendje következtében mindössze morzsákat ha juttathatott Kannisto a tudomány asztalára. Igazi jelentőségét, valódi érdemeit majd csak a négy kötetre becsült „Sammlung wogulischer Volkspoesie“, aztán a hozzávetőlegesen 60 nyomtatott ív terjedelmű „Wogulisches Wörterbuch“, a vogul élet ezernyi jelenségére vonatkozó följegyzés-kötet és az obi-ugor díszítő művészetet ismertető kiadvány megjelenése után mérhetjük le, egyelőre be kell érniünk az ízelítőül eddig kapott adalékok, kisebb-nagyobb értekezések, részlettanulmányok méltatásával.

A vogul — főleg Reguly és Munkácsi gyűjtő megkutató munkássága eredményeképpen — az aránylag jobban ismert, könnyebben tanulmányozható rokonnak számított. A nélkül, hogy elődjei nagy érdemeit a legcsekélyebb mértékben is el akarta volna homályosítani, Kannisto rámutatott a magyar úttörők munkájának többrendbeli egyenetlenségeire, gyengéire, különösen az anyaglejegyzés fonetikai fogyatékoságaira. Kannisto összehasonlíthatatlanul képzetesebb, gyakorlottabb fonetikus, hosszabb időt is fordított a bonyolult hangviszonyok tanulmányozására, érthető tehát, hogy a magasabb igényű újabb vogul hangtani vizsgálatok teljesen az ő megállapításaira, illetőleg anyagára támaszkodnak, s ha hozzáférhetők, az összehasonlító nyelvészet is az ő rendkívül pontos adataihoz ragaszkodik. Fonetikai biztosságerzetének lehet a következménye, hogy nyomtatásban megjelent lingvisztikai dolgozatai többnyire hangtani kérdésekkel foglalkoznak.

Már a HAZAY OLIVÉR értekezéséről írt bírálata (FUF. VII. Anz. 7—22) is sejteti, a MUNKÁCSI vogul kiadványait ismertető tüzetes kritikai tanulmánya pedig egészen világosan mutatja (FUF. VIII. Anz. 162—205), mennyi kiegészítő, módosító, helyreigazító hangtani mondanivalója van. Ilyen természetű ismereteinek teljes bősége aztán a doktori értekezésnek készített „Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im wogulischen vom qualitativen standpunkt“ című könyvében

(SUS. Toim. XLVI. és kny. 1919.) táruel élénk. A nevezetes munka első része a vogul magánhangzók nyelvjárásközi megfelelés-viszonyaival és a mai állapot ősvogul előzményeivel foglalkozik, második része pedig a magánhangzók, illetőleg magánhangzósorok nyelvjárásközi meg nyelvjáráson belüli váltakozásait rendszerezi, s igyekszik e váltakozások történeti előzményeit megállapítani. Tagadhatatlan, hogy következtetései és alapnyelvi rekonstrukciói többé-kevésbbé föltevæsszerűek, de ez a dolog természetéből és a módszer jellegéből folyik, hisz a vogul nyelvtörténész írott emlékek teljes hiányában a buján tényező mai nyelvjárási alakváltozatok és a jövevényszavak összehasonlítására van utalva. Más kutató talán más előzményeket következtetne ki, de a jelenségek értelmezésében nyilván Kannisto példáját követné és föltétlenül Kannisto gazdag adattárát venné alapul.

Ehhez a vogul vokalizmus alapvető fejezetének tekinthető munkához kapcsolódik két kisebb terjedelmű, de ugyancsak fontos kérdéssel foglalkozó tanulmány. Az egyikben (Über einige wogulisch-ostjakische vokalentsprechungsverhältnisse: FUF. XIV, 30—41), amely Kannisto doktori disputájának lectio praecursoria-ja volt, a vogul és az osztják magánhangzó-váltakozásokat hasonlítja össze. A föltűnő egyezésekből arra a következtetésre jut, hogy ez a hangszerkezeti érdekesség nem egymástól független kései fejlődések eredménye, hanem ősi örökség, mégpedig legalább is az obi-ugor, sőt valószínűleg valamelyik még korábbi alapnyelvből; a finnugor, különösen a vogul-osztják magánhangzómegfelelési viszonyok kusza tarkasága éppen azzal magyarázható, hogy a váltakozó hangzószóalakok között idővel nyelvenként, nyelvjárásonként különféle kiegyenlítődések következtek be. — Másik tanulmánya (Die vokalarmonie im wogulischen: FUF. XIV, 41—81) a vogul magánhangzó-harmónia mintaszerű vizsgálata. A vogul nyelvjáráson végighaladva pontosan leírja a jelenség körébe tartozó tényeket, s megállapítja, hogy a déli nyelvjáráásokban található palato-velaris kettősség megőrzött régiség, az északi nyelvjáráások mai hangrendi közömbössége pedig aránylag késői hangváltozások eredménye, tehát az ősvogulban kétségtelenül megvolt a harmónia. Ez a teljes vogul nyelvterület ismeretén alapuló, minden ízében megtámadhatatlan következtetés magyar és általános finnugor szempontból is rendkívüli jelentőségű, mert nyomós érv BUDENZnek és SETÄLÄnek a vokális harmónia ősi voltát vitató tanítása mellett.

Amint az imént már jeleztük, az írott emlékek nélkül szűkölködő nyelvek történeti vizsgálatában kétszeres jelentőségük van a jövevényszavaknak. Kannisto állandóan szem előtt tartotta ezt a régi igazságot; vizsgálataiban tehát mindig iparkodott értékesíteni a vogulba átkerült törökségi, zürjén, ezamojéd és orosz jövevényszavak tanulságait. Mivel szótározó

munkájában is lépten-nyomon fölvetődött a szó eredetének kérdése, külön tanulmányt szentelt a vogul nyelv számbelileg is, művelődéstörténeti tekintetben is legfontosabb jövevényszó-rétegének. „Die tatarischen lehnwörter im wogulischen“ címen közzétett testes monografiája (FUF. XVII, 1—264 és kny. 1925.) 554 vogul szóról mutatja ki, illetőleg teszi valószínűvé a törökségi származást, megállapítva egyúttal azt is, hogy a jövevényszavak többsége csak a tatárok közvetlen tőszomszédságában élő déli, valamint keleti vogul csoport nyelvében található meg, míg a távolabbi nyugati, különösen pedig az északi vogulsághoz jóval kevesebb — 187, illetőleg 63 — szó talált utat. E jövevényszavak átadója a tobolszki tatárság, amely a XIV—XVI. században erős művelődési és nyilván politikai hatáskörébe vonta az oroszok elől Szibériába vándorolt obi-ugor rokonainkat, sőt a déli és a keleti vogulság az orosz Jermák hódításai óta is tatár környezetben és befolyás alatt él. Temérdek finom hangtani megfigyelést, etimológiai adalékot, szóföldrajzi meg művelődéstörténeti tanulságot talál e könyvben minden szakember, az is, aki a törökségi hatás megindulásának időpontjára nézve PAASONENTÓL és KANNISTÓTÓL eltérően vélekedik.

Még korábbi történeti viszontagságokra derít fényt Kannistonak a vogulok régi lakóhelyéről írt pompás településtörténeti tanulmánya: „Vogulien aikaisemmista asuma-aloista paikannimitutkimuksen valossa“ (Suomi V/2: 441—74; németül FUF. XVIII, 57—89; vö. még: „Zur frage nach den älteren wohnsitzen der obugrischen völker“: FUF. XVIII. Anz. 56—84). A vogulok mostani lakóhelyétől délnyugatra sorra deríti föl a hivatalos népszámlálási adatok szerint hajdan vogul nyelvű, de idővel eloroszosodott vagy eltatárosodott telepeket, úgyszintén a nevük etimológiája szerint nyilvánvalóan vogul eredetű helységeket, folyókat. A szigorú kritikával végrehajtott óvatos eljárás eredményeképpen tisztán áll előttünk, hogy egykor vogul lakossága volt annak a hatalmas területnek is, amely körülbelül a Pecsora felső folyása — Szyszola — Perm — Jekaterinburg — Tjumen-vonalon belül fekszik, s a mostani vogul nyelvterület délnyugati határához símul. Egyébként abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy történeti adatokkal is igazolhatjuk Kannisto módszeres megállapításainak helyességét, sőt valamelyes írott emléke is fennmaradt ennek az elsüllyedt európai vogul világnak: egy kis szójegyzék, amely valami *K a r p i n s z k i j* nevű orosz őrnagy gyűjtése, s *C a s t r é n* kézirati hagyatékából éppen Kannisto avatott gondozásában látott napvilágot (SUS. Aik. XXX/8: 1—33).

Magvas szófejtései közül kiválik a XV. század dereka táján szereplő *Aszika* vogul fejedelem nevéről (FUF. XIV, 18—30) és az *osztják* népnév eredetéről írt magyarázat (SUS. Toim. LVIII, 417—40). Mindkettő messze kilép az etimológiai

egyeztetések szokványos medréből, s végig vezetve bennünket a korábbi föltevések, tanítások zegén-zugán, a hangtest, a történeti följegyzések, a településtörténet, valamint a szájhagyomány összhangzatos vizsgálata alapján hozza meg végleges ítéletét. Élvezet olvasni az efféle cikkeket, amelyek lépten-nyomon csillogtatják szerzőjük tökéletes tájékozottságát és fölényes anyagismeretét.

Kannisto nyelvésznek készült, hangsúlyozottan nyelvtudományi célokat kívánt szolgálni áldozatos vogulföldi tanulmányútjával is, szakmai hivatottságát azonban sohasem nézte tilalomfákkal körülcövekelt zárt övezetnek. Igaz ugyan, hogy ideje, figyelme javát a vogul szókészlet és népköltési termékek minél teljesebb összegyűjtésére fordította, de azért minden kínálkozó alkalmat megragadott, hogy mélyen bepillanthasson a kutatott nép egész életének titkolt rejtekeibe. Nem meddő kíváncsiságból, csapodár állhatatlanságból tette ezt, hanem az a meggyőződés hajtotta, hogy nyelvi gyűjteménye értelmezésében nélkülözhetetlen szüksége lesz majd a tárgyi, szellemi, történeti háttér minden oldalú ismeretére. Tökéletes tájékozottsága kitetszik nyelvészeti érdekű tanulmányaiból is, ez teszi oly becsessé a Suomen Suku vogul fejezetét (II, 371—93), s ennek köszönhetjük a vogul, illetőleg az obi-ugor néptudomány köréből vett tartalmas tanulmányait is. A helyszínén különleges gonddal tanulmányozta a medvekultuszt, mivel több helyütt olvasható nézete szerint „a kutatónak pedig mindenekelőtt azért érdekes ez az ünnepély, mert egy egész néptörzs szellemi tudását, vallási elképzeléseit szinte egy gyűjtőpontban egyesítve láthatja“ (MNY. XXXIV, 206). Régebben is, újabban is számosan foglalkoztak Eurázia északi népeinek medvekultuszával s ennek az ősi lélek legbelső magvában gyökerező hagyománynak különös hajtásaival, mégis bátran elmondhatjuk, hogy élményszerű megbízhatóság és tárgyilagos teljesség tekintetében vezetnek Kannisto leírásai: „Über die Bärenzeremonien der Wogulen“ (EST. XXX, 216—36; finnül és franciául: SUS. Aik. L/2; magyarul: MNY. XXXIV, 193—206), „Über die wogulische schauspielkunst“ (FUF. VI, 213—37; oroszul: Perm. 1911), „Über die Eidschwur bei den ob-ugrischen Völkern“ (NyK. L, 139—50).

Munkássága eddig érintett termékeiben a tárgyilagos ismeretek, a hideg ész, az igazságkutató személytelenség megtestesítőjeként áll előttünk Kannisto. Teljes és hű képet azonban csak az kaphatott róla, akinek megadatott az a szerencse, hogy bizalmas közletről figyelhetette tiszta életét, élvezhette egészséges kedélye gyengéd szeretetreméltóságát, emberi mivolta böles derűjét. Ezek a jellemvonások melegítik át tudományunk történetének egyes eseményeiről, szereplőiről írt értekezéseit, beszédeit, megemlékezéseit. Tudjuk, mennyire igénybe vette gyűjteménye földolgozásának sürgető gondja, mégis a

Finnugor Társaság titkári, majd 1935 óta elnöki tisztéből folyó hivatali kötelességének, de egyúttal önként jelentkező lelki szükségletnek érezte az életük valamilyen örömdetes fordulójához érkező vagy a dolgozók sorából kidőlt munkatársak érdemeinek hivatott méltatását, a múlt küzdelmek tanulságainak számbavételét s a jövő munkalehetőségek alkalmas megszervezését. Még fülünkbe csengenek a Donner Ottóról, Paasonenről, Wichmannról, Setäläről, Äimäről, Munkácsiról, Szinnyeiről, Csűry Bálintról írt meleg megemlékezései, és eszmélkedésre, tette ösztönöznek a Finnugor Társaság munkatervezetéről szóló fejtegetései, az Ahlqvist és Budenz levelezését ismertető tanulságos műve stb. stb.

Kannisto számtalanszor kimutatta a magyarság iránt érzett vonzalmát, hűséges ragaszkodását. Mi sohasem felejthetjük el azt a maradandó érdemét, amelyet a hozzánk legközelebb álló rokonnnyelv vizsgálatával közvetve a magyar nemzeti tudományok terén is szerzett, köszönettel adózunk neki a Wichmann gyűjtötte csángó szótár megjelenésének lehetővé tételéért és a kiadás munkájában Csűry Bálintnak nyújtott segítségéért, de el nem múló hálával emlékezünk azokra a jószolgálatokra is, amelyeket a helsinki Finn-Magyar Társaság elnökeként a magyar ügy érdekében tett.

A készülő világrendés baljóslatú morajlása közben, 1939. március 15-én láttam, hallottam utoljára, amikor a helsinki egyetem dísztermében rendezett felejthetetlen ünnepélyen ezekkel a szavakkal fejezte be elnöki megnyitóját: „Tänään, Unkarin kansallispäivänä, suuntautuvat koko Suomen kansan siunaavat ajatukset yli Itämeren ja yli Karpaattien, Tonavan kaunista laaksoa viljelevän rakkaan veljeskansan luo.“ Ma a magyarság küldi a Kárpátokon és a Keleti-tengeren át áldó gondolatait, könnyező szeretetét Suomi felé.

ZSIRAI MIKLÓS.

Tő, képző, rag.¹

IV.

Ezzel nagy vonásokban be is mutattuk a törekvéseket, melyek a tövek, képzők, ragok nyelvi rendszerezésével, együttes tárgyalásával kapcsolatban általában eddig felmerültek.

Addig, amíg a tövekben csupán a tárgyi jelentés hordozóit, a képzőkben ennek módosítóit, a ragokban pedig a viszonyítás elemeit láttuk, valljuk be, funkció szempontjából valóban nem lehetett még közöttük összefüggésről beszélni. Közös tanulmányban való tárgyalásukat éppen ezért nem minden alap nélkül kifogásolták.

¹ L. MNy. XXXIX, 111—132.

Az elmondottak után természetesen most már másképp látjuk a tényeket. Most már tisztán áll előttünk, hogy a töveknek, képzőknek, ragoknak nemcsak külső kapcsolataik (mindegyik a szó része) és eltérő belső sajátosságai vannak, hanem e mellett van még közös szerepük is, mely, mint már rámutattunk, abból áll, hogy mindegyik szórésznak külön-külön is megvan az ereje, hogy azt a szót, amelynek tagja, egyrészt bizonyos szavakkal összekapcsolja, másokkal megint szembeállítsa, s ezáltal az illető szavak rendszersorában hol hasonlóságot, hol meg különbözést hozzon létre, illetőleg ugyanazon szón belül, a vele szót alkotó szórésszel (vagy szórésszel) is bizonyos funkcionális viszonyt támasszon.

Ha pedig a szórészek a szavak rendszerhálózatában, a szavak között és az egyes szavakon belül, rokontermészetű, egymást érintő szerepet töltenek be, akkor az ilyen viszonylatban felmerülő, egymással kapcsolatos tő, képző, rag-problémákat is feltétlenül egy közös stúdiumban kell tárgyalni. Mik ezek az egymással kapcsolatos szóréssz-problémák?

1. Ilyen mindjárt a szórészek „egymással való kapcsolódási” kérdése. Ehhez a kérdéshez sohasem lehet úgy közelíteni, hogy csupán egy-egy szórést emelünk ki. Nem, mert a szavak és ezáltal a szórendszerek felépítésében résztvevő szórészek kölcsönösen függenek egymástól, s így sohasem kapcsolódhatnak egymáshoz, legalább is minden esetben, tetszés szerint. A magyar *álom* szó inessivusi alakjának kifejezésére pl. csak az *álom-* tő és a *-ban* rag kapcsolódhatik egymással, annak ellenére, hogy az *álmo-* tő is meg a *-ben* rag is ugyanazt a tárgyi, illetőleg alaki jelentést fejezi ki, vö. *álom-nak* és *álmo-t*, *álmo-k* stb., illetőleg *ház-ban*, *fa-ban* és *kéz-ben*, *kert-ben* stb.; hogy egy **álom-ben* vagy **álmo-ben*, illetőleg **álmo-ban* alak nemcsak önmagában, hanem a többi körülötte álló szóhoz való viszonylatában (vagyis rendszerszempontról) sem állhatná meg a helyét: *álom*, *álmot* ... **álomben*, **álmoben*, **álmoban* ... *álomnak*, *álomtól* stb. — talán felesleges is külön hangsúlyozni. Világos tehát, hogy minden egyes szóréssz „kapcsolódási készségének” a megállapításánál tekintettel kell lenni mindazokra a szórészekre, melyekkel együtt szót alkothat. De van még egy másik tanulság is, mégpedig az, hogy a szórészek „kapcsolódási” kérdését semmi szín alatt sem lehet a mai magyarban egyszerűen a „hangrendi illeszkedés” tényével megmagyarázni. Nem, mert nemcsak **álom-ben* és **álmo-ben*, hanem **álmo-ban* kapcsolódás sem jöhet létre.

A tövek, képzők, ragok egymáshoz való kapcsolódásának kérdését eddig általában az alaktanok három helyén: a tőtanban, szóképzéstanban és szóragozástanban érintették; mindegyik stúdium azonban csak a maga sajátos szempontjából. A tőtan, mivel kizárólag csak a tő alaki vonatkozásait vizs-

gálta, a tőnek és az utána álló szórészeknek egymáshoz való kapcsolódási kérdésével is csak annyiban foglalkozott, amennyiben ennek a tő alaki vonatkozásaival kapcsolatban jelentősége volt. Így a magyar tőtan a *madár* ~ *madarat* stb. típusú szavak tövének vizsgálatánál pl. kizárólag csak a tő után közvetlenül álló tő és rag, tő és képző kapcsolatára volt tekintettel: *madár-tól*, *madár-nak* stb., *madara-s*, *madara-cska* stb. (vö. SIMONYI, TMNy. 292—6; GOMBOCZ, Alaktan 4—7 stb.), míg a képzők után álló ragokról, vagyis tő — képző — rag kapcsolatáról már említést sem tett: *madaracskától*, *madaracskának* stb. Ez az eljárás a tő alaki vonatkozásait vizsgáló tőtan szempontjából nézve természetesen indokolt, mert a *madara-* tő alaki szempontból valóban változatlan marad akkor is, amikor pl. *-cska* képzős alakjához (*madara-cska-*) még külön esetragok csatlakoznak (*madaracskának*, *madaracskától* stb.). Egészen másképp fest azonban a dolog, mihelyt az alaki szempont helyett csupán a tő kapcsolódási lehetőségét állítjuk a vizsgálódás középpontjába, mert ebből a szempontból éppen olyan fontos szerepet tölt be a *madara-* tő után közvetlenül következő *-cska* képző, mint az ezután következő (*-ból*, *-tól*, *-nak* stb.) rag.

A vizsgálódásnak ez az utóbbi szempontja természetesen hiányzott a szóképzéstanból és a szóragozástanból is. Hiányzott már csak azért is, mert ezek a stúdiumok általában nem is foglalkoztak mind a három szórésszel. A szóképzéstanban csak képző és tő kapcsolata merül fel, mivel a képző egyedül a tővel kapcsolatban fejti ki értékmódosító funkcióját. Éppen ezért nem véletlen, hogy egyes szóképzéstanokban már az anyag csoportokba foglalásánál is csak a tő és képző kapcsolódási lehetőségeit vették figyelembe: vagyis nincsenek tekintettel magára az egész szóra. A sok példa közül csupán BUDENZ Ugor Alaktanának szóképzéstan felosztását emeljük ki mintaként: I. Igeképzés. A) Igetőtől igitő (verbum deverbale). B) Névszótótól igitő (verbum denominale). II. Névszóképzés. A) Igetőtől névszótó (nomen verbale). B) Névszótótól névszótó (nomen denominale) (i. m. 11).

A szóragozástan megint a képzők vizsgálatát mellőzte, s még akkor is csak tő és rag kapcsolódását vizsgálta, amikor a valóságban tő, képző és rag kapcsolatáról kellett volna számot adnia. Pedig hogy a raggal szemben a képzőnek is szerepe van (természetesen nem akkor, amikor a ragot alaki jelentést kifejező szerepe szempontjából vizsgáljuk, hanem csakis a szón és szórendszeren belüli szerepében), azt világosan bizonyítják az ilyen esetek: *Albert*, *Agnes*: *Albertnek*, *Agnesnek* vagy *Albertnak*, *Agnesnak*, de már *Albertecske*, *Agnesecske* mellett csak: *Albertecskének*, *Agnesecskének* stb.

2. Erre a stúdiumra hárul továbbá, mivel ugyancsak valamennyi szórészt egyszerre és egyformán érint, „az egymás-

melletti elhelyezkedés“ vizsgálata, vagyis annak tisztázása, hogy az egymással kapcsolódó szórészek milyen sorrend megtartása mellett hozhatnak létre egy adott nyelven belül szót, illetőleg egy magasabb fokon szórendszer-összefüggést.

A magyar *-z-*, *-d-* stb. gyakorító, észt *-tse-* stb. kontin.-demin. és még sok-sok más igeképző pl. csakis közvetlenül a tő után vagyis az időjelek, módjelek és személyragok előtt helyezkedhetik el, csakis ezt a sorrendet megtartva vehet részt a szó és szórendszer-alkotásban: *kötöztem*, *öntöztem*; *böködtem*, *löködtem*; *kötöznek*, *öntöznek*; *böködnek*, *löködnek* stb.; észt *elutsesin* 'éldegéltem', *nokitsesin* 'kalapálgattam', *elutseksin* 'éldegélnék', *nokitseksin* 'kalapálgatnék, csipegetnék' stb. Ezzel szemben pl. a vogul *-ké-*, *-kwé-* kicsinyítő-gyakorító képző — (MUNK.) K. *tájépoalkän* 'egyetek ugyan egy keveset' (*tájépoäli* 'eszik') (vö. VNGy. I, 167) | KL. *távéloalkät* 'evezget' (*täwi* 'evez') (i. m. IV, 91) | ÉL. *vötkätä* 'fújdogálja' (*vöti* 'szél fú') (i. m. II, 87) stb. — csakis az idő és módjelek után és a személyragok előtti helyet elfoglalva vehet részt a szavak és szórendszerek felépítésében; pl. É. *čajtëskwëi* 'futottak a kedvesek' (*čajti* 'fút') (i. m. IV, 16) | *ünlësakën* 'ültél (édes medve)' (*ünli* 'ülni') (VogNyj. 40) stb. | *läwilenükälëm* 'neveznélek' (*läwi* 'mond') (VNGy. II, 426) | *joxtnükëm* 'visszajönnék' (*joxti* 'jön') (i. m. IV, 47) stb. Minden más szórész-sorrend esetén természetesen az említett nyelvek egyikében sem jöhetne létre sem szó-, sem szórendszer-összefüggés. Egy **öntönézék* alakot pl. senki sem használhatna ma a magyarban sem *öntöz-nék* sem pedig más értékben, viszont a vogulban csakis ezzel a szórész-sorrenddel lehet ma kifejezni a *-ké-*, *-kwé-* kicsinyítő-gyakorító képzős feltételes formákat. Mindebből tehát világosan következik, hogy a szórészek sorrendi és kapcsolódási kérdésének a szó- és szórendszer-felépítésben döntő szerepe van, s így a vele való foglalkozás elsőrendű fontossággal bír.

Mivel a szóképzéstan feladata a szó tárgyi értékével kapcsolatos módosulások vizsgálata, a szóragozástané pedig a szó alaki vonatkozásával együttjáró kérdések tisztázása, a szóképzéstanban a képzők és tövek mellett a ragok, a szóragozástanban pedig a ragok mellett a képzők soha sem kerülhetnek — legalább is egyazon szempontból — együttesen tárgyalásra. Éppen ezért szó sem lehet pl. arról, hogy a kapcsolódási és sorrendi kérdéseket akár a szóképzéstan, akár pedig a szóragozástan keretén belül vizsgáljuk. Nem, mert mindkét kérdés egyaránt és egyformán érinti az összes szórészt, egészen más nyelvi síkon van jelentőségük. Így ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos vizsgálatok végrehajtására és az ezekből adódó eredmények elraktározására egy új tanulmányra van szükség, melyet, minthogy a tövek, képzők és ragok közös neve már eddig is szórész (Wortteile) volt, és ebben az új tanulmányban őket mindig

csak a szón, vagy egy magasabb fokon a szórendszeren belül kifejtett közös szerepük szempontjából vesszük tárgyalás alá, a legszívesebben szó- vagy jelrésztan-nak neveznénk.

V.

A következőkben egy-két példával be fogjuk mutatni — helyszúke miatt azonban csak vázlatyszerűen —, hogy miképen is valósítja meg a jelrésztan a maga feladatát a gyakorlatban, mégpedig A) a synchronia, B) a diachronia síkján.

A)

1. Mindenekelőtt számbaveszi a nyelv aktív és passzív szórészeit, mert rendszer-funkciója csak az előbbieknek van.

Aktív tövek közé kell sorolni pl. a magyar *maradok*, *marasztok*, *repedek*, *repsztek* stb. alanyi ragozású egyes első személyű alakok *marad-*, *maraszt-*, *reped-*, *repsz-* tövét, mert mindegyik hasonlóságot meg különbözést is hordozhat. Ezzel szemben passzív tőnek számít ugyanezen alakok **mar-* és **rep-* alaptöve, mert bár egykori aktív létüket maga a pusztá összehasonlítás: *maradok* — *marasztok*, *repedek* — *repsztek* is igazolja, mégis közvetlenül hasonlóságot, vagy különbözést ma már egyik tő sem létesíthet: **marok*, **marsz*, **mar* stb., **repek*, **repsz*, **rep* stb. szórendszerek ugyanis a mai nyelvből hiányoznak.

A passzív képzők és ragok szemléltetésére elegendő lesz talán, ha példaként csupán a vogul *-r-* gyakorító képzőt és az osztják *-l-* ablativusi ragot állítjuk ide. Az előbbivel kapcsolatban már SZABÓ DEZSŐ megállapította, hogy „egymagában nem is igen fordul elő, csak más képzőkkel összetéve. Sok példában, ahol ez az *-r-* előfordul, az alapszó már nem él, s csak más nyelvek segélyével mutathatjuk ki, hogy ez az *-r* nem tartozik a tőhöz“; pl. (MUNK.) AL. *anğurmäti* 'tekint' (*anğ-wäti* 'pillant'), KL. *šákhëri* 'perzselődik' (*šákhujus* 'megperzselődött') stb. (vö. SZABÓ, A vogul szóképzés 15). Az osztják *-l-* ablativusi ragról pedig még KARA FERENC mutatta ki, hogy „már csak mint holt rag szerepel, a mennyiben már csak egyes névutókban és szinte megcsontosodott határozószókban fordul elő“; pl. *talta* 'innen' (*ta-l-ta* vö. *tâm 'ez'*), *tolta* 'omét' (*to-l-ta* vö. *tom 'az'*) stb. (vö. NYK. XLI, 176—7). Mindezek után, azt hisszük, felesleges is külön hangsúlyozni, hogy rendszer-funkciója sem az vogul *-r-* képzőnek, sem pedig az osztják *-l-* ragnak nincsen.

Aktív képzőnek vagy ragnak kell tekinteni viszont pl. az észt *-ne* (*-se-*, *-s-*) névszóképzőt, és mondjuk a cseremiszi *Ur-*, *lan*, *lan* dativusi-allativusi ragot, mert mindegyikük kifejezhet bizonyos szórendszerekben hasonlóságot is, meg különbséget is;

pl. észt *emane* 'női', *isane* 'férfi (nemű)', *mehine* 'férfias (pl. erejű)' stb., illetőleg *emane* 'női', *emalik* 'anyai', *emake* 'anyácska' stb. (vö. MUUK E., Lühike eesti keeleõpetus⁴ II, 18—24 stb.) | cser. (WICHM.) Ur. dat.-allat. *pilan*, *šümlan*, *kälâglañ*, *ilân* stb. (vö. *pi* 'kutya', *šüm* 'szív', *kälâk* 'nép', *i* 'év'), — másrészt dat.-allat. *pilan*, nom. *pi*, gen. *pin*, acc. *pim*, lat. *pieš* stb. (*pi* 'kutya') (vö. BEKE, Cseremisiz nyelvtan 208—9, 234 stb.).

2. A következő lépés az egyes jelrészek pontos leírása.

Az észt *koi* szó tövét (*koi-*) pl. így írjuk le: egy alakú (változatlan), három elemből áll, tárgyi jelentése 'moly'. A *jõud* szó tövéről pedig a következőket állapíthatjuk meg: két alakú, három, illetőleg négy elemből tevődik össze; vö. *jõud-* (egyes nom. *jõud-ø*, part. *jõud-u* stb.), *jõu-* (egyes gen. *jõu-ø*, illat. *jõu-sse*, elat. *jõu-st* stb.), tárgyi jelentése 'erő' (vö. MUUK E. i. m.³ I, 64 stb.).

Hasonló módon történik a képzők és ragok leírása is. A magyar *-gat*, *-get* képzőt pl. így jellemezhetjük: két alakú, három-három elemből áll, tartós vagy ismétlődő jelentésárnyalatot fejez ki. Ugyancsak két alakú és három-három elemből áll a finn *-sta*, *-stâ* elativusi rag is; ezzel szemben csupán egy elemből áll, s így egy alakú is az erzä-mordvin határozatlan ragozású egyes genitivusi *-â* rag.

3. A leíró jelrésztan egyik legfontosabb feladata továbbá annak a megállapítása, hogy valamely nyelvben, egy bizonyos időpontban egy bizonyos tő milyen ragokkal, esetleg képzőkkel és ragokkal, egy bizonyos képző milyen tövekkel és ragokkal és egy bizonyos rag milyen tövekkel, illetőleg tövekkel és képzőkkel kapcsolatban alkothat szót vagy magasabb fokon szórendszert. Akármilyen tövet, képzőt, ragot ugyanis — legalább is minden nyelvben — nem lehet egymással összekapcsolni.

A mai magyar köznyelv leíró jelrésztana tehát ilyenformán számot ad pl. a *madár* szó két tövének *madár-*, *madara-* (*madar-*) pontos használati köréről. Vagyis ezeket közli: 1. A *madár-* tő közvetlenül és közvetve csak ebben az alakban kapcsolódhatik: a) az alanyeset *-ø* ragjával: *madár-ø* és *madár-ka-ø*; b) a fiatalabb esetragokkal: *madár-nak* és *madár-ká-nak*, *madár-tól* és *madár-ká-tól*, *madár-hoz* és *madár-ká-hoz* stb.; c) az *-ig* terminativusi raggal: *madár-ig* és *madár-ká-ig*; d) a *-vá* translativusi raggal: *madár-rá* és *madár-ká-vá*; e) az *-n* (*-on*) locativusi raggal: *madár-on* és *madár-ká-n*; f) az *-ért* raggal: *madár-ért* és *madár-ká-ért*. E tő α) a többesszám *-k* jelével és β) a birtokos személyragok többségével mindig csak közvetve kapcsolódhatik, azaz ha előbb még külön képzőt vesz fel: *madár-ká-k*; *madár-ká-m*, *madár-ká-d* stb. Azok a képzők, melyekkel a *madár-* tő kapcsolódhatik, a következők: *-ka* (*madár-ka*), *-nyi* (*madár-nyi*), *-i* (*madár-i*), *-é* (*madár-é*), *-talan*

(*madár-talan*). Ezzel szemben 2. a *madara-* (*madar-*) tő közvetlenül és közvetve csak a) a többesszám *-k* jelével kapcsolódhatik: *madara-k* és *madara-cská-k*; b) továbbá a birtokos személyragok többségével: *madara-m*, *madara-cská-m* stb. Az összes többi esetraggal mindig csak közvetve kapcsolódik, azaz ha előbb még külön képzőt vesz fel: *madara-cska-ø*, *madara-cská-nak*, *madara-cská-ig*, *madara-cská-vá* stb. Azok a képzők, melyekkel a *madara-* (*madar-*) tő kapcsolódhatik, a következők: *-cska* (*madara-cska*), *-s* (*madara-s*), *-ász* (*madar-ász*), *-tlan* (*madara-tlan*). Végül 3. mindkét tő kapcsolódhatik közvetlenül is, meg közvetve is: a) a tárgyeset *-t* ragjával: *madár-t* és *madár-ká-t*, illetőleg *madara-t* és *madara-cská-t*; b) néhány birtokos személyraggal: *madár-tok* és *madár-ká-tok*, illetőleg *madara-tok* és *madara-cská-tok* stb. (Más szempontból s éppen ezért csak vázaltszerűleg: SIMONYI, TMNy. 292—6; GOMBOCZ, Alaktan 4—6.)

Mivel a képzők mindig csak tövek és ragok társaságában fordulnak elő; a leíró jelrészten feladata számon tartani, hogy egy és más képző milyen tövekkel és ragokkal kapcsolatban vehet részt a szóalkotásban. A mai észt köznyelv *-ke-*, *-kes-*, *-kese-* három alakú kicsinyítő képzője pl. *-ke-* alakban csak az egyes nominativus *-ø* ragjával (*nime-ke-ø* 'nevecske', *vaese-ke-ø* 'szegényke'), *-kes-* alakban az egyes- és többes partitívus *-t*, illetőleg *-i* ragjával (*jala-kes-t* 'lábacskát', *jala-kes-i* 'lábacskákat'), valamint a *-te-* többes jellel kezdődő összes esetraggal (*jala-kes-telt* 'lábacskáktól', *jala-kes-teni* 'lábacskáig' stb.), míg *-kese-* alakban csak az említettekén kívüli többi esetraggal kapcsolódhatik (*jala-kese-s* 'lábacskában', *jala-kese-d* 'lábacskáknál' stb.). Tő-vonatkozásban viszont mind a három alakváltozat egy-két példa kivételével (*laevu-ke* 'hajócska', *laevu-* többes tő) csak az alapszó egyes genitívusi alakjának tövével társulhat; pl. nom. *nimi* 'név', gen. *nime*, tő *nime-*: egyes nom. *nime-ke* 'nevecske', part. *nime-kes-t*, iness. *nime-kese-s* stb.

A tavdai vogul egy birtokos egy birtok 3. személyének négy ragja van: *-é*, *-i*, *-tē*, *-ti*. Használati körük azonban korántsem tetszés szerinti. T. i. mint a példák mutatják, és MUNKÁCSI közléséből is tudjuk, az *-é* rag csak mássalhangzóra végződő mélyhangú tövekhez (*sāorē* 'tehene': *sāor-*; *khōlē* 'posztója': *khōl-*; *tāwē* 'ága': *tāu-* stb), az *-i* rag csak mássalhangzóra végződő magashangú tövekhez (*nāmi* 'neve': *nām-*; *pitmi* 'ajka': *pitm-*; *khōli* 'nyírfája': *khōl-* stb.),¹ a *-tē* rag csak magánhangzóra végződő mélyhangú tövekhez (*āpātē* 'ipa': *āpa-*; *sailatē* 'karója': *saila-*; *šuputē* 'tokhala': *šupu-* stb.). Ellenben a *-ti* rag csak magánhangzóra végződő magashangú tövekhez kapcsolódhatik (*tātūti* 'apja': *tātā-*; *vājiti* 'harisnyája': *vāji-*; *āšiti* 'nagyapja': *āši-* stb. MUNKÁCSI, VogNyj. 264—7).

¹ De néha mélyhangúakhoz is, pl. *majti* 'meséje': *majt-* stb.

4. Az eddigi vizsgálatok általában alig fordítottak figyelmet a szórészek egymásmelletti elhelyezkedésének kérdésére. Pedig ennek a jelenségnek, mint már az előzőkben röviden rámutattunk, mind a szavak, mind pedig a szórendszerek felépítésében fontos szerepe van.

Mivel a tő az uráli nyelvekben mindig a szó első helyén áll, a többől és ragból álló szavak szórész-sorrendjével kapcsolatban csupán annyit állapíthatunk meg, hogy bennük a tő az első, a rag pedig az utolsó helyen áll: Jur. *szam.* (CASTR.) egyes *acc. habi-m* 'den Diener', *pae-m* 'den Stein' stb.

Sorrendi szempontból éppen ezért nagyobb figyelmet érdemelnék azok a szavak, melyek több szórészből tevődnek össze. A kettőnél több szórészt számláló szavakon belül a legelterjedtebb szórész-elhelyezkedési sorrend: tő + képző + rag; pl. vogul (MUNK.) É. *pî-ké-m* 'fiacskám', *tûp-kwê-l* 'evezőcskével' stb. Mivel egy szónak egyszerre néha több aktív képzője és ragja is lehet, természetesen vannak még az előzőn kívül is más ugyancsak elterjedt szórész-sorrend típusok is. Egyik ilyen jól ismert szórész-elhelyezkedési rend, hogy az idő- és módjelek csak a tárgyi jelentést módosító (gyakorító, mozzanatos stb.) képzők után foglalhatnak helyet, vagyis képletesen: tő + képző + képzőszerű jel + személyrag; pl. *ütö-get-né-k, fog-dos-ta-m* stb. Egy másik ugyancsak elterjedt típus, különösen a keleti-tengeri finnységben, hogy a birtokos személyragok csak az esetragok után foglalnak helyet, vagyis képletesen: tő + esetrag + birtokoszemélyrag; pl. finn *talo-ssa-ni* 'házamban' stb. Itt említjük meg, hogy az összetett képzők (pl. osztj. (PÁPAY) *-lûi-* gyakorító: *ol-lûi-lat* 'éldegélnék') és ragok (pl. magyar népnyelvi *acc. -tat: aztat*), mivel csak együttesükben fejeznek ki egy tárgyi jelentést módosító, illetőleg alaki vonatkozást kölcsönző értéket, mindig csak egy egységes szórésznek számítanak, s így egymásmellettiségük elbírálása is egészen más megítélés alá tartozik.

Az eddig említett szórész-sorrend típusok, leszámítva a puszta többől és ragból álló kapcsolatokat, bármennyire elterjedtek is, mégsem kivétel nélküliek, sőt vannak az eddigiekkel azonos szórészekből álló, egészen elterjedt, ellentétes sorrendű kapcsolatok is. S éppen ez a körülmény teszi szükségessé, hogy e kérdéssel feltétlenül foglalkozzunk. A következőkben be fogunk mutatni néhány úgynevezett „általánostól eltérő” szórész-sorrend típust.

a) Ilyen mindjárt a finnugor nyelvekben a passivum jelének meg az idő- és módjeleknek egymáshoz való kapcsolódási rendje.

A lp. S. *-uvva-*, lp. N. *-uvvu-* és a vog. *-wê-*, *-wû-*, *-u-* stb. passzív képző azonos eredetű. Mindkettő a finnugor, illetőleg uráli **-βs-* reflexív képző folytatója. „Durch Verdunkelung des im reflexiven Verbum enthaltenen Handlungsbegriffs ist das Passivum entstanden, z. B. ung. *eládód-* 'verkauft werden'”

(*elâd* 'verkaufen'); wog. *âlmaþ* 'erhoben werden' (*âlm* 'heben')". (Vö.: SZINNYEI, FgrSprw². 113, továbbá BUDENZ, UA. 18. §; SZINNYEI, NyH.⁷ 76; GYÖRKE, Die Wortbildungslehre... 21—2, 83, 87.) HUNFALVY (NyK. XI, 152), BUDENZ (i. h.) és SCHÜTZ (NyK. XL, 24) szerint ide sorolandó még az osztják *-âiþ* passivum-képző is; LEHTISALO szerint azonban ez az egyeztetés helytelen, mert a kérdéses képző egy uráli *-j reflexív képzőre megy vissza (vö. SUS. Toim. LXXII, 76—7). Mivel mind a lapp, mind a vogul képző azonos eredetű, azt várnök, hogy mindkettő úgy, mint a többi ige-képző, csak az idő- és módjelek előtt helyezkedhessék el. Ennek a várakozásnak azonban csupán a lapp felel meg teljes mértékben: lp. N. (FRIIS) pass. praet. egyes *bagad-urvv-i-m*, *bagad-urvv-i-k*, *bagad-urvvu-i* stb. | pass. conj. praes. egyes *bagad-urvvu-ča-m*, *bagad-urvvu-ča-k*, *bagad-urvvu-ča* stb. | pass. optat. egyes *bagad-urvvu-ši-m*, *bagad-urvvu-ši-k*, *bagad-urvvu-ši* stb. *bagadet* 'castigare' (vö. FRIIS, Lexikon lapponicum XI).

A vogulban már csak a praeteritumi alakok őriztek meg hasonló szórész-sorrendet; pl. (MUNK.) É. egyes *tot-wä-sé-m*, *tot-wä-sé-n*, *tot-wé-s* stb., *tot-* 'hozni, vinni' (vö. MUNKÁCSI i. m. 37, továbbá 124—5, 218—9, 251, 292). Ellenben a tavadai vogul jelen idejében, valamint az összes nyelvjárás óhajtó és feltételes módjában már pontosan a megfordított sorrend járja, vagyis képletesen: *tő + cond. (vagy conj.)-jel + passivum-jel + személyrag*; pl. jelen idő egyes (MUNK.) T. *vât-ánté-u-m*, *vât-ánté-u-n*, *vât-ánté-u* stb.: *vât-* 'hívni'; feltételes mód egyes É. *tot-nü-wé-m*, *tot-nü-wé-n*, *tot-nü-wé* stb.: *tot-* 'hozni, vinni'; K. L. *khart-na-u-m*, *khart-na-u-n*, *khart-na-u* stb.: *khart-* 'húzni'; K. *âi-nâ-u-m*, *âi-nâ-u-n*, *âi-nâ-u* stb.: *âiw-* 'elaludni'; T. *âl-ne-u-m*, *âl-ne-u-n*, *âl-ne-u* stb.: *âl-* 'ölni, ütni'; conj. egyes K. L. *khart-anĵk-wé-n*, *khart-anĵk-wé-n*, *khart-anĵk-wä* stb.: *khart-* 'húzni'; K. *âiw-ênĵk-wé-m*, *âiw-ênĵk-wé-n*, *âiw-ênĵk-wé* stb.: *âiw-* 'elaludni' (vö. i. h.).

Ugyanez a sorrendi helyzet az osztják passivum valamennyi időalakjában is; pl. (STEINITZ) Synja: praes. egyes *mq-l-aj-am*, *mq-l-aj-n*, *mq-l-a* stb. 'ich werde beschenkt' | praet. egyes *kit-s-aj-am*, *kit-s-aj-an*, *kit-s-a* stb. 'ich wurde geschickt' (Ostj. Volksdichtung und Erzählungen I, 46 stb.). Bár nem tartozik szorosan e fejezet synchronikus leírásához, mégis megemlítjük, hogy BUDENZ szerint: „E jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy az osztják *-l* (*d*) és *-s* képzőkkel való praesens- és praeteritumtők eredetileg csak határozottabb értékű (jelesen continuatív és momentán-féle) ige-tők" (vö. UA. 100) voltak, s mint ilyenek — következtethetjük tovább BUDENZ szavaiból — minden további nélkül fel is vehették még a reflexív eredetű passzív képzőt. Ha ennek a sorrendi kérdésnek valóban e BUDENZ-től említett körülmény volna az alapja, akkor a vogul passivum praeteritumában is feltétlenül hasonló szórész-sor-

rendnek kellene lenni, tekintve hogy a vogul -s-, meg az osztják -s- praeteritum-képző azonos eredetű. A tények azonban, mint az előzőkben láttuk, éppen ennek az ellenkezőjét mutatják.

b) Ugyancsak az idő- és módjelek után helyezkedik el a vogul -ké-, -kwé- és -ris- (-rés-) gyakorító-kicsinyítő képző is. Mivel az előzőkben már érintettük e kérdést, most csak egy-két példát kívánunk még bemutatni: (MUNK.) É. *sunsěskälēn* 'nézdegéltél' (*sunsi* 'néz') (vö. MUNKÁCSI i. m. 41) | *pattnükälēm* 'keríthetném' (*patti* 'juttat') (i. h.) | K. L. *sussnūrēs* 'nézné' (*sunsi* 'néz') (vö. VNGY. IV, 46, továbbá SZABÓ D. i. m. 21—2).

c) Említettük már, hogy a keleti-tengeri finn nyelvekben a birtokos személyragok mindig az esetragok után helyezkednek el, csakis ilyen sorrend esetén vehetnek részt a szó- és a szórendszer felépítésben; pl. finn nom., gen., acc. *käteni* 'kezem', part. *kättäni*, ess. *kätenäni*, transl. *kädekseni*, iness. *kädessäni*, illat. *käteeni*, adess. *kädelläni*, allat. *kädelläni* stb. (vö. SETÄLÄ, Suomen kieloppi⁸ § 75—8, 92; MARK J., Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen I, 110—1 stb.). Ezzel szemben pl. a magyarban pontosan a megfordított sorrend járja: *kezemet*, *kezemnek*, *kezemből*, *kezemtől* stb. Mivel ezzel a kérdéssel még diachronikus szempontból is foglalkozni óhajtunk, bővebben most nem is tárgyaljuk.

d) Végül még a képzők és ragok egymásmelletti elhelyezkedésével kapcsolatban előkerülő eltérések szemléltetésére is szeretnénk egy esetet bemutatni.

Az osztják -s- praeteritum-képző, mint tudjuk, valahányszor magához a puszta tőhöz csatlakozik, mindig csak a tő és rag között foglalhat helyet, csakis ebben a sorrendben töltheti be szó- és szórendszer-alkotási szerepét; pl. (STEINITZ) Scherk. *tajšam*, *tajšan*, *tajšs* stb., *tajš* 'besitzen' (vö. STEINITZ i. m. 220). Ugyanígy van a dolog: a vogulban, pl. (MUNK.) É. *misēm*, *misēn*, *mis* stb. 'adtam' stb. (vö. MUNKÁCSI i. m. 47 stb.); az észtben, pl. *müüsin*, *müüsid*, *müüs* stb. 'eladtam stb.' (a képző eredetéről másképp SETÄLÄ, Tu. Mo. 92-3); a cseremiszbén, pl. (WICHM.) KB. *βi-ďaşam*, *βi-ďaşats*, *βi-ďaş* stb. 'ich führte' (vö. WICHMANN, Tscher. Texte u. gramm. Abriss 118); a tawgi szamojédben, pl. (CASTR.) *qamsuam*, *qamsuan*, *qamsua* stb. 'ich habe gegessen' (vö. CASTRÉN, Gram. d. samoj. Spr. 474) és az osztják-szamojédben, pl. (CASTR.) *čissak*, *čissand*, *čissi* stb. 'ich trat' stb. (vö.: i. m. 538; GYÖRKE i. m. 25). Ezzel szemben ugyanez az uráli eredetű *-š- ~ *-ś- képzőelem már a jurák és a jeniszeji szamojédban csak a személyragok után foglalhat helyet, csakis ebben a tő + rag + képző sorrendi helyzetben vehet részt a szó- és szórendszer-felépítésben; pl. (CASTR.) Jur. *hōnydamś*, *hōnynaś*, *hōnyś* stb. 'ich schließ' stb. (vö. CASTRÉN i. m. 430) és jen. *fuṇarodī*, *fuṇaddosi*, *fuṇasi* stb. 'ich legte' (i. h. 506—7, 376). A jurák és jeniszeji igei személyragok tehát a praeteritumban tulajdonképen infixumok.

B)

Az egyes szórészek egymásközöttiségére vonatkozó kérdéseket — mint már említettük — nemcsak a synchronia, hanem a diachronia síkján is vizsgálni lehet és kell is. Mert az egyes szórészek egymással való kapcsolódási és elhelyezkedési (sorrendi) viszonyai bizonyos változáson mehetnek és mennek is át legtöbbször. Ezeknek a változásoknak a vizsgálata pedig megköveteli, hogy mindig pontosan el tudjuk határolni az egyes szórészeket egymástól. Éppen ezért az egyes szórészek pontos alakí vizsgálata, melyet eddig az alaktanok egyes fejezetei végeztek, nemcsak hogy fontos, hanem határozattan elengedhetetlen, sőt még kiegészítésre is szorul; mert sem a kapcsolódás, sem pedig az elhelyezkedés (sorrend) kérdésének a vizsgálatában nem elégedhetünk meg pl. csak a tőnek vagy a tő alakí részére kihatással levő szórészek vizsgálatával, hanem mindig az egész szóra, vagyis a szót alkotó valamennyi szórészre tekintettel kell lennünk!

Helyszűke miatt mind a kapcsolódás, mind pedig a sorrendi kérdés vizsgálatát ezúttal csupán egy-egy eset egészen rövidre szabott tárgyalásával szeretnők szemléltetni.

A kapcsolódás köréből utalunk a magyar *három, álom, szerelem* stb. szavak tövének a nyelvtörténet folyamán végbement ilyen nemű módosulására. Ismeretes, hogy ezeknek a szavaknak az Árpád-korban csak egy tövük volt, úgyhogy ez kapcsolódott mindenegyes akkori raghoz és képzőhöz; pl. nom. -*ø*: 1055: *harmu* (OklSz.) | Anonymus 3.: *almu* | uo. 17.: *zerelmu* || abl. -*l*: HB.: *charmul* || nom. poss. -*s*: Anonymus 3.: *almus* stb. (vö. GOMBOCZ, Alaktan 43—4). Ma ennek a tőnek pontos megfelelője csak néhány esetrag és képző előtt van meg: *háрма-t, álmo-t, szerelme-t; háрма-k, álmo-k, szerelme-k; háрма-s, álmo-s, szerelme-s* stb., ellenben pl. az egyes nominativusban már kétségtelenül hiányzik (*három-ø, álom-ø, szerelem-ø*); világos tehát, hogy a *háрма-, álma-, szerelme-* tő kapcsolódási funkciója megváltozott. Okát ismerjük. A tövégi magánhangzók lekopása következtében az *almu-* stb. mellett egy új tő keletkezett: *almu-* > *alm-* > *álom-*, s ez az új tő aztán az *almu* > *álmo-* tő kapcsolódási szerepének egy jelentős részét is magára vállalta.

A sorrendi kérdés diachronikus szempontú tárgyalását az uráli eset- és birtokosszemélyragok elhelyezkedési kérdésének vizsgálatával kapcsolatban szeretnők röviden bemutatni.

A kérdés rendszeres, átfogó vizsgálata természetesen mind-ezideig hiányzik. Az eddigi kutatók többsége általában csak a tények egyszerű leírására szorítkozott: „Es dürfte schon aus den obigen Bemerkungen klar sein,“ írja pl. CASTRÉN „dass

die Subjectaffixe im Gegensatz zu den Praedicataffixen dem Nomen in allen Casus und Numeri beigelegt werden können. Sie werden im Samojedischen nie zwischen dem Nominalstamm und den Casusaffixen eingefügt, wie es in einigen Sprachen der Fall ist, sondern wie im Finnischen und mehreren andern verwandten Sprachen den einzelnen Casus- und Numerusaffixen angehängt“ (vö. CASTRÉN, Gramm. d. sam. Spr. 237—8.) A finnugor nyelvekben található állapotok rövid, de az obi-ugorok kivételével mégis csak valamennyi nyelvet érintő leírásával először AHLQUISTnál találkozunk (vö. Om Ungerska spåkets förvandtskap med Finskan: Suomi II, 1). Valamivel részletesebb ennél, mert már az obi-ugor nyelveket is tárgyalja, SZINNYEI leírása (vö. FgrSprw.² 102—3). Mindketten azonban mégis egy kissé elnagyolták a tényeket. AHLQUIST szerint pl. a zürjénben ugyanaz a sorrend járja, mint a magyarban: „Äfven Syrjänskan har antagit Ungerskans sätt att foga possessiv-suffixerna till ordet, och lägger dem omdelbart till ordstammen, hvarefter kasusändelsen följer“ (vö. i. m. 46). A valóságban azonban ez csak az accusativusnak, adessivusnak, ablativusnak, allativusnak, consecutivusnak, praecusivusnak és a megfelelő személyragoknak a kapcsolatáról mondható el, mert az elativusnak, instrumentalisnak, prosecutivusnak, terminativusnak, egressivusnak és a velük kapcsolódó személyragoknak pontosan ellenkező a sorrendje (vö. WICHMANN: FUF. XVI, 148). De SZINNYEI sem ad egészen hű képet akkor, amikor azt állítja, hogy a mordvinban olyan a sorrend, mint a finnben és a lappban, mert pl. a moksa-mordvin egyes genitivusában egészen más a sorrend: (PAAS.) nom. (*t'sora-žē* 'mein Sohn', gen. *t'sora-žā-n* stb. (vö. MordwChrest. 04). Ugyanígy figyelmen kívül hagyták az eset- és személyraggal ellátott névmásokat, pedig számos esetben egészen más sorrendet mutatnak, mint a többi eset- és személyragos névszó: zürj. (WICHM.) S. *vel* 'ló', all. *vel-id-lj* 'lovadnak' és *as* 'maga', all. *as-lj-d* 'magadnak' stb. (vö. UOTILA, SyrjChrest. 50—3).

Mindezek után mármost foglaljuk össze röviden, hogy miképpen is fest az egyes esetragoknak a személyragokkal való sorrendje az uráli nyelvekben. Helyszűke miatt természetesen valamennyi nyelv és nyelvjárás esetragjának minden személyű és számú birtokos raggal való kapcsolódási rendjére nem térhetünk ki.

Jur. szam. (CASTRÉN) *lamba* 'sí', 2. szem. egyes nom. *lamba-r* 'síd' (de: *jam* 'tenger', *jam-l* 'tengered'), gen. *lamba-n-d* (de: *jam-d* < **jam-n-d*), acc. *lamba-m-d* (de: *jam-d* < **jam-m-d*), dat. *lamba-ha-nd*¹ (de: *jam-ga-nd*), loc. *lamba-hana-nd* (de: *jam-*

¹ A jur. -nd, taw. -nta, jen. -ddo, oszt. szam. -nd 2. személyű rag azonos a hasonló szerepkört betöltő magyar -d raggal, pl. *háza-d*. (Bővebben más alkalommal.)

gana-nd), abl. *lamba-hada-nd* (de: *jam-gada-nd*), pros. *lamba-una-nd* (de: *jau-mna-nd*) (vö.: CASTRÉN i. m. 243—63; PROKOFJEW, Jazyki . . . I, 28—32). — Tawgi (CASTRÉN) *kula* 'holló', 2. szem. egyes nom. *kula-ra* 'hollód' (de: *jam-la* 'tengered'), gen. *kula-ta* (de: *tomu* 'egér', gen. *tomu-n-ta*), acc. *kula-m-ta*, dat. *kula-ta-ta* (de: *tomu-nta-ta*), loc. *kula-tanu-nta* (de: *tomu-ntanu-nta*), abl. *kula-gata-ta* (de: *jam-kata-ta*), pros. *kula-manu-nta* (vö.: CASTRÉN i. m. 268—92; PROKOFJEW i. m. 63—7). — Jeniszeji (CASTRÉN) *libe* 'sas', 2. szem. egyes nom. *libe-ro* 'sasod' (de: *oddi* 'levél', *oddi-lo*), gen. és acc. *libe-ddo* < **libe-n-do*, illetőleg **libe-m-do* (vö. CASTRÉN i. m. 86) (de: *oddi-to*), dat. *libe-ho-ddo* (de: *oddi-ko-ddo*), loc. *libe-hone-ddo* (de: *oddi-kone-ddo*), abl. *libe-horo-ddo* (de: *oddi-koro-ddo*), pros. *libe-one-ddo* (de: *oddi-mone-ddo*) (vö.: CASTRÉN i. m. 293—304; PROKOFJEW i. m. 81—4). — Oszti. szam. *loga* 'róka', 2. szem. egyes nom. *loga-l* 'rókád', gen. *loga-n-d* (de: *nop* (nom) 'Isten', *nopt*, *nomd* < **nom-n-di*), acc. *loga-m-d* (de: *nopt* < **nom-m-di*), dat., loc., abl. *loga-gae-nd*, instr. *loga-n-de-se*, pros. *loga-we-nd* (de: *nom-me-nd*). (Vö. CASTRÉN i. m. 311—25. A Tas nyelv-járásban külön alakja van még a locativusnak, ablativusnak és translativusnak; vö.: PROKOFJEW i. m. 104—5; UngJb. XI, 294—6.). — Kamaszi (CASTRÉN) *tura* 'szoba', 2. szem. egyes nom. *tura-l* 'szobád' (de: *tagai* 'kés', *tagai-la* 'késed'), dat. és loc. *tura-na-n* (de: *tagai-gana-n*), abl. *tura-tta-n* (de: *tagai-gatta-n*), instr. *uda-l-ze* (*uda* 'kéz') (vö. CASTRÉN i. m. 327—35).
Lapp N. (FRIIS) *giettam* 'kezem', all. *gietta-s-am*, loc. *gieta-st-am*, com. *gieta-in-am*, praed. *gietta-n-am* (vö. Lexicon lapponicum 30—1).

Finn *käsi* 'kéz', nom. *käte-si* 'kezed', gen., acc. *käte-si* (de: Iitti nyelvj. *tuva-n-s* 'kunyhódnak, kunyhódat'), ess. *käte-nä-si*, part. *kät-tä-si*, transl. *käde-kse-si*, iness. *käde-ssä-si*, allat. *käde-lle-si* stb. (vö. MARK, Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen 102—3, 110—1, 131—2 stb.).

Mordvin (WIED.) E. *kudo* 'ház', nom. *kudo-t* 'házad', gen., acc. *kudo-t* és *kudo-n-t* (de: M. *ťora-ťá-ń* 'fiadnak, fiadat'; vö. PAASONEN, MordwChrest. 04), dat.-allat. *kudo-nen-t* és *kudo-t-en*, abl. *kudo-do-t*, ill. *kudo-zo-t*, elat. *kudo-sto-t*, iness. *kudo-so-t*, prolat. *kudo-va-t* (vö.: WIEDEMANN, Gram. d. ersa-mordw. Spr. 52; AHLQUIST, Versuch einer mokscha-mordw. Gram. 33—4; PAASONEN i. m. 04—05).

Cseremisiz (WICHM.) KB. *kit* 'kéz', nom. *kì-ḍe-t* 'kezed', gen. *kìḍe-tā-n*, acc. *kìḍe-tā-m*, lat. *kì-ḍe-ṣe-t*, modál. *kì-ḍe-d-lā* és *kì-d-lā-ḍet* (de U. *kìḍe-d-la*), allat.-dat. *kì-ḍe-d-lān* és *kì-d-lān-ḍet* (de U. *kìḍe-d-la-ń*), iness. *kì-ḍa-ṣte-t*, illat. *kì-ḍa-ṣke-t*, elat. *kìḍe-t-kāts(ān)* és *kì-t-kātsḍe-t* (de: U. *kìḍe-t-kāṭṣ*), kom. *kìḍe-t-kē*, karit. *kìḍe-t-tē*, abl. U. *kìḍe-d-le-ṭṣ*, instr. U. *kìḍe-t-ān* (vö.: WICHMANN, TscherChrest. 114—5; BEKE, Cseremisiz nyelvtan 180—2; LEWY, TscherGram. 122—4).

Zürjén-votják (WICHM.): zürj. *vel*, votj. *val* 'ló', nom. *vel-id* (votj. *val-ed*) 'lovad', acc. *vev-t-e* (votj. *val-d-e*), ad. *vel-id-len* (votj. *val-ed-len*), all. *vel-id-li* (votj. *val-ed-li*), abl. *vel-id-liš* (votj. *val-ed-leš*), kons. *vel-id-la*, präkl. P. *zon-ít-sa* (zon 'fiú'), iness., illat. *vel-a-d* (votj. *val-a-d*), elat. *vev-š-id* (votj. *val-ist-id*, *val-isk-id*), egress. *vev-š-ñ-id*, instr. *vev-na-d* (votj. *val-en-id*), pros. *tuj-ēd-id* (votj. *tel-et-id*, *tui 'út*, *tel 'Waldung*'), term. *vel-ēdž-id* (votj. *kar-ož-ad*, *kar 'város*'), appr. *vel-id-lañ* és *vev-lañ-id*, kom. *pi-īt-ked* és *pi-ked-id* 'fiaddal', kar. *pi-is-teg* és *pi-teg-is* 'fia nélkül' (votj. *val-et-tek*). Eltérő sorrendet mutatnak pl. a következő névmási alakok: zürj. *a.šim*, votj. *a.šim* 'ich selbst', ad. zürj.-votj. *as-la-m*, *as-la-d* stb., all. *as-li-m*, *as-li-d* stb., abl. zürj. *as-ši-m*, *as-ši-d* stb., votj. *as-lešti-m*, *as-lešti-d* stb. | zürj. (WICHM.) L. *me 'én*', konsec. *men-am-la*, *ten-ad-la*, stb., egr. *men-am-š-ñ*, *ten-ad-š-ñ* stb. (vö.: UOTILA, SyrjChrest. 50—4, NyK. L. 464—76; WIEDEMANN, Gram. d. syrj. Spr. 135—9).

Osztják (CASTRÉN) *ima* 'asszony', nom. *ime-m* 'asszonyom', lat. *ime-m-a*, loc. *ime-m-na*, abl. *ime-m-īwet*, instr. *ime-m-at*, kar. *ime-m-da*. Eltérő sorrendet mutatnak a következő névmási alakok: abl. *mana-tte-m*, *nuŋa-tte-n* stb. (*man*, *mana 'én*', *nuŋ*, *nuŋa 'te*'), instr. *mana-te-m-at*, *nuŋa-te-n-at* stb. (vö.: CASTRÉN, Versuch einer ostj. Sprachlehre 41—3; PATKANOW—FUCHS, Laut- u. Formenlehre . . . 66—8, 74—82).

Vogul (AHLQUIST) K. *oa* 'leány', nom. *oage-m* 'leányom', (MUNK.) *oāyē-m* 'ua', acc. *oage-m-mä*, loc. *oage-m-t*, lat. *oage-m-nä*, elat. *oage-m-nel*, instr. *oage-m-tel* (vö.: AHLQUIST, Wog. Sprachtexte . . . 155; MUNKÁCSI, VogNyj. 188—94 stb.).

Magyar nom. *hajó-m*, acc. *hajó-m-at*, illat. *hajó-m-ba*, transl. *hajó-m-má* (< *vá*) stb.

„Bei den Postpositionen steht das Personalsuffix“ — állapítja meg helyesen SZINNYEI — „in den finnisch-permischen Sprachen und im Ungarischen immer am Ende“ (ugyanígy — fűzzük hozzá — a szamojédségben; vö. CASTRÉN i. m. 205—7, 237—8, 581); „im Wogulischen und im Ostjakischen finden wir das Personalsuffix teils am Ende der Postpositionen, teils aber vor dem Kasussuffix . . .“ (vö. FgrSprw.² 102—3). Az előbbi esettel kapcsolatos példákban azonban az esetragoknak már aligha lehet valami szerepük, mert az alapszó a legtöbb esetben kipusztult, úgyhogy ezek az alakulások nem is annyira eset- és személyragos, hanem inkább csak egyszerű személyragos formáknak tekinthetők. „Die andere Reihenfolge (erst die Kasussuffixe, d. h. die Postposition selbst, und daran werden dann die Personalsuffixe angehängt) kommt nur bei wenigen Postpositionen vor und wie es scheint, nur bei denen, deren Grundwort nicht mehr lebt oder deren Form sich von der des Grundwortes isoliert hat . . .“ (vö. PATKANOW—FUCHS i. m. 120—1).

Az összetett ragok szórész-sorrendi szempontból nem mindig követik részeik sorrendjét; pl. zürj. *vel* 'ló', elat. *ver-s-íd*, de ablat. *vel-íd-lis* (*-lis* = *-li*- helyképző elem + *-s* elat. rag; vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 67—8) stb. A névutókhöz tapadt esetragoknak pedig a legtöbb esetben alig van már aktív szerepük; pl. osztj. É. *mà xožam* 'hozzám', *nnη xožan* 'hozzád' stb. *xožà* 'hozzá': -à lativusi rag, de a *xož-* alapszó már nem élő tő (vö. PATKANOW—FUCHS i. h.). Ezért az eset- és személyragok uráli sorrendjének tisztázása szempontjából első sorban csakis azoknak az esetragoknak a vallomása jöhet tekintetbe, melyek az uráli nyelvcsalád mindkét ágában még ma is mint önálló aktív ragok szerepelnek a birtokos ragozásban.

Amint az előadott példákból megfigyelhettük, ezek az esetragok a következők:

1. Uráli lativusi *-ss. Mint aktív rag ma a következő finn-ugor nyelvek birtokos ragozásában használatos: lp. N. *allat. gietta-s-am* 'kezedhez' | cser. KB. lat. *ki-de-še-t* 'kezedbe' | md. E. *kudo-zo-t* 'házadba' (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 59). E ragnak pontos szamojéd birtokosragozásbeli megfelelőjét a tawgi dativusi ragban látjuk: (CASTR.) *kula-ta-na* 'hollómnak', *kula-ta-ta* 'hollódnak' stb.; *baja-ta-na* 'vasamnak', *baja-ta-ta* 'vasadnak' stb. (vö. CASTRÉN i. m. 268—76). Előkerül azonban ugyanez a rag ugyanebben a funkcióban a többi nyelvjárásból is, azonban csak az abszolút ragozásban; alakja: jur. -d, -t | tawgi (PROKOFJEW) -ta, -tan (< ta + -n) | jen. -de, -te, (PROKOFJEW) -do | osztj. szam. -d, (PROKOFJEW) -t, -ti | kam. -do, -to (vö.: CASTRÉN i. m. 116; PROKOFJEW, Jazyki... I, 24, 61, 80, 102; UngJb. XI, 96). A jensiszejiben -de, -do és -te, -to alakokat találunk, holott egy uráli *-ss helyén inkább -d, -r megfelelést várnánk (vö. GOMBOCZ, Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte: Összegyűjtött Művei 38; PAASONEN, Beiträge... 229; SETÄLÄ, Über art u. umfang...: FUF. XII, 53—5). Számos példával igazolható azonban, hogy a ragok hangmegfelelés szempontjából itt-ott kisebb-nagyobb ingadozást mutathatnak. Itt is ez az eset forog fenn, mégpedig egészen szabályos formában. Tudjuk ugyanis, hogy a szamojédben a finn-ugor *-s és *-t- teljesen azonos módon jelentkezik: „Die Vertretung bei fugr. -s- ist also eine ähnliche wie bei fugr. -t-“ (vö. PAASONEN i. m. 229, 72—3). Mármost a finnugor, illetőleg uráli *-ts 2. személyű rag a jensiszeji egyes gen. és acc.-ban ugyancsak -to, illetőleg -do alakban mutatható ki: *oddi-to* 'levelednek, leveledet' és *libe-ddo* 'sasodnak, sasodat' (< *libe-n-do, illetőleg *libe-m-do; vö. CASTRÉN i. m. 86). Mivel a szamojéd névszóragozásban egészen gyakori jelenség a raghalmozódás, s a dativusnak van még egy másik -n, -ne stb. ragja is,¹

¹ Eredet szempontjából valószínűleg összetartozik a vogul -né, -n lativusi raggal; pl. (MUNK.) É. *ämpné* 'kutyának', *tawän* 'neki' (vö. VogNyj. 8 stb.).

azt hiszem, aligha tévedünk, amikor a tawgi *-nta*, *-ntaŋ*, jen. *-ddo*, osztj. szam. *-nd*, *-ndi* dativus-ragokban is ennek a két ragnak az egyesülését látjuk. Hogy két lativusi rag egyesülésének dativusi funkciója lehet, magából a szamojédból is több biztos példával támogatható; vö. tawgi *-taŋ* (az abszolút ragozás dativusának egyik ragja) = *-ta* lat. + *-ŋ* (< *-n*) lat.; osztj. szam. (PROKOFJEW) *-nik* ~ *-niŋ* = *-ni* lat. + *-k* lativus. Végül ugyancsak ez a *-ta*, illetőleg összetett alakja a *-nta* a tawgiban a lokativus *-nu* ragjával egyesülve a locativusi viszony jelölésére is szolgál: *-tanu*, *-ntanu*, s így a tawgi *-tanu* pontos szerkezeti megfelelője ezeknek a finnugorságbeli inessivusi ragoknak; lp. S: *-sne* | finn *-ssa*, *-ssä* | md. *-sne* (de vö. RAVILA: FUF. XXIII, 46—7) | cser. *-što*, *-štö* stb. (Vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 66—7.)

Mivel az uráli **-s* lativusi rag önmagában is, meg más ragokkal egyesülve is csak egyféle sorrend szerint kapcsolódik a birtokosragokkal: *tő* + esetrag + birtokosrag, feltehető, hogy ebben az egyöntetűségben egy közös alapnyelvi sorrendi sajátosság örökölt meg.

2. Uráli lativusi **-k*s. Aktív ragként ma a következő finnugor nyelvek birtokos ragozásában szerepel: md. prolat. *kudova-t* | zürj.-votj. illat. *vel-a-d*, votj. *val-a-d* 'lovadba' | osztj. lat. *ime-m-a* 'asszonyomhoz' | magyar *hajó-m-má* (< *-vá* < *-á*; vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 135). A szamojéd nyelvek birtokos ragozásában pedig mint önálló aktív rag ma csak a dativusban használatos: jur. (CASTRÉN) *-ha*-, *-ka*-, *-ga*-; pl. *pādar-ka-n* 'levelemnek', *pādar-ka-nd* 'levelednek' stb. | jen. *-ho*-, *-ko*-; pl. *libe-ho-no* 'sasomnak', *libe-ho-ddo* 'sasodnak' stb. | osztj. szam. *-gae*-, (PROKOFJEW) *-kū*-; pl. *loga-gae-nd* 'rókádnak', (PROKOFJEW) *tiššū-kū-k* 'nyílammak', *tiššū-kū-ndi* 'nyíladnak' stb. Összetett rag részelemeként azonban előkerül más viszonylatban is. Így pl. az osztják szamojédban az élőlények abszolút ragozásának a dativusában: *-nik* ~ *-niŋ* (= *-ni* lativ + *-k* ~ *-ŋ* lativ); a jur. *-hana*, *-gana*, *-kana* | jen. *-hone*, *-kone* | osztj. szam. (PROKOFJEW) *Tas-kīn*, *-kīt* | kam. *-gana*, *-gan*-, *-kan* locativusi ragokban, továbbá a jur. *-hada*, *-gada*-, *-had*-, *-kad* | tawgi *-gata*-, *-kata* | jen. *-horo*-, *-koro* | kam. *-gatta*-, *-ga*-, *-ka* ablativusi ragokban; egy csomó névutóban: osztj. szam. (CASTRÉN) *teke*, *teŋa* 'ide' | *neke*, *neŋa* 'oda' | kam. *khūŋŋ* 'távolra' stb. A tawgi *fuŋŋ* 'hinten, hinterwärts', *tagaŋ* 'hinten, fort' stb. alakok azonban nem tartoznak ide, mert *-ŋ* elemük egy uráli **-n* lativusi alakra megy vissza (vö. SETÄLÄ, Verwandschaft... 23). A tawgiban a szóvégi *-ŋ* < *-n* változás ugyanis egészen közönséges jelenség. A sok példa közül ez alkalommal csupán két ismertebbet emelünk ki: tawgi *bāŋ* (de már többes *bana*) ~ jur. *vueno* stb. ~ finn *peni* ~ zürj. *pon* stb. 'kutya' és tawgi *tāŋ* (de már többes *tana*) ~ jur. *tean* ~ osztj. szam. *ten* stb. ~ finn *suoni* ~ md. *san* ~ magyar *in* stb. (vö. PAASONEN i. m. 20, 96;

másképp, de helytelenül: BUDENZ: HunfAlb. 95; BABOSS: Melich-Emlék 25).¹

Mivel a kérdés eddigi vizsgálói általában csak az abszolút ragozás esetragjait méltatták figyelemre, a *-ka-*, *-ha-* stb. önálló dativusi rag alkalmazásával — az OS. Tas *-kã-* kivételével (erről először BABOSS i. h. 24) — nem törődtek. A locativusi és ablativusi ragokban található *-ka-*, *-ga-*, *-ha-* elemet BUDENZ bővívitésre szolgáló „localis determinatio“-nak tartotta (vö. BUDENZ i. h. 93), SETÄLÄ pedig a finn *muukalainen* 'der Fremde', *sikäläinen* 'der Dortige, der auf dieser Seite befindliche' stb. alakok *-ka-*, *-kã-* ~ *-ya-*, *-yã-* elemével egyeztette (vö. Die Verwandtschaft... 23). Lativusi értékükre először DONNER O. mutatott rá. „Wenn das jurak-samojedische als lokativsuffix *hana*, *gana*, *kana* und *na* gebraucht, kamass. *gan*, *kan*, *gün*, *kän*, Jenissei *gone*, *kone*, und ostjak-samojedisch *gan*, und wiederum als ablativsuffix Jurak *had*, *gad*, *kad*, Tawgy *gata*, *kata*, Jenissei *horo*, *goro*, *koro* (erweicht aus *koto*), kamassin. *ga*, *ka*, ostjak-samoj. *gan* (aus *gat*), so erhellt daraus, dass die eigentlichen lokativ- und ablativsuffixe *na* und *ta* sind, mit einem gemeinschaftlichen *ga*, *ka* verbunden, welches passend mit dem wogulischen dativsuffix *g* (auch im magyarischen *nak*) und dem mordwinischen prolativsuffix *ka*, *ga*, *va* verglichen werden kann“ (vö. SUS. Toim. LXXI, 60; elfogadja COLLINDER, Jukagirisch u. Uralisch 20—1). Mivel lativusi ragnak locativusi és ablativusi ragokkal való kapcsolata a locativusi, illetőleg ablativusi viszonyok kifejezésére a finnugorságban is egészen gyakori jelenség, DONNER O. feltevésének helyességében nincs okunk kételkedni. Vö. még egyszer iness. lp. S. *-sne*, finn *-ssa*, *-ssä* stb., illetőleg elat. lp. *-ste*, *-st*, *-s*, finn *-sta*, *-stä*, md. *-sta*, *-sto*, *-ste*, cser. *-šets*, *-šets*, *-šetš* (vö. FgrSprw.² 67); SZINNYEI ide sorolja még a votj. *-št*, zürj. *-ś* (< *-št*) elativusi ragokat is (de vö. WICHMANN: FUF. XVI, 162—3).

Ha az uráli **-ks* lativusi rag osztják és magyar megfelelőjének a birtokos ragokkal kapcsolatban elfoglalt mai sorrendi helyzete (tő + személyrag + esetrag) nem csupán másodlagos fejlődés eredménye, akkor a zürjénben, votjákban, mordvinban és a szamojedségben kimutatható mai ellentétes szerkezeti egyöntetűség — tő + esetrag + személyrag — csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy a **-ks* lativusi ragnak a birtokosragokkal kapcsolatban sorrendi szempontból egykor ingadozó használata volt.

¹ BUDENZ (i. h.) s az ő nyomán COLLINDER (Jukagirisch u. Uralisch 30), újabban pedig BABOSS (i. h.) ide sorolják még az osztják-szamojéd translativus *-ko* elemét is. Mivel azonban ez az elem, a fenti ragokkal ellentétben — egészen névutószerűleg — mindig csak az egyes szavak genitivusi alakjához kapcsolódhat, úgy látszik, mégis csak igaza lesz CASTRÉNnek, aki valóban névutószerű elemet látott benne (vö. Gram. d. sam. Spr. 585).

3. Ugyancsak ezeknek a ragoknak a csoportjába tartozik még az uráli ablativusi *-*ta*. Mint önálló aktív rag ma a finn, mordvin és kamaszi szamojéd birtokos ragozásban használatos: finn part. *kät-tä-si* 'kezedet', md. ablat. E. *kudo-do-t* 'házadtól', kam. *tura-tta-n* 'szobádtól'. Az utóbbi alakot a szakirodalom általában nem vette figyelembe, s az ablativusi ragot csak névutókból, illetőleg az összetett — kam. -*gatta*, jur. -*gada*, -*hada* stb. — ablativusi ragból idézte.

Mivel a birtokos ragokkal való sorrendi kapcsolata mind a három nyelvben egyöntetű képet mutat: tő + esetrag + személyrag, feltehető, hogy ebben a szerkezeti összehangzásban egy közös alapnyelvi sorrendi sajátság tükröződik.

4. Bármilyen eredetű is az uráli accusativus -*m* (? -*ma*, vö. vog. A. L. *lū-ma* 'lovat') ragja, annyi számos nyelvben való használata miatt mindenesetre kétségtelen, hogy bizonyos tárgyhatózóí funkcióban már az uráli alapnyelvben megvolt. Mint önálló aktív rag ma a jurák, jensiszeji, tawgi, osztják-szamojéd, lapp, finn, mordvin, cseremisiz, zürjén, votják és vogul nyelvek birtokos ragozásában használatos (vö. 187—9). Elhelyezkedési szempontból a szamojédságban, finnben, lappban és erzä-mordvinban a személyragok előtt, míg a moksa-mordvinban, cseremisizben, zürjénben, votjákban és vogulban mindig a személyragok után áll. Mivel mindkét sorrend-típus ilyenformán több és egymástól távol eső nyelvben is megvan, összehasonlító szempontból indokoltnak látszik, ha mindkét típust uráli eredetűnek tartjuk, illetőleg a tő + személyrag + esetrag-félét esetleg csak finn-ugor alapnyelveinek. Ez a feltevés természetesen azt jelenti, hogy az accusativus ragja a birtokos ragozásban egykor sorrendi szempontból ingadozó használatú volt. Ilyen állapotnak a feltevése azonban, bármilyen jogosnak látsszék is összehasonlító alapon, csak akkor fogadható el igazán, ha valamelyik nyelv synchronikus síkján ki is tudunk mutatni ilyen természetű esetrag-ingadozást. Ennek pedig nincsen semmi akadálya. Így ingadozik ma is pl. cser. KB. modal. *kì-ḍe-m-lä* és *kì-ḍ-lä-ḡm* | allat-dat. *kì-ḍe-m-län* és *kì-ḍ-län-ḡm* (kit 'kéz'). Mivel ugyanennek az esetragnak ingadozó használata van a zürjénben is: appr. *vel-id-lañ* és *vev-lañ-id* (*vel* 'ló'), úgy látszik, régi jelenséggel állunk szemben. (Több hasonló természetű példa található még az előzőkben, továbbá WICHMANN: FUF. XVI, 149—5; UOTILA: SUS. Toim. LXV, 132.)

5. Ugyancsak a közös uráli esetragok sorába tartozik a genitívus -*n* ragja is.

Mivel az ugarságból és a permi nyelvekből ma már nem mutatható ki, legutóbb RAVILA arra a felfogásra jutott, hogy az -*n* rag genitivusi funkciója semmi szín alatt sem lehet alapnyelvi örökség, hanem csak későbbi különnyelvi fejlemény. „Hätte es schon in der uralischen Ursprache einen deutlichen Genitiv gegeben, so wäre ein so ausgedehnter Schwund des

Genitivs schwer zu verstehen, da sich an seiner Stelle kein neuer Genitiv gebildet hat“ (vö. FUF. XXVII, 77). Közben azonban ő sem tagadja a genitivusnak és instructivusnak egyeredetűségét. „Ich halte die Auffassung Wiklunds, dass der Genitiv und Instruktiv ursprünglich ein und derselbe Kasus sind, für genügend begründet“ (i. m. 81). „Der Hauptunterschied zwischen diesen Kasus besteht darin, dass der Genitiv ein typischer adnominaler, der Instruktiv dagegen ein adverbaler Kasus ist“ (i. m. 80). A két rag elkülönülését az ige és névszó formai szétválásának idejére helyezi: „Als die Nomina und Verben sich dann allmählich immer deutlicher als verschiedene Formkategorien abzuheben begannen, wirkte dies zwangsläufig auch auf die Scheidung zwischen Genitiv und Instruktiv, es entstand der adnominale Genitiv und der adverbale Instruktiv, die in späteren Zeiten auch lautlich verschiedene Wege gehen konnten“ (i. m. 83). RAVILA, úgy látszik, megfeledezett arról, hogy már az uráli alapnyelvben is egész csomó ige- és névszóképző volt, s ezek a képzők a többi között formai szempontból is egészen határozottan elválasztották az igéket a névszóktól. Helykímélés végett ez alkalommal csupán az uráli *-ts denominalis verbum-képzővel ellátott alakok tömegére hivatkozunk: jur. *laeka-da-dm* 'faulenzén' (*laek* 'faul') | észt *nime-ta-ma* 'nevezni' (*nimi*, *nime-* 'név') | osztj. *nəmə-t-ua.* (*nəm* 'ua.') | magyar *neve-z* (*név*) stb. (vö.: GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 18—9; LEHTISALO, Über die primären uralischen Ableitungssuffixe 287—94). Ha tehát a genitivus és instructivus szétválása valóban az ige és névszó formai elkülönülésével párhuzamosan folyt le, akkor az -n ragnak mégis csak lehetett már genitivusi funkciója az uráli alapnyelvben is.

Mint önálló aktív rag ma a jurák, tawgi, jensiszeji, osztják-szamojéd, lapp, finn, mordvin és cseremiszi birtokos ragozásból mutatható ki. Mivel a szamojéd-ságban, lappban, finnben és erzä-mordvinban mindig a személyragok előtt, a moksa-mordvinban és cseremiszből pedig csak ezek után foglalhat helyet, egykori sorrendi szerepe minden valószínűség szerint ugyanolyan ingadozó jellegű lehetett, mint az accusativus -m ragjáé.

A mai szamojéd, lapp és finn nyelvek eset- és személyragjainak majdnem azonos sorrendi: tő + esetrag + személyrag elhelyezkedése alapján WIKLUND olyan véleményt alkotott, hogy csakis ezek a nyelvek tükrözhetik vissza az egyedüli ősi uráli sorrend-típust „... weil man im grossen und ganzen die lappischen und finnischen verhältnisse auch im samojedischen wiederfindet und hieraus mit grosser sicherheit schliessen kann, dass sie aus uralischer zeit stammen, während der wirrwarr der östlicheren fi.-ugr. sprachen ein ergebnis späterer entwicklung sein dürfte“ (vö. Stufenwechselstudien:

Le Monde oriental XII, 113; elfogadja MARK i. m. 251; UOTILA: NyK. L, 476 stb.).

Ez a feltevés azonban ebben a formájában nem állja meg a helyét, mert a birtokos ragokkal való egykori sorrendi viszonya az accusativus és genitivus ragjának minden bizonnyal ingadozó használatú volt; hogy a *-*ks* lativusé szintén ilyen volt, az meg nem lehetetlen. A mai lapp és finn egyféle sorrendi szerkezet tehát semmi szín alatt sem lehet az eredeti állapot maradványa. Ami pedig a szamojédot illeti, itt nincs is olyan egyöntetűség, mint ahogy ezt WIKLUND nyomán általában eddig gondolták. Vö. kam. (CASTRÉN) instr. *uda-m-ze* 'mit meiner Hand', *uda-l-ze* 'mit deiner Hand', *udace* (< *uda-t-se*) 'mit seiner Hand' stb. (CASTRÉN i. m. 327).

GYÖRKE JÓZSEF.

A tövégi *ok, ak, uk* ~ *ék* viszony kérdéséhez.

GOMBOCZ (Hangtört.: ÖM. II, 78, 91) és én (MNy. XXXVII, 347) azt a magyarázati lehetőséget érintjük, hogy a *hajlok* ~ *hajlék*, *szándok* ~ *szándék*, *ajándok* ~ *ajándék*, *fazok* ~ *fazék*-féle esetekben az egységes hangrendű formák az eredetibbek, s ezekből a vegyes hangrendűek elhasonulással keletkeztek. HORGER ANTAL a Melich-Emlékkönyvben (162—7) napvilágot látott „Egy magyar hangtörténeti rejtélyről” című közleményében nem fogadja el ezt, ellenben azt a véleményét nyilvánítja, hogy az alakváltozatok viszonyának magyarázatában okvetetlenül a hosszú *é*-ből kell kiindulni, azaz — legalább én így értem — a vegyes hangrendű alakokból kell levezetni az egységesen mély hangrendűeket. HORGER úgy gondolja, hogy a deverbális és denominalis -*ék* képzős alakulatok hosszú *é*-je a formans alaktani szerepének elhomályosultával *ě*-re rövidült, s ez az *ě* velaris hangrendű szóban illeszkedéssel *o*-nak vagy ebből lett *u*-nak és *a*-nak adott helyet. „Ha ez a magyarázat elfogadható, — én feltétlenül annak tartom, — akkor a *burok*, *nyomdok*, *undok*, R. *ajándok*, *hajlok*, *hárántok*, *szándok*, *szurdok*, *toborzok*, *ágyok* [*ágyék*], *fazok* és N. *fujátok* alakok *o* hangja nem egyéb, mint korábbi (*é* >) *ě* hasonulása . . . És az ilyen *o* hangú alakokból aztán szórványos *o* > *u* vagy *o* > *a* hangváltozással végül még egyrészt R. *ajánduk*, *hojluk*, *szurduk*, *unduk*, másrészt pedig R. *hajlak*, *fazak* alakváltozatok is keletkeztek.” (I. h. 166.) HORGER szerint ez nemcsak deverbális és denominalis -*ék* képzős főnevekkel történhetett meg, hanem bármely más — akár magyar, akár jövevény — elem hangsúlytalan szótagbeli *é*-jével is. „És egyes gyakrabban hallott *ajándék* ~ *ajándok*-féle alakpárok analógiás hatása alatt végül még egyes *ok* végű magyar szavaknak is támadt *ék* végű alakváltozatuk. Pl. szláv *mrky* >

(> *murki > *murk: murkot) > murok mellé N. *murék*.“ Ezt írja a közlemény végén HORGER (i. h. 167).

HORGERrel együtt én is igazat adok SZINNYEINEK, amikor (NyK. XLVI, 162) ezt mondja: „Az *-ék* (◊-*ik*) és az *-uk*, *-ok*, *-ék* (◊-*ök*) képzőalakok viszonya még nincs tisztázva. Lehetséges, hogy itt két külön képzővel (egy összetetttel és egy egyszerűvel) s részben a kettőnek egymásrahatásával van dolgunk.“ Még lehetőségként azt is elfogadom, amivel SZINNYEI észrevételét HORGER kiegészíti: „egyik-másik esetben talán két külön képzéssel [és nem alakváltozattal] van dolgunk, vagyis hogy ugyanegy ige-tőből az egyik vidéken *-ék* képzős, a másik vidéken pedig *-uk*, *-ok*, *-ék* (◊-*ök*) képzős főnév képződhetett. Pl. N. *burék* és *burok*.¹ No de feltéve, hogy mind a 18 valóban alakváltozat, akkor sem valami nagy a számuk a változatlanul csakis *-ék* végűekéhez képest.“ (I. h. 165—6.) Azonban nekem az az érzésem volt, és megvan most HORGER fejtegetései után is, hogy a régiségben az egyszerű *-k* (◊-*g*) képzővel való alakulás nemcsak a denominális irányban uralkodott, hanem a deverbálisban is, azaz több *ajándok*, *hajlok* típusú képződmény volt, mint olyan, amilyen *maradék*: 1138/1329: *Maradek* (MonStrig. I, 89, 94); 1181 és 1358 között: *Marade[i]c*, *Morodec(h)*, *Maradek* stb.; VárReg. 250: *Morodeku | játék*: 1198: *ioatec*; VárReg. 283: *Iahatecu* (MNy. X, 82, XV, 96—7). És hogy ennek az érzésemnek van némi alapja, talán megerősíti az alábbi adatösszeállítás.²

1137: *Aianduc* (MFL. után EtSz.); 1138/1329: *Aianduk*³ (MonStrig. I, 94); 1141—1161: *Aianduc* kettő (OkISz. Pótl.); 1152: *Aianduc*; 1211: *Ai[y]anduc* négy; 1218: *Hayanduc*; 1222, 1237, 1237/1325: *Ayanduk(h)*; XIV. sz. v.—XV. sz. 1. f. JókK. 31: *ajándokj*; XV. sz. 2. n. BécsiK. 70: *aiandokéakat*; 1466 előtt MünchK. 27: *aiandokoziad az aiandokot*; vsz. XVI. sz. 1. n. GyöngyK.: *ayandokokath*; stb. ◊ 1458: *Ayandek*; 1508. DöbrK. 328: *aiandek*, 109: *aiandekokba*, de uo. 72: *aiandokat ayanlam*; XVI. sz. el. VirgK. 47: *ayandekokat*, 20: *ayandekat*; stb.

1231: *Hoyloc*; 1269: *-hailuk*; 1436: *-haylok*; XIV. sz. v.—XV. sz. 1. f. JókK. 27: *hajlok*; XV. sz. 2. n. BécsiK. 26, 255: *hailakat*; 1466 előtt MünchK. 23, 149: *hailakod[c]ba*; XVI. sz. el. GuaryK. 58: *hajlogba*; 1512—1513. NagyszK. 290, vsz. XVI. sz. 1. n. GyöngyK. 4: *haylak*-; 1516—1519. JordK. 42, 77, 172, 375, 606: *haylok*-; 1525—1531. TelK. 212: *haylakot*; 1526—1527. ÉrdyK. 376: *haylokomnak*; 1531. ThewrK.

¹ Nem egészen világos előttem, hogy e lehetőség felvetéséhez miképpen kapcsolódik hozzá a hosszú *é* elsőbbségére vonatkozó kategórikus vélemény.

² Ha külön nem jelzek forrást, az okleveles adatot az OkISz.-ből idézem, a más lelőhelyről való adatokat pedig a NySz. nyomán közlöm, de a kódex-adatokat a kiadványokból ellenőriztem.

³ *Maradek* és *Numarek* társaságában.

39: *hoyloka*; stb. ~ 1519. DebrK. 336, 581: *haylec(a)ba*, de uo. 21: *haylok-*; 1530—1531. ÉrsK. 211: *hayleczka*, de uo. 329: *haylakoth*, *haylakoczka-*, *haylokoczka-*, *hayloczka-*; Helt: Bibl.: *haylekot*; Deesi: Adag.: *hajléka* stb.

XV. sz. 2. n. BécsiK. 16, 164: *vndoklat-*; 1466 előtt MünchK. 149: *vndoc*; XV. sz. 2. f. SermDom. I. 351, 387: *onduk*, II, 300, 462: *vndoke[o]jt(h)-*, I, 348: *onduklja*, II, 568: *vnduklja*; 1490. SzalkGlossz.: „yktelen *undok* serwél“ (NyK. XXV, 459); XVI. sz. el. GuaryK. 2, 48: *ondoc*; 1516—1519. JordK. 746: *ondok*; stb. ~ 1533. Komj: SzPál 403: *vndeek* (id. SZINNYEI: NyK. XLVI, 161).

XV. sz. 2. f. SermDom. I, 233: *Burogban*; R. XVI—XVII. sz.: *burok*, *bur(o)k-*; 1400—1410. SchlSzój. 2128: *biborburuc* és uo. 576: *burco*; 1588: *be burkóztanak* (MNy. II, 169), nem inkább így: *burkoztanak?* (P. D.)

XIV. sz. 2. f. KbgSzój.: *sandýk* (MNy. XII, 263); XV. sz. 2. n. BécsiK. 319: *zandekban*; XVI. sz. el. VirgK. 7: *zandekal*; 1516—1519. JordK. 305: *zandekkal*, 56: *zanzandekkal*; 1526—1527. ÉrdyK. 517: *zandekban*, 146: *zanzandeka*; 1532. KrizaK. 79: *zandekom*; 1550: *zanth zande[k]bol* (RMNy. II/2, 80) ~ XV. sz. 2. f. SermDom. (10-szer): olv. *szándok*, *szántszándok*, de (1-szer: II, 328) *zantzandekal* vagy *zantzandokkal*; XVI. sz. el. PeerK. R.: *zandokat*; XVI. sz. el. VirgK. 100, 1516—1519. JordK. 747, 1517. DomK. 103, 1519. DebrK. 25, 335, 1525—1531. TelK. 69: *zandok-*; XVI. sz.: *szándszándoknak* (Nád: I. ev. 3).

1193: *zorduc*; 1267/1380, 1275-től XIII—XV. sz.: olv. *szurduk*; 1446, 1487: *Zurdok*; 1467: *-zurdok*; XV. sz. 2. f. SermDom. II, 531: *zurdoc*, 714: *zurdokok*; XVI—XVII. sz. (sokszor): olv. *szurdok* ~ Helt: Mes., Balásfi: CsIsk., MNyil., Mad: Evang., Pös: Válasz: olv. *szurdék*.

XV. sz. 2. n. Soprszój. 50: „veftigium: *lab nomadek*“; XV. sz. 2. n. BécsiK. 11: *nomdékné*; 1508. NádK. 315: *nomdekot*; 1508. DöbrK. 3: *nomdeka*; 1530—1531. ÉrsK. 66—7: *nyomdegh* és *nyomdekót*; Helt: Mes.: *nyomdekot*; Helt: Bibl.: *nyomdekit*; Sylv: ÚT.: *nomdikiban* és *nomdikit* ~ XVI. sz. el. PeerK. 309: *nyomdoka*; XVI. sz. el. VirgK. 107: *niomdokit*; 1516—1519. JordK. 38: *nyomdokyth*; 1519. DebrK. 616: *nyomdoka*; 1526—1527. ÉrdyK. 641: *nyomdokaert*; 1530—1531. ÉrsK. 218: *nyomdokok*.

XIV. sz. v.—XV. sz. el. BesztSzój. 1296: *fazek*; 1438, 1504, 1509: *Fazek*; 1478: *Fazyk*; 1498: *was fazek*; 1510. MargL. 3: *fazekaknak*; 1516—1519. JordK. 44: *hwff fazekak*; uo. 86: *föld fazeekba*; 1522: *Wasfazek*; 1542: *Vasfazeek*; 1544: *wasfazek*; 1558: *föld fazek*; 1584: *Fazek*; 1594: *vas fazek*; 1597: *resz fazek* és (kétszer) *Vass fazek* ~ XV. sz. 2. n. BécsiK. 86: *éré fazakakat*; XV. sz. 2. f. Apork. 6, 1508. DöbrK. 119: *fazoka*; XVI. sz. 1. n. SándK. 25: *fazokak*; 1544, 1545, 1597: *fazokat*; 1544: *uas fazokat*; 1545: *fazokastol*;

1544 (2-szer): *föld fazokat*. Az -s képzős származék: ? 1296: *Fazekar*; 1348, 1399, 1417, 1423, 1470, 1501: *Fazekas* ~ 1370 és 1507 között (23 adat): *Fazakas* vagy *Fazokas*; 1466 előtt MünchK. 67: *fazokafnac*.

1490. SzalkGlossz.: *agychanak* (NyK. XXV, 454; id. SzófSz.); 1508. DöbrK. 32: *agik*-; XVI. sz. 1. n. WeszprK. 101: *agiek*-; 1526—1527. ÉrdyK. 240: *agek*-, 249: *ágék*-; XVI—XVII. sz.: olv. *ágyék*; Born: *Evang.*: *algyek*; CAL. 412, 617: *Agyék* ~ Komj: SzPál: *agyokybol*.

A deverbális származású *ajándék* és *hajlék* esetében a vegyes hangrendű forma több mint háromszáz, illetőleg majdnem háromszáz évvel később jelentkezik, mint az egységes hangrendű. Az ugyancsak deverbális *undok* esetében száz év múlva merül fel egy adatban Komjátinál az *undék*. A *borít*, *borul* igék *bur*- vagy *bor*- alapszavából magyarázható *burok*, *bur(o)k*- vegyes hangrendű változata csak háromszáz év múltán a XVIII. század végén jelenik meg Bartzafalvinál 1786., a Szigvártban 1787. (NyÚSz.); SzD. 1792. 24: *borék*; KASSAI-nál: *burék* (vö. EtSz. I, 482; az utóbbiakat nem minősítenők R.-nek, mint HORGER teszi). A R. *hárul*, R. *háramlik*, R. *hárít*, R. *hárít* ~ R. *hárént* stb. igék családjába tartozó R. *háránt* (*hárant*, *háronyt*) 'devolvo, convolvo' igével tartozik össze: Dév. Orth. 3, 102: *Hárántoc*-; R. *hárántok* (Radv. Csal. III, 51) ~ R. XVII. sz.: *háránték* 'obliquitudo' vagy 'obliquus' | R. XVII. sz.: *hárántékos*; itt is meglehetősen megelőzi az egységes hangrendű forma a vegyes hangrendűt. A *tipor*-ral összefüggő **toborz*- igei alapszóra visszavezethető és táncnévként szereplő *toborzok* és *toborzék* (ebből: R. *toborzékol* ~ ma: *toporzékol*; vö. SzófSz.) körülbelül egyidőben tűnik fel, és párhuzamosan fordul elő utóbb is (NySz. I, 513, MA. 1611.). — A *szurdok*-nál, amely a *szoros*, *szorít*, *szorul* szókból kielemezhető **szur*- ~ **szor*- alapszó deverbális vagy denominalis származéka egyaránt lehet, a XII. század végén találkozunk az egységes hangrendű alakkal, és csak háromszázötven év múltán s akkor is ritkábban a vegyes hangrendűvel. A hasonlóképen akár deverbális, akár denominalis származékul felfogható *nyomdok* esetében a BécsiK.-ben, tehát a XV. század második negyedében kerül elő a vegyes hangrendű alak és csak a XVI. század elején az egységes hangrendű. — A kicsinyítő képzős *fazék* alakulat a XIV. század végén — XV. század elején keletkezett BesztSzój.-ben vegyes hangrendűnek, a valamivel később-ről való BécsiK.-ben egységes hangrendűnek jelenik meg; utánuk a XV. századból a vegyes hangrendűre vannak adataink; a XVI. században mindkét fajta egyaránt járatos. Ami a *fazék* -s képzős származékát illeti, az első kétes 1296: *Fazekar* adatot leszámítva a XIV—XVI. században a kétféle hangrendű alakok körülbelül egyenlő arányban fordulnak elő.

A kicsinyítő *ágyék* esetében a XV—XVI. század fordulójától kezdve a vegyes hangrendű forma van meg, csupán Komjátinál elszigetelten merül fel *ágyok*.

En a nyelvtörténeti folyamatok magyarázatában természetesen nem vallok az adatkronológia egyedül üdvöztető voltát olyan értelemben, hogy a korábbról való adat egyszersmind előbbi fejlődési fokozatot jelent, de mégis úgy vélekedem, hogy valamiféle adatoknak bizonyos időszakokon belül való korábbi, másféléknek későbbi jelentkezéséből némi következtetést csak vonhatunk az illető jelenségsor fejlődési menetére vonatkozólag. Ezért azt gondolom, hogy az egységes hangrendű formájuk az eredetibb a fentebb adatokban bemutatott magyar nyelvi képzős alakulatok közül a következőknek: *ajándék, hajlék, undok, burok, szurdok*. Elméletileg persze nem lehetetlen, hogy ezeknek a vegyes hangrendű formái századokon át bujkáltak a feljegyzés elől, de hogy éppen ezek a bujkálóknak feltett formák volnának okvetetlenül az egységes hangrendűek eredetijei, nem tudom elfogadni. Nyíltan hagynám az alakulás elsőbbségének a kérdését a *hárántok, toborzok, fazék* esetében. Az *ágyék*-ból való elváltozásnak tekintem az *ágyok*-ot. — A *szándék* esetében néhány — meg nem határozható számú — évtizeddel korábban tűnik fel a vegyes hangrendű forma, de azután az egységes hangrendű látszik gyakoribb használatúnak. Lehetséges, hogy itt az időrendi elsőbbség a fejlődésbeli elsőbbséget tükrözteti, vagyis talán nem volt igazam, amikor *szándak*-ból vezettem le a *szándék* formát (vö. MNy. XXXVII, 347).

A R. *fuvatag*-gal nyilván összetartozó: a somogyi népnyelvből ismert *fújátok* (TMNy. 528 után HORGER) meg a szintén csak a népnyelvből adatható *fuatég, fújat[d]ék, fújátég, fu[ú]játék, fuatig, fújátik* (EtSz. II, 532) formák közül hangrend tekintetében — azt hiszem — a *fújátok* áll közelebb az eredetihez. Nb.: R. *fuldalag* ~ N. *furdalék* (másképp EtSz. II, 556) | R. *gombolyag*; R. *g[G]ombolyak* (OklSz., NySz.) ~ 1596: *gombalek* (OklSz.); R., N. *gombolyék, gomboly[j]ég, gombo[a]jig* (NySz., MTsz.); *gombajik* (TMNy. 528) | *Toldalag* helynév ~ R. *toldalék* (NySz.). Ezzel kapcsolatban a *Dengeleg* és *Toldalag* helynevek tárgyalásában (MNy. VII, 412—3) az akkor érvényes felfogáshoz (TMNy. 528) alkalmazkodva az *-ék* képzőnek *-eg, -ag*-ra változásáról beszéltek. (Vö. még PAIS: MNy. XXXIV, 271.)

1508. DöbrK. 290, 418: *zvzok*; 1528. SzékelyudvK. 362: *fufokomba*; 1620 (kétszer): *szuszokban*; Abaúj *szuszok* ~ 1510 k., 1558: *Zwzek*; 1596: *szuszekban*; 1634, 1683: *szuszek*; 1638: *Lisztes szuszek*; Helt: Mes., Szal: Krón., Pázm: Kal. stb. XVII—XVIII. sz.: *szuszek*; N. *szuszek* vagy *szuszik* (id. BEKE: Nyr. LXII, 80). A szláv *susek*-ből a *szuszok* éppen úgy válhatott magánhangzóilleszkedéssel, mint ahogy a *szuszek* ugyan-

abból lehetett a második szótag *ē*-jének a megnyúlásával. Köztük tehát felesleges az elsőbbség kérdését vitatni. Van különben az északnyugati nyelvjárásokban *szuszák* is (MTsz.): **szuszak*-ból?

Az *ék* ~ *ok* megfelelés példajaként említi SZINNYEI és utána HORGER a *Zsámbék* ~ *Zsámbok* helynevet. Két ilyen nevű helyünk van. Az egyik, a pilismegyei, Budától nyugat-északra, a premontreiek monostorával: 1258?: ? *Samboch* (SZENTP., KritJ. 370); 1300 kör.: *Sambuk* (HazOkm. VII, 324); 1327: Nicolai filii Henardy de *Sambuc* (AnjouOkm. II, 339); 1347: *Sambuk* (i. h. V, 104); 1348: Aynardum filium Nicolai de *Sambuk* (i. h. V, 188); 1349, 1350: *Sambuk* (i. h. V, 275, 383); 1401: *Sambek*; 1445, 1467, 1490, 1498 (HazOkm. IV, 439), 1511: *Sambok* (CSÁNKI I, 12). A másik, a pestmegyei, Gödöllőtől keletdélre: 1328, 1341: *Sambuk* (AnjouOkm. II, 357, IV, 84); 1380, 1406—1409, 1440, 1441, 1452: *Zambok*, *Sambok* (CSÁNKI I, 37). Van 1283: *Sambuk*, Máté nádor végrendeletének kelethelye (ÁrpÚjOkm. IX, 361); hogy a kettő között melyikre vonatkozó adat, nem igen dönthető el. Valószínűleg a pilismegyei az 1344: de *Sambuk* (AnjouOkm. IV, 437). A név különben személynévként is felmerül az 1138/1329: „In villa Cuppan... *Sambuch*“ adatban (MonStrig. I, 89 és SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII, 56). Eredetere nem tudok magyarázatot; legfeljebb érintem azt az ötletet, hogy talán a 'bodza' latin *sambucus* nevével függ valamiképpen össze. A felsorolt adatok alapján alig férhet hozzá kétség, hogy a neveknek egységes hangrendű alakja az eredetibb.

HORGER azt veti GOMBOCZ ellenébe, hogy *a — o > a — ē* elhasonulásnak, — amely egyébként mindig csak szóvégi *k* előtt ment volna végbe, — nyelvünk hangtörténetében sehol semmi nyoma (164). Arra meg, hogy én *á — a > á — o[u]* vagy *á — a > á — ē*, illetőleg *a — a > a — ē* vagy *o — o > o — ē* elhasonulás lehetőségére utaltam, HORGER szintén azt jegyzi meg, hogy „ilyen elhasonulásos jelenségeknek a magyar hangtörténetben sehol semmi nyomuk“ (165). Magam részéről ezen a téren nem volnék olyan bizonyos, mint HORGER. Nem tudom például, mit szól ő az 1193-i keresztes-oklevél *Areinnef* és *arēnqueleu* adataihoz (I. ÓMolv. 54—5), amelyek közül az első olv. *Arēnnyēs* és a. m. *Aranyos* helység valószínűleg Somogy megyében, a második pedig olv. *Arēnykelő*: domb a somogyi Csurgó határában és a. m. *arany-kelő* 'ahol az arany kel, terem, aranytermő'. Én el tudom képzelni, amint MIKOS JÓZSEF (MNy. XXXI, 155), hogy ezekben az esetekben *á — á > á — ē* elhasonulás történt, mégpedig úgy, hogy *ny* és nem *k* előtt lépett az *ā* helyébe *ē*. El tudom ezt képzelni, noha nem került el a figyelmemet, hogy az *arany* szónak ugor megfelelői között van — a valószínűleg zürjén jövevény osztják *sōrñz*, *sarñū* stb. és vogul

sární, soráni, sorni mellett — vogul *sarání, surání, suriń* stb. (ÉtSz. I, 122).

Akik a fentebbi kis adatfelsorolást és az ahhoz tett megjegyzéseket figyelmükre érdemesítették, talán megbocsátják nekem, ha túlságosan merevnek tartom HORGERnek azt a fogalmazását, hogy a kérdéses alakváltozatok magyarázatában okvetetlenül a hosszú *é*-ből kell kiindulnunk. Én igen is lehetségesnek tartom, hogy egységesen mély hangrendű magyar nyelvi alakulatokból és jövevényelemekből keletkezettek vegyes hangrendűek, mégpedig elhasonulással!¹

Cikkemben, amelyben a HORGER kifogásolta észrevételek vannak, voltaképen a *szarándok* (*zarándok*) szóval foglalkozom, és a R^o. *zarandek, szarandek* alakok keletkezésének magyarázatára említem egyik lehetőségként a **szarándak*-ból való magánhangzó-elhasonulást. — Cikkem megírásakor — HORGER közleményéből tudtam ezt meg — sajnálatomra elkerülte a figyelmemet, hogy „Szlovén jövevényyszavainkhoz“ című cikkében tárgyalta a szót BEKE ÖDÖN is (Nyr. LXII, 79—80). BEKE három a szó hangalaki fejlődését megvilágító értékes adatot von be a változatok sorozatába. Ezek: 1222 (kétszer): *zarannuk potok* (közli KNEZSA: MNy. XXIV, 321); Helt: Krón. 30 b: *szarándakoc* (NySz.); ÉrdyK. 426: *zarandeeek* (a NySz. nyomán).² BEKE különben úgy magyarázza az *nn* > *nd* megfelelést, hogy *nn*-ből előbb az *alunni, fekünni, bünhönni* ~ *aludni, feküdni, bünhödni* viszony analógiájára *-dn-* lett, majd pedig hangátvetéssel *-nd-*. Nincs okom rá, hogy BEKE nézetével szemben megváltoztassam a magamét, mely szerint más esetekből is igazolható *nn* > *dn* elhasonulás történt.

PAIS DEZSŐ.

¹ Amikor palatalis hangrendű alapszók származékai esetében tapasztalunk *-ék* vagy *-ég* ~ *-efējk* vagy *-efējg* váltakozást, akkor sem vagyok hajlandó elhinni, hogy mindig a hosszú hangzós forma lett volna az előbbeni. — MÉSZÖLY szerint a *hideg -eg* végzete eredetibb *-ég*-ből való; szerintem a rövid magánhangzós végződés az eredetibb úgy, mint *kerek* ~ *kerék* esetében (vö. PAIS: MNy. XXXVI, 303).

² Az utóbbi két esetet tekintve mulasztást követtem el, amikor általában megvalósított és másoknak is ajánlott elvem elhanyagolásával nem néztem át a NySz. címszavának és a címszó alá foglalt tételeknek egész idézetanyagát, amelyben — amint számtalanszor megállapítottam — igen becses alakváltozatok, jelentésárnyalatok és szóhasználati fordulatok lappanganak.

A BEKE idézte adatok kiegészítésére közlöm ezeket: ÉrdyK. 495: *zarandok yaraffal* | Helt: Mes. 64: *Szarándok írás* és 65: olv. *zarándokság-járás* (a NySz. II, 17 *zarándok-járás* és *zarándokság-járás* tétel al.). — Cikkem megjelenése óta került elé: JordK. 59: „*zarandekhoz ... zarandekok*“.

A *zarándok* szóra vonatkozó irodalom körébe tartozik az a meglehetősen furcsa megjegyzéseket tartalmazó fejtegetés, amit „Kéziratban levő m. szónyomozásából“ közöl DÖBRENTAI GÁBOR a MünchK. *zarandoc* szavához kapcsolt jegyzetében (RMNy. III/1, 344—5).

A magyar határozók történetéhez.

Minthogy a *vaktában*, *végtére*-féle határozók *-t-* elemének eredetéről többféle nézet ismeretes, célszerűnek tartom előbb a kérdéses szók részletesebb ismertetését.

végtére, *végtire* (a régi nyelvből 1599 óta ismeretes; — ErdOrszEml. IV, 425; TörtT. 1878:9, 1892:523; MA.^{2, 3}; NySz.; SzD.² 268; a népnyelvből Nyr. I, 420, V, 523; Ethn. XV. Ért. 125, XVIII, 106) 1. 'végre, végül'; 2. 'végére' („E gonosz dolgoknak járj mindjárt *végtére*“ a XVIII. századi Eszterdrámából Nyr. XLI, 325; „*végtire* járt a mag-(tőke) pénznek“ MVir. 13). — *elvégtére* (1616-tól kezdve TörtT. 1894:109; ErdOrszEml. XIII, 361, XVIII, 560, XIX, 389) 'elvégre'. A *végre* mellett előfordult a régiségben *végére* is: „De ő 12000 frtot kért rajtunk, *végére* kérésére a számadást aláadtuk, hogy gondolkodik róla és választ ad“ (1626-ból TörtT. 1908:105). „Nem fogadtam többet, hanem csak tíz lovast, az akkori hitvány állapotokra és hírekre, *vígire* csak az híriért is“ (1636-ból TörtT. 1884:331). „Az Forgács dolgai iránt, ámbár superflue is, megindult az inquisitio, úgy látom, *végére* is sok volna, az mi már is kezd nyilatkozni“ (1706-ból ArchRák. I, 657).

egyvégtében (a régi nyelvből 1683-tól kezdve; — TörtT. 1886: 585; ErdOrszEml. XIX, 274; PP. 1762.; PPB.; a népnyelvből NépkGyűjt. XIV, 74) 'egyvégben, folyton'; 1. még *egymás végtibe* (Nyr. V, 424), *végtyibe* (NyF. XVI, 53). — Az *egyvégben* kifejezés Károli Gáspár óta ismeretes (NySz. III, 1035; MA.²; TörtT. 1881: 779, 1883: 540, 1886: 177, 179).

vaktában (az 1680-as évektől kezdve; — MonHist. II. o. VIII, 218; ArchRák. II, 357, III, 124, 159, IV, 300, 317, Rákóczi-Tár II, 344; NySz.; PPB. *credo* al.; MVir. 282; MÁRT.; KR.; DANK., Lex.; KASSAI II, 256; Nyr. V, 477; állítólag a XVI. század végéről való adat a *maga vaktából* Nyr. XV, 371) 'vakon'. 1638 óta ismeretes kifejezésünk a *vakjában* (TörtT. 1906: 291; NySz.) 'ua.'.

sebtében, *sebtiben*, *sebtibe* (a XVII. századtól kezdve ismeretes; — NySz.; TörtT. 1886: 551; ArchRák. II, 106, 590, IV, 36; SzD.¹ 78; DANK., Lex.; Tzs. 1838.; CzF.; MNyszet VI, 347; Nyr. XXVIII, 331; NyF. XXXIV, 105; MHat. II, 362—3) 'gyorsan, hamarjában'. Vö. *sebtést* (1705-ből ArchRák. IX, 235), *sebtén*, *sebtén*, *sebtin* (Nyr. XXII, 369; TudGyűjt. 1838.; VI, 33; MTsz.) 'ua.'.

valamentére, *valamentire*, *valamentire* (a XVII. század második felétől kezdve ismeretes; — TörtT. 1896: 252, 1889: 168, 1896: 326; ArchRák. IV, 234; NySz. II, 844) 'valamenynyire'; *valamentényire* (SI.) 'ua.'. A *valamenynyire* határozószó a XVI. század óta ismeretes (NySz.).

hevenytében, heventében (1807-től kezdve ismeretes; — Nyr. XXV, 284; KASSAI II, 413; MTsz.; Nyr. XIII, 526; NyF. XXXIV, 104; MNy. IX, 139) 'hirtelen'. A XVI. századból van első adatunk a *hevenytében* 'ua.' szóra (NySz.). L. még *heventen* 'gyorsan' (Tsz. 178 a).

fristibe (egy adat a népnyelvből MTsz.) 'hamarjában'. Vö. *frissiben, frissibe* 'ua.'.

BEREGSZÁSZI NAGY PÁL óta többen mondták a *vaktában* szóról, hogy a feltehető **vakik* ige származéka (Nyr. XLVIII, 152). TAKÁCS ISTVÁN (NyK. III, 214) és CzF. szerint *végtére* kifejezésünk alapszava, a *vég* talán **végik* alakban valamikor ige lehetett, s ezt a *végphetetlen* származékkal igyekeznek bizonyítani. SZINNYEI egy igen régi cikkében (Nyr. VII, 97) azt mondja, hogy a *végtére, sebtében* -t- eleme azonos a -től határozórag -t- elemével, az utána következő -é- elem pedig határozórag. SIMONYI először (Nyr. VI, 198—9) úgy magyarázta *vaktában* szavunkat, hogy eredetileg talán *vaktyában* volt, *vakjában* helyett, s ebből a *vakjában* szóalakból úgy keletkezett a *vaktyában*, mint a *napijában, kapja* szóalakokból a Dunántúlon *nptyában, kptya*. Később (Nyr. XIV, 486) a -t- elemet a magyar *itt, ott* határozószók -tt- ragiával tartja azonosnak, s a cseremiszk *kok-te* 'ketté', *lu-te* 'tizfelé' számnévi határozók -te- elemével egyezteti. Végül KOVÁCS MÁRTON álnév alatt (Nyr. XLI, 326) azt mondja, hogy *sebtében* szavunk a *röptében* mintájára keletkezett.

A kérdéses szók történetét és az eddigi magyarázatokat mérlegelve nyilvánvaló, hogy azoknak van igazuk, akik a -t- elemben igéből névszót alkotó képzőt látnak. Ezt látta BEREGSZÁSZI NAGY PÁL, TAKÁCS ISTVÁN és CzF. Valóban, igen nehéz volna megcáfolni, hogy a *végtére, egyvégtében, vaktában, sebtében, valamentére, hevenytében, fristibe* szók végződéseinek közös származásúak a XVI—XVII. század óta ismeretes igéből képzett olyan határozókkal, amilyenek a régiségben: *léptébe* (MNy. II, 271), *idő jártára* (NySz.), *fogytára* (NySz.), *folytáig* (NySz.), *láltára* (NySz.), *jószántából* (TörtT. 1894: 523), *kereszténységnek előmentére* (ErdOrszEml. V, 134), *futtában* (NySz.), *sebes nyargaltálan* (TörtT. 1892: 750), *sebes mentében* (NySz. II, 1532), *vesztiben hagyja* (NySz.; TörtT. 1896: 306), *röptében* (NySz.), *virradtáig* (LevT. I, 202) vagy a népnyelvben: *nyomtáig van az adósságban* (NyF. XXXIV, 127), *leptiben, leptibe* 'halkan, lassan' (CzF.; MTsz.; Nyr. XXXI, 286; NyK. XXXI, 396; NyF. XXXII, 53; MNy. VI, 380, XXXVI, 276; — vö.: *leptetve beszél* 'lassan beszél' Jókai-ból MNy. XXIX, 147; *lepten* 'lassan, halkan' MTsz.; *leppög* 'halkan, lassan beszél, jár' CzF.) stb. — A közös származást nem úgy kell gondolnunk, hogy lett volna pl. **végik*, **vakik* igénk, hanem úgy, hogy az igei alapszóból származott határozók végződéseinek átcaptak a *vég, vak* névszókra is. Lehet-

séges, hogy a *sebtében* a *röptében* mintájára keletkezett, de valószínűbb, hogy nemcsak a *röptében*, hanem a többi hasonló származék is hatással volt rá. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy a *valamennyire* szóalakot *valamentére* alakká a *mentében*, *mentére* határozó tette. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a NySz. a *valamentére* szót nem a *valamennyi*, hanem a *valamint* szó mellé sorozza, a NySz. tehát a *valamentére* szóalakot a *valamint* változatának tartja.) E szavaink a *mentében*, *jártára* stb. mintájára csupán -t-vel bővültek, mert a *sebtében* kivételével mindegyiküknek megvolt s ma is megvan eredetibb, -t- nélküli *-ában*, *-ára* stb. ragos alakjuk is: *végre* és *végére*, *vakjában*, *valamennyire*, *hevenyében*, *frissiben*.

Más, hasonló végződésű határozóink is vannak; ezeknek -t- eleme azonban nem névszóképző, hanem határozórag:

eleventébe (a DöbrK.-ból NySz.) 'életében'. Vö. *elevente* (NySz.) 'ua.'.

újontában (1601 óta ismeretes; — ErdOrszEml. IV. 580, XII. 256; MA.^{2, 3}; TörtT. 1885: 663; a NySz. Frankovithból, 1588-ból is idéz egy *újontában* adatot, de a jelzett helyen nincs, l. BALLAGI, Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár I, 370) 'újonnan'. Vö. *ujonta* (NySz.) 'ua.'.

széltében, *széltiben*, *széltébe*, *széltibe* (a XVII. század óta; — MA.²; NySz.; MonHist. II. oszt. VIII. pótfüzet 477, XI, 457; TörtT. 1886: 324, 533, 1904: 42, 1911: 39; Századok XLVII, 31; ArchRák. IX, 481, 496, 558; PPB. stb.) 'minde-nütt'. Vö. *szélt* > *szét*.

ellentébe (MA.² *exadversum* al.) 'szembe'. Vö. *ellenébe*, *ellenette* (EtSz.) 'ua.'.

eleintén, *elejéntén* (1616 óta; — TörtT. 1881: 561, 1890: 303; NySz.; ADÁMI, Wb. 1763.; l. még EtSz.) 'eleinte'. Vö. *eleinte*.

mihelytén (1637-ből; TörtT. 1897: 641) 'mihelyt'. Vö. *mihelyt*, *mihent* (NySz. II, 819).

füvenytiben, *füventében* (PP. 1801.; SL.; KASSAI II, 48, 236; Nyr. XXV, 46, XXVI, 43; EtSz.) 'zsenge korában'. Vö. *füvente*, *füönte*, *füjjente* (Nyr. XXX, 103; EtSz.) 'ua.'.

arántában (Mészáros Kartigámjából MFL. 68 a) 'egy-irányban'. Vö. *aránta* MA.²; MFL. Pótl. XLI. a) 'ua.'.

szertibe (Aranka Györgyből Nyr. XXVII, 321; MTsz.) 'szerteszét'. Vö. *szerte*.

frissentébe (SzamSzót. I, 309) 'friss korában; rögtön'. Vö. *frissen*, *frissiben*.

zödentyibe (Nyr. XXXIII, 462; NyF. XX, 16) 'zölden'. Vö. *zölden*.

Ugyancsak -t, illetőleg -tt határozóragos szavunk a *hosszú* melléknévből lett *hosszattában*, *hosszattába*, *hosszat-tára*, *hosszatára* (a XVI. század óta; — MonHist. II. oszt. III, 61; NySz.; MTörtTár IV, 222; TörtT. 1889: 162; ArchRák.

III, 380; OklSz. Pótl.; MNyszet VI, 331, 349) 'hosszában, hosszára'. Vö. *hosszatt* (NySz.).

Igen nagy kérdés, hogy idetartoznak-e *ilyetén, olyatán, milyetén* (NySz.) szavaink is. Nem azért, mert e szók nem határozók, hanem névmások, hiszen köztudomású, hogy *ilyen, olyan, milyen* szavaink -n eleme eredetileg határozórag, hanem azért, mert az *eleventébe, ujontába* stb. mintájára nem *ilyetén, olyatán, milyetén*, hanem **ilyentén, *olyantán, *milyentén* alakokat várnánk.

JUHÁSZ JENŐ.

A székely név magyarázatához.

„Nem mondtam semmi különösen újat, semmi meglepőt s ezzel bizonyára csalódást okoztam, mert hozzá vagyunk szokva, hogy a székely eredet kérdésében folyton új és meglepő dolgokat halljunk...“ Ezekkel a szavakkal fejezte be 1935-ben „A székelyek eredetének kérdése“ című (Száz. LXIX, 129—56) tanulmányát¹ NÉMETH GYULA.

Úgy látszik azonban, hogy a székelység eredetének kutatásában számíthatunk újabb meglepetésekre is. És talán hasonló hatása lesz a jelen cikknek is.

Mint ismeretes, a *székely* népnév eredetéről eddig több vélemény hangzott el. A név összes magyarázatai közül azonban ma THURY JÓZSEF értelmezése van forgalomban. THURY (A székelyek eredete: ErdMúz. 1898. XV, 245) szerint a *székely* elnevezés a csagatáj *sikil* [ɔ: sikil], *szekil* [ɔ: sükil] szóból származik. A csagatáj szó jelentése: 'nemes ember, született nemes, előkelő családból való; úri származású, előkelő, úr, főrangú'. „Ime“, — folytatja THURY — „itt van egy, rekonstruálás nélkül is tényleg létező régi török szó, mely egészen hű mása a székely név legrégibb *siköl*, vagy *székel* alakjának s a melylyel, úgy hiszem, többre megyünk, mintha a *székely* nevet előbb darabokra vagdaltuk volna s a székelyekre, a történelmi tudás ellenére, egészen önkényűleg ráfogtuk volna, hogy kitelepített határőrök voltak!“

THURY magyarázata — NÉMETH hozzászólása után — általános helyeslésre talált a nyelvészek és a történészek körében, s azóta nélkülözhetetlen kiinduló és támasztó pont a székely őstörténeti kutatásokban. Így pl. legújabban MÁLYUSZ ELEMÉR „A székelység eredetéről“ írt (Melich-Emlékkönyv 254—62) cikke főleg ezen a megállapításon épül, „oly teljes mértékben“, hogy megjegyzései „maguktól tárgyaltanokká válnának“, ha a *székely* név idézett török magyarázata tévesnek bizonyulna. *¹ *²

¹ Később — 1940-ben — megjelent franciául is „La question de l'origine des Sicules“ címen az AECO. VI. kötetében (208—41).

² L. PAIS DEZSŐ megjegyzését e közlemény után a füzet 208—9. lapján. — A SZERK.

A *székely* szó THÜRYTÓL felvetett török magyarázatára azonban nem tanácsos sokat építeni, mert a csagatáj *sikil* szó, amelyet „a leghitelesebb forrásból“, a bokharai származású ŠEİX SULEİMÂN szótárából idéz THÜRY, — úgy látjuk — „rekonstruálás nélkül“ sem létezett, s valószínűleg egyszerű tollhibából keletkezett!

A csagatáj سیکیل *sikil*, *sükil* szót ŠEİX SULEİMÂN így magyarázza: 'غیب * صوی نسلی پاک اولان * تیراد * بانوزاده * شهراده * بلزاده * تورہ *' (199). — Ez az értelmezés THÜRY fordításában így hangzik: 'nemes ember, született nemes, előkelő családból való; úri származású, előkelő, úr, főrangú' (uo.). — KÚNOS IGNÁC a *sikil* adat török értelmezését — szokása szerint — csak részben fordítja: „von reiner Abstammung, Königssohn, Prinz' (169). Legteljesebb NÉMETH fordítása: 'nemes, tiszta fajú és származású, előkelő származású, hercegnő fia, uralkodó fia, előkelő ember fia, herceg' (Száz. LXIX, 134).

ŠEİX SULEİMÂN *sikil* adata, mint ismeretes, egyszeri olvasat. Nemcsak, hogy más török nyelvben nem ismeretes, hanem még más csagatáj forrásban sem találjuk meg. Meggyőződésünk szerint ez a csagatáj szó nem is létezett, hanem a jól ismert török *silik* szóból keletkezett — egyszerű íráshiba következtében.

A *silik* szó legelőször az orkhoni feliratokon fordul elő (I K 7): *t^ab₁^a budⁿqa b^agl^k urī oylⁱ(n) qul boldī, sil^k qiz oylⁱ(n) kūn boldī* 'Die Söhne des Adels wurden Sklaven des Chinesenvolkes, seine reinen Töchter wurden dessen Sklavinnen'. (THOMSEN: ZDMG. Neue Folge III, 146).

Hasonló jelentésben szerepel a *silik* szó még a következő mondatban is (I K 24): *b^agl^k urī oylⁱn qul boldī, sil^k qiz oylⁱn kūn boldī* 'Eure edlen Söhne wurden Sklaven, eure reinen Töchter wurden Sklavinnen' (THOMSEN i. h. 149).

Tehát THOMSEN a *silik* szót 'rein'-nek fordítja. Szerintünk is helyesen. Ezt az értelmezést igazolta később az uigúr *silig* 'tisztá' adat is. A *silik* szót a XI. században Kāšyari és a XIV. században Ibn Muhannā szintén 'tisztá' jelentésben ismerte.

Az orkhoni feliratokból idézett két mondatban azonban nyilvánvalóan nem testi tisztaságról van szó, hanem tiszta, nemes származásról. Tehát a *silik* szó pontosan ugyanazt jelenti, amit a csagatáj *sikil* 'nemes, tiszta fajú és származású' adat is.

De világos a két szó viszonya alaki tekintetben is. A török *silik* szó a nyelvemlékekben سیک (Ibn Muhannā) alakban szerepel. Ilyen alakra vezethető vissza szerintünk a csagatáj سیکیل *sikil* adat is. A *silik* és *sikil* közötti viszony megértéséhez fel kell tennünk azt, hogy a *sikil* esetében a szóvégi *-k* vonása hanyag kézírás következtében nem az ötödik betűhöz

került, hanem a harmadik *ı* (-*ı*-) betűhöz, amiből ennek eredményéül *ı* (-*k*-) lett. Az a körülmény, hogy az arab *k* betű vonását szóvégi helyzetben nem szokás kiírni, nem hozható fel kifogásul, mert a csagatájban ezt a vonást rendszeresen kitérték. A „Bäber-näme“ című híres csagatáj munka ANNETTE S. BEVERIDGE-féle hasonmás-kiadása (Leyden, 1905.) alapján erről könnyű meggyőződnünk.

Furcsának látszik, hogy THÜRY „legHITELESEBB forrásában“ ilyen hibák vannak. Ebben azonban nincs semmi csodálkoznivaló. Hiszen maga THÜRY volt az, aki 1903-ban elsőnek hívta fel a figyelmet arra, hogy „a kizárólag írott források alapján készült csagatáj szótárakat csak nagy óvatossággal és kellő kritikával használhatjuk, mivelhogy az alapúl szolgáló keleti forrásaikban hemzsegek a furcsa és badar hibák...“ (A „Behdset-ül-Lugat“ című csagatáj szótár. Bp., 1903. 30.)

THÜRY idézett értekezésében negyven hibás csagatáj adatot közölt a szótárakból. Több téves csagatáj adatot kimutattunk a szótárakban magunk is. Erről külön dolgozatban számolunk be. Ezért ez alkalommal mellőzzük a példák felsorolását.

A csagatáj *sikil* adattal kapcsolatban mégis érdekes röviden rámutatni a következő esetekre: A 'róka' török elnevezése *tülkü* (~ *tülki*, *tülki*, *dülki*). Ez a szó megvan a csagatájban is *تولكو* *tülkü* alakban. A *tülkü* alak mellett azonban a csagatájban van *تولكو* *tülkü* alakváltozat is. W. BANG „Aus dem Leben der Türksprachen“ című (Ostasiatische Zeitschrift VIII, 22—35) dolgozata első függelékében a török *tülkü* szó eredetével foglalkozva a csagatáj *tülkü* alakról megállapította, hogy aránylag újabb hangátvetés eredménye egy eredeti *tülkü* szóból. Szerintünk azonban nem lehetetlen, hogy a csagatáj *tülkü* szó — a *sikil*-hez hasonlóan — egyszerű íráshibából keletkezett.

Tanulságos a csagatáj *اوزول* *önzül* 'mensonge' (PAVET DE COURTEILLE, ŠEİX SULEİMAN) adat története is: Ilyen szóról nincs tudomásunk sem a nyelvjárásokból, sem a nyelvemlékekből. De az *ötrük* 'mensonge' jelentésben közönséges a törökben; megvan a csagatájban is *اوزول* *ötrük* alakban. Kétségtelennek tartjuk, hogy ez az *önzül* adat téves írás és hanyag pontozás következtében keletkezett egy *اوزول* **ötrük* alakból.

A csagatáj *بوغورتکن* *bögürtkän* 'szederbokor' (ŠEİX SULEİMAN) adat szintén téves íráson alapszik. A kérdéses növény oszmán-török elnevezése *بوغورتلن* *bögürtlän* (*bögürtlän*). Tehát a csagatáj *bögürtkän*-beli *-k*- nem lehet más, mint téves írás eredménye a helyes *-l*- helyett.

Szóvégi változást szenvedett a csagatáj *شیشال* *šišal* 'ein grosses Schaf' szó is, amelyet RADLOFF közöl azzal a megjegyzéssel, hogy VÁMBÉRY „Čagataische Sprachstudien“ című művéből vette át. Ilyen szót azonban az idézett munkában nem találunk, csak *شیشاک* *šišāk* adatot. A VÁMBÉRY-féle *šišāk*

alak megbízhatósága és helyessége mellett a szárt *šišak* 'ein zweijähriges Schaf' (RADLOFF) adaton kívül még az újperzsa. *šīšak* 'a sheep a year old' (STEINGASS²) (< török) szó is tanuskodik. Világos tehát, hogy a csagatáj *šīšal* egyszerűen RADLOFF tollhibájából keletkezett.¹

Végül hangsúlyozzuk, hogy a *sikil* szóról elmondott nézetünk egyelőre csak lehetőség, amit jelenlegi ismereteinkkel nem tudunk véglegesen bebizonyítani. Ebből a szempontból mindenekelőtt fontos volna a ŠEİX SULEİMĀNTól használt források pontos ismerete. Erről azonban ez idő szerint még szó sem lehet. De tanulságosnak és fontosnak tartottuk ezt a kérdést felvetni még a fenti befejezetlen formában is, fel akarván hívni a figyelmet arra, hogy ezt az adatot csak óvatosan és fenntartással szabad kezelni.

HASAN EREN.

*

HASAN EREN fentebbi cikkének ** jelzésű helyéhez (a 205. lapon) vagyok bátor a következőket megjegyezni:

Az újabb időben talán én voltam az egyetlen, aki nem indultam a THÚRY—NÉMETH-féle megfejtés után. „A magyarsággal kapcsolatos népelemek és népmozgalnak“ címen 1931-ben tartott akadémiai székfoglalóm kivonatában, amely megjelent a JANCsó BENEDÉK-féle „Erdély története“ (Kolozsvár, 1931.) egyik függelékeként, ezt olvashatjuk: „Amikor 800 körül Nagy Károly frankjai a dunamelléki avar államot megdöntötték, az avarság khun: hun elemének egy része a *Csigla-mező*-re húzódott. Ez a *Csigla-mező*, amelynek a nevében az előtag a török *čyгла* (*cygla*) a. m. 'kerítés, sövény' szó, tulajdonképpen egy avar gyűrű-védőmű a Maros—Aranyos—Kis- és Nagy-Szamos—Sajó határolta területen, vagyis a mai Mezőségen. E khun menekültek a helyzetüknek megfelelő török nyelvi *sikil* vagy *sākil* a. m. 'elszökő (elugró), szökevény' nevet vették fel, amely a magyarban utóbb a *székely* alakot öltötte.“ (I. m. 383.) — Ugyanezt a magyarázatot jelzem a *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. (1937.) Anonymus-jegyzetében: „Qua de causa praeter appellationem *zun*: *hun* etiam nomen *Turcicae* originis *sikil* ~ *sikül* 'qui prosiluit, qui aufugit vel evadit, fugitivus, perfuga' gerebat, quod Latine formam *Siculus* induit, sermone autem Hungarico *székely* factum est.“ (I. h. 102.)

Az idézett helyeken pedzett magyarázatot nem szokás vagy talán nem illik figyelembe venni. GYÖRFFY GYÖRGY is mellőzte a THÚRY—NÉMETH-féle megfejtéssel szemben „A székel yek eredete és településük története“ című dolgozatában

¹ A *šīšal* szóban [-l] képzős származékot (!) lát RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ „Taksony“ (MNY. XXIII, 279) és „Valacho-turcica“ című (Aus den Forsch. arb. d. Mitgl. d. Ung. Inst. u. d. Coll. Hung. in Berlin. Berlin—Leipzig. 1927. 91) dolgozatában.

(Erdély és Népei, kiadja a Magyaraságtudományi Intézet; németül UngJb. XXII, 149).

HASAN EREN észrevételei után — gondolom — nem árt majd nem kivonatossan is és szembetűnőbb módon nyilvánosságra hozni ezt a megfejtési lehetőséget, amelynek nyelvészeti szempontból lényege az, hogy a *sikil* ~ *sükil* (*sikül* ~ *sükül*) a mi *szök*, *szökik* 'ugrik, elszökik' igénk török eredetijének, a *sik* ~ *sük* 'ugrik' igének -l képzős névszói származéka lehet (a képzőre nézve vö.: V. GABAIN, AlttürkGram. 72; DENY, Gram. Turque 582). Kísérletem esetleg annyira mégis számbajöhet, mint az utóbbi időben járatos — úgy látszik — íráshibából támadt eredetire alapított etimológia.

PAIS DEZSŐ.

Nyújts feléje védő kart...

Adalékok Kölcsey költői nyelvének kérdéseihöz.

A magyar irodalmi-költői nyelv és stílus egyik legtudatosabb művelője és művésze Kölcsey Ferenc. Örökké gyötrődő, magát emésztő egyéniségének egyébként is minden vonatkozásban a tudatosság a legjellemzőbb jegye. Nem elégedett meg azzal, hogy Kazinczyként felsikoltson egy-egy „édes szó-lás”, szerencsés új szó vagy sikerült verssor hallatára, hanem mérlegre tette még a hangokat is; verseit, szavait örökké faragta, csiszolta; az önmagával, költői-írói eredményeivel való soha meg-nem-elégedés állandó lelkiállapota volt. Kereső, nem megtaláló. Nem is volt soha igazán népszerű az olvasóközönség körében, sem a kortársak, sem az utókor előtt. Hymnusa hallhatatlanná tette nevét, de — noha túlhaladtunk már születése százötvenedik és halála századik évfordulóján — munkáinak máig sincsen kritikai kiadása.

Nem érdemelné meg a költő ezt a kötelelességszámba menő kegyeletet, vagy talán nincsenek elintézetlen, megoldandó kérdések munkásságával kapcsolatban?

Kölcsey-irodalmunk — az első látszat csalókasága ellenére — szomorúan sovány. Nem túlságosan nagyigényű és nagyceélú részlettanulmányok s néhány magasabb szempontú kitűnő összefoglalás (amely azonban nem mindig és nem első-sorban filológiai módszerű munka eredménye és gyümölcse): ennyit mutat a mérleg, nem számítva a tudományos színvonalra igényt nem tartó, arra nem is törekvő alkalmi megemlékezéseknek gyakran csak közhelyeket morzsolgató nagy légióját.

S lehet-e változást remélni ezen a téren, míg a kritikai kiadás meg nem jelenik?

A Hymnus a legtöbbször mondott magyar vers, s első versszak a leggyakrabban hallott magyar szövegek közé tartozik. S mégis: régóta foglalkoztatott az a gondolat, vajjon nem hibásan mondjuk-e nemzeti imánknak egyik sorát. Arra nem is gondoltam, hogy a kérdéses sort esetleg helytelenül értelmezzük, mert nagyon határozott volt az a meggyőződés, hogy értelmezésről nem is lehet szó, s aligha jut eszébe bárkinek is, hogy a Hymnus első versszakának értelméről elmélkedjék, amikor éneklir vagy énekelni hallja. A Hymnust is elérte a nagyon gyakran használt szövegek sorsa: amikor mondjuk, szinte minden esetben csak szavakat mondunk, s a megszokás következtében az értelem, a tartalom valójában fel sem merül tudatunkban.¹

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel,
Nyújts *feléje* védő kart,
Ha küzd ellenséggel; ...

A harmadik sor második szavát az első szótagban mindeki, mindig nyílt *e*-vel mondja, éneklir. Zárt *é*-vel soha, senkitől nem hallottam. Amikor először lett bennem tudatossá ez a megfigyelés, a magam számára mindjárt eldöntöttem: hibásan, helytelenül mondjuk a szót; a helyes forma a *feléje* (*föléje*). Így okoskodtam: nem lehet védő kart nyújtani valaki *feléje*; segítő kezet nyújtani talán lehet, bár segítő kezet is inkább valakinek nyújthatok, ha valóban segíteni akarok neki (vagy rajta). Ha egy embertársam az ellenségével küzd, akkor, illetőleg úgy védem és védhetem, ha karomat *feléje* nyújtom (tartom), s így felfogom, elhárítom a neki szánt, rá mért csapásokat.

Kísérletképen feltettem a kérdést néhány ismerősömmek, különböző korú és műveltségű embereknek. Először mindenki megütközött a gondolatra, hogy a Hymnus szóbanforgó sorát esetleg többféleképpen is lehetne mondani = érteni. Majd hosszabb-rövidebb gondolkodás után mindenki a *feléje* alak mellett döntött: a sor értelme így világos.

Mindez azonban csak a mai nyelv- és stílusérzék kérdése; nem bizonyos ugyanis, hogy maga Kölcsey hogyan értette a vitás kifejezést.

Forduljunk, térjünk vissza tehát Kölcseyhez. Vizsgáljuk meg:

1. Ismert, használt volt-e a *feléje* írású alak a költő korában *föléje* értelemben?

¹ Az elemi iskolai olvasmánytárgyalást nem ismerem annyira, hogy ítéletet, véleményt mondhassak róla; amikor a Hymnust a középiskolában tárgyaljuk, az első versszakot feltétlenül, rendszerint az egész verset is már könnyű nélkül tudják a tanulók. A többi versszakot szoktuk magyarázni, az elsőt nem nagyon.

2. Használ-e Kölcssey *ö-ző* formákat, s ha igen, melyeket, mikor és miért?

3. Előfordul-e írásaiban a *föléje* alak?

4. Akad-e a vitással rokon (vagy egyező) kifejezés, amely eldöntheti a kérdést: milyen szemlélet alapján használta a költő ezt a képet?

1. Az első kérdésre válaszoljunk egyelőre csak igennel. A bizonyítékokat majd a 2. és 3. alatt meglátjuk.

2. A magyar irodalmi s főként a költői nyelv általánosságban kevés *ö-ző* szóalakat használ; még azokat a szavakat is *e*-vel írja, amelyek *ē*-s (illetőleg *e*-s) és *ō*-s formában egyaránt járatosak a köznyelvben: *csend*, *csendes*, *csepp*, *csepeg*, *felleg*, *felhő*, *felett*, *megett*, *repdes*, *repked* stb. stb., s a *fel*-igekötőnek is elég ritka a *föl*-változata. Az *ö*-vel írt alakot, úgy látszik, még az ilyen esetekben is kevésbé irodalminak, kevésbé finomnak, népiesebbnek, esetleg nyelvjárási formának érezhetik. (Vö. NAGY J. BÉLA, Köznyelvi kiejtésünk: MNy. XXXVII, 82—94.) Egyébként vannak, akik az *ē*-zést is népnyelvi, nyelvjárási sajátásnak tekintik (l. uo.).

A Szódemeteren született, itt s Debrecenben meg Álmosdon gyermekesködő, felnövekvő Kölcssey nyilván *e-ző* nyelvjárásban beszélt, a felsőtiszai vagy másként északkeleti dialektus szerint. Verseiben mégis elég sok *ö-ző* szóalak kerül elő. Azt, hogy hol és mikor ismerkedik meg az *ē*-zéssel, illetőleg *ō*-zéssel, nem tudjuk; hogy miért használ némely *ö-ző* formákat, később meglátjuk. Előbb azonban vegyük számba a költő szókincséből azokat a szokat, amelyek *ē*-vel (*e*-vel) is, *ö*-vel is járatosak a köznyelvben, s vizsgáljuk meg, milyen alakban használja őket. Az adatgyűjtés a verseket tekintve (kivéve a műfordításokat) az ANGVAL-féle kiadás alapján lehetőleg teljes, már amennyire az lehet.¹

Ezek: *csend* 122, 157, 172 (3-szor), 286; de *csöndesen* (!) 114, *csöndes* 118² | *csepp* 75 (2-szer), 80, 118, 138, 143, 273, 280, 286; *csepegtet* 82; de *csöpp* 109, 118 (2-szer), 119 | *felleg* 36, 46, 47, 55, 56, 59, 67, 69, 79, 82, 89 (3-szor), 94, 101 (2-szer), 102, 120, 140, 179 (2-szer), 192, 269, 291, 298 | *felhő* 33, 44, 51, 105, 106, 115, 141, 147, 165, 200, 272, 289, 290 | *fellengve* 62 | *fen(n)* 59, 61, 78, 79, 95, 98, 106, 109, 110, 118, 126, 134, 142, 149 (2-szer), 160, 164, 197, 200, 298 | *fergeteg* 86, 114 | *föd* 159; *födelet* 81; de *fedél* 90 | *gyöngye* 29, 34, 74, 95, 118 (3-szor), 120, 138, 159, 164, 190, 286, 287; de *gyenge*

¹ Ilyen természetű adatot háromszori átolvasás után is elnézhet az ember, hiszen lehetetlen csak az *e*, *ö*-re ügyelni versolvasás közben, még ha azzal a céllal olvas is valaki. A teljesség egyébként sem érinti a lényegét.

² A származékokat és összetételeket — helykímélés végett is — csak akkor tüntetjük fel, ha erre külön szükség van, egyébként csak az alapszót közöljük. Az adatok után az ANGVAL-kiadás I. kötetének lapszámjai állanak

40 | *gyöngeség* 163 | *gyöngéd* 166 | *költ* 'kelt' 108 | *megett* 95, 137, 141 | *röppen* 298 | *röpít* 29, 55 | *röpül* 26, 33, 49, 67, 78, 79, 84, 112, 139 (2-szer), 151, 155, 158, 164, 165, 167, 183, 188, 191 (2-szer), 295 (2-szer) | *röptébe(n)* 78, 79, 105, 285 | *röpes* 'száll' 27, 116, 191 | *serénye* 'sörénye' 140 | *sötét* 28, 49 (2-szer), 110, 121, 123, 166, 191, 270 (2-szer), 296, 298 | *tölt* 'teli' 81. — A *fel* igekötő és határozószó *e*-vel 111-szer, *ö*-vel csak 7-szer fordul elő: 71, 123, 124, 126 (2-szer), 180, 296 | *feléje* 'föleje' 118 (2-szer), 155 ?, s a Hymnus két szóbanforgó adata | *felül* 158, 180 | *felső* 61 | *fölebe* 91, 123, 157.

Láthatjuk, hogy nem minden *e*-s vagy *ös* forma érvényesül következetesen a versekben; de a *felleg*, *felhő*¹, *fenn* mindig *e*-vel; a *gyöngé* (egyetlen kivétellel), a *röpül* és szócsaládja², *sötét* mindig *ö*-vel áll. Figyelmet keltőbb, hogy noha a *csepp* a gyakoribb változat, a *Könnycsepp* című versben a cím összetett szaván kívül következetesen a *csöpp* alakot találjuk, nyilván az egyhangúság elkerülése céljából.

Az eddig látott szóalakokat a köznyelv hol *ë-ző* (*e-ző*), hol *ö-ző* formában használja, tehát akár ilyen, akár olyan alakjuk természetes; a következőkben olyanokat láthatunk, amelyek elűtnek minden köznyelvi használattól.

A *felett* névutó ugyan ebben a szokott formában is előfordul 28-szor, de 4-szer a merőben szokatlan *fölett* alakot olvashatjuk: 71, 87, 121, 122 | *fölettem* 45, 165; *felettem* is 40, 70, 196 | *föletted* 106; *fölötted* 171 | *fölette* 83, 117 (2-szer); *fölötte* 297 | *fölettünk* 36, 54; *felettünk* 82 | *felettek* 'felettük' 116.

Hasonlóképen: *födez* 81, 88, 120; *fedez* 131, 191, 276 | *röpdés* 40, 56, 156 | *röpdéz* 66, 118 | *röpked* 83, 180.

Mielőtt tovább mennénk, vegyük szemügyre az első helyen álló szóalakokat. Különösek, mert a köznyelv vagy következetesen *e-ző* vagy következetesen *ö-ző* formában használja őket: *felett* ~ *fölött*, *fedez* ~ *födöz*, *repdes* ~ *röpdös* stb., Kölcsey pedig az egyik (!) *ë* helyett *ö*-t ír (vagy az egyik *ö* helyett *e*-t, ami egyre megy). Valami határozott célja lehet a költőnek ezzel a különködéssel.

Érdekes lenne mindezeket a különös szóalakokat ellenőrizni a kéziratokban s a különböző kiadásokon keresztül, de a Kölcsey-kéziratok jelentős része, főként a verseké, lappang, s a meglevők egy részéről sem tudjuk bizonyosan, mikor keletkezett. Lássunk mégis néhány példát: annyit ezekből is megállapíthatunk, hogy a fentebb közölt különös szóalakok eléggé későiek Kölcsey költői gyakorlatában, s arra is rámutathatunk közben, hogy a kéziratok s a különböző időben és helyen

¹ Kölcsey kedvenc szavai, s bizonyára nem véletlenül!

² Ezek is kedvelt szavai Kölcseynek.

közölt szövegek sok tekintetben változatoknak tekinthetők, s olykor lényegesebb eltérések is mutatkoznak bennük.

A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában „M. Irod. Lev. 4^{re}. 132.” szám alatt őriztetnek Kölcsénynek Bártfay Lászlóhoz írott levelei s ezekhez csatoltan hat vers kézírata.¹ A verseknek — egy kivételével — nincs címük a kéziratban. Mi ANGVAL-kiadása szerint adjuk a címeket, s zárójelben a költemények keletkezési évét is feltüntetjük. A versek: Genius száll (1812.), Endymion (1823—1824.), Könnyesepp (1831.), Berkemhez (1824.), Lotti (a kéziratban: Carolina. 1824.), Vándor remény (1826.).

Genius száll: kézirat: *felettünk* ~ SZEMERE PÁL 1832., EÖTVÖS—SZALAY—SZEMERE 1840., TOLDY 1859., ANGVAL 1886.: *felettünk*.

Endymion: kézirat: *fölebe, fölszáll* (de az ő mindkét szóban utólagos javítás az eredeti e-ből!) ~ 1832., 1840., 1859., 1886.: *fölebe, felszáll*.

Könnyesepp: kézirat: *föleje, föleje* ~ 1832. stb.: *feléje, feléje*.

A másik három vers kézírata és a kiadások között az *e*, *ö* hangok tekintetében nincs különbség.

Az Egykor homályos... című (1813.) versnek is megvan — a legnagyobb valószínűség szerint egykorú, első — kézírata az Akadémia kéziratárában²: kézirat: *felett* ~ Aurora 1831.: *föleött* ~ 1832. stb.: *felett*.

Megvan a Dobozí című (1821.) költemény kézírata is, de keltezés nélkül: kézirat: *megette, felett, megett, feredvén* (3-szor) ~ 1832.: *megette, fölett, megett, fűredvén* ~ 1840.: *mögette, fölett, megett, fűredvén* ~ 1859. stb.: *megette, fölett, megett, fűredvén*.

Bizonytalan keletkezési idejű kéziratot találunk a Rákos című (1821. ?) versből is: kézirat: *felett, fertéztetett* ~ Aurora 1831.: *felett, fertőztetett* ~ 1832.: *felett, förtéztetett* ~ 1840., 1859.: *fölett, förtéztetett* ~ 1886.: *felett, förtéztetett*.

Vizsgáljunk meg néhány olyan verset is, amelynek kéziratát nem láthattuk.

A Jegyváltó címűt (1813.) a költő levélben elküldte Szemerének is, Kazinczynak is, s így szövege az ANGVAL-féle kiadás IX. kötetében kétszer is megvan: 1813. szeptember 9. (IX, 205), 1813. szeptember 15. (IX, 93): *felettem* ~ 1832. stb.: *fölettem*.

¹ Kérdés azonban, hogy melyik levélhez tartoztak eredetileg: az 1831. július 2-i vagy az október 21-ihez. Ennek eldöntése nem tartozik ide; az bizonyos, hogy a kézirat 1831-ben keletkezett.

² A kézirat egy versszakkal teljesebb változat, több eltéréssel s magában a kéziratban is javításokkal (az eredeti szöveg az átfirkálások alatt egészen jól elolvasható).

Ohajtás című (1813.) versét 1813. június 25-én írt levelében megküldi Szemerének (IX, 201); nyomtatásban az Erdélyi Múzeum közölte először (1815. IV. 45)¹: 1813. június 25. (IX, 201): *gyöngye* ~ Erdélyi Múzeum: *gyenge* ~ 1832. stb.: *gyenge*.²

Homeros-fordítása egy töredékét (1816.) is elküldi barátjának: 1816. május (IX, 253—5): *befödözett, felgyültek, felállván, fölállott, felvennie, fölállott* stb. ~ 1832.: (nincs meg a kiadásban) ~ 1840. stb.: *béfödezzet, fölgyültenek, felállván, fölállott, fölvennie, fölállta* stb.

A szabadsághoz (1825.): Aurora 1828.: *fennröpültedből, feletted, felhőden, füredt* ~ 1832. stb.: *fennröpültedből, föletted, felhőden, füredt*.

Hymnus (1823.): Aurora 1829.³: *feléje, felettünk, felette, röpkedtek, feléje* ~ 1832. stb.: *feléje, felettünk, fölette, röpkedtek, feléje*.

Zrínyi dala (1830.): Aurora 1831.: *felette, felette, gyöngye* ~ 1832. stb.: *fölette, fölette, gyöngye*.

*

Nem vállalkozhattunk arra, hogy a kritikai kiadás munkáját legalább ezzel, illetőleg csak ezzel a kérdéssel kapcsolatban elvégezzük, s így nem adhatunk feleletet arra a kérdésre: mikor tűnik fel az első ilyen vegyes *e-ző* — *ő-ző* szóalak a kéziratokban, illetőleg a kiadásokban.⁴ De létrejöttünk indokait e nélkül is megvizsgálhatjuk, megtalálhatjuk. Nem a véletlen szülöttei. Hosszú keresés, a jóhangzásra való tudatos törekvés hozta létre őket. Nem lehet itt célunk, hogy Kölcsynek a költői nyelvvel kapcsolatos minden megnyilatkozását megvizsgáljuk. Bármilyen irodalmi kérdésről szól is, szinte szükségszerűen szól a nyelvről; ha írói érdemeket állapít meg, a nyelv is ott van az értékelés alapjai között (vö. pl. A komikumról. III, 79—85).

Kazinczyhoz 1809. december 8-án írott levelében ezt írja egyik verséről: „mely akaratom ellen tele van sok *e*-vel“ (IX, 48). Egy másik levelében a Vég nyugalom című (1810.) versét küldi meg mesterének, s utána így szól: „Gonosz dolog az, hogy nyelvünkben annyi *e*-nek kellett teremni. Im csak ezen kis dalban kevés Reim van,

¹ Téves keltezéssel: 1812. június 18., holott a levél tanúsága szerint 1813-ban írta Kölcsy.

² Ez — tudtommal — az egyetlen példa a szó *e*-vel írott alakjára a versekben.

³ Különös sajtóhibával: „Hányszor támadt *fenn* (!) fiad, Szép Hazám kebledre...“

⁴ Egyébként is aligha gondolhatunk arra, hogy a folyóiratok, évkönyvek, ahol az egyes versek először megjelentek, betűhíven közölték a szöveget.

mely csupán csak ezen vocalisból nem állana ki“ (1810. március 9. IX, 53).

Hogy e nehézség megoldását mikor találta meg, nem tudjuk. De A komikumról című tanulmányában (Élet és Literatura 1827.) már arról szól, hogy az írói s különösen a költői nyelvnek határozottan el kell válnia a köznyelvtől. Mi magyarok abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy „magunknak egy a hellenekéhez némineműképen hasonlító poetai dialectust alkothatnánk; melynek kétségkívül csak a versformákban lehetne helytelenség nélkül hangzani. Ezen észrevételt, melyről másutt bővebb szó fog tétetni,¹ szabad legyen itt rövid felvilágosítással kísérem. Két fő dialectusunk van; egyik, mely több E, másik, mely több Ö magánhangzót szeret; s ha prózaikusaink az egyikét vagy másikat tisztán követnék, poetáink pedig mind a kettőt vegyítve használnák“, a prózai nyelvtől szerencsésen „megválasztott“ költői nyelvet alkothatnának (III, 81).²

A „vegyített“ szóalakokat fentebb áttekintettük. A vegyítésnek — Kölcsey gyakorlata szerint — az a célja, hogy ugyanaz a magánhangzó, első sorban persze az *e*-nek írott, lehetőleg ne ismétlődjék ugyanabban a szóban. Nem használja tehát a költő a szokott formákat: *felettem, fedez, repdes* stb., de ezeket sem: *fölöttem, földöz, röpdös* stb. (mert így meg az ő okozna monotoniát!), hanem a „vegyített“ *fölöttem, földöz, röpdös* alakokat.

Az euphoniára törekvés, így az *e*-féle hangok tömege elleni védekezés is az egész nyelvújítás korának alapvető problémái közé tartozik, s nem Kölcsey az egyetlen s nem is az első, akit ez a kérdés foglalkoztat. „A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései“ címen MOLECZ BÉLA írt erről a kérdésről a szentesi áll. reálgimnázium 1927—1928. és 1928—1929. tanévi értesítőjében (kny. is), s tanulmánya a nagyobb tudományos nyilvánosságot is megérdemelte volna. Első sorban Kazinczy levelezése alapján dolgozza fel tárgyát, s a lényegesebb mozzanatokra felhívja a figyelmet. Kölcsey szempontjairól nem szól.

Talán nem felesleges néhány olyan megnyilatkozásra is utalnunk, amelyet MOLECZ nem említ, s amely az euphonia kérdésének általános érdekű voltát bizonyítja különösen az *e* hangokkal kapcsolatban.

PALÓCZI HORVÁTH ÁDÁM „A' magyar nyelv' dialectusairól“ című értekezésében (1815.) ezeket írja: „Néha szüksége van a' *Poétának* a' *dialectusi* hang-változtatásokra, az egy hangúság' *monotonia* távoztatása miatt is; ha sok az *e* egy

¹ Sajnos. csak szándék maradt.

² En ritkítottam.

sorban, 's van benne *etsém*, tegye inkább *ötsém*, a' *seté-t* balognak: *fellyebb* v. *feljebb*, *felséges*, *föllebb*, *fölséges*" stb. (Horvát István: Jutalomfeleletek. 1821. I, 74). — KOLMÁR JÓZSEF, Próbátétel a' magyar helyesírás philosophiájára. 1817.: „Mintha nehezteltek volna Ős eleink, hogy olyan sok *e* vocalis van Nyelvünkben: nohát a' monotoniát azzal kerülték ki, hogy sok *e* betűket más hangravettek (!), p. o. *engedetlen* = *engēdetlen*, *engödetlen*." (I. h. II, 86.) — ETTRE KARCHAI GEORCH ILLÉS írja „A' magyar helyes írás' fő rendszabásairól" című pályamunkájában (1817.), hogy szükség van alphabetumunkat „megszaporítani" egy új betűvel az *ē* jelölésére; ajánlja a két-pontos *ē-t* vagy a „résutt viszszára fordított vonással" jelölt *ē-t*. „Igy leg-alább nem lenne szükségök némelly íróknak rövid *ē* helyett *ö* betűre, 's nem kellene írniok szükségök 's a' t." (I. h. 11.)

Kölcsy ismerhette a Jutalomfeleleteket, s esetleg a fentebb idézettek is hozzájárulhattak az *e* hangok alkalmazását illető problémájának a megoldásához. Ez azonban csak — lehetőség. Hasonlóképen nem lehetetlen, hogy bizonyos nyelvjárás; sajátosságok adhatták az ötletet, a példát a „vegyített" szóalakok megalkotásához. Szódemeter, Álmosd, Debrecen egyaránt a felsőtiszai vagy északkeleti nyelvjárasterületen fekszik. Cseke is bizonyára oda számít; s erről a területről is ismeretesek a Kölcsy különös szóalakjaira némileg emlékeztető formák (vö.: BALASSA, MNyj.; HORGER, MNyj.; SZABÓ T. ATTILA' A visszatért keleti részek népnelyve: MNy. XXXVII, 1—12). A labialis illeszkedés nélküli szóalakokra gondolunk. Ilyenek Kölcsy költői nyelvében is előkerülnek (prózájában még gyakoribbak): *hősek* 200, *bükkem* 131, *fenröpülted* 105, *felhőkken*, *időkken* 76, *mezőkken* 88, *földen* 124, *völgyen* 132, *földhez* 289, *füredt* 106, *füredtem* 118, stb. Mindezek hangzás tekintetében közel állanak a *födez*, *röpdés*-félékhez, s első látszatra talán hajlandók is lennének „vegyített" szóalakoknak mondani őket. De lényeges különbség az, hogy itt a szótó magánhangzója nem *ē* ~ *ö*; s a „vegyítés" lényegét egyébként is abban láttuk, hogy az egyhangúság elkerülése kedvéért egy *ē-t* *ö-vé* alakít a költő, — ezekben az alakokban pedig csupán a végződés (rag, jel) magánhangzójának illeszkedése marad el. Efféle illeszkedés nélküli formák többek között Csokonai Vitéz, Berzsenyi verseiben is előfordulnak. — Ennek a kérdésnek részletes vizsgálata azonban messzire vezetne.

3. Szükség lett volna-e a Hymnusbán a *föléje* alak használatára az imént vizsgált elmélet és gyakorlat szerint? Nem, mert a monotonia kerülése végett a „vegyítés" felesleges, hiszen a *feléje* írású formában mindhárom magánhangzó úgyis más: *ē*, *é*, *e*.¹ — A Könnycsepp című (1831.) vers

¹ Ezt Kölcsy mindenesetre tudta, ha talán nem így ejtette is.

kéziratában — mint fentebb láttuk — találunk ugyan két *föléje* alakot, de már a SZEMERE-féle kiadás (amely még a költő életében jelent meg, bár nem tudjuk: milyen mértékű közreműködésével, s milyen kéziratok alapján) s a későbbiek is *feléje* formát közölnek.

4. A 2. pont hosszasabb s eleinte talán nem szorosan a tárgyhoz tartozónak látszó vizsgálódásai végeredményben a mellett szólnak, hogy a vitás szóalak *féléje* a. m. *föléje* olvasása nemcsak nem lehetetlen, hanem valószínű is. A valószínűséget bizonyossággá teheti az, hogy pontosan azonos szemlélet, fordulat Kölcsy Országgyűlési Naplójában is előkerül, de olyan fogalmazásban, amely minden kétséget eleve lehetetlenné tesz: „*Az ég terjessze ki feletted védő karjait, szép haza!*” (1833. április 15. VII, 202.)¹ Ez pedig elemről-elemre azonos megfogalmazása ugyanannak a gondolatnak: 'az ég (=Isten) terjessze ki (=nyújtsa) védő karját a haza (=a magyarság) fölött (=fölé)'. PAIS KÁROLY.

Tütü.

Nyelvünknek stiláris elemei közé tartozik.

1. Tréfás nyelvhasználatban a szeszesisital egyik neve. A köznyelvben is megvan, s ide nyilván a népnyelvből került be. CzF. VI, 534 egyebek közt azt írja 1872-ben a *tütü* cikkben: „Tréfás népnyelven, borital.” SZINNYEI (MTsz. II, 835) még 1900-ban is tájszónak érzi. Személyes közlés alapján az országnak több részéről idézi: a Csallóközből, Kecskemétről, Szegedről, Békés megyéből és Bánffyhunyadról. Adatait kiegészíthetjük még a következőkkel: „*tütü* . . . 2. szeszesisital (tréf.)” Nagyszalonta (Nyr. XLII, 460, NyF. LXIX, 47) | „Gyöngédítve a *tütüt*, *püput* és rokonait az itkányos emberekről is használják.” Székelység (SÁNDOR DOMOKOS 1900.: M. Tud. Akadémia rendezett kéziratot tájszógyűjteménye). — E szó különösen ebben a tréfás szólásban fordul elő gyakrabban: *szereti a tütüt* 'részeses': „... a' borszeretőről is mondják: *szereti a' tütüt*” Sopron m. (TudGyűjt. 1840. X, 36; innen: MNy. XII, 45) | *Szereti a tütüt* CzF. VI, 354 | *nagyon szerette a tütüt* Csongrád m. (NGy. II, 424) | „Ez az Andris másképp dógos ember vóna, csakhogy *nagyon szereti a tütüt*” Abaúj m. Szikszó (MTsz.) | *Sze-reti a tütüt* 'szereti az italt, részeses' Szamoshát (CsÜRY II, 411) | *Szereti a tütüt* 'iszákos (szeliden kifejezve a részeseskedés)' Debrecen és Békés m. (BONYHAI

¹ Ezt az óhajtatást MÉSZÖLY GEDEON „Kölcsy Himnusza és a Himnusz Kölcsyje” című tanulmánya összeveti a költemény megfelelő sorával a gondolat-rókonosság alapján (67).

BENJÁMIN gyűjtése 1880 kör., lejegyezte VOZÁRY GYULA: M. Tud. Akad.). (Ez a szólás nincs meg LEHR ALBERT gazdag gyűjteményében: MNy. VII, 332.)

A 'borital, szeszesimal' jelentésű tréfásan használt *tütü* szónak származékai: *tütüke* 'ua.' (MTsz.) | *tütüke*: 'ital (víz, bor, pálinka)' Heves m. Lelesz (BORSODI LÁSZLÓ 1900.: M. Tud. Akad.) || *tütül* [tréf.] 'iszik (szeszis italt)': *Szeret tütülni. Sokat tütült.* Bánffyhyrad (MTsz.) | *betütül* [tréf.] 'becsíp': *Betütült* (kny., sgy.); *betütült* [így] LEHR (MNy. VI, 137) || *tütüs* ['ittas'] LEHR (MNy. VII, 45, id. Pesti Hirlap Nyelvőre. 1933. 54 is) || *tütüz* [tréf.] 'borozgat, iddogál': *tütüz* '(társaságban) poharaz, iddogál' Tolna m. Decs (TÖMLŐ LAJOS 1901.: M. Tud. Akad.) | *betütüz* [tréf.] 'becsíp': *betütüzött* [így] LEHR (MNy. VI, 137) | *tütüzés* 'poharazás, kvarterkázás' Tolna m. Decs (TÖMLŐ). — Ezek közül a *tütüke* is alapszava lett további igei származékoknak: *tütükél* [tréf.] 'pityizál' Békés m. (MTsz.) | *betütükél* [tréf.] 'becsíp': *Betütükélt* h. n. (Nyr. XVII, 236, MTsz.) | *betütükél* 1. 'becsíp' Győr, Kunság; 2. 'becsíp (asszony)' [Hajdu m.] Földes (MNy. IV, 43) | *betütükélt* [így] LEHR (MNy. VI, 137).

2. Az eddigi adatokban ismertetett tréfásan 'borital, szeszesimal' jelentésű *tütü* szó eredetét tekintve nem más, mint gyermeknyelvi *tütü* 'víz; tej; ital' ~ 'ivás' ~ 'igylál' ~ '(adj) vizet, tejet!' szó átvitt használata. Ilyen átvitelnek érzik a 'szeszesimal' jelentésben való (tréfás) használatot pl. NEMES-APÁTI KIS SÁMUEL 1840-ben (TudGyűjt. i. h.), CZUCZOR és FOGARASI (i. h.), SZINNYEI (MTsz.) és CSÜRY BÁLINT (Szhsz.) is.

3. A gyermeknyelvi *tütü* 'víz stb.' szóra a következő adatokat idézhetjük: „*Tütü*: ital; gyermek ízó“ 1792. SzD.² 258 | „*tütü*. Ez [t] mondják a' kis gyermeknek mikor inni adnak“ 1797. Pethe F.: Gazda 165¹ | „*Tütü*: (gyermek-szó) ... Aqua, vel potus“ 1809. SIMAI, Végt. I, 209 | „*Tütü*. Ital, gyermekszó“ 1832. KRESZN. II, 275c | *Tütü* 'bua' 1835. KASSAI, IV, 156, V, 285 | „*Tütü* ... das Wasser, der Trank (in der Kindersprache)“ 1838. Tzs. 722a; 1857. BALL. 637a; 1890. BALL. 1003b stb. | „*Tütü*, kis gyermekek' vizitala ...“ Sopron m. (TudGyűjt. 1840. X, 36; innen: MNy. XII, 45) | *tütü* 'ital, ivás' 1851. ERD., Közm. 456 | „*Tütü* ... Gyermeknyelven jelent italt, különösen vizitalt ...“ 1872. CzF. VI, 531 (idézi a *tütü*-t V, 257 *piti* alatt is) | „*tütü* ... (gyermeknyelven) a. m. viz, innivaló“ 1872. BALL. II, 674a | *tütü* 'víz' és *tütü* 'igylál' Bácsfalu (Nyr. III, 187) | *tütü* 'víz, ital' Szeged vid. (i. h. V, 37) |

¹ Ezt az adatot SZILY KÁLMÁN kijegyzése szerint közlöm, mivel az eredeti idézetet nem ellenőrizhettem. Pethe F. újságjának itt idézett évfolyama ugyanis csak a keszthelyi Festetics-könyvtárban van meg egyetlen csónka példányban (vö. SZILY KÁLMÁN, Adalékok 248—9). Az „Ezt“ *t*-jét a mondat értelme alapján pótoltam.

tütü 'víz' Félégyháza (i. h. VI. 284) | *tütü* 'víz (gyermeknekél)' Bars m. (i. h. X, 138) | „A magyarban [t. i. gyermeknyelvben] *tütü* legeltettedebb neve [t. i. a víznek]“ P. THEWREWK E. (MNY. I, 397—8) | *tütü* 'ital' Nagyszalonta (Nyr. XLII, 460, NyF. LXIX. 47) | *tütü* 'víz' vagy 'vizet!' Nagyszalonta (Nyr. XLVI, 244) | *tü-tü* 'víz, ital' [Nem egészen szabatos helymegjelöléssel:] „Általában Ugocsa, Szatmár, részben Hajdu vármegyében“ (Nyr. XLVI, 244) | *tütü* 'víz, ivóvíz' Szamoshát (CsÜRY, Szhsz.) | *tütü* 'innivaló (a gyermeknek mondják)' Debrecen (BONYHAY—VOZÁRY) | *tütü* 'ua.' Székelység (SÁNDOR). — Újabb nagy kétnyelvű szótáraink: KELEMEN B., THIENEMANN, SAUVAGEOT nem közlik; nem vette fel szótárába BALASSA és BÁRCZI sem, bár más gyermeknyelvi szó, pl. *csecse* mindegyikben szerepel.

Származékok: *tütüke* 'víz, ital': „*Tütüke*: ital (víz . . .). Mint kicsinyítőszó használatos, mikor a kis gyermekeket itallal kínálják. Pl. *Igyal* [így] *no, lelkém, tütükét!*“ [így: *tütükeét*-ről javítva] Heves m. Lelesz (BORSODI) | *tütükél* 'iszik': „*Tütükélni*: inni (kicsinyítőszó) Pl. *Tütükélly no, lelkém, szépen*“ Heves m. Lelesz (BORSODI) | *tütül* 'iszik' Szeged vid. (Nyr. V, 37); Székelység (SÁNDOR).

4. A gyermeknyelvi *tütü*-nek mélyhangú változata is van: *tutú* 'víz' vagy 'vizet!' Nagyszalonta (Nyr. XLVI, 244).

5. Valószínűleg ide tartozik még a gyermeknyelvi N. *püpi* 'víz, ital' szó is: *püpi* 'víz' Szamoshát (CsÜRY. Népn. bűv. 1936. 30); *püpi* 'tütü, víz, ital' uo. (CsÜRY, Szhsz.) | *püpi* '[gyermeknyelvben] tej, víz, orvosság: innivaló' Székelység (SÁNDOR).

Származéka: *püpi* '[gyermeknyelvben] iszik' Székelység (SÁNDOR).

6. A gyermeknyelvi *tütü* ~ *tütü* ~ *püpi* ~ *tutú* 'víz stb.' szó eredetével tudunkra csak CzF. foglalkozott behatóbban. Szerinte „Úgy látszik az *it*-al első részének megkettőződéséből (*it-it*) származott, mint több más szó a gyermeknyelvben.“ Ebből a magyarázatból azonban aligha fogadhatunk el annál többet, mint hogy kettőzéssel keletkezett. Mindenesetre kétségtelen, hogy gyermeknyelvi szavaink között sok olyan van, amely szótagismétléssel alakult. Ilyenek pl. *baba*, *bebe*, *bibi*, *cici*, *cocó*, *csecse*, *csicsi*, *csócsó*, *csucusu*, *dada*, *dádá*, *didi*, *dudu*, *háhá*, *káká*, *mama*, *mumu*, *papa* ('apa' és 'étel'), *pápá*, *pepe*, *pipi* ('csirke'; 'pisi' és talán a 'piros' jelentésű is), *popó*, *sziszi*, *tutu*, *zsizsi* stb.; a becézőnevek közül: *Böbő*, *Caca*, *Cocó*, *Didi*, *Dodó*, *Dudu*, *Fefe*, *Fifi*, *Gigi*, *Lala*, *Lili*, *Lulu*, *Mimi*, *Pipi*, *Totó*, *Zsazsa*, *Zsuzsu* stb. A példák nagy számának láttára azt lehetné valaki, az efféle szótagismétlések esetében annyira elemi megnyilatkozásokat kell látnunk, hogy ez minden további szófejtő kísérletnél megnyugtatóbb magyarázat. Hiszen maga a szótagismétlés elemi jelenség, az ismételt szótaghoz fűződő

jelentésnek a hangalakkal való kapcsolata pedig esetleges, a véletlenül alapul.

Hogy ez nem így van, arról könnyen meggyőződhetünk, ha a szótagismétteléssel keletkezett szokat egyenként vesszük szemügyre. A 'kávé' jelentésű *káká* keletkezésének egy esetben magam is szem- és fültanúja voltam: egy tizenkilenc hónapos kislít környezete rá akart venni, mondja: „kávé“, a gyermek meg is próbálta, de helyette *káká*-t mondott, s azóta is így mondja ő is, környezete is. (Ez a kislít *v*, *f* hangot még nem használ ugyan beszédében, de mivel *é*-t egyébként használ, itt nem egyszerű hanghelyettesítés, hanem szótagismétlés történt.) Olyan jelenség ez tehát. mint a becéző-nevek körében *Böbő* (Böksi), *Dodó* (Domonkos), *Fefe* (Ferde), *Lala* (Lajos), *Lili* (*Livia*, *Lizi*) stb. Ilyen eredetű szótagismétlés lehet a 'pisi' jelentésű *pipi*, esetleg a 'piros' jelentésű *pipi* (így: HORGER: NÉNy. I, 195), *dada* 'dajka' (így HORGER: MNy. XXXIII, 326, másként: EtSz.), továbbá magyarázható így a *mama*, *papa* ('apa'), *popó* is (vö. latin *mater*, *pater*, *poder*; így: HORGER: MNy. i. h.)

De hogy nem magyarázhatunk így minden szótagismétteléssel alakult gyermeknyelvi szót, arról is könnyen meggyőződhetünk. Ha megfigyeljük a csirkének *pipi* nevét, *pipi* hívogató szavát és „csipogó“ hangját, arra kell gondolnunk, hogy nyilván a csipogó hang utánzása az elsődleges, ebből az utánzásból lett a hívogató, s abból a név (vö. erre a jelenségre: GOMBÓCZ: MNy. VII, 355—7; MEYER-LÜBKE: Germ. Rom. Monschr. I, 636—9 és Nyr. XLIV, 356—7). A gyermeknyelvi szók közt tehát nemcsak olyanok vannak, amelyek a felnőttek szavai első szótagjának ismétlésével keletkeztek, hanem olyanok is, amelyek végső fokon hangutánzó eredetűek. Ilyennek véljük a *cici* ~ *csicsi* ~ *sziszi* (~ *csács*) 'mamma; papilla' szót, de ilyennek tartjuk a *tütü* ~ *püpi* ~ *tutú* 'víz stb.' szót is. Ezt az állításunkat a csecsemők megfigyelése közben szerzett tapasztalatra alapítjuk, s a szónak régibb alakváltozataival támogatjuk.

7. Amikor kisgyermekkel első ízben próbálnak pohárból vagy kanálból vizet, tejet itatni, gyakran megesik, hogy a kisgyermek nem tudja zavar nélkül lenyelni a szájába kerülő vizet, s köpköd, prüszkölés-szerű hangot hallat. Ezt a hangot utánozza felnőttekből álló környezete: *prüprü*, *ptüptü*, *prüprü*, *trütrü*, *tütü*, *püpi*, s az így kapott jelet alkalmazza a víz megjelölésére. A hangutánzó eredet magyarázza tehát a *tütü* ~ *püpi* változatok *t* ~ *p*-váltakozását is.

Hogy hangutánzó eredetű szóban szőkezdő *t* ~ *p*-váltakozás régibb *tr* ~ *pr* ~ *ptr* (esetleg [ψ] bilabialis tremulans) előzményre vezethető vissza, arra idézhetjük a *tüsszent* tövének és a *tücsök* szónak változatait: *ptrüszköl* (MTsz. II, 219), *trüszköl* (II, 809) > *prüszköl*, *prücköl* (II, 219) ~ *trüszköl*

(II, 809) > *püszköl* (NySz.), *püszikül* Somogy m. Gamás (sgy.) ~ *tüszköl*, vö. *tüszkölödik* (MTsz. II, 834) | **ptrüsszent** (MTsz. II, 219), *tprüsszent* (MTsz. II, 809), *ptürszent* (NySz.) > *prüsszent* (NySz.) ~ *trüsszent* > *püsszent* (NySz.) (vö. *püsszenes* [tréf.] 'bocskor' MTsz. II, 238) ~ *tüsszent* kny. | **ptrüsszög** (NySz., MTsz. II, 219), *tprüsszög* (NySz.), *tprüsszög* (MTsz. II, 809) > *ptüsszög* (NySz.), *ptüsszeg* (MTsz. II, 219) ~ *prüsszög* (NySz.), *prücög* (NySz.), *prüsszög* (NySz., MTsz. II, 219) ~ *trüsszög* kny. > *püsszög* (MTsz. II, 219) ~ *tüsszög* kny. || **ptrücsök** (NySz., MTsz. II, 219), *ptröcsök* (NySz.), *ptrücök?* (NySz.), *tprücsök* (MTsz. II, 809) > *ptücsök* (NySz.) ~ *prücsök* (MTsz. II, 219), *prücök?* (NySz.) ~ *trücsök* (NySz., MTsz. II, 809) > *pücsök* (NySz., MTsz. II, 219), *pücsök* (NySz.), *picök* (MTsz. II, 219) ~ *tücsök* kny. | *prücsköl* ~ *trücsköl* > *tücsköl* 'szól (a tücsök)' (MTsz. II, 219, 809, 826) | *pücskész*, *pücskőrész* 'tücsöket fog stb.' (MTsz. II, 237–8) ~ *tücskérez* 'hiába-valósággal tölti az időt stb.' (MTsz. II, 826) Vö. még: **Ptriügy** > *Prügy* személynévi eredetű helynév Szabolcs m.-ben (MNY. XXXI, 11) || **prües!** ~ **trües!** ökor-, tehénterelő, juh-üző indulatszó (Nyr. X, 279; KASSAI V, 147, Nyr. VI, 284).¹

8. De ha ez a magyarázat helyes, akkor joggal várhatunk **ptrüptrü*, **ptüptü*, **trütrü*, **prüprü* változatot is. Szakasztott ilyen változatot még nem tudunk ugyan kimutatni,² de ezekhez nagyon közel állókat találtunk. BARÓTI SZABÓ DÁVIDNAK a Magyarság Virágihoz csatolt s a Kisded Szótárt kiegészítő Tóldalékában olvashatjuk: „Edi: anyai, v. dajkai fző a 'kisdedhez ... Illyen fzők ezek-is: ne, papa v, [így] pepe (kenyér);

¹ A szókezdő *ptr-* ~ *tpr-* ~ *pt-* ~ *tp-* jelölés, ha nem is minden esetben, de részben fonetikai háttérre mutathat. Úgy látszik, hangutánzó szókban előfordul kettős orális zárképzés, azaz egyidejű bilabialis és lingualis zár is, amelynek megnyitása egyszerre is (*pr-*, írva: *ptr-* vagy *tpr-*), egymásután is (*ptr-*) történhetik. E szók kiejtésekora néha valószínűleg a váltakozó (tremulans) is kettős képzésű: bilabialis és lingualis egyidejűleg. — Az effélék kiejtéséről másként nyilatkozott GELEJI KATONA, Gram. 1645. II. r. XLIII. (CorpGram. 328, NyF. XXX, 32: id. HORGER, Ált. Fon. 56, GOMBOCZ: ÖM. II, 5). E szerint szókezdő bilabialis (zöngétlen?) váltakozóval [ɸ] vagy [ɸ] hanggal ejtették e szokat legalább is a XVII. században. Fonetikailag képzett népnyelv gyűjtők talán ebben a kérdésben is érdekes megfigyelést végezhetnek. — Feltűnő, hogy ennek a nyelvi szempontból aránylag jelentéktelen *ptr-*, illetőleg *ptrü-* hangkapcsolatnak a rovásírásban külön jele volt. E jel feloldásában ugyancsak *ptr-* ~ *tpr-* váltakozást találunk: a Nikolsburgi Rovásábécé *tp[us]*, Telegdi Rudimentájának giesseni és hamburgi másolata *tpu*, a Károni—Telegdi-féle ábécé *Pthru*, az 1671. évi fogarasi másolat pedig *Tptrü* betűkapcsolattal oldja fel a megfelelő rovásjelet (vö.: SEBESTYÉN Gy., MRHE. 103, 126 és XVII. melléklet; NÉMETH Gy., A magyar rovásírás 3, 4, 22, 23 és I. melléklet; JAKUBOVICH: MNY. XXXI, 5, 10, I. és IV. melléklet).

² A Magyar Nyelvtudományi Társaságban megtartott előadásom után JUHÁSZ JENŐ közölte velem, hogy a *ptrüptrü* 'víz!'; (adj) 'vizet!' változatot ismeri, SZEMKŐ ALADÁR pedig arról értesített, hogy az abaújmegyei Nagyszaláncon *ptrüptrü* 'ital' jelentésben használatos a dajkanyelvben.

ne, *prütü* (víz, v. ital) ...“ 1803. (Tóld. 3). KASSAI Szókönyvéből pedig *pr-* és *tr-* kezdetű változatokat idézhetünk: „*Prütü, Trütü, Tütü*: (mint Prütsök, és Tütsök). Bua. PP., idest potus infantium“ (IV, 156).¹ A *prütü* változatnak származéka: *prütül*: [tréf.] 'iszik'. „*Egy keveset prütüjünk, csak meg ne részöggjünk*“ Udvarhely m. (Vadr.¹ 88, MTsz.). Ha megállapításunk helyes, ebbe a szócsaládba tartozik még: **prüszki**: [tréf.] 'részeg' Háromszék m. (Nyr. IV. 431, MTsz.) is, amely a *prüszköl* ige *prüszk-* részéből való képzésnek látszik. Ez még határozottabban utal a gyermek prüszkölő, köpködő viselkedésére, de korábbi gyermeknyelvi használatát egyelőre nem tudjuk igazolni.

9. Hogy a köpködést a szóbanforgó *tütü* ~ *püpu*-höz hasonló hangzású indulatszóval is utánozzák, azt eddigi népnyelvi közléseinkben is több feljegyzés bizonyítja. Pl. „*Tüh-tüh*, igézet ne fogja!“ (varázsigék) Kapnyikbánya vid. (NyK. II, 371) | „*Pthi, pthi!*“ (pökdös a markába) a ki utánam leskodik téjbe vajba szökjék ki a szeme! ...“ Gyermek-mondóka hunyósdinál. Székelyföld (Vadr.¹ 383, NGy. XII, 56) | „Falat kele nyelvemre, là kele, ma kele, *pthi, pthi!* ragagygyon a királybiróné ... gire“ h. n. Székelyföld (Vadr.¹ 383, NGy. XII, 56) | (köpdösve mondja:) *ptüj, ptüj* te hunczfut“ Háromszék m. (Nyr. IX, 36) | „Az új holdnak krajezárt mutatnak, ráköpnek és azt mondják: »*Pi, pi!* apád-anyád ide jöjjön«“ Hol? (Nyr. XI, 333). — Irodalmi adatban is: „— *Pi, pi!* Meg nem igézem! ...“ 1935. Nyirő: Az én népem 56.

10. Ha az eddigiekben helyes nyomon jártunk, néhány érdekes tanulságot vonhatunk le címül írt szavunk vizsgálatából: keletkezése pillanatában szövevényes egységben van jelen a gyermek és felnőttekből álló környezete (a „babanyelv“ és a „dajkanyelv“; vö. MNY, XXXIII, 326), az egyén és a közösség, a beszédbeli helyzet és a nyelv mint az egyes szavakat meghatározó tényező. Ebből az egységből fakad az ős-képződmény: a hangutánzó indulatszó. Ennek hangalakja, jelentése használatának köre még ingadozik. Gyermeknyelvi alkalmazásában is sokat megőriz még a keletkezés korabeli kapcsolatokból (változatokban gazdagabb; indulatszói ~ névszói ~ igei [felszólító] szerepe egyaránt megvan). A felnőttek nyelvbe átkerülve alakja és jelentése egyaránt határozottabbá válik: a változatoknak egy része háttérbe szorul, a szó szűkebb névszói jelentésében állapodik meg: *tütü* 'szeszestál'. A tréfás, játszi hangulat még jóideig megmarad a szó használatában, de a hangutánzó jelleg háttérbe szorul, s a származékok: *tütüke, tütükél, betütükél; tütül, betütül; tütüs; tütüz, betütüz, tütüzés* már szinte semmit sem árulnak el a hangutánzó ere-

¹ PP.-ből csak a latin gyermeknyelvi *bua* szót vette, nem a *tütü*-t vagy alakváltozatait.

detből. Hacsak az alapszóban jelentkező szótagismétlést nem érzi egyesek nyelvérzéke annak.

11. Az itt tárgyalt gyermeknyelvi *tütü* (◌ *püpü* ◌ *ptrütü* ◌ *prütü* ◌ *trütü* ◌ *tutü*) 'víz stb.' → [felnőttek nyelvében: tréfás használatú] 'szesziesital' szón kívül van még néhány *tütü* szavunk, amelyek szintén hangutánzó eredetűek: 1. *tütü* a) a síp hangját utánzó szó; b) 'síp'¹ | 2. *tütü* [gyermeknyelvben] 'autó' ← *tütü*, *tütü*: az autó-tülök hangját utánzó szó (az autó a felnőttek nyelvében is tülköl!) | 3. *tütü* 'rendőr' [diáknyelv] Debrecen (DOBOS, A diáknyelv 1898. 77. Nyilván azért, mert szükség esetén síppal ad jelt a többi rendőrnek. De lehetséges az is, hogy az 'ostoba' jelentésű *tütü* szónak átvitt értelmű használata.) | 4. *tütü* 'stupidus': „*Tütü Ember...*: Homo stupidus“ KASSAI V, 285 (utal rá H. NÉMETH GYULA: MNyTK. 60: 12, 40; forrás nélkül közli e szót SIMONYI: Nyr. XLIV, 357, 2. jegyz.).² KELEMEN JÓZSEF.

Az u és o hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján.

Bevezetés.

A dolgozatomban vizsgált három nyelvemlék közül a Besztercei és a Schlägli Szójegyzék a XIV. század végéről a XV. század elejéről származik. Bár a Soproni Szójegyzék kiadója, VITÉZ HÁZI JENŐ nem volt módszeresen képzett „nyelvész“, mégis nyelvészeti szempontból teljesen elfogadható bizonyítékokat hoz fel arra nézve, hogy a Soproni Szójegyzék régebb az első kettőnél (vö. A Soproni Magyar-latin Szójegyzék: MNyTK. 21. sz. 10—1). — Felfedezésük történetének, valamint külse-

¹ KENYERES ELEMÉR, A gyermek első szavai. 1926. 8 írja: Leánya 1 éves 2 hónapos 10 napos korában „Üres cérnaországba fujt s: titi, tütü, titü [hangzású szavakat mondott]. Aztán nyujtotta, hogy fujjak bele.“ — A fonomimikai eljárással való tanításban az ü hangot a síphang-utánzó *tütü* névvel tanították: „Kétágu sip 'ü — 'ü — 'ü., ity szól számba tütütü.“

² SIMONYINAK idézett szerkesztői jegyzete szerint „*tütü*, *tyutyu*, *totomi*, *totyó*, *tatangó*, *tankó* stb.“ hangutánzó szavak (az ostobaság kifejezésére). A *tütü*, *tyutyu*, *totomi* szókat így magyarázza H. NÉMETH GYULA (i. h.) is, de SIMONYIT nem említi: a *totyó*-t nem ismeri; a *tatangó*-t névátvitellel magyarázza, de közelebbit nem mond róla (63; lehet, hogy a *tátogó*-val való kapcsolatára gondol): a *tankó*-t CzF.-ből idézve (de vö. „*Tankóember*: Homo stupidus“ KASSAI V, 46) személynévi eredetűnek mondja (51). Az ostobáknak dadogó beszédjük, artikulálatlan megnyilatkozásai utánzásával való megnevezése nyelvünkben is gyakori (vö. H. NÉMETH GYULA i. m. 12; a 36—40. l. között szónak csak egy része tartozik ide); más nyelvekben is megvan (vö. pl. HORNING: ZschrftRPhil. XXV, 738; MEYER-LÜBKE i. h.; Nyr. XLIV, 356—7).

jüknek és anyagelrendezésüknek részletes ismertetése a JAKUBOVICH—PAIS-féle ÓMOLv.-ben (252—9) megtalálható. A szójegyzékek művelődés- és nyelvtörténeti jelentőségével többen foglalkoztak. Megfigyeléseik ismertetésébe vagy ismételésébe e helyen nem bocsátkozom, csak ott érintem ezeket hivatkozásaimban, ahol saját munkám alapján kiegészítést fűzhetek megjegyzéseikhez. Ebből a szempontból különösen a Besztercei és a Schlägli Szójegyzékre vonatkozólag lesznek mondani-valóim.

A három szójegyzéket dolgozatomban mindenütt B., Sch., S. rövidítéssel jelölöm.

A szójegyzékek érdekességei közé tartozik eredetüknek, keletkezésüknek eddig még világosan ki nem kutatott története. MELICH JÁNOS (A magyar szótárirodalom I, 14—25) szerint: A Besztercei és a Schlägli Szójegyzék egy jóval régiebb, közös magyar-latin eredetire visszavezethető másolat. A közös latin-magyar minta pedig egy osztrák-bajor földön készült latin német szójegyzék alapján keletkezett. A közös eredeti és a mi szójegyzékeink között azonban több rég elveszett másolatnak kellett lennie, amit különösen a B.-nek rendkívül rossz helyesírása bizonyít.

A szójegyzékekkel való tüzetesebb foglalkozás során olyan jelek bukkantak elő, amelyek alapján nem lehet az említett két nyelvemléket egyöntetű másolatnak tekinteni. Valószínű nyomok vezetnek ugyanis arra, hogy némely részük diktálás után készült a nélkül, hogy a másoló a kéziratot közvetlenül látta volna. A két szójegyzéket a legnagyobb valószínűség szerint részletekben írták, majd diktálás után, majd pedig a másoló előtt levő kézirat alapján. (A harmadik vizsgált nyelvemlékről, a Soproni Szójegyzék-töredékről csonka volta miatt hasonló megállapítást nem tehetek.)

Lássuk előbb a diktálás mellett szóló bizonyítékokat!

Csakis diktálás közben csúszhattak be a következő, tárgyesetes formáknak tekinthető adatok:

B. 577: „filiturum: *nemezt*“ | B. 774: „epie'da: *ham ez kezt*“ a. m. *hámeszközt* | B. 1147: „velpis: *darazt*“ a. m. *darázst*. A magyar értelmezések valószínű kiegészítése: *hámeszközt jelent* — mondta a diktáló —, a másoló pedig szóragozottságból tárgyesetben írta be a szókat (vö. HALUSZKA: MNy. XXXVIII, 47).

A diktálás mellett szól az *is* szócska *es* változatának többszörös előfordulása: B. 218: „fouea: *vapa*“ | B. 220: „kabis: *es vapa*“. Sch. 1410: „bidellus: *bo(r)iu*“ | Sch. 1413: „vitulus: *es bo(r)iu*“. S. 103: „iurat(us): *es pulgar*“. Ezekben az esetekben 'auch; etiam, quoque' jelentésű szavunkkal van dolgunk (erre nézve vö. TAMÁS L.: MNy. XXXV, 117).

A Besztercei és a Schlägli Szójegyzéknek azonban vannak olyan részletei, amelyek minden valószínűség szerint má-

solatnak tekinthetők. Legjobban bizonyítják ezt szórványosan ottfelejtett, a szójegyzékek helyesírásánál jóval régiesebb helyesírású adatok. A B.-ben 'ékszer' és 'növény' értelmű *gyűrű*, valamint *gyeplő* szavunk helyesírása támogatja ezt a feltevést. Bizonyára szóvégi *ő*-t kereshetünk a *gyűrű* következő jelölésében: B. 65: *gyrouualthew* a. m. *gyűrűváltó*; ennél a hibás írású adatnál esetleg arra lehetne gondolni, hogy az összetétel második tagjának szóvégi *-ew* jelölése eredetileg az előtaghoz tartozott volna s tévedésből felcserélődött. Ellenben: B. 633: „Annulus: *gyrow*“ | B. 910: „matrix: *gyroufa* | B. 982: „lorum: *keplow*“ a. m. *gyeplő*. Valószínű tehát, hogy a B. 65. előtagjában is régies jelöléssel, s nem felcserélődéssel van dolgunk. A felsorolt adatok szóvégi *ő*-jének ilyen jelölése azért feltűnő, minthogy egyébként a hosszú *ő* jele a B.-ben *eu*, illetőleg *ev*. Világos, hogy egy jóval régebbi kézirat jelölésmódja került a másoló szórakozottságából (vagy talán tájékozatlanságából) szójegyzékünkbe. Mivel az *ő*-nek *o*, *ov*, *ow*-vel való jelölése meglehetősen korai, így 1268: *Gyrowbukur* (Oklsz. *gyűrű-bokor* al.), s a XIII. század végétől már nem is igen fordul elő, ezért a közvetítő másolatok közül valamelyik hatvan-nyolcvan évvel lehet korábbi a B.-nél.

A Sch.-ben több, szintén ilyen régies jelölésmódot találunk: Sch. 250: *wolegen* a. m. *vőlegény* | Sch. 1483: *vezo* a. m. *vessző* | Sch. 1782: „trudela: *zeregel*“, de 1786: *feregel* a. m. *seregély* | Sch. 1699: *poukh* a. m. *pók* | Sch. 2091: *pofto kulo* a. m. *posztókölyű*.

A helyesírási bizonyítékokon kívül némely hangalak megjelentésszerűen felbukkanó zártsága ugyancsak azt mutatja, hogy a közvetítő másolatok régebbi hangállapota keveredik bele a szójegyzékekbe. Ez a megállapítás főképp a Sch.-re vonatkozik, melyben a B.-nél fejlettebb hangállapota ellenére is bukkannak fel a várhatónál zártabb hangalakok: Sch. 256: „proca: *nuzolo*“ a. m. *nyoszolyó* | Sch. 742: *fulo viz* | Sch. 1077: *aytofork* stb. stb. (nb. N. *sork*). — Természetesen a közvetítő kéziratok korának kikövetkeztetése több bonyolult körülmény kereszteződése miatt csak a legnagyobb óvatossággal történhetik meg.

A szójegyzékek másolóinak a személye is homályos. A Sch. másolójának neve ismeretlen; a B.-ről tudjuk, hogy Tótországi (Szlavóniai) György munkája. Hogy tanító vagy tanuló volt-e, nincs tisztázva. A B. számos adata alapján a szójegyzékek szláv kapcsolatai, sőt a B. másolójának nevééről ítélve délszláv vonatkozásai derülnek ki. Azonban vannak jelek, melyek határozottan északi szláv, mégpedig cseh kapcsolatokra is utalnak. A B. néhány szláv adata cseh vonatkozású. B. 604: „neglicium: *pochno*“ a középkori cseh *poučnik* 'pókhálószerű fátyol' szóval vethető össze (TAGÁNYI: Századok XXVII, 322). B. 789: „íveftigator: *vefnek*“; FINÁLY ezt *vezéreb*-nek olvassa, de TAGÁNYI

(i. h. 324) szerint a régi cseh *vežnik*-ből származik, sőt a 92, 100: *šalap* adat is — bár német eredetű — a cseh *šlap* közvetítésével került a szójegyzékbe (i. h. 310). — A B. cseh kapcsolatait GÁLDI LÁSZLÓnak is feltűntek, és — amint szíves szóbeli közléséből értesültem — ő hajlandó Szlavóniai György délszláv eredetét neve ellenére is kétségbevonni. Azonban valószínűbb lehet az, hogy nem annyira a másoló származását, mint inkább tanultságát, művelődési kapcsolatait kell északi szláv vonatkozásúaknak tekintenünk. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása a jövő feladata.

Szándékomban van a három szójegyzék teljes magánhangzóállományának a feldolgozása, jelen értekezésemben azonban csak két hátulsó magánhangzóval: az *u* és *o* hanggal foglalkozom. A harmadik velaris magánhangzónak, az *a* hangnak a tárgyalását, valamint a szójegyzékek elülső (palatalis) magánhangzórendszerének a feldolgozását ebben a dolgozatban mellőzöm. Ennek egyik oka az, hogy a teljes feldolgozás rendkívül megnövelné az értekezés terjedelmét, másrészt pedig a feldolgozásnak itt nem érintett, és mellőzött részletei számos olyan — ma még vitatott — problémát vetnek fel, amely külön-külön is mélyreható tanulmányozást követel, s az ilyen kérdéseknek egyetlen értekezésben való összeűritése pillanatnyilag célszerűtlen volna. Egyelőre tehát csak a két labialis hátulsó hanggal: az *u*-val és *o*-val összefüggő kérdések megvilágítására kerül sor. Egyébként azt hiszem, PAIS DEZSŐVEL együtt azon a véleményen lehetünk, hogy az *u*-ra és *o*-ra vonatkozó anyagnak a jelen dolgozatban alkalmazott módszerű tárgyalása sok tekintetben lényeges tanulságokkal szolgál az *a* hang körül vitatott kérdések tisztázásához.

Az említett két hangra vonatkozólag a három nyelvemléket külön-külön vizsgáltam, azután összehasonlítottam az egymásnak megfelelő tételeket. A hangalakok mérlegelésénél különös óvatossággal kellett figyelni a B. megbízhatatlan olvasatú adataira, melyek a FINÁLY-féle kiadás értékét nagy mértékben csökkentik. A hasonmással való állandó ellenőrzés és SÁGI ISTVÁN cikkének (A B. kiadása: NyK. XXXVII, 111—6) felhasználása révén sikerült az olvasatokat kijavítanom. FINÁLY hibás olvasatait a helyes adat után + jelzéssel zárójelben közlöm, ugyanígy a Sch.-nek bár kevesebb, de mégis bőven előforduló hibás közlését is. (A kijavított adatokat l. KALMÁR ELEK: NyK. XXIV, 245—9 és GÁLDI: MNy. XXXVII, 272—5.) — Nem jelzem külön zárójeles idézetben azt a számos *s* jelöléssel előforduló adatot, amelyet a fénykép alapján /-el kellene közzélni (pl. *pa/tor*, *korfo* stb.), amit azonban egyik szójegyzék sem tüntet fel a hasonmáshoz alkalmazkodó formában. Ezenkívül a Sch. kiadása teljesen mellőzi a fényképen rövidítéssel szereplő adatoknak ennek megfelelő feltüntetését. Ilyen esetekben a fényképen rövidített részt a szó bel-

sejében alkalmazott kerek zárójelben közlöm, pl. *bo(r)iv*. Mivel ez a két jelölési hiba valósággal hemzseget a szójegyzékek kiadásában, ezért nem közlöm minden alkalommal a helyes adat mellett a hibásat, hanem csak itt hívom fel erre a körülményre a figyelmet. (A két szójegyzék számos hibás közlése a jövőben mindkettőnek egy új, módszeresen átgondolt kiadását teszi kívánatossá.)

Anyagom feldolgozásában főszempontom volt annak a megállapítása, hogy a szójegyzékekbeli hangalakok okleveles, kódexbeli és népnyelvi adatokhoz hasonlítva milyen fejlődési fokot, illetőleg változatot mutatnak. Ehhez az OklSz., NySz., MTsz. adatait, valamint a Pais Dezső egyetemi előadásában közölteket használtam fel. — A szavak etimológiájára vonatkozó tudnivalókat a következő munkákból merítettem: BÁRCZI, SzófSz.; EtSz.; MUSz.; NyH.⁷; MELICH, Szláv jövevényszavaink I.; GOMBOCZ, Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter; BÁRCZI, Francia jövevényszavaink; FLUDOROVITS, Latin jövevényszavaink; ezenkívül a MNy., NyK. és Nyr. etimológiával foglalkozó cikkeire is támaszkodtam. Bár így az egyes adatok etimológiáit több idevágó forrásból merítettem, s mindegyiknek külön is utánanéztem, egyszerűség kedvéért a BÁRCZI-féle SzófSz.-ban és az EtSz.-ban is megtalálható származtatásokat csak B.*¹, illetőleg EtSz. jelzéssel közlöm. Az EtSz.-ban és a SzófSz.-ban nem található adatok etimológiájánál természetesen a közvetlen forrásra utalok. Ahol azonban a B.* közölte adat inkább csak az idegen nyelvi megfelelőket tünteti fel, ott B.* mellett a közvetlen eredetét megjelölő közleményre is hivatkozom.

Az emlékek anyagát nyelvtörténeti szempontokból törekedtem értékesíteni. Ennélfogva egyes hangfejlődési mozzanatok (pl. $u \sim u$, $u > o$, $u > o > a$, $o > u$, $o > a$ stb.) tárgyaló szakaszokat vettem fel. A rendszerezést több tekintetben a Pais Dezső 1940—1941. tanévi egyetemi előadásában (utalásaimban P. D.-vel jelölve) adott alapon végeztem. Ennek megfelelően a tárgyalt emlékekben jelentkező hangoknak szótag szerinti helyzete és az őket tartalmazó szótagok nyílt vagy zárt volta szolgál rendszerezési elvül. A P. D.-féle rendszerezési módhoz igazodva feldolgozásomban megkülönböztetem az állandóan nyílt, illetőleg az állandóan zárt szótagot az olyan szótagtól, amely az illető szó alakrendszerében váltakozva nyílt és zárt. E szerint a szakaszokat következőképpen tagolom: Az emlékekbeli hangváltozatokra vonatkozó adatok csoportosításában első sorban a szótaghelyzetet, második sorban a szótag nyílt vagy zárt voltát tüntetem fel (pl. első nyílt, második zárt szótag stb.), ezen belül pedig az adatoknak nyelvek szerint való összeállítása következik. Ahol ettől a rendszere-

¹ Megkülönböztetésül a Besztercei Szójegyzéket jelölő B.-től.

zési szemponttól eltértek, ott ismertetem a változtatás okát. Azokat az adatokat, amelyek akár etimológia, akár jelentés szempontjából, akár bármilyen más tekintetben kérdésesek, az illető adat elé tett kérdőjellel közlöm, az adat után pedig közelebbről megjelölöm az illető tétel kérdéses voltának a jellegét (pl. etimológiája, jelentése stb. homályos). A magyar tételek latin megfelelőit csak ott közlöm, ahol a magyar jelentés közelebbi megvilágításához hozzásegítenek.

Helyesírás.

Az *u* hang jelölése.

Rövid *u*.

Jelei: Szó elején többnyire *v*: B. 460: *vgar* | Sch. 4: *vra-fag* | Sch. 95: *vg zel* | Sch. 216: *vnoca* | S. 2: *labadrja* a. m. *láb adúja*; az utóbbi esetben kétes az időmérték. — Szó belsejében kevés kivétellel *u*. Első nyílt szótagban: B. 296: *chuka* ~ Sch. 794: *chuka* ~ S. 135: *chuka* a. m. *csuka* | S. 186: *rutha* stb. stb. Második zárt (-nyílt) szótagban: B. 369, 370: *kakuc* *fiu* ~ Sch. 873: *kakuk* *fiw* ~ S. 206: *cacuc* *fiw* | Sch. 1147: *vankus* stb. — A B. és a Sch. egész ritkán szó belsejében is mutat *v*, illetőleg *w* jelölést. Első nyílt szótagban: Sch. 1719: *zvuvg* a. m. *szúnyog*. Első zárt szótagban: Sch. 460: *kvzmo* a. m. *koszmó*. Második zárt (-nyílt) szótagban: B. 1225: *hafick* *vifelew* (+ *hasug* *visileo*) a. m. *hazug* *viselő* stb. — Szóvégen a jelölés következetesen *u*: B. 486: *zapu* | B. 754: *zalu* | Sch. 832: *kapu* | S. 98: *falu* | S. 113: *fafu* a. m. *szász*. Kivétel: B. 329: *kapw* | Sch. 507: *faluw*. Ebben a néhány adatban az *u*, illetőleg *w* hosszú -ú-t is jelölhet.

Hosszú *ú*.

Mivel a szójegyzékek az időtartam hosszúságát sem ékeztetel, sem kettőztetéssel nem jelölik, a hang hosszúságára inkább csak az etimológia vagy más emlékekkel való összevetés alapján következtethetünk.

Jelei: Szó elején: *v*: B. 365: *vty* *fiw* ~ S. 202: *vti* *fiw* | Sch. 3, 263 stb. *vr* stb. stb. — *w*: B. 327: *wt* *yar* stb. stb. — Szó belsejében: *u*: B. 467: *buz* | Sch. 1101: *kuchar* a. m. *ku(l)csár* | Sch. 1343: *nuto* a. m. *nyújtó* | Sch. 1439: *turo* | S. 30: *zuz* a. m. *zúza* stb., de Sch. 1388: *twr* a. m. *túr*. — Szó végén leginkább *w*: B. 17, 26, 29 stb. *fiw* | B. 63: *yfiw* *heus* | Sch. 285: *huziu* *haiw*. — A Sch.-ben többször, a B.-ben ritkábban *u* jelölés is található szó végén: B. 489: *aku* a. m. *akó* | Sch. 285: *huziu* *haiw* | Sch. 1164: *kuzuru* | Sch. 1431: *gapiu* stb. — Egy esetben szó végén *iw*: Sch. 1763: *fiw* a. m. *fú* 'madárfajta'.

A Hortularium *u* és *ú* hangjainak a jelölése megegyezik a Sch.-beli jelölésmóddal.

Az *o* hang jelölése.

Rövid *o*.

Jele mindhárom szójegyzékben, minden helyzetben *o*.

Hosszú *ó*.

Jelölésében csak a B. mutat változatosságot. — — A szóvégi *ó* jelei, esetleg megfelelői a B.-ben: *ow*: B. 741: *farlow* | B. 1022: *fayth tarthow* stb. — *ou*: B. 625: *keznye akasztalou* (+ *keznyē*) stb. — *o*: B. 528: *beko* | B. 814: *zahtho* a. m. *sajtó*. — — A régebbi *ow*, *ou* és az újabb *o* váltakozása nyilván a közvetítő kéziratok tarkaságából ered, a másoló a régies kéziratban talált jelöléseket újabb, esetleg saját korabeli jelölésmódokkal keverte. Ha nem szerepelne a régies jelölésnek az újabb *o*-val való váltakozása, esetleg arra gondolhatnánk, hogy az *ow*, *ou* írás kettőshangzót tükröztet. Valószínűbbnek tartom azonban fentebb említett *s* a bevezetésben is érintett feltevésemet. Erre a kérdésre azonban még a hangtörténeti tárgyalás folyamán óhajtók részletesebben kitérni.

A hosszú *ó* jelölés-tarkasága sem a Sch.-ben, sem a S.-ban nem található meg. Jele minden helyzetben egyszerű *o*. — — Szó elején: Sch. 1291: *on* a. m. *ón*. — Szó belsejében: Sch. 5: *iozag* | Sch. 6: *iozagus* a. m. *jóságos* | S. 96: *pore mber* a. m. *pórem ber* stb. stb. — Szó végén: Sch. 1921: *ko(r)fo* | Sch. 1932: *hordo* | S. 124: *halas to* ~ Sch. 747: *allo tho* | S. 78: *biro*, S. 79: *biro lag* stb. stb. — — Kivételek: Sch. 1699: *poukh* a. m. *pók*. Nyilván a másolás alapjául szolgáló kézirat régies jelölése ez, amint már fentebb rámutattam. — Németes jelölés: Sch. 568: *hohmer*.

Feltűnő, hogy a legrégebbi hangállapotú S.-ban egyöntetű *o* jelölést találunk. A szójegyzék töredékes volta miatt óvatosságnak kell lennünk következtetéseinkben; az említett körülmény mégis felveti azt a kérdést, vajjon nem későbbi másolattal állunk-e szemben, noha HÁZI JENŐ inkább eredetinek tartja a töredéket (vö. i. m. 15–6).

(Folytatjuk.)

HALUSZKA MARGIT.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Krumpli. A krumpli a XVI. században került Európába. Fontosságát fokozatosan ismerték fel. A XVI. század végén Ausztriában, a XVII. században pedig nálunk is megjelenik. Maga a *krumpli* szó a német tájnyelvi *grundbirn* 'ua.' átvétele (DOLw. 152). Egyébként a német *erdapfel* és a *grundbirne* ugyan-

abba a jelentéstani kategóriába tartozik. Az egyik almaszerű, tehát kerek, a másik körteszerű, tehát hosszúkás földi gyümölcsöt: *Birn(e)* 'körte' jelent. A német szó a szláv nyelvekbe is átment. Mind a magyarban, mind a szláv nyelvekben igen sok tájnyelvi alakja van. A kölesönzés kérdése esetenként külön vizsgálatot kíván.

A következő néhány osztrák-bajor tájnyelvi adat a bécsi Institut für Mundartenforschung főkatalógusából származik. A feljegyzett szavak kizárólag a 'krumpli' jelentésben használatosak. Az adatok a következők: *grumpiädŋ* 'eine „krumme“ Kartoffelart' Judenburg Steiermark | *grümppion* Piesting Niederösterreich | *grumpm. krumpm* Osterwitz Kaernten | *krumpean* Pernegg Steiermark | *gr̥m̥pm* Spital a. Semmering Steiermark | *krūmpm* Kaindorf Steiermark | *krūmpea* Pöllau bei Hartberg Steiermark | *krūmpian* Vorau Steiermark | *krund^{ab}bian* Bernstein | *grumpian* Mühlheim | *grumbirn* Krumbach Niederösterreich | *grümppian* Purgstall Steiermark.

A burgenlandi adatok még hiányzanak, de Bécsben élő burgenlandiaknál megfigyelhető a *krumpn*, illetőleg a kicsinyítőképzős *krumpeal* alak.

A fenti szavakban könnyen magyarázható az *nd + p > mp* hasonulás. Ugyanazt a hasonló hangalakú *grindbirne* szóban (egy barnahéjú körtefajtának a neve) is megfigyelhetjük, melynek két tájnyelvi alakja a *grimpion*, illetőleg *grimpi^an*. A záró magánhangzó leesése általános, a *g > k* átmenet pedig a felsorolt példák nagy részében megvan.

A *krumpli* magyar alakjai közül a régebbi *krumpér* a pöllani *krūmpea* pontos megfelelője. Ebből a *krumpér*-ből fejlődhetett a magyar tájnyelvi *kolompér* is elhasonulással **klumpér* alakon keresztül. A *krumpli* ugyancsak egy *krumpea* alakból, de annak bajor-osztrák -*l* kicsinyítőképzővel (amely a középfelnémet -*lein* reflexe) képzett formájából származhatik, mert a bajor-osztrák -*l* kicsinyítőképzős szavakat a magyar általában -*li* végződéssel vette át (vö. az idézett bécsi alakot).

A bécsi és bajor tudományos akadémiák nagy buzgalommal előkészített tájnyelvi térképe remélhetőleg a magyar etimológusoknak is sok jó szolgálatot fog tenni. CZEGLÉDY KÁROLY.

Czapás. SZABÓ T. ATTILA (MNy. XXXIX, 71—2) teljes joggal hárítja el ZOLNAI GYULA (MNy. XXXVIII, 379) észrevételeit a *capos* (MNy. XXXVIII, 55) adatra vonatkozólag. A kérdésben döntő fontossága van a következő adatnak, amelyet MOENICH KÁROLY Székes-Fehérvár városa levéltárából közölt: „*Czapa*, 1785: »Egy hasonló Compositio, vagy is Pinspek ora, melynek a' felső *Czapa* borítása zöld volt, de el szakadott, belől«... 443.” (MNy. XII, 130.)

Vámbéry. MELICH JÁNOS (Eötvös, Munkácsy, Vámbéry: MNy. XXXVIII, 302) foglalkozik GOTTSCHALD MAX „Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung“ című (München—Berlin², 1942.) művével. „A mű 18.

fejezete — írja — „a német vezetécknevek latinositásáról s más változtatásáról szól ... Így lett *Hundsdoerfer*-ből (így!) *Hunfalvy*, *Bamberger*-ből *Vambéry* (így!).“ „GOTTSCHALD szerint tehát“ — folytatja MELICH — „*Vámbéry* »deutsch-ungar«, s neve *Bamberger* volt (helyesen: *Wamberger* 'Weinberger') ...“

A *Vámbéry* néveredetével kapcsolatban érdekes magának VÁMBÉRY ÁRMINNAK a véleménye: „Dédapám,“ — olvassuk VÁMBÉRY „Küzdelmeim“ című (Bp., 1905.) önéletrajzában — „a mennyire hallomásból tudom, bajor földről, a jó Bamberg városából szakadt Magyarországra, mikor pedig II. József császár családnév felvételére kényszerítette zsidó hitű alattvalóit, nagyapám, ki már itt született, őseinek városára gondolt és Bamberger néven íratta be magát a zsidók nyilvántartó lajstromába. A *B* betű [!] idő múltán *W* betűvé [!] lágyult és atyám már Wambergernek mondotta magát, ámde nem igen élt a reá késztetett névvel, mert az orthodox zsidók régenté annak a keleti szokásnak hódoltak, hogy az apa neve volt a fiú predikátuma s e szerint a családnévnek voltaképpen csak a hivatalos használatban volt jelentősége.“ (I. m. 3–4.)

VÁMBÉRYNEK a szóbeli családi hagyományon alapuló magyarázata tehát a *Bamberger* > *Wamberger* > *Vámbéry* származtatás mellett látszik szólni. A *Vámbéry* nevet az ismert tudós 1858 táján „választotta“ (i. m. 154.), illetőleg idegen nevét „magyarrá változtatta“ (i. m. 339) „hivatalos jóváhagyás nélkül“.

HASAN EREN.

Csicskás. A mai világháború keleti arevonalan jártaktól hallottam a *csicskás* szót. Mivel nem értettem, figyelni kezdtém rá. Megállapítottam, hogy 'tishti szolga' a jelentése, és azt a fogalmat fejezi ki, amelyet a régi, közös hadsereg idején *privadiner* szóval jelöltünk. Eleinte azt hittem, hogy a *csicskás*-t a mostani háború termelte, de a nyomozásban tovább haladva rájöttem, hogy már az előző világháború előtt is használatos volt. Akkor is a közös hadsereg magyar részeiben használták a fegyvert nem viselő és csak házimunkát végző tiszt szolga megjelölésére. Számos szóbeli közlésből megtudtam, hogy *csicska* volt a neve annak a V alakú piros paszománynak, amelyet az ilyen katona zubbonya ujjának elején viselt, s amelynek *Offizierdienersborte* volt a német hivatalos neve. A *csicska*, *csicskás* szavakat a magyar nyelv szókincsét felölelő művekben sehol sem találtam. (A MTsz.-ban van ugyan *csicsa* 'malac' honti, *csicsa* 'ostoba ügyetlen, vén ember' pápai tájszó; az EtSz. pedig említi a *csicsa* 'csacsi' szót, és szól arról is, hogy lehet az *István* tréfas kiesinyítője, de mindezek nyilvánvalóan nem ide tartoznak.) Kétségtelen, hogy a *csicskás* az említett paszomány nevéből származik. De miért hívják így e paszományt? A szó hangalakja bizonyos mértékig szláv nyelvelemekre emlékeztet. Mint-hogy a monarchia hadseregében a cseh, tót, ruszin, horvát, szerb, bolgár, lengyel és egyéb nyelveknek jelentős szerep jutott, és-szerű volna e nyelvekben olyan szót keresni, amely valamilyen okon annak a paszománynak nevet adhatott. A szó maga most már magyar, katonáink szélteben éneklik, hogy „Elmennék a babám mellé *csicskás*nak.“

HARSÁNYI ZSOLT.

Vinnye. DEME LÁSZLÓ legutóbb — egyébként értékes cikkében — a veszprémmegyei *Vinnye* helység nevét a szerinte tót eredetű magyar *viňnye*, *vinnye* 'kovácsműhely' szóból származtatta (MNY. XXXIX, 135). Ez a magyarázat azonban tetszetős volta ellenére több okból nem lehet helyes.

Mindenekelőtt kérdéses, vajjon ez a szó, amely ma csak Csíkből és Háromszékből van kimutatva (MTsz.), ismeretes volt-e egyáltalában valaha is a Dunántúlon. A NySz. idéz ugyan egy adatot a dunántúli származású Veresmarty Mihály nyelvéből is, azonban itt feltehető, hogy Pázmány hatásával van dolgunk.¹

Azonban lehetetlen helyneveinket közvetlenül a tót *vyhňa* szóból is származtatni. A tót szó: *vyheň* (TVRDÝ, Slovenský frazeologický slovník; HVOZNIČ, Zovrubný slovník), *vyheň* és *vyhňa* (KÁLAL, Slovenský slovník) egy őszláv **vygn* szóból alakult, amely a 'tűz' jelentésű *ogn* szóval függ össze (TRAUTMANN, Baltisch-slavisches Wörterbuch 334). A szó különben megvan még a csehben: *výheň*, a XIV. században *vyhně* is (FLAJSCHANS, Klaret a jeho družina I. Praha, 1926. 69, 200, II, 507), a szerb-horvátban: *viĝanj* (VUK³) és a szlovénben: *vigenj* (PLÉTERŠNIK). A tót *vyhňa* tehát alakilag az őszlávban hím-nemű (és eredetileg *i*-tövé) **vygn*-vel szemben a nőnemű és *ja*-tövé főnevek kategóriájába való átesapást, hangtanilag pedig a tót *g > h* változást tükrözi. Az elsőre vonatkozólag ugyan nincs kronológiai támpontunk, mégis valószínű, hogy nem nyúlhat vissza a XI. századig. A csehben is csak a XIV. századból lehet kimutatni. Ami pedig a tót *g > h* változást illeti, arról tudjuk, hogy a XIII. század elején kezdődött.² Az első adat a tót *h*-ra az 1206. évből származó *Hrad* személynévet (MonStrig. I, 184) leszámítva 1208-ból való: *holobopatach* (HazOkm. VII, 5) < szláv *glubokъ* 'mély' (ŠMILAUER, Vodopis 331) és *Ryçoi*. *Ryçoi*, ma: *Hričov*. < tót *Hričov* < szláv **Grič-ev* < *gričъ* 'domb' (ŠMILAUER i. m. 66; KNEZSA: Szent István-Emlékkönyv II, 404).³ Még ha elfogadjuk is NOVÁK és TRÁVNÍČEK valószínű feltevését (Historická mluvnice československá. Praha, 1935. 122), hogy a *g > h* fejlődés egy γ fokozaton keresztül történt, a XI–XII. századi tót helyneveknek kizárólag magyar *g*-vel való átvétele világosan mutatja, hogy a tót hang ekkor még *g*, nem pedig γ volt, mert különben e neveknek a magyarba γ -vel kellett volna átjönniök,

¹ Nem világos, hogy a keleti székely tájszó hogyan viszonylik a régihez. Vajjon a szó a régi írónál (Szenczi Molnár Albert, Pázmány, Melotai Nyilas István, Comenius Orbis Pictusának magyar értelmezője) erdélyi eredetű-e, vagy pedig a székely szó a XVII. századi köznyelvből való. Az első esetben a magyar szó forrása aligha lehetne a tót, és inkább a ruténre lehetne gondolni, ahol a szó egykori meglétét szintén fel lehetne tételezni (l. alább). A másik esetben viszont egyelőre rejtélyes volna egy ilyen népi foglalkozással összefüggő szónál az irodalmi nyelvből a népnyelvbe való behatolásnak az oka és módja.

² Vö. L. NOVÁK, Zmena *g > h* v Slovenčino: Sborník Matice Slovenskej VIII, 12.

³ A Bazin mellett 1208-ban említett *Hylyunic* pataknev (HazOkm. VII, 5) nyilván nem egy tót *hlinnik* < szláv *glinnikъ* < *glina* 'agyag' szóból való, mint ahogy NOVÁK (i. m.) és ŠMILAUER (Vodopis 297) gondolja, hanem egy ó-tót *chlěvnikъ* mása (< *chlěvъ* 'ól'), tehát a tót *g > h* változás adatai között nem sorolható fel.

és később a többi magyar γ -vel együtt vokalizálódniok. Amennyiben ez a hangváltozás a tótban valóban a γ -n keresztül történt, a $g > \gamma$ fejlődés csak a magyar γ eltűnése után, azaz a XIII. század eleje körül mehetett végbe, amikor a magyar az idegen nyelvi γ -t már h -val volt kénytelen helyettesíteni.

A *Vinnye* helynév adatai: 1093: *uueihna* (PRT. I, 591) | 1093/1213: *Weihna* (ÁrpÚjOkm. I, 130) | 1093/1260: *Wenha* (ÁrpÚjOkm. XI, 471) | 1216/1225 (pápai oklevélnek királyi kancelláriai átirata): *Vene* (PRT. I, 640) | 1237—1240: *Vegne* (PRT. I, 776, 782) | 1258: *Vene* 3-szor (PRT. II, 300) | 1593: *Vénye?* mai helyesírással átírva (PRT. IV, 736). Vagyis a helynévben a h száz-tizenöt évvel korábban jelenik meg, mint az első hiteles adat a tót $g > h$ változásra. Ezért tehát a névnek a tót *vyhna* szóval való kapcsolatát semmiesetre sem tehetjük fel. Ez ellen különben a magyar név első szótagjának magánhangzója is tanúskodik: a magyar *ei* $> é$ nem felelhet meg az ó-tót $y >$ mai tót i hangnak (a mai y -nal való írás a tótban a csehből való, itt pedig irodalmi hagyomány).

A név eredetére vonatkozólag elfogadható magyarázatot nem ismerek. Abból azonban, hogy az első adaton kívül később a h -nak semmi nyoma nincs, nem tartom valószínűnek, hogy a h etimológikus, és inkább Bárczi véleményét osztom, hogy a h itt az n palatalizáltságát jelöli (MNY. XXXVIII, 19). E mellett szól az 1237—1240-i oklevél *Vegne* adata is, amely csak *Vénye*-nek olvasható; vö. uo.: *Digna* (PRT. I, 777), ma: *Dinnye* Komárom m. KNEZSA ISTVÁN.

Galamó. [Tzs. 1838., BUGÁT, Szóh., FARKAS 1861., BALL. TeljSz., JÁVORKA 355 (szerinte népi szó. l. *galamóvirág* a. is). — Ragozva: *galamót* CzF. — Első adat 1807-ből: MFüvK. 327: „*Galamó* — Isopyrum“ (de l. *galamóvirág* a. is)] 'Isopyrum L., galambvirág' JÁVORKA 355.

galamóvirág [PP. 1801 m. (itt *galamo virág*, úgy mint MKönyvh. 1783. I, 380, l. alább), MÁRT. 1807., BUGÁT, Szóh., KARLOVSKY (szerinte népi szó). — Első adat 1783-ból: MKönyvh. 1783. I, 380: „*Aquilegia vulgaris. Hung. Galamo-virág; Harangvirág; Czamoly-fü; Sas-fü; Keselő-fü; Geleszta-fü.*“] 'Aquilegia L., harangláb, cámoly' (l. e mai névre JÁVORKA 355).

Eredete nincsen kiderítve; szerintem sajtóhibás alakból keletkezett növénynév. Ezt a nézetemet a következőkre alapítom:

A) MÁRT. 1807. *galamóvirág* címszava MÁRT. 1811., 1816. és MÁRT.—HECK kiadásokban *galambvirág* címszóra van kijavítva; MÁRT. 1807.-ben nincsen *galambvirág*, MÁRT. 1811., 1816. és MÁRT.—HECK nincsen *galamóvirág* szó.

B) *Galambvirág* és *galamóvirág* rokon, itt-ott azonos virágok. Az Isopyrum L. növényt ma *galambvirág*-nak nevezik (l. JÁVORKA 355), az Aquilegia L. növényt meg — mai hivatalos neve 'harangláb, cámoly' JÁVORKA 355 — népi nyelven *galambvirág*-nak is hívják (l. KARLOVSKY, JÁVORKA 356).

A sajtóhibás *Galamo-virág; Galamb-virág* helyett BENKŐ JÓZSEF-nek a MKönyvh. 1783. évi I. kötetében megjelent „Nomenclatura bo-

tanica“ című növényjegyzékében fordul elő először. Itt I, 380 ez van: „*Aquilegia vulgaris*. Hung. *Galamo-virág*; Harang-virág; Czamoly-fü; Sas-fü; Keselő-fü; Geleszta-fü“ (l. fentebb). A „Nomenclatura botanica“-nak BENKŐTől rövidített jegyzékében ugyan-csak MKönyvh, 1783. II, 430 már a helyes alakot találjuk; vö. „*Aquilegia Vulgaris. Galanb-(Harang) Virág.*“ BENKŐ tehát a rövidített jegyzékben maga javította ki a *Galamo-virág*-ot a helyes *Galamb-Virág*-ra. S érdekes, hogy a MKönyvh. m. nemz. múzeumi könyvtárának példányában (jelzete Hung. l. 450) valaki ceruzával a *Galamo*: o-ját áthúzta s lapszélre *b* betűt írt.

Hogy a *galamóvirág* 1783-tól 1801-ig, mikor PP. 1801. m.-ban, és 1807-ig, mikor MÁRT. 1807.-ben és *galamó* alakban a MFüvK.-ben megjelenik, mely műveken keresztül terjedt, nem kutattam ki.

Maga a *galambvirág* név vagy a francia *ancolie-colombine* (vö. CSAPÓ 1775.: *Aquilegia hortensis simplex* = francia *Ancholie Colombine*; BENKŐ J.: MKönyvh. I, 380 „*Gall. Ancolie: Colombine* o: *Ancolie colombine*) félig fordítása (fr. *ancolie* < klat. *aquilegia* BLOCH—WARTB., Diet.), vagy mindkettő egymástól függetlenül egy klat. *Aquilegia columbina* növénynév fordítása.

Vö. *gamó*, *gamóvirág* címszó.

(Az EtSz.-ból átvéve.)

MELICH JÁNOS.

Puli. E szavunk körül kialakult vita (LOVÁNYI: MNy. XXXIX, 28; BÁRCZI i. h. 139; IMPLÓM i. h.) német jövevényszavaink kutatása szempontjából módszertani tanulssággal szolgál. LOVÁNYI és IMPLÓM magyarázatával (< *Pudel*) szemben BÁRCZI hangsúlyozza, hogy a „*dl* > *l*“ változás a magyarban igazolásra szorul“. Ez annyit jelent, hogy BÁRCZI a *puli* < *puđli* < *Pudel* származtatást nem tartja meggyőzőnek,

A vitában BÁRCZINAK van igaza. Német jövevényszavaink kutatásának egyik módszertani tévedése, hogy a magyarázatok általában az irodalmi nyelv írásképeiből indultak ki a bécsies beszélt köznyelv (Verkehrssprache) és a felnémet nyelvjárások helyett. A LOVÁNYITól közismertnek mondott német *-el* > magyar *-li* változás ugyanis nem igaz: a valóságban a fonetikailag is értelmesebb német *-l* > magyar *-li*, ugyanúgy német *-n* > magyar *-ni* változás megy végbe. Azaz — LOVÁNYI példáit véve elő — nem a *Zettel*, *Gimpel*, *Schwindel*, *Zirkel* szavakból kell kiindulnunk, hanem *tsētl*, *kimpl*, *švindl*, *tsirkł* > magyar *celll*, *gimpli*, *svindli*, *cirkli* fejlődés történt.

A német *Pudel* szónak a beszélt nyelvben két alakváltozata van: a köznyelvben *puđl*, a felnémet nyelvjárásokban a *d* kiesése és a *d-t* pótló ú. n. „*Stosston*“ megjelenése folytán előállott *pu'ł*. Az elsőből a fentiek alapján a magyarban *puđli*, a másodikból *puli* lesz. A származtatás körül semmi különösebb nehézség nincsen. Még megjegyezzük, hogy a *d*-nek ez a redukciója és helyette a „*Stosston*“ fellépése magyarországi német nyelvjárásainkban már a középkortól kezdve kimutatható, így pl. soproni német nyelvjárásban már a XV. századtól kezdve lehetséges. Vö. MOLLAY, Ödenburg (Bp., 1942. 43—4).

Melich János

Gyalapár. A szabolcsmegyei Ibrány község határában, a falutól mintegy ötödfél kilométerre észak felé találjuk a *Gyalapár* nevű tanyát. A 25.000-es katonai térképen neve *Jalapár*. A környék lakói azonban ma csak a címmül írt alakot használják.

A település nevét összevethetjük egy a XIII. század második felében Szabolcs megyében élt kun eredetű férfi nevével: 1310: *Ilopur* kétszer (ZichyOkm. I, 126) | 1321 körül: *Ilapor* (AnjouOkm. I, 602) | 1324: *Ilapur* (ZichyOkm. I, 266) | 1324/1425: *Ilapor* (i. h. VIII, 220, 223).

A név megfejtésénél gondolhatnánk a török *alp* 'hős' és *er* 'ember, férfi' összetételére. A török *alp*, *alip* 'der Held' (l. Gomboz, TörSzn. 44) szónak lehetett egy feltett **yalip* alakja. Vö. tob. *jipar* 'der Moschus' ~ csag. *ipar* | csag. *alanjirat* 'gros rat' ~ csag. *jalaŋjirat* | csag. *alči* 'plâtre' ~ csag. *yalči* | alt., tel., leb., kkirg., oszm. stb. *aʔač* 'fa' ~ tar. *jaʔač* ~ csag. *jijač* | Kāšr. *ašūq* 'Helm' ~ Kāšr. *jašūq*.¹ — Így válhatott azután: **Jaliper* > m. **Jalupur* > **Jalopor* > **Jalapar* > *Gyalapár* > *Gyalapár*.²

Török eredetű név feltevésének jogosultságát megerősíti a község *Ibrány* neve és a községtől északnyugatra levő *Csúr* tanya neve.

Mozgakert. Pátroha község határának keleti részén fekszik a fentírt nevű határrész. A faluban ma is élő család ősei már a középkor végén itt éltek (l. MNy. XXXVII, 214, jegyz.). A család neve valószínűleg az ismeretlen eredetű *moz-* alapszóból származó *mozog* igének -ó nomen agentis-képzővel ellátott *mozgó* formájából alakult, mint pl. *csusza* <: *csúszik*, *morzsa*: *morzsol*, *vizsla* < **vizsló*, *zúza* <: *zúz* (BÁRCZI, SzófSz. és SULÁN: MNy. XXXVII, 119).³

VITÉZ MIKESY SÁNDOR.

Sugatag. (Válasz egy kérdésre, egyetemi hangtörténeti előadásaimból.) A köznyelvi 'suttog' jelentésen kívül 'suhog' jelentéssel is előfordul a népnyelvben a *sűg* (MTsz., MÉSZÖLY: MNy. X, 161). Azonos szóval van dolgunk mind a két értelemben. Mégpedig ez a *sűg* származhatott a régiségben 'susurro' jelentéssel is előforduló *suhog* ige (NySz.) **suhug* előzményéből a magánhangzóközi *h*-nak gyakori kivetésével és az így egymás mellé kerülő két *u*-nak hosszú *ű* ba való összevonásával, ahogy a *zuhog* **zuhug* előzményéből lehetett a *zűg*. (Hasonlóan: MÉSZÖLY: MNy. X, 161; HORGER: MNy. XXV, 51; BEKE: NénY. IV, 72; BÁRCZI, SzófSz.) Megjegyezhetjük, hogy a *suhog* gyakorító mellett mint mozzanatos szerepelt és szerepel a R. *suhan* (NySz.), mint kezdő a R., N. *suhad* ~ *suvad* stb. 'csúszik, omlik' (NySz., MTsz.) és mint műveltető a N. *suhaszt* ~ *suvaszt* stb. 'kifejt, kitép stb.' (MTsz.) (vö. HORGER: MNy. XXV, 52).

A *suhog* jelentkezik a víz bizonyos hangjának a jelölőjeként: 1. '[a forrni kezdő, forrásban levő víz]' Cegléd (MTsz.); 2. 'zúgva foly vagy ömlik le (a folyóvíz)' Székelyföld (uo.). A *suhé* alakulat a m. 'suhogó eső' Székelyföld (uo.).

¹ A példákat HASAN EREN barátom szívességének köszönhetem.

² Illetőleg *ja-* > *jo-* > *i-* változással a középkori *Ilopur* stb. formák. — P. D.

³ Vö. 1602: *Mozog* György jobbágy (OkiSz.).

A *sűg*, valamint *sűgó* és *sugás* származékai vonatkoznak arra a hangra, amit a folyó víz ad némely helyeken, vonatkozik az ilyen helyeken levő mederalakulatokra. Így: *meg-sűg* '[a víz a kavicsos, ahol a folyó sekély, de sebes folyású]' Székelykeresztúr (MTsz.) | *sűgó* 'folyóparti szakadék, bevágás, öblöcske, amelyben a víz *sűg*' Csallóköz (uo.); *sűgó* ~ *sugó* ~ *suga* és *sugás* 'sekély, de sebes folyású hely a folyóban' Székelyföld (uo.) (vö. BEKE i. h.). Ebben a fogalomkörben értelmezhető az OklSz. szerint is a székelyföldi 1462: „vadum *Swgorew*“.

1300 k.: „iuxta eundem fluium Tyche... peruenit ad quendam locum qui *Sugatagtou* appellatur... de hinc procedendo per quendam locum *Sugatagwelg* uocatum, peruenit ad Tyciam“ (HazOkm. VII, 342 után OklSz.) †1484: „vallis *Svathakwelg*“ (OklSz.); mind a két adat az ugocsamegyei Buke ~ Bekény ~ ma: Bökényt érintő birtokosztállyal kapcsolatos, tehát Tiszaújlak vidékéről való. 1481: „Inter vallem *Sugathag* et fluium Thycie“ (OklSz.). SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye 303 szerint 1300 k.: *Sugatagtou* ∴ *Sugatagteu*, és az 1300 k., 1481., 1484. keltezésű adatok mind egyre vonatkoznak. 1360, 1459, 1461: *Swgathakfalwa*, *Sugathagh*; 1472: Utraque *Swgathak*; ma: A k n a és F a l u-*Sugatag* Máramarosszigettől kissé délkeletre (CsÁNKI I, 452), az Iza baloldali mellékvize, a Mára patak mellett.

Az 1300 k., 1481., 1484. adatoknál az OklSz. ? jeles „vö.“-vel a MTsz.-ra utal, bizonyára annak erre a csallóközi adatára: *sugatag* 'uszadékfa (Duna-hordta fatuskó, fatönk, amilyeneket a víz itt-ott a kanyarodásoknál lerak)'. Az ugocsamegyei adatokhoz SZABÓ ISTVÁN i. m. 303, 105. jegyz. ezt jegyzi meg: „*Sugatag* szintén patak, vízmeder neve“, s egyszersmind a MTsz.-ra és OklSz.-ra hivatkozva a csallóközi *sugatag*-ot, illetőleg annak az idézett jelentését említi.

A *sugatag*-éval azonos jelentéssel ugyancsak a Csallóközből közli szintén CSAPLÁR BENEDEK a *sűgó* ~ *sugó* igenevet (MTsz.). Tehát nem lehet kétséges, hogy ez a *sugatag* a *sűg* ige -*atag* képzős származéka.¹ Ez a *sűgó*, illetőleg *sugatag* szó tárgyi szempontból is egyeztethető a mederalakulatokra vonatkozó fent idézett kifejezésekkel: egyrészt a folyómedernek természeténél fogva *sűgó* hangot adó helyein rakódik le a fa: a **sugatag-fa*; másrészt meg ahol a fa stb. lerakódik, ott a víz *sűg*, *sugatag* támad. — Hogy aztán a fentidézett helynevek esetében a mederalakulat vagy pedig az esetleges ottani falerakódás volt-e közelebbi a keletkezés indítéka, nem dönthető el. PAIS DEZSŐ.

Influenza. Ma mindenesetre a leggyakoribb betegségek közé tartozik — ha napjainkban egyet tüsszent valaki, már *influenzás* —, s különösen az iskolai mulasztások okaként minden más baj elől elviszi a pálmát, és már szinte végérvényesen kiszorította a „főfájás, fogfájás“-féleségeket a szülői igazolványokból. — Tekintsük végig a szó élete sorát legalább nagy vonásokban:

¹ Az -*atag*, -*eteg* képzőre nézve vö.: TMNy. 525—8; SZINNYEI: NyK. XLVI, 161—7; PAIS: MNy. XXXIV, 271; HORGER: Melich-Emlékkönyv 162—7; PAIS: MNy. XXXIX, 195 kk.; uő., Rengeteg: Magyar Népryelv IV.

mikor tűnik fel, hogyan terjed, miként nyer polgárjogot, s válik utóbb uralkodóvá a betegségek között.

Tanulságosabbnak ígérkezik, ha visszafelé gombolyítjuk a fonalat: a mából indulunk ki, s úgy jutunk el a múltba egészen addig, míg szavunk homályba nem vész.

A Magyar Nyelvvédő Könyv (1. kiad. 1938. 92) az idegen szavak között tünteti fel, s magyar megfelelőjéül a náthaláz szót ajánlja. Az *influenza* tehát a magyar szóvá válás útján, alig valamivel a cél előtt látszólag visszafordult vagy legalább is megtorpant. De ha meggondoljuk, hogy a betegségek tudományos vagyis idegen neve manapság általában inkább terjed, nagyobb mértékben használatos lesz, de semmiképpen nincs veszendőben, aligha számíthatunk arra, hogy az *influenza*-t bármilyen jó magyar elnevezés is kiszoríthassa a használatból.

Magyar címszó az ECKHARDT SÁNDOR-féle Magyar-francia Szótárban (1935.): „*influenza*: grippe”. — Magyar szóként szerepel a SAUVAGEOT-szótárban is: „grippe: ... 2. nátha, *influenza*” | „*influenza*: *influenza*” (I. kötet. É. n., előszó 1932.) || „*influenza*: grippe, *influenza*” (II. kötet. 1937.). — KELEMEN BÉLA szótárának 3. kiadásában (1929.) is magyar szó: „*influenza*: die Influenza”; de a német-magyar részben: „Influenza, die: náthaláz”. A 2. kiadásban (1912—1914.) ugyanígy. Az 1. kiadás (é. n., előszó 1901.) magyar-német részében nincs meg, a német-magyar részben mint fent. — Magyar szóként — a rendelkezésemre álló adatok szerint — a SIMONYI ZSIGMOND szerkesztette Középiskolai Műszótárban (1906.) jelenik meg először: „*influenza* eg. influenza, febris catarrhalis epidemica, Influenza, Grippe (muszka nátha?)” s a német-magyar és latin-magyar szómutatóban: „Influenza *influenza*”.¹

Orvosi műszóként jóval régebből vannak rá adataink. DR. BARTS JÓZSEF, Orvos-gyógyszerészeti műszótár. 1884.: „*Influenza*, a befolyás, az orosz hurut, orosz nátha, járványos hurut” | „*Influentia* = influenza”. — BALOGH KÁLMÁN (szerk.), Orvosi műszótár. 1883.: „*Influenza*, ae., n., sziket, járványos nátha, hurutár” | „*Influentia*, ae., n., hurutár”. Az *influenza* tehát latin szóként áll. — BABOS KÁLMÁN, Közhasznú magyarázó szótár. 1865.: „*influenza*, ol. kórt, ragályos nátha, náthaláz, náthahurut”. — HACKELT ENDRE és SZIRTEY GYÖRGY (szerk.), A szükséges orvosi műszavak magyar-deáknémet (így!) zsebszótára. 1863.: „Hurutár: catarrhus russicus — *Influenza*” | „Sziket: l. hurut”. Szavunk itt német értelmezés a nyilván nyelvújítási magyar szók mellett. (A NYŰSZ.-ban egyébként nincsen meg egyik sem.) — E szótár első kötete, a deáknémet-magyar rész NÉKÁM SÁNDOR és POOR IMRE (ki az előzőnek kiadója volt) szerkesztésében 1861-ben jelent meg. Ebben: „*Influenza*: sziket, hurutár”. — Német orvosi műszóként van meg BALLAGI MÓR Német és Magyar Szótárában (1854.): „*Influenza*, die; (kórt.) szike, ragályos nátha, náthaláz, náthahurut, sziket (a. m. Grippe)”. — Latin orvosi műszó BUGÁT PÁL Természettudományi Szóhalmazában (1843.): „Sziket, fn. *influenza* (Grippe)”. BUGÁT-SCHNEDEL Magyar-deák

¹ A bekezdésben a szavunkra vonatkozó magyar nyelvi adatokat én szedtem össze.

és Deák-magyar Orvosi Szókönyve (1833.) sem *influenza*, sem hurutár, sem sziket címszót nem tartalmaz; a hurut megfelelői között sincs meg az *influenza*.¹

Az *influenza* mint — akár latin, akár német — orvosi műszó már korábban is meglehetősen ismert lehetett, mert az első szótári adatot megelőzően magyar prózai szövegben többször is előfordul. Az 1840. évi Debreceni Magyar Kalendáriumban (kiadta Tóth Lajos): „az úgy nevezett *Grippe* vagy *Influenza*”, és *Cholera*“ (E. ív 3).³ — Kölcseynek Bártfay Lászlóhoz 1833. áprilisában írott egyik levelében ezt olvassuk: „Mert tudnod kell, én az *influenzában*” szörnyen beteg valék, s csak most kezdek erősödni“ (MM. 1886—1887. X, 271). Országgyűlési Naplójában meg (1833. április 24—május 3.): „Azalatt, míg a naplós az *influenza*” kínaitól gyötretve pamlagán feküdt, s Wilhelm Meisterrel kezében a szegény Mignon felett keserű könnyeket sírt...“ (uo. VII. 211).

Ennél korábbi adatról — talán csak egyelőre — nem tudok.

*

Hogy az *influenza* szó végeredményben olasz eredetű, az kétségtelen. Annak sem volna semmi akadálya, hogy az olaszból közvetlenül került hozzánk, hiszen bizonyára „olvasott” átvétel, s így az olasz -c- helyén megmaradhatott volna az olvasott -z-. De a szó pontosan egyező alakban megvan a német nyelvben is. S így, mivel orvosi műszavaink között sok a német eredetű, ellenben olasz aligha akad, nyilvánvalóan német közvetítéssel vettük át az olasz műkifejezést, amely többek között a franciába is átkerült. Kölcsey németes műveltsége is megmagyarázza a szónak nála való előfordulását, illetőleg használatát. — Nemcsak a szó, hanem a betegség történetét illetőleg is érdekes felvilágosításokat ad SCHUTZ, HANS, Deutsches Fremdwörterbuch. Strassburg, 1913. E szerint az eredetileg 'befolyás' jelentésű olasz szó már 1500 táján 'valamely betegség kitörése, fertőzés' jelentésűvé vált, végül általában 'epidemiá'-t jelentett. Az újabb jelentésszűkülés: *influenza* a. m. 'Grippe' 1743-ban következett be, amikor az Olaszországban kitört influenza egész Európára szétterjedt. — A németben csak a második influenzajárvány idején, 1782-ben tűnik fel a szó; ekkor az Oroszországban kitört járvány egész Európát, s így Németországot is végigpusztította (I, 292).

A szó helyesírására vonatkozólag l. MNy. XXX. 192.

PAIS KÁROLY.

Racka. Durva- és kevertgyapjas, csavartszarvú juh fajta neve. Régebbi alakja *raszko*, *rackó*; erre első adat GENTENBRÜCK Bécsben 1799-ben megjelent „Gesammelter Unterricht von Schaafen und Schäferereyen” című munkája, amely *racseo* alakban igyekezett érzékeltetni. FITZINGER a bécsi Tudományos Akadémia üléseinek

¹ Itt a magyar forrásokban előforduló idegen nyelvi megfelelőket dőlten szedtettem.

² Én szedtettem dőlten.

³ Bárzsi Géza szíves közlése.

beszámolójában 1856—1860-ban a juhajtákról írt értekezésében: *rasco*. A *racka* alak csak 1870-ben jelentkezik írásban CzF.-ban. E szó minden bizonnyal balkáni szláv származású, s eredete párhuzamos *rác* szavunkéval, amely MELICH szerint (MNY. V, 388) az ószerbiai *Rasz* várára vezetendő vissza. A *racka* szót nyilván készen kaptuk a Balkánról. A természetett növényfajták és házi állatfajták neve igen gyakran helynévi származású. A magyar gyümölcsök között ilyen a balkáni úton hozzánk jutott fajták közt pl. a *barack* (*persica*), *duranca* (*Durazzo*), *kadarka* (*Skadar*), *makaria* (*Macaria*), *bakar* (*Buccari*) stb. Ennek alapján a *racka* jelentés bizonyosan 'rácföldi juh'.

A régebbi kutatók a rackát Kréta-szigetről származtatják. Ezt itt figyelmen kívül hagyhatjuk. Újabban ROHDE Berlinben 1879-ben megjelent juhászati munkája nyomán egyes magyar kutatók — GYÖRFFY ISTVÁN, HANKÓ BÉLA — a honfoglalók juhának tartják. Ennek azonban világosan ellene mond a *racka* név. S kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarság ősi juha a legrégebb, legkezdetlegesebb juhajtá, a tözegjuh alakkörébe tartozott. A *racka* nemesebb fajta. Szintén nyugatázsiai eredetű, ahonnan Kis-Ázsián és a Balkánon át Magyarorszáig terjedt, s hozzánk a XIII. vagy XIV. századtól kezdve, de főként a török hódoltság alatt és után jutott, sok természetett növényfajttal és házi állatfajttal; az utóbbiak közt szerepel pl. a mangalica és több hegyi lófajta. Az alföldi magyar *racka* ugyan több lényegtelen tulajdonságban eltér az oláh, balkáni és kisázsiai rackáktól, főként egyenes, V alakban felálló szarvával és nagyobb termetével, de mindez csupán a helyi tenyésztés eredménye, eredet tekintetében jelentéktelen.

A XVII. és főként a XVIII. század óta a rövid- és finomgyapjas merinó szorította vissza a rackát, amely ettől kezdve lenézett, értéktelen állattá lett. Ekkor neve is 'bitvány, kores' mellékjelentést vett fel; így azután a MTsz.-ban a *rackó* egyik jelentése 'kevertvérű (gyermek)'. A *racka* egy másik jelentése 'elfajzott, kores (csődör)'; sőt CzF. — nem ismervén a racka-juh eredetét — határozottan megfordítja a származást, és a szó utóbbi 'elfajzott' értelméből akarta származtatni a juhajtá nevét. A racka is úgy járt tehát, mint a kuvasz, amely hajdan nemes házörző eb volt, majd elavult, lenézett kores kutává süllyedt.

RAPAICS RAYMUND.

Jó bonyó, jó bopó; bonyó, bopó. A kalotaszegi Bábonyban 1936-ban és 1937-ben végzett néprajzkutató munkám során gyakran hallottam a *jó bonyó* és *jó bopó*, még gyakrabban a *bonyó* és *bopó* köznevet. A két előbbi a 'dédanya', illetőleg 'dédapa', a két utóbbit a 'nagyanya', illetőleg 'nagyapa' értelemben használták a kiesiny, vegyes: magyar és rumén lakosságú falu magyarjai.

A *bonya* (≈ *bonyó*) szót a rumén *bună* 'avja'-ból magyarázza ALEXICS (Nyr. XVI, 514) és az ő nyomán SZINNYEI (Nyr. XXII, 114). E magyarázat azonban kétségtelenül téves irányban jár. Az EtSz. írói is HORGER ANTAL magyarázatát fogadták el (MNY. IX, 228—9; l. még ZOLNAI GYULA: MNY. XIX, 88—9). E szerint a *bonya* és a *bopa* rokonság-jelző tájszó a régiségből

is kimutatható *job anya* és *job apa* jelzős kapcsolatból szóhatár-tévesztés eredményeképpen alakult. SZINNYEI valóban idéz is Kalotaszegről egy *jóbonya* alakot (Nyr. XVI, 143, XXII, 423).

E fejtegetésekhez magam először is azt fűzöm hozzá, hogy a kalotaszegi Bábon nyelvében ma nem *bonya* és *bopa*, hanem *bonyó* és *bopó* alak él.¹ A birtokos ragos alakok azonban a következők: *bonyóm*, *bonyód* ~ *bonyád*, *bonnya* ~ *bonyója* ~ *bonyája*, *bonyónk* ~ *bonyánk*, *bonyótok* ~ *bonyátok*, *bonynyik* | *bopóm* ~ *bopám*, *bopód* ~ *bopád*, *bopja* ~ *bopája* ~ *bopója*, *bopónk* ~ *bopánk*, *bopótok* ~ *bopátok*, *bopjik*.

A párhuzamos *bopó* ~ *bopa*, illetőleg *bonyó* ~ *bonya* alakváltozatok² egymáshoz való viszonyát nem kell különösebben magyarázni. Ez alakváltozatok közül az elsők éppen olyan kicsinyítő, becéző alakok, mint amelyet az *anya* és *anyó* szópárban láthatunk.

Másik megjegyzésem a címben írott közszók történeti alakjára vonatkozik. Kalotaszeg történetére irányuló levéltári kutatásaim közben éppen kalotaszegi oklevelekben olyan adatokra akadtam, amelyek kétségtelenné teszik HORGER magyarázatának helyességét. Egy 1695-ben Bánffyhunyadi tartott vallatás irataiból pl. a következő részletet jegyeztem ki: „En nagyobb leven idővel Szallek az Kis Kati Mathe *jobbapam* helyere” — vallotta az egyik jobbágy (Erdélyi Múzeum Gróf Bánffy I. Nemz. lt. Bánffyhunyadi csomó). Egy másik bánffyhunyadi vallatás alkalmával Paulus Bethlendi 74 év körüli jobbágy 1770-ben így vallott: „Az én Édes Anyám Attyától hallotta s Az Anyám Nékem beszéllette, hogy Koldusi állapotra jutván a *jobb Apám* ... egyik háztól fogva a más hazig vezette” (i. h. Vegyes anyag Fasc. 32. No. 23). Az itt idézett két okleveles adat szószerint feljegyzett jobbágy-vallatásokból való, tehát mindkettő kétségtelennül népnyelvi adalék. Minthogy a XVII. és XVIII. századi oklevelek hangjelölése nagyon bizonytalan, az itt közölt szövegekből nem merek arra következtetni, hogy a két oklevélszöveg kérdéses szava csakis *jobbapá*-nak olvasható, hiszen a szövegek helyesírása az okleveles forrás leírójának helyesírását is tükröztetheti. Annál inkább nem merem ezt tenni, mert egy másik ugyancsak kalotaszegi oklevélben a következő részletet olvastam: 1698: „... azt az földet ... ennekem meg az *job anyam* szerzette volt...” (i. h. Kalotaszegi csomó). Ez az adat egyebek között még azért is érdekes, mert rumén jobbágyok vallatásából való; minden jel arra mutat, hogy e vallatás rumén nyelven folyt, és a vallató a saját köznyelvében is meglevő *job anya* ~ *jobb*

¹ Az egyik családban, az Eszes Laci Jankó házában, ahol a dédesülők még élnek, az unokák a nagyszülőket *apó* ~ *apu*, illetőleg *anyó* ~ *anyu* szóval illetik, a dédszülőket pedig *bopó*-nak, illetőleg *bonyó*-nak hívják. — Egy másik családban, özv. Eszes Kis Jánosénál az anyai nagyanyát *ides* (= *édes*) *bonyó*-nak vagy *a mi bonyónk*-nak mondják. Bár e két használat nem általános, mégis érdemes feljegyezni ezeket az adatokat, mert az alig 20–25 magyar családból álló falucskában e két család anyagi jelentőségéből eredő szerepénél fogva új jelentésváltozat teremtője lehet.

² Különbben ismerünk Kolozs megyéből közölt *bopa* és *bonya* népnyelvi alakot (Nyr. XXX, 385, XLIV, 175). Magam is jegyeztem fel a szolnok-dobokamegyei Domokoson 1932 nyarán *bopa* 'nagyapa' tájszót.

anya közszóval fordította le a megfelelő rumén szót. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a *job anya* ~ *jobb anya* szó még a XVII. század végén is élt az erdélyi köznyelvben. A másik két történeti adatból is erre lehet következtetni annál fogva, hogy az okleveles forrás szerkesztői a kérdéses közszók lejegyzésekor nem tartottak szükségesnek értelmezést fűzni hozzájuk.

Az okleveles és a jelenkori népnyelvi adatok tehát nem hagynak kétséghen a felől, hogy HORGER származtatása helyes. Az azonban lehetséges, hogy a fejlődés mégis csak ez volt: *job anya* > *jobb anya* > *jó bonya*, elvonással: *bonya* ~ *bonyó*, illetőleg *job apa* > *jobb apa* > *jó bopa*, elvonással: *bopa* ~ *bopó*.

Kalotaszeg népnyelvi térképének most folyó gyűjtő-munkálataiból úgy látszik, hogy a *bonya* ~ *bonyó* 'nagyanya', a *bopa* ~ *bopó* 'nagyapa' és a *jó bonyó* ~ *jó bonya* 'dédanya', a *jó bopó* ~ *jó bopa* 'dédapa' jelentésben Kalotaszegen szélthében használatos. Szólásokban van még ennél általánosabb 'ősapa'-féle jelentése is. Pl. Bábonnyban, ha nagyon régen élt ősrre utalnak, a *bopám bopját* (~ *bopáját*) vagy *bopóm bopját* (~ *bopóját*) emlegetik. „Még a *bopám* se beszélt így” — mondják a régiesen, különösen beszélő emberre. „Ez is a *jóbopám* világából van” a. m. 'Ez a dolog nagyon régi'. — A kalotaszegi jelentésváltozatok között érdekes a *bopa* ~ *bopó*, illetőleg *bonya* ~ *bonyó* szónak a nagyszülőkre utaló jelentés mellett kifejlődött 'öregember', illetőleg 'öregasszony' jelentése is. E jelentésváltozás a rokoni szálakkal át meg átszótt kalotaszegi falvakban egészen érthető. Ilyen jelentést jegyzett fel az elsődleges jelentés mellett Magyarbikalon is a népnyelvi térkép anyagának két gyűjtője, GÁLFFY MÓZES meg MÁRTON GYULA, és ilyent figyeltem meg magam már előbb Bábonnyban.¹

Ez adatok természetesen önmagukban is érdekesek, de a meginduló országos népnyelvi térkép munkálatainak adatai mutathatják majd meg igazán érdekesen azt, hogy ezek az alak- és jelentésváltozatok a magyar népnyelvi terület mely pontjain, illetőleg milyen jelentésben élnek.

T'uzoša, Kezešu. TAMÁS LAJOS a régi rumén *chiuzd* szóval foglalkozva meggyőzően behatározta, hogy e köznév a magyar *köz* szóval függ össze (Melich-Emlékkönyv 440—1). Az ő megállapításait továbbfűzve, GÁLDI LÁSZLÓ a bukovinai ruménben meglevő *tuzoši* 'pártaši; résztvevő' köznevet is idevonta, és magyarázatait igyekezett adni a magyar ő—ö > rumén u—o hangviszonynak (MNy. XXXIX, 141). Magyarázataiban valószínűnek tartja, hogy a tőle felsorolt adatokban az átvétel aránylag újkeletű.

Az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztálya borsavölgyi kutatómunkájának keretében 1941 nyarán végzett helynévgyűjtésem során a kolozs megyei Bádok helynevei között feljegyeztem egyebek mellett egy erdő nevéül a magyar *Közös* és e név rumén változataként a *Kezešu* (olv. *Kēžēsu*)

¹ Megjegyzem, hogy a *bopó* Bábonnyban megkülönböztető névként egy öreg rendű ember mellékeve; e nevet aztán a falu rumén lakossága is *Bopáu* alakban említi.

~ *T'uzoša* (olv. *Tyuzosá*) helynevet. E két helynév közül az utóbbiban is minden különösebb magyarázat nélkül a magyar *Közös*-nek ruménbe átkerült alakjára ismerhetünk; legfeljebb a szövégi a szerepe nem világos. Nehéz azonban az egyik nyelvből a másikba átkerült és ott „értelmetlenné” vált, külön életet élő helynevek esetében mindig pontos hangtani változásokat, hangmegfeleléseket keresni. Többek között az újabb magyar-rumén helynévkölcsönzéseknek nagyon sok adata is ellene mond ennek. — Ami a bádoki magyar *Közös* rumén alakpárjában érdekes, az az, hogy a *T'uzoša* alak mellett van *Kezešu* alakváltozata is. Ezt nem lehet másként megmagyarázni, mint úgy, ha feltesszük, hogy az előbbi az aránylag régebbi, rumén ajkon jobban átalakult (vö. a szóeleji jésüléssel!) változat, az utóbbi az újabbban is állandóan hallott magyar *Közös* hatására *ö — ö > e — e* hanghelyettesítéssel szinte napjainkban keletkezett alak.¹ A bádoki helynévanyagból ilyen hanghelyettesítésre még idézhetem a következő két példát: *Kötőút* ~ r. *Keŧeut* és *Törögdombja* ~ r. *Đimbu lui Terek*; egy esetben: *Kövespatak* ~ r. *Kiŧpatak* más, de szintén labialis > illabialis hanghelyettesítéssel találkozunk. — A tőzomszédos Kolozsborsáról a következő hanghelyettesítéssel példákat említhetem meg: *Őrhegy* ~ r. *Horhed*, *Köveshágó* ~ r. *Kiŧhagău*², *Kőkut* ~ r. *T'okutu*, *Kőkútárka* ~ r. *Părău T'okutului*, *Kőkut úttya* ~ r. *Drumu T'okutului*, *Kőkut-kúttya* ~ r. *Fînăna T'okutului*, *Kőkúthígya* ~ r. *Podu T'okutului* (ez utóbbi adatokra nézve l. Melich-Emlékkönyv 371). A *Kőkút* > *T'okutu* változásra az első adat Kolozsborsáról 1747-ből való; a magyar helynév először a XVII. század második feléből mutatható ki, (i. h.).

Mint hogy a bádoki és a kolozsborsai ruménség a XVII. század legvége előtt nem telepedhetett le az említett két faluban, és így ennél korábban nem vehette át a magyar helynévalakokat, a bádoki *T'uzoša* helynév átvétele sem tehető a XVIII. század eleje előtti időpontra. Így ez az adat is igazat ad Gálrának abban, hogy e kölcsönzésben keletkezett *ö — ö > u — o* hanghelyettesítés aránylag újabb keletű; ezt a fenti helynévadatokban legfeljebb a XVIII. század első felében keletkezett jelenségnek tarthatjuk.

SZABÓ T. ATTILA.

Bosszankodik, bosszant. Ezeket az igeeképzéseket Losonczi ZOLTÁN: NyK. XLVI, 436 úgy fogta föl, mintha a *bosszú* főnévből származtak volna, mert azt írja: „a *bosszú* szóhoz az -n, illetőleg -nt képző minden közbeeső hang nélkül járult”, s ezt a nézetét aztán a kódexekből idézett *bozwinkod*-, *bozzunt*, *bozzont*-, *bozont*- adatokkal akarja támogatni. Véleményem szerint a kódexkori *w*, *u*-val írt *bosszunkodik*, *bosszunt* ejtésű adatok

¹ Ilyen hanghelyettesítésre Kalotaszeg újabb rumén helynévanyagából nagyon sok példát idézhetnék. (L. tölem Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942. Mutató.)

² Megjegyzem, hogy mind a bádoki rumén *Kiŧpatak*, mind a borsai *Kiŧhagău* előtagja egy előbbi magyar **Kües*- helynévtag lehetett, hisz pl. Borsán a mai magyar *Kőkút* helynévnek első, a XVII. század második feléből való említésekor *Kü Kutt* alakja volt (Melich-Emlékkönyv i. h.).

még nem jogosítanak föl arra, hogy ezeket a ma *u* helyett *a*-val ejtett igéket közvetlenül a *bosszú* főnévből származtassuk. Ez a származásmód ugyanis alaktanilag teljesen valószínűtlen. A valószínűség az, hogy a *bosszú* főnév külön névszói, még pedig bizonyára igenévi származék az EtSz.-tól kikövetkeztetett és 'zavar, szomorít' jelentésű török **bos-* alapigéből, a *bosszant*, régen *bosszont* ige pedig egy szintén kikövetkeztethető, -*n* visszaható képzős török **bosan-* igére megy vissza. A régiségben az *u*-s ejtésű *bozwnkod-*, *bozzunt* alakú igék különben is csak kivételesek, s ezeket szerintem az általános régi *bosszonkodik*, *bosszont* alakok mellett a *bosszú* főnév kiejtésének hatásából kell egyszerűen magyaráznunk.

Csipke. Ezt a főnevünket HORGER, MSzT. 38 a *csíp* igéből úgy magyarázza, hogy egy gyakorító **csip-kéz* igét tesz föl (pl. *kicsipkézni* a ruha szélét), s ebből való elvonás volna a *csipke* főnév. Jelentéstanilag talán nem lehetne kifogás ez ellen a magyarázat ellen, annál nagyobb azonban az alaktani valószínűtlenség, mert gyakorító -*káz*, -*kéz* képzőt alig ismerünk. Van ugyan például *gurikáz* és *kocsikáz* igénk, de ezek nyilvánvalóan év szói eredetűek. A *gurikáz*, amely az én nyelvérzékemben, úgy átszik, csak újabb hangbeli átalakulás. CzF. és a MTsz. csak *gurigáz* igét ismernek és mellette a játékszert jelentő *guriga* főnevet. A *gurikáz* tehát nyilvánvalóan a névszói alapszavú *kariká-z* igének a hatása alatt változott -*káz* végűvé. A *kocsikáz* igében is csak -*z* a tulajdonképeni igeképző, és a szó a *kocsi* fogalomnak kicsinyítő képzete (*kocsi-ka*) alapján kapott -*káz* végzetet. Ezt a *kocsika* szót alkalmilag használjuk is. A 'Spitze(n)' jelentésű *csipke* szónak a *csíp* igéből való származását azonban az EtSz. aggályai ellenére sem tartom lehetetlennek, hiszen ilyen a *buj-ik* igéből való *buj-ka* is, amelynek más kicsinyítő képzővel *buj-kó* változata is van. Éppígy van a *csusz-ka* mellett is *csusz-kó* főnevünk. úgyhogy az előbbi nem kell okvetetlenül a *csúsz-kál* igéből való elvonásnak tekintenünk, amint hogy a *bujka* ruhanévet bizonyára senki sem származtatná hasonló elvonással a *buj-kál* igéből.

Egrél? A MTsz. a györmegyei *egre-bugrá* 'ugrándozik' igét egy föltett *egrél* ige ikerítő származékaként közli. Valószínűbbnek tartom, hogy ilyen *egrél* ige egyáltalán nem volt, és hogy a képzőjevesztett *egre-bugrá* (< *egre-bugrál*) nem egyéb, mint az eredetibb és teljesebb *ugra-bugrál* (l. MTsz.) tájszónak olyan párhuzamos hangrendűvé átalakulása, aminők a régebbi *monda-monda*, *zana-bona*, *zúr-zavar* stb. ikerszókából lett *mende-monda*, *zene-bona*, *zúr-zavar* stb. szavaink.

Égyház. Köztudomású dolog, hogy ennek a 'templom' jelentésű összetett szavunknak első fele egy magában kihalt, ősi és 'szent' jelentésű *igy* szó, amelyet okleveleink és némely kódexünk is megőriztek. Az EtSz. azonban nem tud arról, ami szóbeli értesülés alapján már régen ismeretes előttem, hogy ennek az *égy* szónak eredetibb *i*-vel és *gy* helyett *d*-vel való ejtése ma is

megvan *Nyíregyháza* népies nevében: *Nyiridháza*. Erre most-már irodalmi adatot is idézhetek: „a *nyiridházi* hetivásáron” (Móricz Zsigmond: A kárpáti vihar 30, egy nyírségi paraszt beszédében).

Hála. Kifejtettem volt azt a nézetemet, hogyan fogom föl ennek a főnevünknek hosszú véghangzós alakját, amely a „*hálá* Istennek”, „Istennek *hálá*”-féle mondásokban egészen egyedülálló jelenség, mert többi -a végű főneveink mind csupán a ragos és képzős alakokban mutatnak tövégi *á* hangot. Ez a hosszú hangzós, kivételes *hálá* alak szerintem nem alanyeset, hanem az -*á*, -*é* (később részben -*vá*, -*vé*-vé fejlődött) irányragot rejtí magában essivusi értelemmel, úgyhogy a '*hálá* legyen az Istennek' kifejezésben eredetileg bizonyára *hálá-á* ejtés szerepelt, amely természetszerűleg csakhamar *hálá-vá* vonódott össze (l. Nyr. XLIII, 424 kk.). A *hálá* alaknak a hálálkodó kifejezésen kívüli előfordulására cikkemben két adatot hoztam föl, úgymint a Lovász Imréből (Értekezés a' magyar nyelvújításról. 1835. 16) már SIMONYITÓL idézett helyet: „a' tisztelet és *hálá* adaját fizetgesse” és Gyulai Pál kiejtősmódját, amelyet egyetemi előadásai-ban többször lehetett hallani. Ezekhez most Berzsenyinek egy helyét idézhetném még, úgymint: „*Hálá!* mást mutat e' sereg, | Melly most, régi magyar módra, nyeregben ül” A' felkölt nemes-séghez (Helmecezi-kiad. 1813. 88). Ezt azonban egyszerűen a „*hálá* Istennek” mondás kihagyásos rövidülésének is tekinthetjük. A *háládatos*, *háládatlan* ma is élő összetett alakok ejtése is ilyen *hálá* előtagból magyarázandó, mert az egyszerű *hála-adatos*, *hála-adatlan*-ból (ha ugyan így egyáltalában mondták valaha) bizonyára csak *háládatos*, *háládatlan* alakok keletkeztek volna, amint a régiségben (XV—XVI. század) gyakran előforduló olyan hangzókivetésekből következtethetjük, aminők: *mostohanya* e h. *mostohaanya*, *orsolazzo* a. m. *Orsolya asszony*, *annazzo* a. m. *Anna asszony* (l. MNy. XXV, 366; egy imént közölt 1583-i adatban is: *Annazzo* i. h. XXXVIII, 53). A régiségben a *hálaadás*-nak is volt olyan ejtése, aminő a *háládatlan*-ban még megőrződött, úgymint: *háladás* Pázmánynál (l. NySz.), és ez még Kármánál is előfordul, akinek Urániájában ezenkívül *háládó* és *háládóan* alakok is találhatók (l. SZINYEI FERENC, Kármán József és az Uránia névtelenjei 17). Az ilyen alakokat nem lehet a két összekerülő *a*-nak (*hála-adás*, *hála-adó*) *á*-vá összevonásából magyarázni, mert ennek az említett régi *mostohanya*-féle rövidülésmód a leghatározottabban ellenemond.

Hám! Ez az indulatszó érdekes találkozással mind a francia, mind a magyar gyermeknyelvben megvan (l. MNy. XIX, 121). Amint már itt megjegyeztem, a CzF.-ban közölt ajakos *a*-hangú *ham* ejtés kétséges, illetőleg pontatlan. A szamosháti nyelvjárás is ajaktalan *á*-val ejti (l. SzhSz.), épúgy mint az én, szintén szatmármegyei, nagybányai nyelvjárásom, noha ezt a magánhangzót különben egyik vidék sem használja. Igen valószínű, hogy ez az *á* hangzós ejtés van meg másutt is, ott is, ahol az írók helyesírásában *a*-val írt alakokat találunk. Ezt a nyíltabb, ajaktalan hangot az indulatszó hangutánzó természete magya-

rázza meg, minthogy a szó harapással fenyegetést, tehát a harapás utánzását jelenti, a harapás pedig szájnyitással jár. A szónak erős, hangsúlyos lévén az ejtése, záró mássalhangzójának megnyúlásával is többször találkozunk: „Sáfrány István, mintha igazán kutya lett volna, a keze felé kapott s azt mondta, hogy: *hamm!*“ (BudHirl. 1924. V. 11. 3. l., Bartóky József elbeszélésében). „Nyisd ki a szádat!... *Hamm*, kapd be“ (Romain Roland „Az elvarázsolt lélek“ c. regényének fordításában I, 47). Bizonyosnak tarthatjuk, hogy az írónak, illetőleg a fordítónak a kiejtése csak *håmm* lehetett. Így ejtik, hosszú *m*-mel a szamosháti nyelvjárásban is (l. SzhSz.). Ady kiejtésében is *håmm*-nak hangzott a szó bizonyára, mert *å*-szerű ejtését érezve, nem *a*-val, hanem — a hosszúság szempontjából pontatlanul — *å*-val írta: „Volt egyszer, sokszor, volt talán ezerszer | ... Királyfi, ki szabad mellel indult | És, himm-*håmm*, elnyelték a mesék“ (Ady Endre Válogatott versei 167).

Bojnyik. A tót *zbojnyik*-nak e magyar átvételében HORGER a szókezdő *z* hang hiányát úgy magyarázza, hogy ez a névelővel való ejtésnek (*a zbojnyik*) téves elemzéséből (*az bojnyik*) származott volna (MSzT. 130, a *patika* cikkben). Nézetem szerint a *z* hiányát inkább tökéletlen utánzásból magyarázhatjuk, amely szempontra már rámutattam volt (MNY. XXXV, 122). Igen valószínű ugyanis szerintem, hogy a tót *zbojnyik* szónak kezdő mássalhangzótorlatából a magyar fül a hangzósabb *b* mellett a kevésbé hangzós *z* hangot alig érezte ki, és a szót kezdettől fogva *bojnyik* alakban utánozta.

Códli. Erről a 'prostibulum, lupa; Hure, Luder' jelentésű dunántúli tájszóról az EtSz. azt jegyzi meg, hogy eredete nincs tisztázva. Megemlítem SZARVAS GÁBOR nézetét, aki egy hozzám jutott jegyzete szerint a szót a német tájnyelvi *g'sodel* 'Gesindel, csöcselék' szóból származottnak vélte (l. SCHMELLER, BayWb.² II, 229). A jelentésbeli eltérés nem áthidalhatatlan. Ami pedig a hangalakot illeti, igaz ugyan, hogy a hasonló szókezdetű *g'sindel* (< *gesindel*)-ből a hétköznapi magyar beszédben *kszindli* lett, ez azonban műveltek és félműveltek kiejtismódja, akik az eredeti német szókezdő mássalhangzópárt (*gs*) még elég élénken érzékelik. A népies ejtés ezzel szemben a hasonló kezdetű *g'schäft* (*geschäft*) szót már kezdő *g*-je nélkül, *seft*, *seftel* alakban vette át, ami arra vall, hogy benne az *s* (*š*) hang előtti elemet nem érzékelték. Nem lehetetlen tehát, hogy a nép hallása előtt a *g'sodel* szóból is csak **szódél*, **szódl* hangsorok csendültek ki, ezekből pedig a magyar *códli* ejtismód szabályos fejlődésnek tekinthető (vö. német *sauber* > m. *cábér* ~ *cábár*; német *sack und pack* > m. *cakumpak*). Az *x* betűvel írt *ksz* mássalhangzópárból egyébként más nyelvek történetében is eltűnt az első elem, a *k*. Az olasz *spedire* és származékai: *speditivo*, *spedito*, *spedizione* stb. a latin *expedio*-ra mennek vissza. Az oláh *spun* 'mond, beszél' ige a latin *expono*-nak a folytatása (PUŞCARIU, EtWb. der rumän. Spr.). A finnben pedig a teljesebb *Aleksanteri* keresztnév mellett a két kezdő szótagját vesztett *Santeri* 'Sándor' változat is használatos.

Filozopter. Az EtSz. diáknyelvi szónak mondja és „talán”-nal a latin *philosophaster* 'ein elender philosoph' szóból származtatja. Akik a nyolcvanas években egyetemi hallgatók voltunk, emlékezünk rá, hogy a *filozopter* a Borsszem Jankónak csúfolódó szava volt, amelyet főképp az élelaphoz ősjogonc alakja, Bukovay Absentius mondogatott a szegény sorsú, kopott külsejű tandíjmentes bölcsészekről; *tandíjmentes filozopter* volt a rendes kifejezése róluk. A későbbi nemzedéknek már nem volt a szó gúnyos értelméről tudomása és egyszerre csak azt vehettem észre, hogy az idegen szót kedvelők társalgási nyelvében és ennek révén itt-ott a hírlapokban is kezdték a szót minden gúnyos célzás nélkül, komoly értelemben a *bölcsészethallgató* vagy röviden *bölcsész* szó helyett használni. A szót nyilván maga az élelap szójátékos szerkesztősége alkotta, mégpedig a *filozófus* névnek nem — mint az EtSz. képzei — a kevésbé ismert *philosophaster*, hanem bizonyára az általánosabban ismert *fliszer* szóval való összekeverése útján, amelyet maga az EtSz. egy levéllel előbb szintén tárgyal, és amely jelentésénél fogva ('ein mensch von beschränktem geist und gemeiner, handwerks-mässiger sinnesart' Heyse, 'nüchterner, beschränkter mensch' KelB.) a szótársításra egészen alkalmas volt. A szóösszekeverés mesterséges voltát mutatja a *filozopter* szó *p* hangja, mert a természetes keverődésben *filozofter* lett volna belőle.

Fufnyos. Az EtSz. rámutat e tájszavunk eredetére: < tót *fufna* 'orrán át beszélő' (a magyar szó is ugyanezt jelenti). Alakját azonban nem magyarázza meg. Pedig nem nehéz észrevenni, hogy a tót eredetű szó — jelentésbeli kapcsolatánál fogva, mert rendszerint az erősen náthás ember szokott az orrán át beszélni — a magyar *taknyos* szónak a végződését vette magába. Hasonlók például, hogy többet ne említsek: a népnyelvből feljegyzett *ordibál* az *ordít(oz)* és *kiabál* társításából, és a szegedi *ocsmonda* a. m. 'ocsmány, ronda' (I. Nép és Nyelv I, 192) éppen e magyarázatul adott két szónak az összekeveréséből (I. mindkettőt sok hasonló példával együtt: SIMONYI, Kombinálor szókalkotás 12).

ZOLNAI GYULA.

NYELVMŰVELÉS.

Hosszatt vagy hosszát?

Egy magyar szakos középiskolai tanár, aki — mint írja — hivatásánál fogva jószántából is, kénytelenségből is igyekszik komolyan törődni a helyesírás dolgával, azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy miért van a M. Tud. Akadémia helyesírási szabályzatának 8. kiadásában *hosszat* — az 5., 6., 7. kiadásokban és ezek lenyomataiban, továbbá a 8. kiadás 2. lenyomatában szereplő két *t*-vel írott *hosszatt* alakkal szemben.

NAGY J. BÉLA és SÁGI ISTVÁN nevében is, akikkel együtt a rövid életű *hosszat* formáért felelős vagyok, a következő felvilágosítást adhatom.

A *hosszatt* vagy *hosszat* legyen-e, — erre nézve a magyar nyelvtudomány egyik kitűnősége, a helyesírás ügyének hosszú időn át főirányítója, azt a nyilatkozatot tette, hogy a *hosszat* írás „laikus szöelemzés eredménye”. Sajnos, nem sikerült felderíteni, hogy a nyilatkozat milyen szöelemzésre céloz. Tehát a nélkül, hogy az ellenvélemény részleteire válaszolhatnánk, megpróbáljuk igazolni álláspontunkat, s e végből előadjuk, hogyan vélekedünk a *hosszat*: *hosszatt* eredetére és történetére vonatkozólag. — Megjegyezzük, hogy az alábbi fejtegetés több mozzanatában egyezik azokkal az észrevételekkel, amelyek alapján NAGY J. BÉLA 1938-ban (MNY. XXXIV, 180—1) a *hosszatt* írást javasolta.

A *hosszat* a *hosszú* szóval¹ összefüggő *-t* ragos locativus. Mégpedig a locativusi *-t* járulhatott közvetlenül a *hosszú*-ban kereshető alapszóhoz, illetőleg tőhöz is, de lehetséges az is, hogy a *-t* ragot lativusi formans előzte meg (vö. MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 293, MNY. VI, 213). Hogy a régiségben szerepelt-e vagy mennyire szerepelt névutóként, azt az 1772-ben felmerülő Vajda Sámuel-féle, KRESZNERICS idézte „*Útsza-hosszatt*”. Per longum plateae, per totam, qua patuit, plateam.“ adat, a NySz. egyetlen adata, nem nagyon világítja meg. Lehet, de adatokkal nem igazolható, hogy a nyelvérzék valamikor az *alatt*-féle névutókkal egy kalap alá fogta. De hogy ezektől régen különvált, azt mutatja, hogy birtokos személyragozott *hosszat(t)am*, *hosszat(t)ad* határozószókat sem a régi, sem a népnyelvből nem ismerünk. Ellenben jelentkezik a régiségben *hosszat(t)ában*, *hosszat(t)ába*, *hosszatára*, *hosszattával* (l. NySz.), a székelyföldi népnyelvben *hosszatjában*, *hosszatjába* (MTsz.), 1737: *ucza hosszataban* (Oklsz. Pótl) alakulatok. Hogy a *hosszatában* stb. *hosszatá*-eleme 3. személyű birtokos személyragos forma-e, vagy pedig a *-t* után következő *-á* eredetileg lativusrag, nem dönthető el.² Mindenestre olyan alakulat, amilyent nem tudunk idézni az *alatt*, *fölött*, *mellett*, *miatt*-féle névutókhoz. Ha valamihez hasonlítható, a *széltében* határozószó az, vagy bizonyos fokig a *szerte*, *közepette*.

A *hosszat* határozószót a múlt század első felében korlátolt számú kifejezés második tagjául egyik-másik nyelvjárás használhatta. Az irodalmi nyelvben — úgy látszik — a Tzs. révén kezd terjedni. Tzs. m.-n.: *hosszatt*: lāngs | n.-m.: lāngs: *hosszat*, *hosszanta*, *hosszában*, *mentében*; — dem Flusse hin: *parthosszat*, *vízhosszat* v. *hosszában*, *víz* *mentében*. A Magyar Nyelv Rendszere² 165 a névutók között nem tud róla. CzF.: *hosszatt* l. *hosszant*. A *hosszant*, *hosszanta* címszó alatt: *Utcza hosszatt* v. *hosszant*. *Naphosszant* alatt: „Mondják így is: *naphosszatt*, mint *alant*, *alatt*.” BUDENZ, MUSz. 116 *hosszatt* alakban

¹ Vö. NYH.⁷ 155, BÁRCZI, SzófSz. és az ott jelzett irodalmat.

² SIMONYI, MHat. II, 158—9 ezeket a *hossz*-, *hoszj*- igéből való igenévi származékoknak tartja, s úgy gondolja, hogy belőlük a mai *hosszatt*, amely „névutó” szerinte első tekintetre *hossz* főnév locativusának látszik, valószínűleg az *alatt*, *mellett*-féle névutók analógiájára keletkezett. — BEKE: Nyr. LX, 22 szerint a *hosszatában* stb. „eredetileg tárgyragos alakok voltak, csak ennek elhomályosodása után nyult meg a *t* és vett föl más ragokat (vö. *szélt* ~ *széltében*, *végtében*, *végtére* NySz., másképp Simonyi MHat. II. 158).“

közli. *Négy óra hosszat* és *nap hosszat*-ra példa Csűrty, SzhSz., egy *t*-vel írva a címszóban!

A *hosszat* az újabb irodalmi és köznyelvben csak ezekben a kifejezésekben járatos: *utcahosszat*, *naphosszat*, *egy óra hosszat*, *két óra hosszat* stb., *órák hosszat*. Mai nyelvérzékünkben ezek — a mi megfigyelésünk szerint — nem kapcsolódnak az *alatt*, *fölött* stb. névutós szerkezetekhez. Sőt: *két óra hosszat aludt* — ma ezzel azonosítjuk: *két órát aludt*, vagyis a tárgyasszerkezetként való felfogás felé hajlunk.¹ Egy ennyire szűk alkalmazású nyelvelemet egyébként talán túlzás is névutónak tekinteni.

Tehát ha a *-t* locativus-ragra való végződés miatt a *hosszat* elméletileg hasonló eredetű is, mint az *alatt*, *fölött* stb. névutók, a mai nyelvérzék, vagyis a leíró nyelvtan szempontjából nem látjuk indokoltnak, hogy a *-tt*-vel való írással alakilag azokhoz hozzáidomítsuk.

Vegyük mostmár számba, hogyan szokták írni szavunkat.

Úgy látjuk, KRESZNERICS szótára kezdte a két *t*-vel írást: „*Hosszatt*. Per longum.“ A Tzs., CzF. — mint láttuk — ingadozik a *tt*-s és *t*-s írás között. Íróink közül két *t*-t csak VÖRÖSMARTY írt, aki szótár- és nyelvtanszerző is volt.² Egy *t*-vel írta a szót Petőfi: „A faluban *utcahosszat* | Muzsikáltatom magamat“ (A faluban *utcahosszat*...). „A ház végén szundikál *naphosszat*“ (Kutyakaparó). Egy *t*-vel írta Arany János: „*Utcáhosszat* bóg a szegény marha“ (Hec, hec!). Egy *t*-vel írta Gyulai Pál: „Csak annyi forintom volna, a hány koei jár itt *naphosszat*“ (Egy régi udvarház utolsó gazdája I. 7. bekezdés). Ugyanúgy Szász Károly: „*naphosszat* | A völgyön át csak futva futtok“ (Üti tárca II. l.). Írják *nt*-vel is, csak *tt*-vel nem. A Sárga Rózsában ezt olvassuk: „A délibáb... azért van, hogy a szegény pásztor-ember meg ne unja magát a pusztán *naphosszat*“ (Jókai Mór Művei. Centenárium kiadás. XLVIII, 31). Arany pedig így írja az Ágnes Asszonyban: „Szegény Ágnes *naphosszanta* | Néz e kis világgal szembe“. — Nyelvtanaink SIMONYI után az *alatt*, *fölött*, *mellett* stb. névutók közé sorolják, s ezért két *t*-vel írják. Az írókortársak nem hajlandók tudomásul venni a szótár- és nyelvtanírók elemzését, s így — bár az *alatt*, *fölött* stb. névutókban következetesen két *t*-t írnak, a *hosszat* „névutó“ írásában a köznyelvi egy *t*-s kiejtéshez alkalmazkodnak. — A kétféle írást elismerte az 1901. évi akadémiai helyesírási szabályzat, amikor megengedte az egy *t*-vel való írást is. Ennek a szabályzatnak megfelelően megengedhetőnek tartotta az egy *t*-t SZINNYEI József is a Sammlung Göschenben megjelent magyar nyelvtanában (60).

Mai írókból aligha lehetne *hosszatt* írásformát idézni. Tehát az irodalmi gyakorlat a mellett szól, hogy ne ragaszkodjunk hozzá. — Az általános gyakorlat ellenében az sem lehetne ko-

¹ SIMONYI, MHat. II, 159 ezt írja: „*Hosszatt* helyett néha egy *t*-vel írják: *hosszat*, mintha tárgyeset volna (vö. *órahosszat olvas* = *sokat olvas*, és vö. alább *órahosszakat*).“

² De nb. Vörösmarty: Eger 1: 599.: „Kik *part* *hosszat* nyugovának...“ (id. SIMONYI, MHat. II, 159).

moly akadály a *hosszat* írásmód elfogadásának, ha valóban az derülne ki, hogy „az egy *t*-vel írás laikus szóelemzés eredménye”, mert hiszen a helyesírási szabályzat más esetekben is helyt ad a laikus szóelemzésnek. Így írunk: *utca, tálcá, szabadkozik*, bár a tudományos szóelemzés szerint ezek a szavak nem az *út*, a *tál*, a *szabad* származékai, s igazi eredetük szerint így kellene őket írni: *ucca, táca, szabadkozik*.

*

Ilyen megfontolások voltak és vannak a helyesírási szabályzat 8. kiadásában található *hosszat* módosítás mögött.

PAIS DEZSŐ.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Bánffy Bernát és Erdély Farkas 1546. évi osztozkodásához.

A MNy. XXXIX, 155—6 közölt iratban a következő helyeket említik: *aranj, gernyezeg[k], kertwjlj kapo, far patak*, mint ahol az osztozkodó Bánffy Bernátnak és Erdély Farkasnak javai vannak. A másodiknak említett hely a Marosvásárhelytől északra fekvő *Gernyeszeg*, a régi Torda vármegyében; a XV. században vár és egy birtokcsoport központja (vö. CSÁNKI V, 706, 669). Tordavármegyei helyek, a gernyeszegi erősség tartozékai: *kertwjlj kapo* ~ XIV—XVI. sz.: olv. *Körtvélykapu*, ma: *Kört(v)ekapu* Szászrégentől nyugatdélre (i. h. 717—8); *far patak* ~ XIII—XV. sz.: olv. *Sárpatak(a)*, ma: *Sárpatak* Marosvásárhelytől észak felé (i. h. 729—30). Az elsőnek idézett *aranj*, vagyis *Arany* helynevet nem tudjuk hova rögzíteni. *Arany* nevű hely van ugyan a XIV—XVI. században, illetőleg ma is Hunyad megyében Dévától keletre (i. h. 69); azonban nem valószínű, hogy ezzel a többitől annyira messze nyugatra eső helyvel volna azonosítható a szóbanforgó *Arany*.

Az egyik osztozkodó, „Banfj” vagy „Banpfj”, azaz Bánffy Bernát az erdélyi részekben, főképen Torda és Kolozs megyében hatalmas birtokú losonci Bánffy család (i. h. 791—7) tagja. Sőt valószínűleg azonos azzal a Bánffy Bernáttal, akit losonci Bánffy Mihály 1494-ben más Bánffyakkal együtt bepanaszolt, hogy vagy négy évvel előbb a tordamegyei Mentő vár uradalmahoz tartozó jószágait elfoglalták (i. h. 796). A krasznamegyei Nagyfaluról jelölt Bánffyak közül való az egyik választott bíró (i. h. 748, 794): „Banpfj Mýklos nagy falwj” (ECKHARDT SÁNDOR igazítása: *falwj* e. h. *faluj*).¹ A másik osztozkodó: „erdely farkal” a belsőszolnokiz Somkerekről előnevezett, de főképen Torda megyében birtokos Erdélyi családból (i. h. 766—70) való. Az elsőnek felsorolt választott bírák: „kendi ferenc es kendi antal” nyilván a Kisküküllő megyének Maros-Torda és Udvar

¹ Bizonyára ő az a Bánffy Miklós, akinek valamint Bánffy Lászlónak — bátyjainak — Bánffy Gáspár a kolozsmegyei Válaszúton, Boncidán és Nagy-Cégen levő részeit 1540. november 30-án zálogba veti (az erről szóló iratot közli SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXV, 55).

hely megye felőli keleti határán fekvő Kis-Kend után nevezett és előnevezett Kendi, korábban Baládfi családból (i. h. 938, 906—8) valók. ECKHARDT SÁNDOR figyelmeztetett, hogy a hasonmásból kitetszőleg az egyik választott bíró „*kechetj Janos*“, nem pedig mint MNy. XXXIX, 155 közölve van: „*kethely Janos*“. A Kecseti tordamegyei család (CSÁNKI V, 786—7), „Alárd myklos“ választott bíró családja az Alárd vagy Alárd-fi Torda, Kolozs és Küküllő megyében birtokos marosszéki „székely“ család (i. h. 745—6, 427—8, 901—3). „Bot ianos“, az utolsónak felsorolt választott bíró, alighanem az 1514-ben királyi emberként ismert széplaki Both János Küküllő megyében (i. h. 918).

Az irat első bekezdésében olvassuk: „agýwk emlekezetre ez lewel ferýben myndeneknek hogý ez ket fel kezet ilý *rannotot* Gyerta fentelê Bodog affony nap elêt walo vasar napon ezer forýnt ketel alat hogý wala mely fel...“ Az irat közlôje, PAIS LÁSZLÓ a nyomdai kézirat átadásakor jelezte, hogy az idézett részben dölten szedettet *rannotot* szót nem érti, és a hozzátartozó mondat alkatával sincs tisztában. Magam sem mentem velük semmire mindaddig, amíg a tördelt korrektúra átnézésekor észre nem vettem, hogy az irat végén ilyen keltezés van: „Ez lewel kêlt a z megý Irt helyen es napon ezer êthzaaz negýwen hat eftendeben.“ Ekkor hirtelen felszakadt a kód a *rannotot* körül: hol írták az egyezkedô levelet, — azt adja tudtul a *Rannót: Radnót* helynév -t határozóragos formájában. KNEZSA ISTVÁN: MNy. XXXIII, 168—9 kimutatta, hogy a *Radnót* korábbi *Rannót*-ból lett. Ebben az eredetibb nem elhasonulások formában mutatja a helynévét levelünk a XVI. század közepén. Ez a *Rannót: Radnót* bizonyára a küküllô-, most kisküküllômegyei, marosparti *Radnót*, ahol olykor az erdélyrészi közgyûléseket tartották (CSÁNKI V, 891). Megjegyezni való, hogy az 1300, 1346: *Renolth* adatok után 1347-tôl kezdve XIV—XVI. századi adatok ennek a helynek a nevét legtöbbször *dn*-nel ejtett formában jegyzik fel; ezzel szemben 1506-ban és iratunkban *Rannoth*, illetôleg *rannot* alakban jelentkezik az. — Volt és van *Ranoltfája* ~ *Radnótfája* nevû hely is Torda megyében Szászrégen szomszédságában keletdélre (i. h. 728). Teljesen valószínűen, hogy ennek a nevét megcsonkítva tették bele a Bánffy—Erdély-féle osztozkodó levélbe.

Kár, hogy az osztozkodó levél írója nem jelölte meg magát. Ha ezt megtette volna, valószínűleg közelebbi következtetést vonhatnánk arra nézve, hogy az irat mely vidék XVI. század közepi nyelvjárásának az emléke a maga erős í-zésével. Így valahol a régi Torda megye keleti felén és Küküllő megyében beszélt nyelvre gondolhatunk.

Ezzel összefüggésben talán rámutathatunk arra, hogy mennyire fontos volna ilyen természetű XVI—XVII. századi emlékeinknek személyhez és ezen át helyhez rögzítése s ezzel régi, sôt ôsi nyelvjárásaink még el nem tolódtott vagy össze nem kuszált körvonalainak a felismerése.

Figyelmet érdemel a *kertwýlj kapo* helynévben a *kapo* írású és nyilván *kapó* olvasású formája a *kapu* szónak. A szó — mint tudjuk — egy török *qapu* vagy *qapýg* eredetire megy vissza (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 90, ÖM. II, 86; PAIS: MNy. XXVII, 175). Ma-

gyar *kápu*-ból **kapuu* ~ *kopuu* vált (vö.: 1162: „*copuu* castrum“ MNy. XXIV, 258; 1350: „locum *Kapuu*“ Kolozsvár környékén AnjouOkm. V, 413). Ebből egyik irányban *kapú* > *kapu*, másik irányban pedig *kapou* ~ *kopou* (1288: „*ultra Copou*“? OklSz.) lett (részben vö. MELICH: MNy. XX, 111). A *kapou* ~ *kopou* változat folytatása a mi iratunkban felmerülő *kapó* alak.¹

PAIS DEZSŐ.

Böszörmény. Ennek a népnévnek végső forrása az arab *muslim* 'der sich ganz in Gottes willen ergibt: gläubiger, Muhammedaner, muselman' szó, amely a perzsában *muslimān*, *müsülman*-ná s ebből a törökben *musulman*, *müsülman*-ná, az oszmánliban pedig *müsürman*-ná változott. A magyarba szókezdő *m* > *b* változások török alakja került át, és eddig csak ilyen kezdetű *bezermen*, *buzermen*, *böszörmenyek* stb. adatokban volt kimutatható (l. EtSz.). Előfordul azonban egy 1332—1337-i adatban az eredetibb *m*-es szókezdettel is, úgymint: „Johannes sacerdos de villa *Mezermen*“ (MonVat. Ser. I. Tom. I, 44). Az adat a váradi egyházmegye *Böszörmény* helységére vonatkozik, és egy ugyanazon évből való és ugyanazon egyházmegyére vonatkozó másik adatban a hely már így van említve: „de villa *Bezermen*“ (i. h. 57). Ez az adat azt mutatja, hogy a népnév a magyarba szókezdő *m*-es alakjában is átkerült.

GyöngyD: MV. A NySz.-nak erről a forrásjelzéséről MELICH: MNy. XXXIX, 67 azt mondja, hogy a *D*-t nem érti benne, „mert a NySz. forrásainak jegyzékében csak az van, hogy a Murányi Vénusból vett idézetek az 1767. évi kiadásból valók (első 1664.)“. Nem nehéz rájönni, hogy a *D* betű Gyöngyösi nevének rövidítése mellett csak valamelyik kiadására utalhat. Aki pedig tudja, hogy Gyöngyösit *Dugonics* is kiadta, mégpedig 1796-ban (l. ennek életrajzát az Irodalomtörténeti Lexikonban), annak a forrásjelzés *D* betűje nem okoz rejtélyt. Meg kell még jegyezni, hogy megfigyeléseim szerint a NySz.-nak olyan Gyöngyösi-idézetei is vannak a Dugonics-féle kiadásból, amelyeknek forrásjelzéséből a *D* betű hiányzik.

ZOLNAI GYULA.

NÉPNYELV.

Népi növénynevek Kürtről.²

kinyírbél: *Calendula officinalis* — kerti körömvirág.

komló: *Humulus lupulus* — felfutó komló.

köles: *Panicum miliaceum* — köles.

kökény: *Prunus spinosa* — kökény szilva.

köménmag: *Carum carvi* — köménmag.

¹ Itt jegyzem meg, hogy — ECKHARDT SÁNDOR után — a közlést a hasonmással, illetőleg az eredetivel összevetve az említettekén kívül még ezeket az igazításokat tehetjük: az 1. bekezdés 9. sorában: *harmadríffe* helyett *harmad ríffe*; a 2. bekezdés 1. sorában: *waloffak* helyett *walaffak*.

² L. MNy. XXXIX, 158—161.

kőrúzsza v. *pünközsgyi rúzsza*: *Paeonia officinalis* — pünkösdi rózsa.

krizantin = karácsonyi rúzsza.

kukunyicska = hódvirág.

kúdüstető: *Xanthium strumarium* — bojtorján.

kúdüstető: *Echium vulgare* — kigyószisz.

közönségés papanc: *Convolvulus arvensis* — apró szulák.

kutyanyéví útífü: *Plantago maritima* — sziki útífü.

Étvátyfű a termése.

kutyatáj: *Euphorbia falcata* — tarlós fűtej.

kutyatáj: *Euphorbia cyparissias* — farkas tejfű.

kutyatáj: *Euphorbia helioscopia* — napraforgó tejfű.

lapu: *Aretium lappa* — közönséges bojtorján.

lējándér: *Nerium oleander* — leander.

len: *linum usitatissimum* — len.

lencse: *Lens esculenta* — lencse.

lennek: *Lathyrus pisiformis* — borsóalakú lednek.

libalétra: *Potentilla anserina* — libapimpó.

lóbab: *Vicia Faba* — lóbab.

lóbárzsing: *Nepeta cataria* — illatos macskaménta.

lopótök: *Lagenaria vulgaris* — közönséges lopótök.

lósóska: *Rumex patientia* — paréj lórom. *Viszketekség ellen lēhūzzák a magját, vajom mēksütyik, nos bekenyik vele, ahum viszket.*

macskafark: *Equisetum arvense* — mezei zsurló.

málna: *Rubus Ideus* — málnaszeder.

margaréta v. *margitvirág*: *Cosmos bipinnatus* — margaréta.

maronka: *Chrysanthemum parthenium* — őszi aranyvirág.

márijaustora: *Lythrum salicaria* — réti füzény. *Füüdőnek hasznájják, akinē minden orvos lēmond.*

máva: *Malva crispa* — bodros mályva.

mécsvirág: *Melandrium album* — fehér mécsvirág.

ménta: *Metha crispa* — fodormenta.

mocsojavirág: *Aster versicolor* — tarka gerebesin.

muszkatüske: *Xanthium spinosum* — szúrós szerbtövis.

napraforgó v. *tányirúzsza*: *Helianthus annuus* — napraforgó.

néftelen gaz (névtelen): *Mercurialis annua* — egynyári szélfű.

nicidóri bab: *Phaseolus vulgaris* — közönséges bab.

olajfa: *Aealegnus angustifolia* — ezüstfa.

orgonafa: *Syringa vulgaris* — közönséges orgonafa.

ökörfarkóró: *Verbascum thapsus* — molyhos ökörfarkóró.

Sebre jó az olajja. A levelit ütís ellen hasznájják, a szárát mēg moj ellen. Sebre: az olajjáho cicfarkot, meg új szappant mēg lūtpöhöt köl kevernyi.

ördögóda: *Carduus acanthoides* — útszéli bógánes.

ördökszēme: *Scabiosa agrestis* — mezei ördögszem.

őszi fátýúvirág = *katalimvirág*.

őszirúzsza: *Callistephus chinensis* — őszirózsa.

papanc (nēm fojó *papanc*): *Knautica arvensis* — mezei varfű.

papsajt: *Malva silvestris* — erdei mályva. *Sebre nagy orvosság. Mëkfőzik, a vizibe kő ténynyi ja fájdalmas rísz, a levelekét főtten ráraknyi, nos lëkötynyi.*

papsajt = papsipka.

papsipka, papsajt, kecskerágó: *Evonymus verrucosa* — bíbireses kecskerágó.

pattantyúvirág: *Symphoricarpus racemosus* — hóbogyó.

páfrány: *Nephrodium filix mas* — erdei pajzsika.

pásztortáska: *Capsella bursa pastoris* — pásztortáska.

pemető: *Marrubium peregrium* — fehér pemetefű. *Köhögősnek, heptikásnak innya aggyák.*

përnyefű: *Argopyron repens* — tarackbúza.

petrezsilëm: *Petroselinum hortense* — petrezselyem.

pipacs: *Papaver Rhoeas* — pipacs.

piszkos paraj: *Chenopodium strictum* — csíkos libatop.

pohánka: *Fagopyrum sagittatum* — közönséges pohánka.

pohánka: *Fagopyrum esculentum* — pohánka.

pompompápa: *Taraxacum officinale* — gyermekláncfű.

porcsfű: *Polygonum aviculare* — madár keserűfű.

porcsin: *Portulaca oleracea* — kövér porcsin.

porfű: poreszfű.

pünköszyi rúzs: kőrúzs.

ragadófű: *Galium mollugo* — közönséges galaj.

repece: *Raphanus raphanistrum* — repcsén retek.

reték: *Raphanus sativus* — kerti retek.

rezgő: *Briza media* — rezgő pázsit.

ribizli: *Ribes rubrum* — ribizke,

répa: *Beta vulgaris* — répa.

rityi csádé: *Schoenus nigricans* — csáté.

rityi paraj: *Spinacia oleracea* — kerti paréj.

rozmarin: *Rosmarinus officinalis* — illatos rozmarin.

rozszanya: *Claviceps purpurea* — anyarozs.

sokaszszëkfű v. többeszszëkfű (sokas, többes szëkfű): *Dianthus collinus* — dunai szëkfű.

sajáta: *Lactuca sativa* — fejes saláta.

sajtmëgygy: — *Prunus Mahaleb* — sajmeggy.

salamonpëcsëtye: *Polygonatum multiflorum* — fürtös Salamonpecsëtje.

sarjügaz: *Pimpinella major* — nagy földi tömjén.

sárga kikirics: *Primula Acaulis* — tavaszi kankalin.

sárgarépa: *Daucus carota* — murek.

sárgarúzs: *Tagetes patulus* — büdös rózsa.

sárgavirág: *Reseda lutea* — vad rezed.

sárvirág: *Caltha palustris* — mocsári gólyahír.

sás: *Carex acutiformis* — posványos sás.

sëfű-sëfa v. világválasztó fű: *Echium vulgare* — terjöke kigyószisz. Orvosság. Kilenc napig kell a levében fürösztetni a beteget. Gyerekeknek fürdő igézetről.

siska: *Juncus conglomeratus* — gomolyos szittyó.

som: *Cornus mas* — som.

sonkóró: *Agrimonia eupatoria* — mezei párlófű.

sonkóró: *Melilotus officinalis* — orvosi somkóró.

- sóska: *Rumex acetosa* — sóska lórom.
 számartűske: *Eringium campestre* — mezei iringó.
 számartűske: *Onopordum acanthium* — közönséges számartűbógánés.
 szarkaláb: *Delphinium consolida* — szarkaláb.
 szarvashere: *Lotus cornulatus* — szarvas kerep.
 százszorintos fődépe: *Erythraea Centaurium* — százszorintos epe.
 százszorszép: *Bellis perennis* — százszorszép.
 szédőfa (fekete, fehér, fakó szédő): *Rubus caesius* — szeder.
 szédőrina v. főgyi szédő: *Rubus fruticosus* — földi szeder.
 szentannavirág: *Saponaria officinalis* — szappanfű.
 szentjánoskenyérfa: *Cerantia siliquastrum* — Szentjánoskenyérfa.
 székfű: *Matricaria inodora* — ebszékfű.
 székfű: *Matricaria chamomilla* — orvosi székfű.
 szilfa: *Ulmus campestris* — mezei szil.
 szívvirág: *Dicentra spectabilis* — szívvirág.
 szőmavirág: *Helichrysium bracteatum* — szalmavirág.
 szőmavirág: *Xeranthemum annuum* — ékes vasvirág.
 szomorúfűszfa: *Salix Babylonica* — szomorúfűz.
 szopóka: *Pulmonaria officinalis* — pettyegetett tüdőfű.
 A tövít nagy dörékfűszakra használják. Ki köll ásnia a gyűkerit. Mikor mékszárad, reszellővő é kő reszényi, időstéjbe mékfőzní, nos a dörékára kötyik. Ez nagy orvosság, nagyon jó.
 szőlőbéli kákics: *Raphanum raphanistrum* — repesen retek.
 szőlőgaz: *Chenopodium album* — fehér libatop.
 szúrós bógánés: *Xanthium strumarium* — bojtorján szerbtövis.
 tallóvirág: *Stachys annua* — tarlóvirág.
 taracka: *Dactylis glomerata* — esomós ebír.
 tatárka: *Fagopyrum sagittatum* — tatárka.
 tányírúza: napraforgó.
 télizöld: *Vinca minor* — meténg, örökzöld. Mikor a gyereket éválasztják, a tejet elapasztja.
 tisztésfű: *Salvia germanica* — fehér tisztésfű.
 tisztésfű: *Stachys officinalis* — orvosi tisztésfű.
 tisztésfű: *Stachys nitens* — vékony tisztésfű.
 topolfa: *Populus virginiana* — kanadai nyárfa.
 torma: *Armorica lapathifolia* — közönséges torma.
 tormavirág: *Lepidium Draba* — daravirág zsáza.
 többesszékfű: sokaszszekefű.
 tök: *Cucurbita pepo* — úri tök.
 tűske: *Carlina vulgaris* — közönséges bábakalács.
 tyúkhúr: *Stellaria media* — tikhúr.
 uborka: *Cucumis sativus* — ugorka.
 úri borsó: *Pisum sativum* — úri borsó.
 úri papanc: *Convolvulus Cantabrica* — borzas szulák.
 útifű v. útyilapu: *Plantago media* — útifű. Gyűllésekre jó.
 üszög: *Ustilago tritici* — búzaüszög.
 vatescérésnye v. madárcérésnye: *Prunus Padus* — zelnicemeggy.

- vadgombos* v. *vathere*: *Trifolium campestre* — vadhere.
vadepér: *Rubus vestitus* — dússzórú szeder.
vadmuhar: *Setaria viridis* — zöld mohaly.
vadmuhar: *Echinochlea crus galli* — kakaslábfü.
vadrepce: *Sinapis arvensis* — vadrepce.
vadrúza l. *csipkerúza*.
vathere: *Trifolium pratense* — vadlóher.
vathere: *Trifolium campestre* — vadhere.
vatkásaszáj: *Linaria vulgaris* — közönséges gyújtóványfü.
vatkapor: *Peucedanum Austriacum* — kocsord.
vatkonkó: *Melandrium album* — fehér mécsvirág.
vatšķēkfū: *Dianthus armeriastrum* — szeplős szekfü.
vatszōllō: *Parthenocissus inserta* — borostyánszōllō.
vasfū: *Verbena officinalis* — vasfū. *Ectēs uborkába jó*.
Tetejire tészik kaporral ēggyütt.
vērēshajma: *Allium cepa* — vörōshagyma.
vērēstōvū paraj: *Amaranthus retroflexus* — disznóparéj.
vilāgvālasztōfū: l. *sēfū-sēfa*.
vīrontōfū: *Polygonum amphibium* — vidra keserűfü.
vīrontōfū: *Polygonum lapathifolium* — lapulevelű keserűfü.
zab szalmája orvosság zsugorodás ellen. A zapszómát mēk kō főznyi a szapullōba forró vizbe. A betegēt. amünō forrōn csak ki tuggya ānyi, bele jāllítanyi a szapullōba ja szōma közé.
zuzmō: *Usnea longissima* — zuzmō.
zuzmō: *Usnea plicata* — tölgyfazuzmō.
 ? : *Geum urbanum* — gyōmbērgyōkér.
 ? : *Heliotropium Europaeum* — kunkor.
 ? : *Scabiosa canescens* — szürkēs őrdōgszem.
 ? : *Potentilla argentea* — ezüstōs pimpō.
 ? : *Laburnum anagyroides* — aranyesō.
 ? : *Thalictrum minus* — közōnséges virnānc.
 ? : *Polygonum orientale* — pulykaorrú keserűfü.
 ? : *Teucrium chamaedrys* — sarlōs gamand.
 ? : *Galium verum* — fejoltō galaj.

Az eddig felsorolt növények közé nem vettem fel azokat, amelyek közismertek, és országszerte egy néven nevezik őket. Ilyenek a gabonafélék, a legegyszerűbb virágok és a nap-nap után névszerint előforduló növények: *fukszi*, *jácint*, *kiknēfelejes*, *nārcisz*, *nēfelejes*, *nēnyúhosszá*, *viola*; *arpa*, *borizū óma*, *bors*, *búza*, *cukorrípa*, *csērēsnye*, *fokhajma*, *gyíjō*, *gyinnye* (sárga-, görög-), *kukurica*, *mák* (hajábú cukorrā vizet főznek, két napig is aluszik a gyerek — mondják az idősebbek). *mēggy*, *mogyorú*, *óma*, *őszibaraszk*, *paprika*, *paradicsom*, *roz*, *sārgabarasz*, *szōllō*; *bíborhere*, *borostyány*, *borsó*, *bükfa*, *csērfa*, *dohány*, *erdeji szina*, *fehír iboja*, *fenyő*, *fűszfa*, *gēsztēnye* (szelid-, vad-), *gyērtyámfa*, *hārsfa*, *iboja*, *juharfa*, *kāka*, *kankalin*, *kāpuszta*, *kendēr*, *konkó*, *krumpli*, *kōrisfa*, *körti* (kālmānkörti, pīrosbélű körti, búzával írō körti), *labdarúza*, *lēncse*, *lilijom*, *majoranna*, *nád*, *rúza*, *szíva* (hosszúszēmű, durāncai, ringlōta), *szomorúfűszfa*, *töltyfa*, *ūri tők*, *paraszt tők*, *tulipány*.

DANCI VILLEBALD.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Gyászbeszédek Szinnyei József ravatalánál.

1943. április 16-án a M. Tud. Akadémia oszlopesarnokából nagy részvét mellett kísértük utolsó útjára Társaságunk elnökét, Szinnyei Józsefet.

A nagy Elköltözött iránti őszinte kegyelettől áthatott végtisztesség alkalmával BALOGH JENŐ, a M. Tud. Akadémia másodelnöke, igazgató és tiszteleti tagja, SZEKŰ GYULA, a budapesti Kir. M. Pázmány Péter-Tudományegyetem bölcészeti karának dékánja, ZSIRAI MIKLÓS, Társaságunk alelnöke és KETTUNEN LAURI, a helsinki egyetem tanára, a rokon és baráti finn nemzet tudományosságának képviselője, Társaságunk tiszteleti tagja búcsúztatták a magyar tudományosság nagy halottját.

Balogh Jenő beszéde.

Tisztelt gyászoló gyülekezet!

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai nagyrabecsült főkönyvtárnokunk elköltözésekor fájdalmas búcsút vesznek Társaságunknak egyik fényes korszakától, amelynek a Megboldogult közel hatvan esztendőn keresztül munkás, oszlopos vezető férfias egyúttal utolsó élő tanúja volt.

Amikor ő e palotában munkába állt, másfél évtized telt el Nagy-Magyarország területi épségének helyreállítása és az alkotmányos élet újabb megindulása óta. A tudomány, az irodalom, a közművelődés, az oktatásügy terén hazánkban az alkotó munkára hivatott sok hűséges fia megfeszített erővel fogott össze a végből, hogy a hosszú önkényuralom éveit az előre- és felfelémenetelnek, ezzel az újabb felvirágzásnak boldogabb korszaka kövesse.

Szinnyei József egyetemi hallgató korában még színről-színre láthatta, sőt egyetemi küldöttség élén itt a palotában üdvözölhette a halhatatlan főtitkárt, Arany Jánost mint költőt. Ezután néhány év múlva mint huszonhét esztendő magántanár már széket foglalhatott azok sorában, akik Arany János munkatársai, az ő akadémiai hagyományainak hű követői voltak.

Üléstermeinkbe akkor a magyar irodalomnak sok kitűnősége, a tudományosságnak több úttörő munkása rendesen eljárt. Hogy csak a legnagyobbak közül néhányat említsek, a kitűnő jogtudós, Pauler Tivadar másodelnök mellett ott voltak báró Eötvös Loránd, Arany László, Baksay Sándor, Beöthy Zsolt, Budenz József, Csiky Gergely, Fraknói Vilmos, Goldziher Ignác, Gyulai Pál, Hajnik Imre, a két Hunfalvy, Jókai Mór, Lévyay József, Kautz Gyula, Károlyi Árpád, Pauler Gyula, idősb Szász Károly, Szily Kálmán, Thallóczy Lajos, Trefort Ágoston, Wenzel Gusztáv, Wlassics Gyula és mások.

Azután még három évtizeden át sértetlenül megvolt Akadémiánk vagyona, hiánytalanul befolytak jövedelmei; mi sem gátolta nagyobb kiadványok megjelenését, sem a folyóiratok terjedelmét, sőt lehetett szólni új, nagyobb munkaterveket is.

Szinnyei József mindjárt bebizonyította, mennyire méltó volt arra, hogy már kezdő tanár korában csatlakozzék a kitűnő tudósok sorához. Ettől fogva íróasztalánál és a tanszéken fáradhatatlanul dolgozott, kezdetben két tudományág, később a nyelvtudomány terén; szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket és nemzedékeket tanított.

Ezt a tudományos és tudósokat nevelő tevékenységét igazi szakférfi hivatott méltatni.

Nekem az a feladatom, hogy Akadémiánk elnöksége, minden tagtársam, igazgatótanácsunk és könyvtárunk tisztviselői nevében is hálával megköszönjem a szeretetet, amit Akadémiánk iránt érzett s a mintaszerű kötelességteljesítést és fáradozást, amit mindenkor és valamennyi munka terén Társaságunk javára kifejtett. Bárhova állította őt társai bizalma, teljes szolgálatkészséggel és az utánunk jövő nemzedékeknek is példát adó hűséggel, kitartással dolgozott. A nyelvtudomány és nyelvművelés terén, ami Akadémiánk életében a Legnagyobb Magyar szándékai értelmében is oly nagy jelentőségű, ezenfelül a helyesírás szabályozásában is társai közt tekintély, később általánosan elismert és megbecsült vezérférfi lett. Mint I. osztályunknak harminchárom éven át titkára, a Nyelvtudományi, később egyúttal a Nyelvművelő Bizottságnak elnöke, a főtítkárnak állandó helyettese és több téren támogatója, igazgatótanácsunknak tagja, legutóbb mint másfél évtizeden keresztül gazdag könyvtárunknak buzgó és lelkes vezetője, tisztviselőtársainak jóakarató, megértő főnöke megörökítette nevét évkönyveinkben.

Fáradhatatlan munkásságán felül jellemvonása volt egyéni szeretetreméltósága s a türelem és jóakarát, amellyel a tehetséges fiatalabb nemzedéket az Akadémia körében is támogatta.

Szakadatlan megfeszített munkában így iramlott el ötvenkilenc esztendő. Zajtalan, egyszerű, olyan élet volt ez, amelyről keveset tud a nagyvilág, amely éppen a tanár, a kutató tudós, az igazi akadémikus pályafutásának mintaképe. A nyelvtudomány és a nyelvhelyesség szabályain felül még egyet tanított egész nemzetének, nekünk, évtizedeken át tagtársainak is: a hűséget a tudomány művelése és Társaságunk iránt.

Rendkívül nagyszámú műveinek tudományos értéke és ennek a hosszú példaadásának sugalló ereje bizonyára évszázad múlva is fenntartja az ő nemes emlékezetét. Az Akadémia érdekében kívánom, hogy ez az emlék mindenkor részesüljön abban az igaz és tiszta kegyeletben, amelyet mi élünk fogytáig szívéinkben érzünk, s amelyet örökségül hagyunk az utánunk jövő nemzedékekre is!

Zsirai Miklós beszéde.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Kőrösi Csoma-Társaság és a Budapesti Philologiai Társaság szomorú követeként lépek a ravatalhoz, hogy búcsút vegyek kedves mesterüinktől, a népes magyar nyelvészcsalád ragaszkodó tisztelettel körülvett fejétől. A veszteség minket sújt a legfájdalmasabban, hisz mi ültünk a legkitartóbban a lábánál, mi élvettük legközvetlenebbül nevelő szava meleg jótéteményét, mi érezzük legelevenebben életműve igazi tudománytörténeti jelentőségét.

Kegyeletes túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a hazai nyelvtudományunk szinte félévszázadnyi viruló szakaszát Szinyei József napja ragyogta be. Elül járt az önálló kutatásban, a bonyolultabbnál bonyolultabb magyar meg finnugor kérdések kibogozásában, példát adott a biztos részmegállapítások rendszerbe foglalására és a közérdekű eredményeknek nemzeti művelődésünk közkincsévé tételére. Tágas munkamezőnknek alig van olyan parcellája, amelyen szorgos keze mély barázdákat ne szántott volna: az ő nevéhez fűződik a szigorúan tudományos magyar hangtörténeti vizsgálat megindulása, Árpád-kori nyelvemlékeink holt betűinek megszólaltatása, szóképzésünk és szóragozásunk számos eredeti jellegzetességének és számtalan jelölő elemének tisztázása; őt kérjük föl kalauzul, ha tisztos nyelvi múltunk legrégibb emlékéhez, a nyolcadfél százados Halotti Beszédhez kívánunk elzarándokolni vagy buján tenyésző népi szókészletünk virágoskertjében óhajtunk fölfrissülni; az ő méltán népszerű iskolai nyelvtanai ismertették, kedveltették meg velünk a nyelv elsődleges életjelenségeit, a grammatika alapfogalmaint s vezettek be bennünket anyanyelvünk szentélyébe; jórészt az ő céltudatos buzgalmának eredménye beszédünk tisztaságának egyre örvendetesebben hódító becsülete és helyesírásunk szabályozott egysége; tőle tanultuk aztán meg, kik a rokonaink, milyen szálak fűznek hozzájuk, hol volt az őshazánk, hogy éltünk úgy négyezer évvel ezelőtt, s milyen műveltségi örökséget hoztunk magunkkal a közös családi hajlékból; ő nevelte belénk a finn testvér nyelvének szeretetét és ismertette meg velünk az ezer tő országa anyagi, szellemi életének értékeit meg történetének tanulságait. Nemzedékek nőttek föl az ő keze alatt, az ő iskolájában, mely formailag a gimnázium első osztályától a tanári szakvizsgáig terjedt, hatása azonban az egész magyar szellemi életbe és világszemléletbe kisugárzott. Ehhez még csak annyit fűzzünk hozzá, hogy az ő németül kiadott pompás magyar nyelvtanát forgatják a magyar iránt érdeklődő külföldi szakemberek, az ő finnül írt magyar nyelvtanát használják a magyarul tanuló finnek és neki köszöni a világ a finnugor összehasonlító nyelvészet eredményeinek máiglan egyetlen rendszeres összefoglalását.

Óriási anyagismeret, fegyelmezett tudományos gondolkodás, éles kritika, világos okfejtés és kristálytisztá előadásmód: íme ezek a tudós erények teszik érthetővé Szinyei hatásának egyetemes nagyságát. Működésének nem voltak romantikus kirobbanásai, szeszélyesen káprázatos protuberanciái, ellenben logikájának, igazságának megbízhatóan egyenletes fénye mindenkit fölvilágosított, megnyert, útba igazított, irányított.

Búcsúznunk kellene, de olyan nehéz a jövődönket az ő csendes derűje, atyai szeretetreméltósága és klasszikus bölcsősége nélkül elképzelnünk. Abban a tudatban keresünk vigaszt, hogy a halál csak a porhüvelyét ragadja el tőlünk, s a miénk marad élete eszménye, itt hagyja az égő fáklyát, a magyar szó, a magyar önismeret, a magyar hit fáklyáját. Tanítványi hálával fogadjuk: hűségesen tovább visszüket, tovább adjuk a szent tüzet, vele hordva, vele adva az ő fényes nevét, az ő áldott emlékét is.

Kettunen Lauri beszéde.

Szinnyei Józsefnek a finn tudományos világban is nagy neve volt. Több tudományos társaság tiszteleti tagja volt, de elhúnyta alkalmával a legmélyebb fájdalom talán mégis a Finnugor Társaság érzi. Hatalmas életmunkássága legközelebb ennek a társaságnak a kutatási területét érintette, amelyet ő nemcsak nagy szorgalommal és tehetséggel művelt, hanem nagy szeretettel is. Igen, Szinnyei József valóban szerette a finn nyelvet és Finnországot! Ez az ő ifjúkori szerelme volt, amihez egészen haláláig hű maradt. Legmegragadóbb személyes élményei, legkedvesebb emlékei a finn nemzeti felébredés romantikus korszakához fűződtek. Sőt hűséges élettársára is abban a körben talált, amely a leglelkesebb hazafias szellemtől volt áthatva. Magának a finnság nagy prófétájának, J. W. Snellmannnak személyes áldása kísérte a fiatal asszonyt új hazájába. Szinnyei otthona az elhúnyt nagyságnak az a szent hely volt, amely a családi boldogság mellett még szeretetet is sugárzott messze észak felé. A Magyarország és Finnország közötti baráti viszonyt senki sem ápolta hűségesebben és önzetlenebbül, mint Szinnyei József. Ápolta szóval és tettel a sok évtized alatt, — abban az időben, amikor a magyar közvélemény még tiltakozott a magyar-finn nyelvrokonság ellen is. Szinnyei tudományában is előharcosként működött, és mint tudósnak kis és nagy dolgokban rendíthetetlen vezérlő csillaga a szeretet volt: az igazság szeretete. És a szeretet, amilyen alakban csak megnyilvánul, olyan valuta, amely teljes értékét még a sír mélyében is megőrzi.

Kettunen Lauri e szavak után megragadó finn nyelvű költeményben hódolt a Megboldogult szellemének.

**Melich János alelnök megemlékezése Szinnyei Józsefről
az 1943. május 4-én tartott választmányi ülésen.**

Tisztelt Választmány! Mély megilletődéssel jelentem, hogy Szinnyei József, Társaságunk elnöke április 14-én, életének 86. évében elhunyt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés munkájára alakult meg 1903. december 19-én, működni azonban akkor kezdett, mikor havi folyóiratát, a Magyar Nyelvet 1905 januárjában megindította, s előzőleg 1904. október 22-én tisztválasztó közgyűlését megtartotta. E közgyűlés Szinnyei Józsefet alelnökké választotta, s az maradt tizenhét éven át, 1921 végéig, nagy alapítónknak, Szily Kálmánnak az elnöki székről — agg korára való hivatkozással — történt lemondásáig. Szinnyei József 1922-től halála napjáig, idestova huszonhárom éven át elnökünk volt. Előbb mint alelnök, majd mint elnök negyven esztendőn át irányította, vezette Társaságunkat. — Magyar és finnugor nyelvtudományunk terén való irányító és vezető tevékenysége azonban régebb, lényegében Budenz József örökebe való lépésétől, Budenz tanszékének 1893. szeptemberben való elfoglalásától s a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésének 1896-ban történt átvételétől kelteződik. Pár hónap híján ötven esztendőn át volt Szinnyei József a mi vezérünk. S erre a vezérségre nagy és sziklaszilárd alapokon nyugvó

tudománya, mindent alaposan, gondosan mérlegelő, megnyerő egyénisége, az ifjabbakat lelke mélyén szerető lényé különösen is alkalmassá tette. Nem volt impulsív lélek, s mégis felmérhetetlen az a hatás, amelyet tudományos műveivel és tudományos törekvéseivel az egyetemes magyarságra gyakorolt.

Több mint ötven esztendőn át a nemzedékek egész sora az ő nyelvtanaiból ismerte meg a magyar nyelvnek, anyanyelvének szerkezetét, s ezzel Szinnyei József a serdülő ifjúságra gondolkodásának formális fejlesztésében, az értelem formális nevelésében felmérhetetlen hatást fejtett ki.

Az egyetemes magyarságra helyesírásunk terén is igen nagy és jótékony hatással volt. A helyesírás reformálása, mint minden reform, lévén a reform a hagyomány és a haladó gondolat harca, kényes kérdés mindenkor. Gyökeres reformálása évszázados irodalmakkal bíró népeknél nem is lehetséges. Időről-időre azonban szükségessé válnak bizonyos javítások. A mi irodalmunkban 1903-ig az akadémiai helyesírás volt az egyedüli hivatalos helyesírás. Az egységben 1903 március havában szakadás állott be. Ekkor jelent meg egy vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet, amely az iskolába az akadémiaiától több pontban eltérő helyesírást vezetett be. Ennek iskolai helyesírás volt a neve. Megindult tehát az, hogy másképp írt az iskola, másképp az Akadémia. A természet örök törvénye szerint az iskolai helyesírás szerint írók száma évről-évre nőtt, az akadémiai szerint íróké meg fogyott. S vele nagy csorbát szenvedett az Akadémia tekintélye. A nyelvészek közül többen, élükön Szinnyei Józseffel 1903-tól állandóan fáradoztak, újabb meg újabb javaslatokat téve az akadémiai helyesírási bizottságnak, hogy a kétféle helyesírást összeegyeztessék, s az Akadémia tekintélyét a helyesírás terén visszaállítsák. Mikor aztán 1922-ben kockán forgott az egységessé formált helyesírás javaslatának a sorsa magában a bizottságban is, Szinnyei József szövegezte meg és fogadtatta el a bizottsággal azokat a pontokat (I. Akad. Értesítő 1922: 264), amelyek alapján az Akadémia összes ülése a helyesírási szabályzatot elfogadta, s ezután a vallás- és közoktatásügyi miniszter a szabályzatot valamennyi iskolára nézve kötelezővé tette. Szinnyei Józsefnek ez a tette az akadémiai helyesírás tekintélyének és uralmának helyreállítása volt. S a helyesírás szívügye volt utolsó lehelletéig. A helyesírási albizottságnak, melynek 1937-ig, haláláig Tolnai Vilmos volt, azóta meg Nagy J. Béla az előadója, Szinnyei József volt az elnöke, s az akadémiai helyesírás minden újabb és újabb lenyomata, kiadása az ő gondosságát, szakavatottságát is dicséri.

A helyesíráson keresztül gyakorolt hatásán kívül mély nyomok jelzik munkásságát a nyelvművelés terén is. Azok közé a nagyságok közé tartozott ő is, akiknek mindenkitől ismert nagy tudományos eredményei mellett olyan, az egyetemes magyarságra gyakorolt hatása is volt, melynek teljes feltárása csak gondos történeti vizsgálattal lehetséges.

Iránta való hálánknak, ragaszkodó szeretetünknek, tiszteletünknek két ízben adtunk ünnepélyes formák között kifejezést. Hetvenedik éve betöltésekor emlékkönyvvel, a nyolcvanadik

betöltésekor meg emlékéremmel ünnepeltük őt. S most elhúnyta alkalmából szeretteinek gyászoló fájdalmában mi is mély bánattal osztozunk. A gyászoló családnak részvéttáviratot küldtünk, elhunyt elnökünk ravatalára koszorút helyeztünk, temetésén sok tagtársunkkal együtt testületileg megjelentünk. Társaságunk gyászát alelnöktársam, Zsirai Miklós a hűséges tanítvány halálával, fennkölt szavakkal tolmácsolta. Folyóiratunk áprilisi számát, amely elnökünk elhunytakor már nyomás alatt volt, gyászkeretben jelentettük meg, és Társaságunk a füzetbe helyezett egylapos jelentéssel értesíti tagjainkat, olvasóinkat gyászunkról.

Legyen áldott emléke!

*

Tisztelt Választmány! Szinnyei József emlékének megörökítésére az eddig tett intézkedéseinken kívül alelnöktársammal és a szerkesztő úrral való megbeszélés alapján még tisztelettel javasolom a következőket:

1. A temetésen elhangzott búcsúztató beszédek jelenjenek meg a Magyar Nyelv júniusi füzetében.

2. Társaságunk jövő évi közgyűlését szenteljük Szinnyei József emlékének. Az emlékbeszéd tartására kérjük fel Zsirai Miklós alelnök urat, Szinnyei József tanszéki utódját, akit erre a tanszékre nyugdíjba menetelekor ő maga ajánlott a bizottságban.

3. A Szinnyei-emlékéremmel tüntessük ki közgyűlésünkön lehetőleg minden évben egy vagy két olyan fiatal nyelvész-társunkat, akinek a Magyar Nyelvben vagy kiadványaink között megjelent dolgozata a Szily-jutalommal koszorúzott mellett arra legérdemesebb.

4. Alapszabályaink szerint a tisztségek valamelyikének év közben történő megüresedése esetén a helyettesítésről a legközelebbi közgyűlésig a választmány gondoskodik. Tehát rendkívüli, elnökválasztó közgyűlés összehívására nincsen szükség. Az elnököt egyébként is az alelnökök mindenben helyettesíthetik.

*

A választmány a javaslatokat elfogadta.

Felolvasó ülésünk.

1943. május 4.

1. LAKÓ GYÖRGY „Egy magyar-permi szóegyezés” címen olvasott fel. Kimutatta, hogy a *horol* és *horzol* igék szócsaládjá nemcsak bizonyos obi-ugor szavakkal van etimológiai kapcsolatban, mint eddig tudtuk, hanem egy permi szócsaláddal is, amelynek képviselői zürjén *kuralni* 'zusammenharken; weg'harken, wegscharren, ausharken, ausscharren', *kuran* 'Rechen, Harke' stb. és votják *kurjal-* 'lekapar, levakar'. Valószínűleg ide tartozik szerinte a finn *karvia* 'schaben, kratzen, schrammen' stb. szó is.

2. SCHLACHTER WOLFGANG „Megjegyzések a magyar szórend-hez” című dolgozatát terjesztette elő TECHERT JÓZSEF. A tanul-

mány gondolatmenete: A tagadó szó szórendje azt a küzdelmet tükrözi vissza, amelyet a tagadó szó és más igehatározók az állítmány előtti helyért vívnak. Az eredmény az, hogy a tagadó szó elválasztja a közvetlenül utána következő határozót az állítmánytól. Ha a határozó a tagadó szónál fontosabb, a tagadó szó rovására kap főhangsúlyt. Az a tény, hogy a magyarban a leghangsúlyosabb szó rendszerint az állítmány előtt áll, az állítmánynak azzal a képességével áll kapcsolatban, hogy hangsúlyát elvesztheti. Mivel a tagadó szó többnyire az állítmányra vonatkozik s így meghatározza az állítmányt, rajta van a főhangsúly. Ha pedig egy másik mondatrész vonja magára a főhangsúlyt, a tagadó szó hangsúlytalanná válik. A tagadó szó erős hangsúlyozása tehát nem tartalmi fontosságának, hanem mondatmelódikus funkciójának a következménye.

KÜLÖNFÉLÉK.

† Szendrey Zsigmond.

Szatmáron született 1879-ben; Kolozsvárt járt egyetemre; Nagyszalontára került tanárnak Viski Károly helyére 1912-ben. Ezek voltak fejlődésének alaptényei. A szülőföldre a népet kitűnő ismerete, az iskoláé a nyelvészethez való állandó vonzalom; felbuzdulása a néprajzi gyűjtésre mindenestre a szalontai környezethez fűződik. A többi hozzáadta ő maga: éber érdeklődését a népnyelvi tények, nyelvi kuriózumok megfigyelése iránt és lankadatlan szorgalmát népköltési adalékok, de különösen népmondák, alkalmi rigmusok, babonás meg szokáshagyományok feljegyzésében.

Munkássága Szalontáról indult el, és első cikkei éreztetik Arany János emlékének ihletését. Ott érte őt az a mozgalom, amelyet a „Folklore Fellow magyar osztálya” kezdeményezett néphagyományaink megmentésére, gyűjtő munkájába beszerzőven egyes vidéki középiskolákat is. A mozgalmat a világháború elseperte, de lám, az mégsem múlt el nyomtalan. Maradtak ketten, akik saját munkásságukban tovább folytatták, amit egy szervezetnek lett volna hivatása végezni. Berze Nagy János és Szendrey Zsigmond. Amaz mint tanfelügyelő Pécsen telepedett meg, s ott utóbb kiadta a „Baranyai Magyar Néphagyományok”-at; emez mint tanár Pestre költözött fel, s a Magyar Néprajzi Társaságban fejtett ki nehéz időkben áldozatos, magános kutatói tevékenységet.

Az Ethnographiában megjelent nagyszámú cikkei a népmesét kivéve a néphagyományok egész területét felölelik, úgy, hogy nyomatékosabban előbb a népmondák, majd a szokások és hiedelmek körében állapodott meg. Első kézből vett, alapos ismeretek tüntetik ki nagyobb munkáit is: „Nagyszalontai gyűjtés”-ét, mely a Magyar Népköltési Gyűjtemény utolsó, XIV. köteteként jelent meg 1924-ben s a Magyarság Néprajzának III. és IV. kötetében közreadott összefoglalásait „Oktató és alkalmi hagyományok”, „Jeles napok” és fiával, Ákossal együtt „Szokások” cím

alatt. Az Ethnographia ötven évfolyamához készített és tavaly megjelent „Mutató”-ja áttekinthetetlenül heverő hatalmas néprajzi anyagban igazít el egy életpálya tapasztalataival. Egy tervet melengetett évek óta, hogy fia bevonásával megírja a nagy magyar „Babonaszótár”-t, melyhez már 30.000 adata volt együtt. Belőle szemelvényeket közölgettek az Ethnographiában és a Néprajzi Múzeum Értesítőjében. E közben érte utol Balatonfenyvesen, ahová májusban dolgozni visszavonult, a hirtelen halál. Nagy szerencse, hogy fiában oly utódot nevelt magának, aki méltó módon folytathatja munkáját, és akinek immár élethivatásává válik, hogy feldolgozza az apjától örökölt értékes gyűjteményeket.

Eredményesen művelte a nyelvtudományt is. Írt a Magyar Nyelvőr régebbi évfolyamaiba a népnyelvet és a nyelvújítást tárgyaló cikkeket. Folyóiratunkat szintén számos érdekes és értékes közleménnyel gyarapította, kiváltképen szó- és szólás-magyarázatokkal, tájszójegyzékekkel. Terjedelmesebb dolgozata: „Személynevek mint köznevek” (MNy. XXXII, 248–59). Munkássága kiágazott a finnugor nyelvtudomány területére is. Ennek tanúsága a „Zürjén batározók” című nagyobb tanulmánya (NyK. XLVI, 66–123), valamint „Az alany és állítmány egyezése a zürjénben” című dolgozata (MNy. XXIII, 341–8). — Társaságunknak 1920 óta választmányi tagja volt.

Anyag nélkül nincs kutatás, ismeretek nélkül semmit sem érnek elméleteink. Szendrey Zsigmond egy aránylag terméketlen kornak volt fáradhatatlan kincskeresője. Ahová csak nyúlt, aranyat talált. Ismeretközleményein utána következő kutatók sora indulhat el. Amíg a magyar néphagyomány-kutatásban becsületük lesz az adalékoknak, addig az ő kitartó, önzetlen, lelkes munkásságára mindig hálával és tisztelettel fogunk emlékezni.

KOROMPAY BERTALAN.

LEVÉLSZEKRÉNY.

Techert József írja: A szókatagóriák közti átesapások vizsgálatá során MNy. XXXVIII, 266 több olyan ismert ikerszót említettem, amely — előre- vagy hátraható analógiás hatásra — mellérendelt szópárból fejlődött. Korrigáláskor azonban két betűhiba is elkerülte a figyelmemet. A hibás szövegrész és helyesbítése: „az *ungon-beregen* [helyesen: *ungon-berken*] *túljár* kifejezés első része is így hangzott régebben: *Ungon-Bergen* [helyesen: *Ungon-Beregen*].” Amint látjuk, a kérdéses szópárok kis, illetőleg nagy kezdőbetője után nem is várható senki mást, mint a []-be tett helyes alakokat. E mellett az is csökkentette a hibás értelmezés lehetőségét, hogy a példasor végén megjelöltem az idézett közismert magyarázat forrását is. Ezzel lényegében megfeleltem már ZOLNAI GYULA MNy. XXXIX, 151–3 megjelent cikkének arra a részére, mely a fenti (hibás szedésű) *Ungon-Bergen*-re vonatkozik: az idézett szópár „*Ungon-Bergen*-nek »régebben« soha sem hangozhatott”. Ismétlem: én nem

ennek az ellenkezőjét akartam i. h. állítani. — ZOLNAI azonban ezt a megjegyzését így folytatja: Gombocznál (MNYK. I/1, 36), akire én is hivatkozom, „egészen helyesen van az *ungon-berken* az *Ungot-Bereget*-féle megyenév-párból a második összetételi tagnak az elsőhöz való idomulásával magyarázva“. Csakhogy aki helyesli Gombocz analógiás magyarázatát, az éppen számolhatna egy közbeeső **ungon-bergen* fok feltevéssel: azt t. i., hogy ma a második tag *g*-jét (az elsőben levő *g* hang szomszédságában) *k* helyettesíti, nyilván már Gombocz sem nevezte analógiás alakulásnak! Analógiásnak tehát csak ezt a fejlődést tarthatta ő is: **Ungon-Beregen* → **ungon-bergen*. (Persze ZOLNAI-nak nincs is szüksége a Gombocz idézte magyarázatra. Ő t. i. cikke előző részében népetimológiával fejtette meg a mai *ungon-berken* alakot: „a *Beregen* ragos névnek a *berken* ragos köznévhez való hasonlóság alapján ez utóbbi alakba való átesapása . . . sem nem érthetetlen, sem nem lehetetlen.“ Ezt az átesapást már kár nagyon összebonyolítanunk az analógiás hasonulással: amennyire t. i. a *-berken* egyfelől hasonult az *ungon-* kéttagúságához, annyira eltért tőle másfelől a *g* → *k* cserével.)

— **n — n írja:** GYÖRFFY GYÖRGY „Der Ursprung der Székler“ című (UngJb. XXII, 136) tanulmányában egyebek között ezt olvassom: „Wahrseheinlich ist auch der Fluss- und Dorfname Székelyó (ursprünglich: Székely-jó = Székler-gut [így!]) in dem Komitat Kolozs auf die Székler aus dem Komitat Bihar zurückzuführen.“ GYÖRFFY dolgozatának az „Erdély és népei“ című mű (a Magyarságtudományi Intézet kiadása) közölte eredetijében a 43. lapon ezt írja: „Valószínűleg a bihari székelyekkel hozható kapcsolatba a kolozsmegyei Székelyó-patak és falu neve“. — Így remélhetőleg ezért a *Székelyó* a. m. *Székely + jó* 'Székler-gut' megfejtésért *Székely + jó* 'Székely-víz' helyett nem a szerzőt, hanem az értekezés átdolgozóját kell felelőssé tennünk.

N. J. kérdi: Hogyan írjuk: *Logodi-* vagy *Lógodi-utca?* — **Felelet:** A Közmunkatanácstól kapott közlés szerint az utca hivatalosan *Lógodi-utca*. Az utcajelző és házszámablákon azonban vegyesen *Lógodi* és *Logodi[y]* olvasható. Többen *o*-val, mások *ó*-val ejtik az első szótagot. Ami a név eredetét illeti, *Logod*-nak a középkorban egy Buda melletti helyet vagy Buda egyik nyugati részét vagy tartozékát hívták (vö. CSÁNKI I, 8). SZABÓ DÉNES figyelmeztet, hogy *Logod* nevű helyet említene a XV. században Vas megyében (CSÁNKI II, 772), továbbá hogy 1138/1329: *Lougudi* a dömösi prépostság szolgálja „in villa Babusa“ (MonStrig. I, 91).
PAIS DEZSŐ.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIX. ÉVF.

1943. OKTÓBER

4. SZÁM

Családneveinkről.¹

Tisztelt Közgyűlés! A családnevekről óhajtok egy-két szót szólni. Hozzátehetném, hogy akarok még szólni, mert az elmúlt esztendőben egy ízben már tartottam róluk Társaságunkban előadást. Akik akkori előadásomat hallgatták, s emlékeznek akkori eredményeimre, azoknak nem sok újat fog nyújtani mai fejtegetésem. Akkori előadásom azonban nem volt úgy megírva, hogy nyomtatásban is megjelenhetett volna. A mostaninak igyekeztem olyan formát adni, hogy közölhető is legyen.

Van két örvendetes körülmény is, amely mentiségemül szolgálhat, hogy ugyanarról a tárgyról olyan rövid idő múltán újból előadok. Ezek a mentiségemre szolgáló örvendetes körülmények, hogy névadásunk, s így családneveink vizsgálata terén is örvendetes fellendülést látunk, s a továbbiakban itt csak emelkedést várhatunk. Az egyik örvendetes körülményt Páts Dezső tanítványainak vizsgálataiban látom, amelyek tatárdúlás előtti időkből, tehát az Árpádok idejéből való emlékek személyneveiről szólnak. A másik örvendetes körülmény a családnevekre vonatkozik. A Teleki-Tudományos Intézet — úgy értesültem — programjába vette a családnevek fokozottabb gyűjtését, vizsgálatát. Nem régen LIGETI LAJOST mint a budapesti bölcsészeti-kari Magyarságtudományi Intézet ügyvezető igazgatóját meginterviewolták az intézet munkafeladatairól, s ő ilyenül említette „a tulajdonnevek, régi család- és helységnevek gyűjtését” is (l. Magyarország című napilap 1943. január).

Mi történt eddig a családnevek gyűjtése, közlése, értelmezése terén? Elmondhatjuk, hogy a családneveket az újabb, értem a XIX. század második fele és a mi századunk tudományossága el nem hanyagolta. KRÍZA Vadrózsák (1863.) című műve 384—8 közli a székelyek közt járatos család- és keresztnéveket. A Nyelvőr megindulásától fogva, tehát 1872-től fogva különös figyelmet fordított a családnevekre, s megjelent 69 kötetből nem sok olyan kötet van, amelyben egy-egy falu, lakott hely családnevei ne volnának közölve. S elég szép számmal van nyelvjárastanulmányunk is, ahol közölve vannak az illető hely mai családnevei is. Hogy közülük csak egyet említsek,

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1943. február 9-én tartott közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitó.

megemlítem OLÁH GÁBOR „A debreceni nyelvjárás“ című tanulmányát, melyben közli vagy talán csak közöl debreceni családneveket is (NyF. XXVI, 23).

A régibb vagy régi családnevek közlése terén is hasonló a helyzet. A Történelmi Tár 1882-i évfolyamában közölte SZABÓ KÁROLY „A kolozsvári magyar polgárság összeírása 1453-ból“ című dolgozatát (i. h. 525—541, 729—745). Kolozsvárt az 1450—1460-as években — s lehet, hogy későbbben is — a város bírása évenként felváltva magyar és szász volt, a városi száz képviselő közül is fele magyar, fele meg szász volt. Városi adójegyzék ez az emlék, és sajnálni való, hogy a szász polgárok jegyzéke nem maradt ránk. Az adójegyzék családneveit ugyancsak SZABÓ KÁROLY fejtegette a Századok 1892. évi folyamában (71—4). A Nyelvőrben is sok régi és régibb családnévjegyzék van közölve. Így pl. TASNÁDI NAGY GYULA közölt XVI. századi családneveket: „Vezetéknevek. A kamarai levéltár XVI-ik századi dézsma lajstromaiból. Zemplén, Borsod, Bács, Bodrog és Csongrád“ (Nyr. IX, 364). Ugyanő tulajdonnevekről: hely-, személy- és ragadványnevekről másutt is írt, ilyeneket másutt is közölt (l. Századok 1872:498 és MNy. XVI, 152). KATONA LAJOS „Nagybányai régi családnevek“ című közleményében Nagybánya XVI—XVII. századbéli jegyző- és adókönyveiből írt ki ilyen természetű adatokat (Nyr. X, 226), köztük a *Horti* nevet is. — Mások más városok, megyék adókönyveiből, urbáriumáiból közöltek adatokat a Nyelvőrben és más folyóiratokban, így pl. a „Közlemények Szepes vármegye múltjából“ című folyóiratban, ahol DR. IVÁNYI BÉLA XVI. század első feleiből Kézsmárk és Lőcse 1542. évi adózó polgárainak jegyzékeit közli (az 1909. és 1916. évfolyamokban). A Magyar Nyelv is közölt ebből a tárgykörből nem egy tanulmányt. Így a családnevek területéről ERDÉLYI LÁSZLÓtól jelent meg egy 1429-ből való határfelosztó oklevél neveiről ilyen című dolgozat: „Átmeneti alakok a magyar vezetékek keletkezése idejéből“ (MNy. IV, 71).

Becsesek az egyes monografiákban közölt családnévjegyzékek is. Így pl. ETHEI SEBŐK LÁSZLÓ „Gyöngyös és Vidéke Története“ (Gyöngyös, 1880.) című művében (152—7) közli a gyöngyösi római katolikus egyház anyakönyveiből az 1634. s következő években élt hívek családneveit. Nagy kár, hogy nem közli a református és a görögkeleti egyház tagjainak neveit is. Gyöngyösön ugyanis görög templom is van, ma egy hívővel; református meg a XVI. század óta van. Nagyon értékes NAGY SZEDER ISTVÁN „Adatok Kiskun-Halas Város Történetéhez“ (Halas, 1924.) című műve is; benne a XVII—XIX. század elejéig élt sok-sok halasi családnév van közölve. Figyelmet érdemelnek a családnevek szempontjából azok a művek is, amelyek előfizetők családnévjegyzékét közlik. Ilyen jeles forrás MÁRTON JÓZSEFnek „Lexicon trilingve latino-

hungarico-germanicum“ 1818-ból (Viennae Austriae) című műve. A II. kötet végén a 64. lapon közli azon „Magyar Hazafiak nevei“-t, akik a Lexicon kiadását elősegítették. Nagyon értékesek JANKÓ JÁNOSnak a családnevekre vonatkozó gyűjtései is. Idevonatkozó néprajzi művei a következők: 1. Kalotaszeg magyar népe. 1892. (I. Családi ethnographia 104—67); 2. Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. 1893. (I. 54—75, 279—284); 3. A Balaton-melletti lakosság néprajza. 1902. (megjelent: „A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei“ című kiadványban III. köt. 2. rész. A családnevek felsorolása falvak szerint 125—9, 151—61).

Csak egynéhány példát idéztem, de azt hiszem, ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a családneveket a XIX. század második felének és a mi századunknak tudományossága — sem a múltat, sem a jelent illetőleg — el nem hanyagolta. Ami azonban e közlésekből hiányzott, az a tervszerűség. Azt hiszem, a most meginduló vagy már megindult gyűjtés legfontosabb jegye a tervszerűség, a szervezettség lesz, s bizonyára elkészül az eddigi közlések könyvszerkezete is.

Az eddigi tudományosság azzal a kérdéssel is foglalkozott, hogyan keletkeztek családneveink, mi tulajdonképen a család-név, mióta vannak családneveink.

A Nyelvőrben 1885-ben valaki azt kérdezte, miért előzi meg a magyarban a vezetéknév a keresztnévet. SZARVAS GÁBOR, a Nyelvőr szerkesztője egy tréfás és egy komoly válasszal felelt a kérdésre. A tréfásat JÓKAITól idézte. JÓKAI szerint azért, mert a magyar ember már születésekor viseli az apja nevét, s csak azután kapja meg a keresztnévet. *Béldy Pál* tehát előbb volt *Béldy*, s csak aztán lett *Pál*. „E megoldásban azonban több az elmésség, mint a valóság“, mondja SZARVAS, s ebben igaza van, hiszen más, nem-magyar ember gyermeke is előbb a család (= családnév) tagja, mint az egyházé (= keresztnév). De mi a valóság szerinte? Szerinte „a dolog természetével jár, hogy mint minden tárgynak, kezdetben az embernek is csak egy neve volt, az egyedi név, melyet valamely föltűnőbb testi vagy szellemi tulajdonságtól, foglalkozástól stb. vett, pl. a görögben *Alexandros*: embervédő... a németben: *Gottfried*: istenvédte, s bizonyára ilyenek voltak bármit jelentettek is: *Almos*, *Árpád*, *Taksony*, *Vid* stb. — Midőn aztán a pogányságon hatalmat vett a kereszténység, e nevek helyébe nagyjából, legkivált nálunk, a szentek nevei (*József*, *János*, *Anna*, *Katalin*) léptek; minthogy azonban ezeknek száma amazokéhoz képest fölötte csekély volt, az egy-neműek tetemesen fölszaporodtak; a zavar kikerülése végett tehát megkülönböztetésre volt szükség, amelyet vagy sorsszámok teljesítettek, mint királyainknál (I., II., III. sat. *László*) vagy más megfelelő, apától, szülő- vagy lakóhelytől, foglalkozásból, egy vagy más tulajdonságtól sat. vett jelzők, mint:

Pálnak fia (Pálfi) János ... Pesti Gábor, Kovács Károly, Nagy Sándor sat. A jelzőnévnek későbbi hozzájárulása magyarázza meg azt a különbséget, mely a nevek írásában köztünk s az árja nyelvű népek közt uralkodik." (Nyr. XIV, 417—8.)

Ma igen jól tudjuk, hogy SZARVAS GÁBORNak sem a családnevek keletkezését, sem a két tagból: családnév-keresztnévből álló tulajdonnév sorrendjét illető kérdésben nincsen igaza. Az ő magyarázata tisztán észokokon alapul, mert a családneveket zavarral, a sorrendet meg későbbi keletkezéssel magyarázza.

A sorrendet KERTÉSZ MANÓ magyarázta meg nekünk. „Finnugor jelzős szerkezetek“-ről szóló akadémiai jutalommal kitüntetett művében (I. NyK. XLIII. és külön) kimutatja, hogy ez a sorrend finnugor örökségünk. A finnugor nyelvekben a jelző megelőzi a jelzett szót, s ez magyarázza meg, miért áll a magyarban a családnév a keresztnév előtt (I. Nyr. XLII, 289, MNy. V, 81). KERTÉSZ MANÓnak a családnevek történeti értelmezése terén különben is igen nagy érdemei vannak (I. Nyr. LVI, 81, LXII, 72, 127).

A családnevek keletkezése oka nem magyarázható azzal, hogy sok János vagy sok László vagy más egy névvel nevezett ember volt, s így zavar keletkezett. Azzal sem, hogy a zavar elkerülése végett sorszámmal is jelölték pl. a királyokat. T. i. még a királyok számmal való jelzése sem kivétel nélküli. Hogy csak pár példát említsek, vannak II. Gézától és III. Bélától olyan okleveleink is, amelyekben nincs megmondva, hányadik Géza vagy Béla adta ki az oklevelet. Anonymus meg szintén csak annyit mond, hogy Béla király jegyzője, de hogy hányadiké, azt nem mondja meg. Ha itt zavar van, az csak később keletkezhetett, az ő korában vagy korukban e tekintetben nem volt zavar.

SZARVAS GÁBOR okadatolásában a hiba ott van, hogy nem történeti tényekre, adatokra, hanem egyszerűen észokokra, logikára épít. Az adatok pedig az ő idejében is elég világosan beszéltek. Mert mi is a *családnév*, *családi név*? Szántszándékkal használom a szót a régibb és régi vezetéknév helyett. Akik ugyanis eddig családnevekkel foglalkoztak, azok felváltva hol *családnév*-et, hol *vezetéknév*-et használnak. A többség mégis *vezetéknév*-et mond. A *vezetéknév* a régi elnevezés, a XVI. század eleje óta vannak reá adatok (NySz. és MNy. XXXIX, 67), míg a *családnév* összetétel aránylag új keletű. A XIX. század első felének tisztíírás-szótárai, a jogi szótárak is csak a *vezetéknév*-et ismerik, ezzel értelmezik a latin *cognomen*, német *Zuname* szót. A *családnév* szó még CzF. szótárában sem található meg. Első adatom reá 1873-ból BALL. TeljSzót.-ból való. De azért nem okvetlenül tükörszó a német *Familienname*-ből, hiszen maga a német szó is új összetétel. HEYNE MÓRIC DWb.-jában, e kitűnő szótárban nincs is meg a szó.

Hazai német-magyar szótárainkban, így MÁRTON—HECKENAST-ban, az Akadémia 1835-i Zsebszótárában, SIMONYI—BALASSÁ-ban nincsen meg. Első német adatom hazai német-magyar szótárból KELEMEN BÉLA szótárából van. S ez mind egyezik azzal, amit GRIMM szótárában olvasunk a szóról. Itt ez van: „*Familienname*, n. nomen gentilicium, geschlechtsname, der geerbt, nicht ertheilt wird, es gibt auch familienvornamen, die im geschlecht immer vorkommen“. Példa a mai vagy régi nyelvből nincsen, s a közölt szövegből világos, hogy GRIMM e *familienname* szón nem azt vagy nemcsak azt érti, amit a mai német nyelvi használat (pl. BAHLOW, REICHERT művei).

S a *családnév*, *családinév* a régi magyar *vezetéknev*-nél ma kifejezőbb név. A *vezetéknev* ugyanis lehet *nomen gentilicium* = *nemzetségnév* is, s lehet *cognomen* = *Zuname* = *családi név* is (l. NySz. és CzF. *vezetéknev* al.). Míg azonban régen az egy *vezetéknevűek* általában, a legtöbb esetben egy ős-től való leszármazottak voltak, addig ma az egy *vezetéknevűek* a legtöbb esetben nem egy ős-től származnak (pl. a *Kiss*-ek, *Kovács*-ok sat.). Ebből a megfontolásból is helyesebbnek tartom a ma szempontjából a *családi*-, *családnév* szót.

Természetes, hogy végelemzésben a *családnév* is *nemzetségnev*, azonban lehet valakinek más a *családi* s más a *nemzetségneve*. Ilyen megkülönböztetés pl. a *Szemere* családnál van. A *nemzetség* neve *Huba* *nemzetsége*, a család neve *Szemere*, így mint *családnév* a XV. század vége óta.

A *családnév* legjellemzőbb jegye, hogy apáról fiúra öröklődik, s mint ilyen állandó, megszakítás nélküli név. Öröklés és állandóság a legjellegzetesebb jegye. S minthogy öröklött és állandó, ép azért mindenkinek a legsajátabb tulajdona, melyről egyesegyedül ő rendelkezik. Persze azért bármennyire is öröklött tulajdonunk *családnevünk*, bármennyire is állandóság a legfontosabb jegye, a *családnév* is ki lehet téve szellemi és más pl. politikai áramlatoknak. Már a *családnév* helyesírásában is, sokszor a kiejtésében is kifejeződhetik ilyen szellemiség, hathat azonban az állandóságra is egy-egy szellemi áramlat.

A helyesírás tekintetében pl. -i hangban végződő családneveinknek -i-vel, -y-nal, -ű-nal vagy -j-vel való írásmódja ilyen szellemi irányt jelölő változást mutathat. A kiejtés megváltozására is sok példa van. *Schlumberger*, *Erlanger*, hogy csak idegen országi, ne hazai neveket említsek, francia környezetbe kerülve, *Slö* ~ *berzse*, *Erla* ~ *zsé* lesz, s ő maga is így ejti nevét. Mária Terézia és II. József korában magyar érzésű, sőt született magyar emberek közül is nem egy a nevében levő *s* hangot *sch*-val írta. Így írta nevét többször *Tessedik* is *Teschedik*-nek, *Leska* István, a XIX. század elején Kiskőrös evangélikus papja, az „*Elenchus vocabulorum Europae*—

orum . . . magyarici usus“ szerzője: *Leschka*-nak, *Dolezsal* Pál *Doleschall*-nak stb.

A XVI. és XVII. századi magyar intellektuellek: hitújítók, papok, tanárok közt gyakori, hogy családnevük végét latino-sították, görögösítették pl. *Lascovius* Péter, *Bartholomeides* László, vagy eredeti családnevüket egyenesen lefordították. A sok közül csak *Melius* Péter nevét említem. 1536 körül született a somogymegyei Horti községben nemes szülőktől. s Családi nevén *Juhász Péter* (l. Magy. Irod. Lexikon). A szokása szerint nevét görögösítette, végét latinosította. A görögben τὸ μῆλον 'juh, kecske', ebből melléknév μῆλιος 'juhhoz tartozó, juhból való', s így talán annyi is mint 'juhász'.

Igy szellemi mozgalmak hatása alatt keletkeztek a XIX század első felében az *Erdi*, *Lendvai*, *Megyessy*, *Ballagi*, *Aldásy*, *Tavaszi*, *Szendy* (itt a jeles Szendy Árpád zeneíróra és jeles édesatyjára gondolok) sat. sat. nevek. A szabadságharc leverése után, 1849-ben az osztrák kormány egy rendelettel mindezeket a neveket eltörölte; az illetők jórésze aztán átmenetül a régi és a magyar családnevet együtt használta, pl. már 1851-ben *Ballagi* (*Bloch*) (így zárójelben), az ötvenes évek vége felé azonban az új nevek nagy része újból használt és egyedüli lett, s ma is megvan. Ennek is megvolt a maga oka.

S napjainkban is megnyilvánul a családnevek terén egy bizonyos szellemiség, s ahogy a mai nem kizárólag magyar jelenség, úgy a régibb és régi megnyilvánulás sem volt kizárólag az. Mindenkor egyetemes európai szellemi áramlatok visszaverődései a mieink.

Azonban mindezt nem számítva a családnév mégis valami állandó, ami apáról fiúra szállt és száll, s mint ilyen kizárólagos tulajdona birtokosának, mellyel egyedül ő, birtokosa rendelkezik.

Mióta vannak már most ilyen öröklődő, ilyen állandó neveink, mióta vannak családneveink? Az eddigi kutatások alapján nagyjából erre a kérdésre is meg tudunk felelni. A történészek segítettek és segítenek bennünket ezek megállapításában.

Két mű az, amelyből az alábbiakat merítem. Mind a kettő tudós, alapos munka, mind a kettő a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság kiadványa, s az illető művekben megnevezett tudósainknak, tehát többeknek a munkája. Ezek: 1. Magyar nemzetiségi zsebkönyv. Első rész: Főrangú családok. I. Bp., 1888. Második rész: Nemes családok. I. Bp., 1905. — 2. Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800—1893. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. Bp. Kiadja Hornyánszky Viktor. 1895.

Családneveink kialakulása a XIII. század második felében kezdődik. Innentől fogva vannak apáról fiúra öröklődő, állandó családneveink. Az állandóság először az előkelő nemes birtokos osztálynál alakul ki. A fejlődés, mint említettem, a XIII. század második felében indul meg, s folytatódik a középnemes birtokos osztálynál. E két osztálynál a kialakulás a XV. század vége felé már teljesen be is fejeződött. Nem divatból történt ez, ahogy nem abból lett külföldön sem. Ott már régebben is vannak családnevek; így a franciáknál már 1050 körül (GÁLDI: MNy. XXXVI. 179), a dalmatáknál a XI. sz.-ban kezdődnek, kifejlődni azonban teljesen csak a XVI. sz. vége táján fejlődnek ki. (JIREČEK, Die Romanen I, 74). Fontos érdekek fűződtek a tulajdonhoz, s ezek megkövetelték a család vagy nemzetség nevében az állandóságot. Miként az írásnak a mindennapi életben való használatára társadalomtörténeti probléma (l. Prot. Szemle 1943 VII: 182), azonképpen a családnév kialakulásának kérdése is első sorban a társadalomtörténet: a jogtörténet körébe tartozik.

Legrégibb családneveink eredetüket tekintve így osztályozhatók:

A) Birtoktól vett családnév 1. *-i* képzővel: *Barcsai* 1458, *Batthyány* 1398, *Berzeviczy* 1343 kör., *Görgey* 1278 v. XIV. sz., *Kállay* XIV. sz. eleje, *Kölcsey* 1423-tól, *Perényi* 1292 kör., *Szent-Ivány* XIII—XIV. sz. határa, *Teleki* 1408 (*Telek* Békés megye), *Vay* XIV. sz. köz. sat. — 2. A pusztai birtoknév: *Bethlen* XIII.—XIV. sz. határa, *Szemere* XV. sz. végétől. Persze a 2. alatt idézett birtoknevek az illető család valamely ősének hasonló nevéből erednek. *Bethlen* nevű előkelő embereink a XII—XIII. század határáról vannak (VárReg., Kovács, Ind.); a név a keresztes hadjáratok folytán elterjedt olyan személynév ~ keresztnév lesz, amilyen ugyanakkor nálunk a *Jordán* név (vö. a *Görgey* családban). *Szemere* a *Szemere* családban az állandó név, tehát a mai családnév előtt is több volt, az első Anonymus „bölc *Szemerá*“-ja.

B) Az ősi személy- vagy keresztnévből lett családnév: 1. *-fi*, *-fy* utótaggal: *Dessewffy* 1482-től, *Ostffy* XIII—XIV. sz. határáról, *Pálffy* 1383 utántól sat. — 2. A pusztai személynévből: *Merse*: *Szinyey-Merse*: egyik őjük neve *Merse*, amelyet a család a franciaországi *Merci d'Argenteau*-családtól származtat (MÁRTON Lex. 1818. II. előfiz. 60: „*Szinyei ifjabb Merzse Jősef* úr“) sat.

C) Az ősi méltósága, hivatala nevéből: 1. *-fi*, *-fy*-vel: *Bánffy*: 1388—9-ben Tamás fia Dénes horvát bán volt sat. — 2. A pusztai méltóságnévből: nádasdi *Baan* (de ez lehet helynév is).

A felsorolt családok régebb magyar előkelőbb nemzetségek utódai; nemzetségük történetére kitűnő forrás KARÁCSONYI JÁNOS, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III,

1.; a „de genere“ korszakból címereikre KARÁCSONYI művének folytatása: „Magyar nemzetségi címerek“, ami CSOMA JÓZSEF jeles heraldikusunk alapvető munkája. A címerekre vannak más kitűnő műveink is, így: SIEBMACHER; a M. Gen. és Her. Társ.: Magyar címerek II.; s mások.

A mind jobban és jobban differenciálódó társadalomban a XIV. század vége felé szórványosan a városi polgári és a jobbágyi osztály is kezdett családnévet használni. Teljes kifejlődés azonban csak a XVI. század végén van. Ekkor — a zsidó lakosságot kivéve — hazánkban mindenkinek, tekintet nélkül anyanyelvére, vallására, van már családnéve, tehát neve, amely apáról fiúra szállt. Mindezt a ráánkmaradt emlékek kétségtelenül bizonyítják. Esztergomnak a XIII. századból és a XIV. század első feléből ismert lakói: polgárai közt még soknak csak keresztnéve van (I. KONRAD SCHÜNEMANN, *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*. Breslau u. Oppeln, 1928—29. 97—108, 132—9). A kolozsvári magyar polgárok összeírásában 1453-ból az első félevről 530, a második félevről 553 adózó polgár neve szerepel. A két névsor némi csekély változattal azonos. A nevek közt csak keresztnéven szerepel 40—50, foglalkozás szerint 200-nál több polgár, de itt — lévén az emlék latin nyelvű — sok esetben nem lehet tudni, a foglalkozásról való elnevezés családnév-e már (I. SZABÓ KÁROLY: *Századok* 1882: 73). Hasonló a helyzet a XIV—XV. században más városokban is, így Bártfán, Besztercebányán, Körmöcbányán, Nagyszombatban, Pozsonyban, Selmecbányán, Sopronban (I. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*). IVÁNYI BÉLA közleményeiből tudjuk, hogy Lőcsén és Kézsmárkon 1542-ben, tehát a XVI. század közepén is voltak e városoknak csak keresztnévvel nevezett adózói (I. fentebb). Hogy pedig a XVI. század közepén a jobbágyok közt is voltak családnévnélküliek, tehát csak keresztnévvel nevezettek, azt KERTÉSZ MANÓ magyar nyelvű levelekből kétségtelenül kimutatta (Nyr. LVI, 32).

Hazánkban tehát a családnévek kialakulása a XIII. század második felében kezdődött s a XVI. század végén fejeződött be. Ekkorra a megyei lajstromok tanúsága szerint a családnév használata kötelező volt. A zsidókat József császár 1787. július 23-án kelt rendelete kényszerítette — természetesen állami érdekből — családi név s keresztnévnek megfelelő név felvételére. Mind a kettő csakis német nyelvi név lehetett. De azért még 1812-ben is a keszthelyi zsidó zenészek bandájának tagjai zsidó szokás szerint, tehát így: *Léb, fia Selignek, Chanino, fia Jakobnak* sat. írták alá egymásközt szerződésüket (I. BEKE ÖDÖN, *Zsidó zenészek: Libanon VI* (1941.), 72 és régebbi időkre KERTÉSZ MANÓ: Nyr. LXIII, 127 is).

Az előadottak bizonyítják, hogy a családnévek kialakulásában a divatnak, így pl. annak, hogy a lovagkor szokását

a polgári és városi osztály utánozta volna, igen kis része lehetett, s igen kis része a zavarnak, ahogy SZARVAS GÁBOR gondolta. Jogi: magán- és állami érdekek voltak a döntők kifejlődésükben s állandósításukban. Így volt ez más nyugati országokban is (l. HANS BAHLOW, Deutsches Namenbuch. 1933. 6 kk.).

A kialakult családneveket az alapul szolgáló köznevek jelentése alapján nagyjában így lehet csoportosítani:

A) Egyházi, tehát szentek nevéből és bibliai keresztnevekből lett családnevek: 1. *Abrahám, Antal, Borbás, Dániel, Dezső, Istók, Lénárt, Salamon, Timon* sat. — 2. *Gálfi, Istvánfi, Péterfi* sat. — 3. *Andrási, Andrássy, Balázsi, Balassi, Jánosy, Jánossy, Lőrinczi, Miklósi* sat. — 4. *Jánossa, Balassa, Balázs* sat.

B) Származás szerinti családnevek: 1. Helyek, helységek nevéből vett családnevek: α) Puszta hely-, illetőleg helységnévből: *Bethlen, Jenő* (KRIZA 384); a régibb korokból nem sok van; a XIX. század második felében több ilyen magyarosítás történt, pl. *Karczag* Vilmos stb. és l. Nyr. XXXII, 339, 388, 443, 510; β) -i képzővel: *Cserei, Gyöngyösy, Gyulai, Hegyeli, Hegyi, Kolosváry, Pataky, Vizi, Vörösmarty* sat. — 2. Népnévből: α) A pusztá név: *Görög* Demeter, *Kun, Németh, Oláh, Orosz, Török, Tóth* sat. — β) -i képzővel: *Horváthy, Magyar* (l. KRIZA, 385), *Magyary, Némethy*. A *Horváti, Németi és Magyary* (vö. *Magyar*, Pozsony m.) családnevek helységek nevéből is származhatnak. A döntő ilyenkor az illető családok története. Van azonban a székelyek közt is *Magyari* családnév, s az, ahogy a régi nyelvben van „*magyari* urak“, bizonyíthatja, hogy lehet ilyen nyelvi eredetű családnév is. S van *németi* melléknév *német* népnévből is. A MünchK. végén ugyanis ez van: „E könnö meguegeztetet *Németi görngnec* hen'sel emre fianac keze miat“. Itt a *németi* nem családnév, hanem származást jelölő népnév. Az illető erdélyi szász nemzetiségű lehetett.

C) Állást, hivatalt, hivatást, foglalkozást jelentő köznevekből vett családnevek: *Bíró, Darabont, Deák, Égető, Faragó, Gazda, Hadnagy, Kovács, Timár* sat.

D) Ragadványnevek, jó részük dictu s-név (= ném. *übername*) a XIV—XV. századi oklevelekben. Ezek a nevek lelki testi tulajdonságot, állatot, növényt, követ és sok sok más jelentő köznevekből, melléknevekből, számnevekből, mondatokból alakultak. Ez az a csoport, amely mint személyt jelölő névcsoport minden időben megvolt, tehát a családnevek kialakulása előtt is, nálunk is és más népeknél is. Ragadványnevek, mint *Balogh, Erős, Gyenge, Nagy, Kis* sat., *Bagoly, Farkas, Ravasz* sat., *Bornemissza, Jóljárt ~ Jójárt* (NyF. XXVI, 24), *Várjon* (vö. e névre 1818-ból MÁRT. Lex. 25. előf. 51 és Erdőszeti Lapok 1862:130) sat., *Csutak, Kapcza* sat., *Bot, Buzogány* sat., *Hajnal, Kő, Rózsa* sat., *Futás* sat. pusztá személy-

neveikül használva minden időben voltak, voltak tehát a családnevek kialakulása előtt is. Ez az a jelölésmód, amely megvolt árpádházi királyaink alatt is. (Az ide vonatkozó anyagot jelentéstani szempontból rendszerezte PAIS DEZSŐ „Régi személynéveink jelentéstana” című értekezésében: MNy. XVII, XVIII.) — S nemcsak minden időben, de minden népnél is voltak ilyen személynévek, és vannak belőlük családnevek.

A családnevek fentebb nyújtott csoportosításához, amely így megvan családneveket tárgyaló hazai és külföldi művekben is (l. erről lejjebb), még néhány megjegyzést óhajtok fűzni.

A) Nyelvtani megjegyzésem a származásnevek *-i* képzőjére vonatkozik. Az *-i* nomen possessi-képző valamihez hozzátartozó jelentésű melléknéveket formál. Azt, hogy az *-é* birtokképző ezzel az *-i* képzővel eredetében azonos, rég tudjuk (l. TMNy. 577—81; SZINNYEI, NyH.⁷ 100; MSFOu. LXXII, 58; Nyr. XLVIII, 135, LXII, 116; SIMONYI, A jelzők mondatana 193 stb.). A mai *Bácsi* puszta 1141—1161: in *Bache* (olv. *Bácsé* > **Bácsē* MKönyvsz. I, 15, CSÁNKI III. 30). A mai népnyelvből közöltek ilyen alakot: *nádékasza* 'nádvágo kiskasza', a XVII. század nyelvéből meg: *télévirág* (vö. Tseh Márton: Lovak orv. könyv. 1656-ból: „Végy... Pap sajtot, *Télé virágot* 18, uo. *télé virágját* 34), *zöldtélé* (l. Termt. Közl. 360. füz. 463. l., MNy. XI, 417). A legtöbb nyelv családnevei közt vannak ú. n. genitivusi családnevek, vö. német *Helmholtz* (értsd: *Helmholds*), *Sievers* (értsd: *Siegfrieds* l. BAHLOW i. m. 11) sat.; fríz *Bojunga* (i. h. 14); francia *Ducange*, *Du Bois-Reymond* sat.; tót, bolg., szerb *Janov*, *Filov*, *Popov* (az *-ov* eredetileg képző) sat. A mi humanista eredetű családneveink közül ilyenek: *Fábry*, *Fábriczay*, *Paulinyi*, *Skultéty*, *Valentinyi* (l. MNy. XXV, 297) sat., ahol az *-i*, *-y* latin genitivusi *-i*. Hogy azonban magyar nyelvi eredetűek közt vannak-e ezekhez hasonlók, igen nehéz megmondani. Keresztnévből, sok esetben a keresztnév becealakjából családneveink vagy *-fy* 'fiú'-val összetett alakulatok, pl. *Gálffy* sat. vagy puszta keresztnévek, pl. *Antal*, *Dániel*, *Pető*, *Sebők* sat. Ez utóbbi használat jelentéstani szempontból épügy magyarázatra szorul, ahogy a puszta személynévből lett helynevek használata, tehát amilyen *Csanád*, *Tas* sat. esete (kísérlet magyarázatára REICHERT HERMANN, KERTÉSZ MANÓ). Mégis mintha, de csak mintha birtoknév és személynév eredetű, tehát genitivusi családneveink volnának. KRIZA a Vadrózsákban közöl székely *Dóczi* és székely *Dóczé*, s ugyanő székely *Dáné* családnevet is (384). Nem látszik valószínűnek, hogy *Dóczé*, *Dóczi* helynévi eredetű volna, *Dóc* van ugyan Csongrád megyében, másutt azonban s így Erdélyben sem, nincsen. A székely *Dáné* családnévben is *Dán* inkább személynévből való lesz (*Dán* személynévre VárReg., *Dán*, *Dány* helynévre l. Hnt. 1873. stb.), — És mintha helyneveink közt is volnának hasonló genitivusi nevek. A fentebb közölt

ó-magyar *Bácsé*, mai magyar *Bácsi* zalamegyei pusztá neve csakis *Bács* személynévből való lehet s a XIV—XV. században egyszerűen *Bács* is (l. CSÁNKI III, 30). A baranyamegyei két *Páli* (falu és pusztá, l. LIPSZKY Rep.) ugyancsak LIPSZKY Rep. szerint „aliis *Pálé*“ s *Pálé* a Hnt. 1873.-ban is. Vas megyében 1494-ben van egy „Predium *Dyenesy*“ pusztá (l. CSÁNKI II, 744). *Dyenesy* nem latin genitívus, hanem magyar nyelvi birtokszó s a. m. *Dénesé*. Nagyon csábító volna idevonni az *Andrássy*, *Balassi*, *Balázsy*, *Iványi*, *Jánosi*, *Lőrinczy*, *Mihályi*, *Miklósi*-féle családneveket, itt azonban csak az egyenkénti vizsgálat döntheti el, van-e köztük ú. n. genitívusi családnev. Általános-ságban feltétlenül helyes, hogy ezek többségükben *Szent-András*, *Szent-Balázs* stb., szóval *szent*-tel összetett helynevekből valók (vö. KARDOS ALBERT: Nyr. L, 62).

B) Ma mindenkinek hivatalosan legalább is két neve van: családneve és keresztnéve. Ma tehát kétnevűség személyünk jelölésének a jellemzője. S mi volt a családnevek kialakulása előtt, tehát a XIII. század vége előtt? Erre azt felelhetjük, hogy kereszténységre térésünk óta általában minden megkeresztelt, ezt a szót hangsúlyozom, hogy minden megkeresztelt magyarnak akkor is két neve volt. Az egyik, amelyet a családnevek alakulása előtti korszakra ragadványnévnek, dictus-névnek nevezünk, a másik meg a keresztnéve. Az a szellemiség azonban, amely ezt a kétnevűséget fenntartotta, egészen más, mint amely mai kétnevűségünket fenntartja. Mi hát ez a szellemiség, amely a családnevek kialakulása előtt ezt a kétnevűséget fenntartotta? El nem képzelhető, hogy az egyház kinek-kinek a keresztelésekor más nevet, mint bibliai eredetűt, illetőleg szentről vett nevet adott volna. *Waic* (olv. *Vajk*, a névre l. Thietmar: MG. SS. III, 784) tehát a kereszttségben *Stephanus*: *István* lett, *Aba* meg *Sámuel*, *Benyn* *Belyn*: *Bela Béla*, *Géza*: *Magnus* (l. KNAUZ. Kort. 506—7, PAULER II.² 106, 429 sat.) és így tovább. Külföldön sem volt ez ekkor másképen. *Zvonimir*, Szent László sógora, horvát királlyá választásakor a pápának tett esküjét így kezdte: „Ego, *Demetrius*, qui et *Suinimir* nuncupor“ stb. (l. Šišić, Gesch. der Kroaten I, 286, 289). S az ilyen két név viszonyára a külföldi emlékek nyújtának teljes világosságot. *Boris*, bolgár fejedelem 852-ben keresztelkedett meg. Egy egyházi szláv emlék adata — magyarra áttéve — a nevet így jelzi: *Boris*, a bolgárok fejedelme, a szent kereszttségben *Michail* (l. Maked. Pregled. XIII. évf. 1: 13). Az 1056—1057-ben írt orosz szerkesztésű egyházi szláv Osztromir-evangeliumban a többi közt az van, hogy az evangeliumot *Grigorij* diakon másolta *Izjaslaw* fejedelem rokona részére, aki „V^o krešćeniji *Josif*, a mirsky *Ostromir*“, azaz „aki a kereszttségben *József*, a világi életben meg *Osztromir*“. — A kétnevűség tehát e korban tulajdonképen egynevűség; az egyik az illetőnek világi, a másik egyházi neve. Ez van nálunk a *Waic* — *István*,

Aba — *Sámuel* stb. esetében. Ez tehát a kor szokása, akkori szellemisége, ami egészen más, mint a mi mai kétnevűségünk. S így jobban érthetők e régi kétnevűségben azok az idegen hatások, amelyek névadásunkat részint világi, részint egyházi részről az egymást követő korokban érték. Egyházi részről ért hatásnál állításomat elsősorban a *Dávid*, *Salamon*, *Judit*, *Béla* (sok van a VárReg.-ban, de l. Kovács, Ind. is), *Benjamin* ~ *Beljamin* (l. VárReg., Kovács, Ind.) sat. ótestamentumi keresztnévekre vonatkoztatom, világi részről ért hatás tekintetében meg utalok török eredetű személynéveinkre (vö. GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személynéveink: MNy. X—XI. és külön), azután a trójai történet (vö. *Achilles*, *Hector*, *Priamus*, *Helena* sat.), a keresztes hadjáratok (vö. *Jordán*, *Bethlen* sat.) és a lovagköltészet hőseinek nálunk elterjedt neveire (vö. PAIS: MNy. XXVIII, 323—4). Mindezek a koronként változó szellemi irányoknak, a kor műveltségtartalmának olyan bizonyítékai, amilyen a XIX. század eleje óta a keresztnévvé tett *Almos*, *Árpád*, *Géza*, *Szabolcs*, *Ubul* (helyesen *Übül*) sat. régi világi eredetű személynévek (l. SZILY, NyÜSz. 172).

S hogy mi volt, mi lehetett kereszténységre térésünk előtt névadásunk szelleme, módja, rendszere, arról a IX. és X. századból ránk maradt anyag ad némi felvilágosítást. Néhány egyedi név s törzsnevek ez a névanyag. Róla részben GOMBOCZ ZOLTÁN idézett értekezése tájékoztat, a maga teljességében meg, főleg a törzsnevekre nézve NÉMETH GYULÁnak „A honfoglaló magyarság kialakulása” című alapvető könyve. „Feltűnő”, — írja PAIS DEZSŐ többször idézett „Régi személynéveink jelentéstana” című értekezésében — hogy „a honfoglaló törzsek nevei nálunk nem váltak személynévekké” (l. MNy. XVIII, 100).

Végül családneveink terén végzett vizsgálataimról, a belőlük leszűrt tapasztalatokról, eredményekről kívánok pár szót szólani.

*

1934-ben történt, hogy egy szarvasi születésű, tehát szülőföldről való tanárjelölt úrnő nálam kívánt a nyelvészetből szakvizsgázni, s tőlem kért házi dolgozatához tételt. Tételül Szarvas családneveit tűztém ki az anyag bizonyos korlátozásával. Szarvas telepés község. A báró Haruckern-család telepítése. A vallási türelmetlenség e korszakában is a munkaerő fontos volt, s így történt, hogy a földesúr Szarvasra csak evangélikusokat, más birtokára, így Endrődre csak katolikusokat telepített. Szarvas 1722-ben kezdett betelepülni, s 1788-ig más vallású lakosa, mint evangélikus nem volt. Ezért az evangélikus egyház anyakönyve, amely 1734-ben kezdődik s latin nyelvű, hűbb képet ad az első telepésekről, mint a városi jegyzőkönyvek vagy más iratok, amelyek közt telepések

lajstroma nem található. A feladat mármost az volt, hogy az anyakönyv első tizenkét évét, tehát az 1734—1746. évek anyagát másolja le, a nevekről készítsen pontos ábécés névmutatót. Ezt a dolgozathoz mellékelje függelékül. A dolgozat tudományi részében tárgyalja a családneveket nyelvészeti szempontból, s csoportosítja a neveket jelentéstani, alaktani szempontból, majd a családnevek nyelvi eredete szempontjából. A tárgyalásra nézve azt a tanácsot adtam, hogy az elvek tekintetében kövesse BAHLOW JÁNOSnak 1933-ban megjelent „Deutsches Namenbuch“ című munkáját. A dolgozat eredményeiből kettőt emelek ki:

1. Szarvas telepes községben — fennállásának első huszonhárom évében — több mint száz családnak helységnévből vett neve volt, ami ha figyelembe vesszük, hogy 1734-ben körülbelül 300, 1746-ban 400 család lakott ott, igen nagy szám. A helynevek, amelyekből e családnevek származnak, Abaúj, Árva, Gömör, Heves, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pest, Zólyom megyében fekvő községek nevei, de vannak más megyei helységek nevei is.

2. Több ilyen helynévből vett családnévről tudjuk, hogy birtokosának betelepülésekor más neve volt. Az első betelepülő TESSEDIK SÁMUEL feljegyzése szerint *Valentik Pál* volt, akit régebbi lakóhelyétől, Ósztrólukáról (Zólyom m.) azontúl *Ósztrólucky*-nak hívtak. Más családról is fel van jegyezve így a ma is virágzó *Czinkotzky* családról, hogy Cinkotán laktakor más volt a családneve.

Sem az egyik, sem a másik eredmény nem újság azok előtt, akik településtörténettel, családnevekkel foglalkoznak. Más telepes községek lakosai is sok helységből verődtek össze, s másutt is új helyükön sokan más néven éltek, élnek tovább. Ilyen esetekre MOLLAY KÁROLY „Középkori soproni családnevek“ című (1938.) igen értékes tanulmányában szintén rámutatott.

1925 óta szoktam nyaramat Gyöngyös határában, Mátrafüreden eltölteni. Gyöngyös és vidéke, — idesorolom Kis- és Nagyrédét, Oroszit, Tarjánt, Solymost, Veresmartot. Abasárt, Markaszt, Domoszlót, Visontát, Ugrát, Halászt, Halmajt, amelyek Gyöngyöshöz mind közel vannak — hét-nyolcszáz év óta megszakítás nélkül lakott vidék. Gazdaságilag, kereskedelmileg meglehetősen egységes ez a terület úgy, hogy Gyöngyös a központja. Három helynek gyűjtöttem össze eddig mai családnévanyagát; ezek: Gyöngyös, Abasár, Veresmart. A múltira vonatkozólag meg ismerem ETHEI SEBŐK LÁSZLÓ „Gyöngyös és vidéke“ című művéből a gyöngyösi katolikus egyház 1634. évi anyakönyvének azon évi családnév-anyagát. Gyöngyösnek e régi, s általam nagyjában egybeállított mai családnévanyaga értékes tanulságokat rejt az elköltözés és a beköltözés kérdésében is.

Egybeállítottam feleségem szülőfalujának, a nógrádmegyei Lócnak, a szintén magyar nyelvű falunak XIX. századvégi családneveit. Lócnak 1873-ban 1160 lakosa volt, családi házai száma meg 227 volt; 1892—98-ban, feleségem családjának onnan való elköltöztéskor, lakosa 1407, háza meg 240 volt. A falu nevére adatok a XV. század közepe óta vannak (l. CSÁNKI I, 103).

A felsorolt helyek családneveit egyrészt az egyazonidejűség: synchronia, másrészt a másidejűség: diachronia szempontjából tanulmányoztam. Nyelvi szempontból is, népiségtörténeti szempontból is: migratio: vándorlás, admigratio: hozzávándorlás, emigratio: elvándorlás szempontjából így helyesebb, kimerítőbb eredményekhez lehet jutni. Tapasztalataimból, eredményeimből a következőket emelem ki:

A) Egynyelvű és egy valláson levő hely, falu lakossága sem egyetlen egy nemzetből való. Nincs olyan magyar helység, falu, amelyben ne volna több-kevesebb család, amelynek neve -i képzővel helynévből alakult, vagy amelyben ne volna népnévből vett családnév vagy más nyelvi eredetű név. Így pl. Lócon 1892—1898-ban volt: *Döbrei, Gácsi, Turai, Kürtösi, Zsidai* sat. mellett *Tóth, Szikora, Darida, Szmarad* sat.

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az -i képzősök is, a népnévvel bírók is nevüket sok esetben az illető faluban, helyben kapták egykor, s régibb családi nevüket csak családtörténeti vizsgálattal lehet — ha lehet — kikutatni.

B) Sokszor megtörténik, hogy a bevándorolt egyén családi nevét, ha nem a falu, helység nyelvében élő szóból való, le is fordítják a falu, hely nyelvére. MOLLAY KÁROLY idézett értekezésében, melyet a legjobb idevágó német művek: SOCIN, REICHERT, BAHLOW elvei figyelembe vételével írt, megállapítja, hogy Sopronban a XV. században egész sor bevándorolt magyar polgár nevét németre fordították. A XVI. és XVII. században is közönséges dolog volt, hogy amely nyelven írt valaki, családi nevét az illető nyelv szelleméhez alkalmazta. *Heltai Gáspár* német művein Caspar *Helth*nek nevezi magát (vö. SZABÓ K., RMK. I. 22. és II. 50, 51. szám). *Tseh Márton* neve 1656-ban megjelent „Lovak orvosságos új könyvecskéjé”-nek német eredetijén *Martin Beheim. Weiss Mihály* 1658 táján brassói bíró nevét magyarul *Fehér Mihály*-nak is írta.

C) Mióta családnevek vannak, nincsen olyan akár telepés, akár régi, hat-hétszáz éves egynyelvű falu, helység, melynek lakói közt ne volnának idegen nyelvi családnevűek. A legtöbb telepés és nemtelepés faluban is nemcsak tót nevek vannak, hanem vannak csehek, lengyelek, magyarok, németek. Így pl. Gyetván 1906-ban volt: *Baláz, Ballaj, Berec, Dalog, Oláh, Uhrin, Dokupil* (morva cseh) sat. (l. MEDVECKÝ K. A., Detva. 1906. 112—22). S így van ez másutt is. Szintén így van a legtisztább magyar falvakban: Lócon, Veresmarton, Abasáron

sat. ma is; így volt régen is, mióta családnevek vannak, pl. Gyöngyösön. Mindez a letelepedett lakosság vékony, de állandó vándorlásáról, elvándorlásáról, bevándorlásáról tanúskodik, ami mindenkor a politikai viszonyokkal, háborúkkal, járványokkal s más ilyenféle körülményekkel kapcsolatos. A *glebae adstrictus* meg a nem *adstrictus* nép is mindig vándorolt.

D) A családnevek nyelvi vizsgálata igen sok nyelvtörténeti, mai nyelvre vonatkozó tanulssággal is járhat. Gazdag nyelvjárási, tájnyelvi, régi nyelvi tanulsságok rejlenek bennük. Ezeknek a megállapítása azonban majd mindig csak a család történetének a figyelembe vételével lehetséges. Itt van pl. a *Dóczy* név; az egyik esetben *Dócz* személynévből, a másik esetben *Dócz* helynévből való, a harmadik esetben meg *Dux* családnév magyarosítása. Vagy itt van a székely *Koncza* név. Sem a németből, sem az oláhból a név meg nem fejthető. A család története azonban rávezet eredetére. 1656-tól megszakítás nélküli a története. Mindig székelyek voltak, csak hogy a XVII. században még *Konsza*-nak nevezték magukat.¹ Bizonyos, hogy itt a *konc* köznév régebb *konsz* alakjából lett családnévvel van dolgunk. Azonos etymonában a *Koncz*, *Konczos* (l. OklSz.) családnevekkel. Hasonló alakulásúak *Boncz*, *Boncza*, *Bonczos* nevek: ezek a magyar 'comb' *bonc* alakjából valók. Sok más tanulságos példát is idézhetnék arra, hogy akár magyar, akár nem magyar családneveket nyelvi szempontból a család történetének ismerete nélkül nem lehet megfejteni. Az egyazon alaknak meg sokszor három-négy-féle magyarázata is lehet. Sok példám közül egyet idézek és fejtegetek bővebben s ez a *Fikár* családnév.

FIKÁR ERZSÉBET úrnő Kaposvárról kérdést intézett az Akadémiához, hogy mi az ő nevének a nyelvi eredete. Véleménye szerint neve azonos a latin *vicarius*: német *vikar* 'valakinek a helyettese hivatalban, egyházi életben' köznévvél. Levélben közölte, hogy: a) nagyapjának apja Bazinban (Pozsony megye) polgármester volt; b) nagyapja Cajlán (Pozsony megye) született, Vedrődön (Pozsony megye) élt; c) édesatyja Pusztafödemesen (Pozsony megye) született, 1911-ig Nagyszombatban (Pozsony megye) állatorvos volt, innen Sátoraljaújhelyre, majd 1913-ban Kaposvárra került. A család neve mindenkor *Fikár* volt.

A választ az Akadémia nevében én adtam meg. Válaszom ez volt:

Tudomásom szerint a latin *vicarius*-ból lett német *vikar* szót *v*-vel s nem *f*-fel ejtik a németek. Hogy ejtették-e valaha *f*-el, azt nem tudtam megállapítani (vö. kfn. *vicār* LEXER, MhdWb.; úfn. *vikār* HEYSE, FremdWb.²¹, KEL.—THIEN.; bécsi ném. *vikari* JACOB, Wiener DWb.), lehetetlennek azonban nem

¹ Ma is! Vö. *Konsza* Samu, a „Nagybacon nyelvjárása“ című értekezés (Nyf. LXXV.) szerzője — P. D.

lehetetlen, hiszen a latin eredetű egyházi műszavak közt is több *f*-el ejtett van, bár latin eredetijükben *v* van (vö. lat. *vigília*: bajor *figil*; lat. *vesperae*: bajor *fejšper* sat. l. SCHMELLER, BWb.²). Adatom azonban a német *vikār*, *vikāri* *f*-fel való ejtésére nincsen. S míg a magyarban van *Vikár* és székely *Vikáros* (KRIZA 385) családnév, addig a német családneveket tárgyaló művekben német *Fikar* családnévet nem találtam. Mindez okokból a *Fikár* névnek a latin *vicarius*-ből lett német *vikār*-ból való származása valószínűtlen.

Sokkal valószínűbb a következő magyarázat: Volt, s lehet, hogy ma is van a csehek közt *Fikar* családnév. Jakub *Fikar* z Vratu, azaz Vrat-i *Fikar* Jakab, Prága polgármestere, 1477-től 1547-ig élt (l. Masaryk-Lex.). A névben levő *Vrat* helynév, talán nemesi név, de lehet egyszerűen származást jelölő név is, *Fikar* meg családnév. A német *-er* végű családnevek a csehbe kerülve sok esetben *-ar* végűekké lesznek, vö. cseh *Fejfar*, *Prenar*, *Šnejdar*, *Vytvar*, *Vohnar* sat. a német *Pfeifer*, *Brenner*, *Schneider*, *Wittwer*, *Wagner* sat. átvételei (l. GEBAUER, Hist. ml. j. č. I. 150). Közéjük tartozik a fentebb említett cseh *Fikar* is, amely név a német *Vicker* családnév átvétele. Ilyen német *Vicker* ~ *Ficker* családnév volt régen is. REICHT, „DFamiliennamen“ című műve ilyen nevű boroszlói: sziléziai családokat közöl a XIV—XV. századból. A név a foglalkozást jelentő régi német *ficker* mása, jelentése: 'tarsoly-, táska-, zacskókészítő' (l. i. m. 120). A családnév tehát eredetire, jelentésére azonos a német *Taschner* családnévvel (l. BAHLOW, DNamb.). A cseh *Fikar* név azután a magyarban szabályosan *Fikár*-ra válhatott. A magyar *Fikár* családnévnek családtörténetileg is ez a legvalószínűbb eredete.

Tisztelt Közgyűlés! A családnevek terén tett egy-két tapasztalatról, egy-két eredményről számoltam be. Az elvi jelentésűek nem újak. Idehaza is, külföldön is mások is megállapították, s így az én kutatásaim csak megerősítették eredményeiket.

A múltat nemcsak az elmúltáért, hanem az eljövendőért is kell tanulmányozni: olvastam nem régen egy műben. Hozzáteszem, hogy a jelenért is, s ezzel együtt az eljövendő igazságosabb, s így emberibb egymásmegértéséért. A családnevek tanulmányozása erre alkalmas. S ezért is szívből örülhetünk a Teleki-Tudományos Intézet és az egyetemi Magyarságtudományi Intézet munkaprogramjában a családnevekre vonatkozó résznek. Talán lesz családnévföldrajzi, ahogy lesz szóföldrajzi atlaszunk is. Adja Isten, siker koronázza tudományos s így nemzeti törekvésüket!

Ezzel mai közgyűlésünket megnyitom.

MELICH JÁNOS.

Magyar őstörténet.

A magyarság őstörténete. Szerkesztette **LIGETI LAJOS**. A budapesti kir. magyar Pázmány Péter-tudományegyetem bölcsészeti karának Magyarástudományi Intézete és a Franklin-Társulat kiadása. Budapest, 1943. 8° 291 l.

Mihelyt egy nép fejlődése folyamán nemzetté kristályosodva létének tudatára ébred, rögtön fölkel benne az érdeklődés eredete, származása iránt, és sürgősen feleletet igyekszik kapni ezekre a kérdésekre: mi vagyok, miből lettem, honnan jöttem? Korok szerint különböző az e kérdésekre adott válasz, de van bennük valami közös vonás, mégpedig az, hogy alig van a tudomány munkaterületére tartozó kérdés, melyből nehezebb volna az érzelmi elemet kiküszöbölni, mint ebből. A középkor krónikása időben valamivel közelebb esett ugyan az őstörténethez és magához az eredethez, oly történelmi valóságokra támaszkodó szájhagyományokból meríthetett, amelyek azóta kiapadtak, azonban az a tenger idő, amely a keresztény krónikást nemzete születésének korától elválasztotta, ezeket a hagyományokat már annyira módosította, — elködösítve egyes részleteket, kiszínezve másokat, újakkal helyettesítve az eredetieket, — s a régi ember hiányos történeti szemlélete, mely ezeket a hagyományokat szakadatlanul alakította, annyira képtelen volt elmúlt viszonyok, életformák fölidezésére, hogy az időbeli távoltság viszonylag csekélyebb volta nem jelenthetett nagyobb esélyeket a megismerés tárgyilagosságra. A szubjektív bizonyosság viszont annál nagyobb volt: minden érzelemmel telítődött, s a faji emlékezés mindent megaranyszórázó ködében a múlt, az eredet, az ősök hősi kora csak nagy, csak hatalmas, a világon mindent felülmúló, égi beavatkozásoktól irányított lehetett, olyasféleképpen, ahogy az egyes ember küzdelmes ifjúságát élete aranykorának emlékezi. A közvetlen múlt, őskorunk végére az emlékezés persze pontosabb és élesebb volt, s élt annak tudata, hogy a kereszténység nagy műveltségváltása előtt a nemzet arculata más volt (ennek különben kézzelfogható nyomai a keresztény középkor első századaiban még nem pusztultak el), s a krónikás hajlandó volt a honfoglalás előtti századok viszonyait kiterjeszteni a nemzet gyermekkorára egészen születése pillanatáig: azaz egységesnek tekintve mindazt, ami régi, azonosította az egész magyar őstörténetet ennek utolsó periódusával.

Ma ezekhez a kérdésekhez az egyes tudományok többé-kevésbé kialakult módszerével közelítünk, s tudatosan tárgyilagosságra törekedünk. A régi krónikaíró lelki alkatától azonban még a mai szakember sem tud mindig teljesen megszabadulni. Benne is föl-föltör, öntudatlanul is szót kér az érzelem, s bár nem látja nemzete hajnalát a kelő nap káprázatos színeiben, jobban esik neki, ha kutatása során olyan

adatokra bukkan, melyek csillogó elképzeléseket engednek meg. Nem éppen kárhoztatásul mondom ezt, hiszen erős érzelmi telítettség nélkül alig van szellemi tudomány; kell, hogy a kutatóban éljen nemcsak az igazság keresésének lángoló szenvedélye, hanem a tárgya iránt érzett odaadó szeretet is. Önfegyelem és akarat kérdése, hogy ez érzelmek minél kisebb mértékben legyenek a tárgyilagosság rovására. Az is érthető, ha a mai tudós, kissé hasonlóan a régi krónikáshoz, legjobban ismervén nemzetünk őstörténetének utolsó századait, bár persze nem általánosítja az ott megállapítható viszonyokat a múlt felé vagy éppen az eredetig, mégis igyekszik kompromisszumot találni a megelőző, homályosabb időkre vonatkozó útmutatások és ennek a jobban ismert kornak képe között ez utóbbi javára. Különösen azok a tudósok tartják a rokonságot középkori történetíró elődjeikkel, akik első sorban a történettudomány módszerével igyekeznek világot vetni a gomolygó sötétségbe, s más tudományágak idevágó feltevései közül szívesen azokat válogatják ki (még ha ezek esetleg nem is a legmegbízhatóbbak), melyeket könnyebb összehangolni az utolsó századok kútfőadataival, s melyek tudat alatt a nemzete múltját szerető aggodalommal vizsgáló lelket jóleső megnyugvással töltik el. Pedig az őstörténet adattalan világában a legkifinomultabb történettudományi módszernek is (nem beszélve más, gyermekkorukat élő tudományágak ingadozó tapogatódzásairól) az elsőseget, a döntő szót a nyelvtudománynak kell átengednie.

Ha azonban a tudós, ki teljes erejéből törekszik a tárgyilagosság legmagasabb fokára, néha mégsem tud teljesen megszabadulni szubjektív mozzanatoktól, mennyivel inkább áll ez a laikus közönségre, mely, hacsak nem fitogtatott és meddő hitetlenkedéssel foglal állást a dolgokkal szemben, sokkalta könnyebben kerül érzelmeinek hatalmába s hajlandó színigazságnak venni azt, ami legközelebb áll színes és önérzetemelő elképzeléseihez, főleg minél felületesebbek ezek. Így volt ez nemcsak Beregszászi Nagy Pálék és Vámbéry Árminék idejében, de így van ez bizonyos mértékig ma is. Fontos különbség azonban, hogy ma a művelt közönség számban nagyobb, látóhatára szélesebb, érdeklődése talán nem mélyebb, de tanultsága képesebb teszi a tárgyilagosság értékelésére. S ez a közönség vágyik a valóság megismerésére, a bizonyosságra, már amennyire ilyen tudományos kérdésben bizonyosságról lehet beszélni, mégha a valóságtól első sorban álmai megtestesítését várja is. A tudósnak, ha nemzete iránt minden kötelességét teljesíteni akarja, nem szabad ez érdeklődés elől elzárkóznia, különösen ha ilyen nagyfontosságú kérdésekről van szó, mint a nemzet múltja és származása, melyek helyes ismerete a nemzeti öntudat lényeges tényezője. S a közönséget ebben a nemzeti szempontból is súlyos kérdésben a többnyire jószándékú, de avatatlanságuk folytán a legvadabb tévedéseket hidegvérrel

terjesztő dilettánsok zsákmányául odadobni megbocsáthatatlan bűn volna. — S ezt még az sem menthetné, hogy az ébredés fájdalmas és lehangoló. Mert ez nem is igaz. A valóság, mellyel keményen szembe nézhetünk, ebben az esetben, ha jól meggondoljuk, szebb, mint az álom. A nagy, világhódító ősöktől való leszármazás gondolata egy pillanatra talán végigcirógatja nemzeti hiúságunkat, de mennyire felemelőbb az a tudat, hogy a magyarság nem elbukott nagy nemzetek messze vetődött törmeléke, hanem kicsiny kezdetből indulva el sokezer év előtt, önerejéből lett azzá, ami, megállva helyét, megtartva nemzeti létét, csorbitatlan egyéniségét idegen népek tengerében, testvér nélkül, olyan történelmi színpadon, hol hatalmas népek és fajok tucatszámra hullottak el, omlottak semmivé, elvesztve nyelvüket, nemzeti öntudatukat, sőt anyagi létüket. A magyarság életrevalóságának, szívósságának oly bizonyítéka van ebben a tényben, mely nemzeti önérzetünket jobban emelheti, mint bármely előkelő származtatás hazug elmélete. Ebből meríthetünk erőt és bizalmat a jövőre. Nem nagy népek szegény rokona vagyunk, hanem kemény küzdelemben, fajok ádáz versenyében, változó művelődési környezetben immár harmadszor is tiszteletreméltóan előkelő színvonalra magát felküzdeni tudott, szívós, halhatatlan nemzet. Szebb ez minden álomnál.

*

Úgy vélem, ilyenfajta meggondolások alapján határozta el a Magyarságtudományi Intézet igazgatósága, hogy egy kis-méretű kötetben megismerteti a művelt közönséggel a magyar őstörténeti kutatások mai állását. Ennek a vállalkozásnak az eredménye a fentírt című szép könyv. Az egyes fejezeteket az illető kérdések kiváló szakemberei írták élvezetes, minden művelt ember számára világosan érthető modorban, de egy lábnyomnyit sem tágítva saját tudományos meggyőződésüktől. A szerkesztő voltaképpen csak azt kívánta munkatársaitól, hogy a saját munkaterületükön eddig elért eredményeket foglalják össze, ennek ellenére azonban úgyszólván minden szerző túllépve ez utasításon, lényegesen előbbre vitte a kutatást, számos becses új eredménnyel gazdagítva őstörténeti ismereteinket, első sorban maga a szerkesztő, kinek „Az uráli magyar őshaza” című tanulmánya teljesen új megvilágításban mutatja be őstörténetünknek egy fontos, de fölötte nehéz szakaszát. A szakember tehát e könyvet annak ellenére, hogy voltaképpen nem is az ő számára vagy legalább is nem első sorban az ő számára készült, mint nagy nyereséget könyvelheti el. Ugyancsak főleg a szakember szempontjait szolgálja a szerkesztőnek az az eljárása, hogy munkatársainak a legteljesebb vélemény szabadságot engedi meg, s az egyes, kisebb részletekben természetszerűleg mutatkozó ellentmondásokat nem igyekszik elsímítani. Azt hiszem, a nemszakember olvasók

közül is csak a kevésbbé műveltek ütközhetnek meg ezen, az értelmes ember szemében ez csak emelheti a tudós becsületességébe és őszinteségébe vetett hitet. Nem titkolhatom el azonban, hogy itt némi veszedelmeket is látok. Természetes ugyanis, hogy az ellentétes vélemények közül a laikus olvasó azokat válogatja ki, amelyek a saját, minden tudománytól független elképzeléseinek és érzelmi hangulatának legjobban megfelelnek, mert más válogatási norma nem áll rendelkezésére. Így aztán megtörténhetik, hogy a könyv, legjobb szándékai ellenére, egyes helyt nem álló tanokat megerősít, a helyett, hogy lerombolná őket. A napilapok ismertetéseiből pl. az derül ki, hogy az az itt-ott egy-egy mondatban elejtett és talán nem egészen szerencsésen, a feltételeesség kellő kidomborításával megfogalmazott valószínűtlen feltevés, mely a magyarságot, mint egy hatalmas török néptől leigázott, megszervezett és kiművelt kósza finnugor töredéket képzel el, a laikus olvasó szemében az igazság robbanásszerű feltárulásaként hatott, elnémitva azokat a hatalmas, meggyőző fejezeteket (vö. különösen 37 kk.), melyek e tétel ellenkezőjét bizonyították. Van olyan ismertetés, mely e valószínűtlen feltevésben látja a mű legkimagaslóbb eredményét! Persze erről a szerkesztő nem tehet, de figyelmeztetőnek jó a nagyközönséghez forduló tudós számára, hogy milyen óvatosnak kell lennie állításaiban, feltevéseiben és azok megfogalmazásában.

Ilyen tárgyú könyv, melyben az ingadozó adatok értékeisének és a feltevéseknek oly nagy szerepük van, okvetlenül kihívja az olvasó vitatkozó megjegyzéseit. Ezek a megjegyzések azonban, ha néha ellentmondók is, nem gáncsolóan bírálók. Ugyanazokat a tényeket többféleképp lehet értékelni, s a gyér adatokat különféle feltevésekkel lehet áthidalni. Így megyik, hogy egy s más jelentéktelen részletben én másként látom a megoldást, mint a könyv egyik-másik fejezetének szerzője.

*

A mű két részre oszlik. Az első rész a tulajdonképeni őstörténet, úgy, ahogy a kutatások jelenlegi állapotában ismerjük, vagy ismerni véljük.

Ez a rész ZSIRAI MIKLÓS élvezetesen világos tanulmányával indul, mely a magyarság eredetével foglalkozik (9—35). Nép és nyelv egymáshoz való viszonyának tisztázása után rendkívül ügyesen és meggyőzően, a szakszerűség kellő épségben tartásával és mégis az értelmes laikus olvasó számára is világosan állítja össze a magyar nyelv finnugor eredetének néhány legfontosabb bizonyítékát. Jóhiszemű és akárcsak közepesen fegyelmezett agyú olvasónak, még ha egyáltalában nem szakember is, ezek előtt az érvek előtt meg kell hajolnia. Véleményem szerint azonban nem ártott volna azt is nyomá-

tékosan hangsúlyozni, hogy nyelvünkre nézve semilyen más nyelvvel vagy nyelvcsoporthal kapcsolatban hasonló természetű és akárcsak megközelítően hasonló súlyú rokonsági érveket nem lehet találni. Ez annál is inkább ajánlatos lett volna, hiszen a műkedvelő nyelvészek és őstörténészek igen gyakran maguk is kénytelenek elismerni, hogy a finnugor rokonságban „van valami“, azonban szerintük más részről a magyar nyelvet ugyanilyen, esetleg még szorosabb szálak fűzik másfelé is. Ezért hasznos lett volna erősen kiemelni, hogy ilyen, másfelé vezető szálak nincsenek, sőt lehetett volna utalni a könyv kitűnő utolsó fejezetére, mely gyönyörű példákat szolgáltat arra, milyenek a módszeres tudományos eredményekkel szemben a felelőtlenül portyázó, műkedvelő „nyelvész-őstörténészek“ vívmányai.

A finnugor eredet világos bizonyítása után a szétválást, meg az ugor-kor történetét vázolja a szerző a nyelvi adatok segítségével. Itt is, de más munkatársak fejezeteiben is ismételtelen fölbukkan, mint szilárd tétel az a föltevés, hogy a magyarság ugor testvéreitől elszakadva áthaladt az Urálon és megtelepedt mélyen behatolva Szibériába, ott a Tobol, Pysma, Isim és az Irtis vidékén lakott több századon át (32, 56), egészen addig, míg az V. századi nagy török népmozgalmak onnan ki nem lódították. A mellékelt térképvázlat (Az uráli őshaza és a belsőázsiai háttér) is így tünteti föl a dolgokat, sőt talán még keletebbre tolja el a magyarság szibériai hazáját. Amde ezt a föltevést komolyan csak a régészeti leletek támogatják, melyek az ananyinói meg a pjánobori kultúra földrajzi kiterjedésére vetnek világot. Amint azonban LIGETI egyik igen finom észrevételében hangsúlyozza (45), ha a nyelvészeti anyagból levonható őstörténeti vallomás egy-egy néphez kapcsolása jóval könnyebb, mint egy területhez kötése, a régészeti adatok viszont területhez könnyen köthetők, annál nehezebb azonban annak a megállapítása, mely nép hagyta maga után e nyomokat. Sőt tovább is mehetünk. Még ha elfogadjuk is azt a tételt, hogy e kultúrák megteremtői finnugor nép vagy népek voltak, ezzel még egyáltalában nem zártuk ki azt a lehetőséget, hogy e művelődési formák egészen más etnikumú és nyelvű szomszédos népekre, néptörzsekre is áterjedhettek.¹ Semmiestre sem lehet tehát döntő szavazatot engedni ilyen őstörténeti kérdésben a régészetnek. A régészeti leletek tanúsága csak más bizonyítékok után, másod-harmad sorban, mintegy amazok megerősítéséül vehetők figyelembe, s inkább a régészet az, mely lépten-nyomon rászorul más tudományok, pl. a nyelvtudomány eredményeire, hogy leletei között valahogyan eligazodjék. A jelen esetben a régészet tanítása annál kevésbé meggyőző,

¹ Az ananyinói és pjánobori kultúrák és a magyarság összefüggésének ingatag voltára különben vö. DEÉR JÓZSEF, Magyar Művelődéstört. I, 40.

minthogy a szókincs nem megvetendő ellenérvet szolgáltat, s ennek alapján nagyobb joggal következtethetünk arra, hogy a magyarság soha huzamosabb ideig nem tartózkodhatott Nyugat-Szibériának azon az Uráltól meglehetősen távol eső területein, ahová, úgy látszik, őstörténészeink szinte egyértelműleg hajlandók elhelyezni. Tudjuk, és ZSIRAI is nyomatékosan kiemeli (26), hogy a *méh* meg a *méz* szó fontos szerepet visz a finnugor őshaza megállapításában. Ez az állat ugyanis csak 1776 óta él az Urálon túl, azelőtt ott ismeretlen volt. Ebből azt a következtetést vonják le általánosan, hogy a finnugor népek, mivel valamennyi águk ismeri ez állatnak és termékének ezt a közös nevét, csak az Urálon innen lakhattak együtt. Ámde, ha igazoltnak fogadjuk el azt a megállapítást, hogy a méh a XVIII. század előtt Nyugat-Szibériában ismeretlen volt, önmagától összeomlik minden, a magyarság Tobol—Irtis-vidéki hosszás tartózkodására vonatkozó feltevés. Ha úgy képzeljük el a dolgot, hogy a méh ekkor a magyarságnak háziállata volt, s a vándorló, gyengén szervezett nemzetségek magukkal hordozták kasokban, kaptárakban (ami persze eleve is föltétele valószínűtlen), akkor szinte elképzelhetetlen, hogy a magyarság hosszás szibériai tartózkodása során e rovar meg nem honosodott volna e vidéken, hiszen semmi sem közönségesebb, mint az elszabaduló házi méhrajok elvadulása, s ahol a házi méh táplálékot és megélhetést talál, ott a vad méh is megél. Sokkal valószínűbb azonban, hogy őseink az Urál vidékén a méhet mint vadon élő állatot ismerték, s a méz nem tervszerű termelés, hanem zsákmányolás révén gazdagította étrendjüket. Ebben az esetben a magyarság kóborlásai közben nem cipelhette magával a méhet, és hosszú, több százados szibériai tartózkodása alatt a *méh* szó vagy kikopott volna nyelvéből, — mint ahogy pl. most Szibériában lakó közvetlen rokonainknak, az obi-ugoroknak a nyelvéből e szó megfelelője hiányzik, — vagy valamely más hasonló állat nevévé vált volna. Sokkal valószínűbbnek látszik tehát, hogy a magyarság hosszabb időre sohasem távolodott el keleti irányban az Uráltól, hanem mindig az átjáró közelében maradt, hol innen, hol túlhan, többször is megtéve aránylag nem nagy időközökben ezt az utat, s az Urálon inneni tájak állatvilágával való érintkezése soha sem szakadt meg több nemzedékre terjedő időre a maga teljességében. Véleményem szerint tehát a Tobol—Irtis-vidéki magyar őshaza a feltevések közül törlendő, s a régészeti adatokat másként kell magyarázni.

Hasonlóképen nem bírok megbarátkozni azzal a föltevessel sem, hogy a magyarság az ugarságtól való elválását követően, tehát több, mint kétezer évvel a finnugor ősnéptől való elszakadása után újra érintkezésbe lépett a permiekkal, és innen magyarázható a magyar és a permi nyelvek között fennálló több rokon vonás: szövegyezések, funkcionális elemek azonos-

sága, azonos hangfejlődések (34). Több, mint kétezer éves különélés után azonban a magyar és a permi nyelvek már csak teljesen idegen nyelvekként találkozhattak volna, s távolabb lehettek egymástól, mint pl. ma az olasz meg a francia, mert ez utóbbiak állandóan egymás szomszédságában éltek, egymásra hatva azután is, hogy szétágazó fejlődés indult meg bennük. Vajjon elképzelhető volna-e, hogy két ilyen idegen nyelv között szinte a nyelvi egységig menő oly szoros kapcsolat létesüljön, hogy nemcsak közös szerkezeti elemek (mint pl. a főnévi igenév ragja) mutatkozzanak, de közös hangváltozások is menjenek végbe bennük (pl. a *denasalisatio*). Aligha! Azt hiszem, a magyar-permi nyelvi egyezésekre, melyek különben tüzetes tanulmányozást érdemelnének, más magyarázatot kell keresnünk. Véleményem szerint sokkal érthetőbbé válnak a nyelvi tények a következő feltevés tükrében: Az ősfinnugor népből lassan leszakadó ugarságnak eredetileg legnyugatibb ága maradt azt a nyelvjárást beszélő néprész, melyből később a magyar nyelv sarjadt. A lassan, nagy területen szétszórótna vonuló népnek ez a legnyugatibb ága még sokáig közvetlen, bár laza kapcsolatban maradt a finn-permi ág legkeletibb szárnyával, a permiekkal. Ez a kapcsolat megmagyarázza a magyar-permi nyelvi egyezéseket. A nagy területen szétszórva kóborló és bizonyára csekélyszámú ugor nép egyes csoportjai között viszont a kapcsolat elég gyér volt, úgyhogy a közös permi-magyar fejlemények egy része a többi ugor (a vogul-osztják őseül szolgáló) nyelvbe már nem hatolt el. Nem jelenti ez semmikép sem az ugor egység korai megbomlását, hiszen a magyar-permi közös vonások nem idéztek elő megközelítőleg sem olyan különbségeket az ugornak magyar és nem magyar nyelvjárásai között, mint amilyenek pl. a vogul vagy az osztják nyelvjárásai között ma fennállnak. Persze a permi-magyar közös vonások egy része eljutott azért az obi-ugor nyelvek őseinek tekinthető egyéb nyelvjárásokhoz is, azaz ma nemcsak közös permi-magyar, de közös permi-ugor elemeknek is kimutathatóknak kellene lenniök. S valóban a NyH.⁷ szerint mintegy 15 olyan magyar szó van, mely megvan az egyik vagy mind a két permi nyelvben és egyszersmind az egyik vagy mind a két obi-ugor nyelvben, másutt azonban nem: *ár* (27), *agyar* (45), *hón* (140), *darú* (144), *hagyma* (145), *meggy* (145), *öcs* (140), *ügy* (160), *csünik* (28), *fen* (146), *föd* (149), *hál* (150), *irt* (27), *izzik* (150), továbbá néhány képző, mint a mozzanatos *-m* (68), a műveltető *-l* (73), a deverbális névszóképző *-g* (88). Ez egyezések közül kihagyhatjuk a *hón* szót, melynek igen valószínű megfelelései más finnugor nyelvekből is kimutathatók, s hasonló okokból talán a *meggy*-et is; a *-g* névszóképző megfelelője megvan a finnben meg az észtnben, s mind a háromé a szamojédnben is (GyÖRKE, Die wortbildungslehre des uralischen 38, 44, 60), de a megmaradók száma is elég tekin-

télyes. Természetesen e szavak egy része esetében lehet merő véletlen, hogy a megfelelők csak azokban a nyelvekben maradtak fenn, minthogy nem egy olyan szavunk is van, mely csak ezekben a nyelvekben jelentkezik, de megvan a szamojédban is, tehát uráli elem (pl. *húgy* 'csillag', *tó*, *esik* stb.), bár ez utóbbiak is, akárcsak az említett uráli eredetű képzők, tanúskodhatnak a szorosabb permi-ugor kapcsolatokról. Az egyezések viszonylag jelentős száma azonban mindenesetre arra mutat, hogy a fenti feltevésnek, mely szerint az ugarság a magyar ágon keresztül laza kapcsolatait a permiekkal sokáig megőrizhette, nyelv-történeti akadályja nincs. Pedig ez egyezések száma még meg is volna szerezhető azokkal, melyek az említett nyelveken kívül még csak a cseremiszbén bírnak megfeleléssel, s melyeknek így föltehetőleg a magva, központja szintén a permi területen volna kereshető. Később, mikor — jóval az ugarság többi, távolabb eső ága után — a magyarok elődei is elszakadtak a permiektől, a vándorlások, helyesebben kóborlások során a különböző ugor csoportok földrajzi elhelyezkedése megváltozott. Az ugarságban eredetileg legnyugatibb, vagy legalább a többihez viszonyítva délnyugati helyzetet elfoglaló magyar nyelvjárású ág lassan a többiek északra húzódásával ezekhez képest déli, majd dél-keleti helyzetet foglalhatott el, és így később egy bizonyos időre azzá válhatott, ami a finnugor egység első megbomlása idején még nem lehetett, t. i. a finnugorság legkeletibb képviselőjévé. Ez abban az időben volt, amikor a magyarság az uráli átjáró tájékán, azon hol innen, hol túl váltogatta lakóhelyét.

A második fejezet LIGETI LAJOSnak az „Uráli magyar őshaza“ című tanulmánya (36—70), melynek súlyos és nagyrészt új eredményeiről már ejtettem említést. Tárgyalja a magyarság műveltségváltását, vázolja, miként vonult le az erdőlakó magyarság — mint annyi más erdőlakó nép — a ligetes övezetbe, hogy ott önerejéből, igen csekély idegen ösztönzésre képessé váljék a reá váró hosszú és harcos pusztai nomád életre; finoman boncolja a nyugati szibériai törökség problémáit, s a kínai források alapján a belsőázsiai nagy török népekre, görög kútfők nyomán a keleteurópai irániakra vonatkozó ismereteinket összefoglalva vázolja e népek viszonylását az uráli őshazához; leírja a keleti ókori kereskedelem útjainak szerepét, s érezteti az ezek mentén lezajló csendes népvándorlás fontosságát. S mindez a legnagyobb mértékben meggyőző. Fejtegetései után, azt hiszem, a törökségről, mint a magyarság megszervezőiről éppúgy le kell mondanunk, mint arról a valószínűtlen feltevésről, mely a magyarságban elfinnugorosodott törököket lát, akik mai nyelvükhöz nyelvcserével jutottak.

Érdekes, hogy a *nyak*, *nyár* szavak török voltát LIGETI elfogadja (*nyáj*, *nyál*, *nyalka* stb.-ről nem szól) (45). Erre vonatkozólag eddig csak RÄSÄNEN fejtegetéseire voltunk utalva

(UngJb. XIX, 99—101), ezek pedig nem meggyőzők. A kérdés a turkológia területén dőlhet csak el, a török nyelvtörténetben kell igazolni a *j ~ n* megfelelést. Türelmetlenül várom és azt hiszem minden magyar nyelvész várja LIGETI idevágó szakszerű fejtegetéseit, mert ha e szavak török volta bebizonyul, rendkívül fontos fogódzó pontot kapnánk a magyarság első török kapcsolataira, hiszen e szavak nemcsak a török, hanem, főleg egyesek, mint pl. a *nyak*, a magyar hangtörténet tükrében is honfoglalás előtti török jövevényszavaink zömét sok száz évvel megelőző átvételek lennének. Sőt e nagyfontosságú tény bebizonyítása iráni szavaink legrégibb, de már magyar átvételű rétegének kutatására is hathatós ösztönzést jelentene.

A magyarság kaukázusi történetével HALASI KUN TIBOR foglalkozik (71—99). Nagy tárgyi tájékozottsággal igyekszik rendet teremteni e korszakra vonatkozó zavaros adatok és elgondolások tömegében.

A gyér és ellentmondó adatokra támaszkodó kutatásnak lépten-nyomon szüksége van föltevésekre, melyek az ismert tényekhez pontosan igazodva a hézagokat áthidalják, és így több-kevesebb valószínűséggel igyekeznek megközelíteni a valóságot. De még a legvalószínűbbek is azért csak feltevések maradnak. Egy olyan munkában, mely első sorban az érdeklődő nagyközönséghez szól, különösen jól ki kell domborítani az ilyen állítások feltételes voltát, a tényeket állandóan el kell választani a feltevésektől, hogy az olvasó egy percre se felejtse el, mikor áll történeti bizonyosságokkal, ellenőrzött adatokkal szemben, és mikor csak feltevésekkel, ha mégoly valószínűek is ezek. Végeredményben ettől függ a közönség bizalma és hite a tudomány őszinteségében. Az egész könyvben ezt az elvet a szerzők általában szem előtt tartják, néha a legkényesebb pontossággal, s nemcsak kellő óvatossággal mozognak az ingatag talajon, de állandóan éreztetik az olvasóval, mikor, milyen adatok alapján és milyen fokú valószínűséggel folyamodnak egy-egy hipotézishez. Itt-ott azonban ez a szempont mégis mintha elhomályosodnék: az eredetileg a lehetőségig megindokolt feltevés a következő lépésben már mint bizonyosság jelentkezik, melyre újabb feltevés s erre esetleg a feltevések egész tornya épül. Áll ez pl. „A magyarság kaukázusi története” című fejezetre, hol a szakember talán kifogástalanul tudja értékelni a feltevések halmazát, félő azonban, hogy a laikus olvasó, megfélekezve a kiinduló pont hipotetikus voltáról, rövidesen bizonyosságot lát ott, hol tulajdonképpen csak téteves tapogatózás lehetséges egy pár kétes adat pislákoló derengésében. De előfordulnak itt olyan feltevések is, melyeknek valószínűségéhez nagyon is sok szó fér. Ezek, amennyire helyénvalók, sőt szükségesek, mint ösztönző, az ellentmondás kihívásával a kérdés tisztázásához vezető munkahipotézisek egy szakfolyó-

iratban vagy szakközönséghez szóló tudományos munkában (persze ott is jobbák a valószínű hipotézisek), annyira kerülendőek vagy csak nagy óvatossággal és teljes fenntartással említendőek egy népszerűsítő könyvben. — Példaképen itt csak a *Mogyeri* meg az *Ogurda* állítólagos magyar fejedelemneveket említem (77, és ugyanígy 150). Ami az elsőt illeti, tudvalevő, hogy ez a név Μοῦρηλ, Μουγερην, Μοάρεπα változatokban fordul elő, és a leghitelesebb alak Μουάρεπιν (acc.) (MORAVCSIK: MNy. XXIII, 263—4). Azt még esetleg el lehet képzelni, hogy a magyar szó a VI. században *mogyeri*-nek hangzott *o*-val, bár bizonyítani nem lehet, sőt a valószínűség sem szól mellette; azok a „IX. századi arab források“, melyekről H. KUN TIBOR beszél, alapjában egyetlen forrás, és tudva hogy az arab magánhangzójelölés mennyire megbízhatatlan, erre támaszkodni nem lehet (vö. helyesen ÓMOlv. 4). Még nehezebben valószínűsíthető azonban a különféle görög források οα, οα betűcsoporttal leírt magánhangzóinak *o* olvasata (MORAVCSIK a kérdéses nevet *Müegyerisz*-nek olvassa). A VI. századi *Mogyeri* fejedelemről tehát le kell mondani. Ennél is kevésbé tartható a Γορδὰς ~ *Ogurda* (?) személynévnek az a magyarázata, mely az *ogur* népnévnek magyar kicsinyítő képzős származékát látja benne. Még ha elfogadjuk is NÉMETH GYULA magyarázatát a szókezdő *O* hiányára (HonfKial. 168), *-da* kicsinyítő képző a VI. században magyar nyelvtörténeti okokból lehetetlen. A finnugor *-*nt.* ~ *-*nd.* kicsinyítő képző magánhangzó-elemének talán megfeleltethet egy időben *a*, azonban a VI. században ilyen szóvégi *a* formája legnagyobb mértékben valószínűtlen. A *-d* képző legrégebb példáinkban: σάβαρτοι (?), *baszkirt* ~ *baš;irt* (?) és változatai, Λεβεδίας, Ἀρπαδής, *iotudi* stb. sohasem *a*-val jelentkezik. A szóvégi magánhangzók redukálódása, mely néhány vitás esetet nem számítva a XIII. században befejeződik, igen régi időben indult meg. E redukció során a legkorábbi fokozat a középső-alsó nyelvallású magánhangzók-nak magas nyelvallásúakká válása. Legrégibb nyelvemlékeinkben már csak ilyen van: *i, u, ü* (BEKE eltérő véleményére l. KNIEZSA: MNy. XXXIX, 1), ez is eltűnőfélben, de hogy ez az állapot sokkal régebb, mint első nyelvemlékeink, azt bizonyítják honfoglalás előtti török jövevényszavaink, melyekben — ha a több száz évvel régebb *nyak* < **náqa* szót nem számítjuk — a szóvégi *-a* megmarad és nem redukálódik *-i, -u*-vá, annak bizonyosságául, hogy e szavak átvételekor az első lépés: az *a* > *i(u)* változás régen lezáródott. E tények különben köztudomásúak, és NÉMETH GYULA nem is a *-d* képzőt, hanem a *-d + -a* képzőbokrót keresi az állítólagos *-da*-ban. Ez azonban éppoly valószínűtlen. Föl sem vetve azt a kérdést, vajjon a VI. században feltehető-e egy ilyen képzőbokr, melyre az adatokat a magyar régiségben ugyancsak keresni kell, az *-a* kicsinyítő képző eredetének, mai ismereteink szerint egyetlen lehetséges magyará-

zata: tövégi magánhangzó $+j(\bullet)$ vagy $-i(\bullet)$ képző. A szóvégi magánhangzó hiánya nem zavar. Kétségtelen, hogy a magasnyelvállású szóvégi magánhangzók eltűnése nem egy időben történt. JAKUBOVICH pl. (MNY. XX, 20) e folyamat időrendjében nemcsak a megelőző mássalhangzónak, de a szó magas- vagy mélyhangúságának, egy- vagy többtagúságának is fontosságot tulajdonít. Bár a szóvégi magánhangzók kérdése a rájuk vonatkozó hatalmas irodalom ellenére tüzetes vizsgálatban még nem részesült, annyi kétségtelen, hogy a szóvégi magánhangzó egyes hangok után már jóval a honfoglalás előtt elveszett. Így pl. sohasem mutatkozik nyelvemlékeinkben a γ (h , ch) után, s a *burayu* \sim *burayī* > *borjú*-féle fejlődés (melyben — véleményem szerint — **buray* alakból kell kiindulni) is arra mutat, hogy már török jövevényszavaink átvétele után (esetleg az átvétel korában), de első nyelvemlékeink ideje előtt el kellett tűnnie a magánhangzónak. A j , i után, ha valaha volt ilyen szóvégi magánhangzó, még korábban el kellett pusztulnia, hogy az *ai* > *á* > *a* fejlődési sor megmagyarázható legyen. Ámde maga a i (j) nem tűnhetett el a VI. században, hiszen nyomai még jóval később megvannak; vö. VárReg.: *Vederey* (MNY. XVIII, 98) | esetleg VárReg.: *Opoi*, *Opoy* (EtSz. *Apaj* al.) | 1221: *Vroy*, 1323: *Vraj* stb. (MNY. X, 131). Sőt nemcsak török, de régi szláv szavaink is részt vesznek az *ai* > *a* változásban. Az *-aj* szóvéget pedig a *ŋ* alakban föltalálni lehetetlen. Érdekes, hogy ennek az *Ogurdá*-nak, mely úgy látszik őstörténészeink között meg nem érdemelt karriert csinált, születési hibáját maga NÉMETH GYULA igen világosan látta, hiszen a *-da* képzőről — igaz, hogy csak jegyzetben, amit, úgy látszik, néha nem olvasnak el — úgy nyilatkozik, hogy „talán nem lehetetlen“, ami igen langyos meggyőződésre mutat, és az egész föltevést attól teszi függővé „amennyiben a magyar *-a* kicsinyítő képző nem *-ai*-ból való“. Minthogy ez a praemissa semmikép sem igazolható, ez egész *Ogurda*-feltevés önmagától elesik. A végzet azonban gyakran úgy akarja, hogy az ilyen elhullajtott föltevések, ha beleillenek valamely tetszetős teóriába, hamarosan a valóság mezét öltik magukra, zavaros származásuk emléke elhomályosul, s csakhamar tulajdon apjuk fejére nőnek.

A könyv egyik legeredetibb és legvilágosabban megírt kitűnő fejezetében CZEGLÉDY KÁROLY a magyarság levediai és etelközi tartózkodását világítja meg arab és bizánci kútfők alapján (100—22). Tanulmánya módszertani szempontból is mintaszerű és útmutató.

A nyelvészek és filológusok szava után megszólal a történész is. A honfoglaló magyarság képét DEÉR JÓZSEF tárja eléünk szemléletesen, miközben nagy elmeéllel boncolja hódító őseink külső és belső tulajdonságait, és új vonásokkal gazdagítja a letelepülés módjára és lefolyására vonatkozó ismere-

teinket. De talán nem egészen meggyőző az a kép, amelyet a magyarországi szlávok műveltségéről rajzol (126—8). Miután szépen igazolja, hogy a peremvidékeken lakó szlávok még zsákmányoló életmódot folytatnak (ami összhangban van a nyelv nyújtotta tanulságokkal), néhány keleti kútfőre hivatkozva a dunántúli meg az alföldi szláv lakosság földművelését is csak alkalminak nevezi, „mely eredetileg úgyszólván csak a köles termelésére szorítkozott”. Előadásában ugyanis a dolog úgy tűnik föl, mintha a magyarországi szlávság legkultúraltabb rétegei sem jutottak volna még el a honfoglalás idejétől a tulajdonképeni földműveléshez. Ennek azonban ellentmondanak a magyar nyelv szláv jövevényszavai, melyek között tekintélyes szerep jut a földművelésre és az azzal kapcsolatos kezdetleges iparokra vonatkozó fogalomkörnek. Úgy látszik, a kútfőknek általában a szlávásgról mondott megállapításai nem vonatkoztathatók e népcsoport minden egyes részére és alkalmasint nem a legműveltebb pannóniai szlovénekre. A döntő szó ilyen művelődéstörténeti kérdésekben szintén a nyelvtudományé.

E fejezetben kísért az a felfogás, hogy a magyarság vezetőrétege török eredetű volt (határozottan így 141 és elszórtan). Ennek pedig szilárd alapja nincs.¹ Az a körülmény, hogy az uralkodó osztályban a török személynévek voltak elterjedve, s mellettük a magyarok (*Levedi, Lél, Ezelő* stb.) sokkal ritkábbak, nem jelent semmit. Tudjuk, hogy a névadás divatkérdés, s amint ma pl. a *László* keresztnévről viselője szláv voltára, vagy a *Mihály*-ról zsidó származásra senki komolyan nem következtethet, akként a honfoglaló magyarság vezető rétegében uralkodó török nevekről nem szabad viselőik török származására következtetni. A magyarság ekkor törökös művelődési körbe tartozott, úgy, mint most a nyugati keresztény művelődésbe, természetes tehát, hogy személynéveit nagyrészt a törökségtől vette, akárcsak most túlnyomórészt a nyugaton is szokásos keresztnévek vannak elterjedve. (E divat nem szűnt meg egy csapásra a kereszténységgel, hanem lassan gyengülve még egy ideig uralkodott.) Az a körülmény azonban, hogy pl. *Árpád* nevének alapszava ugyan a török *arpa* szó (egszersmind magyar közszó!), de ez a magyar *-d* kicsinyítő képzővel van ellátva (ugyanúgy, mint pl. az *Abád, Atád, Buzád, Borsod, Besedi, Tivánd, Tömörd* stb. személynév — vö. Gom-bocz, Árpádkori török személynéveink: MNyTK. XVI.), arra mutat, hogy az uralkodó család tagjai török neveket viseltek ugyan, de magyarul beszéltek. *Árpád* nevét ugyanis minden kútfő kizárólag ilyen magyar kicsinyítőképzős alakjában

¹ Régebben a török elemek arányát magam is túlbecsültem (vö. A companion to hungarian studies 274). Annak a meggyőződésemnek kialakításában és megszilárdításában, hogy e régebbi nézetem nem helyes, az itt tárgyalt könyvnek is jelentős része van.

említi.¹ — Nem lehet a magyarság etnikumára a törzsek neveiből sem következtetéseket levonni. Itt is vigyáznunk kell ugyanis, hogy áldozatul ne essünk az ingatag föltevéseknek. Ha ugyanis elhárítjuk mindazokat a hipotéziseket, melyek nem elég szilárdak ahhoz, hogy ilyen nagy horderejű következtetéseket építsünk rájuk, csak annyi megbízható eredmény marad, hogy a *Megyer* törzs neve finnugor eredetű, a kétségtelenül török etnikumú *Kabar* törzsnévén kívül valószínűleg törökök a *Tarján* meg a *Jenő*. A többi bizonytalan (sajnos a könyvben lépten-nyomon szerepel, mint teljes bizonyosság a *Kürt* meg a *Gyarmat* török volta). A két, minden valószínűség szerint török eredetű *Tarján* és *Jenő* törzsnév azonban mit sem jelent. Ezek ugyanis eredetileg méltóságnevek, s mint ilyenek, könnyen érthető módon a törökös államszervezetű magyarságnál török eredetűek. Viselőjüknek, annak a törzsfőnek, kinek családjában e méltóság örökletes volt (és éppen ezért a méltóságnév átszármaazhatott törzsnévül a vezetése alatt álló törzsre), éppúgy nem kellett töröknek lennie, mint ahogy minden herceg vagy gróf nem német, minden örökös főispán nem szláv volt. Csak helyeselni lehet tehát DEÉRnek azt az óvatosabb fogalmazását, melyet egy helyt használ: „türk iskolát járt vezetőréteg“, de a műveltséget a származással semmiképen sem szabad azonosítani.²

A keleten maradt magyar töredékek sorsával CZEGLÉDY KÁROLY tanulmánya foglalkozik (154—77). Ezt a tanulmányt is, mint szerzője előbbi fejezetét, a legbecsesebb tudós erények ajánlják. Itt is különös figyelmet érdemelnek szigorú módszertani elvei, melyek helyességéhez szó sem fér, főleg az az eljárása méltánylandó, hogy a különböző eredetű (keleti—bizánci) források adatait önmaguk zárt körében külön-külön értékeli és építi ki, és csak az így kapott eredményeket illeszti egymáshoz, úgyhogy ez az egybeilleszthetőség egyszersmind a források helyes értékelésének próbája. Ennek az elvnek a kiterjesztése a következő, szigorúan alkalmazott módszertani eljárás: „... más-honnan szerzett tárgyi értesüléseinket a régi szövegek magyarázatánál [= magyarázatában] mindig követendő szabály szerint nem olvashatjuk bele a szövegbe“. Ez elvek elhanyagolása sok téves következtetés szülőanyja volt már.

A könyv második része azoknak a különböző tudományágaknak őstörténeti szerepével foglalkozik, amelyeknek segít-

¹ Vö. D. PAIS, Die altungarischen Personennamen: UngJb. III, 235—7.

² Találunk még e fejezetben néhány apróbb pontatlanságot is. Pl. tévedés, ha nem is lényeges, hogy a magyar rovásírás ábécéje 2 betű kivételével török eredetű (148); köztudomású ugyanis, hogy a 34 jegy közül 6 nem török, 6 ismeretlen eredetű, ami mit sem változtat a dolog lényegén, hogy a rovásírást a törököktől tanultuk. Nem egészen kifogástalan általánosítás az sem, hogy az írásra vonatkozó szavaink bolgár-török eredetűek (= csuvasos jellegűek); *ír* és *szám* szavunkra illik ez az állítás, *betű* szavunk azonban lehet köztörök is.

ségével a kutatás az első részben összefoglalt eredményekre jutott. Minthogy őstörténeti kérdésekben a döntő szó a nyelvtudományt illeti, mely különösen a régebbi korszakra vonatkozólag egyedül képes szilárd építő anyagokat szolgáltatni a tudomány épületéhez, az első idevágó fejezet a nyelvészet és őstörténet összefüggéseiről szól (178—90). KNEJZSA ISTVÁNNak rendkívül élvezetes tanulmánya világítja meg ezt a kérdést minden oldalról; szinte iskolapélda arra, hogyan kell megfelelő szakszerűséggel mindenki számára élvezhetően írni.¹ A tanulmány nagy bőkezűséggel ontja a jól választott, szemléletes példákon kívül a mélyrevilágító megjegyzéseket, de különösen megszívlelendők a nyelvészek felelősségéről szóló komoly intelmei (184), hiszen valóban, minthogy a nyelvész eredményeit és föltevéseit „több más tudomány szak művelője is felhasználhatja és fel is használja kutatásaihoz, a tévedés teljesen hamis vágányokra terelheti a legmódszeresebb kutatót is“. Erre bizony magában az előttem lévő könyvben is talál az ember itt-ott fájdalmas példát. Ezt a lapját (184) különben minden magyar nyelvésznek állandóan lelkébe vése kellene tartania, hogy kettőzött felelősségtudata egy pillanatra se lankadjon.

Hasonlóan igen tanulságos a következő fejezet, LÁSZLÓ GYULA tanulmánya: „A magyar őstörténet régészete“ (191—207). Ezt a laikus olvasó lelkületével és magatartásával olvastam és sokat okultam belőle. Különösen elmemozdító megfigyelní, hogyan sorakoznak a régészeti tanúságok — ha a következtetésekben nem hiányzik a kellő óvatosság — párhuzamosan más úton szerzett ismereteinkhez, megerősítve, de — s ebben rejlik nagy fontosságuk — ki is egészítve őket. Amit a honfoglaló magyarság fáradt hiperkultúrájáról és a műveltségváltás szükségszerűségéről mond, a legnagyobb mértékben figyelmet érdemel.

GUNDA BÉLÁnak „A néprajz és a magyar őstörténet“ című érdekes tanulmánya (208—22) önérzetesen hangsúlyozza a néprajz fontosságát az őstörténeti kutatásokban. Néhány

¹ Néhány jelentéktelenebb elírás azonban előfordul KNEJZSÁNÁL. Pl.: A *bottes* modern francia írásmód, az ó-francia alak *botes* (179). A *polgár* szónak a *purgári* alakhoz való kapcsolása indokolatlan állásfoglalás egy nehéz és el nem döntött kérdésben: az ófelnémet nyelvi hatás kérdésében (179). A *vásár*, *vám* aligha alán jövények, iráni szavainknak csak egy viszonylag kis hányada tekinthető kétségtelenül alánnak; az említettek pl. a perzsára mutatnak. Éppígy revízióra szorulnak azok a példái, melyeket a finnugor-indoeurópai kapcsolatokra hoz fel (186). Török jövényyszavai között legalább egy kérdőjelet megérdemelt volna a *süveg* meg a *kaucsó* (188). Nálunk immár szokatlan és főleg a nagyközönségnek szánt műben minden magyarázat nélkül nem kívánatos a *kök-török* elnevezés (188). *Szölő* szavunk valóban nem döntheti el azt a kérdést, vajjon ismerte-e a Kaukázus-vidéki magyarság a szőlőművelést, de *seprő* szavunk tanúságát sem kellett volna figyelmen kívül hagyni (189). Stb.

színes vonással vázolja az ősmagyarság műveltségét és az első (ugorból törökös) műveltségváltás körülményeit. Egyben azonban akaratlanul is néhány példát szolgáltat arra, milyen inga-tagok lehetnek a bonyolult (főleg a bonyolult) néprajzi okoskodások alapján szerkesztett feltevések. Tagadja például, hogy az ugarság gazdasági életében a ló meglelt volna, mégpedig azon az összehasonlító alapon, hogy más népek, megismerkedve a lóval, ennek tenyésztéséből és felhasználásából egyes elemeket (pl. a fejest, a nyergelést) átvisznek más állatok, mondjuk a rénszarvas kihasználásába, az obi-ugoroknál pedig ilyesmi nem tapasztalható (211). Ezt a körmönfont okoskodást azonban megdönti az az egyszerű nyelvi tény, hogy nemcsak a ló neve közös mind a három ugor nyelvben, de a *fék*, a *nyereg*, a *harmadfü*, a *másodfü* kifejezések is megvannak mind a magyarban, mind az obi-ugorban (ha az *ostor*-t, mint nem egészen meggyőzőt nem vesszük is figyelembe, 33), márpedig ez csak úgy lehetséges, ha mindezeket az ugarság már szétválása előtt megismerte, és ismeretük mindazóta egyik ágban sem szakadt meg. Ilyen valóságos kis lótartási szókincs pedig föltétlen nemcsak a ló ismeretére mutat, de fölhasználására és tenyésztésére is. A néprajzi összevetés, ha helyes — ehhez nem tudok hozzászólni —, legfőljebb annyit jelent, hogy a lovasnomád népek hatása az ugarságra nem volt olyan mély, és a lótenyésztés nem volt olyan általános és nagymérvű, mint a GUNDA említette egyéb népeknél.¹ Ezt különben más bizonyítékokkal is lehet támogatni.

Általában könnyen kicsúszik egy-egy elhamarkodott kapcsolás vagy következtetés. Senki sem kételkedik abban, hogy az ugor-kori magyarok életében a vadászatnak nagy szerepe volt, de ehhez bizonyítékkal — más, jobb bizonyítékok társaságában — fölhozni a „nőknek prémes állatok utáni elnevezése”-t (214) azt hiszem, aligha helyes eljárás. A menyétfélék és a nő kapcsolata ugyanis a legtöbb európai nyelvben megtalálható, pl. olasz *donnola* (*donna*), francia *belette* (*belle*), angó

¹ De merőben néprajzi szempontból is, úgy vélem, súlyos fogyatékoságai vannak ennek az elméletnek. Már REGULY megállapította 1847-ben egy leveleiben, hogy a vogulok „rénszarvastenyésztéssel csak a múlt század eleje körül (azaz az 1700-as években) kezdtek foglalkozni” (id. ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk 155). Ezt a tételt tudomásom szerint még senki sem döntötte meg. Az osztjakokról STEINITZ ugyancsak azt állapítja meg, hogy csak a legészakibb, tehát a tundravidékhez és a szamojédekhez legközelebb álló részük foglalkozik rénszarvastenyésztéssel (Ostjakische Chrestomathie I); minden valószínűség szerint tehát itt is, mint a voguloknál, újabb szamojéd hatásra fejlődött ki ez a foglalkozási ág. Semmiesetre sem szabad tehát a mai ugor rénszarvastenyésztésből következtetéseket levonni egy háromezer évvel ezelőtti esetleges ugor rénszarvastenyésztésre, mert a kettő között összefüggés nem lehet. Ahhoz kétség sem férhet, hogy az ugarság ismerte, használta és tenyésztette a lovat — e mellett néprajzi érveket is lehet felsorakoztatni (vö. ZSIRAI, i. m. 149), bár természetesen valami egészen nagyszabású ugor lótenyésztésre — olyanfélére, mint a honfoglaló magyarságé — következtetni nem szabad.

fairy (*fair*), spanyol *comadreja* szóról-szóra 'komámasszonyka' (*comadre*) stb., a nélkül, hogy ezeket a népeket „igen magas fokon álló vadásznépek”-nek kellene minősíteniünk. A magyarázat nyilván egészen másutt keresendő.

Etnográfusaink viszont adósak egy rájuk váró, igen nagy lehetőségeket magában rejtő kérdés tisztázásával: a magyar ősmondák keleti összefüggéseinek kivizsgálásával, melyből esetleg a magyarság keleti, finnugor, török és egyéb népekkel való szellemi, művelődési, sőt politikai és etnikai kapcsolataira is némi fény vetődhetik. Példaképen fölhozom a magyar csodaszarvas-monda félreismerhetetlen osztják változatát (PÁPAY, Északi-osztják nyelvtanulmányok I, 166—9). Nemcsak a monda magva: két ember (rén)szarvast úz, s az egyik a szarvas elejtése helyén új hazát talál és új népet alapít, de egyes részletek is meglepően egyeznek. BERZE NAGY JÁNOS, ki igen szép és eredményekben gazdag tanulmányt szentelt ennek a mondának (Ethn. XXXVIII.), jól ismeri ezt az osztják regét (i. h. 22), sőt hivatkozik egy vogul változatra is; azt a kérdést azonban, hogy milyen összefüggésben van ez az obi-ugor monda a magyarral (ősi közös kincs, vagy egy közös forrásból való átvétel, esetleg keleti mondai közkincs? stb.) meg sem kísérli tisztázni, sőt föl sem veti. Ellenben végső következtetésül a magyar csodaszarvas-monda eredetét a IX. század tájára teszi, azonban oly fogalmazásban, amely megengedi, hogy ebből az időből nem magát a csodaszarvas-történetet és a honalapítást, hanem csak a szarvasvadászatnak meg a nőrablásnak egybeolvadását származtatja. SOLYMOSY SÁNDOR (A magyarság néprajza III, 188) már meg sem említi az ugor változatokat, amit pedig régebben SEBESTYÉN GYULA mondott e tárgyban (A magyar honfoglalás mondái I, 345 kk.) az teljesen elavult és megbízhatatlan, s különben az obi-ugor változatok akkor még nem voltak ismeretesek. Lehet, hogy a szellemi néprajz mai helyzetében e kérdésekre megnyugtató feleletet adni nem tud, kíváncsatos volna azonban, hogy a kutatás ebben az irányban erőteljesen meginduljon, és hogy néprajztudásaink fokozottabb mértékben tanulmányozzák a finnugor, az iráni, a török és a mongol nyelveket, mert ezek ismerete nélkül az idevágó mondakincsnek esetleg a legbecsesebb részletei, motívumai kerülhetik el figyelmünket.

Azt is sajnálhatjuk, hogy GUNDA mellőzte „az állítólagos ugor szolgareteg és török uralkodóregteg kérdése”-t; fölötte érdekes lett volna ugyanis meghallgatni a néprajztudomány erre vonatkozó eredményeit is.¹

¹ Néhány apróbb megjegyzés kívánczik még ide. Az ugor halász felszereléséből megemlíti a bizony nem valami kifogástalan származtatású *vejszét*-t, ellenben kihagyja a *háló*-t meg a *hajó*-t, amelyeknek etimológiája szilárd (209). Az *erdő* finnugor eredete nem szerepelhet bizonyítékul, mint „a finnugorok természeti hiedelmeinek, mitológiájának gerincét” adó szavak egyike arra, hogy

Sok tekintetben figyelemreméltó és érdekes képet tár elénk NEMESKÉRI JÁNOS tanulmánya: „Az embertan és a magyar őstörténet“ (223—39). Fölötte eszméltető az a megállapítása, hogy a magyarság finnugoros (keletbalti) fajelemei oly vidékeken a legnagyobb százalékuak, ahol a letelepült magyarság a legháborítatlanabban élt a honfoglalás óta. A mai, de főleg a honfoglaláskori magyarságról nyújtott általános embertani képet egyelőre persze azzal a tartózkodással fogadhatjuk, amelyet egyrészt a honfoglaláskori leleteken végzett vizsgálatok meglepően csekély száma és így általánosításokra nem nagyon alkalmas volta, továbbá a keleti embertani kutatások kezdetleges állapota, másrészt e viszonylag fiatal tudományág eredményeinek meglehetősen gyors és gyakori módosulása, azt hiszem, eléggé indokol. Nem kétséges azonban, hogy ennek a tudományszaknak a haladását szemmel kell tartanunk, mert jövője igen nagy lehetőségeket rejt méhében.

Főleg a szakember számára rendkívül értékes az a világos és könnyen áttekinthető tájékoztatás, melyet a következő fejezet nyújt a magyar őstörténet írásos kútfőiről (240—65). Sorra elvonulnak előttünk a mohamedán (CZEGLÉDY KÁROLY), bizánci (GYÓNI MÁTYÁS), szláv (KOSSÁNYI BÉLA), örmény és georgiai (HALASI KUN TIBOR), középkori magyar és nyugati (DEÉR JÓZSEF) és végül kínai és belső-ázsiai (LIGETI LAJOS) források, megfelelő csoportosításokban, egyes csoportokon belül az összefüggések rövid tisztázásával s a hozzáférhető kiadások szükségzavú, de becses kritikai megjegyzésekkel kísért könyv-szetével.

A könyv utolsó, de érdekességben, sőt — az egész mű célját tekintve — fontosságban is különösen előkelő helyet elfoglaló fejezete ZSIRAI MIKLÓS kitűnő szemléje az őstörténeti csodabogarakon. Éles szemmel, nagy céltudatossággal összeválogatott szemelvényeket ad típusokba csoportosítva és rendkívül élvezetes írói készséggel előadva a dilettáns nyelvész-kedés és őstörténetkutatás újabb és legújabb korából. A tanulmány nemcsak fölötte mulattató olvasmány, de egyben oly mértékben hasznos és oly változatos módszertani tanulságokkal teljes, hogy kíváncsi volna, ha ZSIRAI nem állna meg ennél az étvágygerjesztő ízelítőnél, hanem megírná külön kötetben a magyar nyelvészeti és őstörténeti irodalom patológiáját

e hiedelmek a születő magyarságban tovább éltek; az *erdő* ugyanis magyar fejlemény, a magyar nyelv külön életében keletkezett, s csak alapszáva, az *ered* ige finnugor eredetű, ennek mitológiai fontossága azonban nem illik az *ég, menny, hold, víz, tűz* sorozatba. Általában nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy GUNDA nyelvészeti fogódzó pontjait nem első kézből, nyelvészeti munkákból meríti. Ez veszedelmes azért, mert így élék túl önmagukat rég elavult, bizonytalan nyelvészeti föltevések, s ami nagyobb baj, így válnak hatalmas ércelméletek cseréplábaivá. Jó példa erre a *juh* szó kétesnél is gyengébb minősítésű finnugor származtatására épült nagyszabású elképzelés a finnugorok pásztorkodásáról (Magyar Művelődéstörténet I, 37).

mindnyájunknak, szakembereknek és nagyközönségnek derűjére és okulására.

A fenti észrevételek, melyekben sok apróbb részletmegjegyzés mellőzésével előadtam egyes kérdésekre vonatkozólag a szerzők nézetétől egyben-másban eltérő véleményemet, egy-szersmind megérdemelt tiszteletadást jelentenek e tartalmas és becses mű felé. Ilyen nagyértékű tudományos teljesítménnyel szemben az elismerés nem szorítkozhatik dicsérő formulákra, hanem komoly szándékú hozzászólásban, megbeszélésben kell megnyilvánulnia. Östörténeti kutatásaink fontos állomása e könyv, joggal elvárhatja tehát, hogy minden idevágó tudományág tüzetes vizsgálatban részesítse. E remélhető hozzászólások sorában e pár igénytelen megjegyzés örömmel eléged-nék meg a legszerényebb és legjelentéktelenebb hellyel.

BÁRCZI GÉZA.

Öntvény.

Az *öntvény* szó nyelvújítási alkotás az *önt* igéből az *úsvány* szó mintájára. Az első adat a NyÚSz. szerint 1835-ből való, jelentése 'Guss, Abguss'. Mint összetett szó előtagja azonban már 1833-ban előkerül: *öntvény-gyár* (Értesítő [a Jelenkor melléklete] 98). Hosszabb alakja: *öntevény* már 1815-ben megvan, jelentése ugyancsak 'Guss' (NyÚSz.). A szó ugyanezzel a jelentéssel, de régebbi alakjában megvan már a kódexek korában is. A Bécsi Kódexben (198) ugyanis ezt olvassuk: „*es tottènec o magocnac ottèuēt o èzü/fochol*: feceruntque sibi conflatile de argento suo“. A régies *ötvény* szó mai jelentése 'Legierung, nemes fémeknek más, csekélyebb értékűekkel való vegyülete' (SZABÓ M., TechnZsebsz. I, 70, 200, BALLAGI, TeljSz.). Az *öttevény*, *ötvény* ~ *öntvény* szó legrégibb jelentését az oklevelek vallomásából tudjuk meg. A NySz. és az OklSz. szerint első jelentése az ott felsorolt okleveles adatok alapján 'agger, Damm, töltés'. GLASER LAJOS azonban a római utak neveiről szóló cikkében (MNY. XXVII, 317—9) azt írja, hogy bár a középkori okleveleinkben *öttevény* néven szereplő utak „egyszersmind töltések is voltak, ... bizonyos, hogy az *öttevény* nevet nem innen nyerték. Az öntés és a feltöltés két annyira különböző művelet, hogy azok kifejezésére még egy kevésbé fejlett nyelv is alig használhatja ugyanazt a szót“. GLASER végül is arra az eredményre jut, hogy az *öttevény* habarcsragasztékú kockakővel burkolt utat jelentett. PAIS (MNY. XXVIII, 119—20) cáfolja GLASERnek nyelvtudományi szempontból feltétlenül téves megállapítását és hangoztatja, hogy az elnevezésnek mégis csak az utak töltésvoltával kell kapcsolatban lennie. Hivatkozik az 1244/1335: „per anticum

cumulum terre, qui *Etteuen* dicitur¹ adatra, a moson-megyei *Ötteny* német *Hochstrass* nevére, valamint a varazsdi 1413: *Nazyp* nevű útra (horvát *násip* 1. 'Damm, agger'; 2. 'Anschütt'), amely a 'töltés' értelemben felfogott *ötteny* szavunk pontos jelentéstani párja.

Csakugyan, az *ötteny*-nek nevezett utak szinte mindig kimutathatóan víz mentén vagy mocsáron át vezettek, igen valószínű, hogy csak bizonyosfokú feltöltés után voltak használhatók. Okleveleink hét ilyen utat, illetőleg útszakaszt neveznek *ötteny*-nek, *ötvényút*-nak: 1. a mosoni Dunaág mellett a Mosonból Győr felé haladó útnak Kimle közelében végződő szakaszát (1210: ÁrpÚjOkm. VI, 342; GLASER: Száz. 1929: 146) | 2. Sopron megyében a Répce mentén vonuló út Szakony—Répcevis körüli szakaszát (1225, 1237: SoprVmOkl. I, 13, MODL. 119, CodDipl. III/2, 64; i. m. IV/1, 75; GLASER i. h. 158, 161 a 28., 42. sz. utak) | 3. egy utat a Kisértő és a Répce között a sopronmegyei Kisfaludnál (1232: MODL. 179, ÁrpÚjOkm. VI, 512) | 4. Vas megyében a Szombathely felé vivő útnak Bögd, Porpác és a Gyöngyös mellett fekvő Pecöl szomszédságában levő részét (1321, 1329, 1352, 1364: HazOkm. IV, 130, II, 58, 60, AnjOkm. V, 590, 592, OL. Múz. XII. 21; GLASER i. h. 157 a 26. sz.) | 5. a Körmendtől Zala-lövön át délfele húzódó út Rábán átvezető, Nagymizdóval határos szakaszát (1329/1378: OL. Múz. I. 13); PESTY (MgHn. 242) ennek az útnak Nádasd környéki részét ismeri *Ötevényes-út*-nak; 1265-ben az Irsa előtti rész is *Ehtteuen* (HazOkm. VI, 131; GLASER i. h. 282 a 181. sz.) | 6. a Dráva mentén Varazsd és Ludbreg közötti út Tarnóc melletti szakaszát (1371: SMITIKLAS XIV, 352, és valószínűleg 1252: ÁrpÚjOkm. XI, 404) | 7. a Száva partján keletre futó útnak Zágráb melletti részét (1242, 1266: MonCivZagr. I, 17, CodDipl. IV/1, 262, MonCivZagr. I, 43).

II. Endre 1225. évi oklevelének ide vonatkozó része (SoprVmOkl. I, 13) úgy értelmezhető, hogy a répcementi útnak csak a mocsáron átvezető, így szükségképen feltöltött szakaszát hívták *ötvényút*-nak, a hegy alatt futó, így tehát feltöltésre nem szoruló utat azonban már nem. I. Károly 1329. és Nagy Lajos 1352. évi oklevelének szövegezéséből (HazOkm. II, 60, AnjOkm. V, 592) az tűnik ki, hogy az ott említett *Vtteuin* nevű országút a környező területeknél magasabb fekvésű volt. Az ötvényutak technikai szerkezetére az oklevelekben található latin jelzőkből következtethetünk. II. Endre 1210. évi oklevele szerint a magyarul *Etteuen* néven nevezett út *parata via*, a zágrábi káptalan 1371. évi oklevelének *Vttonyn* (helyesen *Vtteuyn*) nevű útja *fundata via*. Ez

¹ A Glogonica forrása táján a Gradec hegy lábánál, Körös megyében (MODL. 267, ÁrpÚjOkm. VII, 156, CSÁNKI: TörtÉrt. XV/12, 13).

utóbbi utat 1201/1227-ben levata vianak írják, bár magyar nevét ekkor még nem említik (ÁrpÜjOkm. I, 234). Más oklevelekben szereplő *antiqua*, *magna*, *publica* jelzők számunkra persze nem mondanak semmit, vagy legfeljebb annyit, hogy az út nem dülőút volt.

GLASER azt az állítását, hogy az *öttevény* szóval mészhabarcba ágyazott kockakövekkel borított utat jelöltek, II. Endre egy 1209. évi okleveléből vett idézetre építi (MNy. i. h.). Ez azonban csak arra lehet bizonyíték, hogy Dalmáciában abban az időben volt olyan út, melyet az oklevélíró „*via cementario opere supereffusa, via murata*”¹ szavakkal ír le, de hogy ilyen út volt a magyar nyelvterületen is, és hogy azt éppen *öttevény*-nek nevezték, azt nem állíthatjuk. Kétségtelen azonban, hogy *öttevény*-nek mondanak néhány olyan útszakaszt is, ahol egykor római út vonult. Ez azonban még nem bizonyíthatja azt, hogy Nyugatmagyarországon egy bizonyos római útfajta neve általában *öttevény* volt. Különben, ha GLASER magyarázata volna az egyedül helytálló, hogyan magyarázhatnók meg a temesmegyei *Utvín* helység nevét (LIPSZKY, Rep., VÁLYI, MgLeír. III, 570, Hnt. 1863., FÉNYES, MgÁll. IV, 351: *Útvény*, GeogrSzót. IV, 245: *Utfény*, BOROVSKY, Temes vm. 87, 200.000-es térk.: *Ötvény*), melyre a korábbi adatok: 1332—1337: *Vtuen*, *Vtuen*, *Hutuen*, *Hutneu*; 1390: *Wthuen*; 1399: *Wthwyn*, *Wihwyn*; 1456: *Kysewthwen*; 1540: *Ewthwen*; 1552: *Ewthwyn* (CSÁNKI II, 55, PESTY, Krassó vm. tört. III, 200, ORTVAY, EgyhFöldleír. 483—4)?

Az *öntvény* ~ *Öttevény* szónak és névnek magyarázatával kapcsolatban kétségtelenül figyelembe veendőek egyéb mozzanatok is. A mosonmegyei *Öttevény*, vagy ahogy ott mondják: *Öteví* vidékén ugyanis él az *öntvény* szó mint köznév nemcsak a nyelvújítás óta divatos 'öntés által keletkezett ércmű' (NyÜSz., BALLAGI, TeljSz.) értelemben, hanem más jelentéssel is. A szónak azonban 'töltés' jelentését nem ismerik.

A Magyar Nyelvatlasz számára végzett adatgyűjtésem kapcsán volt alkalmam beszélni az öttevényi bíró úrral, Gráfi Vendel 59 éves gazdával (1943. március 7-én), s ő a következőket mondotta nekem²: „A rigiek aszt monták, hogy a falu hele valamikor víszfolás volt,³ és attul kapta a nevét, mikor hoty kiszárott, *Öntevíny*nek vagyis *Ötevíny*nek neveszték. A vizeket szabáloszták. *Öntevíny* volt a neve, utób lett *Öttevíny*. Hogy így vót-ë, a Mária tuggya.” — Arra a kérdésre, hogy ma mit neveznek *öntvény*-nek, így felelt: „*Öntvíny*nek monygyák, ammit a víz rak lë. Amind a víz folik, ëty kanyar

¹ Vö. azonban *murata* 'agger, moles' (DuC.); FINÁLYnál *murus* 3. jelentése 'töltés, földhányás', átv. ért. 'út'.

² Kissé „urasan” beszélt: *volt*, *nevét* stb.

³ A bíró kertje alatt húzódik el a kiszáradt *Hódduna*. Az azon túl levő területet *Sziget*-nek nevezik.

van ottan, a víz megütközik és kiraktya a homokot, ammit vele hoz, neveli a pörtöt. Eszt nevezzük *öntvínnek*. Legjobban a Duna mellett vannak, fák teremnek benne, még ijesmi.”

Az *öntvény* szó ilyen jelentését megvilágítja még Vadasz Kálmán 72 éves gazda (Dunaszeg, győri Szigetköz; 1943. április 12.) felvilágosítása: „A Duna ha *szigetét önt*, aszt nevezik *öntvínnek*. *Észeönti*, éccerre csak ki van a föld a Dunábú. Ojnel! mien naot *öntött* a Duna ë! *Öntis* vagy *öntvény* az a sziget.”

Az *öntés* és az *öntvény* közötti különbséget megmagyarázza Klauz Sándor 48 éves gazda (Győrzámoly, győri Szigetköz; 1943. április 12.) közlése: „*Öntis*: iszap, ammit a Duna *kiönt*, kövécs vaty sódér vaty homok. *Öntvény*: ammit már *kiöntött*, ki is fásodik. Az a *öntvény*.”

Az *öntvény* szó ilyen jelentésben eddig még nincs szótározva, s tudtommal így az irodalomban sem fordul elő.¹ Az *önt* ige *szigetet önt* kapcsolatban szintén nincs felvéve, pedig mind az *öntvény*, mind az *öntés* szó értelmezéséhez a kifejezést feltétlenül ismernünk kell. Az *öntés* szó szintén általában 'fusio, fusura' jelentésben szerepel szótárainkban, még a legújabbakban is (BALLAGI, KELEMEN, SAUVAGEOT, BALASSA stb.), és csak CzF. vesz fel 3. jelentésül egy 'rendes medréből kiömlött árvíz' értelmezést (IV, 1187), pedig az *öntés* szó ez utóbbi jelentésében irodalmunkban többször is előfordul: „Falu... a' Duna Öntéseiben“ (VÁLYI, MgLeír. II, 355) | „A rónát lepő öntéseken angol ló ...nyargal“ (Kuthy L.: HazRejt. I, 1, 157, 308) | „Büszhödő öntések“ (Kuthy L.: Munk. VI, 69) | „Kiérték az öntések közül“ (Abonyi L.: Nótáink II, 19).² Az *öntés* szónak azonban 'a folyó kiöntése után a földön visszamaradó iszap, kavics, homok' jelentése szintén nincs szótározva. Pedig talán ebben az értelemben: 'sódér' jegyezte fel SZIKSZAI FABRICIUS is szójegyzékében: „Pauimentum tesselatū — *Rakot padimontō* | P[auimentum]. Rudus — *Öntéssel czinalt padimontom*“ (208). — A padlóképzítés e két régi módjáról így ír RAUSCH FERENC: „Atria & ambitus fternuntur tefferis lapideis, terra prius fiftucata. Eft aliud qvoqve pavimentum genus; Solo fiftucato injicitur rudus: dein fpiffe calcatis carbonibus inducitur, fabulo, calce, & cinere mixtis: materia craffitudine femipedali ad libellam exigitur, & eft forma terrena“. Továbbá „Pavimentum barbarum dicitur, qvod tegulis aut filicibus fstratum eft; hoc coqvinis, & ftabulis utile“ (Elementa architecturae... Budae, 1799. 26). SZIKSZAI a padozat milyenségét illetőleg kétféle istállót említ: „Stabulū lithostrotum — *Künel rakot istalo* | Stabulum glareosum, Sabulosum, Arenatum, —

¹ Az *öntvény* szót 1850-ben 'öntés, kiömlött árvíz' értelemben használja SZABÓ KÁROLY (Új Magyar Múzeum I. foly. I, 374), később ORTVAY is: *öntvény* ~ *kiöntvény* (Vízrajz I, 164 és másutt).

² A készülő akadémiai Nagy Szótár adatai közül.

Föuennyel töltöt Istalo“ (210). Az *öntés* szó tehát csakugyan jelenthet SZIKSZAI-nál 'Schotter, fövény'-t. Ezt látszik támogatni a *runderis fossa* (ÁrpÚjOkm. VI, 4) kifejezés, melynek jelentése BARTAL szótárában 'fövenybánya, törmelék-bánya'. Az *öntés* szónak nyilván ilyen értelmezésére gondol PAIS is GLASER cikkéhez írt megjegyzéseiben (MNy. XXVIII, 120).

Számolnunk kell azonban egy másik értelmezés lehetőségével is. A kassai kőműves céh 1635. évi árszabásában a következő tételek szerepelnek: „A padimentomot csináljuk kövel rakva avagy téglával avagy *öntéssel* legyen per — 60 d. Ha pedig az *öntéshez* való materiát kívántatnék igen magasra fölvontatnia tehát mivelhogy az apró mivesre több kell drágábbért csináljuk“ (GazdtörtSz. VIII, 478, OklSz. *öntés* nyomán). Az *öntés* itt kétségtelenül mint művelet szerepel, s annyi mint 'beborítás, feltöltés'. RAUSCH ezt írja az ólacról: „Pavimenta divifionum fternuntur filice“ (i. m. 78). — „A pádimentom ma is meghordott, döngölt és tapasztott föld“ (BÁTKY, MNépr.² I, 140). Az *öntött ház* vagy *szoba*, *öntött pad* 'padlás' (MTsz.) kifejezések is (OklSz.) csak 'földdel, fövennyel, kavicsal berített, feltöltött szoba' értelemben fogva érthetőek. Vö. SZIKSZAI (i. h.): *Föuennyel töltöt Istalo*. Az *öntés* szónak e jelentése, mint az *öttevény* szó 'töltés' jelentése is az *önt* igének 'hímő részekből álló testet kitélt, kitélt' (CzF.) jelentéséből alakult. Az *öntés*, R. *ötés* ~ *öttevény*, *ötvény* szavakkal jelentés és alakulás szempontjából összevetendők: *töltés* 'aggar, claustrum, Damm, Wehr' (NySz. 4. jel., OklSz. 2. jel.) ~ *töltevény*, *töltvény* 'aggar, Damm' (NySz., OklSz.); *temetés* 'tymbos, sepulcrum, Grab' (NySz. 2. jel.) ~ *Temetvény* 'halom, sírhalom, ? temetőhely' (PAIS: MNy. XXX, 39, CzF.).

Az *ötvény*, R. *ötvény*, *öttevény* szónak tehát a történeti és népnyelvi adatok alapján a következő jelentéseit állíthatjuk össze: 1. a) 'a folyótól partra öntött hordalék, kavics, homok, amely növeli a partot', b) 'a folyótól összehordott kavics- vagy földhalom', c) 'ebből keletkezett sziget'; 2. a) 'mesterséges földhányás', b) 'töltés'; 3. a) 'töltéssel haladó út', b) 'csinált út, műút'; 4. 'öntéssel készült tárgy'; 5. *ötvény* 'Legierung'.

Arra, hogy az *öntésnek* és *feltöltésnek* GLASER-től említett különböző művelete szókincsünk alakulása szempontjából egymással kapcsolatba hozható, sőt összetartozhatik, példa nem hiányzik más nyelvekben sem. Hogy mindjárt a PAIS említette példával kezdjük: horvát *násap* ~ *násip* 1. 'der Damm, agger'; 2. 'sto nanese (ili naspe) voda, die Anschütt', azaz 'amit összehord (vagy kiönt) a víz' (IVEKOVIĆ—BROZ II, 767). Itt a német *Anschütt* szónak tehát más értelme van, mint amit PAIS (i. h.) említ. VUK szótárában és a HASz.-ban a *násap* szó 2. jelentésének rokonértelmű kifejezése *nános* 'alluvio', melyet FILIPOVIĆ szótára nemetül 'die Anschütte, Anfluss', DJISALOVIĆ

magyarul 'uszadékföld'-nek értelmez. A magyar szóra vö. KELEMEN—THIENEMANN: „uszadékföld, uszadéktalaj: das Schwemmland, das angeschwemmte Land, die Anschwemmung | Anschwemmung: uszadékföld, iszapolás | das Schwemmland: uszadékföld, föliszapolt föld“ (II, 915, I, 57, 725). — A szlovénban *nasip* 1. 'die Anschüttung'; 2. 'das Angeschüttete, die Anschütt, der Schüttdamm, der Wall'. Vö. még: *nasipati jezove* 'Dämme aufwerfen'; *nasipati cesto* 'die Strasse beschottern' | *nasipina* 1. 'der Schutt'; 2. 'Anschwemmung, die Anschütt, die Alluvion' | *posip* 1. 'der Schutt, die Ruine'; 2. 'die Beschotterung, der Schotter, der Streusand' (PLETERŠNIK I, 666). — A csehben a *násyp* ~ *násep* szó egyaránt jelenti: 1. 'co se nasype, was aufgeschüttet wird'; 2. 'nasypaná země, návoz, podvoz, hromada Aufwurf von Erde, Schutt, cumulus, congeries, strues, agger, vallum'; 3. 'hráz, der Damm, agger'; 4. 'násypek, před domem nebo chlěvem vydlážděná wysost neb zápraží, záhrobek, patka, ein erhöhter . . . Gang vor dem Hause oder vor dem Stalle, der Herd bei dem Hause'; 5. 'w moři neb řece nanesený pjsk, mělčina, die Untiefe, Sandhorst, Sandbank, Reff, Riff'; 6. 'der Werder, die Schütt, insula' (JUNGEMANN II, 627). — A lengyeleknél a Vízla, akárcsak nálunk a Duna, „szigetet önt“: „Wysła częstokroć dawne wysepki piaszczyste roznosi, a nowe wysypuje“, azaz „a V. gyakran a régi kis homokszigeteket elhordja és újakat önt“ (LINDE VI, 607). A 'sziget' jelentésű mai lengyel *wyspa* szó régi alakja hímnemű: *wysep* (vö. BRÜCKNER, EtWb. 639). A *wysep* ~ *wysyp* ~ *wysypisko* szavak jelentése pedig 1. 'halom valahonnan kiszórt földből, pl. folyó vagy tenger mellett a víztől alkotott homokdomb'; 2. 'amit kihánytak, összehánytak, földhányás' (VarsóiSz. VII, 1055). Vö. *nasep* 'aufgeschüttete Erde, ein Erdhaufen' (LINDE III, 281) | *nasyp* 'Aufschüttung, Damm' | *wysypisko* 'die Schütte, das Schütt, das Angeschüttete' (LINDE VI, 620). — A kisoroszban: *nasyp* 'aufgeschüttete Erde, Erdhaufen' | *naspa* 'Sandbank, Schuttablagerung' (ŻELECHOWSKI), 'količestvo sypužago těla, nasypanoe sverch mery', azaz 'mértéken felül kiszórt szóródó test mennyisége' (HRINČENKO II, 521). — Az orosz *nasyp* szó jelentése: 1. 'der Aufwurf, Erd-, Steinaufwurf, die Ausfüllung, der Auftrag, die Aufdämmung, Anschüttung, der Damm' | *nasypnaja doroga* 'der Dammweg'. Vö. *sopka* 1. 'einzeln stehende kegelförmiger Berg, steiler Hügel, kahle, runde Bergkuppe'; 2. 'mit Moos bewachsener Sumpfhügel'; 3. 'kleine Insel'; stb. (PAWLOWSKY³ 778, 1525). — Mindezek a szavak a szláv *syp*- igető származékai, és hol természetes, hol mesterséges úton keletkezett halmot, hol szigetet, hol töltést jelentenek. E többől képezett különféle magyarországi hely- és víznévalakulásokra l. PAIS, Szepetnek: MNy. XXX, 293—6.

A magyar jelentéscsoportot jól megvilágítja egy német

példa is. Ismeretes dolog, hogy a *Csallóköz* és a *Szigetköz* neve németül *die Grosse u. Kleine Schütt*. E név eredete az EtSz. szerint (I, 832) ismeretlen. Az említett magyar adatok és a felhozott szláv nyelvi példák elvezetnek a német név megértéséhez is. Különböző kezdetleges megfajtási kísérletek után elsőnek ORTVAY közöl figyelemre méltó magyarázatot a *Schütt* névre (Vízr. I, 231). Szerinte kétségtelenül a német *anschütten* igéből keletkezett, s olyan szigetekre alkalmaztatott, melyek területe az áradások következtében folyvást változásnak van alávetve. Az *Anschütt* szigetnév ugyanis gyakori a Dunán a zátonyok jelölésére. Később WERTNER MÓR foglalkozik a névvel (Nyr. XLIII, 122), és nem ismerve sem a német szókincset, sem a tárgyi vonatkozásokat, úgy véli, hogy a nevet téves dolog az *Anschüttung* (földtöltés) szóval kapcsolatba hozni, mert egy kis kerti tóban vagy folyócska közepében lehet ugyan feltöltés útján egy kis szigetecskét mesterségesen létrehozni, de nem a Dunában egy Csallóközt. WERTNER megfajtási kísérlete, mely a nevet egy német *Schute* ~ *Schüte* 'bizonyos hajófajta' szóból magyarázza, teljesen elfogadhatatlan.

A fentiek után nyilvánvaló, hogy ORTVAY megfajtását el kell fogadnunk. A *Schütt* szóról, amely a *schütten* ige főnévi származéka (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ 546—7), így ír ADELUNG: „Ein nur in einigen Gegenden, besonders Oberdeutschlandes, übliches Wort, eine Insel in einem Flusse zu bezeichnen, wo es auch ein eigentümlicher Name solcher Flussinseln vorkommt... Es... bedeutet eigentlich ein von dem Flusse angeschüttetes oder zusammen gespültes Land. Eben so wird auch das von dem Wasser an festes Land angespültes Erdreich in vielen Gegenden *die Anschütt* genannt“ (III, 1693). SCHMELLER bajor szótárában ezt találjuk: „*die Schütt, Anschütt* Erdreich, das ein Fluss innerhalb des Wassers oder am Ufer angeschwemmt und aufgehäuft hat: Fluss-Insel oder Werd; Anschwemmung, alluvio“, továbbá „künstlicher Erdwall“ (II, 489—90). M. HEYNE a *Schütte* szó jelentéseit következőképen adja: „Anschüttung, mhd. schüte, schüt, in der weiteren Bed. der Anschwemmung, der dadurch gebildeten Insel, des Erdwalles, des Schuttes, auch des Kornbodens zum Aufschütten... wovon im älteren Nhd. schütte = Erdwall, vallum, agger terrenus... geblieben ist“. GRIMM szótárából is megállapítható (IX, 2103—5), hogy a német *Schütt* ~ *Schutt* szó, mint a magyar *öntvény* ~ *öttevény* és az említett szláv példák is, egyaránt jelentett partra öntött vagy a folyó medrében felhalmozott hordalékot, szigetet, valamint mesterséges földhányást, töltést. L. még SANDERS II, 1027. Vö. *schütten* intr. „von Flüssen schütten, anschütten, Erdreich ausschwemmen, aufschwemmen“ (SCHMELLER II, 489, GRIMM IX, 2115). *Die Schüttung* eines Dammes 'töltésrakás, töltésezés' (KELEMEN—THIENEMANN I, 721).

Nürnbergben a Pegnitz két szigete közül az egyik *die Schütt* (ADELUNG i. h., KLUGE—GÖTZE i. h.), a bécsi Lipót-város egyik része pedig *am Schüttl* (ORTVAY i. h.).

Hátra van még, hogy néhány szót szóljunk az *Öttevény* ~ *Ötvény* helynevekről. Ami a mosonmegyei *Öttevény* helység nevét illeti (első adat rá 1379: *Wtuen* HédervÖkl. I, 77; l. még CSÁNKI III, 554), az ellen a megfejtés ellen, amely a nevet a 'töltésen haladó út' jelentésű régi *öttevénny* ~ *ötvénny* szóból magyarázza (így JERNEY, Nyelvk. I, 104, GLASER, PAIS i. h.), még Gráfi Vendel bíró úr szavai után sem lehet kifogást emelni, mert a helység német neve közismerten *Hochstrass*.¹ *Hochstrass* nevű helységek vannak Ausztriában (OESTERLEY, Historisch-geographisches Wb. Gotha, 1883.) és Németországban is (GLASER: MNy. XXVII, 319). A temesmegyei *Ötvény* (oláh *Utvín*) esetében azonban ez a magyarázat aligha jöhet számításba, hisz ott messze vidéken nem találunk *öttevénny* ~ *ötvénny* nevű utat. A begaparti *Ötvény* helység nevének egyetlen helyes magyarázata ezért csak az lehet, amit Gráfi Vendel adott a maga falujára. Ezek szerint olyan helynévi alakulás lenne, mint *Fővénny*, *Fény*, továbbá *Fővénnyes*, *Fényes*, *Főnis*, *Fenes*, *Főnyed*, *Fenszaru* stb., valamint *Zátony* stb. helyneveink. — KOVÁCS FERENC „Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez” című cikkében úgy vélekedik, hogy az 1430-ban Bodakkal és Hedrehwarral együtt szereplő *Nagwth* (GazdtörtSz. VIII, 470) a mosoni *Öttevény* német nevének magyar fordítása (i. h. 442, 5. j.). KOVÁCS gondolata azonban csak egyszerű feltevés, úgyhogy arra továbbiakat építeni nem lehet. SZABÓ DÉNES.

Az u és o hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján.²

Az u hangok.

Rövid u.

u ~ u.

u hang, melynek hangszíne a nyelvfejlődés folyamán egyáltalán nem, vagy csak szórványosan változott.

Egytagú szók zárt(-nyílt) szótagjában. Finnugor: B. 219 stb.: *liuk* a. m. *lyuk* (B.*). — Szláv: Sch. 95: „ziphirus: *vg* z el” < szláv *juh*, *jug* 'dél' (vö. kiadás 95, 113 jegyz.); a szóeleji j elesett.

¹ Vö. finn *korkotie* 'Dammweg' (GODENHJELM 164).

² L. MNy. XXXIX, 223—9.

Egytagú szó állandóan zárt szótagjában. Ó-francia: B. 818: *mu/t* ~ Sch. 1497, 1501: *mu/th* (< *m[o]ust ?); az átadó nyelv bizonytalan (B.*).

A fenti esetekben a nyelvtörténet folyamán sem a hangszín, sem az időmérték nem változott.

Egytagúak *u* hangja, melynek hangszíne a nyelvfejlődés folyamán állandó volt, de időmértéke változott. Finn-ugor: Sch. 163: „viginti: *kuz*“ a. m. *húsz* (NyH.⁷, B.*) | ? S. 2: *labadvja* a. m. *láb ad uja*; az időmérték bizonytalan. — Török: B. 231: *kuth* ~ Sch. 720: *kuth*, 721: *kuthfew*; vö. 1277: *harus kuuth* (OklSz.) < tör. **kudu* (BTLw., B.*). — Bizonytalan eredetű: B. 17: *hug* fiw ~ Sch. 203: *hug* fiw ~ Sch. 209: *hug* (B.*) | Sch. 3, 263 stb.: *vr* a. m. *úr* (B.*) | S. 30: *zuz* a. m. *zúza*; vö. N. *zuzza* (MTsz.). — A szójegyzékbeli hosszúság bizonytalan; a felsorolt szók *u*-jának időmértéke a N.-ben ma is ingadozik (l. a MTsz. közölte megfelelőket!).

Az előbbiektől kissé eltérő eset a szórványosan o megfelelést mutató: Sch. 2139: *chuph* a. m. *csűf*; vö. TihK. 123: *megcofoltatam*, Helt: Bibl.: *megchofol* (NySz.); eredetije olasz *ciuffo* vagy *ciofo* ? (EtSz.).

A felsorolt esetek *u* hangja az alapszók alakrendszerében váltokozva zárt-nyílt helyzetbe kerül.

Két- vagy többtagúak első nyílt szótagjában. Finn-ugor: B. 932: „pinus: *zurukfa* (+ *zimisfa*)“. — Elhomályosult származékokban: B. 380: *humior* a. m. *hunyor* (B.*) | ? Hort. 2160: „aculeus: *fulac*“ a. m. *fulánk* (B.*); az *u* időmértéke bizonytalan, N. hosszan is: *fuláng* (MTsz.). — A szójegyzékek korában még minden valószínűség szerint származékoknak érezhető alakulatokban: Sch. 127: *nap nugath* (B.*) || Sch. 4: *vra/ag* (de vö. az alapszó *ország* származékát!) | Sch. 303: *vtolofo* *camarja* (B.*) | Sch. 400: *mutato* vy; a N.-ben hosszú változata is van: *mútat* (MTsz.). Bizonytalan jelentésű: Sch. 778: „preludium: *mon mulato*“ a. m. *malommulato* ?? — Szláv: B. 74: *yeg ruha* (+ *yegruha*) ~ Sch. 257: *ieg ruha*, Sch. 255: *lean ruha* < szl. *rucho* ? (B.*) | B. 125: „hafta: *zutha*“ ~ Sch. 599: „lancea: *lucha* < szl. *sulica* (MIKLOSICH: Nyr. XI, 512) | B. 245: *duna* ~ Sch. 734: *duna* < szl. *Dunaj* (EtSz.) | Sch. 2118: „colus: *gufal*“ a. m. *guzsaly* < szl. *kuželj* (B.*) | B. 296: *chuka* ~ Sch. 794: *chuka* ~ S. 135: *chuca* a. m. *csuka* < szl. *ščuka* (EtSz.); vö. Pesti: *csoka* (NySz.) | ? B. 349: *rutha* ~ S. 186: *rutha* a. m. *ruta* ’növényféle’; végső forrása a görög-latin *ruta*, de az átadó nyelv vagy szláv vagy német (B.*) | B. 460: *vgar* ~ Sch. 986: *vgar* a. m. *ugar* < szl. *ugar* ~ ugor (B.*) | B. 43: „auclus: *vya*“; a ’nagybátya’ jelentésű szláv *uj(ček)*-kal azonos (l. a megfelelő szláv szótárakban!); a magyar adat végén birtokos személyragot kereshetünk || Sch.

942: *vgu(r)ca* din ne ~ Hort. 2231: *vgurca* < szl. *ugorka* (B.*), a N.-ben azonban ilyen elhasonult változat is előfordul: *iborka* Palócság (MTsz.). Ezekben az esetekben szláv *u* ~ m. *u* megfelelés van. — Valószínűleg íráshiba révén került be az *u* a következő adat első nyílt szótagjába: B. 599: „timdata; *fufelth*“, de Sch. 1160: *fafelth*; SZAMOTA (kiadás 52) és GÁLDI (MNY. XXXIV, 105) szerint az olasz *fazoletto*-val vethető össze; nem valószínű, hogy olasz *a* ~ magyar *u* megfeleléssel volna dolgunk; GÁLDI is torzításnak tartja a B.-beli adatot. Ilyen még: B. 124: *farkaffkufa*, de Sch. 596: *farakas kasza*.

Hangvesztő tövű szó első szótagjában, ahol az *u* az alakrendszerben majd nyílt, majd zárt helyzetbe kerül. ? Török: B. 999: *tuluk* ~ Sch. 1418, 1420: *tuluk*; vö. mongol *tuyul* vagy csag. *turuk* ? (BTLw., B.*).

Hangtoldó vagy -vesztő tövű szó első szótagjában. Bizonytalan eredetű: Sch. 2128: *biborburuc* a. m. *bíborburok*.

Két- vagy többtagúak első zárt szótagjában. Finn-ugor: ? Sch. 1911: *pechinye hullatas* ~ B. 1306: *pechenye hulathas* (+ *pechenye hulathás*); a *hull* igével függ össze?? — Szláv: B. 131: *puzdra* ~ Sch. 619: *puzdra*, Sch. 613: *puzdora* < szl. *puzdro* (B.*) | B. 1139: „trabio: *mullice*“ ~ Sch. 1725: „crabio: *mu'lica*“ < szl. *mušlica* (B.*) | Sch. 2056: *vcha* a. m. *utca* < szl. *ulica* (B.*). Szláv jövevényszavakban tehát szláv *u* ~ magyar *u* megfelelést mutatnak a szójegyzékek adatai. — ? Német: Hort. 2267: *puska*; esetleg egy szláv *puška* alak közvetítésével (B.*).

Második nyílt szótagban. Latin: B. 362: *pirulua* ~ Sch. 858: *pirula* < lat. *pilula* (B.*) | ?? Sch. 1535: „dolerus: *rigulus*“; hangzása után esetleg latinnak lehet tartani.

Második zárt(-nyílt) szótagban. Hangutánzó: Sch. 1801: *kakuk* ~ B. 1216: *kukuch* a. m. *kakuk* (B.*); esetleg ezzel függ össze: B. 369, 370: *kakuc* fiw ~ Sch. 873: *kakuk* fiw ~ S. 206: *cacuc* fiw. — Latin: B. 913: *cedrus* fa (a Sch. magyar értelmezéséből tévedésből kimaradt) < lat. *cēdrus* (EtSz.). — Nem tisztázott eredetű: B. 1225: „nugigerulus: *hafwk v ýfelew* (+ *hasuk viseleo*)“ ~ Sch. 2020: *hazug* (B.*). — Nomen possessoris -s képzője előtt: S. 99: *falus*. — Múltidejű melléknévi igenév -t képzője előtt: B. 1285: *alut* fen

Második (mindig) zárt szótagban. Latin: B. 561: *ausca angu'tar* ~ Sch. 120: *angu'tar*, de 1535: *angostar* (OkISz.); eredetije a közép-latin *angustarium* (EtSz.).

Bizonyára íráshiba: B. 1122: *gelufta* (+ *gelusca*) a. m. *giliszta* (esetleg a szónak egy máshol elő nem forduló változata ??).

Harmadik zárt(-nyílt) szótagban. ? Német: B. 640: *garnatus* ~ Sch. 1207: *gernatus* szövethé; vö. Sch. kiadása

1207. jegyz.; egyébként latinositott változatnak is tarthatjuk a szójegyzékbeli alakokat.

Negyedik zárt(-nyílt) szótagban. Latin: Sch. 1716: *bafalicus* (+ *basilicus*).

Más nyelvelméleinkben elő nem forduló adatok. — Ezeket hangtörténeti szempontból figyelemmel nem kísérhetjük; legcélszerűbbnek látszik mégis a „változatlan *u*” tárgyalásába beiktatni őket. Ilyenek:

Első nyílt szótagban. Szláv: Sch. 113: „auftraľis: *wzak*“. SZAMOTA szerint a szó olvasata *uzsak* (l. kiadás 14). Abban igaza lehet SZAMOTÁNAK, hogy a szó előtagjában a 'meridies' jelentésű szláv *juh*, *jug* lappang (vö. Sch. 95: *vg* zel a. m. *jug* szél). A szó *zs*-vel való olvasásának azonban nem sok értelme van; a második tagban inkább az 'észak'-ban is előforduló *szak* szavunkat kell keresnünk. Ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy a majdnem közvetlenül előtte levő szópár (101) magyar megfelelője *ezak* zel. A kérdéses adat olvasata tehát minden valószínűség szerint *ju[ú]szak*.

Első zárt szótagban. Szláv: B. 1164: *luptar* (+ *luptâ*) 'ragadozó madár'; TAGÁNYI szerint a szláv *ľupiti* 'rabolni' igéből származik (i. h. 326). Ezekben az adatokban első nyílt, illetőleg zárt szótagbeli szláv *u* ~ m. *u* megfelelés van.

Bizonytalan olvasatú *u*, melyet a változatlan *u* szakaszában csak fenntartással tárgyalhatunk. Sch. 1049: „glicium: *kiliuth*“ (vagy *kiliüt* ?), de B. 511: *keleth*. A szó a szláv *klit*, *kljet*-ből származik, mely 'pincefélé'-t jelent (vö. Sch. kiadása 1049, jegyz.).

u > o.

u hang, mely a nyelvfejlődés folyamán általánosan vagy szórványosan *o*-vá lett.

Egytagú szóban, melynek alakrendszerében váltakozva zárt-nyílt szótagba kerül az *u*. Török: B. 902: *fumfa*, B. 903: */um* < tör. **šum* (B.*); e szó nyíltabb, *o*-zó változata már elég korán jelentkezik: 1171, 1181: *som* szn.; érdekes azonban, hogy még a XIV. században is előfordul a *sum* változat (Oklsz.) (P. D.).

Két- vagy többtagúak első nyílt szótagjában. Finn-ugor: Sch. 356: „tuffis: *hurutas*“ (az alapszóra vö. B.*); vö. N. *horot* (MTsz.). Egytagú alapszó származékaiban nyílt szótagba került *u*: Sch. 742: *fulo* viz a. m. *foljó* víz | Sch. 1793: *nyumarik* || hangvesztő tő: Sch. 1151: *vrom* a. m. *orom*. — Török: Sch. 536: „ruthenus: *oroz*“ < tör. *urus* (MNy. V 341). — Szláv: B. 30: *lean vnaka* (+ *lean unaka*) ~ Sch. 260: *vnoca*. Az első szótagbeli *u* minden valószínűség szerint, a szláv *vnuk* alak mássalhangzótorlódását küszöbölte ki. (MELICH: MNy. VI, 446). A nyelvjárások egy részében az

u *o*-vá nyílt (l. MTsz.). GOMBOCZ a mai köznyelvi alak alapján *u* > *o* > *u* változásra következtet (ÖM. II, 70—1), de P. D. szerint az ilyen esetekben valószínűbb, hogy a köznyelvben a régiebb *u*-zó változat került előtérbe, míg a nyelvjárások nagy részében, így Sopron m., Gömör m. stb. (MTsz.), máig megmaradt a nyíltabb *onoka* változat. — Bizonytalan eredetű: Sch. 1164: „crinale: *kuzuru*“ (B.*).

Hangtoldó vagy -vesztő *tő* első nyílt(-zárt) szótagjában.

Finnugor: Sch. 1564: „acatega: *fulium*“ ~ B. 878: „acatega: *zolmu* (+ *zolma*)“; az utóbbi nyilván íráshiba *zolum* helyett (P. D.).

Hangvesztő tövű szó első nyílt(-zárt) szótagjában.

Török: Sch. 422: *gwmor* a. m. *gyomor* < tör. *džumur* (vö. LIGETI: MNy. XXXIII, 221—7); vö. 1252: *Balhagūmur* (OkI Sz. ? jellel, NySz.), sőt R., N. *gyamor* (NySz., MTsz.).

Két- vagy többtagúak első (mindig) zárt szótagjában.

Finnugor: Sch. 285: *huziu* *haiw* a. m. *hosszú* *hajú* (B.*); a később *o*-vá fejlődött *u* eredetileg nyílt szótagban volt (P. D.). Származékban: Sch. 362: „naufeo: *undoklem*“ (B.*); vö.: JordK. 82: *ondoksagh*; ErdyK. 125: *ondokul* stb. (NySz.) | Sch. 520, 523 stb.: *vrzaga* (B.*); váltakozik az *o*-zó alakokkal (l. az *o* hangoknál!). — Szláv: Sch. 1098: *kulcar*, de B. 546: *kolchar* a. m. *kulcsár* < szl. *klučar* (B.*) | B. 496: *vtuar* (+ *utuar*) ~ Sch. 1035: *vdvar* < szláv *dvor* (B.*); a N.-ben *o*-zó változatok is vannak (MTsz.), Háromszék m. Zágon (MTsz.), a köznyelv azonban az *u*-zó alakot őrizte meg (P. D.). — Nem tisztázott eredetű, kicsinyítő képzős származék: Sch. 460: „timo: *kvzmo*“, Sch. 461: *kvzmus* a. m. *koszmós* (B.*).

Második nyílt szótagban. Szláv közvetítésű olasz jövevényszó: Sch. 1553: *nefpula* fa, 1554: *nefpula*, de B. 867: *našpolya* fa < szl. *nešplja* (B.*). — Nem tisztázott eredetű: Sch. 1164: *kuzuru* (B.*).

Második zárt(-nyílt) szótagban. Török: B. 1137: *zunug* (+ *zunüg*) ~ Sch. 1719: *zvnug* a. m. *szűnyog* < tör. **synyk* (BTLw., B.*) | ? B. 698: *gaputh* (B.*). — Szláv: Sch. 1816: *abruz* ~ B. 1228: *apbros* a. m. *abrosz* < szláv *obrus* (EtSz.) | Sch. 536: „ruthenus: *oroz*“ < tör. *urus* (MNy. V, 341).

Második (mindig) zárt szótagban. Szláv: B. 415: *veref capu/ta* ~ Sch. 939: *cauzta* < szl. *kapusta* (B.*) | Hort. 2231: *vgurca* < szl. *ugorka* (B.*).

Hangtoldó vagy vesztő tövek második zárt szótagjában.

Finnugor: Sch. 11: *harum*, Sch. 12: *haru(m)ſag* (B.*) stb. | B. 1212: *bagul* *molon*; finnugor megfelelőire vö. EtSz. | Sch. 1564: *fulium* ~ B. 878: *zolmu* (+ *zolma*); közelebből vizsgálva a második szótag *u*-ja egyúttal -*m* kicsinyítő képző előtt van; a B.-beli adatban a szóvégi *m* és *u* nyilván felcserélődött (P. D.) | B. 932: „pinus: *zuruk* fa (+ *zimis* fa)“. — Török: ? B. 999: *tuluk* ~ Sch. 1418, 1420: *tuluk* (BTLw.,

B.*). — Török eredetű alapszók magyar származékában: Sch. 2128: *biborburuc* (EtSz.) | ? Sch. 1742: „*falco: folum*“ a. m. *sólyom* (B.*; NÉMETH: MNy. XXXIX, 99—101).

Harmadik zárt(-nyílt) szótagban. Latin: B. 426: *lilium* ~ Sch. 948: *liliu(m)* < lat. *lilium* (B.*).

Negyedik zárt(-nyílt) szótagban. Latin: Sch. 860: *leufticum* (B.*).

Nomen possessoris -s képzője előtt. Sch. 327: *orrus* | Sch. 365: *torcus* | S. 120: *hab(us)* | B. „*aciotica: huzuspera*“ ~ Sch. 1859: „*atrocica: hufuspera*“ | B. 430: tengeri *lopus* *zaz* a. m. tengeri *lapos* sás | Sch. 1812: *hurus* *mada(r)* | Sch. 1857: *makus* | Sch. 2005: *ipus* || B. 240: *ijopus* a. m. *iszapos* | Sch. 110: *homalus* | Sch. 2015: *varafus* a. m. *varázsos* || Sch. 2072: *vigasagus* | Sch. 2138: „*decrufcatus: pirofolthracus*; KALMÁR E. (NyK. XXIV, 253) szerint talán *-iratus*-t is lehetne olvasni.

Múltidejű melléknévi igenév -t képzője előtt. Sch. 1174: *varuth* *chepez* a. m. *varrott* csepepsz.

$u > o > a$.

u hang, amelyből nyelvtörténeti, illetőleg népnyelvi adatok tanúsága szerint nyíltabbá válással *o*, majd ebből általánosan vagy részlegesen *a* lett.

Első zárt szótagban. Német: S. 103: *es pulgar* < n. *purgari* (B.*); a fejlődésre vonatkozólag vö. 1359: *Polgar*; a legnyíltabb változatra már korai adatok is merülnek fel: 1234/1243: *Palgar*, 1329: *Palagar* (OkISz.). — Bizonytalan eredetű: S. 115: *lu(m)bard* a. m. *lombard*, de Sch. 524: *la(m)-bard* | Sch. 959: „*luber: twplo*“ a. m. *topló* (B.*); vö. N. *topló*, *topjó*, *toplú* Dunántúl, Székelyföld (MTsz.).

Második zárt(-nyílt) szótagban. ? Török: B. 1158: *karul* ~ Sch. 1744: „*nifus: carul*“, vö. *karvaly* (B.*; NÉMETH: MNy. XXXIX, 101—4); a szójegyzékek adataival azonos változat ma is él: *karuj* Háromszék m. (MTsz.).

Harmadik zárt(-nyílt) szótagban, nomen possessoris -s képzője előtt. Sch. 341: *zakalus*.

$u > \tilde{e}$.

u hang, melyet illeszkedéssel később *ē* váltott fel.

Negyedik zárt szótagban. Latin: Sch. 847: *pet(re)folum* (+ *petresolum*) < lat. *petrosilium* (B.*); a szó a magyar alakrendszerben a hangvesztő tövek közé lépett.

$u > o \sim i$.

u hang, mely részben *o*-vá nyílt, majd bizonyos esetekben palatalis *i*-nek adott helyet.

Egytagúak zárt(-nyílt) szótagjában. Finnugor S. 11: *ih* bel, de B. 1003: *yoh* (+ *yeh*), B. 1025: *yoh ol* (+ *yeh*), B. 1041: *yoh paz tor* (+ *yeh paz tor*) ~ Sch. 1447: *jh al* (+ *ol*), Sch. 1462: *jh paz to(r)* olv. bizonyára *ih ol*, *ih paz tor* (B.*).

Szláv *o* ~ magyar *u*.

Első nyílt szótagban. Sch. 256: „proca: *nuzolo*“, de B. 73: *nozolyov* < szláv *nosilo* (B.*); nem egyedülálló *u*-zó alakváltozat, vö. N. *nyuszojó*, *nyuszojó-lány* (MTsz.); esetleges *u > o > a* fejlődésre vö. *naszalu-lian* Vas m., *naszaró-lyán* Székelyföld (MTsz.).

Második zárt(-nyílt) szótagban. Sch. 1438: „coagulum: *taruh*“ < szláv *tvaroh*, *tvarog* (GOMBOCZ: MNy. I, 165) | B. 775: *hamut* (+ *hamach*) ~ Sch. 1337: *hamut*; TAGÁNYI (i. h. 323) a 'lőjárom' jelentésű szláv *homot*-ból származtatja.

Török *á* ~ magyar *u* (> *o*).

Második zárt(-nyílt) szótagban. B. 1165: *thuzuk*, vö. török *toyduk* (B.*); a török *á* ~ magyar *u* (> *o*) megfeleléssel kapcsolatban az első szótag hasonító hatására gondolhatunk.

A két utóbbi szakaszban az eddigi rendszerezési szemponttól eltértem. Az idegen nyelvi és a magyar megfelelések esetében ugyanis szemléletesebbnek, áttekinthetőbbnek találok a nyelvi megfelelés kiemelését és ezen belül a szótag szerinti helyzetek csoportosítását. Hasonló megfelelések esetén dolgozatomban mindenütt e szerint a rendszerezési szempont szerint fogok eljárni.

Hosszú *ú*.

A hosszúságot a szójegyzékek sem ékezettel, sem egyéb jelöléssel nem tüntetik fel. Azonban az egyes szavak etimológiája, illetőleg egyéb nyelvemlékek adataival való egybevetése, továbbá alakulásmódjának (pl. igenév) számbavétele bizonyos mértékig útbaigazít. A finnugor eredetű példáknál a kikövetkeztetett alapalak dönt az illető adat hosszúsága mellett.

I.

Etimológikus hosszú *ú*.

Egytagúak zárt(-nyílt) szótagjában. Finnugor (ugor): B. 327: *wt ýaro*. Származékban nyílt szótagba kerülve: B. 365: *vtý fiw* ~ Sch. 830 stb.: *vtý* ~ S. 165: *vti*, 202: *vti fiw*. Az *út* szót a legújabb időkig a hangnyújtó tőtípus körébe sorolták, s az *u* megnyúlását a képzővégi magánhangzó eltűnésének tulajdonították. PAIS DEZSŐ azonban 1940—1941. tanévi egyetemi előadásában rámutat arra a lehetőségre, hogy az *út* szó alapszava az *úszik* ige alapszavával azonos, amelyre a

NyH.⁷-ban felsorolt megfelelők alapján egy finnugor **uju* alapalakot következtet ki. Hasonló véleményen van MESKÓ LAJOS is (MNY. XXXVII, 193—4). E szerint az *út* magánhangzója az eddigi felfogástól eltérően etimológikus hosszú *ú-nak* tekinthető. B. 1224: *wy* h̄yr kelthw (+ *wy* h̄yr keltheo), Sch. 56: *v̄yhod*; vö. f. *uute* (NyH.⁷, MUSz., B.*) | B. 1070: *nuz*, 1071: *nuz* bergerezna, 1073: *nuz* bergerezna ~ Sch. 1650: *nwz*, 1651: *nwz* ber < **nyuyusz* (vö. P. D.). — Török: B. 1219: eme *thuk* < tör. **tywuk* (BTLw., B.*) | B. 524: *vl* a. m. *ól* < tör. **ar̄yl* (BTLw., B.); adatunk a kettőshangzó kétirányú fejlődésének *ú-zó* változatát mutatja, melyet az *ó-zó* alak lassanként kiszorított; maradványának tekinthető a következő N. adat: *u'* Sopron m. (MTsz.), ahol az *l* elkoreszosodott, majd eltűnt. — Bizonytalan az időmérték: S. 2: *labadvja* a. m. *lábad* *u[ú]jja*. — Bizonytalan eredetű S. 30: *zuz* a. m. *zúza* adatban; vö. N. *zuzza* Székelyföld (MTsz.).

Első nyílt szótagban. Török: B. 1165: *thuzuk* ~ Sch. 1750: *tuzok* ~ Hort. 2212: *tuzok* < tör. *toydak* (B.*) | B. 467: *buza* ~ Sch. 968: *buzafew* < tör. **būzai* (EtSz.).

Hangtoldó (vagy hangvesztő?) tövű szó első nyílt(-zárt) szótagjában. Török: B. 999: *tuluk* ~ Sch. 1418, 1420: *tuluk*; a mongol *tuɣul* (BTLw.) megfelelőből következtetve az első szótagban etimológikus hosszú *ú-t* képviselő hangra következtethetünk.

Szóvégi etimológikus hosszú *ú*. Egytagú *v-* tövű szótőhöz tartozó. Finnugor: B. 1133: *zufereg*; vö. vog. *saw*, osztj. *sow* (B.*).

Szóvégi etimológikus hosszú *ú*. Kéttagú szótőhöz tartozó.

Finnugor: B. 1187: *variu* ~ Sch. 1775: *varyw* (B.*); vö. 1265: *Worreo z owelgy*, 1341: *woryoume zeuforka* (OkISz.). — Ugor: B. 1168: *hatyw*; vö. vog. *χātān* (NyH.⁷, B.*). — Török: B. 1002: *borjw* ~ Sch. 1410 stb.: *boriw* < **burayw* (EtSz.) | B. 1011: *gepiu* ~ Sch. 1431: *gapiu* < tör. **zapayy* (B.*). KRÄUTER FERENC (MNY. IX, 17—25) a *hosszú* és *borjú* kimutatható *-ey* végű adataiból (l. OkISz.) kiindulva a *varjú*, *hattyú*, *gyapjú* szóvégi *ú-ját* is egy **ey* „visszás” kettőshangzóra vezeti vissza. B. 838: *valu* ~ Sch. 1523, 1524: *valu*; NÉMETH GYULA (HonfKial. 127) szerint a magyar *vályú* alak egy őstörök **valuɣ* megfelelője. — Szláv: B. 489: „modus: *aku*” a. m. *akó* < szláv *okovā* (EtSz.); a szláv szóvégi kettőshangzó kétirányú fejlődéséből egyrészt *-ó*, másrészt *-ú* végű változat alakult, ez utóbbit őrzí B.-beli adatunk.

Szóvégi etimológikus hosszú *ú*. Képzőbeli. Kicsinyítő képző: B. 17, 26, 29 stb. *fiw* ~ Sch. 30, 203 stb. *fiw*, B. 63: *yfiw* heus ~ Sch. 240, 243: *ifiw*. — Igenévképző: B. 990: *farkantiu*. | Sch. 1861: *vakarw*. — ? Deverbális névszóképző: Sch. 507: *falu* ~ S. 98: *falu* (vö. PAIS: MNY. XXVII, 244—5); itt már

bizonyára megrövidült. — Kétes képző: Sch. 285: *huziw* haiw. — Nem egészen világos eredetű alakulat: Sch. 1939: *fagyv* (+ *fagyw*); GOMBOCZ szerint < **fogyeu* < **fogyou*, tehát elhomályosult kicsinyítő származék (EtSz. II, 130), MELICH azonban a *fagy* 'gelu: congelascit' igenévi származékának tartja (EtSz. II, 131); bármelyik álláspontot fogadjuk is el, a szóvégi *ú* etimológikus hosszúságú. — Bizonyára eredeti hosszú szóvégi *-ú*-t kereshetünk a nem tisztázott etimológiájú Sch. 1164: „crinale: *kuzuru*“ (B.*) adatban is.

Etimológikus hosszú *ú*-t képviselő szóvégi *u*. Finnugor: B. 1312: *hamu* ~ Sch. 1917: *hamu* (B.*); vö. HB.: *chomuv* | B. 1166: *daru* ~ Sch. 1751: *daru* (+ *daro*); vö. vog. *tārīy*, osztj. *tārāx* (NyH.⁷, EtSz.) | Sch. 507: *falw*; vö. 1214: Cys-*foloud* (EtSz. II, 149; a szó irodalmát l. uo.), illetőleg Cys-*foloud* (PAIS: MNy. XXX, 304–5) | Sch. 977: eke *zaru*, esetleg *szarv*-nak is olvasható (B.*). — Török: B. 329: *kapu* ~ Sch. 832: *kapu*, 836: *capu* ~ S. 167: *kapu* < tör. **qapuy* (B.*) | B. 646: *zaru* ~ Sch. 1211: *faru* < tör. **čaryy* (BTLw., B.*); valószínűbb egy *š* kezdetű alak átvétele. Ezekben az esetekben a szóvégi *-ú* már minden valószínűség szerint megrövidült. — Kérdéses a rövidség a következő esetekben: Finnugor: B. 754: *zalu* ~ Sch. 1317: *zalu*; vö. N. *szalú* (MTsz.); MELICH (MNy. XI, 413–4) szerint a *szil* ~ *szal* igenévképzős alakjával van dolgunk (l. bővebben PAIS: NyK. L, 337–47). — Török: B. 486: *zapu* ~ Sch. 1020: *zapu*; vö. N. *szapú* (MTsz.) < tör. **sapay* (BTLw. 120). — Talán íráshiba révén került az *u* a következő adat végére: Sch. 656: „fur: *vruu*“ olv. *urvu* ? a. m. *orv*.

Feltűnő adat: S. 113: *fafu* a. m. *szász* szóvégi magánhangzóval?

II.

Nyúlással keletkezett hosszú *ú*.

A legtöbb — ide is sorolható — egytagú adat csoportosítását l. a rövid *u* fejezetében. Ezeken kívül l. a következőket:

Egytagúak zárt(-nyílt) szótagjában. Finnugor: ? Sch. 61: „Stella: *hug*“, Sch. 65: „astronomus: *hugbaneze*“, Sch. 67: fenes *hug*, Sch. 69: eft *hug*, Sch. 70: zeker *hug*, 71: kaza *hug*; esetleg a finn *kuu* 'hó'-val egyalapú ?? (MUSz. 104).

Egytagú szók származékaiban első nyílt szótagba került *ú*: ? Sch. 1812: *hurus* mada(r) (valószínű finnugor megfelelőit l. B.*) | Sch. 1316: *furo* ~ B. 752: *furo*; vö. finn *pura*, osztj. *par* (B.*) | Sch. 1343: *nuto* ~ B. 780: *njthow* a. m. *nyu[ú]jtó* (B.*).

v-tővű ige származékának első nyílt szótagjában: Hort. 2220: torombita *fuo*; vö. osztj. *pū*, vog. *puo*, vog. B. *pul* (NyH.⁷, B.*).

Kéttagúak első nyílt szótagjában. Török: B. 1137: *zunug* (+ *zuniig*) ~ Sch. 1719: *zunvg* < tör. **synyk* (B.*).

Kérdéses, vajjon rövid vagy hosszú *ú*-t keressünk-e a következő adatokban. Török: B. 1018: *thuro*, B. 1019: *thuro* ~ Sch. 1439: *turo*; a török alapalak **tuyrak* ? (vö. Nyr. LVIII, 60). — Német: B. 1182: *guzar* ~ Sch. 1771: *guzar* a. m. *gúndár* < n. *goner* (B.*); a N.-ben ma is váltakoznak a röviden és hosszán ejtett alakok (l. MTsz.).

Néhány nem tisztázott eredetű adatban az etimológia homályos volta megakadályozza az *ú* mértékének a megállapítását. B. 167: *thuz* ~ Sch. 650: *thuz* a. m. *túsz* (B.*) | B. 973: „cicat’x: *thur*“ ~ Sch. 1388: *tur* | ? B. 1052: „tygris: *wz*“ (űz ?, őz ?) | Sch. 104: v z *maraz* a. m. *zúzmara* (B.*) | B. 1175: „Ana: *fiw*“ ~ Sch. 1763: „ana: *fiw*“ a. m. *fű* ’madár-fajta’ | Sch. 1797: *pub deneuere* (+ *pub deneuere*) (l. B.*).

HALUSZKA MARGIT.

Az *o* hangok fejezetét is magában foglaló egész értekezés megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 68. számaként.

A dolgozat legelején a bevezetés 1. bekezdésének 2–3. sorában egy a kéziraton tett alakításbeli módosítás elnézése következtében hiba van: „a XIV. század végéről a XV. század elejéről“; helyesen: „a XIV. század végéről — XV. század elejéről“.

A SZERK.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Puli. MOLLAY KÁROLY legújabbán (MNy. XXXIX, 234) érdekes megjegyzésekkel járult hozzá e szó körül kialakult megbeszélésekhez. Azt hiszem azonban, hogy a szó eredetének kérdését e megjegyzések után sem lehet véglegesen tisztázottnak tekinteni.

Úgy vélem, amikor Loványi megemlítette a német *-el* > magyar *-li* megfelelést (MNy. XXXIX, 31), ő sem gondolt arra, hogy egy *e* + *l*-nek ejtett német szóvégből lett a magyar *-li*, hanem az *-el*-et, mint a német helyesírásban szokásos betűcsoportot használta, nem gondolva arra, hogy ennek nemcsak a magyarországi és az ausztriai németben gyakori *-l* hangértéke lehet, hanem az irodalmi vagy a köznyelvi ejtésben egyéb is (pl. *-al*). Mindenesetre MOLLAY fogalmazása szabatosabb, és a tőle fölvetett *pu’l* német alak megszívlelendő új elemet vet a vitába. (Kár, hogy ezt az alakot adatszerűen nem igazolja, alkalmasint, mert annyira kétségtelennek tudja, hogy igazolását fölöslegesnek tartja.) Hangtanilag azonban a kérdés még ezzel sincs tisztázva. Igazolni kellene ugyanis, hogy az ilyen *magánhangzó + ’l* is *-li*-vel helyettesítődik a magyarban, a nélkül, hogy a „Stosston“-nak bármi nyoma maradjon akár az előző magánhangzó nyúlásában, akár a mássalhangzó geminálódásában.

A szó eredetének tisztázására lassacskán gyűlnek tehát az adatok, melyeknek szükségességét első cikkecskémben hangsúlyoztam. A *pu’l* alakon kívül ilyen figyelemre méltó adat az IMPLON JÓZSEFTŐL közölt, 1825. évből való idézet (MNy. XXXIX,

140). Úgy látszik azonban, a szó eredetével foglalkozók mindnyájan a *Pudel*-féle lehetőséget tartják gyümölcsözőnek, és a másik, a *pulya* felé mutató utat elhanyagolják. Lehet, hogy igazuk van, egyelőre azonban továbbra is azt hiszem, csak egyéb adatok felkutatása és a kérdés minden lehetőségre kiterjedő tüzetes vizsgálata vethet teljes világosságot a szó származására.

BÁRCZI GÉZA.

Rengeteg szavunk jelentésfejlődéséhez. Nemrégén PAIS DEZSŐ igen valószínűvé tette, hogy *rengeteg* szavunk eredeti jelentése 'ingovány-féle' volt, vagyis, hogy ebben az esetben 'ingovány → ingoványos erdő → erdő' jelentésfejlődéssel van dolgunk (*Rengeteg*. Debrecen, 1943. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Néprajzkutató Intézetének Kiadványai 20. sz.). E módszertani szempontból is figyelmet érdemlő tanulmány olvasása közben önkéntelenül merült fel gondolatomban egy olyan analógia, amely a balkáni romanizmus körébe utal: az oláh *pădure* 'Wald' szó története. Az oláh nyelvtörténet csupán 'erdő' jelentésben ismeri (TIRTIN, RDWb. 1105—6), azonban latin eredete kétségtelenül egykori 'ingovány' jelentésére vall: a latin *palus*, *paludem* 'Sumpf' népies *padule(m)* változatának (SCHUCHARDT, Vok. I, 29, III, 8) továbbélésével van dolgunk. Az oláh *pădure* hangtanilag egy töről sarjadt az olasz *padule*, nápolyi *padula*, szárd *paule*, spanyol és portugál *paul* alakokkal, jelentésánilag azonban egyetlen rokona van: az albán *pūt*, amely szintén nem 'mocsár', hanem 'erdő' jelentéssel bír (vö.: MEYER-LÜBKE, RomEtWb. 6183; PUȘCARIU, EtWbRumSpr. I, 108; SANDFELD, Linguistique balcanique 74; stb.). E szócsalád jelentésfejlődése, — amelyhez hasonló bizonyosan más nyelvekben is lehet találni, — megerősíti PAIS DEZSŐnek *rengeteg* szavunk fejlődéstörténetére vonatkozó feltevéseit.

GÁLDI LÁSZLÓ.

Kaydan. Magyarországon néhány besenyő embertől viselt név. GYÖRFFY GYÖRGY (Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. köt. 458) szerint egyezik a mongolok egyik hadvezérének nevével, aki az 1241-i hadjáratnál kapcsolatban az orosz évkönyvekben is szerepel *Каиданъ* névalakban (HODINKA, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai 406). „Érdekes,” — írja GYÖRFFY (i. h.) — „hogy az egyik Tolna-megyei besenyő telep neve *Kajdacs*; Konstantinosnál pedig az egyik besenyő fejedelem neve *Каидоу*.”

Hogy valamilyen kapcsolat volna a tolnamegyei *Kajdacs* besenyő telep neve és a *Kaydan* között, nem valószínű.¹ Nem világos előttünk a *Каидоу* besenyő fejedelemnévnek a *Kaydan*-nal való viszonya sem.² De abban feltétlenül igazat kell adnunk GYÖRFFYnek, hogy a *Kaydan* egyezik a mongol *Каиданъ* névvel.

¹ A tolnamegyei *Kajdacs* helynévnek a vas megyei *Kajd* helynévvel, illetőleg török-mongol *Kajdu* személynévvel s mindezeknek a török *kaj* 'haragszik' igével való esetleges összefüggésére vö. PAIS, Káld: MNy. XXV, 124. GYÖRFFY (i. h. 416, 458) nem utal erre az összevetésre. — A SZERK.

² LIGETI LAJOS (NyK. XLIX, 207) Konstantinos adatát ? jellel *Qaj-dum*-nak olvassa.

Ez a név — úgy látjuk — nemcsak a mongoloknál volt használatban, hanem annak idején sűrűn alkalmazták személynévül a törökök is. Abū Hayyān „Kitāb al-Idrāk li-lisān al-Atrāk” című művében megtaláljuk *Qaidan* alakban mint közönséges személynevet (A. CAFEROĞLU kiad. 74. l.).

Ebből a XIV. századi kipesak adatból világos, hogy a *Kaydan* valóban török személynév. Hogy azonban mit jelent, továbbra is homályos. HASAN EREN.

Ebicki. MELICH JÁNOS az *-icki* képzőhöz egy 1809-i példát közölt: *Boritzki* = *boricki*: 'boriszák' (MNy. XXXVII, 338). — Íme egy másik, két évtizeddel régiebb *-icki* képzőjű szó: *ebicki* 'kutyaházi, semmiházi'. „Ehez a' két érdemes Hazánk' Fiához méltán nagy szívességgel, 's hál'adatossággal viseltetik minden Igaz Magyar; az irigy Ebitzkiek még-is őket-is megugattyák.” 1789. Kalapátsits György: Más-is Igaz Magyar 147.

Az *ebicki* szó az *eb* származéka. Hogy ezt a XVIII. század végén a nyelvérzék jól érezte, idézetünkben a *meg-ugattyák* állítmány igazolja. Nem lehetetlen, hogy a szó alakulására az *Ebeczky* családnév is hatással volt.

Van a nyelvünkben egy másik hasonló jelentésű, játszi képzésű szó is: *ebhendi*: 1. 'nequam, nichtswürdig, hundsott' (NySz.), 2. 'huncut, csintalan' (MTsz.). Első némileg bizonytalan adatunk a XVII. századból való (NySz.; más adatok a XVIII. század második felétől, EtSz. *eb* al.). Szavunkat az EtSz. helyesen szintén az *eb* szóból származtatja és képzésére nézve a *pökhendi* és *döghendi* szókkal veti egybe; az előbbire azonban csak 1845-től, az utóbbira pedig 1843-tól van adatunk (SzófSz., illetőleg MTsz.).

IMPLÓM JÓZSEF.

Mind. A *mind* szó a Halotti Beszédben *mend* olv. *mënd* alakban jelenik meg, s így fordul elő első kódexeinkben is (NySz.). CzF. IV, 555 szerint a szó **mënid* vagy **minid* alakú volt, ez meg a. m. *mënnid* vagyis 'valamennyi', a *-d* végzet pedig kicsinyítő képző. BUDENZ (MUSz. 626—7, NyK. XX, 422) szerint ez a magyarázat nem fogadható el, mert a régiségben nem volt **mëni* szóalak, hanem csupán *mënni* (hosszú *ny*-nyell!), ebből pedig nem keletkezhetett *mënd*, mai *mind*. Azt mondja, hogy a *ki-ki* 'mindenki' személyre mutató névmás mintájára volt tárgyra utaló **mi-mi* 'minden' névmásunk is, s ebből lett *-d* sorszámnévképzővel a *mind*, régebbi *mënd*. BUDENZ magyarázatát elfogadja BALASSA is (NyK. XXIV, 390), SIMONYI is (TMNy. 99, 131). SETÄLÄ (SUS. Aik. XXX/5, 33) kétszer is megkérdőjelezve a szamojéd *mundaŋ*, *mundak* 'alle' szóval egyezteteti *mind* szavunkat. BARCZI (SzófSz.) elveti mindhárom magyarázatot, s azt mondja, hogy a szó eredete ismeretlen.

Kétségtelen, hogy SETÄLÄ összevetése elfogadhatatlan. De ha kiválogatjuk CzF. és BUDENZ fejtegetéseiből a használható részeket, s megtoldjuk az újabb magyar nyelvtudomány eredményeivel, a szó eredetének megfejtése meglehetősen egyszerű.

CzF. is, BUDENZ is megegyezik abban, hogy az alapszó a **më*, *mi* (pl. *mëly*, *mily*) kérdőnévmás. Ebben igazuk is van, hiszen

több példát tudunk idézni arra, hogy kérdőnévmásokból keletkeztek 'mind, minden' jelentésű határozatlan névmások. Így: latin *quis? quae? quid?* 'ki? mi? melyik?' > *quisque, quaeque, quidque* 'mindenki, mindegyik' | finn *ku-?* (*kuka?*) 'ki?' > *kukin* 'mindenki' | finn *kumpi?* 'melyik a kettő közül?' > *kumpikin* 'mindkettő' | magyar *hány? mennyi?* > *ahány, amennyi* 'mindenki, minden, mindegyik'; pl. *Hányan menjünk? — Jöjjetek ahányan* vagy *amennyien vagytok!* a. m. 'Jöjjetek mindnyájan!' — BUDENZ azonban CzF.-t cáfoltában két súlyos hibát követett el. Az egyik az, hogy a személyt jelölő *ki-ki* névmás mintájára tárgyra utaló **mi-mi* névmást tett fel. A *mind* szó ugyanis nemcsak tárgyra, hanem személyre is vonatkozhatik; pl. a Halotti Beszédben is nemcsak ezt találjuk: *mënd üü bünét, mënd jouben räsent*, hanem ezt is: *mënd angyélkut, mënd szentüküt, mënd ozchuz járrou vogymuk*. Másik tévedése, hogy *mënni* szavunk szerinte már a régi nyelvben is *mënni* volt. Tudvalevő, hogy *mënni* szavunk *nny* hangja az *ennyi* mintájára nyúlt meg, mert eredetileg csak *mënyi* alakú volt, s ebben az alakban jelentkezik a Halotti Beszédben is. Mészöly fejtegetései óta (A *-nyi* képző eredete: NyK. XL, 298) tudjuk, hogy a *-nyi* a régi nyelvben *-ni*, *-né* alakú volt, s azonos a tájnyelvi *-ni*, *-nyi* határozói raggal (pl. *papni, bírónyi megyek* 'paphoz, bíróhoz megyek'). S hogy a mai *-nyi* képzőnek *ny* eleme valóban csak *n* volt eredetileg, azt, amint Mészöly is emlegeti, az obi-ugor nyelvek is igazolják: osztj. *-ná*, vog. *-nə, -nā, -nā, -n* (NyH.⁷ 137). — Azt is tudjuk, főleg Mészölytől, hogy ennek a mai *-nyi*, régebbi *-né, -ni* képzőnek vagy ragnak *-é, -i* eleme hová? kérdésre felelő határozórag. Ha mármost elvonjuk ezt az *-é, -i* ragot, marad az *-ny* elem, mely a mai *hány?* névmás *-ny* elemével azonos, s mely, amint láttuk, régebben csupán *-n* volt.

A kikövetkeztetett régi **mën* szótőhöz, amint BUDENZ helyesen látta meg, hozzájárult a *-d* sorszámnévképző, s ahogy létrejöttek *harmad(-magával), másod(-magával)*-féle szavaink, úgy jött létre a bátran feltehető **mënüd(-magával)*, vagyis *ameny-nyd(-magával), ahányad(-magával)*, azaz 'amennyi csak van', tehát 'mindenki, minden, mindegyik'. A régi **mënüd* szónak második szótagbeli *ü* magánhangzója (később természetesen *ë, ö* lett volna) éppen úgy eltűnt, ahogy eltűnt pl. a *kedd* (rég *ketüd*), *Fadd* (rég *Fotudi*), *ládd-é* (*látod-é*) szókban, ahogyan pl. *-d* gyakorító képzővel is nemcsak ilyen szavak alakultak mint *bököd, döföd, tapod*, hanem ilyenek is mint *kend* (ma főleg a *kendő* szóban ismeretes, alapszava *ken*), *told, kérd* (alapszavuk *tol, kér*), *mond* (alapszava a finnugor megfelelők alapján **mon*), vagy ahogyan a *-d* kicsinyítő képzővel alakult szavaink között a régi *kicsenyed* 'kicsike' mellett volt *kicsind* szavunk is (NyH.⁷ 63, 94). Ide vonhatjuk az újabb alakulású *kend* 'Sie' szavunkat is, mely a *kegyelmed* szóból lett, *kjemed* alakon keresztül.

Ha tehát pl. a Halotti Beszédnek *mind* szavas mondatait elemezzük, így értelmezhetjük őket: *mënd üü bünét* 'bünét, amennyi csak van' | *mënd szentüküt* 'a szenteket, amennyi csak van' | *mënd ozchuz járrou vogymuk* 'ahányan csak vagyunk, ahhoz járók vagyunk'.

Csicskás. Egy népszerű nóta: „Elmennék a babám mellé csicskásnak” tette újabban közhasználatúvá a ’tisztiszolga’ jelentésű *csicskás* szót. Ezt a szavunkat HARSÁNYI Zsolt vizsgálta (MNY. XXXIX, 231), s megállapításai rávezethetnek bennünket annak eredetére. HARSÁNYI megállapította, hogy a szó már az első világháború előtt is megvolt, s *csicska* volt a neve annak az ékalakú piros kis paszománynak, melyet a tisztiszolgák viseltek zubbonyuk ujján. — HARSÁNYI fülének idegenül csenghet a *csicska* szó, mert azt hiszi, hogy talán valamelyik szláv nyelvből került hozzánk. Nem kell azonban idegenben keresgélnünk a szó eredete után, mert a magyar nyelvből is könnyen magyarázható. Minthogy ugyanis a *csicska* rövid, kis *csík* volt, mely a zubbonyújjnak csak az elejére volt felvarrva, a szó véleményem szerint voltaképpen *csikocska* volt, s egyszerejtéssel, mint pl. *Pispéki*-ből *Piski*, *Csipkekerek*-ből *Csipkerek*, *pogácsácska*-ból *pogácska* lett a gyakori használat következtében, úgy lett a *csikocska* szóból *csicska*.
JUHÁSZ JENŐ.

Brünn. MELICH JÁNOS „Brünn nevérol” című tanulmányában (MNY. XXXVI, 1—19, MNYTK. LI.) hangtani és történeti adatok alapján kimutatja annak a valószínűségét, hogy a városnak sem a szlávból, sem a németből meg a latinból kellőképpen meg nem magyarázható cseh *Brno* neve a nagyon elterjedt magyar *Berény* helynév X—XI. századi -n határozóragos *Bürënin* ~ *Birënin* ~ *Birin* alakjának átvétele. — *Brünn* neve magyar alakjának használatára három adatot közöl MELICH: *Börön*-t Bakity Annának 1586-i leveléből, *Beren*-t Kemény Jánosnak 1655 körül írt életrajzából, s *Brin*-t BERNOLÁK 1825—1827-i szótárából.

MELICH idézeteit megszerezhetem az alábbi adatokkal:

A) *Beren*. — 1620: „Kassa városa sem cselekedti azt az mit *Beren*, Znajom, Iglavia, Olomutz“ Bethlen Gábor levele (TörtTár. 1886. évf. 12) | 1707: „... Morvában legyen, felszedvén a lovasokat, mintegy 6 vagy 7 száz embert indúlt vala *Berennek*“ Bercsényi Miklós levele, Ebeczky Sámuel kezeírása (ArchRák. I. oszt. V, 494) | 1708: „Görgei Uraimék még *Berenbe* vannak“ Szirmay István kezeírása (uo. 654).

B) *Berem*. — 1645: „... tudositson mind *Berem* s az ellenség állapotjáról ... míg *Berem* állapotja elválík ... hogy *Berem* alatt mulatásának kell lenni ...“ Rákóczi György utasítása (Szilágyi Sándor: Okmt. I. Rákóczi György svéd és francia szövetség. tört. 327—8).

C) *Berent*. — 1645: „Minthogy *Berentnek* megvétélében ...“ (a B) alatti forrás 328).

D) *Berin*. — 1645: „*Berint* az generál mégis vijja“ (Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejed. csal. lev. 337).

E) *Berim*. — 1620: „Ő maga király Barazlóban ment, és vagon immár 18 ezer embere, *Berimben* jön alá ...“ Bethlen Gábor levele (TörtTár. 1886. évf. 11).

F) *Birin*. — 1645: „*Birint* akarná Gallas megszabadítani az obsidiótól“ a D) alatti forrás (342).

G) *Böröng*. — 1667: „... apró, édes, gömbölyű-fzilvát, (à kit némellyek *Böröng* fzilvának neveznek: Németül: [így] Brüner

Zwespen : Magyarúl-is, édes kőkény szilva) óltáffal job fzaporitani“ Lippay János: Gyümölcsös kert 175.¹

H) *Bruno[ó]*. — 1621: „Magyar-Bród és Morvának nagy része egész *Brunoig* és Mezericzig az mi hűségünk alatt vagyon“ Bethlen Gábor levele (az E) alatti forrás 53) | 1645: „...lám *Brunóra* költekeznek maga udvara népével“ Torstenson lev. hivatalos fordítása (a B) alatti forrás 308). — MELICH i. m. 18 kimutatja a régi cseh nyelvjárási *Bruno*-t, a magyar név e szerint ennek a mása.

BERNOLÁK *Brín*-jéről azt mondja MELICH (i. m. 18), hogy nyilván a német *Brünn* feltehető **Brin* változatának magyar mása. Ezt a föltevést megerősítik a B) alatti forrásból vett következő adatok: 1643: „...ob Er zu *Brinn* oder an der Donaw eine posto faszen möchte...“ Torstenson levele (52) | 1644: „*Brin*, den 18. dies“ német nyelvű hadi tudósítás (217) | 1645: „...quam utilis locus publico bono sit *Brinna*...“ Torstenson levele (320).

A fentebbi adatok tehát *Brünn* magyar nevének a következő új alakjait mutatják: *Berem*, *Berent*, *Berin*, *Berim*, *Birin*, *Böröny*, *Bruno[ó]*.
LOVÁNYI GYULA.

Rér. A szó a XIV. század végéről — XV. század elejéről való szójegyzékeinkben jelenik meg először: BesztSzój. 24: „sororius: *rere*“ | SchlSzój. 211: „sororius: *rered*“. Azután a XVI. század elejéről származó PeerK.-ben (48) találjuk, így: „az hwganak ferye . az az *rery* kezde öteth [Remete Szent Pált] tytkon el arwluy“ (id. NySz.). Megvan egy 1559-ben kelt levélben: „en wagyok az Klokoch[k?] Istwan, *rerem* (vérem?: a közlő figyelmeztetése) megh holtt Zecheden a melj kenyerghwtte te n:, en erettem elteben“ (LevT. I, 332; id. NySz.), úgyszintén egy 1570-i végrendeletben: „Item lelezý gazda *rerýnek* wagyok ados Bor arraba“ (RMNy. II/2, 216; id. NySz.). Benne van SZIKSZAI FABRICIUS szójegyzékében (116): „Sororius: *Rered* vagy, nenednek vra uag hugodnak“. Használja Molnár Alberthez Szencéről írott 1592-i levelében a bátyja, Benedek: „Az *rérem* fiat lukaczot Trinczinben uitük skolaban“ (ZOLNAI GYULA: Nyr. XXXV, 70—1, OklSz.; MA. NLI. kiadásában hibásan: *vérem*).

Előkerül a szó még újabban is a szlavóniai magyarság nyelvében: *rér* 'sógor' (MTsz.) | *réröm* 'a gyermekek hívják így körülbelül 16—18 éves korukig a nénjük urát, sőt még az anyjuk testvérének az urát is' (BALASSA, A szlavóniai nyelvjárás: Nyr. XXIII, 307—8; MTsz.) | *rérike* 'sógor' (MTsz.) | *rérikém* = *réröm* (BALASSA i. h.; MTsz.). — BARTHA KATALIN „Egy elfelejtett magyar népszó: a szlavóniai magyarság“ című cikkében (a jugoszláviai „Kalangya“ folyóirat IX [1940.], 79) olvashatjuk: „az ősi finn-ugor eredetű »rér«, »réröm«, »rérike« szó, melyet a német jövevény »sógor« kiszorított a mai magyar nyelvből.“ Ugyanő (uo.) egy ilyen mondatot idéz: „Mén ki *rérica*?“

¹ A NySz. idézete nem szabatos. — RAPAICS, A magyar gyümölcs 129 hivatkozik MELICH tanulmányára, s idézi Lippayt, de *Böröny* helyett tévesen a *Berény* hangalakot mutatja ki. — A *Brüner Zwespen* az eredetiben fraktur betűkkel van szedve.

WICHMANN Csángó Szótára a *rér* megfelelőjeként ezt közli: „*lér* (-em, -je) 'der Mann meiner Tante (entw. väterlicher- od. mütterlicherseits)'". — LUKÓ GÁBOR „A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal” című tanulmányában (NéprFüz. 3. sz. 1936. 73) ezt írja: „*Lér* — *sógor*. Német eredetű *sógor* szavunk a XVI. század után terjedt el a magyar nyelvjárásokban. A moldvai és szlavóniai magyar nyelvszigetekre már nem jutott el.¹ Ezekben a területeken máig él ősrégi *rér* szavunk, illetve Moldvában ennek disszimilációs alakváltozata: *lér*. — A keleti székelység moldvai szigeteiről még nincs e nevek használatára vonatkozó adatunk. Valószínű, hogy itt már a német eredetű szó járja.”

Amennyiben az idézett adatokból a szóhoz fűződő fogalom meghatározható, 'férfirá nézve: a nőtestvér férje' lehetett annak az egyik régebbi jelentése, vagyis a sógorság bizonyos fajtájára vonatkozott a szó. Ebből fejlődhetett a 'mindkét nemre nézve: az idősebb nőtestvér férje', valamint 'a nagynéne férje' jelentés. Az utóbbi értelmet úgy kaphatta a szó, hogy előbb az apa vagy anya számára volt 'a nőtestvér ura' *rér*, s ezt az apa vagy anya használta szót a gyermekek is, majd később — egyes nyelvi körzetekben — csak ők alkalmazták nagynénjük urára.

A régi és népnyelvi magyar *rér* ~ *lér* jelentette fogalomkörhöz tartozó: nászrokonságot meghatározó kifejezés a latinban a *lėvir* szó. KLOTZ latin-német szótára szerint: *lėvir*, -i 'Mannes Bruder, Schwager': „*lėvir* est uxori meae frater meus; *lėvir* dicitur frater mariti quasi laevus vir; viri frater *lėvir* est”. FORCELLINI—DE-VIT, Lex. III, 739 szerint: „Est autem *lėvir* uxoris meae frater; cognato (secundum Fest.), vel frater mariti mei (secundum Non.). ... »Viri frater *lėvir* est, apud Graecos δαῖψ appellatus...« — A szó etimológiájára nézve vö. WALDE, EtWb.²: *lėvir*, i 'Schwager, Mannesbruder: indoeurópai **daiyēr* 'Mannesbruder' ~ görög δαῖψ, óbolgár *děver* 'Schwager' stb.

A régebbi magyarországi latinságban következőképen szerepel a *lėvir*: SYLVESTER Grammaticájának a birtokos személyragokról szóló részében: „*lėuir*, fű, *lėuir meus*. fűem.” Stb. (CorpGram. 41—2.) MURM. 2233—4: „Affinis: Feleségöd rokona. | *Leuir*, fratria: Ferieid rokona.” SZIKSZFABR. 117: „*Leuir* frater mariti: Vradnak battya”. A *rokon* MURM. 2233—4. tételében valószínűleg 'testvér' jelentéssel fordul elő. Ha figyelembe vesszük a következő adatokat: SZIKSZFABR. 116: „Affinis: Sógor”, valamint CAL. 40: „affines [o: affinis]: Sógor”, szinte kétségtelen, hogy MURM. 2233. tételében hiba van. Hasonlóképen tévesen keveredhetett oda a 2234. tételbe a *Leuir* után a *fratria*, bizonyára a *frater mariti* helyett. A latin *fratria*-t ugyanis CAL. 433. MA. I., PP. I. 1708. 'ángyom, bátyám felesége' értelmezéssel adja. COM., Jan. (117) szerint: „A sűv, férjnek ötse vagy bátya: *lėvir*” (NySz. sűv al.). MA. 1621. és PP. 1708. szerint a *sű* ~ *sű*-nek és *sűv* ~ *sűv*-nek a megfelelője *lėvir*. — CAL. 594: „*leuir*, *leuir*i: Az feleségem attyafia”, vagyis a 'feleség fitestvére' (vö.

¹ WICHMANNnál megvan *şögăr*. Megvan egy a besztercevílgyi Lécpedről feljegyzett újkeletű balladában is (DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai magyarság³ 268).

CAL. 433: „frater: *Alyafu*, ötsém hátyám [!]). Ez a CAL-féle magyar megfelelés valószínűleg a fentebb FORCELLINIBől idézett 'uxoris meae frater' értelmezéssel van összefüggésben. — MA. l. 1611.: „*Lévir*, ri, g. m. $\delta\alpha\eta\rho$, Férjem bátyja, Felelegem bátya, Sü, apud veteres Ungar.“; MA. l. 1621. lényegtelen eltéréssel ugyanígy. PP. l. 1708.: „*Lévir*, i: m. 2. Férjem bátyja, Feleségem bátyja.“ MA.-nél és PP.-nál tehát az imént jelzett mind a kétféle értelmezésirány fel van tüntetve. PPB. 1767. szerint szintén „Sü: *Levir*. des Ehmanns oder Ehweib Bruder“, míg „Süv: *Levir*. des Ehmanns-Bruder.“

Ami a tárgyalt magyar és latin szó jelentésében foglalt nászrokonsági fogalom meghatározását illeti, ahhoz a magyar szó esetében a vérrokonságra, a latinéban a házastársi viszonyra való utalás a kiinduló mozzanat. Végeredményben azonban mind a magyar, mind a latin szó általánosságban olyan fogalomra vonatkozik, amelyet *sógor* szavunk jelentésköre tartalmaz. Különben is a rokonsági fogalmak megjelölőinél gyakoriak az egyik és másik rokoni viszony feltüntetésének szerepéből való átcsapások. — Tehát jelentés szempontjából nincs lényeges akadálya annak, hogy a magyar szót a latinból származtassuk.

Hangtani tekintetben joggal gondolhatunk arra, hogy a csángó *lér* áll közelebb a latinhoz a maga *l*-jével, mert hiszen azt is joggal tehetjük fel, hogy $l-r > r-r$ hasonulás és nem $r-r > l-r$ elhasonulás történt.

Bonyolultabb a magyar szó egytagúságának a magyarázata. A magyar hangtörténetben egészen közönséges, hogy magánhangzóközi helyzetben a *v* kifejlődik vagy eltűnik (vö. PAIS, Hetevény: MNy. XXIX, 41–2). Azonban az már nem annyira közönséges, hogy ilyen helyzetbeli *v* eltűntével az egymás melletti magánhangzós végű és magánhangzós kezdetű szótagokat egy szótag váltja fel. Ilyen esetekként jelölhetjük meg az alábbiakat, a nélkül, hogy egyáltalában teljességre törekednénk.

A *tű* névszóval, illetőleg *tővik* igével összetartozó R., N. *tüvis* \sim *tivüs* $>$ R., N. *tüis* \sim R. *tiüs* $>$ N. *tüs* (tős helynévben), *tüske* (vö. BÄTRY: FE. III, 25 és PAIS: MNy. XXIX, 41); esetleg idevonható és N. *tüvüs* (nb. N. *tühüs*) formából fejlődött *tüüs* változatra lehet példa az 1211: *Tuus* személynév (a *tő* 'truncus' szóhoz kapcsolja GÁCSEY IMRE, Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai: MNyTK. 58. sz. 28; mind a két lehetőséget felveti TERESTYÉNYI Cz. FERENC, Magyar községi eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban: MNyTK. 59. sz. 54). — A *fű* névszóhoz kapcsolódó -s képzős származék: **fivüs* $>$ R. *fiüs* $>$ *füs* (helynevekben) (vö.: BÄTRY: FE. III, 25; MELICH: MNy. XXVII, 91–2; PAIS: MNy. XXIX, 41–2; EtSz. II, 694; KNIEZSA: Szent István-Emlék II, 461 és AECO. IV, 387). — A *hideg* rokonságából valók: **hivüs* \sim *hüvüs* (nb. 1211: *Huus* \sim fog. *Huuus*) $>$ *hiüs* (nb. 1211: *Hiusud* és 1214: *Hywsed*) \sim *hüüs* (nb. 1211: *Huus* és *Huus* \sim fog. *Huuus*) $>$ *hüs* | **hivül* \sim **hüvül* $>$ R. *hiül* \sim *hüül* $>$ *hül* | **hivüzt* \sim **hivöt* $>$ **hiüt* $>$ *hüt* (vö. PAIS: MNy. XXXVI, 302–3; l. még BAUSS R. ERNŐ, Causativ igeképzés: MNyTK. 41. sz. 23). — Ilyenféle fejlődés eredményei a *hivel*[ly] \sim *hüvel*[ly]-nek **hüvöl* $>$ N. *hüöl* \sim N. *hüöl*-ből lett N. *höl* (MTsz.), valamint a *hivel*[ly]k \sim *hüvel*[ly]k-

nek **hüvölk* > N. *hüvök* > N. *hüök*-ből lett N. *hök(k)* (MTsz.) változata, továbbá az *üvölt*-ből N. *üöt*-ön át lett N. *öt* (az utóbira vö. HORGER: MNy. XXV, 255). — Egy helynév, amely a *lő*: *löv*- ige -l képzős névszói származéka, -d képzővel megtoldva: 1270: *Lueld*; 1274, 1378, 1409 és 1492 között: *Leveld*, *Leweld*; 1369, 1390: *Lewld*, *-lewld*; ma: *Lőd* (Város- és Kis-) Veszprém megyében (CSÁNKI III, 213). A régi adatok olvasatai: *Lüeld*, *Léveld*, *Löld*. Közülük a *Löld*, a mai *Lőd* forma előzménye, igen valószínűleg **Lüvöld* > **Lüöld* alakokon keresztül fejlődött, olyanformán, mint a R. és köznyelvi *lövöldöz*-ből *lödöz* ~ *göcseji lüdöz*. (Vö. BÁTKY: FE. III, 25 és PAIS: MNy. XXIII, 54.) — A *fövény* (R. *füin* ~ R. *füen*) szónak *févény* vagy *févény* alakjából lett **féeny* vagy **fēeny* s ezekből *fény* (helynevekben), illetőleg *févenyes*-ből vagy *févényes*-ből **fēeny* vagy **fēeny* s ezekből *fényes* (helynevekben) (vö.: KARÁCSONYI: Szily-Emlék 107—8; BÁTKY: FE. III, 25; HORGER: MNy. XXV, 255; PAIS, MAn. 115, MNy. XXVI, 350—1 és ScriptRerHung. I. 90; EtSz. II, 209). — A *mű* ~ R., N. *mi* (*mi*) ~ R., N. *mē*: *miv* ~ R. *mév* (R. *méh*-) névszóból való -l képzős ige -ő képzős R. *mévelő* (OkISz.) igenevének *v* nélküli **mēelő* formára visszamenő változatai a N. *mélő*, *méli*, *méli* (*nap*) (vö. S. Zs.: Nyr. XLV, 41 és PAIS: MNy. XXIX, 42). — A *hő*: *hev*- szóval összefüggő -s képzős alakulat fejleményei **hevüs* > *heüs* > *hös*, illetőleg *hevel* *ē/s* > *hee* *ē/s* > N. *hés* (N. *hiés*) (vö. MELICH: MNy. XXVII, 91—2, EtSz. Füßs al.).¹ — Az *sz*-el bővülő *v*-tővű igék közül a *lész*, *tész*, *vész* -nd képzős, illetőleg időjeles alakjai: a nyilván **lēvend*, **tēvend*, **vēvend* előzményekből fejlődött *lënd*, *tënd*, *vënd* (*lēja*/*é*/*nd*, *tējend*, *vējend*) a Bécsi és Müncheneri Kódexben így fordulnak elő: *lënd* (*lënd*), *tënd* (nb. BécsiK. 101: *tēiendētēc*, MünchK. 203: *tēiënditēc*), *vënd* (*vënd*), Sylvesternél *lënd*, *vënd* olv. bizonyára hosszú nyílt *ē*-vel: *lënd*, *tënd*, *vënd* (vö. NYH.⁷ 112; PÁNYI: NyK. XLII, 185—6, 194, 201; KRÁUTER: i. h. 333—4; LOSONCZI: MNy. XXIII, 159, 161; HORGER, Igeragozás 98—9; JUHÁSZ: MNy. XXVIII, 278). Amint a *fű* és *hő* szók -s képzős származékainak a régiségben *fives* és *fivüs*, illetőleg *heves* és *hevüs* változataival számolhatunk, hasonlóképpen vehetünk fel a *lész* ige családjába is a *λεβεδία* személy- és a *λεβεδία* országnév: *Lēvedi* alapszavaként feltűnő korai ómagyar *lëve*- mellett korai ómagyar *livü*-tőalakot, amelynek *v* nélküli hiatusos *liü*- változata a *λιούντικα* személynévben jelenik meg. Ugyancsak **livün* ~ **lëvün* alakok **liün* ~ *lëün* folytatásából keletkeztek a *lön*, *tön*, *vön*-féle múlt idejű igealakok (vö. HORGER, Igeragozás 104—9 és az ott jelzett irodalom). Vagyis a *lön* igealak előzményeként feltett **liün* forma hangtanilag egyezik a *Liüntik* személynév *liün*-elemével. A *lön*, *tön*, *vön*-féle alakok mellett jelentkeznek *lén*, *tén*, *vén*-félék is (vö.: PÁNYI: NyK. XLII, 184—5, 191, 199; LOSONCZI: MNy. XXIII, 159; HORGER, Igeragozás 104). Ezek keletkezhetek a *lëün*, *tëün*, *vëün*-féle vál-

¹ Az 1211-i összeírásból fentebb idézett *Huus* és *Huus* ~ fog. *Hunus* adatokat a *hös* szóval kapcsolja össze ? jellel OkISz. és KNEZSA: MNy. XXIV, 260; határozottan, de aligha helyesen egyeztetí öket MELICH: MNy. XXVII, 92; vö. GÁCSEI i. m. 28 és TERESTYÉNI i. m. 16. Az 1214: *Hywsed* szolganevet bizonyára helytelenül a *hös*-höz vonom én: MNy. XXX, 300 és velem együtt TERESTYÉNI no.

tozatokból az *eü* kettőshangzó más irányú fejlődésével, azonban **lëven* > **lëen* > *lén* is lehetett a fejlődési menetük. — A *hír* ~ R., N. *hër* (*hër*-, *hör*-) szót az arab *ḡaber* 'avis, nouvelle stb.' szóval és török átvételeivel szokás összevetni? jellel vagy a hangtani nehézségek hangoztatásával (vö. BTLw. 83—4, SzófSz.). Az egyeztetés főképen az arab, illetőleg török alakokbeli *b* hangon fordul meg; jelentékeny könnyebbség volna, ha alapunk volna valamely átadó nyelvbeli *b* > *v* vagy *β* változás feltevésére, minthogy magyar *b* > *v* változás ilyen helyzetben nem nagyon valószínű, ha nem is éppen lehetetlen. mint ezt a permi *lib*, *leb*, *lob* (NyH.⁷ 151): magyar *lebeg* ~ *leveg* megfelelés tanúsítja (vö. PAIS: MNy. XXII, 349; *levëg* > *lebëg* fejlődésre gondol HORGER: MNy. XXIV, 120). Nekem az a véleményem, hogy nem lehet elzárkóznunk egy korai, nem okvetlenül honfoglaláselőtti magyar **hëvër* forma felvételével s egy **hëvër* > *hëer* > *hër* > *hír* fejlődés feltevésével szemben.¹ Török *-b* ~ magyar *-v* megfelelésre példaként számbavehető a török *kübä* ~ magyar *këve* (vö. BTLw. 94, SzófSz.).

Az előrebocsátottak figyelembevételével a latin *lëvir* ~ magyar *lér* megfelelést egyrészt úgy gondolhatjuk, hogy *lëvir*-ből *lëir* > *lëir*-en át lett *lér*, másrészt úgy, hogy a *lëvir* a *lëvër* vagy *lëvér*, majd *lëer* vagy *lëér* formát öltötte, s e hiatusos alakok egyikéből vagy másikából vált *lér*.

Nézetem szerint a **lëvir* > *lér* > *rér* szót egyházi úton jött latin nyelvelemeink közé sorolhatjuk. Azt hiszem, a latin szónak nálunk való elterjedése a sógorházasság, a leviráthus jelenségével függ össze, mégpedig közelebről azzal, hogy az Egyház nem jó szemmel nézte, sőt ellenezte az özvegynek az elhalt férj testvéréhez vagy rokonához való hozzáeröltetését. A leviráthusra általában és a régi magyarságnál feltehető leviráthusra nézve vö. TAGÁNYI KÁROLY, A hazai élő jogszokások gyűjtéséről 31—2 (NéprKvt. Új f. 1. f.).² PAIS DEZSÖ.

Borzik. MNy. XXXVII, 31—2 a *Burzok*, *Borzik*, *Bollig* helynévről írva elkerülte figyelmemet, hogy a biharmegyei *Borz* községnek 1587-ben *Borzik*, az ugyanoda való *Borzlik*-nak, mely ilyen alakban először 1421-ben fordul elő, a rumén lakosság ajkán *Borzuk* alakja van (JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt 219).

1941 nyarán a kolozsmegyei Borsa-völgy helynévanyagának gyűjtögetése alkalmával KIDÉN is feljegyeztem egy erdő nevéként a *Borzuk* helynevet. A közlő megjegyezte, hogy azon a helyen *borzlyukak* vannak.

¹ Hogy a *hír* idevonható eset, arra LIGETI LAJOS hívta fel a figyelmemet.

² Ide jegyezzük TAGÁNYI egyik megjegyzésének az elejét: „A régi zsidók leviráthusból, a honnan maga az elnevezés (*levir* = az elhalt férj fitestvére) is ered...” (31). Ebből nem egészen világos, hogy TAGÁNYI milyen nyelvi elemnek tartotta a *levir* szót.

L. még RÓTH ERNŐ „A leviratus története” című bölcsészeti doktori értekezését (Bp., 1941.). RÓTH beszél az ősmagyar leviráthusról, azonban TAGÁNYIRA nem hivatkozik.

Ugyancsak ki kell egészítenem a már előbb Kalotaszegről közölt *Borzik* adatokat az alábbiakkal: Gyerővásárhely eddig ismert történeti helynévadatai mellett GERGELY BÉLA lejegyezte a *Borzik*, *Borzik pataka* ~ rumén *Parîul Borzikului* helynevet (l. tölem Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942. 159 kk.). — Magyarsárdon, Türen és Zsobokon ugyanő és JÓZSA GERŐ 1941-ben feljegyezte a *Borzik*, az utóbbi helyen ezen kívül még a *Borzikódal* helynevet is (i. h. 231. 265, 266, 326). — Magyarkiskapusról 1891-ből ismerünk *Borzik*-ot. 1941-ben ugyanott magam a következő helyneveket jegyeztem le: *Borzik*, *Borzék* ~ r. *Buruka*, *Borzékfű* ~ r. *Vîrfu Buruki*, *Borziki láb* ~ r. *Labu dîm Buruka*, *Borzék előtt* ~ *Inainteîa Buruci* (i. h. 175). Az itteni *Borzik*-kal kapcsolatban nyelvi kalauzom megjegyezte, hogy sok borz van ezen a területen. — Végül érdekes, hogy a XVIII. század folyamán elruménesedett Deréte ma teljesen rumén lakossága is őrzi e magyar helynév emlékét a következő helynevekben: *Borzika*, *Dîmbu Borziçi*, *Holumbu d'asupra Borziçi*, *Părău Borziçi* (i. h. 36).

Mureşel, Nádăşel. VIRÁNYI ELEMÉR (MNY. XXXII, 200) az aradmegyei Zsigmondháza rumén *Mureşel* nevével kapcsolatban azt a véleményét fejezte ki, hogy ez „a régi magyar *Maroselve* oláhositott alakja”. Ezzel kapcsolatban megjegyezte a következőket: „Hasonló elavult összetételnek és az oláhoktól felújított elnevezésnek tartjuk Kolozsvárt a *Nádăşel* (*lângă Nádăşel*) szót. *Nádăşel*: *Nádaselve* (a Nadas patakon túl fekvő új városrészt) a Szamosba ömlő *Nadas* patakon túl húzódó terület”.

Bár nem tudom megállapítani, hogy volt-e Zsigmondházának a régiségben *Maroselve* és esetleg ebből fejlődött *Marosel* alakja, amelyből a rumén *Mureşel* származhatnék, magát a magyarból való „oláhosítás”-t lehetőnek tartom. A régiségben a magyarban keletkezhetett a *Maroselve* ~ *Maroselü* helynévnek *Marosel* alakja (vö. *Erdély*, *Havas*, *Hegyesel*, *Hidel*, *Patakel*, *Vizel*)¹, és ez átkerülhetett ruménes alakban a ruménbe is. Nem tartom valószínűnek azonban azt, hogy a kolozsvári *Nádăşel* (*lângă Nádăşel*) esetében ilyen átvételről volna szó. Magam a rumén megszállás ideje alatt sohasem hallottam e rumén nevet (ettől azonban még lehetett). Magam jó ideje gyűjtöm már Kolozsvár helyneveit, de soha nem találkoztam a magyarban *Nádaselve* ~ *Nádasel(ü)* helynévvel. Míg a rendelkezésemre álló néhány ezer kolozsvári helynévadat között pl. a szintén *elvé*-vel alakult *Hidelve* 1659-től kezdve tizenegyszer fordul elő, *Nádaselvé*-re céduláim között egyszer sem akadok.² Kolozsvár határának a *Nádas* on túl újabban betelepült, előbb csak mezőgazdasági célokra használt részét 1716-tól kezdve négyszer láttam a *Nádas* on túl helynévvel megjelölni; e területnek általánosabb, először 1667 körülről kimutatható neve a *Nádastere* helynév volt. VIRÁNYI *lângă Nádăşel* 'Nádăşel mellett' adatából inkább arra követ-

¹ Az utóbbi négy Szatmárban, Kalotaszegen, Aranyosszéken és a Székelyföldön előforduló helynévről közelebbről írtam Erdélyi Múzeum XLVIII, 284.

² Történeti adataim az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárából és a kolozsvári ref. egyházközség levéltárából valók.

keztethetünk, hogy a *Nădăşel*-t a Nádas patak neveként emlegették a kolozsvári rumének; ez pedig a magyar *Nádas* víznévnek a rumén *-el* kicsinyítő képzővel való megtoldása lehetne. Így, *Nădăşel*-nek nevezik egyébként Kolozsvártól nem messze a Nádas közelében fekvő Magyarnádas is az erdélyi rumén köznyelvben, bár van a községnévnek a múlt századból *Nedesd* alakja is (l. tölem: Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942. 222). Ha tehát a ruménben használták és használják is a *Nădăşel*-t, ezt nem lehet egy magyar *Nádasel* egyszerű átvételének tekinteni, mert ilyen helynév tölem eddig ismert történeti forrásokból Kolozsvár határában nem mutatható ki.

Poptyér. A Kolozsvár melletti Szamosfalvának a kolozsvári református kollégium levéltárában levő, 1717-ből való összeírásából jegyeztem ki a *La Poptyérbe* és a *Pe Poptyér la Toutz* helynevet; mindkettő szántóföldre vonatkozott. A helynevet ruménből egyáltalában nem tudjuk megmagyarázni, habár a falu mai és alighanem múlt század eleji tekintélyes rumén lakosságát tekintve, a ruménből való magyarázatra is gondolnunk kell. Eleinte azt gondoltam, hogy a helynév egy magyar **Paptér* helynév rumén szájon átalakult formája, szerencsére azonban XVIII—XIX. századi forrásokban a következő magyar helynevekre akadtam: 1747/1785: „A *Pap Csereinél*, A *Pap Csereinél*, A *Pap Cseréje* alatt.” XIX. sz. eleje: „a’ *Pap Tseréje* tetején” (Erdélyi Nemzeti Múz. Br. Henter lt. Fasc. 1. Nro. 25). 1770: „az *Pap Csere* tetein, A *Pap Cseréje* alatt” (uo. Gr. Kornis lt. Urbarium). 1793: „A’ *Pap Tseréje* tetején, A’ *Pap Tseréje* alatt” (uo. Br. Bornemisza lt. Főoszt. XXX. 23. sz.). — Az első pillanatban értelmezhetetlennek látszó *Poptyér* tehát kétségtelenül a magyar *Papcsere* ~ *Papcsér* helynévből alakult úgy, hogy a ruménben *cs: ty* affrikáta-csere, illetőleg *a: o* (*q*) hanghelyettesítés történt. Az okleveles adatban levő *é* szintén *e: ë* hanghelyettesítéssel magyarázható. A *La Poptyérbe* alak esetleg olyan ruménbe határozóragos formában átkerült helynévalak lehet, amilyent sokat ismerünk (vö. MNy. XXX, 166, XXXV, 112, XXXVII, 112, 122—3 és tölem: Niriş-Szárnýíres ... helynévtörténeti viszonyai. Erdélyi Múzeum 1937: 31 és Erdélyi Tud. Füzetek 91. sz. 33). Ezt azonban csak feltételesen állítom; lehet, hogy csak az összeíró látta el a helynevet az egyes földek felsorolásakor raggal; az előbb idézett összetett rumén helynévalak inkább ezt a lehetőséget valószínűsíti.

SZABÓ T. ATTILA.

Erge. Nem 'fok', sem 'ér', sem pedig 'lapos', ahogy MNy. XIV, 84 JAKUBOVICH értelmezi (az értelmezéseként szereplő szókra nézve vö. LEHR: MNy. XIV, 158). Munkács közelében az ungvári országút mentén fekvő magyar alapítású Rákos falu dűlőnevei ezek: Sásmérés, Derék, Szugo, Gulástó, Komlósi ház, *Erge*. Ez utóbbi a bemozdó szerint „a Latorcának hét száraz ága, néhol gyepes, néhol szántó”. E szerint az *erge* a. m. 'száraz, víztelen régi meder', itt 'Latorcahagyás'. A falu éjszaki szélén rutének is laknak. Ezek „dilou”-nevei közül Mertvića megfelel az *ergé*-nek; a szomszéd Ignécen da v ni ć a-nak mondják. A többi

dülőnevek: Staroje selo a. m. 'ófalú', Meži koši (kasok között), és Poluj, a Ruszkóéről jövő patak. A vizehagyott folyómedernek eddig ilyen neveit ismerem: magyar *holtág, holt víz, Tiszahagyás, erge, halvány, halványos*; szláv-magyar *morotva, mortva, morotvány* („piscina *Halwan* alio nomine *Morothwa*“ vö. Nyr. XXVIII, 366); valamennyi a Tiszaháton négy vármegyében. — Ezekhez jön még a Bodrog vizkörnyékéről oklevelekben sokszor szereplő *Netecse*, azaz 'nem-folyó': „aqua *Nececha*“ 1266-ban még az eredeti szláv alakjában, de 1357-ben „fluviu*s Neteche*“ és 1336-ban „rivulu*s Noghnetheche*“ már illeszkedéssel (SztárayOkI. I, 11, 107, 270). Ez az írásmód egyúttal érthetővé teszi azt a tollhibát, amelyet 1473. évi feljegyzésből közöl SZABÓ ISTVÁN (Ugocsa megye 303): „aqua *Nechye*“ (így, két c-vel), a tiszaháti Bökény határneve. Ehhez Kniezsa azt a jegyzetet fűzi, hogy eredete ismeretlen. Nyilván azért, mert az egykori íródeák pennája alatt ennyire eltorzult. Olvasása *Necehye*, kiejtése pedig *Netecse*.¹

SZTRIPSZKY HIADOR.

Harmad. Az ilyen -d kicsinyítő képzős számneveknek eredeti jelentése valószínűleg a sorszámnévi értelem volt, a *harmad* szó tehát eredetileg azt tette: 'tertius, der (die, das) dritte'. A részt, hányadrészt, hányadot jelentő értelem már másodlagos. A hányadrész elnevezésmódjának magyarázata az, hogy ha valamit bizonyos számú (x) egyenlő részre fölosztunk, e részek sorrendjében csak az utolsó, vagyis az x-edik rész neve jelezheti, hogy az osztás hány részre történt. Három részre osztás esetében ugyanis ez a három darab keletkezik: első rész, második rész és harmadik rész, régiesen, eredeti módon szólva (mert az -ik rag fölvétele később következett be): első rész, második rész, *harmad* rész (vö. régiesen még ma is: 'harmad nap' a 'harmadik nap' kifejezésmód mellett). A két első résznek, az elsőnek és a másodiknak a neve nem szolgálhat a hányadrész elnevezésének alapjául, mert csak a harmadik rész árulja el, hogy az osztás hány részre történt. Ezzel a x-edik, ez esetben a harmadik (régiesen: *harmad*) résznek a nevével kell tehát valamennyi részt, az elsőt és a másodikat is megneveznünk. Ezt a fölfogásmódot még egészen világosan érezhetjük az OkI Sz. következő 1613-i idézetében: „Ha az ittvaló ember akarja perleni, ez előtt elnegligálván dolgát indebitán marad, azaz flor. 20 marad, kinek 2 [olv. két] része az peresé, *harmad része* a törvénytevőké“ (*törvény-tévő* címszó al.). Ezt a mondást még így is érthetjük: két részt a peres kap, a *harmadik* (régiesen: a *harmad*) rész pedig a törvénytevőknek jut. Természetesen a peresnek jutó két rész is egyenként ugyanakkora, mint a *harmadik* (régiesen: a *harmad*), minden egyes rész tehát egy-egy *harmad* (voltaképpen: egy-egy *harmadik* rész), amint a latin nyelv is kifejezi: *tertia pars*.

¹ A szerző figyelmet érdemlő közleményével összefüggésben vö. SZABÓ T. ATTILA cikkét, amely MNy. XXIX, 242—5 bőséges adatkészlettel járult hozzá a rejtélyes *erge* szó jelentésének a tisztázásához és a szó élettörténetének a megvilágításához. — A SZERK.

Háspol(y). Az OklSz.-ban egyetlen adatban följegyzett *haspol kewtel* 'funis suculae; Haspelseil' összetett szónak előtagja, amelynek véghangja vagy *l*, vagy *ly*, ejtése tehát: *háspol* vagy *háspoly*, nyilvánvalóan a német *haspel* szó átvétele.

Hitel. VÉGH JÓZSEF „Társadalmi szempontok a népnyelv kutatásban” című tanulmányában köznyelvi kifejezéseknek a népnyelvbe való átvételéről szólva, ilyenekül a *váltó*, *kamat*, *nyugta*, *hitel* szavakat említi, ezt jegyezvén meg rájuk: „Az idézett kifejezések a nyelvújítás alkotásai” (Magyar Népnyelv III, 326). E példák utolsója, a *hitel* nem hitelre méltó. A *hitel* régi szó, és nem a nyelvújítás alkotása. Egyéb jelentésein kívül megvolt már régen 'creditum debitoris; Credit' értelme is, és a *hitelbe ad*, *hitelbe vesz* kifejezőmódok is régi eredetűek (l. NySz.). Egy füst alatt meg kell jegyezni azt is, hogy a fönti megjegyzés a *kamat* szóra nézve nem szabatos, mert bár a nyelvújítás korában terjedt el, de nem nyelvújítói „alkotás”, hanem KRESZNERICS adata szerint kimutatható már a XVI. század végéről (l. NyÚSz.).

Illetlen. Erről a melléknévről ERDŐDI JÓZSEFnek az a véleménye, hogy az *illet* igének *illetetlen* származékából keletkezett egyszerejtéssel: *illetetlen* > *illetlen* (NNy. XI, 142). Meg nem foghatom, mi szükség van erre az erőltetett, furcsa magyarázatra, mikor az *illetlen* melléknév a régi nyelvben 'decet' jelentéssel sűrűn használt *illik* igéből egyszerűen, közvetlenül is származhatott: *ill-ik* ~ *ill-etlen*. Azt mondja ERDŐDI, hogy az *illetlen*-nek eredetileg érzéki 'incongruens, inconveniens, ungereimt, intactus' volt a jelentése. Már ez a jelentésegysébeállítás is zavaros gondolkodásra mutat. Hogyan fér meg egymás mellett az 'ungereimt' ('képtelen, dőre, visszás' KB.) és az 'intactus' ('érintetlen, illetetlen') értelem? És hogyan lehet az 'illetetlen, érintetlen, intactus' értelemből az 'indecens' jelentésre való átmenetet magyarázni? Talán az zavarta meg ERDŐDIT, hogy az 'intactus, unberührt' jelentésű *illetetlen* szó első, kódexkori adatában, sőt MA. és PP. szótáraiban is rövidült *illetlen* alakkal fordul elő. Ez valóban csak egyszerejtés következménye, de nem következhetik belőle az, hogy az 'indecens' jelentésű *illetlen* szó ne közvetlenül a 'decet, condecet' jelentéssel már kódexeinkben is sűrűn előforduló *illik* igéből származott volna. Mihelyt megvolt ugyanis az *illik*-nek ez a 'decet' jelentése, azonnal meg lehetett belőle alakulnia a fosztóképzős, 'indecens' értelmű *illetlen* melléknévnek is, éppúgy mint ahogy a *romlik*-ből már régen *romlatlan*, az újabb nyelvben pedig a *fejlík*-ből *fejletlen* származék támadt. Furcsa észjárás az is, hogy ERDŐDI a maga képtelen magyarázatának bizonyítására Vörösmarty Szép Ilonkájának következő sorát idézi: „*Illetetlen* mért hagyod kupádat?” Ez a melléknév világosan az *illet* 'megérint' ige származéka, és határozottan 'megérintetlen' a jelentése, de semmi köze sincs a 'decet' jelentésű *illik* igéből már régen megalakult és megfelelően 'decens' jelentésű *illetlen* melléknévhez.¹

¹ Az *illetlen* és *illetetlen* alakulatokról vö. PAIS, *Illik*: MNy. XXXV, 257.

Kiváncsi. Ezt a szóképzést a TMNy. 549 az *ugráncsi*-val együtt nem világos keletkezésűnek mondja, és előbb (A *-si* képző eredete. Bp., 1920. 23) magam sem mertem róluk határozott véleményt mondani. Most azt hiszem, igazat adhatunk LEHR ALBERTnek, aki mind a két szót közelebbi megmagyarázás nélkül a *-si* képzős szavak közé sorolta volt (BpSzemle CXVI, 65). Ami a *kiváncsi*-t illeti, ez nézetem szerint a *-si* képző s hangjának cs-re változásával jött létre. Az *n* hang utáni *s* ugyanis könnyen változik cs-re, mint például a francia *branche*-ből lett köznapi *brancs*-ban, meg a francia *manchette*-ből a német *Manschette* közvetésével keletkezett szintén köznapi *mancsetta* szóban (latinositott szóvéggel, l. TOLNAI, Ál-latin jövevényszavak: Szily-Emlékkönyv 85), továbbá a német *Mensch*-nek közönséges *menő* ejtismódjában. Az *s* > *cs* változás egyébként sem ismeretlen a magyarban, mint például: *likasos* > *likacsos*, *golyó-bis* > *golyóbics*, és több szóeleji esetben, mint: *sűg* ~ *csűg*, *sik-kan* ~ *csikkan* (l. PAIS: MNy. XIV, 69).

Tövis. Ezt a szót SZARVAS GÁBOR fejtegetése óta (Nyr. XXI, 197) az elavult régi *töv-ik* 'penetro; tief eindringen' ige *-ás*, *-és* képzős származékának szokás tartani (l. HORGER, MSzT. 174, BÁRCZI, SzófSz.). Nehézséget okoz e magyarázatban az a körülmény, hogy a szó már legrégibb előfordulásaiban *-is* végű (erre a nehézségre már STEUER JÁNOS rámutatott Nyr. XXI, 369) és hogy a föltételezett eredetibb *tövés* alakra a NySz.-ban csupán egyetlen adatot találunk, Csúziból. Ezt az adatot éppen ezért kétségesnek is tarthatnók. A *tövés* azonban Csúzi „Zengedező Sip-szó” című munkájában többször is előfordul, úgymint: „A' Krif-tus Jesus-is, nem annyira *tövés* koronájával, ... mint őt mély-séges febeivel ... akarta magá-hoz [így] ragadni fzivűnket” (27. l., ez a hely van a NySz.-ban pontatlanul idézve). „Liliom-ból *tövésé* változván” (164. l.). „Cupido sértegető *tövéffít* ki-irtyák” (591. l.). Az *-és* végű alakot megtaláljuk a népnyelvben is, Göcsejben és Máramaros megyében (l. MTsz.). Hogy a régiségben mindjárt *-is* végződéssel jelentkezik a szó, ezt úgy magyarázhatjuk, hogy igen régen, a nyelvtörténeti korszak előtt keletkezett és már ekkor fölvette 'spina; Dorn' jelentését; alap-szava a **töv-* ~ *töv-ik* azonban igen korán elavult (hiszen a nyelvtörténetben mindössze két adat található reá), s élő alapszóval való kapcsolat nélkül képzőjének mint ilyennek érzése teljesen elhomályosult, úgyhogy benne az *é* hang hangsúlytalan helyzetben könnyen átmehetett az *é* > *i* > *i* változáson, amelyet más képzőnkben és ragunkban is tapasztalunk, úgymint a *tanét* > *tanít*, *teként* > *tekint*-féle igék képzőjébeu, az *-ént* és az *-nént* ragban: *szerént* > *szerint* stb., *naponként* > *naponkint* stb., valamint az *-ig* ragban, amely eredetileg szintén *é*-vel, *-ég*-nek hangzott: *addég* > *addig* stb. Ezek a fejlődések az írott nyelvtörténeti korszakban mutatkoznak ugyan, de hasonló változás megtörténhetett már az előtt is.

Paraj. Ezt a növénynevünket BÁRCZI az ófrancia tájnyelvi *poray*, *porey* átvételének tartja, eddigi finnugor származtatását pedig nem hiszi meggyőzőnek. Van azonban a Székelyföldön

egy *Parajd* nevű községünk, amely ha a *paraj* növénynév származéka (vö. *alma: Almád* stb.), akkor ennek a szónak finnugor származása felé billenti a serpenyőt.

Szépíró. Született 1636-ban; meddig élt, nem tudni; föltámadt, jobban mondva: újra született a XIX. században. Pázmány egyik szentbeszédében, mégpedig a vízkereszt utáni 6-ik vasárnapra szentelt 2-ik beszédben olvassuk ugyanis ezt a mondatot: „A' ki *szép-író* volt; a' ki Deákúl ékefen ízóllot; a' ki valamely kézi-munkának mefterfégét fő-módon tudta: ki-tanúl mind ezekből, ha naponként nem gyakorollya” (Predikacziok. Pofonban, 1636. 320. l.). A NySz. nem ismeri ezt a szót. Jelentése nem is egészen a mai, mert nem a m. 'belletrista'. A szó Pázmányban — amint a mondatból látszik — csak ékesen író-t jelent. A mai *szépíró* első előfordulásáról a NyÚSz. nem szól. Ez az újonnan született szó a német *Belletrist*-nek (latinossal végződésű *belletrista*-nak) fordítása, a német szó pedig a 'schöne Wissenschaften' jelentésű francia *belles-lettres* kifejezésnek a továbbképzése (l. SCHULZ, Deutsches Fremdwörterbuch).

Ölős kút? SZABÓ T. ATTILÁNAK erdélyi nyelvtörténeti közleményeiben egy 1791-i adat így szól: „a kut mélljsége három *ölös*”, és eléje címszóul ez van vetve: *ölös* (MNY. XXXVIII, 304). Olyan olvasat ez is, mint a *kípiro*, e helyett: *képiro* ~ *kípiro* (lásd i. h. 381). Nyilvánvaló, hogy három *öles* mélységről van szó az adatban, és hogy az *öles* szót a följegyzés írója *ölös*-nek (nem *ölös*-nek!) ejtette, épúgy, mint ahogy például a *böven* szót néhol (pl. Nagybányán) *bövön*-nek ejtik, ajakos illeszkedéssel. Az *ölös* szóalak csak az *öl* ige olyan származéka lehetne, mint *fej-ös*, *ismer-ös* stb. Címszóul tehát az adat elé *öles* ~ *ölös* kellett volna.

Meg kell még jegyezni, hogy az *üdő* ~ *idő* címszó alatt egy *mi üdön* (= midőn) adatra is hivatkozik a közlemény (i. h. 385), és ez érdekes ritka nyelvtörténeti járulék lett volna a NySz.-nak egyetlen ilyen alakja mellé, ha az idézet a címszó-sorozatban található volna.

ZOLNAI GYULA.

NYELVMŰVELES.

A birtok többségének megjelölése a birtokszón.¹

Hogy a birtok többségét a birtokszón nem szoktuk megjelölni, ha több birtokosnak csupán egy-egy birtoka van, az általános finnugor és török nyelvi sajátosság (vö. FOKOS: NYR. LXVIII, 14). Ez az oka, hogy így beszélünk: „elmentek *feleségükkel* együtt” (nem pedig: *feleségeikkel*), „emeljétek fel *lelkeiket*” (nem: *lelkeiteket*), „levették *kalapjukat*” (nem: *kalapjai*).

¹ Válasz V. Zs.-nak.

kat). Azok a példák, amelyekben ezzel a szabállyal ellentétben mégis jelölve van a birtok többszáma, az indoeurópai nyelvek hatását tükröztetik. Ne felejtsük el, hogy a fordítás mindig csábít az idegen nyelv sajátosságainak utánzására, azért olvashatunk pl. a bibliában efféléket: „Vessétek ki *hálóitokat* fogásra” (Luk. V. 4.), bár ugyanott egyesszámban is megtaláljuk: „szakadoz vala pedig az ő *hálójuk*” (V. 6.). Ami pedig ezt a példát illeti: „a vakok *szemeik* világát veszik” (uo. VII. 22.), ez más tekintetben is elárulja az idegen hatást, hisz magyarosan így kellene mondani: „a vakok visszakapják *szemük* világát”. Egy katolikus imádságban is így van: „A megholt hívek *lelkei* Isten irgalmasságából békeességben nyugodjanak. Amen.” Hasonlóképrendszerint többesjóval birtokszóval fordítják magyarra a végveszélybe került hajók nemzetközi SOS segítségkérő jelének értelmezését (*Save our souls*): „Mentsétek meg *lelkeinket*” (így A Napkelet Lexikonában, Révai Kis Lexikonában, Dante—Pantheon Uj Lexikonában), de az Uj Idők Lexikona magyarosabban tolmácsolja: „Mentsétek meg *lelkünket*.” Végvári szintén azt írta Erdély gyászos napjaiban a magyar nemzeti színről, hogy „befogadták a *szíveink*” (Három szín), a *sursum corda*-t azonban Révai Kis Lexikona így fordítja: „emeljétek föl *szíveteket*”, Szunyogh Xav. Ferenc Magyar—latin misszáléja pedig így: „emeljük fel *szívünket*” (560. l.), noha pl. a francia fordítás így szól: *élevez vos coeurs*. Petőfi ugyan többszámban írja: „Méneseznek nyargaló futása | Zúg a szélben, *körmeik* dobognak” (Az Alföld), de Arany egyesszámot használ a Szent Lászlóban: „Várad kövecses utcáin | *Lovuk acélkörme* csattog” (nem: *Lovaik acélkörmei* csattognak).

Nyelvünknek ezzel az ősrégi sajátosságával nem vágna össze olyan különbségtéves, hogy ha testvérek vannak előttünk, tehát csak egy anyáról van szó, akkor ezt kell mondanunk: „Gyermekek, gondoljatok *édesanyátokra!*”, ha azonban nem testvérekhez fordulunk, ennél fogva több anyáról beszélünk, akkor már így kelljen szólunk: „Gyermekek, gondoljatok *édesanyáitokra!*” A magyaros nyelv szokás az utóbbi esetben is ilyen egyesszámú szerkezetet kíván: „Gondoljatok *édesanyátokra!*” Igaz, hogy az indoeurópai nyelv szokás ilyenkor annyiban pontosabb, hogy megjelöli a birtok többségét: *pensez à votre mère* és *pensez à vos mères*, holott az efféle magyaros szerkezet: „eladták a *házukat*” kettős értelmű: jelentheti azt, hogy egy közös házuk volt az eladóknak, de azt is, hogy külön háza volt mindegyiknek. Azért ha félreértéstől kell tartani és — mondjuk — jogi okok miatt semmikép sem mellőzhetjük a birtok többségének szabatos kifejezését, ilyenformán segíthetünk a dolgon: „eladták a házukat, mindegyik a magáét”. vagy „mindegyik eladta a házát”. Egyébként azonban akár egy közös nevenapja van két embernek, akár két külön nevenapja, mind a két esetben így kell feltenni a hozzájuk intézendő kérdést: „Mikor van a *nevelek* napja?” Külön keresztnévű és névnapú embertársainktól sem kérdezhetjük így a kifejezés nagyobb logikai pontosságának kedvéért: „Mikor vannak a *neveitek napjai?*”

NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI. századból.

Nemrégiben HEREPEI JÁNOS felhívta figyelmemet néhány, a kolozsvári református kollégium könyvtárában levő, XVI. századi latin nyelvű természetrajzi műre, amelyben különböző korokból származó magyar széljegyzetek vannak. E kötetek gondosabb átvizsgálása alkalmával kitűnt, hogy a bejegyzések nagyrésze a XVII. és a XVIII. századból való. Mindenesetre e kötetek jegyzetei is érdekesek, hisz néhány száz e korbeli magyar növény- és gyógyszernevet őriztek meg. Az egyik kötet azonban nem kis meglepetést okozott számomra, mert átvizsgálásakor kitűnt, hogy a benne levő jegyzetek legnagyobb részét XVI. századi kéz írta be a latin és német növénynevek mellé.

A kérdéses kötet egy címlaptalan, elől 24, hátul meghatározhatatlan számú levélnyi csonkulást szenvedett kötet. A meglevő első nyomtatott lapján, a 25a lapon a következő bejegyzés olvasható: *Est Samuelis Pataki de Kolosvár MDocto[r] | Cui Christus tum in vita tum in morte salus.* — Ezt a bejegyzést a XVIII. században kétségtelenül a tulajdonos, a kolozsvári református kollégium híres orvostanára, Pataki Sámuel (1731–1804.) tette. Pataki 1758-tól 1784-ig a kolozsvári református kollégium tanára volt,¹ és így nem nehéz megérteni, miképpen került e könyv a kollégiumi könyvtárba. Bejegyzése a XVIII. század közepe tájáról való. A könyvet kétségtelenül e bejegyzés után talán az a tulajdonos költethette be, aki a XVIII. század végén a hiányzó 24 levél helyére 9 kéziratot levelet toldott be, hihetőleg az elvesztett levelek részleges pótlására. Az ismeretlen kéz írta levelek elsőjére címül *Añotatio in Arifologhiam longam* sort írta fel. Az újonnan kötött könyvsarokra pedig a lapok felső felén olvasható *DE HERBIS | ET | SIMPLICIBUS | MEDICAMENTIS* feliratot nyomtattatta rá. Sajnos, az újrakötétes alkalmával a könyvet barbárul körülmetszették, úgyhogy nemcsak a levélszámokat vágták sokszor le, de levágtak néha 2–3 betűt is azokból a bejegyzésekből, amelyeket egy ismeretlen kéz, a betűjellegből ítélve, kétségtelenül a XVI. század végén tett.²

Az épen megmaradt, illetőleg a könnyen kiegészíthető növény- és gyógyszernevekből így is egészen szép kis szótár állítható össze. A kijegyzett anyagot itt alább mutatom be. A szótári teljesség kedvéért a legközönségesebb neveket is felvettem a szótáracskába, hogy így egészében mutassa, milyen növények nevét tudta magyarul is az ismeretlen XVI. századi természetrajztudós. A szótáracskába felvettem néhány e bejegyzésekkel közel egykorú XVII. századi növénynevet is, amelyeket szintén ismeretlen kéz jegyzett be a kötetbe. Jegyzetben mindig utaltam az ilyen adatok későbbi voltára, meg arra is, ha a XVI. századi nevek mellé későbbi, XVII–XVIII. századi kéz alak-, illetőleg névváltozatot írt be. Megjegyzem, hogy a XVI. századi bejegy-

¹ Vö. TÖRÖK ISTVÁN, A kolozsvári ev. ref. coll. tört. Kolozsvár, 1905. II, 61 kk.; képét l. ugyanitt.

² A kérdéses kötet a kollégiumi könyvtárnak ma XIX. 112. jelzetű könyve.

zéseket, nagyon kevés kivétellel egy kéz tette, viszont a XVIII. századiak közül nagyon sok bejegyzést Pataki Sámuel sajátkezűleg írt.

A szótáracskában a ()-be tett rész a saját betoldásom; ha az ilyen rész magukban a növénynevekben szerepel, nyomda-technikai szempontból jelezhetetlen rövidítés feloldását jelenti.¹ A []-be tett részeket a kötetés alkalmával levágott részek pótlásául magam iktattam bele a növénynevek testébe. Az egyes tételek után következő apróbetűs jegyzet elején „Ua.” ugyanarra a kézre utal, amely a megelőző jegyzetben közölt növénynevet írta. — Talán mondanom sem kell, hogy a növénynevek helyesírását gondosan igyekeztem megtartani.

alma l. *bis-* és *erdei vadalma*.

Aran fonál: 1. *Costus*. *Kosten*. | *Ein Wurtzel inn der Apotleecken* (92a). — 2. *Cuscuta*. *Filtzkraut* (100a).

Alább XVI. századi írással: *mezeij seljem*. Alatta XVII. századi kézzel: *Pippan*.

Argentina l. *Varadik*.

Armeniabeli fw az Patikabon arwlliak: *Cardamomum*. *Cordumeni* (64a).

[*Armeniabelj Gioker*: *Calamus aromanticus*. *Calamus odoratus* (57b).

Arpa: *Hordeum* (151a).

Baba ire: *Pimpinella* (221b).

bab: *Faba* (118a).

bak zakal: *Barba hirci*. *Coma* (80a).

[*Bjalha fw*: *Psylium* (238b).

Barát paréj l. *Spincé*.

Barkocha: *Juiubae*. *Zizipha*. *Serica*.

Uo. XVIII. századi kézzel: *Jújubákók*. a Patikában is *Jujubae a nev[e]*. Uo. ugyanatájáról: *barkócza fa forma a fája*.

Bazsarózsa l. *bujir rofa*.

barfon sino lilium(m): *Hermodyctylus*. *Narcissus* (149a).

XVIII. századi kézzel: *Óbi kőkörtész*.

barfon virag: *Flos amoris*. *Amaranthus* (126a).

Ua.: *Bársony Virág*.

Beleyn: *Hyoseyamus* (153a).

[*Bel/poklofsagrwł [wallo ffew*: *Herba paralysis*. *Margarita*.

[*bi/kfa*: *Fagus* (120b).

byka tarfő: *Bursa pastoriris* (54a).

Uo. XVII. századi kézzel: *pasztor Erzjñ*.

bys alma: *Cotoneum*.

bodza l. *fái bozza*.

bogach koro: *Carduus fullonum*. *Virga pastoris*. *Labrum Veneris*. *Lanacrum Veneris* (67a).

Uo. XVIII. századi kézzel: *Bogács kóró*.

bokor l. *csipkebokor*.

borostyán l. *földiborostyán*.

boroftian: 1. *Laurus*. *Lauri baccae* (164b).⁷ — 2. *Hedera*.

Uo. közel egykorú írással: *Laurus olaj*.

Sylva mater (142b).

Uo. XVIII. század eleji kézzel: *Folyó Borostyán*.

¹ A nevek után zárójelbe tett szám a lapszámra utal.

- borfo*: *Pisum* (226a).
 Ua.: *Borfo*.
bufir rofa: *Peonia* (212b).
 Uo. XVII. századi kézzel: *Bafur*; XVIII. századival: *Basa-rósa*. — A fentebbi alakváltozat eddig ismeretlen.
búza l. *görögbúza*.
[b]uza virag: *Flos frumenti* (126b).
bevrok: *Cicuta* (83a).
Cecla: *Beta*. *Bleta* (45b).
Chinadonia: *Chelidonium siue Chelidonia*. *Hirundinaria herba* (78b).
Cypreßüs ffa: *Cupressus*. *Cypressus* (99b).
Citromfű l. *Macka mýz*.
[C]itru(m): *Citrus*. *Citrea malus seu medica* (84b—85a).
csalán l. *hótesalán*.
czengo fű: *Perfoliata* (215a).
Cherefnie: *Cerasus* (74a).
Cyerffa giomolecze: *Galla*. *Lapsana* (134a).
Chierfa: *Quercus* (242a).
 XVIII. századi kézzel: *Cserfa*. *Tserfa gyöngy*. *Fáj Gyöngy*.
chillagos ffew: 1. *Genista* (138a). — 2. *Hepatica*. *Hepataria*. *Iecoraria*. *Matrisylva*. *Herba stellaris* (145a).
Chynal: *Vrtica* (301a).
 Ua.: *Tsolyán*. *Tsilány*.
cipche bokor: *Rubus*. *Mora Baccæ*. *Mora Rubi*.
 Ua.: *Szederj-in-bokor*.
CZiombor: *Pulegium* (239a).
 XVIII. század közepi írással: *Polé*. *Poláj* *Motsár[i]* *Mentha*. *Putnokfű*.
Tsombor.
[Di]nnie izew fű: *Borago* (49b).
 Alatta XVII. század eleji kézzel: *Dinnie izó fű*.
Djzno pajjt: *Poligonon*. *Proserpinata*. *Centum nodia*. *Corrigiola minor* (235a).
 Ua.: *Alias Porcin* (?) *fű*. Alatta XVIII. század eleji írással: *Portsfű*.
ebnyelwe fűw: *Cyglassa*. *Lingua Canis*. *Lingua canina* (102a).
ebkapor l. *zeek fű*.
[e]b Solió: *Solanum*. *Vua lupina*. *Strychnon satium* (272b).
eb' tey: *Esula*.
 Alatta XVIII. századi kézzel: *Eb tej kóró*.
édeskömény l. *Komin*.
[E]lger fa: *Alnus* (89b).
[E]lger fark: *Millefolium* (190b).
 Ua.: *Eger-fark-kóró* seu *Eger-levelű-fű*.
egres l. *tövissesegres*.
epe l. *föld epéje*.
[E]per lewél: *Fragaria*. *Trifolium*. *Traga*.
 XVIII. század eleji kézzel: *Eperj fű*. *Eperj*.
erdei komin vel *zerechien vőrag*: *Macis*. *Maces*.
 XVI. századi írással: *patika (!) valo [z]erßam*. XVIII. századival: *Szeretsen dio-virág*.
 (Folytatjuk.)

szabó T. attila.

NÉPNYELV.

A szaboles megyei Gégény határnevei.

1458: „silvam eorundem exponencium *Ezthrakassa* vocatam“ (ZichyOkm. X, 21).

1864 (PESTY): „*Szántóföld*, dülő, fekszik a községtől délre, szántó és kaszálló földek. *Véres*, szántóföld, hagyomány szerint határjárás alkalmával elkövetett vérengzéstől vette nevét. *Szérüs-hegy*, dülő, a községtől délnyugotra. *Fornát*, homokos szántóföld. *Monok*, szántóföld. *Alájövő*, lejtős szántóföld. *Tolvajhegy* — szélhordásos homokhegyek, jelenben új fogás szőlőskert. *Babajrét*, nagy kiterjedésű zombékos rét. — *Cseréshegy*, dülő, a községtől délkeletre. *Száró*, szántó és kaszálló földek. *Czida*, lapos kaszálló. *Nyugolyfa* — szántóföld. *Rókalyuk*, homok hegy. *Malomér*, nyírvíz csatorna. *Malomér* — kaszállók. *Bivalykut*, kaszálló. — *Határhegy*, szántóföld a határszélen. *Kasza-ritka*, pusztaság, melyben előforduló elnevezések: *Malomhegy*, *Borsóföld*, *Kecskéssark*, *Ó és új bajor*. — *Karaszló*, nagy terjedelmű zombékos rét a községtől keletre a tiszta árterén. *Nyugalom sziget*, *Tóth sziget*, *Nyírjes szeg*, *Tálas hegy*, *Rozsáskert*, szigetek a karaszlóban szántó és kaszálló földekkel. — *Szegbeli dülő*, a községtől észak keletre a tiszta árterén. *Szeg*, magas szigetek, melyeken a község hajdan feküdt. *Mancsa*, sziget szántóföld. *Kisgorond*, sziget szántóföld. *Zselyés*, sziget szántóföld, *Szegbeli tó*, gyikinyes tó. *Hosszútó*, hosszás, gyikinyes tó. *Veres hegy*, halászó tó. *Nagy láp*, nagy terjedelmű lápkaszálló és égres. *Csicsó*, sziget szántóföld, körülötte nagy terjedelmű nádas. *Farkassziget*, több apró sziget kaszálló. — *Járat*, tiszta ártéri csatorna a határszélen. *Tölgyesdülő*, a községtől északra. *Tölgyes*, sziget szántóföld, körülötte több nádas és láp kaszálló, melyek hason nevezetnek. *Bábalytó*, síkvíz és gyikinyes tó. — *Zselyés*, kolokányos tó. — *Csikófogó*, *Lószar sziget*, *Kis hosszurét* és *nagy hosszú rét*, ingoványoktól körülvett szigetek. — *Töltvény*, sziget kaszálló. *Körtvélyes*, sziget kaszálló. *Beréte*, sziget kaszálló, körülötte hason nevű nádasokkal. — *Sorkert*, (a község közelében), *Révkert*, *Pusztakert*, *Kenderátó kert*, *Dezső sziget*, *Lápel*, sziget szántóföldek és kaszállók a község közelében — nyugotra, körülöttök több zombékos területtel. — *Sárostó*, tó. *Beréte*, síkvíz, halászó tó. *Gyűrűs*, láp kaszálló. *Nagy tó*, nagyterjedelmű síkvíz, halászó tó, körülötte nádas rét. *Kis és Nagy Talló*, sziget szántóföldek. *Inge*, magas sziget szántóföld. *Tacs*, gyikinyes, kolokányos tó. *Tacsláp*, lápkaszálló.“

A kataszteri térképről (1898. évi helyszínelés): *Járat*, *Inge*, *Tölgyes*, *Tótok tanya*, *Hosszú tó*, *Zséz*, *Kis hosszú rét*, *Talló*, *Szeg*, *Hosszú rét*, *Nagy tó*, *Beréte*, *Karaszló*, *Beréte tó*, *Alá jövő*, *Foglár*, *Cserés hegy*, *Pusztaság Kasza* (tanya), *Pusztaság Kasza* (terület), *Manak*, *Fornád*, *Szőlőskert*, *Bábol*, *Szérüs hegy*, *Jármí hegy*, *Csere*, *Száró*, *Pusztaság Ritka* (tanya), *Pusztaság Ritka* (terület), *Malomér*, *Délre járó*, *Szántóföld*, *Veres*.

Mai nevek: *Száró* ~ *Szaró dülő* (sz.). *Szérüshegy* (sz.). *Dérezáró ódal* (sz.). *Körtésfás sziget* (sz.). *Kiscida* (sz.). *Nagy-*

¹ Rövidítések: sz. = szántóföld, k. = kaszálló, leg. = legelő, r. = rét.

cida (sz.). Cida (sz.). Nyirjes² (sz.). Szőkehegy (sz.). Nyilas (sz.). Malomér³ (k., sz.). Malomhegy³ (sz.). Rókajuk (sz.). Jármihely⁴ (sz.). Határhegy (sz.). Szántóföld (sz.). Bábajóda (sz.). Bábaj ~ Báboj⁵ (leg.). Bokroshegy (sz.). Bokrosdud (dud.). Nyugoföld dűlő (sz.). Pusztakassa, Kiskassa, Kassa, Kaszapuszt ~ Kassza (sz.). Pusztaritka, Ritka, Ritka dűlő (sz.). Csere dűlő⁶ (sz.). Káraszló-beli dűlő ~ Káraszló (sz., k.). Monok (sz.). Fornáthege ~ Fornát (sz.). Újszöllő (szőlő). Topa (sz.). Alájövő (sz.). Páskom⁷ (sz.). Nádló⁸ vagy Nádlás (k.). Beréte (sz.). Beréte tó (nádas és sás). Lápeldomb⁹ (sz.). Hétye (nádtermő, rétség). Hétyedomb (sz.). Tótvény vagy Tótvéndomb (sz.). Tolvajhegy¹⁰ (sz.). Kölykös¹¹ (r.). Inge, Ingehegy (k., r., sz.). Kistó (k.). Kishosszúrét (k., sz.). Hosszúrét (k., sz.). Enyvesdomb¹² (sz.). Nagy tó (k.). Csicsó (r.). Zsejés, Zsejéstó, Zsejes (r., sz.). Hosszútó (sz., k.). Mancsa vagy Mancsabeli dűlő (sz., k.). Szeg¹³ vagy Szegbeli dűlő (sz.). Dolonai¹⁴ (sz.). Petőföld¹⁴ (sz.). Vastag (sz.). Veresjános¹⁴ (sz.). Szőlő-hegy (szőlő). Járóláp (láp). Cseréshegy (beépítve). Rózsáskert, Rózsás (sz.). Kemetes ~ Pemetes (tőfenék, nagy gödör). Gyűrűsláp (r.). Sövényzsiget (sz.). Talló (sz.). Körtéjfázzsiget¹⁵ vagy Körtéjes (sz.). Farkassziget¹⁶ (sz.). Rékert¹⁷ (sz.). Kincsessziget (sz.). Csikóföld¹⁸ (sz.). Bajorhegy¹⁹ (sz.). Cseszpítáris²⁰ (beépítve). Sorkert (sz.). Békés (sz.). Pozsáros (r.). Kecskésárak (sz.). Tölgyes (sz.). Tótok tanya (eredetileg Tölgyes tanya), Fekete tanya. Bata¹⁴ (a falu északi része). Templom hegy alja.²¹

V. MIKESY SÁNDOR.

Han. A sopron- és mosonmegyei *Hanság* mocsárnévnek *han* (BALLAGI MÓR szótára szerint a. m. 'Moossumpf') alapszavára a Nyr. XL, 85 közöltekhez a következő új adatokat idézhetem: „A végtelen messzeségbe nyúló hatalmas hanyisík“ (a szónak -i képzős alakjával). „Így értünk el Sándor bácsihoz, a nyirkai hanyörhöz.“ „Az akkori hanyáör [így, de nyilván sajtóhiba] javakorabeli ember volt“ (alább még háromszor „hanyör“ fordul

² „Nyírfák voltak benne.“ ³ Ma is mutogatják a malom helyét, amely ott a vízen állott. A berkeszi mezsgyén. ⁴ Egykori tulajdonosáról elnevezve.

⁵ „Báboj legelő volt mindig.“ ⁶ „A cserfáról ('csertölgy') vette nevét.“ ⁷ „Mindig legelő volt, most már fel van fogva.“ Vö. „barum eltető mező: pascua“ MURM. 384. ⁸ „Káposztatermő, k., most [1942.] gyékény. Nádtermő volt, arról nevezték.“ ⁹ „A község közelében, a Járóláp van mögötte.“ ¹⁰ „Onnan kapta nevét, hogy ott tolvajok tanyáztak.“

¹¹ „Nagy rétség volt, a farkaskölykök tanyáztak benne.“ ¹² „Nádas, rétes volt ott, abban egy kis domb. Azelőtt mindenütt rét volt, csak a dombot lehetett szántani, és ott kötöttek ki mindig, azért hívják Enyveszinek.“

¹³ Hagyomány szerint itt volt az első település. ¹⁴ Egykori tulajdonosáról elnevezve: Dolinay, Pető, Veres János, Bata. ¹⁵ „Körtéfék voltak ott.“ A falutól északra. ¹⁶ „Sok farkastól kapta nevét.“ ¹⁷ „A Berétében. Csónakkal ott kötöttek ki, azért Rékert“ (< rév). ¹⁸ „Ott megszorították a csikókat, megfogták.“ ¹⁹ „Pátróhához tartozik, ott tanya is van rajta, de a gégyényben is van belőle.“ ²⁰ „Lucernásoknak volt adva.“

²¹ „Szegben cseh templom volt és cseh temető. Nyoma nincs, mert Vas Bélának kastélyt építettek oda és a dombot lehordták az alja. Kettős sírt, sírokat, csontokat meg téglát találtak. Gégyény még feljebb volt északra, ma úgy hívják: Szeg.“

elő). „Én úgy tíz éves legényke voltam, igazi *hanyi* gyerek.“ „Szívjuk a *hanság* százízű tiszta levegőjét“. „A ... napsugarak megélenkítik a *hansági* rónát“. Mindezek a mondatok Királyné Jászai Gizinek sopronmegyei tárgyú rajzában olvashatók: Budapesti Hírlap 1933. III. 5. 13. l. (Vö. OklSz.) ZOLNAI GYULA.

LEVÉLSZEKRÉNY.

D. P. kérdi: Melyik írásmód helyes: *osztják*, *votják* vagy *osztják*, *votják*? — **Felelet:** A Magyar Helyesírás Szabályai szerint (1941.⁸) *osztják* és *votják*. Ez az írásmód azonban ellentmond az ugyane szabályzat 22 lapján felállított általános elvnek: „Magyarosan írjuk még azokat az idegen szavakat, melyek nem latin betűkkel író népek nyelvéből valók, mint az orosz, szerb, arab, iráni (perzsa), hindu stb. Ezeket a nálunk dívó kiejtés szerint írjuk, amennyire magyar betűkkel lehetséges...“ A kérdéses két népnév az oroszból került európai forgalomba mint vándorszó, s minthogy annak a megállapítása szinte lehetetlen, melyik nyelvből jött közvetlenül a magyarba, leghelyesebb, ha olybá vesszük, mintha hozzánk is az oroszból jutott volna. Az oroszban *остяк*(ь)-nak és *вотяк*(ь)-nak írják, és a magyar -*ják*-os írás vagy az orosz -*як*(ь) képzőt akarja érzékeltetni, vagy — ami valószínűbb — a németes *ostjak*, *wotjak* nyomán halad. E neveket magyarul *osztják*-nak és *votják*-nak ejtjük (az utóbbit egyesek kissé idegenszerűen *vottják*-nak is mondják), a nálunk dívó kiejtés minden kétségen felül általánosan *ty*. Igaz, ez a magyar *ty* nem egészen azonos az orosz jésített *t*-vel, de viszont a hosszú *á* sem azonos az orosz *a*-val, s a szabály „nálunk általánosan dívó“ kiejtésről beszél. Egyáltalában semmi ok sincsen arra, hogy e szavakban az általános szabálytól eltérőleg felemás (részint magyaros: *á*, részint németes, vagy legjobb esetben translitterált: *tj*) írásmódot használjunk. Reméljük, hogy a Szabályzat legközelebbi kiadásában a logikus *osztják*, *votják* lép az eddigi szabálytalan írásmód helyébe.

B. G.

Szabó T. Attila írja: Erdélyi nyelvtörténeti adataim közül az egyik elé elírásból *gyámolok* címszó került, holott nyilvánvalóan a helyes címszó: *gyámol* (vö. MNy. XXXVIII, 133).

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIX. ÉVF.

1943. DECEMBER

5. SZÁM

Az 1113. évi zabori oklevél o jelöléséhez.

Az ómagyar *ou* kettőshangzó o-val való írására köztudomásúlag a legrégibb adat az 1113. évi zabori oklevélben fordul elő. Ugyan az 1111. évi oklevélben is van egy szóvégi o: *Pofco* kanonok nevében (FEJÉRPATAKY, Kálmán király oklevelei 43), erről azonban JAKUBOVICH kétségtelenül helyesen jegyzi meg, hogy mint idegen eredetű személynév nem vehető figyelembe egy esetleges *ou* > *ó* változás időpontjának meghatározásában (MNY. XIX, 81). Az ilyen -o végű személynevek ugyanis a nyugaton gyakori -o becéző képző¹ folytán minden nyugati műveltségű és főleg minden nyugati származású oklevélíró számára egészen megszokottak lehettek, s ezért más, közelkorú magyarországi oklevelekben is előfordulnak (vö. JAKUBOVICH i. h.). Aligha lehet azonban az 1113-i oklevélbeli „aqua ... *Dumbo*“ (FEJÉRPATAKY i. m. 57), „villa *Craco*“ (i. m. 58, 69): ma *Krakován*, „aqua *Sipco*“ (i. h.): vö. *Sipkó* falu nevével, „villa *Stro*“ (i. h.): ma *Osztró* helynevek o-jában mást látni, mint az *ou* kettőshangzónak vagy valamely megfelelőjének jelét. Ezért nem meglepő, hogy a kétségtelenül magyar eredetű *Sorlo* (i. m. 61, 71) helynév végén is egyszerű -o-t találunk, és bár a szó csak az oklevél 1410-i második átiratában olvasható el (JAKUBOVICH i. h.), ezt a formát hitelesnek tekinthetjük.

JAKUBOVICHnak azonban abban teljesen igaza van, hogy ez az oklevél és 1111. évi párja idegen, „magasabb *franciás* műveltségű zabori szerzetesek írásának“ tartható (i. h.), ha azt a kérdést, hogy valóban magyarul alig tudtak-e e szerzetesek, nem is látjuk eldöntve. Ugyanő kimutatja egyszersmind az oklevelek helyesírásának néhány *franciás* vonását, s megállapításait nemcsak teljes mértékben el lehet fogadni (vö. BÁRCZI: Melich-Emlékkönyv 32), de másokkal is meg lehetne szerezni.² HAJNAL ISTVÁN is a zabori oklevelekben találja meg a *franciás* írás legrégibb magyarországi fölbukkanását (Írástört. az írásbeliség felújulása korából 107, I. tábla I. B.).

¹ Vö.: GIRY, Manuel de diplomatique I, 355; AERISCHER, L'anthroponymie wallonne d'après quelques anciens cartulaires: Bull. du Dict. Wall. XIV, 136.

² Így kétségtelenül *franciás* jellegű a szóvégi redukált magánhangzónak -e-vel való írása: 1111: „*Queletde* de Bache“, valamint 1113: „*Quelede* de Bache“, *Cullese*, *Copusde*. Ide tartozik továbbá a e-nek sz hangértékben való használata: 1113: *celfan* (BÁRCZI i. m. 43).

Azt hiszem, az *ou*-nak *o*-val való írása szintén franciás vonás oklevélíróink gyakorlatában.

A latin népnyelvi zárt *o* (< klasszikus latin *ō*, *ū*) nyílt szótagban a franciában a nyelvterület nagy részén *ou*-vá hasadt. Legrégibb kétségtelenül francia szövegeinkben valóban *ou* hangjelölést is találunk: Eulalia (880 kör.) 2: *bellezour* < **bellatio*rem, 29: *fouue* < *suam* (FÖRSTER—KOSCHWITZ—HILKA, Altfrz. Übungsbuch 50, 52) | valenciennes-i töredék (900 kör.) verso 3: *correciouf* < **corruptiosus* (i. m. 55). Ez a pontos írásmód azonban csak a régi szövegeinkben található fel, helyét nyugaton túlnyomóan *u* (ez a terület talán nem is vett részt az *o* < *ou* változásban; vö. SUCHIER, Altfrz. Gram. 28 és Grundr. der rom. Phil. I, 731), a nyelvterület többi részén pedig az *o* jelölés foglalja el és marad túlnyomó a XII. század második feléig. Ekkor újra elszaporodik az *cu* jelölés, majd az *ou* kettőshangzó hamarosan *eu* ba megy át a nyelvterület jelentékeny részén, így a legfontosabb középfancia területen, tehát megindul az *eu* jelölés is. A magyar szempontból még figyelmet érdemlő északkeleti vidéken ugyancsak *eu* > *ö* az eredmény (SUCHIER, Grundr. i. h. megállapítása, hogy a vallonban *ou* van, tévedés), keleten, Lotharingiában pedig az *ou* egyéb fejleményeivel találkozunk.

Ezt az, adatokból megrajzolható, egészen különös képet: *o* — *ou* — *o* — *ou* — *eu* különféleképpen ítélték meg. BEAULIEUX azt gondolja, hogy a X—XI. századi *ou* *u*-vá lett (Histoire de l'orthographe française I, 52), de föl sem veti azt a kérdést, hogyan lett ebből az *u*-ból megint *ou* > *eu*. NYROP arra gondol, hogy az *o* *ö*-be csapott át 1200 körül, olyanféleképpen, mint ahogy jóval régebben a latin *ū*-ból *ü* lett (Gram. hist. de la langue française I, 199—200), de a két hullámban is fölbukkanó *ou* írásmódot meg sem próbálja megokolni, téves időmegállapításáról nem is beszélve. VORETZSCH minden magyarázat nélkül az *o*-t egyszerű hangnak mondja (Einführung in das Studium der altfrz. Sprache⁵ 169), F. BRUNOT pedig úgy véli, hogy a régi diftongálás (a IX—X. századi *ou*) talán visszafejlődött, azonban, minthogy a kérdéses hang csak önmagával és zárt szótagbeli *o*-val van assonanceban, színe és mivolta nem határozható meg (Gram. hist. de la langue française I, 152). Ezzel szemben SCHWAN—BEHRENS (Gram. des Altfranzösischen⁹ 50), SUCHIER (i. h.), MEYER-LÜBKE (Hist. Gram. der frz. Sprache²⁻³ I, 62, 82), VOSSLER (Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprache 115), JORDAN (Altfrz. Elementarbuch 78) és általában a mai kutatók azt tartják, hogy az *o* > *ou* változás, párhuzamosan az *e* > *ei* változással, a nyelvterület nagy részén végbement már az említett archaikus (IX—X. századi) szövegeink előtt, és az *ou* nagyjában változatlanul megmaradt a XII. század második feléig (csupán JORDAN teszi az *ou* > *eu* változást jóval korábbi időre, össze-

tévesztve a hangváltozás kezdetét teljes elterjedésével). Tehát e felfogás szerint, mellyel a szakemberek túlnyomó része egyetért, az *ou* helyett található *o* csak hangjelölési tény, helyesírási divat-féle, maga a hang, mely az *o* betű mögött hosszú ideig lappangva rejtőzött, az *ou* kettőshangzó volt. A XII. század második felében aztán ezt a hangjelölési divatot háttérbe szorítja az addig ritka *cu* írásmód, mely ekkor újabb támogatást kapott a közelmúltban keletkezett más eredetű *ou*-kban. Maga az *ou* írás divatja azonban soha sem volt egészen általános, s az *ou*-t hamarosan felváltja az *eu*.¹ Az *eu* SUCHIER helyes magyarázata szerint (i. h.) elhasonulással keletkezett *ou*-ból. A további fejlődés: *eu* > *eü* > *öü* > *ö* nem tartozik tárgyunkra. Az *eu*-nek előfeltétele tehát, mintegy megelőző foka az *ou*,² s valóban az írásmódok egymást követő divatjaiban az *ou* megelőzi az *eu*-t. Az *eu*-re legrégibb, igaz hogy ekkor még egészen elszigetelt adatok 1086-ban bukkannak föl a Domesdaybook *Froisseleuu*, *visdeleuu* (*leuu* = *lew* < *lcu* < *lupum*) és *Dreuues* (< *Durócasses*) tulajdonneveiben (Zschr. für rom. Phil. VIII, 336, 354; MEYER LÜBKE i. m. 82; JORDAN i. m. 79). Ez arra mutat, hogy a XI. században az *ou*-nak is meg kellett lennie. Persze ez az *ou* elő is fordul (bár ritka jelölés ekkor); magában a Domesdaybookban is van rá példa: *cullelou* (JORDAN i. h.).³ Alig férhet tehát kétség ahhoz, hogy a IX–X. századi *ou*-k és a XII. századi *ou*-k összefüggnék, és megszakítatlan láncot alkotnak. Lehet talán első pillanatra meglepő, hogy az *ou* általános jele oly kitar-
tóan *o*. Azonban pl. egy tisztántúli, kis iskolázottságú magyar-

¹ Természetesen az írás sokáig ingadozik *o*, *ou* és *eu* között: kiejtés és helyesírási hagyomány küzd egymással. Pl. a nyugati (de nem normann) oklevelek egy csoportjában a következő ellentétes jelöléseket találjuk: 1141: *Pios* < *pious* | 1144: *le Gouz* ~ 1170: *le Goz* | 1160: *seignor* < *seniorem* | 1203: *Forbeor* < *forbatores* (DREVIN, Die frz. Sprachelemente in den lat. Urkunden des 11ten und 12ten Jhdts aus Haute-Bretagne und Maine 143); vagy az Aucassin et Nicolette-ben egymás mellett találjuk a *honor*, *peor* (< *parorem*), *jogleor* (< *joculatore*), *lors*, *amors* ~ *amorous*, *maleroz*, *male-rouse*, *espouse*, *prouz*, *prox* (< **prodiz*) ~ *preus*, *herbeus*, *hudeus*, *honeur*, *forceur* (< *fortiore*), továbbá a más eredetű *pou* ~ *peu* ellentétes alakokat (SUCHIER, Aucassin et Nicolette, Glossar). Gautier d'Arras, ki pikárd létére kifogástalan franciasággal ír, túlnyomólag *ou*-t használ (JORDAN i. m. 78), viszont Rustebuefnél meg a XIII. század második felében *for* (< *diurnum*) rimel *-orem*-mel, ami arra mutat, hogy a helyesírási hagyomány költői hagyománnyá is lett. Általában az *o*-s írás nem ritka a XIII. században sem, az *ou* pedig még sokkal tovább kitart, bár az általános jelölés már régen *eu*, az ejtés pedig *ö* (vö. erre még: SUCHIER, Altfrz. Gram. 29; JORDAN i. m. 78–80).

² Már LÜCKING arra az eredményre jutott az adatok igen gondos átvizsgálása és pontos mérlegelése után, hogy az *o* és az *eu* között *ou* foknak okvetlen kellett lennie (Die älteren frz. Mundarten 203).

³ Az elszórtan, majd később tömegesebben jelentkező *ou* írásmódokra, melyek az *ou* ejtésről tanuskodnak, l. az említett forrásokat, de különösen LÜCKING i. m. 217, 220, 223, 226. Sajnos az oklevelek szörványainak hangjelölését ebből a szempontból még sohasem vizsgálták meg, pedig ezek szolgál-
tatnák a legmegbízhatóbb anyagot.

nak nem igen jutna az eszébe a saját *ou*-ját *ó* helyett *ou*-val írni. S ahogyan itt a köznyelvi hangjelölés tekintélye megakadályozza a pontosabb jelölést, olyanféleképpen szolgálhatott akadályul a latin nyelv és írás az ófrancia hangjelölésben.¹ Nem kell tehát egy furcsa $\phi > ou > \phi > ou$ fejlődési láncolatot föltennünk, vagy éppen talán a két, egymástól független archaikus francia szövegben egyöntetű és következetes elírásra gondolnunk, hanem az egész jelenség úgy magyarázandó, hogy Franciaország jelentős részében az *ou*-nak leggyakoribb jelölése általában *o* a XII. század második feléig, s ezt a fonetikusabb *ou* jelölés csak ekkor váltja föl, hogy a gyors hangfejlődés nyomán csakhamar maga is háttérbe szoruljon az *eu* írással szemben.

A zabori oklevél feltehetőleg francia eredetű írója tehát egészen természetesen írta a XII. század elején saját hangjelölési szokásainak megfelelően a francia *ou*-tól nagyon lényegesen alkalmasint nem különböző magyar *ou*-t *o*-nak, vagyis ebből a jelölésből, mint JAKUBOVICH helyesen tette föl (i. h.), semmiképpen sem szabad ily korai magyar *ou* > *ó* változásra következtetni.

Va'ószínűleg hasonlóképpen kell megítélnünk az 1157—1158 kör.: *zamto* (KNAUZ, MonStrig. I, 116) adatot, sőt esetleg annak az 1181-i oklevélnek *abazo* és *haio* adatát, melyet JAKUBOVICH említ (i. m. 82), valamint az 1193: *allo cut* (MNY. XXXI, 154) helynevet. E két utóbbi oklevél helyesírása erős francia hatás nyomait viseli: az 1181-iben pl., akárcsak a zaboriakban, előfordul a szóvégi redukált magánhangzók egyébként oly ritka *-e*-vel való írása: *haioude*, *Caphurde* (JAKUBOVICH: MNY. XX, 12), az utóbbinak franciás hangjelölése pedig közismert (vö. MIKOS: MNY. XXXI, 304). Mindazáltal ezek az oklevelek már közel vannak az *o*-s írásoknak a XIII. században megfigyelhető szaporodásához, tehát *o* betűik a megindult *ou* > *ó* változásnak nyomai lehetnek.²

A zabori oklevél *o* betűi azonban minden nehézség nélkül tekinthetők az *ou* kettőshangzó francia helyesírási hatásban gyökerező jeleinek. Semmiesetre sem lehet viszont az *o* *ov*-nak az írott jele. Ha tehát MÉSZÖLYLlyel kiirtjuk az ómagyar *u*-kat (Nép és Nyelv III, 99)³ kénytelenek lennénk az oklevelek *o*-s adatait

¹ Az sem lehetetlen, hogy, mint a Tiszántúl diftongáló vidékein az ejtés voltaképpen ingadozik *ó* és *ou* között, úgy a francia középkor e századaiban is ingadozó volt az ejtés az egyszerű hang — alkalmasint zárt ϕ és a kettőshangzó — *ou* — között.

² A franciában ekkor már, mint láttuk, az *o*-s írás ugyan nem uralkodó, de megvan, s az *ou* ejtés az *eu*, *eu*, *ó* mellett még alkalmasint nem tűnt el.

³ MÉSZÖLYNEK az idézett helyen a HB. *ovga* és *oggun* el'érő alakjaiból levont következtetése nem állja meg a helyét, mert a magyarban félhangzó után a zárhang éppúgy viselkedik, mint mássalhangzó után, tehát: *hajtja*, *hajtsa*, mint *tartja*, *tartsa*, és nem mint *hatja* (*hattya*), *hassa*.

magyarázatlanul hagyni, esetleg föltenni, hogy az ő már a XI. század elején megjelent, vagy legjobb esetben e jelöléseket sorozatos és következetes íráshibáknak minősíteni. E két feltevés közül egyik sem valószínű. BÁRCZI GÉZA.

Révay Péter a magyar őshazáról.

A LIGETI LAJOS szerkesztette „A magyarság őstörténete” című kiadványban CZEGLÉDY KÁROLY összefoglalta mindazt, amit eddig a keleten maradt magyar töredékekről tudunk. Itt ezt írja: „A nyugati hagyomány ma ismert első képviselője Viterbói Gottfried, aki VI. Henrik udvari papja volt és királya számára világkrónikát készített. Krónikája szerint két Magyarország van: új és régi (*nova, antiqua*). A magyarok a hunokkal azonosak és őseik két trójai hős vezetése alatt kerültek Trója pusztulása után a meótiszi mocsarak vidékére. Ez az adat a XII. század második feléből származik.” (I. m. 155.).

Az összefoglalás nyilván GOMBOCZ ZOLTÁNNAK „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány” című művéből származik (NyK. XLV—XLVI.). GOMBOCZ azonban nem állította, hogy Viterbói Gottfried szerint a magyarok ősei kerültek ki Trójából Meótiszbába. Csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy Viterbói Gottfried ismeri a *nova Hungaria* és az *Hungaria vetus* szavakat.

Hogy a fogalmakat tisztázzuk, állapítsuk meg: az Antenor vezetése alatt történő trójai kivándorlás — mint ezt másutt részletesen kimutattam — a frankok VIII. században keletkezett tudós őstörténetének első fejezete, s a magyarokhoz csak annyi köze van, hogy már a legenda kitalálója Pannonia határán pihenteti meg a frankokat és ott építteti velük Sicambria városát (l. részletesen: Sicambria. Egy középkori monda története: Minerva 1927.). Az már aztán nyilván a magyar krónikákat ismerő Viterbói Gottfried kombinációja, hogy Meótiszt *Hungaria vetus*-nak nevezi. Ennek azonban a Magna Hungaria hagyományhoz semmi köze, és Viterbói Gottfried adatát ki kell küszöbölnünk a hagyománytudat történetéből. Valószínűleg ugyanezt kell tennünk Vincentius Bellavacensis-szel is, aki bizonyos Orosiusra hivatkozva különböztet meg *Hungaria Maior*-t és *Minor*-t. Ez az adat azonban még közelebbi vizsgálatra szorul.

*

Alábbiakban azonban valami újjal szeretném gyarapítani az őshazai hagyományra vonatkozó ismereteinket. Ugyanis Révay Péter (1568—1622.) turóci főispán, koronaőr, ki a magyar Szent Koronáról írt könyvével keltett feltűnést, egy

alig használt posthumus történeti munkájában (De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae septem, auctore Petro de Rewa, comite Turcensi. Francofurti, Thomae Matthiae Götzii, 1659.) olyan megjegyzést tesz a magyar őshazáról, amelyet eddig nem méltattak figyelemre, pedig érdemesnek tartom GOMBOCZ ZOLTÁN adataihoz csatolni. (Kiadta SCHWANDTNER is: ScriptRerHung. II, 828.)

Révay Pétert izgatja a magyarok eredetének kérdése is, de naivságára jellemző, hogy nem megy tovább a bibliai genealógia kritikájánál: az ellen tiltakozik, hogy a magyarokat egyes írók Cham ivadékanak mondják, holott Scythia Jáfet területe volt (145. 1). Magor tehát — nyilván a krónikák alapján állítja — Jáfet ivadéka. A *Hungarus* névről pedig azt fejtí ki, hogy a magyarok régi hazájukban magukat *magyarok*-nak nevezték, míg a többi európai népek *hunn*-oknak; mikor aztán új hazájukba, vagyis Attila országába jöttek, a *Hunor* és *Magor* nevet *Hungarus*-szá olvasztották össze. Elmondja még, hogy Attila nagyapja, Nemrod fia volt *Belus*, s a régi magyarok talán ezért adták néhány királyuknak a *Béla* nevet. Majd a magyar nemzet nevééről a következő megjegyzést teszi:

„Hungaros autem antiquitus solo Magyarorum nomine dictos fuisse argumento est, quod hodie adhuc ex sanguine Hungarorum haereditatem suam in Scythiâ incolentes, non aliter, quam Magyarii patriâ appellatione lauditent. Nobis Europaeis, qui cum nominis alterius accessione, molliores mores, et disciplinam pietatis hausimus, religione, moribus, unâ linguâ, quam à patribus nullo cultu expolitam acceperunt, longè absimiles. Utuntur enim Idiomatismo duro, et vocabulorum penuriâ angustiore, siquidem plerisque rebus peculiares vocum notas impositas, non habent, sed ab officio et utilitate nomina earum mutantur, quomodo pedem Iárótea (!), oculum Látóka, et similes appellare eos quidam è terra ipsorum peregrinus rediens referebat. Sunt autem sicut lingua, ita religione barbari, quam per incerta Idola exercent, serpentes colunt, praeterea ad novos quotidie Deos surgendo, quos à fortuna accipiunt, illi rei diurnum praestantes honorem, licet ex immundis animalibus, aut bestiarum genere fuerit, quae prima mane egredientibus sese obtulerit. Vivunt sub legum praescripto, quarum violatores severè puniunt; mendacium prae aliis facinoribus detestantur, in eoque deprehensos, lapidibus de jure suo obruunt. Persuadere verò sibi non patiuntur, Nos esse veram Magyarorum progeniem, soli ipsi nomen gentis Hungaricae profiteri volunt, extra terram suam nullos esse legitimos Magyarorum filios, quae de egressu eorum in Pannoniam narrantur, ea agnoscunt quidem, sed jam pridem familias illas, vel in praeliis, vel aliis casibus, per tot secula in semine defecisse credunt, absurdum esse rati, ut non à pluribus annorum

centenariis, ex affectu naturae, vel Patriam suam revisissent, vel alio quovis modo Consanguineos suos visitando, jus Patriae haereditariae recognovissent. Haec de Hungaria . . .“

Magyarul:

„Hogy a magyarok régen csupán a magyarok névvel neveztettek, annak bizonyítéka, hogy azok, akik mind a mai napig i cythiában a magyarok véréből az örökségükben laknak, hazai nyelvükön nem másképp mint a *Magyar* elnevezéssel ékeskednek. Tőlünk Európaiaktól, kik egy más nevet felvettünk, [itt t. i. a *Hungarus* névre céloz] s lágyabb erkölcsöket, és a vallás gyakorlatát sajátítottuk el, vallásban, erkölcsökben, és egy olyan nyelvben, melyet atyáiktól kiműveletlenül vettek át, lényegesen különböznek. Ugyanis, kemény és szavaik szegénysége miatt szűkösebb nyelvvel élnek, mert a legtöbb dologra külön szójelölésük nincsen, hanem nevét rendeltetésétől és hasznosságától kölcsönzik, mint ahogy egy az ő földjükről hazatérő utas elmondotta: a lábat *Járóka*-nak¹, a szemet *Látóka*-nak hívják, és más efféléket mondanak. Aztán mint ahogy nyelvükben, úgy vallásukban is barbárok, amelyet bizonytalan bálványok által gyakorolnak, kigyókat tisztelnek, azonkívül naponként új istenekre ébrednek, kiket a véletlentől kapnak; tudniillik annak a dolognak adják meg a tiszteletet — még ha utálatos állatok vagy vadállatok fajtájából való is, — amely kora reggel a felkelő emberek szeme elé kerül. A törvények előírása szerint élnek, azok megszegőit szigorúan büntetik; a hazugságot minden más gaztett fölött utálják, és akit rajta kapnak, jogszokásuk szerint megkövezik. Arról pedig nem lehet őket meggyőzni, hogy mi vagyunk az igazi magyarok ivadéakai; ők maguk akarják egyedül a magyar nemzet nevét viselni, az ő földjükön kívül a magyaroknak nincsenek törvényes fiaik. Amiket a Pannoniába való kijövetelről mesélnek, azokat ismerik ugyan, de azt hiszik, hogy azoknak a családoknak vagy a csatákban, vagy más alkalmakkor, annyi évszázadon át magvuk szakadt, és úgy vélik, lehetetlen dolog, hogy több évszázad óta, természetes szeretetből vissza ne jöttek volna megnézni hazájukat, vagy vissza ne követelték volna ősi örökségüket. Ezeket mondtam Magyarországról.“

Révay Péter elbeszélését könnyű volna egyszerűen a mesék világába utalni, ha nem ismernők ennek az előkelő és rendkívül tisztességes, kortársai előtt nagy tiszteletben álló főúrnak komolyságát és szavahihetőségét. Bizonyos, hogy beszélt ő azzal az utassal, akit említ, s aki neki ezeket a tudósításokat hozta. Azonban az a két szó, amit említ: *járóka* és *látóka*, semmi esetre sem úgy hangzik, mintha valami

¹ Itt a német nyomdász egészen bizonyosan rosszul olvasta Révay szövegét, mikor *Iáróka*-t szedett.

Magna Hungaria-beli szó volna; újkeletű magyar tájszó mind a kettő, melyet CZUCZOR—FOGARASI szótárában is megellehünk: „*Járóka*: Lábak, melyeken járunk. Jó járókái vannak. *Látóka*: Tréfásan szólva így nevezik a szemet valamint a fület hallókának. Jó látókája és hallókája van.“

Ez tehát inkább arra vallana, hogy talán a moldvai magyaroknál járt Révay Péter informátora. Ezzel viszont ellentétben áll az a határozott állítása, hogy nem európai népről van szó. Az állatkultuszra vonatkozó etnikai adatok, melyek egy primitívebb fokon, a vogulokkal egy szinten élő nép szokásaira mutatnak, szintén aligha illenek a moldvai magyarokra.

Annyi bizonyos, hogy Révay adata semmiféle eddig ismert jelentésre nem támaszkodik. Sem a különben levéltárakban lappangó Julián-jelentés, sem Miechov, sem Herberstein ismert jelentései nem egyeznek vele.

Egy új híradással lettünk tehát gazdagabbak a Magna Hungaria-irodalomban, de körülötte minden rejtély. Talán a Révay-család levéltárából előkerül egyszer valami okmány, mely legalább arról tudósít, ki volt az a jámbor utas, aki a XVII. század elején azt állította, hogy a távol keletről elhozta a Magna Hungariában rekedt rokonok hírét.

ECKHARDT SÁNDOR.

A torok szó rokonságából.

A *tor* szónak a rávonatkozó régi nyelvi — szótárakban és egyéb forrásokban előforduló — adatokból (vö. NySz.), valamint az újabb nyelvhasználatból is a 'justa, parentalia, epulum funebre: halotti lakoma' jelentését állapíthatjuk meg. Ilyen jelentésben tűnik fel a belőle alakult *-l* képzős igének *-ó* képzős igeneve egy Árpád-kori néposztályunk nevéként. Egy 1290. évi oklevélből ismerjük ezt: „Pulsatores sive exequiatores qui *turlouk* vulgariter dicuntur, ecclesie beate virginis de Thaplicha“ (ZalaOkl. I, 99 után OklSz.).¹ Olyan felszabadított szolgák

¹ Bizonyára a néposztályt jelölő *torló* szóra, illetőleg *-d* képzős származékára megy vissza egy vasmegyei családnak és egy erről megjelölt vasmegyei helynek a neve: 1418: *Torlodfalua*; 1430: *Thorlothfalua* (CSÁNKI II, 804 854). *-rl-* > *-rr-* hasonulásos változatok: 1428: *Tarodfalua*; ? 1456: *Tharrodfalua*; 1457 s.b.: *Torrod*, *Thorrod*; 1478: *Thorroth*; ma: *Taródfa* Körmen közelében délnyugatra (uo.). Az 1455: *Thuroldfalua* CSÁNKI szerint német kézre valló oklevélben jelenik meg, s így valószínűleg német átformálás. Az 1471: *Thorondfalua* adatban torzítást láthatunk. CSÁNKI-nak a családnévvel vonatkozó adatai nem elég világos közlések. — Lehetséges, de nem valószínű, hogy a család- és helynév az 'ager' jelentésű *tarló* főnévből vagy a *torol* ige *tarló* igenevéből származik. — A helynévről, ennek a családnévvel való összefüggéséről, valamint a helynév német nyelvi átídomulásairól l. SCHWARTZ ELEMÉR, A nyugatmagyarországi helységnevek² 83—4.

ezek, szláv eredetű néven: *dusnik*-ok (vö. EtSz. I, 1455—6), akiknek a kötelezettségük, hogy volt uruk jóságát a halála évforduló napján az Egyház számára szolgáltatott *tor*-ral viszonozzák, *torolják meg*, s ezzel folytatólagosan biztosítsák a halottnak kijáró végtisztességet, em'ekének fennmaradását.¹ „Megtorol“ című cikkemben (MNy. XVIII, 160—2) tárgyaltam az idevonatkozó néplélektani és művelődéstörténeti mozzanatokot, s rámutattam a velük összefüggésbe hozható nyelvi kifejezés-fejlődésekre. — Mindebből arra következtettem, hogy a *tor* szónak az alapértelme 'lakoma' volt.

VÁMBÉRY „Magyar és török-tatár szóegyeztetések“ című dolgozatában (NyK. VIII, 181) a magyar *tor* szóhoz — azzal a megjegyzéssel, hogy nem csupán 'halotti vendégség', mint MOLNÁR ALBERT mondja, hanem 'másnemű vendégség' is, pl. 'disznótör' — megfelelőikül ezeket hozza fel: csagatáj *tor* 'lakoma' és oszmán-török *toj* 'vendégség, lakoma'. — BUDENZ (NyK. X, 90) a csagatáj rokonítást elfogadja, azonban szerinte az oszmánli *toj* nem idevaló. — GOMBOCZ a „Régi török jövevényszavaink“-ban (MNy. III, 364) ? jellel idézi a csagatáj szót, a BTLw.-ben (131) pedig „vgl.“ jelzéssel utal rá, s megjegyzi, hogy más forrásból nincs adatolva a szó. A „köztörök“ *toj*-t mind a két helyen elhárítja MUNKÁCSI (Ethn. IV, 48) ellenére. A csagatáj etimológiát „A magyar magánhangzók történetéből“ című dolgozatban (MNy. VIII, 102) szintén kétes egybevetésnek nyilvánítja „(csak Vámbérynál)“ megjegyzéssel. — BÁRCZI, SzófSz. szerint „talán valamely török nyelvből, vö. csagatáj *tor* 'ua.', ám ez egyetlen adat sem kétségtelenül megbízható“.

Amikor a *megtorol*-ról írtam, még úgyahogy hittem a török rokonítás lehetőségében (l. i. h. 162). Ez a hitem azonban azóta teljesen megingott, sőt eldőlt. Az oszmánli *toj*-ra (vö. ótörök, Kāšy. *toi* ~ *tođ* 'satt verden') mint megfelelőre való hivatkozás szerintem is nyilvánvalóan helytelen. Egy csagatáj *tor*-ral való összevetésnek pedig — amint azt GOMBOCZ és BÁRCZI már pedzették — az a baja, ami több más VÁMBÉRY-féle etimológiáié: az elszigetelt csagatáj adat legnagyobb valószínűség szerint VÁMBÉRY tévedése vagy költeménye. Tehát most úgy látom, hogy a mi 'lakoma' jelentésű *tor* szavunk török etimológiáját aligha van mire építenünk.

A magyar *torok* szó -*k* kicsinyítőképzős alakulat egy olyan alapszóból, amelynek a 'torok' jelentésű vogul *tor* ~ *tur*, valamint az osztják *tūr* ~ *tür* szók a megfelelői (NyH.⁷ 92).²

¹ Hogy az ilyen halotti emléklakoma jóval később is szokásban volt, tanúsítja Alvinczi Péter Itinerariumának (1616.) ezen megjegyzése: „Az holt emberekért esztendőnként valo *tor cs'nalas* őrdögi talalmányok“ (NySz.).

² A vogul kicsinyítő, illetőleg kedveskedő -*k* képzős származékra utal MÉSZÖLY: Nép és Nyelv III, 89.

Jó néhány év óta megvolt bennem a gondolat, hogy a 'lakoma' értelmű *tor* szó valamiképen a *torok* alapszavával azonos. Eszemben járt, hogy a mi *torok* szavunknak *torkos*, *torkosság* származékai a *tor*-éval rokon értelemben szerepelnek, továbbá az, hogy a latin *gula* szónak 'Speiseröhre, Schlund, Kehle, Gurgel' jelentésen kívül van 'Genussucht, Schlemmerei, Gefrässigkeit' (MENGE latin szótára), illetőleg a *gulo*-nak, *gulosus*-nak 'torkos, tobzódó' (CAL. 466) jelentése is.

Igy ötlött elém, midőn egyszer valamilyen munkám során vogul adatok után böngészgettem, a VNGy. IV. kötetének TRÓCSÁNYI ZOLTÁN készítette szójegyzékében (NyK. XXXIX, 472) ez a KL. adat: *tur: ism-it-tur* 'halotti tor'. Az *ism-it-tur* kifejezésre vonatkozólag ZSIRAI MIKLÓS szíves felvilágosítása alapján a következőket közölhetem: MUNK. szerint KL. *ismit* a. m. 'leves': *isém üt* 'meleg víz'; AHLQV. szerint *esem* 'heiss': *esem vit* 'Fischsuppe'. ZSIRAI tájékoztatása szerint az *ism-it-tur* 'melegvíz-, halleves-lakoma' az azt tartalmazó szövegrészletből kitetszőleg onnan magyarázódik, hogy a halotti *tor* alkalmával kásán és pálinkán kívül különféle leveseket, főleg hallevest fogyasztottak.

Amint a *torkos* a 'nagyegetőség' tulajdonságának megjelölőjeként szerepelhet, hasonlóképen válhatott valamikor a *tor* 'torok' testrésznév a *torok* jelentős közreműködésével végrehajtott 'nagy evés, lakomázás' kifejezőjévé. Olyanféle jelentésfejlődés ez, aminővel a magyar *nyelv* meg a latin *lingua* a 'Zunge' jelentésű testrésznévből a testrész eszközölte működésnek, illetőleg a működés eredményének a megnevezője lett. Így ment át a *gége* 'guttur' testrésznévnek *gég* ~ *gög* alapszava a vele megnyilvánuló 'superbia' lelki tulajdonság megjelölésére (vö. GOMBÓCZ, Módszertan 32—3, SzófSz.). ZSIRAI MIKLÓS hívta fel a figyelmemet, hogy az osztjákban a mi **tur: torok* szavunk megfelelője nemcsak 'török', de 'hang' jelentésben is előfordul; így PAAS.—DONN. 2700.: *tÿr*, J. *tÿr* vagy STEINITZ, Chrest. *tur* a. m. 'Kehle' és 'Stimme'.¹

Ezeket láttam — természetesen nem minden részletig kialakultán — a *tor*-ra nézve néhány hónappal ezelőttig. Akkor történt, hogy MÉSZÖLY GEDEON, miközben „Húr, húros-madár, tyúk-húr, hurka, hurok” címen azóta (Nép és Nyelv III, 83—92) megjelent cikkével foglalkozott, felvetette előttem a 'lakoma' jelentésű *tor* meg a *torok* esetleges összefüggésének kérdését. Nagyjából jeleztem MÉSZÖLY barátomnak az előadotakat, s ennek folytán megállapodtunk, hogy én dolgozom ki a kérdést. Ennek a megállapodásnak feleltem meg a fentebbiekben.

¹ Kérdem, nem lehetne-e összefüggést keresni a magyar *száj: szá-*, illetőleg finnugor rokonsága és a magyar *szó: szav-*, illetőleg ugor megfelelői között. Nekem úgy tetszik, hogy lehet.

MÉSZÖLY egyébként imént jelzett közleményében (89) ezt írja: „nincsen 'Kehle' jelentésű *tor*, *tor* nominativus (talán 'Festmahl' jelentésű *tor* szavunkban lappang), hanem csak *torok* (Kehle) szavunk van“.

*

DöbrK. 39: „Nap napnak igiet *torl*: Dies diei eructat verbum“ Dávid 18. zsolt. | 70: „En aia kim zerzett ineket *torlanak*: Eructabunt labia mea hymnum“ 118. zsolt. | 100: „en zivem io igyt *torla*: Eructavit cor meum verbum bonum“ 44. zsolt. | 238: „[János] meg ira evangéliomot Tizta ziveböl *ki torlaa* evangéliomot az vizet. kit mereite vendegfegbe: Eructans almo pectore Fluente evangelica ...“ De patre verbum (vö. RMKT.² I, 129—30; id. NySz.); a RMKT.² szójegyzékében: „*ki-torl*, kivet, kihány, eructat“. — Vagyis a DöbrK.-ből idézett adatok szerint a régiségben élt egy *torl* igénk, amelynek 'eructo: okád, hány' volt a jelentése. Ezt a *torok* **tor* alapszavából -l ige képzővel alakult származéknak tarthatjuk, amelyben az alapszó a cselekvésnek az eszközét fejezte ki.

JordK. 78 (RMNy. V, 290): „az v y z ky felettek lezen, *megh torlyk* mynt egy heegy: quae [aqua e] desuper veniunt in una mole consistent“ Józsue III. 13. Vannak még más adatok is a *meg-torlik*-ra a XVI—XVII. századi régiségből (NySz.). Előfordulnak *reá, össze, föl* ige kötős összetételek is „Az ki régen ...“ (Thaly: Adal. I. 166), Faludinál és BARÓTI SZABÓNÁL (NySz.). Az egyszerű *torlik* (*torlom*) MA.-ben jelenik meg 'congeror', a *torlás* pedig 'congeries' jelentésben. — Háromszéken *torló* 'a víz föltorlása [a jég fölé tolulása] erős téli hidegben' (Tsz.). A székelyföldi (erdélyi) népnévből közölnek egy *dollik* (*dorlik*) igt, amelynek egyik jelentése: 'a jég fölé föltozul (a víz)', a másik: '(össze)torlódik (zajlás idején a jég)' (MTsz.). A székelységben *fel-dollik* és *ki-dollik* 'a jég fölé föltozul (a víz)' (MTsz.). Erdélyi szó *dollás* 'jégtorlódás' (MTsz.). — Az idézett régi és népnévi adatok mind egy szóhoz, az 'okád, hány' jelentésű *torl* ~ *torol* ige nék *torlik* visszahatójához vonhatók, úgy, hogy ez az emberi állati okádáshoz, hányáshoz való hasonlítóással a víznek fel- és kicsapódását, a benne levő anyagnak, pl. jégnek, kavicsnak, homoknak a vízzel együtt való kihányódását, felhalmozódását fejezte ki. Így fejlődik ki az a jelentés, amelyben SzD.² következő adatai közlik: „*Torlani*: öfzve-, meg-gyülni [; v. boffzüllani]. Megtorlott (halmozott) fokaság, -hab, -jég. *Torlás*.“

BULLA BÉLA hívta fel figyelmemet a balatoni *turolás* szóra, amelynek szerinte ez az értelmezése: '0—3 fok körüli hőmérsékletkor a jégtáblák a rianás mentén egymásra torlódnak, úgy, hogy a táblák alatt nyílt víz van'. Én ezt a szót szintén a *torol* ~ **turol* 'okád, hány' igehez vonnám.

Az én véleményem szerint a szóbanforgó *torl* ~ *torol*, illetőleg *torlik* igével tartozik össze mint *-ódik* képzővel való megtoldás a Kemény János Önéletírásában (102) feltűnő (*meg*-)*tor(z)lódik*. Bizonyára BARÓTI SZABÓ vonta be az erdélyi nyelvből az általános irodalmi nyelvbe ezen adataival: SzD.² (1792.) 237: „*őszve-torlódni. Torlódás.*“ | MVir. 165 a *Forrni* címszó alatt: „... tolyakodik, tolyong, *torlódik*, gyűl, tolyúl...” | MVir. 392 a *Szerentse* címszó alatt: „reá tsap, ront ... *torlódik*... a' fzerentsétlenség“ (vö. NyÚSz. 343).

Egy adatban felmerül *torlózik* alakulat is: „Ó-Brassó felől egy, két, három sereg, végre több kezdé *kitorlózni* és az egész had végre megmutatá magát“ (Monlr. VII, 199).

A *torlik*, *torlódik*, *torlózik* itt nyújtott magyarázatát — gondolom — megfelelőbbnek tarthatjuk, mint a *tol* igével való összekapcsolást. T. i. KASSAI óta¹ vannak, akik effelé rokonítják szavainkat. SZARVAS a *torz*, *torzít* szókkal foglalkozó cikkében a 'congeror, coacervor' jelentésű *torlik* és *torlódik*, valamint a '*reddo, *retribuo: bosszúból visszaad, visszafizet, vindico, ulciscor' értelmezésű (*meg*-)*torol* igéket a *tol* (*told, tollul, tolul*) igére vezeti vissza, úgy, hogy **tollik*-ből *torlik*, **tolol*-ból *torol* változott el (Nyr. XVI, 530–1). SZARVAS fe'fogásának megfelelően foglalja a NySz. III, 716–7 az 1. 'eructo' és 2. 'vindico, ulciscor' jelentésű *torol* címszó alá a *torlik* és *torlódik* tételeket. Úgy látszik, hasonlóan vélekedett SZ(ILY) K(ÁLMÁN) is, amikor (MNY. X, 288) azt írta, hogy a *torpad* a *tollik*, *torlad*, *torlódik* igékkel tartozik össze. HORGER (MNY. XXXI, 214) szerint: *tolódik* > R. *tollódik* > *torlódik*. BÁRCZI, SzófSz. szerint: a *torlódik* a népnyelvből, a *tol* ige származéka a *torlik* 'torlódik' igén át s vö. *torpad*.²

Az idetartozó nyelvújítási alakulatokra nézve vö. NyÚSz. és BÁRCZI, SzófSz.

A Balaton mellékéről van feljegyezve: *turzás* 'tetőa'akú parti gát, melyet a vízverés (hullámgyördülés) halmoz föl a padkáról elmosott anyagból' (id. MTsz.); tudomásom szerint az ilyenféle vízrajzi képződmény műkifejezésévé tették. Úgy fejthetjük meg, hogy a *torok* **tur* alapszavából képezett **turoz* ~ **turz* '*hány' vagy **turzik* '*hányódik' ige van benne, s előbbeni jelentése 'hányás: ami a vízzel vagy víztől kihányódik'.

Hogy a fentebb előterjesztett magyarázattal, mely a *torlik*, *torlódik*, *turzás* szókat a *torok*: *tor* szók családjába vonja, jó irányban kereskedünk, megerősíthetik a következő adatok. — A Hegyaljáról közli KASSAI V, 138: *fel-torkol* 'feltölti földdel

¹ L. nála *torlik* (V, 137) és *dorlik* (I, 450).

² A SzófSz. arra utal, hogy a javaslatban, amelyet a Tudós Társaság zsebszótára ügyében VÖRÖSMARTY és SCHEDEL adott, *meg ne tolódjanak* van *meg ne torlódjanak* helyett (MNY. IV, 60).

a nyakát (a szőlőtőnek)' (id. MTsz.). Azt gondolom, ebben a *fel-torkol* a. m. 'felhány', úgyhogy a kifejezésbeli *torok* nem a szőlő *torká*-ra: nyakára vonatkozik. — Balaton melléki kifejezésként közli a Tsz., illetőleg a MTsz.: „az ekében *a' gaz megtorkollik*, melyet az esztekével taszítanak el“. Azt hiszem, a szólás úgy keletkezett, hogy a *meg-torkollik*-ot 'felhányó-dik és megakad' értelemben használták eredetiben, esetleg a víztől kihányt, s így felhalmozódott, összetorlódott gazról való átvitel útján.

Az áttekintett szócsoporttal kapcsolatban számbaveendőnek vélem a *túr* igét, amelyet a finn *touri* 'ás, túr' igével vetlek össze (NyH.⁷ 154. BÄRCZI, SzófSz.). Az 'egero, regero, pruruo, rostro humum fodio' jelentés mellett, illetőleg e jelentésen túl különösen figyelemre méltónak tarthatjuk azt, hogy a régiségben főképen a *tajtéket* *túr* kifejezésben szerepel, pl. Com: Jan.: *Tajtéket turnac, okádnac* (NySz.). Nb. *torl* 'eructo'. Meggondolni való az ilyen fordulat is: Beres: Lev. 156: *nem túrnak s hánnak sánczokat* (NySz.). Hogy a *tur* 'torok' főnév és ez a *túr* ige mint egy nomen-verbum ágai viszonyulnak-e egymáshoz, arról ez idő szerint nem merek határozottabban nyilatkozni.

PAIS DEZSŐ.

Egy ugor-permi szóegyezés.

A magyar *horol* rokonsága.

A népnyelvi *horol* igét a MTsz. 'horzsol, súrol, kapar' jelentésben közli s használatára a Csallóközből említ példát: „A jég horolja a faágakat“. E példamondat beküldője szerint a *horol* jelentése 'súrolva metél'. E szó közkeletű Jánoshalmán is (Bács m.), s jelentése: 'nyélbe erősített széles vasszerszámmal a gázt felkaparja'. Hasonló jelentésben közli szavunkat BALLAGI, TeljSz. is. Az ő magyar-német szótárában *horolni* (gazd.) 'harken, abharken, reuten, roden'. CzF.-ban a *horol* címszóként nem szerepel, de megtaláljuk a *hurul* magyarázatában: 'huruféle nyesevel a gyepet, gyomot lemetszi, *horol*'. A *hurul* a *horol* változata, a MTsz.-ban jelentése: 'vékonyan fölnyes (gyepet kapával v. nyélbe erősített széles vassal)'. A *horol* igenévi származéka a *horoló* 1. 'deszkából készült eszköz, amellyel a kicséptelt búzamagot bevonják a szemházba', 2. 'gereblye-forma eszköz, amellyel a szőlő földjét kapálás után símára kaparják' (MTsz.). Mint a gaz felkaparására szolgáló, nyeles vasszerszám ismeretes a *horoló* Jánoshalmán is. A *horol*, *hurul* igével kétségtelenül egy töről szakadt a *horhol* 'dörzsölés, erős nyomás által valamit koptat, kiváj, gödrössé, csatornássá teszen' (CzF.), 'vminek fölszínét dörzsölve érinti, horzsol; az utakon nőtt fűvet e célra készített kapával föl-

kaparja' (BALLAGI), 'vakar, kapar, vág (fát)' (BALASSA, A magyar nyelv szótára). Igenévi származéka e szónak a *horholó* 'gyalu, kés' (BALASSA i. h.). A *horoló* régi szó. Legkorábbi adata tudtommal BesztSzój. 757: „capatorium: *horlow*“, FINÁLY értelmezése szerint a. m. „cavatorium: *hornyoló*“. SchlSzój. 1319: „cauatorium: *harlo*“; SZAMOTA szerint a. m. *horló*, illetőleg a jegyzet szerint: *hornyoló*. A Besztercei Szójegyzékkel kapcsolatban már MELICH JÁNOS (Nyr. XXII, 181) rámutatott arra, hogy FINÁLY hibásan olvassa a *horlow* szót *hornyoló*-nak, mert az a ma is élő *horol* 'tisztára kaparja a földet' igének a nomen agentise (az erre vonatkozó utalás helyesen Nyr. XVI, 476). Ismét BesztSzój. 321: „exantera, *hal horlaz*“; FINÁLY szerint a. m. *hal hólyag*(?). A SchlSzój.-ben megfelel neki 820: „exantera — *hal hór'as*“, a Soprszój.-ben 159: „exat(er)a — *hol ho(r)las*“ a. m. *halhorlás*. SZAMOTA a SchlSzój. kiadásában (39) a jegyzetben ismeretlennek minősíti a *horlas* szót. SIMONYI ugyanott rámutat a *horlo* (helyesen bizonyára *harlo*) szóra, valamint a BesztSzój. *hal horlaz* és *harlow*¹ szavaira, s hozzászólásából arra lehet következtetni, hogy mindkét szójegyzékben *horlás* olvasandó, és *halhorlás* a. m. 'hal-kaparás, amit kikaparnak, kivájnak a halból'. Itt tehát a *horol* ige főnévi származéka maradt ránk. A *harlow* FINÁLY-féle értelmezésére azt mondja SIMONYI, hogy első sorban a *horlás* és a *horló* tartoznak össze, mindamellett a bennük rejlő *horl*- ige lehet a *hornyol* ige rokona, s a jelentése 'kapar, vág'.

Az OklSz. adatai még: 1566: „Egy *horlo was* Irto Kapa. Hegyes Chakan“ | 1533: *Sendel horlo was* (a *zsindélyhorló-was* '[Schindeleisen]' tétel alatt).

Nyelvészeink megegyeznek abban, hogy a *horol* -l gyakorító képzős származéka egy felteendő **hor-* 'terere', azaz 'dörzsol, horzsol, vakar, kapar' jelentésű igének, amelynek másik, közsímet származéka a *horzsol* ige (vö.: NyH.⁷ 67; LÖRINCZ JENŐ: MNy. XXII, 212; BÁRCZI, SzófSz.). A *horzsol* az -s és -l gyakorító képzőkből álló képzőbokkal alakult (vö. NyH.⁷ 67), amelyben az s a megelőző zöngés r hatására zöngésült.

TECHERT JÓZSEF (MNy. XXV, 366) az említett népnyelvi *hurul* igét kizárná a *horol* és a *horzsol* szócsaládjából. Jelentéstan szempontból én ezt ném látom szükségesnek: miközben *horolunk*, tapasztalatom szerint vagy gyökerestül fölkaparjuk a fűvet és a gázt, vagy pedig csak elmetszünk a tetejéből valamennyit; a *horolás* jelentheti tehát a gyakorlatban ugyanazt is, mint a *hurulás*. Ezt bizonyítja CzF. is, ahol — mint láttuk — a *hurul* jelentése azonos a *horol*-éval. Szavunk elfogadott rokonnyelvi megfelelői közül a vog. É. (MUNK.) *xürtéli* jelentése 'horzsol; streifen', viszont a vele egy tőből képezett (*χot-*) *xürät-* és a P. *khwürét-* a. m. 'lenyír', a T. (*il-*) *khurat-*

¹ Helyesen *horlow*.

a. m. 'leborotvál'; a vogulban is megvan tehát egy szócsaládon belül mind a 'streifen', mind pedig a 'stutzen' jelentés. A *horol* és *hurul*, valamint a vele egyeztetett vogul szavak összetartozásához a jelentés szempontjától vö. még latin *rādo* 'vakar, megvakar' és 'levakar': 'lenyír, leberetvál' ~ 'ér, megér, sodor, súrol'; *rāsus* 'megvakarás; megreszelés': 'megnyesés, pl. útnyesés'; *rastrum* 'gereblye; borona': 'kapa, kapátska, pl. irtókapa, útnyeső kapa' (MÁRT., Lex. 1818.). — Ami a *horol* és a Győr megyéből feljegyzett *hurul* hangalaki viszonyát illeti, az első szótag *o* ~ *u* megfelelésére nézve vö. *honnan* ~ *hunnon(d)*, *honnét* ~ *hunnét*, *hogyan(an)* ~ *hugyan*, *hol* ~ *hun*, *hord* ~ *hurcol*, *onszol* ~ *unszol*,¹ továbbá a Győr megyébe is belenyúló bakonyalji nyelvjárasterületről HORVÁTH ENDRE idevágó példáit (NyF. XXXIV, 11), a második szótagbeli *o* ~ *u* viszonyra nézve pedig vö. *hajszol* ~ *hajcul* (NyH.⁷ 67), *húrcol-óskodik* ~ *hurcul-óskodik*, *súrol* ~ *zsurul*. Magashangú viszonylatban *ö* ~ *ü* van pl. a *töröl* ~ *türül* esetében. Hasonló *o*, *ö* ~ *u*, *ü* viszony magyarázatáról l. HORGER, MNyj. 124. §.

A *horzsol* és a vele összekapcsolt népnyelvi *horol* ige BÁRCZI, SzófSz. szerint valószínűleg ugor eredetű töből való; „vö. -vel idézi hozzá a vog. *churtel*-t, ami nem más, mint a vog. É. (MUNK., VNGy. II, 644) *χürtéli* 'letép, lehorzsol': a *-t* és *-l* mozzanatos képzővel (vö. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 218—21). Ez az egyeztetés különben MUNKÁCSITÓL származik (NyK. XXV, 276).

MUNKÁCSI (uo.) a fentiekhez csatolja még az osztj. É. *xor*-igetövet. Ez a (AHLQV.) *xortem*, *xoristem*, *xoristatem*, *xoritatem*. 'schä'en, abschälen, schinden' származékokban, továbbá az osztj. D. (CASTR.) I. *xorem*, Sz. *korožem* 'schinden' igékben van meg; AHLQV. adatai közül a három utolsóban az *-t* praesensképző előtt még *-s*, illetőleg *t* gyakorító képző is van (ezekről l. SCHÜTZ: NyK. XL, 7—8, ill. 3—4). — Az osztják szó újabb forrásokból is ismeretes: (PATK.) I. *xorlem* 'hámoz, nyúz; schälen, schinden'; „hárem säw sugota te-*xorājem*“ 'wie bei einer Hainelster wurde mir das Fell abgestreift', *xorem* 'hámoz, nyúz, ver; schälen, schinden, prügeln', *χursadem* 'nyúz, a bőrt lehúzza: schinden, die Haut abstreifen'; (PÁPAY—BEKE) *xor*- 'nyúz; schinden'; (KARJ., OL. 110) FD. *χōr*-, Trj. *χōr*-, V., Vj. *χōr*-, Ni. *χōr*-, Kaz. *χōr*-, O. *χōr*-'schinden'; (PAAS.—DONN.) *χorām*, *χortā-m* 'nylkeä; pieksää, antaa, selkään; abhäuten, abbalgen; schlagen, durchkeilen', J. *korram*, *korlam*, *korā* 'ua., kiskoa (kuori), ottaa kuori pois; Rinde abziehen, wegnehmen'; *χorimam*, *χorimatam* 'nylkeä (mom.); abhäuten'; J. *koripam*, *koripam* 'ua.', J. *korraytam* *korraytallam* 'nylkeä,

¹ Ahol a forrást külön meg nem jelölöm, ott az adatokat a MTsz.-ből veszem.

бѣловать; pieksää, antaa jkulle selkään; abhäuten; schlagen, durchkeilen' (a mozzanatos -m és -p, továbbá a gyakorító -γ képzőről l. SCHÜTZ: NyK. XL, 15—20 és 9—10).

Hogy az összevetett magyar, vogul, osztják igetövek hangalakilag megfelelhetnek egymásnak, nem kíván magyarázatot; a jelentésre is legfeljebb csak a magyar és az osztják szó összekapcsolásánál kell kitérnünk. Szerintem a ПАТКАНОВНАЛ olvasható 'abstreifen', azaz 'lehánt, lefoszt, lehorzsol, letiszít' értelmezés olyan világosan szemlélteti az átmenetet a magyar-vogul '(le-)horzsol' jelentéstől az osztjákban általánosabb '(le)nyúz' jelentéshez, hogy az osztják igéket is nyugodtan együvé tartozóknak vehetjük a magyar *horol*, *horzsol* igékkel és társaikkal.¹

A *horol* és a *horzsol* igék etimológiai megfelelői szerintem a permi nyelvekből is kimutathatók.

A zürjénből a következők tartoznak ide (l. WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz): S., L. *kuralni*, V. *kuravni*, U. *kura-vniš*, P. *kura vni*, I. *kurōni* 'zusammenharken; wegharken, wegscharren, ausharken, ausscharren (P.: Schnee, Getreide, Erde), (GEN.) KP. *kurāl-* 'sammeln' (-ol- gyakorító képzővel), V., S., L. *kuran*, P. *kura-n* 'Rechen, Harke'; V., S., L., I. *kurašni*, U. *kura-šniš* 'речни, harken, zusammenharken' (V., L., I., U.), 'sammeln (den ausgebreiteten Flachs im Herbst)' (S.); 'убирать, aufräumen, wegräumen' (V., L., I., U.) (gyakorító -aš- képzővel, mint *uda-šni* = (WIED.) *udašny* 'mit Tränken beschäftigt sein' ~ *udni* 'tränken, zu trinken geben'); V. *kurīšni*, S., I. *kurīšni*, L. *kurīštinī*, P. *kurī-šni* 'mit beiden Händen (wie mit d. Rechen) greifen, ergreifen (V., S., L.), greifen, ergreifen (P.); herausreißen, wegreißen (P.); (einmal) zusammenharken (S., L., I.); (einmal) wegharken (S., L., I.); ausscharren, ausharken (S., L., I.); einmal (z. B. mit dem Spaten Schnee) abschöpfen (P.)' (mozzanatos -št- (> -š-) képzővel); I. *kurjan* 'Rechen, Harke' (egy felteendő gyakorító **kurj-* vagy **kurjal-* igéből, vö. alább votják *kurjal-*); P. *kurma-vni* 'sauber, rein schaben' (mozzanatos -mav- < -*mal- képzővel, vö. S. *tēdma-lni*, L. *tēdma-lni*, V. *tēdmavni* 'узнавать, признавать, erkennen, erfahren' ~ *tēl-* 'wissen, kennen, erkennen, erfahren'); V., S., I., P. *kurtni*, U. *kurtniš* 'harken, rechnen; abrahmen (Sahne, Butter)'. (GEN.) KP. *kurt* 'rechnen, harken': mozzanatos -t képzővel; P. *kurtšini* 'rudern; schwimmen': talán -š gyakorító képzővel; előtte a *t* járulékhang lehet; ily esetleges járulékhangokra vö. UOTILA: SUS. Toim. LXV, 350—2; számolhatunk a P. *kurtša-vni* 'beissen' stb. hatásával is; az sem lehetetlen, hogy a mozzanatos -t és a gyakorító -š kapcsolatával van dolgunk (a képzők funkciójának megváltozásá-

¹ A szóbanforgó osztják *xor-* igeőről máskép, de elfogadhatatlanul BUDENZ, MUSz. 89.

ról, ill. sokféleségéről l. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 55—6); a 'rudern' jelentésre vö. latin *rādo* 'vakar': *rādo littus* 'a part mellé evezni; am Ufer hin schiffen' (MÁRT., Lex.).

A votjából a (MUNK.) (Sar.) *kurjal*- 'lekapar, levakar (pl. a saruról a sárt vagy a katlan fenekéről az odaégett kását); abschaben, abkratzen' ige kapcsolandó össze a fentiekkel; ez deverbális származék *-jal*- gyakorító képzővel (a képzőről l. UOTILA: FUF. XXI, 91).

A felsorolt permi szavak egy felteendő őispermi **kur*-(le)vakar, (össze)kapar' jelentésű igének a származékai; ez pedig kitűnően illik a feltett magyar **hor*- 'terere' igéhez mind a jelentés, mind pedig a hangalak szempontjából. BUDENZ a zürjén *kural*- 'gereblyél, kapar', *kurti*- 'ua.', *kuran* 'gereblye' szavakat egyebek közt a magyar *kapar*, *kopor* igével egyeztette (MUSz. 4—5). Azonban a magyar szóbelseji *p*-nek a permi nyelvekben *p* a szabályos megfelelője; így *epe* ~ *z. sep*, votj. *sep* | *lep* ~ zürj. *lop*, votj. *lup* | *m. lep* ~ votj. *lip*-. Ezért BUDENZ egyeztetését nem tartom elfogadhatónak. Sokkal inkább egyeztethető lenne a magyar *kapar* a votják *kopirt*- igével (vö. BÄRCZI, SzófSz. és LAZICZIUS: MNY. XXXIV, 27), ha a mélyhangú magyar szó *k*-ját kielégítően magyarázni tudnók. Hozzákapcsolta BUDENZ a zürjén szóhoz a finn *kopara* 'ungula equina', *kopra* (*koura*) 'manus prehendens', *kaverta*- 'scabere, scabendo terere' és a lapp *kvepper* 'unguis, ungula' szavakat is. A *kopara* és a *kopra* (*koura*) azonban két külön szó. Közülük csak a *kopra* egyeztethető a lapp *kvepper* szóval (vö. MARK: Suomi V, 10: 238—43), de a zürjén igével jelentéstani okokból egyik sem áll kapcsolatban. A *kopra* (*koura*) zürjén megfelelője is egészen más: (WIED.) *gabyr* 'Faust', (WICHM.) V., L. *gabir*, S., U. *kabir* 'koura; hohle Hand, Faust' (l. legutóbb UOTILA: SUS. Toim. LXV, 10: 300). A *kavertaa* 'schaben, aushöhlen, schabend abreiben, eingraben, einschneiden' ige azonos a *kovertaa* 'aushöhlen, hohl machen, krummen, einschneiden' denominalis igével (vö. finn *kovera*, *kovero*), s ugyancsak különválasztandó mind a permi szavaktól, mind pedig a magyar *kapar* igtől (a *kavertaa* és *kovertaa* azonosságához vö. DONNER, VglWb. 296. sz. és GENETZ, Vähäisiä Kirjelmä 30: 5; a szó etimológiájáról l. WICHMANN: Vir. 1915: 112—3 és TOIVONEN: FUF. XXII, 136).

A tárgyalt permi szócsalád eddig javaslatba hozott rokonnyelvi megfelelői közül még egyet kell szóvá tennünk: ANDERSON „Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen“ című művében (Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat IX, 258) lehetségesnek tartja, hogy a permi *kuram* (helyesen bizonyára *kuran*; így Rogov permi-orosz szótárában is) 'Harke', *kuravny*, *kuralny* 'harken, zusammenscharren' szók töve összefügg egyebek közt a

következő finn szók tövével: finn *karvia* 'schaben, kratzen, schrammen, rauh oder haarig machen, kerben, reiben, feilen, poliren', *kurva*, *karvi*, *karvin* 'Schabeisen, Schabwerkzeug', *karvita* 'Stengel od. Wurzeln abschneiden, entblättern', *karvaista* 'schaben (plötzlich), ein wenig abscheren, abschneiden'. E finn szók valóban mind a hangalak, mind a jelentés szempontjából egyeztethetőeknek látszanak nemcsak az ANDERSON említette zürjén szókkal, hanem az egész tárgyalt permi szócsaláddal s következőleg a magyar *horol* igével és társaival is, megnehezíti azonban a határozott állásfoglalást az a körülmény, hogy a finn nyelvészeti irodalomban ellentétes nézeteket találunk a finn *karviä* és társai képzőelemeire vonatkozólag. DONNER OTTO egy helyen a *karva* 'Haar' és a *karvata* 'die Haare wegnehmen' szavak mellé állítja a *karvia* igét, s eljárásából arra enged következtetni, hogy az utóbbit a *karva* 'Haar' szó származékának tartja (VglWb. 127. sz.). Más helyen viszont úgy nyilatkozik, hogy a *karvia* bizonyos 'rág, harap. eszik' jelentésű finnugor igékkel áll közeli kapcsolatban (i. m. 142. sz.). HAKULINEN szerint egészen bizonytalan, hogy az ugyancsak idetartozó, említett *karvita* (*karvitse-*) 'listiä (juurikasveja)' a deverbális vagy a denominális -*itse*- képzős származékok közé sorolandó-e (Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 236). — Magam részéről az említett szó deverbális eredete s következőleg a finn *karvia* és a magyar *horol* stb. összekapcsolása mellett szavaznék, tekintettel arra, hogy a *karvia* szócsaládjába tartozik a *karvaista* (*karvaise-*) 'schaben (plötzlich), ein wenig abscheren, abschneiden' ige is, márpedig a hasonló végződésű mozzanatos igék tudtommal mind deverbálisak. Ezzel azonban nem állítom azt, hogy a *karvia* ige képzőtlen alapszó. T. i. egész sereg folyamatos cselekvést kifejező -*i* képzős deverbális ige van a finnben (l. HAKULINEN i. m. 233), s lehetséges, hogy a *karvia* is közéjük sorolandó. Ez esetben pedig egy felteendő **karva-* alapige a magyar *har-*, *hor-* s a permi *kur-* igetövek pontos megfelelője. A mássalhangzók megfelelésére vö. f. *arvo* ~ m. *ár* | f. *survoa* ~ m. *szúr* | f. *sarvi* ~ zürj.-votj. *šur*. A finn *a* ~ permi *u* megfelelésre vö. f. *sarvi* ~ l. fent | f. *jaka* ~ zürj.-votj. *juk-* | f. *paras* ~ zürj.-votj. *bur* stb.¹

¹ Utólag vettem észre, hogy DONNER, VglWb. 181. sz. alatt egyébként permi szavak mellett egy (bizonyára ROGOV permi-oroszló szótárából átvett) *kuralni* igét is említ, de ennek csak 'hervorgraben' jelentését adja meg, s az egymástól is külön választandó permi szavakat olyan finnségi, lapp és mordvin szavakkal rokonítja, amelyekkel nyilvánvalólag nem tartoznak össze. Mindezekkel összekapcsolja DONNER a magyar *hornyol*, *hornyoz* és *horzsol* igéket is. Az említett permi szó nyilván azonos a fentebb tárgyalt zürjén *kuralni* igével. Ha ezt és a magyar *horzsol* igét kiragadjuk DONNER egyébként mind hangtani, mind jelentéstani szempontból megalapozatlan és zűrzavaros etimológiájából, akkor mutatis mutandis DONNER feledésbe merült érdeméért kell elkönyvelnünk a zürjén *kural-* ~ magyar *horzsol* etimológiát.

A rokon nyelvi kapcsolatok tisztázása után meg kell jegyeznünk, hogy a *horol* ige szócsaládjához még több magyar nyelvi probléma fűződik.

Magyarázatra szorul a *horhol* változat, mert *-hol* deverbális igeképzőt alaktani monografiáink tudtommal nem tartanak számon. Arra gondolok, hogy itt a denominális igeképzésből ismeretes *-h* (eredetileg visszaható jelentésű képző) és a gyakorító *-l* kapcsolatával van dolgunk. A vogulból ismeretes pl. a *-xat* képző, amely a visszaható *-x* és a mozzanatos *-t* összetétele. SZABÓ DEZSŐ (NyK. XXXIV, 225—6) szerint ezzel oly igeiket képeznek, amelyek azt fejezik ki, hogy a cselekvés a cselekvő körében marad, egyenes tárgya nincs, s a képző jelentése ilyenkor közeledik a gyakorító képzőkéhez, pl. *lūši* 'leskelődik': *lūšxatei* 'leselkednek', *ūri* 'vár': *ūrxatei* 'várakoznak', *vōri* 'öriz': *vōrkxat* 'dajkaskodik' stb. Tárgyatlan igeik mellett gyakorító jelentése lehet a vogul mozzanatos (vagy műveltető?) *-t* és a visszaható *-x* képző kapcsolatának is, pl. *pojeri* 'gurul': *pojertaxts* 'hengergőzött', *lūšši* 'sír': *lūšxtaxt* 'sírdogál' stb. (NyK. XXXIV, 226—7). Amint az előbbi csoport példáiból láthatjuk, a *-x* kezdetű képzőbokr minden esetben igehez járult, s amint HORVÁTH KÁROLY (NyK. LI, 144—5) írja, a vogul *-x* képző kapcsolatainak deverbális képzőként való alkalmazása sokkal gyakoribb, mint denominális szerepben való alkalmazása. Mivel a *horhol* *h*-ja aligha választható el az ismert denominális *-h* igeképzőtől (l. ehhez SZINNYEI, NyH.⁷ 80), a vogul példák ismeretében nyugodtan elfogadhatjuk azt az álláspontot, hogy a *horhol* esetében a magyar *-h* képző (és a vele egyesült *-l* gyakorító képző) ige-többször képezett ige-t, vagy más szóval: nemcsak a vogulban van denominális és deverbális *-x*, hanem a magyarban is van egy denominális és deverbális *-h* igeképző, amely a vogul *-x*-val egy eredetű. A régi és a népnyelv alapos vizsgálata után a magyar deverbális *-h*-nak bizonyára több példájára akadhatnánk. Ha a *horol* igével és társaival összetartozik a *korhol* R. 'reiben, streifen' ige, akkor ebben is deverbális *-hol* gyakorító képző van. Ami a *horhol* képzőjének gyakorító jelentését illeti, megjegyezhetjük még, hogy ilyen jelentése van már a denominális *h* egyik kapcsolatának is: *hírhöt, hírhēt* 'hirdet, híresztel' (NyH.⁷ 81; l. még SIMONYI: Nyr. LI, 30).

Kétféle nézet merült fel a N. *huru* 'nyeső vas' (CzF. és MTsz.) szóról is. CzF. szerint ennek a gyöke, *hur*, azonos a *horol*, *horhol* ige *hor* gyökével, maga a szó pedig oly képzésű, mint a népnyelvi *füru*, *gyalu*, *vésü* eszköznevek, azaz az *-ó* képzős igenév változata.¹ Úgy látszik, SZINNYEI is elfogadta

¹ A *huru* szót a MTsz. Győr megyéből közli. A szóvégen végbement $\delta > \acute{u} > u$ változás jellemző sajátossága épp a nyugati nyelvjárás területnek (vö. HORGER, MNy. 52).

ezt a nézetet, mert a *huru* szót szögletes zárójelbe helyezett *horó* címszó alatt közli, utalva a *horol* igére. SIMONYI (Nyr. XXXII, 470) viszont a *horol*, *hurul* igéből való elvonás eredményének tartja a *huru* szót. Szerintem mindkét magyarázat lehetséges. Ha az előbbit fogadjuk el, akkor a *huru hur-* tövében a permi *kur-* tö igeképző nélküli teljes mása maradt ránk.

Eldöntetlen hangtani kérdés is fűződik a szóban forgó szócsaládhoz. MELEGDI JÁNOS (MNY. V, 125) arra gondol, hogy a régibb időből ki nem mutatható *horzsol* a régi *harzsol* (l. NySz.) újabban fejlődött alakja lehet, s egy tőszótagbeli *a > o* fejlődés lehetőségét igazolja. Ezzel szemben LŐRINCZ JENŐ az említett igékkel kapcsolatban egy **hor-* alapigéről ír, s hozzájuk csatolván a *harag* szót is, *harag < *horog* fejlődést tesz fel. Kiegyenlítő álláspontot foglal el TECHERT JÓZSEF (MNY. XXV, 364—6): ő a régi magyar *horszol* (ill. **harszol > mai harcol*) igét is idevonja, s egy *hor-:har-* alapigéről szól. — Hogy *o* vagy *a* volt-e a régibb tőhangzó, szerintem is nehezen dönthető el. A **hor-* mellett szólnak a Helt: Krón.: *horszol*, a *harag* régi *o* tőhangzós származékai: 1197/XV. sz.: *horogif* és a HB.: *horoguvec*, valamint az a tény, hogy a *horol* igének a BesztSzój.-ben *horlow* származéka, a népnyelvben pedig *hurul* változata van. A **har-* tö régisége mellett tanúsíthatik a SchlSzój.-ben levő *harlo*, továbbá a R. *harag*, *harzsol* és a SzabViad.: *harcholas* (l. TECHERT i. h.). Ha kapcsolatba hozható ez a *har-:hor-* viszony az *alszik:olt, folt:folt, hal:holt, vala:volt*-félékben látható tőmagánhangzó-váltakozással (l. erről HORGER: MNY. XXXI, 46—8), akkor — mint ezekben — az *o* tőhangzót kellene eredetibbnek tartanunk. Nem mondanak ennek ellent a nyelvtörténeti adatok sem: a tárgyalt szavak közül a *harag*, a *harzsol* és a *harcol(ás)* azok, amelyeknek már a legelső feljegyzett alakjuk is a tőhangzóra utal, de az ide tartozó adatok közül a legrégebb is: a BesztSzój.: *harag* már a XIV. századból való, tehát abból az időből, amikor a feltett ómagyar *o > ā* változás már végbement (l. erről GOMBOCZ: ÖM. II, 77). Megjegyezhetjük még, hogy *a: o* tőhangzó-váltakozás van a *mar* ige és *morzsol*, *morzsa* származékai tőszótagjában is (vö. BÁRCZI, SzófSz.), s a *kapar* mellett is van a népnyelvben *kopor* (MTsz.). A rokon nyelvekből kiindulva mindkét esetben a zártabb magánhangzójú tőalakot kell eredetibbnek tekintenünk. Hogy miért maradt meg egyes esetekben a zártabb tőhangzó (*o*) s miért vált ez másokban nyíltabbá (*a*), azt nem tudom megmondani.¹

A *har-:hor-* igetövel a tárgyaltakon kívül még egész sereg, eddig nem említett magyar szót is összefüggésbe hoztak. Ha mindezeket tekintetbe vesszük, a megoldatlan kérdések száma

L. erről HALUSZKA MARGITnak az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdéseket tárgyaló dolgozatát (MNYTK. 68. sz.).

megsokszorozódik s a tömagánhangzó problémája még jobban összebonyolódik. — Ott van a régi nyelvi *hurhu* ~ *hurh* ~ *horh* ~ *horoh*: *hurk* (esetleg *horka*) 'angustiae locorum; Pass, Engpass' (NySz., OklSz.). P. KOMONDOR ANDRÁS (MNY. XXIII, 51) azt írja, hogy e szó eredetének a kutatásánál okvetlenül számba venné a *horol*: *horsol* (*horzsol*) stb. szavakat. A MTsz.-ban is van egy *horh* 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott (vízmosta) meredek út'. HORGER (MNY. XVI, 89) ezt nem tartja a régi nyelvi *hurh(u)* folytatójának, sőt hitelességében is kételkedik, mert szerinte csak egyetlen egyszer van közölve (SIMONYI: Nyr. IX, 526). Ehhez azt kell megjegyeznünk, hogy CzF.-ban is van egy *horh* (tárgyesete *horhot*) 'horhó' jelentésben, sőt legújabbban a BALASSA-féle „A magyar nyelv szótára” is felvette a *horh* szót tájszóként is. Míg az utóbbiról egyáltalában nem bizonyos, hogy az előbbiektől független adat, addig CzF. adatának — úgy látszik — semmi köze sincs a Nyr.-beli közléshez, s ennél fogva a tájnyelvi *horh* szót legalább két forrásból igazolhatjuk.¹ — Szerintem a népnyelvből közölt *horh* lehet újabb elvonás a *horhol* igéből vagy a *horhos* (CzF., MTsz.) főnévből. A régi *horh* stb. és a **hor-* igető esetleges kapcsolatát azonban alaktani szempontból máig is tisztázatlannak látom. A *horhó* és *horog* tájszavakról l. HORGER i. h.; az utóbbiról másképp MELICH: NyK. XLIV, 352 és utána BEKE: Nyr. LVIII, 107. Az előbbiről csak azt jegyzem meg, hogy SZILASI Cseremiszi Szótárában (68, 106) *hóró* és *horó* alak is van. A régi nyelvi *hurhud* és *hurhagy* stb. alakokról l. HEFTY GYULA ANDOR: Nyr. XL, 211—3. A BesztSzój.-ben levő *horfiu* = *horfi* összetételről MELICH: Nyr. XXII, 179. — A *horh* és *horhó* szókkal kapcsolatban levőnek látja P. KOMONDOR ANDRÁS (MNY. XXIII, 51) az OklSz.-ban *óriás?* címszó alatt idézett *Horyas* olv. *horjas* szót a *Horyashegy* helynévben.

Fölmerült az a nézet is (BÁRCZI, SzófSz.), hogy a *karmol* és a *karcol* igék *kar-* töve is összefüggne a *harcol*, *horol* és *horzsol* tövével. Tekintettel az olyan alakpárookra, mint *hajlik* ~ *kajla* és *húny* ~ *kum*, amelyek magyarázatával LAZICZIUS GYULA (NyK. XLVIII, 369—70 és MNY. XXXIV, 31) foglalkozott részletesen, ez az ötlet érdemes arra, hogy továbbra is számon tartsuk. Többet nem mondhatunk arról a feltevésről sem, amely a *hor-* tö és a *korhol* eredetileg 'súrol, koptat' jelentésű szavunk esetleges kapcsolatára vonatkozik (HORGER: MNY. XXIV, 120; l. még BÁRCZI, SzófSz.).

A föltételeken idevont *hornyol* igéről ezt vallom: mindaddig jobban hiszem a m. *hornyol* ~ f. *kuurna* ~ cser. *korno*

¹ BALLAGI, TeljSzót.-ban is van egy tájnyelvi *horh* = *horhó*, de lehet, hogy ez (is) CzF.-ra megy vissza. SZAMOTA (NyK. XXV, 137) a forrás megnevezése nélkül ezt írja: „Ma is élő szó: *horh*, *horhó*, *horog* ...”

etimológiát (SzófSz.), amíg valaki a **hor-* igető és a *hornyol* alaktani viszonyát nem tisztázza. — A *horpad* és a *horcl*, *horzsol* összekapcsolását a jelentések lényeges különbsége akadályozza (BÁRCZINÁL is inkább csak odavetett ötletként). — A 'kampó' jelentésű *horog* idevonásáról az a nézetem, hogy a hasonló megalapozatlan etimológiai feltevésekből legalább annyi kára lehet tudományunknak, mint amennyi haszna van.

LAKÓ GYÖRGY.

Régibb és újabb török jövevényszavak a magyarban.

Csalán.

GOMBOCZ ZOLTÁN (MSFOu. XXX, 57) a magyar *csalán* szót egy ócsuvas **čalayan*-ból származtatja és a feltett **čalayan* alak igazolására a csag. *čalayan* 'Brennessel', tel., kumd. *čalqan*, *čalqančaq* 'крапива', kond. *čalyanaq*. kyz. *saljai*, khivai tat. *čalyan* 'колючий кустарникъ' stb. adatesoporthoz — valószínűleg MUNKÁCSI (Ethn. IV, 174; NyK. XX, 472) nyomán — hozzacsatolja még a csuvas *ššlan* 'терновникъ, хвощъ' szót is. A *csalán* török hozzátartozói között szerepel a csuvas *ššlan* az EtSz.-ban is (I, 828).

A csuvas *ššlan* és a török *čalayan* összetartozása azonban nem kétségtelen. A két szó viszonya nem volt világos M. RÄSÄNEN (MSFOu. XLVIII, 215) előtt sem, aki — AŠMARIN után — a csuvas *ššl* 'Zahn, Scharte' szóhoz kapcsolta a *ššlan*-t. A *ššlan* szót a *čalayan*-tól különválasztotta G. J. RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII, 1:23) is. Szerinte a csuvas *ššlan* a *ššl* 'Zahn' szóval együtt összetartozik a török *tiš* (< **siš*) 'Bratspiess' és mongol *sil-büsün* 'Nadel (der Nadelbäume)' szócsoporthoz.

RAMSTEDT magyarázatával K. KATONA LAJOS foglalkozott részletesebben (MNY. XXIII, 192—3, KCsA. II, 379—80). KATONA RAMSTEDT magyarázatával szemben azt állította, hogy a csuvas *ššl* és *ššlan* szavaknak nincs semmi köze egymáshoz. A csuvas *ššl* szerinte egyszerűen a török *tiš* 'fog' szó megfelelője, a *ššlan* pedig a *čalayan*-é.

A csuvas *ššl* szót — RAMSTEDT kivételével — KATONA előtt is a török *tiš* megfelelőjének tartották a turkológusok. Ez kétségtelen is.¹ A *ššlan* ~ *čalayan* megfelelést azonban — KATONA határozott állítása ellenére — nem tarthatjuk kifogástalannak.

¹ Bővebben ki nem fejtett okok miatt legújabban LIGETI LAJOS (MNY. XXXIV, 70) kételkedik a *ššl* szónak a *tiš*-sel való egybetartozásában.

Legújabban BEKE ÖDÖN is (FUF. XXIV, 281) szétválasztja a két szót. Véleményünk szerint teljes joggal.¹ — A csuvas *šlan*-ból származtatta MUNKÁCSI (NyK. XVIII, 123) és WICHMANN (MSFOu. XXI, 104) a votják *šlan* 'Binse, Schilf' szót. Szintén csuvasból eredeztették a cseremiszi *šlan* (≈ *šondo*) 'Dornstrauch' szót is (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 215). Ezekkel a magyarázatokkal ellentétben mármost BEKE azt állítja, hogy a kölcsönvétel megfordított irányban történt, vagyis a csuvas szó cseremiszi eredetű. Magyarázata megokolásáért BEKE a cseremiszi *šlan*-t a cseremiszi *šu* 'Borste; der Stachel des Igels, des Fisches; Widerhaken der Angel stb.' szóhoz kapcsolja hozzá.

BEKÉNEK határozottan igaza van abban, hogy a csuvas *šlan* nem tartozik egybe a török *čala;an*-nal, a csuvas *šlan* szó cseremiszből való eredeztetésében azonban már nem érthetünk egyet vele.

Eltérőleg BEKÉTŐL mi azt hisszük, hogy a csuvas *šlan* szó mégis török, csak hogy természetesen nem a *čalayan, čalqan* stb. alakokkal függ össze, mint MUNKÁCSI. GOMBOCZ és KATONA gondolta. hanem az oszmán-török *salyan* 'терновник'; die Distel' (RADLOFF, Wb. IV, 366) szóval.

Tehát a csuvas *šlan* nem cseremiszi átvétel, hanem eredeti török szó, amelynek semmi köze a magyar *csalán* (< török *čalayan*) szóhoz.

Gyopár.

A *gyopár* szót MUNKÁCSI (KSz. XVII, 234—6) óta a török *yipar, yipar, ipar, ipar* stb. 'mosusz' szóból szokás származtatni. Az egyeztetés egyetlen nehézsége a jelentések csekély eltérése: A magyar *gyopár* szó régi jelentése — közismerten — 'különféle erősszagú növény'. A török *yipar* szó 'erősszagú növény' jelentésére eddig nem volt adatunk. A török szót 'növény' jelentésben sem ismertük.

A Török Nyelvtudományi Társaság (Türk Dil Kurumu) kiadásában megjelent oszmánli tájszótárban találjuk a következő tételt: *ipar* 1. 'misk, anber [mosusz]'; 2. 'dikenli bir otun sarımtırak bir çiçeğidir ki dağların kar düşmiyen yerlerinde yetişir ve kuruduğu zaman uzun müddet kokusunu kaybetmez [egy tükés fű sárgás virága, amely olyan helyeken terem a hegyeken, ahol hó nem esik, és ha kiszárad, hosszú ideig nem veszíti szagát]' (Söz Derleme Dergisi II, 793).

Ez az érdekes török nyelvjárási adat a *yipar* > *gyopár* származtatás jelentéstani nehézségeit teljesen eloszlatja.

¹ BEKE cikke — úgy látszik — elkerülte BÁRCZI GÉZA figyelmét, mert a SzófSz. még azt tanítja, hogy a *csalán* „megfelelői kipsak és szibériai típusú nyelvekben s a csuvasban” találhatók.

Kanyaró.

A *kanyaró* szó eredetéről legutoljára LIGETI LAJOS írt MNy. XXXIII, 300—1. A török *qızamıq* 'Masern, Scharlachfieber' szóból való származtatását hangtani nehézségek miatt joggal elvetette, és a szót az afganisztáni özbeg Qongrat nyelvjárási *qaramaq* 'kanyaró' szóból magyarázta¹. Az özbeg *qaramaq* alakot LIGETI a ŞEİX SULEİMAN-féle csagatáj szótár *qaramuq* 'ua.' adatával is megerősítette.

A szó — úgy látszik — valóban megvan a csagatájban. PAVET DE COURTEILLE (418) *qaramuq* alakban közli 'tumeur noire' jelentéssel.

De LIGETI özbeg adatának hitelét most még két új, azóta előkerült török szóval is megerősíthetjük:

K. K. JUDACHIN új kazak-kirgiz szótárában (Kirgizskoruszkij slovar'. Moskva, 1940. 369) találjuk a következő tételt: *qaramıq* 'накожная болезнь, выражающаяся в том, что всё тело покрывается зудящей сыпью [bőrbetegség, amely abban nyilvánul, hogy az egész testet viszkető kiütések borítják el]'.²

A második adat oszmán-török nyelvterületen használatos: *qaramuq* 'vücutta çikan çikan siyah kabarcıklar; bir çeşit koyun hastalığı [a testen megjelenő fekete kiütések; bizonyos juh-betegség]' (Söz Derleme Dergisi II, 835).

Ezek az új adatok két szempontból is érdekesek. Először: az özbeg *qaramaq* és a csagatáj *qaramuq* szó hitele az új előfordulásokkal véglegesen meg van erősítve. Másodszor: világos, hogy nem új, nyelvjárási, hanem hajdan nagy területen ismert és használt régi szóval van dolgunk. Ez a körülmény biztosítja az átvétel lehetőségét.

Csula.

A *csula* székely és palóc tájszó. Jelentése 1. 'lelógó, lefityegő (fül, fülű, kalapkarima)'; 2. 'apró vagy vágott fülű, különösen juh'; 3. 'apró szarvú vézna riska (tehén)'.

Az EtSz. I, 1212 szerint kétségtelen, hogy azonos eredetű a következő szavakkal: morva-cseh *čul'ena* 'kislefű (kecske)', *čutka* 'kislefű (juh)' | hazai kisor. *čulyj* 'mit kleinen Ohren' | szerb *čulav*, *čülav*, *čüla* 'mit kleinen Ohren' | szlov. *šat*, *šulav* 'mit kleinen Ohren'; *šula* 'Schaf mit kleinen Ohren' | oláh *cül* 'von Tieren ohne Ohren, mit kleinen Ohren'.

„E szavak egymásközi viszonya, eredete“ — folytatja az EtSz. — „nincs tisztázva“. Nem célunk nekünk sem ezt a kérdést megvizsgálni. Ezzel az alkalommal csak egy fontos oszmán-török adatra szeretnők felhívni a figyelmet.

¹ BÁRCZI GÉZA szófejtő szótárában a *kanyaró*-t még a *qızamıq*-ból magyarázza, mert — úgy látszik — LIGETI cikke elkerülte figyelmét.

Az idézett oszmánli tájszótárban találjuk a következő tételt: *çula* [olv. *çula*] 'küçük kulaklı koyun veya keçi [kis fülű juh vagy kecske]' (Söz Derleme Dergisi I, 386).

A magyar *csula* és a török *çula* közötti feltűnő alaki és jelentésbeli egyezés nem lehet véletlen. Azt hisszük, hogy a magyar *csula* közvetlen forrása a török *çula*. Az a körülmény, hogy a *csulá*-ra csak 1840 óta vannak adataink, a *çula* > *csula* magyarázat szempontjából nem jelent különösebb nehézséget.

Ami az idézett szláv szavakat illeti, szóföldrajzi kritériumok alapján úgy látjuk, hogy ezek magyar eredetűek. A szó, mint már láttuk, megvan az oláhban is *ciul* alakban. Az oláh *ciul* akár magyar, akár szláv eredetű is lehet.¹

Beslia.

Török hódoltság korabeli szó; magyar nyelvterületen első előfordulása 1514-ből. Jelentése 'önkéntes török lovasság egyik fajtája, mely a mai basibozukokhoz volt hasonló; eine Art freiwilliger türkischer Reiterei.'

Az EtSz. I, 380 KÚNOS IGNÁC (KSz. II, 276) magyarázata nyomán a szót az oszmán-török *bäšli* 'berittene Leibwache des Grosswezirs' szóból származtatja — délszláv közvetítéssel.

A magyar szó közvetlen forrása az EtSz. szerint egy szerb **bešlija* alak. Úgy látjuk, a török és magyar alakok alapján kikövetkeztetett szerb **bešlija* szó elől a csillagot le kell törölnünk, mert a szó a szerb-horvátban valóban megvan: *běšlija* 'neki vojnik turski' (HASz. I, 256).

A szerb *běšlija* a HASz. szerint a XVII. századtól kezdve szerepel a nyelvemlékekben. Ezzel szemben a magyar *besliá*-ra ez idő szerint a legrégebb adatunk 1514-ből való. Ennek az alapján világos, hogy a szláv *běšlija* első előfordulását a XVII. század előtti időkre kell tennünk, legalább is a XVI. század első éveire.

A HASz. a *běšlija*-t a török *bekçi* [ç: *bäkçi*] 'der Wächter, excubitor' szóból származtatja — helytelenül, mert a szláv *běšlija* kétségtelenül az oszmánli *bäšli* szó átvétele.

Aracsin.

IVÁNYI BÉLA még 1906-ban közölte a következő adatot: „*Aracsin* (?). 1576. Egy aranyas *arachyn*“ (MNY. II, 37). Az adat jelentését és eredetét azonban azóta sem sikerült meg-

¹ Az EtSz. megjelenése után FOROS DÁVID egyik cikkében (Nyr. LXI, 115, 1. j.) közölte, hogy MUNKÁCSI szóbeli közlése szerint a *csu'a* szó a török *çolaq* 'einarm'g, armlos, mit vertrocknetem Arme; der Krüppel, der Lahme; der Geizhals; verkrüppelt' ~ *çulaq* 'vertrocknet (von den Armen)' szóból való. Ez a származtatás azonban jelentéstani nehézségek miatt lehetetlen.

állapítani. Az EtSz. (I, 121) 1914-ben ? jellel megemlítette a szót, de a jelentését és eredetét ismeretlennek minősítette.

Az Iványitól és az EtSz. szerzőitől alkalmazott kérdőjel ellenére nincs okunk kételkedni az *arachjñ* adatban. Ez a szó valóban előfordul egykori magyar iratokban, — a budai basák levelezésében.

Ali budai basa egyik levelének mellékletében többek között ezeket olvassuk: „1. *Araktssin* Szermaual szwth. Ismeth 2. *Arannial szwth araktssin* azok is Aszsonj Eenek valok.“ (Nyr. XLII, 25.)¹ — Nyilvánvaló, hogy az itt előforduló *Szermaual*, illetőleg *Arannial szwth araktssin* azonos Iványi *aranyas arachjñ* adatával. Mi lehet tehát az *araktssin*?

A kérdéses levélmelléklet ruhanekvek és egyéb „marhák“ felsorolásából áll. Feltűnően sok benne a török ruhanév. Valószínű tehát, hogy török ruhanévet jelent az *araktssin* is.

Hogy csakugyan helyes nyomokon járunk, bizonyítja a következő oszmán-i adat: *araqčīn* 'calotte de toile qui se met sous le fès' (BARBIER DE MEYNARD II, 354). Ez a szó a Sözl. Derleme Dergisi (I, 108) szerint a népnyelvben *aračīn* alakban is használatos.

A felsorolt oszmánli adatok szerint tehát az *aračīn* vagy *araqčīn* bizonyos fejrevalónak a neve. Minden valószínűség szerint ugyanazt jelentette a kérdéses magyar szó is. — A magyar *arachjñ* olv. *aracsin* alakot a török *aračīn*, az *araktssin* olv. *arakcsin* alakot pedig a török *araqčīn* kifogástalanul magyarázza. A török *araqčīn* > *aračīn* formák tanúsága szerint az *arakcsin* > *aracsin* fejlődés nem a magyar nyelvben ment végbe.

Klabodan.

Az 1646-i év utolsó negyedében az erdélyi követ ezt írja egyik levelében Konstantinápolyból: „Negyedfél *mezkalj klabodant*, ezüst fonalat vettem . . .“ (BEKE ANTAL—BARABÁS SAMU, I. Rákóczy György és a porta. Bp., 1888. 818).

Az idézett mondat szerintünk helyesen így hangzik: „Negyedfél *mezkalj klabodant*, ezüst fonalat vettem . . .“

A *mezkalj* (olv. *meszkály*) török súlymérték, melynek magyarországi használatát ÖDÖNGŐ ÁBEL (MNY. XII, 230) bizonyította néhány XVII. századi forrásadattal. ÖDÖNGŐ cikkéhez érdekes megjegyzéseket fűzött HÓMAN BÁLINT (Szily-Emlék 107).

Az idézett mondatban előforduló *klabodan* (olv. *klabodán*?) szó pedig nyilvánvalóan 'ezüst fonal'-at jelent.

¹ Ez a levél 1604 februárjából való. Ezért nem jelent meg a TAKÁTS—ECKHART—SZEKFÜ szerkesztette ismert kiadványban, amely a budai basák magyar nyelvű levelezésének 1553-tól 1589-ig terjedő részét foglalja magában.

A *klaboian* is kétségtelen török szó. A török *qılabdan* (— *qılaptan*) megfelelője BARBIER DE MEYNARD (II, 527) szerint 'toffe de soie brochée d'or et d'argent; fils d'or et d'argent' jelentésben ismeretes.

HASAN EREN.

Sinkay György mezőgazdasági szókészletének magyar elemei.

Ismeretes, hogy SINKAY (SINCAI) GYÖRGY, az oláh „latinos triász” egyik tagja (1754—1816.) a czegei Vass grófok házi-tanítója volt, és több ízben hosszabb időt töltött a grófi család különböző birtokain, továbbá, hogy nagy művét, a „Hronicát” jórészt Szina községben (Abaúj m.), az ottani birtokon írta s később ugyanott halt meg.¹ Kevésbé ismeretes azonban, hogy e tartózkodások világos nyomot hagytak SINKAY műveiben is, amennyiben mezőgazdasági kézikönyvében (*Povățuire către Economia de câmp pentru Folosul școalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei impreunate. La Buda, 1806.*)², amit a budai Egyetemi Nyomda cirill betűkkel adott ki, bőven felhasználta a Vass-birtokokon szerzett tapasztalatait. E névtelenül megjelent mű szerzőségét is éppen ezek az élményszerű benyomások döntötték el, amelyekre SINKAY két ízben maga utalt³. A kis könyvet ugyanis IORGA MAJOR (MAIOR) PÉTERNEK. CRAINICEANU viszont MOLNÁR (MOLNAR) JÁNOSNAK, a kiváló oláh szemorvosnak tulajdonította, és elsőnek PUȘCARIU állapította meg, hogy a szerző nem lehet más, mint SINKAY GYÖRGY.⁴

SINKAY gazdasági kézikönyve az erdélyi oláh nyelv történetének szempontjából számunkra azért becses emlék, mert szókincsében nemcsak néhány érdekes neologizmus bukkan fel,⁵

¹ Vö.: G. PASCU, *Istoria literaturii române din secolul XVIII. III. Epoca lui Clain, Șincai și Maior*. Iași, 1927. 146 kk. (további bibliográfiai adatokkal); GÁLDI L., XVIII. századi humanizmusunk és a románság. Bp., 1940. 18 kk.

² Magyarul: 'Mezőgazdasági tanácsadó Magyarország és a vele egyesült részek oláh iskoláinak használatára.'

³ E két utalás a következő: „tătuș am vezut în Ardël în varmegia Dăbăcei la Groful Vaș Danil, că cu brahă, și cu otcă de vinars (Rachie) sau mântuit de călbăză nu numai. Oile, ci și vitele cèle cornute” (94) 'mégis láttam Erdélyben, Doboka megyében, Vass Dániel grófnál, hogy korpasörrel és égetett szesszel megmenekültek a mételytől nemcsak a juhok, de a szarvasmarhák is' | „am văzut cu ochi în Ardël, Varmegia Dăbăcei, satul Suhutard la Groful Voăș [!] Danil, unde se scotă Puil de Curcă căte cinci, șese sute...” (109) 'saját szememmel láttam Erdélyben, Doboka vármegyében, Szentgotthárd faluban, Vass Dániel grófnál, ahol 5—600 pulykacsibét keltettek ki'.

⁴ Vö. S. PUȘCARIU: *Dacoromania*, I (1922.), 348 és 559. Ugyancsak PUȘCARIU idézi az előbbi véleményeket is.

⁵ Ilyenek: „față (color)” 108, *esperienția* 28, 37, 170 stb., „uzat (obcinuit)” 38, stb. Aligha megőrzött régiség: „are op (lipsă)” 4, 41, 74.

hanem gazdag magyar eredetű mezőgazdasági műszavakban is. Nemcsak olyan magyar elemeket közül, amelyek az egész északi oláhság nyelvében járatosak, hanem sűrűn él az erdélyi oláhság magyar eredetű gazdasági kifejezéseivel is. Arra a vádra tehát, amelyet oláh részről gyakorta hangoztatnak, s amely szerint az oláhban nincsenek magyar eredetű mezőgazdasági kifejezések,¹ maga SINKAY GYÖRGY, az oláh irodalmi nyelv és nemzeti öntudat egyik kialakítója ad csattanós feleletet.

SINKAY idevágó magyar elemeit betűrendben soroljuk fel; részletesebb nyelvészeti értelmezésük ezúttal túlságosan megszire vezetne.

aău 'akó': pl. „Bute de zăce *Acao*“ (169) 'tíz akós hordó'.

aghistin 'gesztenyefa': „*Aghistină* (Castăni)“ (142).

aniș 'ánizs': „*Anișul* (Mărariul cel tare)“ (124).

așău 'ásó': „trebuie săpate, cât pătrunde un Hârleț (*Așău*)“ (14) 'ki kell ásni (t. i. a gyomokat), ameddig bemegy az ásó'; vö. még: „Hârlețul (*Așăul*) ăste o Lopată de fer ascuțită la vârv“ (118) 'az ásó olyan vaslapát, amely csúcsánál kihegyesedik'.

boliu 'boglya'. SINKAY itt is a magyar elemet a köznyelvi hasonértelmű szóval magyarázza: „în *Bodiuri*, sau în Căpite“ (65).

bugner 'bognár'. Ezúttal magyarázatul német jövevényszó (*pinter* < német *Binder*, vö. *pintér*) és oláh körülírás szolgál: „*Bugnér* (Pinter, făcătoriul de Buti)“ (171).

căisin 'kajszinbarackfa'. Csak többesszámú alak fordul elő: „*Căisină*“ (142).

caliță > *kalicka* (vö. CSÜRY, Szhsz. I. 445) mint méhészeti szakkifejezés: „de au priimăt Albinele Mătea că din *caliță*“ (187) 'megkapták-e a méhek a kalitkában levő királynőt?'. Vö. még: „Matcele toate se închid în *calițe* de drot“ (sărma), (191) 'valamennyi királynőt drótkalitkába zárják'.

cămară 'éléskamra'. Ebben az értelemben minden valószínűség szerint a m. *kamara* átvétele (vö. azonban DicțAcR. I, 64): „*cămarile* cele de țănut Bucate“ (57) 'étel tartására való kamrák'.

căpălui 'kapál', pl. „se săpă (*căpălesc*) legumile“ (119) 'a főzelékféléket kapálják'. Származékszava: „vremă săpatului (*căpăluitului*)“ (41) 'a kapálás ideje'.

cartișol 'kelvirág' (124, 156). Minden valószínűség szerint a m. *kartișol* (*kártișol*) átvétele, vö. *kartișol*, *kartișola* 'der Cartișol, der Blumenkohl', LexBud. 102 (*cartișolu* al.). A magyar

¹ E vádat legutoljára I. MOGA ismételte meg: „das gänzliche Fehlen ungarischer Ausdrücke des Ackerbaus in der rumänischen Sprache“. Idézi és felel reá MAKKAJ L.: AECO. VIII (1942.), 481.

szó német közvetítéssel végeredményben az olasz *cavoli-fiori*-ből származik.¹

cătref 'ketrec' (106). Az oláhban baromfiakkal kapcsolatban fordul elő.

chertiu 'kert'. Vegyes, magyar-oláh lakosságú vidékeken járatos tájszó; SINKAY azonban jónak látta a köznyelvi *grădină* szót ezzel a tájszóval magyarázni: „ingrădină² (*Kertiă*)” (100).

chilin 'külön'. Juhtenyésztési műszóként fordul elő a következő mondatban: „alegându-se Miei, și Miorile, care încă nu sânt de mărlit, *dechilin* (87) 'külön választván a párosításra még nem alkalmas hím- és nősténybárányokat'. Ugyanezen szócsaládhoz tartozik még az erdélyi népnyelvben mindmáig szintén közönséges *deschilinit*, pl. „cum trebuie lucrăte Viile in Țera Ungurească, și în Arděl *deschilinit*” (151) 'Magyarországon és Erdélyben különbözőképpen kell megművelni a szőlőket'.

ciurdă 'csorda' < nny. *csurda* (EtSz. I, 1154): „Turmele și *ciurzile*” (38) 'a nyájak és a csordák'.

coțan 'kocsány'. Különböző növények szárával kapcsolatban, pl. „*coceni* Strugurilor” (162) 'a szőlő kocsánya'; „*coțanul* legumelor” (10) 'a főzelékfélék szára'. Származéka: *cocenos* mn., pl. „legumile *cocenoase* și Foioase” (124) 'kocsányos és leveles főzelékfélék'.

copon 'kappan' (105).

corelabă, cărălabă (124, 156) < *karalábé* (MTSz. I, 1021).

corman 'eke része, kormánya' (részletes leírását ld. 20–21).

coșearcă 'kosárka'. Az egyesszámban *coșercă* (163, 220), a többesszámban *coșercile* (160) alakot találunk, főleg szőlőszedéssel kapcsolatban.

cotcă 'labda'. SINKAY szerint a fekete földet arról lehet megismerni, hogy veszünk belőle egy marékkal, megnedvesítjük s akkor „remâne în mână ca o *cotcă* (loptă)” (7) 'labdaformában marad kezünkben'. Szavunk kétségtávol azonos a székelyföldi *kotyka* 'labda' szóval (MTsz. I, 1195), de nincs még eldöntve, melyik volt az átadó nyelv. BLÉDY G. a magyar szót eredezteteti az oláhból (Influenta limbii rom. asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942. 60), azonban oláh részről a szót magyar eredetűnek vallják (DicțAcRom. I/2, 836, CANDREA—ADAMESCU, DicțEnc. 344, stb.). Tekintettel arra, hogy e szó az oláhban társtalan, a magyarban viszont van *kótya* 'egy hosszú fáska, melyet a játszó legénykéek négyesben szoktak ütni botokkal' (KRIZA, ErdTsz. 57), valamint *kotyóz*, *kotyáz*, *kotyózás*, *kotyázás* 'kiütödsdi labdajáték' (uo. és MTsz. i. h.), inkább a

¹ GOMBOCZ ZOLTÁN szerint „Az olasz *cavoli fiori*-ből romlott a svájci német *kardifol*, bajor *karfiol*. Innen a magy. *kártifol* (Nagyváradon népetymológiával: *kerti*fol MTs.) s az újabb *kárfiol*.” (MNY. I, 207.) GOMBOCZ *kardifol* adatának forrása nyilván GRIMM V, 211. A német alakváltozatokhoz vö. még PETZ G.: MNY. XXIII, 149.

² Így, egybeírva!

magyart gondoljuk átadó nyelvnek (vö. még *katyó*, *kotyó*, (SzhSz. I, 464, 542), s az egész szócsaládöt hangfestő eredetűnek tartjuk, a két fáska kopogását utánzó *kotty* tőből.

cretă < *kréta* (föld) (15).

crumpele 'krumpli'. SINKAY érdekes hasonértelmű szóval magyarázza: „*Krumpele* (Pérela cèle de pământ)“ (124). A zárójelbe tett kifejezés német eredetű tükörszó az oláhban.¹

dărăbuță 'darabocska' < m *darab* + *-uță*. A trágýáról jegyzi meg SINKAY, hogy a földet felmelegíti és 'apró darabokra bontja': „întru așa de mice *dărăbuțe* le desghină“ (9).

drusului 'daraszol' (vö. SzhSz. I, 164, EtSz. I, 1275): „cu [sapa] cē mai mare se *drusuluesc* cārările“ (119) 'a nagyobb kapával daraszolják az ösvényeket'. Az oláh szó valószínűleg a székely *duruszol* változatból (MTsz. I, 385) származik.

duhan 'dohány' (96, 97, 193 stb.). Erdélyszerte járatos magyar jövevénytyszó (EtSz. I, 1380).

erică 'erika, hanga': „niscare coaste, pre care cresc tufe de brad (Finori), și chypriu (*Erică*)“ (91), 'némely hegyoldalak, ahol törpefenyő és erika nő'. Talán a magyarból, de lehet a németből is.

felezuít 'a kicsévelt gabona megtisztítása felezővel', vö. „curățitul Bucatelor, sau *Felezuitul*“ (5f).

flăstrom (130, 132, 135, 136, változata *flastrom* 136) < *flăstrom*; az oláhban gyümölcsfák oltásával kapcsolatban.

găbănaș 'gabonás'. Csak többesszámú alakja fordul elő: „*găbănașurile*“ (57). Véleményem szerint az oláhba közép-erdélyi *gabonás* alak került át, vö. *gabana* (BALASSA IVÁN: Magyar Népryelv III, 60, EtSz. II, 745–6).

gazdă 'gazda' (igen sokszor, pl. 58).

goz 'gaz, gyom'. Előfordul ugyan egyesszámú alakja is (*gozul*, 54, *goz* 130), de rendszerint *gozurile* (14, 46, 62 stb.).

hăgmă (124) < *hagyma*. Származékszáva *hăgmită* 'apró-hagyma' < *hagyma* + oláh *-ită* X. Csak többesszámú alakját találjuk: *hăgmităle* (124). Feltűnő a *-gy-* helyett hanghelyettesítéssel fellépő *g* (*dž*) hang; a közkeletű változatok *hajmă*, *hăjmită*.

hămbariu 'gabonarakár' (57, 59) < *hambár*.

holdă 'szántóföld' (37 stb.) < *hold*. Köznyelvi szó.

ic 'ék'; *icut* (írva *icuz!* 129) 'kis ék'. Gyümölcsfák beoltásával kapcsolatban szerepel mindkét alak.

¹ GRIMM szerint (V, 245 *Kartoffel* al.) „der botaniker Peter Laurenberg im anfang des 18. jh. nannte sie *erdbirnen*“. Ezen elnevezés nyilván a svájci német *herdbirne*, rajnai *grundbirne* néven alapul, tehát az oláh *păr de pământ* (szó szerint: 'földi körte') német eredetű tükörszó. — SINKAYnak s talán általában az észak- és közép-erdélyi oláh népryelvnek e kifejezés megalkotásában közvetlen mintául a Beszterce környéki észs nyelvjárások szolgálhattak; vö. Vinda: *Iartbîr*, Felsőidecs: *Iepîr*, -*pîr* a. m. *Erdbirne* (Fr. KRAUSS, Nösnerländische Pflanzennamen. Beszterce, 1943. 534); l. még *Grundbirne* megfelelőseit (i. m. 535).

**jit'iu* (többese *jitie* vö. alább, *lepedeu* al.) 'gyékény'. Kétségtelenül *gyékény* szavunk átvételével van dolgunk, noha a jövevényszót az oláhból sem TIKTIN, sem MÂNDRESCU vagy ALEXICS nem közli. A hangmegfelelés azonban teljesen szabályos: a szókezdő *gy*-ből hanghelyettesítéssel *dž* lesz, s ebből egyes nyelvjárásokban ž-féle hang fejődik: a *k* magas hangok előtt jésülés révén *k*'-t ad, amely Erdélyben többnyire *ty* nek hangzik, tehát *t*-vel való jelölése teljesen indokolt; a szóvégi *ny* pedig úgy tűnik el, mint *cuneum* > *cun'* (így a Bánságban és másutt) > *cuiu* vagy *lepény* > *lipiu* esetében. Tanítványom, MOLNÁR ZOE szíves szóbeli közlése szerint a Szilágyságban és Szatmárban *žit'eŋ* (többese *žit'eje*) változat járatos, a köznyelvi *rogojină* mellett, tehát valószínű, hogy SINKAY kettős elnevezése e vidékiől származik.¹

lepedeu 'lepedő'. SINKAY-nál többféle gazdasági értelemben, pl. „de brumă se păzesc (t. i. a gyümölcsfák) cu rogoșini (*jitie*), Toale, și *lepedeo*“ (140) 'der ellen gyékénnyel, pokróccal és lepedővel védjük őket'; „trebuie acoperite Coșnitele de prin preșur cu *lepedeo*“ (186) 'a kasokat köröskörül lepedővel kell letakarni'.

loptă l. fentebb *cotcă* al.

luțernă (68) < *lucerna*.

mărgă (8, 62) < *mărğa* (földféséség).

mintă < 'ménta'. Több más magyar növénynév között szerepel: *Minta*, *Žaia*, *Ruta* (124). Köznyelvi alak; PUȘCARIU (EtW. 95) közvetlenül a latin *mēnta*-ból származtatja.

misărăș 'mészáros'. Kevés szó mutatja jobban SINKAY tudatos alkalmazkodását az erdélyi oláhság tényleges nyelvállapotához, mint e foglalkozásnév hármas elnevezése: „[boii] îngrășându-se se pot vinde *Măcelarilor*, sau *Fleșerilor* (*Misărășilor*)“ (79) 'a hizott marhákat el lehet adni a mészárosoknak'. E téren azonban szerzőnk nem áll egyedül: KLEIN SÁMUEL kéziratos oláh-latin szótárában (1801.) szintén megtaláljuk mindhárom hasonértelmű szót: *Flefháriu* (*Miffarefhu*, *Maceláriu*) 212 | *Maceláriu* 335 | *Miffarefhu* (*Maceláriu* *Flefháriu*) 359. A LexBud.-be viszont csupán a latin eredetű és közromán *macelariu* került be (366); a magyar és német eredetű elnevezéseket MAJOR PÉTER feleslegesnek ítélte.

modru (49) < *mód*. Az oláh szó végződése nem egészen világos; talán analógiás fejlődéssel keletkezett; TIKTIN, RumDWb. 1003 a *modor*, *modra* (! talán *módra*?) alakok hatására gondol! SINKAY-nál e szó is gazdasági jellegű kifejezésben fordul elő: „doao *modruri* sânt de a secera“ (49) 'az aratásnak két módja van'.

¹ Egy aradmegyei, Nagylak községből származó népnyelvi gyűjtésben találtam még *jitie* alakot 'papură', vagyis 'gyékény, káka' értelmezéssel (vö. TIUCRA PRIBEAGUL, P.: Pietre rămase. Arad, 1936. 56, 75).

oltui (118) < *olt* (fát); *oltuitul* 'faoltás' (125, 127); *oltoiu* 'oltóág' (135—6), „școala de *oltoi*“ 'faiskola' (127).

omlitui < *homlit* 'propago, vitem propago' (NySz.): „așa se omlițuese Crângile cèle mai tinere“ (211) 'így homlították (bújtatták) a legfiatalabb ágakat'. Származékok: *omlituit* 'homlítás', pl. „orice feliu de Arburî se pot spori prin *Omlituit*“ (136) 'mindenféle fát lehet omlítással szaporítani' | „*omlituitul* adecă trasul Vitelor dela Bučumi“ (149) 'az omlítás, vagyis a venyigék elhajlítása a tőtől' (vö. még 210); *omlitaș* 'homlított, bujtatott ág' < *homlitaș* (NySz.): „preste un an tăind *Omlitașul* îl poti sădi îndată“ (211) 'egy év múlva elvágva a bújtatott ágat mindjárt elültetheted'.

pičăuțile 'csicsóka' „Krumpele (Pěrele cèle de pământ⁹), *Pičăuțile* (124). Amint SINKAY megkülönböztetéséből világosan kiderül, nem a 'burgonya' erdélyi *pityóka* nevének átvételével van dolgunk, hanem a 'csicsóka' Zilahról ismert *picsóka* elnevezése (MTsz. I, 139) került át az oláhba. EtSz. I, 1024 *csicsóka* al. nem utal erre a *picsóka* változatra, amely talán *csicsóka* és *pityóka* keveredése révén keletkezett.

pustă 'puszta': „*pustele* sau locurile de pășune“ (16) 'a puszták vagy legelőhelyek'. SINKAY e szót teljesen magyaros jelentéssel használja és nem kapcsolja a *pustiū*, -ie 'öde, verődet' melléknévhez.

puton (157, többese *putoanele* 160) < *puttony*.

răt (15, 62 stb., többese *răturile* 61, 64, 72 stb.) < *rēt*. SINKAY a 'rét' fogalmához a nedvesség képzetét köti: „Locurile de Cosit sânt . . . umede, care proprie se numesc *Răturî* (69) 'a kaszálóhelyek nedvesek és tulajdonképen *răt*-nek hívják őket'.

sačcă 'szecska': „pae tăiate (*Sačcă*)“ (78) 'vágott szalma, szecska'.

șant (61 stb.) < *sānc*; szárm.: *șântuit* (115), *șântuțuri* (116, 126).

șletrom < *salétrom*; ismét hasonértelmű szóval együtt áll: *șrêtr* (*Șletrom*) (84).

ștromfănit (167) 'prés'. A magyar közvetítéssel átvett *șrof*, *ștrof* 'csavar' származéka.

sugsugat 'szükséget szenvedő'. A m. *szükség* szóból átvett *sugsug* származéka -at képzővel. Csupán ebben a mondatban fordul elő: „pae . . . se întrebuintăză pentru Notret de vite în anii cei mai *Sugsugați* de fânuri“ (54) 'a szalmát marhatakarmanynak használják a szénában különösen szűkölködő (szükséget szenvedő) években'.

teanc 'tönköly': „Spelta, sau *Těncul* (Lătinește Triticum spelta, Ungurește Tenkely, Nemtăște Dünkely)“ (33). Nem tévesztendő vele össze: *tenchiu* 'tengeri (Zea Mays), amelyet a m. *tengeri*-ből szoktak származtatni (TIKTIN, RumDWb.

1577). Érdekes megfigyelni, hogy SINKAY tökéletesen tudatában van az utóbbi oláh elnevezés nyelvjárási jellegének.¹

tioc '(növényi) hüvely': „grăuntele, cât se scutură din tiocurile sale, îndată trag umezălă la sine“ (56) 'a szemek, mihelyt kirázzuk őket hüvelyükből, azonnal magukba szívják a nedvességet'. Valószínű, hogy a m. *tok* átvételével van dolgunk (vö. TAGLIAVINI, LexMars. 122—3); a szókezdő *t'* hangot talán a *teacă* (< *theca* PAȘCA: Dacoromania V, 310) szóval való alakkeveredés magyarázza (vö. még *tyoka* 'vagina' LexMars. 2295. sz.).

turfă (12, 62) < *turfa*.

văläu < *vályú*. Csak többesszámi alakot találunk: *vălaele* (98), a szótároztott *vălaele* helyett (vö. TIKTIN, RumDWb. 1710).

Amint a fentiekből kitűnik, SINKAYnak magyar eredetű gazdasági terminológiája meglehetősen változatos, fe'ölve a gabonafélék megművelésének, a kertészetnek, a gyümölcsstermesztésnek, a szőlőművelésnek s az állattenyésztésnek számos fogalmát. Mindez azt bizonyítja, hogy maguk a latinos irány képviselői sem igyekeztek a nyelv minden rétegében máról-holnapra elterjeszteni mesterkélt latinizmusait, hanem a mindennapi élet területén, általános népművelési célok érdekében, szívesen használták az Erdélyszerte járatos magyar jövevényszavakat. SINKAY adatai végül azért is értékesek, mert számos tájshónak legrégibb előfordulását jelzik. GÁLDI LÁSZLÓ.

Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez.

1. A magyar magánhangzók eloszlásáról szóló cikkemben (MNY XXXVIII, 352—7) csak röviden utaltam TOLNAI VILMOS régebbi vizsgálataira (Nyr. XXXV, 421—5).

TOLNAI munkájában az összes hangok eloszlását kutatta ugyan, de a magánhangzókra vonatkozó adatai elkülöníthetők, és az eredmények így összehasonlíthatók. Egy ilyen összehasonlítás több szempontból is hasznos: az egyezések az eredményeket megerősítik, és az eljárások helyes voltát igazolják, az eltérések pedig a módszerbeli hibákra, vagy egyéb különbségekre világítanak rá.

¹ „Cucuruzul, san Mălaiful, pre care îl numesc în Țara Românească Porumb, în Moldova Păpușoiu, pre la Oradă Mare, și pre a te urele locuri Tăntiu“ (35) 'a kukorica, vagy málé, melyet Havasfélvén *porumb*-nak, Moldvában *p'pușoiu*-nak, Nagyvárad környékén s néhány más helyen *tăntiu*-nak (= *tenchiu*) neveznek'.

TOLNAI összesen 25.000 hangzóból készítette statisztikáját, tehát mivel a magán- és mássalhangzók között 41:24:58:76 arányt állapított meg, körülbelül 10300 magánhangzót vizsgált. A példákat a szépirodalmi szerzők: Gyulai, Jókai, Beöthy Zsolt, Tóth Béla, Herczeg Ferenc, Petőfi, Arany és Vörösmarty műveiből, továbbá az újságirodalom (vegyes és politikai írások) köréből vette, s a szöveg megválasztásában meglehetősen körültekintő volt. Nem írja azonban, hogy hogyan járt el az idegen és a gyakran ismétlődő szavakkal és szakkifejezésekkel. Azt sem tudjuk, hogy egységes csoportokat, vagy több kisebb egyiséget használt-e fel a statisztikázáshoz.

Az összehasonlítást úgy végezhetjük el, hogy TOLNAI-nak a magánhangzókra vonatkozó értékeit a többi adat közül kiragadjuk és arányosan 100%-ra egészítjük ki. Ezzel ugyanolyan eloszlási képet kapunk, mint amilyen a sajátunk. TOLNAI tíz adatsorozatjának mindegyike körülbelül 1000 magánhangzó statisztikáját tünteti fel, tehát a vizsgált csoportok nagysága is azonos a két esetben. Azonkívül mindketten megvizsgáltuk Petőfi, Arany és Vörösmarty nyelvezetét; ezek összehasonlítása is tanulságos.

TOLNAI összesített eredményeiből kivett és átszámított magánhangzóeloszlási kép összehasonlítva a saját eredményeinkkel és a később következő MIKES-féle statisztikával, az I. táblázatot eredményezi, az említett költők nyelvezetének két-féle statisztikája és a vizsgált újságirodalmi példák összehasonlítása pedig a II. és III. táblázatban található.

Az I. táblázat eredményei szembetűnő egyezést mutatnak. Érdekes, hogy egyik korábbi megállapításunkat ez az összevetés is igazolni látszik. Nevezetesen azt, hogy az idők folyamán a nyelv hangzásában az *e* kezdi elveszíteni kirívóan uralgó jellegét. TOLNAI adatai 36 évvel előbb készültek, s bár javarészt azonos szerzőket vizsgáltunk, az *e:a* arány mégis nagyobb nála. Az arány eltolódását egyrészt a tőlem elemzett újabb írók, másrészt az újságirodalmi példák korabeli nyelvezete okozza. Jól mutatja ezt a III. táblázat (az újságirodalmi példák összehasonlítása).

Az egyes költők nyelvezetéből készített statisztika már nagyobb ingadozást tüntet föl. A legfeltűnőbb eltéréseket !-el jeleztük. Egészen bizonyos, hogy az Arany-szöveg megválasztása TOLNAI-nál szerencsétlenül történt, mert hiszen saját összesített eredményeitől (I. táblázat) is igen messze esnek egyes értékei. Valószínűleg valamilyen *a—á* hangú szó sokszor ismétlődhetett a szövegben. A három költő összehasonlításakor tapasztalt meglehetősen nagy ingadozás azt mutatja, hogy kevés számú adat esetén az eloszlás erősen függ a vizsgálandó szöveg megválasztásától.

I. TABLAZAT.

	TOLNAI 10.300 adata	Saját 26.000 adatunk	MIKES 100.000 adata
e (ē)	25·9	25·0	26·8
a	23·3	23·6	22·35
o, ó	12·8	12·4	11·15
i, í	10·9	11·3	11·7
á	8·8	8·9	8·8
é	8·5	8·5	9·15
ö, ő	5·1	5·0	5·15
u, ú	3·0	3·4	2·85
ü, ű	2·0	2·0	2·05
	100·3	100·1	100·00

II. TABLAZAT.¹

	TOLNAI:			Sajátunk:		
	Petőfi	Arany	Vörösmarty	Petőfi	Arany	Vörösmarty
e (ē)	25·3	23·2	24·0	26·3	25·8	25·0
a	22·7	27·2!	24·0	22·9	23·3	22·8
o, ó	12·0	12·2	13·3	14·5!	13·3	13·0
i, í	12·0	10·0	10·7	11·6	10·1	10·7
á	9·2	10·5!	8·5	8·3	9·6	9·3
é	9·3	9·0	7·8	7·5	7·8	9·0
ö, ő	5·0	4·0	7·5!	4·3	4·8	4·1
u, ú	2·5	3·2	2·0	3·0	3·4	4·2
ü, ű	2·2	1·0	2·2	1·6	1·9	1·8
	100·2	100·3	100·0	100·0	100·0	100·0

III. TABLAZAT.

	TOLNAI: az adatok $\frac{1}{5}e = 2060$	Sajátunk: az adatok $\frac{1}{4}e = 6500$
e (ē)	26·9	24·1
a	23·0	24·3
o, ó	13·7	12·0
i, í	10·2	11·7
á	8·5	9·0
é	8·1	9·0
ö, ő	4·0	5·0
u, ú	2·9	3·1
ü, ű	2·7	2·0
	100·0	100·2

¹ A múltkori II. táblázatban téves számolás folytán Petőfi o hangzójának adata helytelen. Helyesen: 14·5, a középérték tehát: 13·8 és az eltérés: + 0·7 — 0·8.

2. A szövegmegválasztás fontosabb a vizsgált adatok számánál is. Egy háromszor-ötször nagyobb adatsort nem nyújt feltétlenül pontosabb eredményt csak a nagyobb számnál fogva. Látható ez akkor is, mikor az egyes részletstatisztikákat (pl. 1000 adat) összevetjük a mi végeredményünkkel. A MNy. XXXIX, 64 CSEHÉLYI ALADÁR közölte MIKES FERENC 100.000 magánhangzóból készített 1935—1936-i statisztikáinak eredményeit, sőt bejelentette egy „még terjedelmesebb” statisztika készülését is. Mindenesetre nagyon jó, ha minél több adat áll rendelkezésre, de sajnáljuk, hogy a szövegmegválasztásban nem azok a szempontok érvényesültek, melyeket múltkori cikkemben részletesen elemeztem.

MIKES FERENC statisztikáját a magyar írógépbillentyűzet megszerkesztése céljából készítette, tehát első sorban gyorsírásra is alkalmazott kereskedelmi, gazdasági és politikai természetű szövegeket vizsgált.¹ Ebben a mindenképen nagy és alapos munkában tehát éppen az irodalmi példák vannak elemező számban képviselve, melyek viszont TOLNAI vizsgálatának — és az enyémeik is — a gerincét jelentik. Az eltolódást a közgazdasági szövegekben szükségszerűen előforduló idegen szavak, de főképen a kereskedelmi szakkifejezések és a számok gyakori előfordulása okozhatja. Hogy ez mennyire így van, azt MIKES *i*-jének alig lényeges, de határozott növekedése példázza: *Tisztelt cím, kiváló tisztelettel, tiz, ezerkilencszázharmenckilenc*. Ezekben a kifejezésekben ugyanis véletlenül az irodalmi értékénél jóval nagyobb arányszámban szerepel az *i*. Úgy lehetne rajta segíteni, ha a sokszor ismétlődő kifejezéseket a töredékrészére csökkentenők. Viszont kétségtelen, hogy az írógépbillentyűzet megszerkesztéséhez éppen ez a megoldás volna hátrányos. Az írógépet nagy százalékban kereskedelmi levelezéshez használják; tizenöt-tizennyolc millió magyarul beszélő ember ellenben nem kereskedelmi nyelvet beszél. Tehát a szempontok különbözők, és ezért nem is egyezhetik meg teljes mértékben a kétféle statisztika. Lényeges eltérés azonban még így sem akad. Mindenesetre feltűnő az *e:a* viszony meglehetősen magas állása MIKESnél, mely a saját vizsgálatunk „régi” anyagával egyezik. Azonkívül MIKES adataiban az *o* és az *u* kisebb, az *é* pedig nagyobb arányban vesz részt, mint a másik két számoszlopban (I. táblázat). Még egyszer megismételjük azonban, hogy ez az eltérés nem lehet valamelyik statisztika hibája, hanem a szövegkiválasztásra vezethető vissza. A vizsgált szöveg természetétől és tartalmától valóban függ a statisztikai végeredmény.

3. Ezzel a tapasztalattal kapcsolatban felvetődhetik az a kérdés, hogy lehetséges-e összefüggés a szöveg hangulata és

¹ DR. MIKES FERENC úr köszönettel fogadott közlései alapján.

a magánhangzóalakulás között.¹ Prózai művekre ez a kérdés egyáltalán nem vonatkozhatik; ott a szavak dallama sokkal alárendeltebb szerepet játszik, mint a költeményekben. Lehetőséges volna talán, hogy egy borús alaphangulatú vers egy vidámmal szemben eltolódást mutatna a sötét magánhangzók felé. Ennek a kérdésnek a vizsgálatára elsősorban Ady műveiből vettem példákat, mégpedig a már feldolgozottakon kívül munkásságának különböző időszakából körülbelül 25 váltakozó alaphangulatú hosszabb verset (6000 magánhangzó). A kiválasztásban ezúttal nem voltam tekintettel a szóismétlésekre vagy sorismétlésekre, a költeményeket mindig teljes egészükben vizsgáltam. A felvetett kérdésre nem kaptam pozitív választ. Néhány csoportosítást a IV. táblázatban mutatunk be.

IV. TABLAZAT.

	I.	II.	III.	IV.	V.	Közép
<i>e (ē)</i>	25·6	20·3!	28·3!	25·2	22·0	24·3
<i>a</i>	20·2	25·2	20·3	22·0	21·3	21·8
<i>o, ó</i>	14·9	14·6	12·3	14·5	13·6	14·0
<i>i, í</i>	11·4	12·0	10·3	12·1	9·1	11·0
<i>á</i>	9·9	9·1	8·3	9·3	9·8	9·3
<i>é</i>	7·8	7·6	9·7!	7·2	11·3!	8·7
<i>ő, ő</i>	3·3	5·1	5·7	4·6	6·5	5·0
<i>u, ú</i>	4·9	3·3	2·1	3·7	4·0	3·6
<i>ü, ü</i>	2·0	2·6	3·0	1·4	2·4	2·3
	100·0	99·8	100·0	100·0	100·0	100·0

Az I. csoport az „Istenhez hanyatló árnyék” ciklus első három verséből készült, a II. pedig közvetlen folytatásából „A menekülő élet” és a „A Rémület imája” című versekből. A téma és hangulat nagyjából megegyezik: bűnbánó, kissé csüggedt, súlyos gondolatú versek. Ennek ellenére a két csoport adatai erős eltérést mutatnak, többek közt az *a:e* viszony teljesen megfordul. Az ok világos: Ady gyakran használ ismétléseket és magánhangzóalliterációkat. „A Patyolat üzenete” kezdősorai:

Meghurcolt a Vér, ez a Pokolba
Bomolva romolva
Vágtató, tüzes fogat

Vagy a „Kis karácsonyi ének” első versszaka:

Tegnap harangoztak,
Holnap harangoznak,
Holnapután az angyalok
Gyémánt-havat hoznak.

¹ Erre a lehetőségre Ady sokat használt *u* hangjával kapcsolatban PAIS DEZSŐ tanár úr hívta fel a figyelmemet.

Ebben a versszakban pl. a vers bájos derűs hangulata ellenére — mely egészen elüt a környezetében álló többi versétől — 15 *a* és 5 *o* van az összes (26) magánhangzó között. Ez a pár adat szinte maga is döntő cáfolat a felvetett kérdésre. Azonban a statisztika sok adatot kíván. A III. csoport „A halottak élén” című vers adatainak feldolgozása. A komor alaphangulat ellenére feltűnően sok az *e* benne. A IV. csoport az „Ifjú karok kikötőjében” ciklusból vett öt vers adatait mutatja, míg az V. „A Szűz Pilátus” ciklus négy költeménye. Az előbbieket szerelmes versek, az utóbbiak ismét sötétebb hangulatúak, de nem annyira, mint az első három csoport. Az *u*, *o*, *a*, *á*: *e*, *é*, *i*, *ő*, *ü* viszony a sötétebb és világosabb hangulatú csoportokban így fest:

I. 49:9 : 50:1	IV. 49:5 : 50:5
II. 52:2 : 47:8	V. 48:7 : 51:3

A III. csoport eredményét nem tüntettük föl, mert kevésszámú adatot (300 hangzót) tartalmaz; a többi csoport 1000—1000 hangzóra van kiegészítve a legközelebbi hasonló hangulatú versből. Amint látható, egészen lényegtelen eltéréseket kapunk az 50 : 50 aránytól. A többi vizsgált példában is hasonló az eset, nem számítva a már említett és a költő által önkényesen megválasztott szóismétlések és magánhangzóalliterációk okozta kisebb-nagyobb kilengéseket. — Hasonlóképen van Babits költeményeiben is. A régebbiek közül különösen Arany használt magánhangzóismétléses megoldásokat, és ez okozhatta a TOLNAI helytelen választásából következő erős eltolódást. Viszont Arany sem alkalmaz a komor hangulat felkeltésére feltétlenül mély hangzókat. A kevésszámú megvizsgált példa közül álljon itt csak az V. László első két sora:

Sűrű sötét az éj,
Dühöng a déli szél.

Ennél sötétebb hangulatot nehéz volna ilyen kevés eszközzel elérni, és mindez mégis világos magánhangzókkal történik. Petőfi néhány versét szintén megnéztem a teljesség kedvéért, de többet azok sem eredményeztek.

Végeredményben tehát ugyanazon költő különböző hangulatú verseinek hangzóeloszlására nem állíthatunk semmi pozitívát. Nem kétséges azonban, hogy — mint az a táblázatokból könnyen megállapítható — egyes íróknak, illetőleg költőknek egyéni hangzóhasználatuk van, amely nem tér el erősen az egész nyelvre megállapított normától. Petőfi hangzóeloszlása pl. határozottan sokkal világosabb, mint Adyé. Hogy ez mennyiben a korszakkülönbség, mennyiben külső vagy belső tényezők következménye, azt további különleges vizsgálatoknak kellene eldönteni.

TARNÓCZY TAMÁS.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Pár kés. MNy. XXVII, 249 KELEMEN JÓZSEF ezt írja: „Vajjon nem 'kés-villá'-nak értendő-e az a régi *pár kés, pár bicskos kés* is, melyeket CSEFKÓ GYULA (MNy. XIX. 121) »Párpuska, párpisztoly« c. cikkében idéz? T. i. hogy eleink uti felszerelésként nem kést és villát, hanem két kést vittek volna magukkal tokban, az nem nagyon valószínű“. — Erre a következőket felelem:

A régiek, pontosabban szólva: a XVII. század közepe előtti magyarok *pár kés* e nem jelentett 'kés-villá'-t, nem is jelenthetett. A kés tudvalevőleg az étkezésnek is ősi szerszáma, az asztali villa viszont aránylag új találmány: XV. századi eredetű és Itáliából való. Hunyadi Mátyás királyunk asztalánál legfeljebb csak kést használtak evőeszközü. Galeotto Marzio írja a Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről szóló munkájában, hogy: „Magyarországon ... a falatok kiszedésénél és a hús evésénél nem használnak villát, amint az most Itáliának a Pó folyón alul eső részeiben mindennapos szokás“ (MKönyvt. 259. sz. 39, Császár Mihály ford.). A nagy király ismerte ugyan már újságul a villát, mert Hercules herceg Beatrix királyné felszólítására a magyar királyi udvart az akkoriban híres modenai készítményű aranyos villákkal ajándékozta meg (Századok 1872:360), azonban — Galeotto tanúsága szerint — Mátyás a darabokra metélt húst azontúl is puszta ujjaival rakta szájába, Hippolit egri asztalkészletei közt 1508-ban még egyetlen villa sincs (Századok i. h.).

Azután is sokáig csak igen előkelő, gazdag családok asztalán fordult meg a villa, s kezdetben ott is inkább dísz volt, semmint evőeszköz. Apor Péter a régi emberektől azt hallotta, hogy azelőtt (t. i. mikor még a „náj módi, -rosz módi nem eszta bé hazánkba“) villájuk nem volt a magyaroknak külön, hanem egy vagy két villa volt az asztalnál, azt előbb s meg előbb adták, úgy vettek húst a tányérra (MonIr. XI, 320). Ezen halálomása nyomán írja azután a régi erdélyi urak asztalának megterítéséről, hogy a pohárnok minden vendégnek tányért, asztalkeszkényt és egy cipót adott, a főhelyre egy-két ezüst kanalat tett, de hogy villát is adott volna a terítékhez, arról nem tesz említést. Sőt még kést sem adott a vendégnek, mert „az igen nagyjánál az embereknek az inassánál volt az maga kése, úgy adta be az urának, de ezenkívül is, akármely nagy ember volt, az övében hátul az hüvelyiben volt az kése, mikor asztalhoz ült, elévette az hüvelyt, kivette az kést, és ett vele“ (uo.; I. a Metam. verses kidolgozásában is: MonIr. XXXVI, 20. 22).¹ Ime, villáról itt sincsen szó. A régiek késének tehát nem lehetett villa a párja,

Hát mi lehetett? Egy másik kés. A kettő egymáshoz illett, párosak voltak, *pár kés* volt a nevük. Valószínűleg azért kellett

¹ Az a szokás, hogy a terítékhez kést nem adnak, a hagyományokhoz ragaszkodók asztalánál maradt meg legtoább. Hermányi Dienes József írja 1762-ben a kenény és nehéz természetű Szilágyi András aranyosszéki í királybíróról: „Mint régi Magyar, kést az asztalnál senkinek nem adatott, a bicskot teljességgel nem szenvedte, és ha annak a villája [azaz a rendes késnél karcsúbb, hegyesebb, csuklós pengéje] a nyelvébe járt, *zsodomita késnek szidta*“ (Nagyenyedi Demokritus I, 151).

belőlük kettő, hogy a tányérra szedett hús feldarabolásában egyik a villát pótolja. A régi limitációk rendszerint párjával, bokrával szabták meg a kések árát; a vevők is párjával, bokrával vásárolták a kést, akárcsak a kengyelt, kapcát, sarkantyút, fülbevalót: „Egy pár ezüst, aranyos kengyelt” (RADV., Csal. II. 231) | „Két pár karmazsin kapca” (i. h. 302) | „3 pár ezüst sarkantyú” (i. h. 384) | „1 pár fülbevaló gyémántos” (i. h. 276) | „1 pár ezüst trencsényi kés” (i. h. 384) | „Egy pár nagy, öreg ezüstenyelű kiss” (MonIr. XXIV, 164) | „... három bokor féfinak való késeket és négy bokor asszonyinak való zöld nyelű késeket” (SZADÉCZKY B., I. Apafi M. udvt. 178).

Ha több pár kés volt valakinek a birtokában, vagy ha a *pár kés* (= két darab kés) kanállal járt együtt: tokban tartották: „Egy aranyas tokban ezüstenyelű kiss tíz pár” (MonIr. XXIV, 165) | „Más fekete bőres tokban ezüstenyelű kiss öt pár” (uo.) | „Egy ezüst, aranyas kanál tokban, pár késsel együtt” (i. h. 138) | „Más tokban egy pár ezüst nyelű kés, kalán nélkül” (uo. 217). A legutóbbi adatot úgy kell értenünk, hogy *pár kés*-hez hozzá tartozó kanál hiányzott a tokból.

Annak a *pár kés*-nek, vagy akár az egyes késnek is, melyet annak idején az övükben hordtak magukkal az emberek, nem tokja volt, hanem hüvelye (l. fentebb Apor is): „Kést egy hüvellyel vészec 5 pénzen” (NySz.) | „Öt hível aranyos kettős kés” (uo.) | „Ket hewuel kes, egyk aranyas, massik ewwstus” (uo.). De hogy egészen bizonyos legyen az, amit a Szent Tamás hitén valóknak talán még az imént elmondottak ellenére sem tartanak valószínűnek, t. i. hogy eleink rendszerint két kést vittek magukkal egy hüvelyben, hadd idézzem perdöntő bizonyásgul Sebessi Boldizsár 1635-ben írt levelének következő sorait: „... írtam volt kegyelmednek valami öt bokor új keresztyén kések felől hogy küldjön kegyelmed; ne legyenek drága érok; két-két kés legyen egy-egy hüvelyben” (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczy Gy. és a porta 214). Lám, ezért van az, hogy régi szólásaink váltig emlegetik, hogy *két éles tör, két hegyes tör, két éles pallos, két éles kard nem fér egy hüvelyben*. De olyan szólásunk nincs, mely azt mondaná, hogy *két éles kés nem fér egy hüvelyben*. A régiak ugyanis mindennapi tapasztalatból igen jól tudták, hogy fér.

Sőt akkor is megmaradt a két kés egy hüvelyben, mikor már villa társult velük. Apor írja, hogy: „Az asszonyok is a kést magok hordozták; rendszerint *egy hüvelyben, két kis kések volt s egy villájok*, azt sinorra övekhez kötötték, hosszan sinórral az előruhájok mellett lebocsátották, hogy az hüvelyek vége csaknem a bokájokat érte” (MonIr. XI. 326). Cserei Mihály szerint: „Az öreg Teleki Mihály vénségében is az öve megett hordozta hüvelyben gyöngyház nyelű *két kést s egy villát*, s úgy minden rendbéli ember Erdélyben” (i. h. 463). Azonban a Thököly-féle ingó jávak leltárának egy 1684-ből származó adata arról tanúskodik, hogy akkor már az egyes késnek is lehetett párja a villa: „Más tokban egy ezüst-aranyos csésze, és ezüst aranyos *kés, vidlastul*, és egy kis ezüst-arany kés-iskátula” (MonIr. XXIV, 139).

CSEFKÓ GYULA.

Arat. MNy. XXXVIII, 11 HORGER ANTAL azt fejtegeti, hogy az *írt* és *arat* ige a finnugor eredetű R., N. *orot* igének az alakváltozata. Allításának helyességét a következő helynévi adatok is támogatják: Bocáts DÉNES-nél (Háromszéki helynevek: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 70) Orbaitelek helynevei között szerepel 1600-ban egy *Buzugánaratás* helynév. A 25000-es katonai térképen Csíktapolca határában két, ezer méteren felüli hegytetőnek a neve: *Nagy Aratás* és *Kis Aratás*. Ez utóbbinak származéka is van: *Kis Aratás árok*. Természetes, hogy ez esetekben az *aratás* szónak, mai köznyelvi jelentésétől eltérőleg 'írtás' jelentése van.

† GERGELY BÉLA.

Vita. Abban aligha kételkedik bármely magyar nyelvész, hogy e főnevünk tudattalan elvonás a *vi* ~ *viv* igének valamely igei származékából. BÁRCZI (SzófSz.) szerint vagy a 'güncoskodik, zsörtölődik, kötekedik' jelentésű N. *vitálkodik*, vagy a köznyelvi *vitat* igéből való. Ez utóbbi feltevést azonban elfogadhatatlannak tartom, mert elvonás csakis kisebb-nagyobb számú irányító sorok hatása alatt történhetik, már pedig nincsen egyetlen egy *-tat* (*-tet*) vagy akár *-at* (*-et*) képzős igénk, amely valamely *a* végű főnévnek volna a származéka, amely tehát ezzel együtt irányító sorként szerepelhetett volna. A *vita* főnév e szerint csakis a N. *vitálkodik* igéből való elvonás lehet (aminek SIMONYI: Nyr. XXXII, 474 magyarázta), mégpedig a *csodálkozik*: *csoda*, *hálálkodik*: *hála*, *munkálkodik*: *munka*-féle irányító sorok alapján. Ezt kétségbevonhatatlannak tartom.

De e „vita” kapcsán felmerül még az a további kérdés is, hogy mi az eredete a *vita* főnév e szülőanyjának, a ma már csak N. *vitálkodik* igének. BÁRCZI (i. h.) szerint ez „talán a *vetélkedik* mélyhangú párja”. De ezt a feltevést is kénytelen vagyok elfogadhatatlannak mondani, mert elülső → hátulsó irányú hangrendi átesapás egyáltalán nem észlelhető nyelvünk történetében (l. erről MNy. XXIII, 132). De meg ha volna is ilyen, akkor is csak *a* hangú *vatálkodik* lett volna a *vet* igének e *vetélkedik* származékából, nem pedig *i* hangú *vitálkodik*. Ez az ige tehát az én nézetem szerint csakis a *vi* ~ *viv* igének lehet valamilyen származéka. De milyen? A *-kodik* (*-kodik*, *-ködik*) képző persze nem kérdéses, de mi az ezt megelőző *-tál*? Képző volna ez is? Soha életemben nem hallottam vagy olvastam ilyenről. De nincs is szükségünk ilyen rejtélyes képző feltevésére, mert magyarázható e N. *vitálkodik* igének (valamint N. *vitálódik* és *vitálózik* társainak) hangalakja más módon is.

Alapszava az én nézetem szerint nem közvetlenül a *vi* ~ *viv* ige, hanem csak ennek műveltetőképzős (R. *vitat* >) *vitat* származéka. Ez utóbbinak eredetileg nyilván *'ostromoltat' volt a jelentése (akkor tehát pl. azt mondták, hogy a *vezér vitatja* > *vitatja a várat*, t. i. katonáival), de műveltető funkciója már régen elhomályosult (mint pl. a *költ*, *veszt*, *forogat*, *dönget*, *tüntet* igéké is), s akkor cselekvő 'ostromol', pl. a *katona vitatja* > *vitatja a várat* (l. NySz. I. jelentés), ebből pedig képletes átvittellel 'szóval, érvekkal ostromol vagy védelmez valamely állítást vagy véleményt' lett a jelentése. (Korábbi két jelentése aztán

a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *ostromoltat* és *ostromol* igék javára szabályosan elavult.) A ma már csak N. *vitálkodik* ige olyan módon alapul a *vitat* igén, hogy előbb az ezzel kifejezett cselekvés gyakoriságának jelölésére az *-ól* képzőt tették hozzá (vö. pl. *dobál*, *ugrál* stb.), az így keletkezett **vitatál*-hoz pedig a tárgyra át nem hatás jelölése céljából még a visszaható *-kodik* képzőt is. Ilyenféle gyakorító + visszahatóképzős igék egyáltalán nem ritkák nyelvünkben. Vö. pl. *áskálódik*, *rongálódik*, *lökődődik*, *csipkélődik*, *mozgolódik*, *képzlődik*, *dobálódik*, *rugdalódik*, *hallgatódik*, *hajgálódik*, *vagdalkozik*, *foglalkozik*, (bollik:) *botránkozik*, *siránkozik*, *hunyászkodik*, *viaszkodik*, *lesélkedik*, *óálkodik*, *velélkedik* stb. Végigtekintve ezeknek (és az itt fel nem soroltaknak) hosszú során, feltűnik, hogy (az egy *tapogatódik* kivételével, mely azonban valószínűleg csak újabbbkori tudatos képzés, mert se az OklSz.-ban, se a NySz.-ban nincsen meg) mind — négyszótagúak. Azt hiszem, hogy ebben kell keresnünk az okát annak, hogy a kétszótagú *vitat* igének ötszótagú **vitatálkodik* származéka szintén négyszótagúvá rövidült. A rövidülés módja: egyszerezítés; az *it* utáni *at* kapcsolat elhagyása. Az egyszerezítésnek ilyen fajtájára MNy. XXX. 70 már idéztem 13 példát. Ezeknek számát most még a következőkkel szaporíthatom: R. *alólsó* > *alsó*, (N. *előruha* 'kötény' >) N. *erőruha* > N. *eruha* és **vitatálkodik* > N. *vitálkodik*. A N. *vitálódik* és *vitálózik* igék ennek képzőcserével keletkezett változatai.

Abból a körülményből, hogy ez a N. *vitálkodik* ige ma egyfelől a Székelyföldön, másfelől a nyugati nyelvjárasterületen használatos, arra kell következtetnünk, hogy valamikor közhasználatú volt. A *vita* főnév, amely nem tájszó, hanem közhasználatú, nyilván még akkor vonódott el belőle. Abból a körülményből pedig, hogy e főnevünknek régebben nemcsak 'disputatio', hanem 'pugna, certamen' jelentése is volt (l. NySz.), arra kell következtetnünk, hogy szülőanyjának, a *vitálkodik* igének is volt egykor eredetibb **pugnare, certare* jelentése. Eredetibb jelentéseik azonban, mivel ezeket a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *harc* és *harcol* szavakkal is ki lehetett fejezni, szabályosan elavultak.

Garázda. Régóta tudjuk, hogy e szavunk a szláv *gorazda*, -a, -o melléknév nő- vagy semlegesnemű alakjának átvétele, s e szófejtés helyességében legcsekélyebb okunk sincsen kételkedni. Csakhogy e szavunknak régebben főnévi 'lis, jurgium, Zank' jelentése is volt, s tudtommal még soha senki sem vetette fel azt a kérdést, hogy hogyan viszonylik ez a főnévi jelentése a szónak nyilván eredetibb melléknévi jelentéséhez. Én azt hiszem, hogy itt megint nem jelentésváltozással, hanem igéből való elvonás esetével állunk szemben (l. MNy. XXXVI. 132, 320, XXXVII. 342, 343). A *garázda* melléknévből *garázdálkodik* ige képződött (mint pl. *tiszta: tisztálkodik*, *lusta: lustálkodik* stb.), s ebből aztán a *hálálkodik: hála*, *plétykálkodik: plétyka*, *munkálkodik: munka*-féle irányítósorok alapján elvonódott a R. *garázda* főnév. Hogy ez a főnévi jelentése nem tudott közhasználatúvá lenni, sőt a XVIII. század folyamán (l. NySz.) ismét teljesen

elavult, annak egyrészt az az oka, hogy a szó akkor már két-jelentésű volt, másrészt pedig az, hogy ezt a jelentését a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *garázdaság* vagy *civakodás*, *civódás*, *veszekedés* főnevekkel is ki lehetett fejezni. Ez az oka annak, hogy ma ismét csak eredeti melléknévi jelentésével használjuk.

Géderlak, Gidró. Aligha van olyan magyar nyelvész, akinek ne az volna a véleménye, hogy a *Gédér*lak helynév előtagja ó-magyar személynév. És valószínűleg olyan sincsen, aki ne tartaná valószínűnek, hogy a *Gidró* családnévnek van valamilyen köze a feltételezett ó-magyar személynévhez. Csakhogy milyen ez a „köz” és mi az eredete ennek a személynévnek? — Mivel hangsúlyos szótagbeli *ě* > *é* változás nyelvünk történetében rendkívül gyakori jelenség (pl. *béka*, *béke*, *békó*, *bérmál*, *cédrus*, *cédula*, *cékla*, *cérna* stb. stb.), ezért egyáltalán nem tartom merésznek azt a feltevést, hogy korábbi alakja **Gědēr* volt. Erről pedig az a véleményem, hogy a *Gědēon* személynévnek kicsinyítő *-r* képzős (l. erről Gombocz: MNy. XX, 60) származéka. Tehát olyan típusú, mint amilyen mai nyelvünkben *Gědēon* mellett *Gědus*. A *Gidró* családnévről pedig az a véleményem, hogy ez is korábbi olyan személynévből való, amely a *Gědēon* régebbi *Gideon* alakjának kicsinyítő *-r* + *-ó* (*-ő*) képzős származéka volt. Vö. pusztá *-ó*-val *Gidó(-falva)* és *-r* + *-ó*-val pl. (*domb*:) **domboró* (> *domború*) vagy (*mony* 'tojás':) R. *monyoró* (> *mogyoró*).

Pó. Hogy ez a helynév az Árpád-kori R.^e *Pou* olv. *Pou* személynévből vált helynévvé, abban nézetem szerint feltétlenül igaz van GALAMBOSNAK (MNy. XXXVIII, 282). De már azt a feltevést, hogy ez az ó-magyar személynév a *Pál* személynév R.^e *Poul* olv. *Poul* változatának volna a rövidítése, nem tartom elfogadhatónak. Személynévnek ilyen *Poul* > *Pou*-féle becéző rövidítésére ugyanis egyetlen egy példát sem tudok és VARGA KATALINAK „Becéző kelesztneveink” (Szeged, 1931.) című gazdag gyűjteményében sem talállok ilyent. Ezért tehát azt sem tartom elfogadhatónak, hogy a R. *Pouša* (> *Pósa*) személynév (→ családnév) ennek a R. *Pou*-nak volna a *-sa* képzős becéző származéka. Ennek én éppen az ellenkezőjét tartom helyesnek. T. i. azt, hogy ez a R. *Pou* személynév elvonás a R. *Pouša* (> *Pósa*) személynévből, amely lehet ugyan < szláv *Pavša* (igy MELICH, SzlJóvsz. I, 2:123), de lehet a szótagzáró helyzetű *l* kiesésével korábbi **Poulša* is, vagyis a R. *Poul* kicsinyítő *-sa* képzős származéka. Mint ahogy okvetlenül ilyen *l* kiesésével magyarázandók a különféle kicsinyítőképzős Árpád-kori személynévekből lett *Pócs* (a képzeletbeli *Piripócs* helynév előtagja talán a *piros* melléknév játszi képzésű származéka), *Pócsa* (a *Pócsaj* helynév a 'P. földje, birtoka' jelentésű korábbi **Pócsaé* alakból), *Pós* (*P.-falva* > *-fa*, *-telék*, *-vár*), *Póka* (*P.-falva* > *-fa*) helynevek és családnévek. Az *l* nélküli R. *Pou* személynév persze ezek valamelyikéből való elvonás is lehet. — És megjegyezzük még végül, hogy a (latin *Paulus*: R. *Paul* > *Pál* ~) R. *Poul* > **Pól* személy-

név családnévként még ma is használatos, de (magyar úri családok neve lévén) persze *Pool* vagy *Poöl* vagy *Pohl* alakban íva.
HORGER ANTAL.

Több is veszett Mohácsnál. Fölhívták figyelmemet de la Roche Mazo angol írónak „Whiteoaks” című magyar vonatkozású regényére (London, 1934. Macmillan and Co. Limited). A regény színhelye egy kanadai angol úri család birtoka. Magyar vonatkozása egy mondatból áll: amikor az elhunyt családfő végrendeletének fölbontásakor az egyik fiú megtudja, hogy elesett a tekintélyes örökségtől, ezt mondja (289): „*More was lost at Mohacs [így] Field*”, vagyis: „Több veszett Mohács mezején”.

Jóllehet Mohács eleste az egész művelt világra nagy hatással volt, aligha tehető föl, hogy az idézett mondás Angliában, a régi időkben fejlődött ki, függetlenül a magyar közmondástól. Ha pedig a magyar mondás átvételével állunk szemben, az átvétel csak a múlt század második felében történhetett. A magyar mondásról ugyanis TOLNAI VILMOS (Mohácsi Emlékkönyv 311) kimutatja, hogy DECSITŐL BALLAGIG egyetlen szólásgyűjteményünk sem ismeri, de nem ismerik a szótárak, még CzF. sem. Először SZÉCHENYI idézi 1841-ben a Kelet Népében: „*Minden elveszett már Mohácsnál...*”. Közismert fogalmazása ARANY JÁNOSTÓL, 1856-ból való: „*Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál*”. A szólásnak még két, BUDA és BÉCS nevét magában foglaló változatára mutat rá TOLNAI. A három változat közül a BUDA névvel összefüggő a legrégebbi, de ez is csak a XVIII. század végéről való. KOVÁCS PÁLNAK 1794-ben megjelent Közmondásaiban mutatható ki először: „*Több el-veszett Buda alatt*”.

Miképp kerülhetett vajjon a magyar közmondás az angol regénybe? Nyilván a negyvennyolcas szabadságharc emigránsai terjesztették a nem régi és újra időszerűvé vált mondást, ha máshol nem, Amerikában. A francia nevű híres regényíró — mert nő írta a regényt — ugyanis Kanadában született 1885-ben, s ott élt a háború előtt. Gyermekkorában még elég eleven lehetett annak a tudata, hogy a mondás összefügg a magyarsággal. Ámbár sem az Encyclopaedia Britannica¹¹, sem a nagyobb angol szótárak (YOLLAND, SACHS, GRIEB stb.) nem mutatják ki (angol szólásgyűjteményhez nem tudtam hozzájutni), a művelt angol anyanyelvű közönség körében most is ismertnek kell lennie, különben nem használta volna magyarázat nélkül a regény írója.

Kutyából nem lesz szalonna. Jóllehet a *kutyából nem lesz szalonna* legismertebb közmondásaink egyike, mégsem foglalkozott vele a nyelvészeti irodalom. Nyilván azért, mert jelentése annyira világos, hogy nem szorul magyarázatra. Mégis érdemes közelebbről szemügyre vennünk, mégpedig azért, mert a régi magyarságban teljesebb és szemléletesebb formája járta.

Legrégibb adatunk Szegedi Lőrincnek 1575-ben, Debrecenben megjelent „Theophania... wy es igen Bêp Comoedia...” című könyve. A komédia harmadik fölvonása ötödik jelenetének Sét, Kátn, Ézsau, Hám a szereplői. Ebben a jelenetben (36) mondja

Séth Káinnak: „Holnap Isten eleibe allattatunc“. Kain: „Semmi az, az üdüt kel nezní, igaz hogy gyermekeknek vegre ördögge leßne“. Séth: „Az pokolbol talaltad ezt a' fentenciat. Mert igazan mondom hogy az io gyermekből leßen az io vên ember. *Akar mind perfeld az ebet nem leßen ßalanna benne*“.

Második adatunk Pázmány Péter. 1613-ban megjelent Kalauzában (235) ezt olvassuk: „Itt sem fog az orczázás rajtok, mert *ßzalonna nem leßzen semmi perfeléßfel az kuafzól*“. Zvonarith Imre és Nagy Benedek két évvel később megjelent „Pazman Peter píronsagi“ című könyvében (291) Pázmányt idézve az alábbi mondja: „*Szalonna nem leßzen vgymond semmi pörßleßfel az kuafzól*“. A sorban negyedik adat Kis-Vitzay; 1713-ban (Adag. 14) már mai formájában használja közmondásunkat: „*Nem lesz az ebbül szalonna*“. — Adataim közül háromra hivatkozik a NySz, csak Pázmányt nem ismeri.

Szegedi Lőrinc, első forrásunk szerzője, Szegeden született; 1562-ben a wittenbergi egyetemre iratkozott be, 1575-ben — a Comoedia megjelenésének évében — iskolaigazgató Szatmárt, 1584-ben ugyanott református lelkész, majd esperes. Hogy Szegeli a nép nyelvéből vette e a mondást avagy a testvérgyilkos Káinra alkalmazott *akár mind perfeld az ebet nem leßen ßalanna benne* a közmondás végső forrása, nem tudjuk megállapítani. Bizonyos azonban, hogy ez a mondás magyar észjárásból fakadt, mert más nyelvekben nem találjuk mását. LOVÁNYI GYULA.

Csieskás. HARSÁNYI ZSOLT (MNy. XXXIX, 231) felveti a kérdést: honnan származik a *csicska* szó, és úgy gondolja, hogy eredete talán az egykori monarchia szláv népeinek nyelvében keresendő. JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXIX, 318) a *csikocská*-ból való származást igyekszik valószínűvé tenni.

A mai magyar hadseregben is láthatunk még szórványosan olyan katonákat, akik zubbonyuk jobb ujján piros posztóbol varrott A alakú éket viselnek. Ezeket a honvédeket hivatalosan „tiszti küldőnc“-nek, általában azonban csak *csicskás*-nak nevezik. Nevük az 'ék, csücsök' jelentő *csicska* szóból származik, ez pedig a *csücs* > *csücs* mélyhangú -ka képzővel ellátott alakja. Szokatlanul látszik és magunk is merésznek tartanók, hogy egy palatalis hangrendű szóhoz mélyhangú képző járul, ha néhány esetben nem találkoztunk volna már vele. „*Gyírkás* az a könyér, aki ojan jó ropogós. Rakot rá *zsirkát* az oldal-szalonnábú.“ (Az első KOVÁCS ZSUZSANNA gyűjtése Szigetszentmiklósról, az utóbbi POGÁNY PÉTERÉ Rózsászeigről; mindkettő a Magyarságtudományi Intézet néprajzi gyűjteményéből.) A MTsz.-ban is közölve van *gyírka* 'gyürke', *zsírka* 'töporlyú', *kicsika* stb. Keresztnevek becézett alakjaiban is előfordul: *Ilka*, *Terka*, *Lenka*, *Szidika*, *Helenka*, *Etelka*, *Pistika* (Nyr. XXXI, 242) és *Eszterka* (i. h. 343). Zádorfalván egy Irma nevű lány becéző neve *Ipi* vagy *Ipika* (DEME LÁSZLÓ szíves közlése).

Mivel az elnevezés tárgyi alapja a 'csücsök' jelentésű *csicska*, ezt a szemléletet valószínűbbnek tarthatjuk, mint a *csikocská*-ból való magyarázást.

A szó elterjedése tehát — szerintünk — egy néprajzi elem diadala.

Erd. ZOLNAI GYULA (MNy. XX, 179) **ARANY ÉS KRESZNERICS** *erd* 'parva vena v. parvum fluentum' szavával kapcsolatban megjegyzi, hogy a szónak köznévi használatára a régiségből egyetlen adatunk sines. 1378-ból idézem: „... que tempore sicci-
tatis magne ex eo, quia deriuaciones ab alys aquis Erd dictis
ad se faciendas non habent, solent exsiccarei...” (ZichyOkm.
IV, 640). V. MIKESY SÁNDOR.

Sutás. Az OklSz. 1437-ből ezt az adatot idézi: „Matheo dicto *Swthas*“, és hozzá a következő megkérdőjelezett értelmezést fűzi: „diminutivum ad »suta«; diminutiv zu »suta«“. Bár ez az értelmezés is lehetséges, mégis valószínűbbnek tartom, hogy a *Swthas* olv. *Sutás* név itt nem a *suta* 1. 'balkezes'; 2. 'kajlaszarvú' köznév kicsinyítőképzős származéka, hanem a *suta* 'a vadászok nyelvén nöstény gímvad az első üzekedés idején' (CzF.) köznév -s képzős alakja. Megerősít ebben a feltevésben az az adat, amelyet az Erdélyi Múzeumnak egy 1743-ban Mezőörményesen kelt birtokösszeírásából jegyeztem ki. E jegyzetem szerint bizonyos jobbágyok „egy kenyeren vadnak egy szolgálatot is praestálnak a' Vadas kertre viselnek gondot vulgo *Sutások*“. Valószínűbbnek tartom, hogy az 1437-ből való adat is ilyen vadaskertre gondot viselő emberre vonatkozik, hiszen ott is egy Máté nevű ember népies nevével van dolgunk. Okleveleinkben a „dicto“ és „vulgo“ kifejezés, mint köztudomású, mindig a kérdéses alak közkeletű, mindenki által ismert és használt, gyakran éppen népi voltát jelenti.

György Fona Pataka, Fónakfű. A kolozsmegyei Egeresnek 1699-i összeírása őrizte meg a címszóul írt első helynevet (l. tölem: Kalotaszeg helynevei I. Adatok. 191). Ennek első¹ és harmadik tagja világos, de a másodikat sem nehéz értelmezni. A *Fona* nem lehet más, mint az erdélyi régiségben általánosan használt *falnagy* ~ *folnagy* 1. 'villicus; Verwalter'; 2. 'praetor paganus' tisztségnévnek elváltozott, illetőleg csonkult alakja. Ez a régiségből ismert *folnagy* ~ *fólnagy* ~ *fónagy* ~ *fonad* változat (vö. OklSz., EtSz.) közül a két utóbbiból könnyen alakulhatott, hisz a kiejtésben a **Fónagy pataka* tag *Fónaty pataká*-nak, sőt hanyag ejtésben, különösen ha a *folnagy* köznév kevésbé használt, kihalófélben levő szó volt, éppen **Fónap pataká*-nak hangzott.

A *folnagy* köznév egyébként a XVIII. században Erdélyben még általánosan ismert lehetett. A fehérmegyei Bolyán 1711-ben tartott egyik vallatás alkalmával Michael Benke, hetvenéves jobbágy vallomását így kezdi: „... én az elot harmincz esztendőkel falusi *Folnagj* voltam; az elöt penig falu eskütti és Polgára...” (Erd. Nemz. Múz. Jósika hitb. lt. Fasc. XXIV. No. 2). Egy másik valló, Mány Stenyerul, hetvenéves jobbágy ugyanekkor így vall: „... en ezelöt 30 esztendőkel falusi *Folnagj* nem voltam, de esküt énis voltam égsyszer mászor...” (Uo.) Egy

¹ Ez a tag a forrásban nyilván csak tollhibából *Gyorgy* alakban fordul elő.

másik, 1715-ből való forrásban is ezt olvasom: „... hivatám az Hidegvízi Örögököt az Mostani Juvon Sura nevű *Folnagj* házához...” (Uo. Fasc. XXVI. No 53.) 1732-ben az alsófehérmegyei Gergelyfáján tartott vallatásban mondja az egyik valló: „... ezen Falun(a)k *Falnagya* voltam...” (Uo. Fasc. XXVII. No. 7.)¹

A *folnagj* tisztségnév így kétségtelenül ismerős lehetett a kalotaszegi Egeresen is. A *György Fona Pataka* tehát eredetileg *György főnagy pataka* lehetett.² Minthogy azonban a *falnagj* ~ *folnagj* ~ *főlnagj*-ot mindjobban kiszorította a *bíró*, e szó jelentése rendre kiveszett. Akkor aztán már szabad útja volt az e helynév-összetételben fonetikai okokból amúgy is *főnatj*-nak hangzó *főnagy* értelmetlenné válásának. Így vagy már az egeresiek szájáról, vagy pedig csak a forrás leírójának tolláról a címül írt háromlagú helynév közípső tagja az első pillanatban értelmetlennek látszó *fona* alakjában került bele az idézett forrásba.³ A helynév így tehát 'György bíró pataká'-nak értelmezendő.

Ezek után, úgy hiszem, nem nehéz magyarázni a címszóban levő *Főnakfű* szántó- és kaszáló-nevet sem. Ezt a nádasmenti Bogártelkén (Kolozs m.) 1941-ben jegyezte le GERGEY Béla (vö. Kalotaszeg hn. 188). Ez sem lehet más, mint egy eredetibb *Folnaggyfű* ~ *Főnaggyfű* (olv. *Folnatyfű* ~ *Főnatyfű*) helynév előtagjának elhomályosulása után értelmetlennek látszó helynévalak. Eredetileg tehát e helynév is 'Bírófüve'-t, vagy ahogy ma szokottabban alakban mondanók: 'Bíróré'-t jelenthetett.

Szivárvány. Az Erdélyi Múzeum Gr. Tholdalagi-levéltárának XVIII. századeleji birtokleveleit forgatva, több ízben is találkoztam e köznevünknek olyan jelentésével, amelyet sem a NySz., sem az OklSz. nem ismer. Egy 1725-ből való birtokösszeírás Marosszentkirályról a következő szöveget őrizte meg: „[A kastélyra] a külső Udvarról szőlőgál két kő *Szivárványon* álló romladozott kő gráditsu, faragott kövekkel padimentumozott Tornázt...” Ugyanebben a levéltárban ebből az évből még ilyen

¹ Levéltári jegyzeteim között a Josintzi-örökösöknek egy 1764-ből való osztozásában Marosszentkirályon (ma: Enyed-szentkirály) látom említeni „Magyar Igeni Portiobol való *Falnagy* Josef”-et (a forrás Albrecht Dezső birtokában van).

² Megjegyzendő, nem lehetetlen, hogy a *György fo'nagy* összetételt olyanféle vezetéknévnek kell tekintenünk, mint az ugyancsak Kalotaszegről ismert *Györ(gy) bíró* nevet. Magyarvalkón 1816-ban pl. „*Györbő* utyába”, keltezetlen XIX. századeleji forrásban meg „A *Györ bíró* uta” helynévalak fordul elő. Ilyen típusú személynévvel alkotott helynevet nagyon sokat ismerünk. Ilyen pl. az *András kovács kerte*, *Balázsdeák képe*, *Ferenc deák hegye*, *Pál kovács csereje*, *János deák sirja*, *Miklós deák réte*, *Pál kapitány kertje*, *Péter mester rétje*, *Tomás deák tava*, *Sámuel deák tója* helynév (vö. „A személynévek helyneveinkben” című dolgozatommal Magyar Népryelv II, 118 és kny. Dolg. a debreceni Tisza Istán-tudományegyetem Magyar Népryelvkutató Intézetéből. 9. sz. Debrecen, 1940. 40).

³ Megjegyzem, hogy a Székelyföldről meg a brassómegyei Hétfaluból több adatunk van a *falnagj* 'falu bírāja' köznévknek legalább is múlt századi élő tájszó voltára (vö. MTsz.). Ugyanitt van a *Fa'nagy* családnevet őrző *Falnaggy-utca* bel-öség-név is (vö. ÁRVAY JÓZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943. 83).

adatokra akadtam: „Ezen közös Pítvarban vagyon egy kő *Szivárvány*, mely a' két felől lévő házakat öszve foglalja, azon *Szivárványon* tul penig partim deszkázattal, partim penig ugyan két *Szivárványokon* rakott. kő fallal el rekesztett kis Kamarátska...” Tovább még érdekesebb adatra bukkantam: „Nyillik ezen Kastélyra Napnyugot felől egy faragott kövekből *Szivárván* modgyára Szépen hajtott Kapu...”¹ (I. h. Néhai Bánffy Mihály javainak inventárium). Alább ez áll: „Ezen közös Pítvarban vagyon egy kő *Szivárvány* mely a' két felől lévő házakat öszve foglalja, azon *Szivárványokon* rakott kő fallal el rekesztett kis kamarátska...” (I. h.). — Néhai Bánffy Mihály birtokainak egy keltezzel, de kétségtelenül a XVIII. század elejéről való összeírásában a következő leírást olvasom: „Vagyon itt Marus Sz: Királyon az Marus Parton egy négy szegre épített nagy kő Kastely, melyre is Nap nyugot felől a külső Udvarral két kő *Szivárványon* álló romladozott kő garaditsu faragott kövekkel padimentumozott Tornatz...” (I. h.).²

Az itt felsorolt adatokból kiviláglik, hogy Erdélyben a félkör alakú ívet nevezték *szivárvány*-nak. Az előbbi két adatban olvasható „*szivárvány módjára hajtott ajtó (kapu)*” kifejezés mutatja azt is, hogy ebben az esetben miként fejlődött ki a légköri tűneményre vonatkozó *szivárvány* köznévknek 'félkörív, boltív' jelentése. Érdekes, hogy míg az említett két adatban még egészen világosan látszik e köznév ilyen használatának eleven, képszerű volta, az ezekkel az adatokkal egykorú forrásból (sőt ugyanabból is!) származó leírásokban a *szivárvány* már ez újabb, másodlagos jelentésben többször is előfordul. Minthogy az ilyen birtokösszeírásokat többen végezték, kétségtelen, hogy itt nem egy összeíró egyéni szó-, illetőleg jelentéshasználatával találkozunk. Sőt mivel az ilyenféle összeírások régebbi inventariumok, conscriptio, illetőleg urbariumok alapján készültek, az is lehet, hogy e köznév ebben a jelentésben valamelyik XVII. századi forrásból került bele az általam használtakba.³

Vágja, mint Salai a szappant. Dés és Kolozsvár köznyelvében általánosan ismert ez a szólás-mondás. Némi tréfás színezettel olyankor szokták alkalmazni, mikor valaki nagy hévvel fog hozzá valamihez és derekasan végzi dolgát. Minthogy e szólást Erdélyből is csak a jelzett vidék köznyelvéből ismerem, helyes lehet az az eredeztetés, amelyet KELEMEN LAJOS szíves

¹ Ez az adat a szilágynyagyalusi Bánffy-kastély leírásából való. — Ugyanitt egy másik leírásban ennek változata: „[A pince torokban] egy faragott kő mellyekü *Szivárván* modgyára hajtott, paraszt deszkából álló vas pántokon, sarkakon forgó, reteszes reteszűs ajtó...” (I. h.).

² Bánffy Farkas erdélyi birtokainak egyik 1764-ből való összeírásából e köznév melléknévi képzős származékát is kiírtam, így: „Vagyon *Szivárványos* kőfallal négy részben külön külön szakasztatott tölgyfa gerendájú és padlású Kő Pintze ... a pntze torka kőből rakatott...” (Erdélyi Múzeum Gr. Bánffy I. Nemzeti levéltár).

³ Nyilvánvalóan a malomiparban használatos műszót őrzött meg a következő leírás-részlet: 1726: „egy malom... Silype és *szivárvány* feje reparatiot kíván...” Szilágysomlyó (Erd. Múz. Gr. Bánffy I. Nemz. lt. Nagyalusi csomó).

szóbeli közléséből ismerek. Ő ugyanis úgy magyarázta ezt nekem, hogy Kolozsvárt a régi Híd utcában (később: Wesselényi-utca) a múlt század második felében volt egy *Salai* nevű szappan-kereskedő. Ez annyira ismert alakja volt a régi Kolozsvárnak, hogy vele kapcsolatban keletkezett ez a tréfás szólás-mondás. Hogy közelebből milyen mozzanat adott életet e szólásnak, ezt a közlő maga sem tudta. SZABÓ T. ATTILA.

Öntvény, töltés. PAIS DEZSŐ nemrég megjelent értekezésében (Rengeteg. Debrecen, 1943.) a szófejtéssel kapcsolatban egy igen fontos módszertani elvre hívja fel a figyelmet: „... az etimológia ... nem merülhet ki annak megállapításában, hogy valamely nyelvélem miből lett. A »miből?« mellett fontos a »hogyan?« is.” (I. m. 25.) A jelentéstani szempontok érvényesítésének fontosságát többször is hangsúlyozza (pl. i. m. 11. 23).

SZABÓ DÉNES cáfolva GLASER LAJOSnak azt a felfogását, hogy a R. *öttevény* habarcsragasztékú kockakővel burkolt utat jelentett, PAISSAL együtt megállapítja, hogy az elnevezésnek „mégis csak az utak töltésvoltával kell kapcsolatban lennie” (SZABÓ D.: MNy. XXXIX, 298), vagyis az utaknak „a mocsáron átvezető, így szükségképpen feltöltött szakaszát hívták *öltvényút*-nak” (i. h. 299).

Az *öntvény*, R. *öltvény*, *öttevény* szónak a következő, idevonatkozó jelentéseit állítja össze SZABÓ: 1. 'töltés'; 2. 'töltésen haladó út'; 3. 'csinált út, műút' (i. h. 302). — Hogy jelentéstani szempontból ez a fejlődés lehetséges, azt éppen a *töltés* szóval is támogathatjuk. A *töltés*, *töltis* szónak Biharban, Nagyszalon-tán, Madarászon a jelentése: 1. 'Damm. aguer'; 2. 'töltésen haladó út'; 3. 'bizonyos körülmények között „általában út, műút” is (vö. Nyr. VIII, 431).

Többször jártam ezen a területen. Meg lehetett figyelni, hogy kísérőim (mezőőrök), kint a határban, amikor messziről láttuk a töltésen haladó műutat, annak jelölésére mindig a *töltis* szót használták; pl. *Erről a töltisen* (t. i. van ez a tanya). Amikor rajta mentünk, illetőleg a föld színével egy magasságban haladt a műút, akkor az *út*, *országút* szavakat használták, pl. *Pataji-út*, *Tenkeji-út* (t. i. az, amelyiken most megyünk). Midőn bent a szobában gondolatban ismét végigjártuk a határt, tehát adatszolgáltatónak nem volt konkrét szemlélete a töltésről, illetőleg a rajta haladó útról, vegyesen használta a műút (az egész műút, nemcsak a töltésen haladó szakasz) jelölésére a *töltis* és *út* szavakat: *Aradi-töltis*, *Aradi-út*. A *töltés*, *töltis* szó tehát ezen a területen jelenleg az *országút*, *út* szavak szinonimájaként él, bár valószínű, hogy — a köznyelv hatására — az utóbbi jelölések fognak győzni.

Semmi nehézséget nem látunk tehát abban, hogy a 'mesterséges földhányás, töltés' jelentésű *öntvény*, R. *öltvény*, *öttevény* szó jelentette a 'töltésen haladó műút'-at is. (Bár úgy látom, hogy magának az *öntvény* szónak 'töltés' jelentése SZABÓ DÉNES érvei mellett is még több bizonyítékra szorul.) Azonban, hogy az *öntvény* szónak ez a jelentésváltozása megtörténhetett, azt egész természetesnek vehetjük, hisz a térszemlélet szempontjából a „tárgy”-nak, a töltésnek ez a megváltozása alig volt vala-

mennyire is lényeges mozzanat. Innen tovább aztán lehetett az *öntvény* szónak 'általában: csinált út, műút' jelentése is. Olyan sorsát tehetjük fel, amilyent a *töltés* szavunkkal kapcsolatban fentebb elmondottam: megindult abban az irányban, hogy kezdett általában: csinált útra, műútra vonatkozni, azonban ezt a használatát az 'út' fogalmának egyéb jelölései kiszorították.

SZILÁGYI LÁSZLÓ.

Oszvaj. Ennek a szolnokdobokai oláh falunak magyar nevét PAIS DEZSŐ: MNY. XII, 78 összetételnek magyarázza: *aszú + aj* 'száraz völgy'. Ez a magyarázat azonban csak annyit jelent, hogy magyar ajkon így alakult ki a név, de hogy ez miből lett, arra én szeretnék rávilágítani. Magyar neve, az *Oszvaj*, nyilván népetimológia útján keletkezett idegen szóból. Ez az idegen szó eredetileg *Osoj* volt: rutén eredetű név.

A falu névadó lakossága ugyanis eredetileg rutén volt. — *Osoj* nevet neki más, mint rutén, itt Észak-Erdélyben nem is adhatott. Az időközben gyökeresen eloláhosodott lakosság természetesen változatlanul fenntartotta a rutén nevet. Ez pedig egyszerű tőszó, amiből semmiféle összetétel nem hámozható ki. Az oláh név ma ugyanis *Osoj*, oláhosan írva *Osoiu* (Schematismus dioec. Szamosujváriensis 1903. 62), amelyben az *u* nem hangzik.

Hogy a név rutén eredetű, bőven igazolja az a helynév-gyűjtemény, amelyet én 1924—1926-ban az ungvári iskolai hatóságok útján szereztem. Ámbár Kárpátalja 750 községének tanítóihoz ezen a módon szétküldött kérdőíveimből csak valami 400 érkezett vissza, ebből és régebbi helyszíni gyűjtéseimből, másoknak némi kiegészítésével mégis szép testes kötet kerekedett. A nálunk jól ismert A. PERNOV adta ki Prágában 1929-ben „Karpatorusskija mezevyja nazvanija“ (Kárpátalji rutén helynevek) címen. Bőséges anyagából megállapítható, hogy Kárpátalján mintegy 30 falu határában vannak *Osoj* nevek, és ezek mindig egy egy jókora hegyet jelölnek. Túlnyomó többségük Máramarosra esik, egyetlen esetben pedig a hegy neve átment az alatta épült falura is Beregben. A szláv nevet ez esetben a munkácsi uradalom hajdani tisztjei — hiszen többé-kevésbé értették rutén jobbágyaik nyelvét — világosan népetimológiával *Szajkófalvára* magyarosították. Ilyen alakban azonban *-falva* utótag nélkül először 1587. évi adománylevélben szerepel *Szajkó* néven (LEHOCZKY, Bereg vm. monogr. III, 707). Ez azonnal elárulja, hogy a nevet a magyar észjárás *szejkó* madárnevünk rutén *sojka* megfelelőjéhez kapcsolta, pedig a valóságban a *szejkó*-hoz e névnek semmi köze, hiszen a falu rutén neve: *Osoj*, csak második tagjával emlékeztet úgyahogy a madárnévre. A *sojka* szóból ruténul szabályosan ugyanis *Szajkovo* alakot várnánk, amint hogy van is ilyen falu a galíciai rutén nyelvterületen (Skorowidz Rp. Polskiej: a lengyel hivatalos helységnévtár 855), akár a madártól, akár *Szajka* nevű birtokosától vagy telepítő kenézétől eredt is a név. Ámde a beregi falu neve nem *Szajkovo*, hanem *Osoj*, persze szókezdő hangzójával a magyar népetimológia nem sokat törődött. Nekünk azonban ezt az *o* hangot

is meg kell magyaráznunk; ez pedig máshová vezet: az *Oszoj* név nem madarat jelent, hanem valami más.

Erre éppenséggel a szolnokdobokai *Oszoj* esete vezet minket rá. A ma már oláh lakosságú községen t. i. ugyanaz a folyamat ment végbe, mint a beregin: az eredetileg rutén nevet a XIII—XIV. század óta a környező magyarság a maga módján szintén népetimológiával magyar szóvá alakította át, hiszen benne nyilván *aszú + aj* összetételt érzett. Így lett a rutén *Oszoj*ból magyar *Oszaaj*, az articulatus oláh *Osoiul*ból utóbb *Oszvály*, végül kancelláriai munkával *Aszó*. Hogy ez az utóbbi név meunyre nem felel meg a földrajzi adottságoknak, bizonyítják a falu területének részletnevei. Mint az ottani görögkatolikus paptól értesültem, *Aszó* községen két patak is folyik keresztül: a kisebbik névtelen, a nagyobbiknak neve *Rosztics*. Ugyanez a pataknév megvan a beregmegyei Szerencsfalva községben is. Oláhlul ez semmit sem jelent, ellenben ruténul a. m. 'szétágazás', azaz bifurkáció. A mai beregi stb. *Rosztoka* falunév alapja. A dülőnevek legnagyobb része *Aszóban* ma persze oláh, de így is fennmaradt még az oláhok ajkán *Obrej* alakban a régi rutén *ob'az*, továbbá *Rozvor*, *Černe poenile* és kivált a *Hodovanja* név, utóbbi az állatok etető helyét jelenti. A falu fölött pedig jókora hegy emelkedik, neve *Oszoj*! Akár a máramaros—bereg-hegynevek! Ez az erdélyi falu tehát éppen úgy a hegytől kapta nevét, akár a beregmegyei *Oszoj*.

Ez a hegynév nincs egymagában az erdélyi részeken. Lipszky szerint van Kolozs megyében „*Oszoj valachice: Mons*“, a magyarországi részben pedig „*Oszoj hungarice: Mons*“ Bihar vármegyében. Ezt az utóbbit FÉNYES, Magyarország. állap. IV, 36, 72 *Oszo'y* alakban írja, és a Sebeskőrös—Berettyó közötti magashegységi vidékre teszi. A negyedik *Oszoj* Maros Tordában van, mint a régi járásnak *Oszojle'ep* nevű lakott helye.

A felsorolt helyeken ma mindenütt oláhság lakik, ámde *oszoj* mint köznév oláhlul semmit sem jelent. Nem ismerik a szót az északi szláv nyelvek sem. De megtalálható a délszlávoknál, első sorban a bolgár nyelvben, — s ez megadja a kulcsot a megfejtéshez. A bolgárban ugyanis az *oszoj* köznevet MIKLOSICH (Lex. paleosl. 621) *osoije* alakban „nomen proprium locorum“ gyanánt értelmezi és idézi a *Psije osoije*, *Djedino osoije*, *Osojna* példákat. A Monumenta Serbia 186 szerint „*osoj* est locus opacus“, azaz 'árnyékos hely, ami árnyékban van'. A bolgár *osoj*, *prisoj* ugyanazon alaptól való, mint a szerb *osoje* és *prisoje*, mert ez utóbbi az előbbinek ellentéte, t. i. 'locus apricus, a napfényes oldal', magyarul 'verőoldal'. A praefixum változásával változik a jelentés, mert mindkettőnek gyökere a *so'n*, vagyis a 'Nap'. Hegy kapcsolatában mindkettő kiválóan alkalmas földrajzi név adására. A szóbanforgó esetben az *o + so'n + s* könnyen válhatott *oszoj*-já és ebből *Oszoj*-já. Erre vall a Kárpátalján általános használatu *Oszonj*, *Oszovnj*, *Oszovnja* megnevezés a 'hegy napos oldalá'-ra. Az ezekben megmaradt *n* világosan mutat a *so'n*-ra, vagyis a 'Nap'-ra. Ezért van az, hogy a bolgárok földjén sok helynév keletkezett *Oszojna*, *Uszojna* alakban, sőt *Oszojka* és *Uszojka* nevek is vannak (Szpiszak naszelenijete meszta v carsztvoto Bulgaria: Bolgár

helységnévtár). Ugyanezen az okon találunk *Osoje* helységet Spalato közelében, *Osoj* falut Fiume vármegyében; ugyanitt *Osojnik* kettő is van, harmadik Zágráb vármegyében, a negyedik a szlovének földjén. Zágráb vmegyében az árnyékosnak ellentéte is megtalálható *Osonjak* falu nevében, amely a kárpát-aljival azonos képzésű.

Mire lehet ezekből következtetni?

Osoj hegynév vagy helységnév a Kárpátokon túli rutén nyelvterületen nincsen. Viszont a Kárpátalján olyan sűrűn található *Osoj* hegynevek arra vallanak, hogy e vidék lakosainak elődei, mielőtt ide, főképen Máramarosnak déli övezetébe beköltöztek, okvetlenül délszlávokkal érintkeztek, valaha ilyenekkel együtt laktak. Első sorban csak bolgárookra gondolhatunk itt, ez pedig nem történhetett másutt, mint csakis Erdélyben. Ismeretes, hogy a honszerzés ideje körül Erdélyben bolgárok is laktak. az erre következő századokban pedig MELICH JÁNOS (HonfMg.) szerint Erdélynek minden részén rutének is jelennek meg. A *Pojána Ruszka* hegynév, a *Sz'rigy* folyó (*Sztril* + *ügy* = 'nyílsebes víz'; vö. *Stryj* folyó Galiciában), *Forum Ruthenorum*, *silva Blacorum et Ruthenorum* (amit sokáig tévesen *Bissenorum*-nak olvastak), *Rikapatak*, *Csernavoda*, a sok *Oroszi*, *Oroszfalu*, a Békás falu vidékére eső Sóaknának mai oláh neve *Zsabenica*: ruténul a. m. 'békás', a *Beszterce* és *Kraszna* folyók neve, végül e kettő közé eső *Oszvaj*: *Osoj* községünknek neve stb. ezt bőségesen igazolják.

Ami ezeknek időbeliségét illeti, felső határuul szolgál a VárReg. 300. §. 1219. évi feljegyzése, amelyben „genere ruthen o”-nak vannak megörökítve *Chedur*, *Nusata*, *Damang* stb. krasznai nevek viselői, valamint az ÉDERTŐL feljegyzett *Forum Ruthenorum* 1201. évi emléke. Teljesen megokolt tehát KARÁCSONYI J. tanítása (Orosz-szláv lakosok Erdélyben), amely szerint e pásztorelemnek nyomait az egész Erdély területén éppen foglalkozásuk miatt találjuk. A szolnokdobokai *Osoj*-nak közvetlen szomszédságában levő *Bezdéd*, *Csernik*, *Dobrik*, *Oroszmező* falunevek is sokatmondók.

Ezek szerint a bolgároktól való szóátvétel lehetősége egész Erdély területén adva volt a XII–XIII. század óta. Az *oszoj* szó is így került az erdélyi rutének nyelvébe, az oláhvá vált utódok pedig ezt változatlanul maig is fenntartották. Viszont az északerdélyi, ma is felismerhető egykori rutén telepek arra vallanak, hogy Erdély keleti és déli részeiből ezen a Kraszna-völgyi vonalon át vonultak fel északra a rutének Szatmáron át Máramaros–Ugoesa alsó övezetébe. Ez magyarázza meg, miért nem egyeznek ezek a vonások az északi övezetbeliekével. Pedig ezekről az utóbbiakról tudjuk, honnan jöttek, mert közvetlen folytatásukat megtaláljuk Galiciában, ellenben hasztalan kutattuk eddig, hogy honnan jöttek a déli övezetbeliek. Ezt most már az Erdélyből magukkal hozott *Osoj* név jól megérteti, és nyelvjárás, embertani szabás mellett harmadikul ez a bolgár szó tesz tanúságot a délieknek erdélyi eredetéről. Sőt van egy

¹ Nem így MELICH, HonfMg. 163 és PAIS, Idegen eredetű szövégi »ly«-ból lett magyar »gy«: MNy. XXIX, 45. — A SZERK.

negyedik bizonyság is: ezt a déli övezetbeli lakosságot a többi rutének *blyacha* névvel illetik, ami nyilván nem egyéb, mint a *blachus*-nak ruténeseített és ugyancsak népetimológiás alakja. Annak a népi emlékezetnek nyoma, hogy ezek délről jöttek, oláhok közül. Így lett ugyanabból az egy szóból Beregben *szaikó*-ról nevezett falu, Szolnok-Dobokában pedig szintén tévesen 'szárazvölgy'-nek érzett *Aszó*.

A rutén-bolgár kapcsolatoknak irodalma már tekintélyes. KORS, OBLAK, MLADENOV, PANKEVIČ, POGORJELOV és mások lexikális párhuzamai mellé szolgáljanak hát ezek az újabb adatok is a tárgy bővebb megismeréséhez. SZTRIPSKY HIAHOR.

Oláh randă, rantie. V. SCURTU említi az ugoesamegyei oláhokról írott néprajzi dolgozatában¹, hogy a haldokló száját egy *randă*-nak nevezett ruhadarabbal kötik el, nehogy távra maradjon. Ezt a ruhadarabot azután az öregasszonyok kéri el, hogy különféle babonás eljárásoknál használják.

A *randă* egyszámú alakot közvetlenül semilyen nyelvből sem magyarázhatjuk meg. Kimutatható azonban, hogy a többesszámú *rând* alakból² kikövetkeztetett analógiás egyszámról van szó. A magyar *rongy* szóvégi mássalhangzóját a szó átvétele után alakítani szereppel ruházták fel, s egy *d*—*d'* morfoném többesszámú párjának fogták fel, amelyhez az egyszámú alakban egy *d* tartozik. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a morfoném a köznyelvben nincs meg, s a tájnyelvben is csak kivételesen jelenik meg, de maga a depalatalisatio már jóval gyakoribb jelenség, amikor a többes alakokból következtetik ki az egyszámot.³ A *randă*—*rând* egyes- és többesszámú alakokban

¹ Cercetări folklorice în Ugocea românească: Anuarul Arhivei de Folklor VI (1942.), 173.

² L. erre pl.: „Paru i-o mǎrs numa pingă rândă“ (i. h. 280, 432. sz. szöveg). A szó jelentése itt 'scutec, bucată de pânză în care se înfășie prunciul', amelyet a szomszédos Máramarosban is megtalálunk: „Un Dumnezău nou născut | În rântii e învâ-cut“ (I. BIRLEA, Balade, colinde și bocete din Maramureș. București, 1924. I, 87). Hasonló jelentése van a *rond'ile* ugoicsai változatnak is: „Rond'ile, adică scutece'e, se spală în scăldare, unde o fost pruncu scăldat“ (V. SCURTU i. h. 163). A 'pelenka' mellett a szó mindenféle egyéb célra használt ruhadarabot, rongyot is jelenthet; a vajdó asszony hasát pl. meleg ruhával borogatják, amelynek neve *rond'uri fierbint* (i. h. 161). A szó különféle változataira csak északerdélyi példákat ismerünk. L. még: *rong* 'riză, zdreantă' (CABA V., Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltésze. Bécs, 1918. 100), *rant'ie* 'zdreantă' Beszterce-Naszód m. (AL-GEORGE FL., A Felső Nagy-Szamos vögyének román nyelvjárása. Bp., 1914. 32, 34). Legrégibb írott adatunk Máramaros megyéből való: „să o ungî pe o rant e“ (I. BIRLEA. Inseamnă din bisericile Maramureșului. București, 1909. 78, 241). Az oláh nyelvátlasz eddig megjelent kötetei a szó elterjedésére nézve nem nyújtanak támpontot (vö. MÁRTON GV., A román nyelvátlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga. Kolozsvár, 1942.; e dolgozatban a szó nem szerepel). Kicsinyített alakja *rangiuț* 'cîrpă, spălătoare de corp', annak a rongydarabnak a neve, amellyel a halottat lemosják: Mózesfalu Szatmár m. (vö. BRĂILOIU, Bocete din Oaș. București, 1938. 62).

³ Vö. J. BYCK—A. GRAUR, L'influence du pluriel sur le singulier: Bulletin Linguistique I (1933.), 24. Példák a *k'*—*k*, *g'*—*g* morfonémek élelenségére.

fellépő *a* — *ä* morfoném pedig a köznyelvből is jól ismert alak-tani hangváltakozásokhoz tartozik (pl. *stradä* — *sträzi*). A *randä* szóvégi magánhangzója analógia eredménye, a nőnemű többes-nek felfogott *ränd* alaknak megfelelő egyesszámú hangalak.¹

Feltűnő, hogy a *rantie*, *rantle* alakokban *t* van *g*, *d*, helyett. A zöngétlenülés okára vajmi nehéz rámutatni. Aligha hivatkozhatunk arra, hogy a *pendely* szavunkból lett oláh *pendeleu* (BOBB, Diet. II, 170). *pindileu* (CABA i. h. 29) is előfordul *pintileu* alakban: Szárazpatak Ugocsa m. (V. SCURTU i. h. 195, 298), mert az ebben az esetben tapasztalható szóközépi *-nd-* ~ *-nt-* változások okát inkább talán a magyar szó megfelelő hangalakú változataiban (*pendely*, *pengyel*, *péntel* stb. MTsz. II, 111 és BÄRCZI, SzófSz. 239) kell keresnünk.

TAMÁS LAJOS.

Hírlík. Ez a szó azok közé a hangsoraink közé tartozik, amelyek kétféle ereletűek lehetnek, és ehhez képest jelentésük is kétféle. Kemény Zsigmondban fordul elő például a következő hely: „Idegen és, mint *hírlík*, fő család gyermeke” (Kemény Zsigmond hátrahagyott regényében: BpSzemle CL, 111). És sokszor olvashatunk mondásokat, amelyek így kezdődnek: *hírlík*, hogy stb. Nyelvérzékünk az effélékben a *hír* szót alighanem olyan alaknak érzi, mint a *porlók*, *ködlík*, *búzlík* igéket, amelyek -l képzős igéknek visszaható ik-es 3. személyű alakjai. Egészen világos és kétségtelen a szóalaknak ez a fölfogása olyan mondatokban, amelyekben az igének megvan a maga nevezőalakú alánya is, mint pl.: „*Hírlík* az is, hogy a főpapságnak más volt a jelöltje” Fővárosi Lapok 1888. IX. 16. „Kézpénzülv vesznek mindent, a mi a folyosón *hírlík*” BpHírlap 1909. I. 30. 5. l. „Az *hírlík*, a párisi közönség is érdeklődik a magyar [színházi] újdonság iránt” Uj Nemzedék 1920. VII. 21. 2. l. Ámde a *hírlík*, hogy kezletű összetett mondatokat úgy is fölfoghatjuk, hogy a *hogy*-gyal kezdődő mondatot tárgyi mellékmondatnak gondoljuk, vagyis a főmondat *hírlík* szavát így értjük: '*hírelík*, hírellek'. A *hírlík* szó ugyanis lehet az átható *hírel* ige tárgyas ragozású többesszámának olyan alakváltozata, mint pl. *éneklik* az *éneklik* nek stb. Ez a *hírel* ige megvan már a régiségben. A NySz. adatait megtoldhatjuk a következővel: 1789: „Az többi felől pedig *hérelteltet*, hogy Venedigben tartozkodnának” Székesfehérvár levéltárából (MNY. XV, 112). A MTsz. is ismeri egy debreceni adatból 'híresztel' értelemben, amelyhez hozzáadhatjuk a következőt: *hírel* 'hírt visz, pletykál' Kunhegyes (Nyr. XLV, 89). Irodalmi nyelvünkben gyakran találkozhatunk vele, mint pl.: „E lány Beatrix, s úgy volt *elhirelve*, | Hogy ő Fernando törvényes leánya” 1865. Greguss Gyula: A Luziáda 127. „Holnap azt *hírellek*, hogy egyenest Viddinbe utazik” Nemzet 1887. VIII. 11. esti kiad. „Az [a lengő zászló] *hírelte*, hogy [a fővezér] megjött” Gárdonyi: A láthatatlan ember³ 56. „Átilla követei mér-földről mér-földre *hírelték* a jövetelüket [a római hadakét]” uo. 222. l. „És az öcsém? Patócsy Miklós? Az nem *hírelt*?” Gulácsy Irén: Fekete vőlegények⁴ III, 224. Stb.

¹ Vö. J. BYCK—A. GRAUR i. h. 39.

SIMONYI a *hírlík* igét „az -l képzős ikes igék” között tárgyalja ugyan (TMNy. 454), vagyis a *porlík. ködlik*-félék között, mégis ezt jegyzi meg róla: „tulajdonképp úgy volt érteve, hogy 'azt hírlík' vagyis *hírelík*. hírellelik, de ma már így is használják: *hírlett, hogy*". Ezzel nyilván azt akarta mondani, hogy a *hírlík* alak voltaképpen nem volt egyéb, mint a *hírel* igének tárgyas ragozású többes 3. személye, amelyet a nyelvérzék lassanként *porlík, köd'ík*-féle ikes igének kezdett érezni, és aztán egyes számú 3. személynek fogta föl. Magam is így képzeltem el SIMONYI-tól függetlenül a szóalak keletkezését, egyrészt mert a régiség az *ik*-es *hírlík*-et még nem ismeri, másrészt mert jelentés szempontjából is kevésbé valószínűnek tartom, hogy *porlík*-féle *ikes* ige lett volna az már eredetileg is. Hogy *ikes* igévé értékelődése után múlt idejű 3. személyű *hírlett* alakok is keletkeztek, arra tényleges adatokat is idézhetek: „P. Garai Anna asszony nem lép vissza a szinpadra, mint *hírlett*” Fővárosi Lapok XXV. évf. II, 1810. I. „*Hírlett* már az is, hogy a vidéken fegyveres csapatok merültek föl” i. h. XXVII. évf. I, 91. „Csak nem érkezett, nem látszott, nem is *hírlett* senki, semmi” Gulácsy Irén: Fekete völgyének⁴ III, 218. „De hiszen a császár betegnek se *hírlett*” Gulácsy Irén: Pax vobis I, 43.

Íme tehát egy pár emberöltő alatt, szinte szemünk láttára értékelődött át a tárgyas ragozású többesszámú *-ik* ragos igealak visszaható értelmű egyesszámú 3. személyű igealakká, fokozva valószínűségét Mészöly elmés magyarázatának, aki az *ikes* ragozás *-ik* ragját a tárgyas ragozású többesszámú *-ik* (pl. *nézik*, nyelvjárási *mondik* = köznyelvi *mondják*) raggal azonos eredetűnek tartja (NyK. LI, 1–13). ZOLNAI GYULA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI. századból.¹

erdej zent Geörg wiraga: Liliun conuallium. May blumen.

XVIII. századi bejegyzés: *Gyöngy-virág*.

erdei vag' (!) alma: Mala syluestra. Mala matiania (178a).

XVIII. századi kézzel: *Vad alma*.

Erdög hara[gja] fű: Morsus Diaboli. Iacea nigra (195a).

Estrág orra: Rostrum ciconiae (147a).

Ezerlevelű fű l. *egérfark*.

fa l. *bik-*, *cipressus-*, *ciprus-*, *cser-*, *eger-*, *fűz*, *kecskerágó*, *körös-*, *körtvély-*, *sóska-*, *szilva*, *tamariscus*.

Fagial: Ligustrum. Alcanina. Olinella (168a–b).

Ua.: *Fagyfű*.

fahyh': Cinnamomum (84a).

fajj boða: Sambucus (259a).

Ua.: *Borzafa* vagy *B[od]zafa*.

Fái gyöngy l. *Chierfa*.

fark l. *egér-*, *ökörfark*.

¹ L. MNy. XXXIX, 331–3.

Fejérhátú fű l. *Varadik*.

Feier Liliu(m): *Lilium album*.

Ua.: *Fejtr Liliom*. *Viola gyökér*.

Fekélyfű l. *pésmafű*.

Fekete írem: *Tanaceum*. *Athanasia*. *Apium rusticum*. *Artemisia domestica* (218b).

Ua.: *Varadits-kóró*.

Fekethe mentha: *Menta*. *Menta odorifera* (187a).

XVII. századi bejegyzéssel: *Lo mentha*.

[F]eniő magy: *Iuniperus*. *Grana Iuniperi* (159b).

XVIII. századi kézzel: *Gyalog fenyő*. *Fenyő mag*.

[Fi]ge fa: *Ficus* (122b).

[F]odor mentha: *Mentha Crispa* (44b).

Folio fű: *Volubilis*. *Conuoluulus*. *Cymbalaris* (300a).

Fordulo fű: *Valeriana*. *Herba Benedicta*.

Fődj teők: *Bryonia*. *Vitis alba*. *Viticella* (52a).

Valamivel későbbi, valószínűleg a XVII. század legelejéről származó bejegyzés.

feöld epcie: *Centaureum*. *Chironia* (72a).

fő d fuzthj: *Fumus terrae* (132a).

foldj borosztiani: *Hedera terrestris*. *Terrae corona* (144a).

foldj mogioro: *Filipendula*. *Saxifraga rubea*. *Viscago* (124b).

fű l. *balha*-, *bélpoklosságrul való*-, *bolondító*-, *bors*-, *citrom*-, *csengő*-, *csillagos*-, *dinnye ízű*-, *ezerjő*-, *ebnyelvű*-, *ezerlevelű*-, *fejérhátú*-, *fekély*-, *fokhagyma szagú*-, *folyó*-, *forduló*-, *halász*-, *haspurgáló*-, *gyopár*-, *kakuk*-, *kaukáz*-, *kereszt*-, *királynéasszony*-, *kőrontó*-, *körtvélyfa levélforma*-, *kövé*-, *küsüti*-, *méh*-, *meny-dörgő*-, *Mercurius*-, *mirtus*-, *nátha*-, *ördögharagja*-, *ötlevelű*-, *pápa*-, *pézsma*-, *piritó*-, *porcs*-, *putnok*-, *rontó*-, *sár*-, *sása*-, *seb*-, *seprű*-, *serke*-, *sől*-, *spár*ga-, *szapora*-, *Szent János*-, *Szent László király*-, *szőszös*-, *takony*-, *üti*-, *var*-, *virefolyó*-, *viziúti*-, *vilézfű*.

fwzfa: *Salix* (258a).

gcfenie: *Castanea* (70a).

gezemiche: *Sanguinaria* (260a).

XVIII. századi kézzel: *Vörös fű*.

gyumnielw: *Scolopendrium* (264a).

Ua.: *Szarvas-nyelvű fű*.

[G]omb virag: *Aquilegia* (30b).

gomba l. *szarvasgomba*.

görög buza: *Foeniculum Graecum*. *Silicula* (129b).

Ua.: *Görög-béna* vagy *Görög búza*.

gyopár l. *sárga*- és *veresgyopár*.

gyopárfű l. *jószagú sárgagyopárfű*.

gyökér l. *Armeniabeli*-, *kereszt*- és *violagyökér*.

Giomwer: *Zingiber*. *Gingiberi* (305b).

hagyma l. *kigyó*-, *pár* és *tengerihagyma*.

Haigma (!): *Caepa*. *Caepe* (71a).

halászfű l. *Vízi vti fű*.

[H]arom zino virág: *Iacea*. *Herba trinitatis* (156b).

Hars: *Tilia* (285b).

Has-purgáló fű l. *Mercurius fű*.

Hewlg ma[al]: *Avricola Muris* (36a).

[H]ifop: *Hyssopus* (154b).

Hot cýlan: Vrtica mortua.

Valamivel későbbi XVII. század eleji bejegyzés.

irem l. feketeirem.

izsop l. hisop.

Jószagú sárga gyopárfű l. sárga gyopárfű.

Kakuk fű: Serpillum (268a).

XVIII. századi kézzel: *Kakuk fű.*

kalász l. mezeikalász.

kappor: Capparis (60b).

Katang koro: Cicorea (82a).

Kaukázfű l. Pézsmafű.

Keczke rago ffa: Agnus Castus. Vitex. Amerina salix (27b).

kek Ljlyjom: Lil'um Coeruleum.

A latin értelmű XVIII. századi bejegyzés a következő magyar szöveggel együtt: *Kék Lil'om. [K]ek gyöke[r]e [t] a Bagara [ne] [z]ve viola [gy]lökér [ne] k hívják.*

Kék macska lőwis: Chamaepithys (76b).

Uo. XVIII. századi írással: *[b]ába Baladgya fű.*

kender l. vadmender.

keresztű l. ronto fű.

keresztgyökér l. ronto fű.

Kenő: Bitumen. Bitumen Judaicum (49a).

Kenet: Balsamum (41b).

Kertikömény l. Komin.

Kertilaboda l. Spinacz.

Kígyóhagyma l. Tengeri hagma.

Kiralne aßon fűe: Eupatorium (117b).

Alább XVII. századi kézzel: *Vad fallia.*

kisebbik úti fű l. Vißi vti fu.

Kws wtj fű: Plantago minor. Laucolata (279a).

XVIII. századi kézzel: *Kissebb Úti fű.*

Komlo: Lupulus. Humulus (152a).

Coriander: Coriandrum (90b).

kóró l. bogács- és katángkóró.

kpkörchin: Tithymalum (286a).

XVII. századi kézzel: *Szerken. Bokros eb. tey.*

Kő'es: Milium (191b).

Komen: Cyminum. Cuminum (101).

Komin: Foeniculum. Marathrum (128a).

Ua.: *Edes kömin.* XVIII. század eleji kézzel: *Kőmény seu Edes kőmény.*

kőmény l. édes-, erdei- és vadkőmény.

Kőrontófű l. ronto fű.

Kw rontho fű: Saxifraga (262a).

XVIII. századi kézzel: *Kő rontó fű.*

[K]oros ffa: Fraxinus (131b).

Ua.: *Kőrősfű.*

Kouer Porcz fű: Portulaca (233a).

laboda l. kertilaboda.

Lapoda: Atriplex (35a).

Későbbi kézzel: *Vad Laboda* alakra javítva.

Lauendula: Lauendula (164a).

XVIII. század eleji kézzel: *Levendula.*

Lenchie: Lens. Lenticula (166a).

[Le]nchenek aß viße: Lens palustris (166b).

XVII. század eleji kézzel: *vißj Lenche.*

Leueftocz: Legusticum (167a—b).

XVIII. századi kézzel (háromszor is): *Léstyán*.

levél l. eperlevél.

lilium l. bársonszinű-, fehér-, kék-, vízi-, vízi sárgalilium.

Macka th[alp?]: Be'eguar. Labrum Veneris (47a).

macskatövis l. kék macskatövis.

Macka thowis: Eryngion. Centum capita (158a).

Madar rosa: Tormentilla (287a).

mag l. fenyőmag.

Maiorana: Sampsuchus. Amaracus. Maiorana (177a).

mál l. hölgymál.

Malcsa boló: Passulae. Vuae passae (211a).

[*Malua*]: Malua. Malua minor (178b).

XVIII. század eleji kézzel: *Mályva*.

mályva l. nagymályva

[*M]a[st]ix a[3] patikaj 3er3am*: Mastix (183b).

Medve talp: Branca Vrsina (44a).

menta l. fekete-, fodor-, mocsári-, vad- és vizimenta.

Menydörgő fű l. *Sewlfű*.

[*Mer]curi[us] fűe*: Mercurialis. Linozostis (189b).

XVII. századi kézzel: *Has pürgáló fű*.

meß: Mel (184a).

Mezei kalász l. *Balha fű*.

Mezei retek: Rapistrum (246a).

Mezei se'yem l. *Aran fonał*.

Myrtus fa: Myrtus (197a).

Más, de ugyancsak XVI. századi kézzel: *Kenet*.

Mocsári menta l. *Cziombor*.

mogyoró l. földi- és pistákamogyoró.

Műstár: Sinapi (270a).

XVIII. századi kézzel: *Müstár*.

mustár l. *fejérmustár*.

Nadal' ffű: Consolidida maior. Solidago (89a).

XVIII. századi kézzel: *Fekete Nadály Fű*.

Nag' malua: Malua satina maior (180a).

Alatta XVII. századi kézírással: *fejer virágo*; XVIII. századival: *Kerti Mály[va]*.

Natragwlia: Madragoras (181a).

XVIII. századi kézzel: *Natragulya*.

Njűwl' arnik: Asparagus (273b).

Ua : *Spárga fű*. *Kaláris formu gyümöltsű fű*. *Njűl' árnyék fű*. *Sparga*.

Njűl' Rósa: Quinquifolium.

XVI. századi kézzel: *öt levelű fű*; XVIII. századival: *öt levelű fű*, *öt levele fű*. *Saár fű*.

oldal l. *ördögoldal*.

orr l. *esztrág orra*.

okor fark: Taxus Barbatus (282b).

XVIII. századi kézzel: *Ökör-fark-kóró*.

Okor Nyjel': Buglossum (50b).

[*Ök]lör 3em*: 1. Caput Monachi. Buphtalmon (80b). 2. Crispula (94a).

ördög olda'a vel Paprad: Filix (124).

Uo XVIII. század eleji kézzel: *ördög borda vagy Paprad*.

ötlevelű fű l. *Njűl' Rósa*.

- Paprád* l. *ördögöldala*.
Papa főve: Carduus benedictus (65b).
Par hagma: Porrum. Porrum sectium (232a).
 XVIII. századi kézzel: *Pár hagyma*.
paréj l. *barátparéj*.
pasit l. *disznópásit*.
paztor Erzjyn: Bursa pastoris (54b).
Perüe: Gramen (141b).
 XVIII. század eleji írással: *Perje fű*.
Pésma fű: Scabiosa (263a).
 Ua.: *Sepűrű fű. Fekély fű. Varfű. Cavcáz (! Caucáz?) fű*.
[P]etrefeliem: Petroselinum (219b).
Pezercze: Cardiaca (65a).
Pezerctie: Marubium. Prasium. Ballote (182a).
 Ua.: *Fekete Na[dra]*. Alább: *Marubium album. Matska-nádra fű*.
Pyritho ffw: Rubia tinctorum. Lappa minor (253a).
 Ua.: *Veress festő gyökér. Pirossító gyökér*.
Pippan l. *Aran fonal*.
Pistáka mogyoró neme: Pistaceae.
 Későbbi, XVII. század végi vagy XVIII. század eleji bejegyzés. Uo.
 XVI. századi kézzel: *[Pa]tikaj berbam*.
Polé l. *CZiombor*.
Pomagranath: Malum Punicum (141a).
 XVIII. századi kézzel: *Poma gránát*.
Pomágranat virag: Balavstivm (43a).
porcsfű l. *kövérporecsfű*.
Putnokfű l. *CZiombor*.
pužpane: Buxus (55a).
repa: Rapa (243a).
 Ua.: *Rtpa*.
retek l. *mezei retek*.
rontó fű: Senacion. Nastureium aquaticum (266b).
 Ua.: *Kereftű. Kereft gyökér. Szöbös fű. Kő-rontó fű*.
ronch: Sapunculus (246b).
rosa: Rosa (249b).
Rcfmaring: Rosmarinus (251b).
 Ua.: *Rosmarin. Rosmarint*.
rózsa l. *bazsa, busir-, madár- és nyúlrózsa*.
ruta: Ruta sativa (253b).
sáfrány l. *vadsáfrány*.
zaffrom: Crocus (93a és 395a).
Saar ffw mág: Cataputia. Granum regis (71a).
sárfű l. *Nyúl Rósa*.
Sarga giopar: Stoechas. Stichas (279b).
 XVIII. századi kézzel: *Jószág Sárja Gyopár fű*.
Sarga viola: Viola Lutea seu Citrina Cheiri (81a).
Saas: Fagasmon. Gladiolus. Sagittalis herba (120a).
Sásafű l. *Borserejű fű*.
Salatha: Lactuca domestica agrestis (160b).
 Ua.: *Saláta. Vad Saláta*.
Sebffew: Betonica (38b).
Sepűrű l. *Pésma fű*.
Soska ffa: Berberis (48a).
 XVII. századi kézzel: *Sóska fa*.

Sewl fēw: Barba Iovis. Semper uium (40a).

Ua.: *Menyőbörgő fű*.

Spárga(fű) l. *Njwł arnik*.

szakál l. bakszakál.

žapora fű: Verbena. Peristereon. Columbina. Crista Gallina-
cea (294b).

žarka lab: Consolida regalis (90a).

Zarwas go[mba]: Cerui boletus (76a).

žáβar szép: Premula ueris. Solidago (234b).

XVIII. századi kézzel tett bejegyzés; más bejegyzés ugyanakkorról:
Szászor βép.

žedérj: Morus. Morum Celsi.

XVIII. századi kézzel: *Szederj-fa*.

βek ffew: Graryophyllus (137a).

zeek fw: Anthemis. Chamomilla (56b).

Uo. alább: *eb cupor*.

S. Janos fj: Perforata. Hypericon. Fuga demonum. Herba
S. Joannis (216a).

XVII. századi bejegyzés.

βent Janos fje: Flos S. Ioannis (127b).

βent Janos kor[...]: Polypodium.

Zent Laz'o kiralj fu: Gentiana (138b).

žilva fa: Prunus (238a).

szőlő l. *eb-* és *malosaszőlő*.

Szőszősfű l. *rontófű*.

Spinacz: Spinachia (277a).

XVIII. századi kézzel: *Kertilaboda. Barát partj*.

Spicanard: Spica nardi.

Ua.: *Sp. kinárd*.

[T]amariscus Fa: Tamariscus (280b).

XVIII. századi bejegyzés.

Tarcon: Pyrethrum (241a).

XVIII. századi kézzel: *Tárkony*.

tej l. *eblej*.

Tengeri hagma: Seylla. Cepe marinum.

XVII. századi kézzel: *Kigio hagyma*; XVIII. századival: *Tengert
veress hagyma*.

tők l. *földi*.

Tűk: Cucurbita (96b).

Tewk βem: Anagallis.

Tönköly: Spelta. Zea.

XVII. századi bejegyzés.

tövis l. *kék macskatövis*.

[t]loviss es egres: Solanum furiosum (304b).

Tűrbolia: Cerefolium (75a).

űgórka: Cucumis (98a).

űtifő l. *kűsutifő*.

Vtj fw: Plantago. Lingua agni. Septineruia (227a).

XVIII. századi kézzel: *Nagyobb Uti fű*.

űröm l. *irem*.

[v]ad kender: Cannabis satina (59b).

Vad kőmény: Carui (101b).

XVIII. század közepi kézírással.

[v]ad mentha: Calamentum. Nepeta. Menta non odorifera (187b).

Wad saffrom: Cartamus. Cnecos (95b).

Vadsaláta l. Salatha.

Wad sa[l]lia: Apium Sylvestre (29a).

Vadvarádics l. Varadik.

varadics l. Varadik.

Varadik: Protentilla. Tanacetum agreste (236a).

XVIII. századi kézzel: Argentína. Fejrhátú-Fü. Vad-Varádits.

Varfü l. Péfma fü.

Variu lab: Pes coruinus. Galli Crus. Flammula (218a).

XVIII. századi kézzel: Varjú lab fü.

[V]eres Giopar: Capillus Veneris. Coriandrum putei. Capillus porcinus (61b).

viol'a l. sárgaviola.

Violagyökér l. Feier Liliu(m).

virág l. bárson-, búza-, erdei Szent György-, gomb-, három-szinű- és szerecsenvirág.

vire folu flu: Chelidonium (78b).

Ma: vőrehul ó fecskefü.

Vizi Liliom: Spatula foetida (274b).

XVIII. századi bejegyzés; uo. ugyanazzal a kézzel: Mezei Liliom. Sás levelű Lil.om.

Vífi menta: Mentastrum. Menta aquatica. Cyssimbrium (189a).

Vífi farga liliu(m): Gladiolus (140a).

Víßj vti fe[w]: Barha siluana. Centumneruia aquatica (41a).

Alatta XVII. századi írással: halaß fü. k'fsebbik uti fü.

Vítez ffű: Satyrion. Testiculus uulpis. Priapismus. Aphrodisia (261a).

XVIII. századi kézzel: Nőßőfü. Vitéz fü.

Sallia: Salvia (256b).

Ua.: Sállya.

zsálya l. vadzsálya.

szabó T. ATTILA.

NÉPNYELV.

Jövevényszók a Jászságnak és a Kiskunságnak XVIII. századi nyelvében.

TÁLASI ISTVÁN (MNy. XXXVII, 35—41, 128—33) mintegy háromszáz, a XVIII. századból való adatot közöl a jász-kunsági levéltárakból. Közöttük idegen elemekre is bukkanunk. Ilyenek: *cédula*, *deverna*, *fertály* (hadnagy), *huncfut* (kémény), *inspektor*, *kalofa*, *paróka*, *parólapénz*, *prusziflék*, *megsuprál*, *strázsa*, *verbung*. A *paróka* adata a Jászságból, a többi a Kiskunságból való. Akad az adatok között két olyan jövevényszó is, amellyel TÁLASINÁL találkozunk először. Ezek: *kuszol*, *sertifurt*.

TÁLASI alábbi idézete a halasi boszorkánypör 1734 i jegyzőkönyvéből való: „Felfogod a lábamat, úgy *kuszolod* a s...gemet”.

A MTsz. kimutatja a [kuszol], guszol igét 'kuszál' jelentéssel, hivatkozva a Nyr. XV, 66 adatára. Itt KORDA FERENC „A kiskunhalasi nyelvjárás” című dolgozatában rámutat a *kuszol* ~ *guszol* k ~ g hangváltozására, de nem adja meg a szó jelentését. A szó jelentésadása tehát SZINNYEITŐL származik. A *kuszál* első szótárazása új keletű, KRESZNERICSTŐL való. SIMONYI „Elvonás” című dolgozatában kimutatja a népryelvi *kusza* szót. Ez azonban más szó, a szerb-horvát *kus*, *kusa*, *kuso* átvétele, jelentése 'megesonkított, kurta farkú'. TÁLASI szerint a *kuszol* jelentése 'csókol'. Az idézett szöveg TÁLASI jelentésmagyarázatát igazolja. Magam a *kuszol* szóban a német *küssen* átvételét látom. SCHMEILER I, 1303 szerint a *küssen* szónak *kussen* változata is van. Hangtani akadályai sem az egyik, sem a másik szóalak átvételének nincsenek (vö. LUMTZER—MELICH, DOLw.: *fassen* > *faszol*, *schurfen* > *surfol*, *drucken* > *drukkol*, *rücken* > *rukkol* stb.).

A *sertifurt* szóról ezt olvassuk TÁLASI adataiban: „Meg van mondvá régen, innen tsak *serti Furt*” (Kunszentmiklósi kun lista, é. n.). TÁLASI szerint szavunk jelentése 'takarodj!'. Ez a jelentésmagyarázat is helytálló. Szavunk a *scher* 'Dich fort!' szólás ma is élő bajor-osztrák *scher ti furt!* alakjának átvétele. A *scheren* ige jelentése KLUGE—GÖRZE, EtWb.¹¹ szerint 'sich fort-machen'; ez a szó a németben először a XV. század első feléből mutatható ki.

Meg kell még emlékeznünk a TÁLASI idézte járszági *sinkel* szóról, jóllehet ismerünk az idézetnél korábbi adatokat. A szó ugyanis jelentésváltozáson esett át a Jászság nyelvében. TÁLASI szerint *elsinkel* jelentése 'ellop'. A németből átvett *schenken* 'ajándékoz' szó két alakban van meg nyelvünkben. A *senkel* szóalakot a Winkler-kódexben találjuk meg (NySz., vö. LUMTZER—MELICH, DOLw.), a *sinkel*-t pedig az OkISz. mutatja ki 1592-ből. A népryelvben megvan az 'ellop, elcsen, elsikkaszt' jelentésű *sinkófál* (MTsz.). Az *elsinkel* nek a *sinkófál* szóból való származtatása nem okoz jelentéstani nehézséget, ámde hangtanilag nem fogadható el az egyeztetés. Aggályossá teszi az azonosítást az is, hogy a SIMONYI szerint (Nyr. XLVIII, 90) a népryelvbe a diáknyelvből bekerült *sinkófál* igének — a görög-latin *syncopare* átvételének (GYARMATHI, Voc) — első adata 1816-ból való, tehát későbből, mint az *elsinkel* járszági adata. Viszont föltehető az *elsinkel* szónak ez a jelentésfejlődése: 'e l a j á n d é k o z → e l t u l a j d o n í t → e l k ö t → e l l o p'. Ellentétes jelentés fejlődésére minden nyelvben találunk példát, a miénkben is. Így *hirhede*: 'híres → rossz hírű'; *félelmes*: 'félelemmel járó → félelmet okozó'; *parázna*: 'szűz → erkölcs:elen'; *príbék*: 'szökevény → fogolyór'; *tukmál*: 'megegyezik → rákényszerít' stb.

A *kuszol* meg a *sertifurt* közvetítőjét, akárcsak sok más XVIII. századi jövevényszót, azt hiszem, a katonaságban kell keresnünk. Az állandó császári hadsereget 1657-ben állították föl. A XVIII. század elején országunknak 20.000 gyalogosból és 16.000 lovasból álló császári hadsereget kellett eltartania. A magyar paraszt szállást és eledelt volt köteles adni az idegen katonának. Némely császári ezred évtizedeken át egyazon vármegyében volt beszállásolva. Sok kiszolgált katona szolgálati helyén telepedett

le, tisztjeik pedig a környékbeli nemesi családokból házasodtak. — Az első magyar huszárezred 1686-ban alakult; 1743-ig 12 magyar huszárezred volt megszervezve. A magyar katonaság a XVIII. században Olaszországban (Korzikában, Sziciliában stb.), de mindenekelőtt német földön harcolt. A Mária Teréziának a magyar korona országaiból 1741-ben adott katonai segítség 60.000 főre tehető. A haditanács a portális katonaság nagy részét Frigyes porosz király ellen irányította, ámde a lovasságot nem önállóan alkalmazta, hanem a császári ezredek pótlására osztotta be.¹

A német szóknak tehát mind az országunkban letelepített német anyanyelvű, mind a német nyelvterületet bejárt magyar katonaság, esetleg mind a kettő hordozója lehetett. E föltevés mellett szól az is, hogy a katonai *zsolner*, *verbung*, *paro'apénz*, továbbá a *huncfut* ebben a korban került be a németből nyelvünkbe.

LOVÁNYI GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

Reguly Antal zirci emlékművének leleplezése.

Száz esztendővel ezelőtt, 1843 telén kelt át az Urálon Reguly Antal, hogy fölkeresse legközelebbi nyelvrokonainknak, a voguloknak és az osztjákoknak a földjét. Tanulmányútjának az eredményeit a hazai szakemberek már többször részletesen megvilágították, s tudományos vállalkozásának a jelentőségét elismeréssel méltatták a külföldi szakkörök is. Bár Reguly nevét híven őrzi s érdemeit büszkén hirdeti a magyar és a finnugor nyelvtudomány, mégis mindnyájunk szívét örömmel tölti el, hogy a Magyar Nyelv hasábjain a Reguly iránti elismerésnek és tiszteletadásnak egy újabb, szép jeléről számolhatunk be: a tudós szülőfaluja, a veszprémmegyei Zirc község, emlékszobrot állított nagynevű szülőltjének.

Regulyt több kapcsolat is fűzte Zirchez, mint pusztán az a tény, hogy ezt a helyet mondhatta szülőfalujának. Mint diák már kilencéves korában elkerült ugyan Zircről, de a szünidőkben meg később, szibériai útja után, vissza visszatért ide pihenni a szülői házhoz. Apja, aki ügyvéd s a zirci cisztercita apátság jogtanácsosa volt, anyagilag is segítette fiát tanulmányútjain, s így a zirci otthonnak jelentős része van abban, hogy Reguly képezhette magát és megvalósíthatta nagyszabású terveit. De volt egy másik hely is Zircen, ahol Reguly törekvései a legteljesebb megértésre találtak: a cisztercita apátság. Első sorban Villax Ferdinánd apátról tudjuk, hogy a fiatal tudóst mindvégig hathatós anyagi támogatásban részesítette.

Reguly neve, utazása, valamint szülőfalujával való kapcsolata nem is merült feledésbe Zircen a legutóbbi időkig sem. A Zircről kikerült egyetemista ifjakról tudjuk, hogy a maguk körében számontartották nagynevű földijük érdemeit, s kegye-

¹ Vö. SZILÁGYI SÁNDOR, Magyarország története VIII, 43 kk., 181 kk., 243 kk. — HÓMAN—SZEKFÜ, Magyar történet IV, 362 kk., 494 kk. — UJHELYI PÉTER, Az állandó hadsereg története 347 kk.

letes összejöveteleken is hódoltak emlékének. Amikor ilyen előzmények után most a kis Zire végül is szobrot állított kitűnő fiának, ezzel egyszersmind a nemzeti kegyelet csaknem egy évszázados adóját is lerőta nyelvtudományunk egyik legjelesebb úttörője iránt. A gondolatot dr. Tóth Aurél zirci ügyvéd vetette fel, s az ő lelkes közreműködésének nagy része van abban is, hogy a gondolat testet ölthetett. De meleg fogadtatásra talált a szobor felállításának a terve az egész községben. Márciusban műsoros estet rendeztek az emlékmű javára, s ennek jövedelméből került ki a szoboralap. Maga a szobor Bánya Ödön zirci születésű szobrászművész alkotása, aki Strobl Alajos növendéke s munkatársa volt. A fiatal művész nagy ügyszeretettel és áldozatkészséggel oldotta meg feladatát. A sikerült mellszobor az apáság előtti kis téren kapott helyet. Regulyt mint törhetetlen akaraterejű, minden nehézséggel dacosan szembenéző, javakorabeli férfit mutatja be.

Az emlékmű leleplezése október 24-én, egy gyönyörű őszi vasárnap délelőttjén történt. Az ünnepélyen megjelent Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter feleségével, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia, a Pázmány Péter Tudományegyetem, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Kőrösi Csoma Társaság képviselőiben Lukinics Imre bölcsészeti dékán, Németh Gyula, Zsirai Miklós, Pais Dezső, Ligeti Lajos, Kniezsa István és Lakó György. A zirci apátságot dr. Endréd Vendel apát és rendjének több tagja, köztük dr. Brisits Frigyes egyetemi magántanár képviselte. Veszprém megye képviselőjeként Kenessey Zoltán főispán, Zala megye képviselőjeként Mesterházy Jenő főispán, a sajtó részéről pedig Kállay Miklós író, a Nemzeti Ujság munkatársa vett részt az ünnepségen. A szoborleleplezést szentmise előzte meg, amelyet Endréd Vendel apát mondott. Az ünnepély tíz órakor kezdődött meg a Rákóczi-téren a magyar Hísekegy dallamával, melyet a helybeli Cecília-énekkar énekelt Létray Gyula apátsági karnagy vezetésével. Dr. Tóth Aurél mint az emlékműbizottság elnöke a zirciek Reguly-kultuszának korábbi megnyilvánulásait s a leleplezésre váró szobor történetét ismertette. Reguly érdemeit dr. Zsirai Miklós egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság képviselője méltatta hosszabb emlékbeszédben. Beszédét itt következőleg teljes egészében közöljük.

*
Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Méltóságos és Főtisztelendő Apát Úr!
Mélyen tisztelt Ünneplő Közönség!

Sokszor szemünkre lobbantották már, hogy az önámító főnnhégázás népe vagyunk, hogy legkönnyebben a fölszín káprázata meg a fizikai hatalom ereje bűvöl el bennünket, hogy a magyar pantheon kapuja jóformán csak a katonai erények megtestesítői és a politikai élet nagyjai előtt szokott kitarulni. — Ne száll-

junk perbe az efféle vádakkal, mutassunk inkább rá mai ünnepünknek minden szöfia beszédnél ékebben cáfoló belső értelmére: íme, a világrendés döbbenetének kellős közepén egy magyar nagyközség saját kezdeményezésére, a maga erejéből szobrot emel nyolevanöt évvel ezelőtt elhunyt tudós szülöttjének, s erre a csöndes emlékvatató ünnepségre a magyar művelődés legfőbb irányítójának, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek vezetésével elhozza tisztelete, hálája, hódolata minden aranyát, tömjénjét és mirháját a Magyar Tudományos Akadémia, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint a Körösi Csoma-Társaság népes küldöttsége.

Ki volt, mit tett vajjon, milyen érdemeket is szerzett Reguly Antal? — Tömören így jellemezhetnők: úzte a magyar eredet csodaszarvasát, elejtette, hazahozta a legendás nemzeti zsákmanyt, de kimerülten odarogyott melléje.

A jelekből ítélve húsz éves koráig eszébe sem jutott, hogy majdan a magyar nyelvrokonság kérdésének szenteli viruló életét. A művelt zirci családi otthonban, az apáság nevelő légkörében meg az iskolai évek tanulmányai alatt sokat olvasott, festegetett, alkalmi verseket farigcsált; legnagyobb örömét azonban az utazásban lelte: hazai kirándulásait nem számítva tizen-nyole éves korában Bécsset és környékét látogatta meg, a következő év nyarán pedig Galiciát barangolta be, társ nélkül, többnyire gyalogosan. Minden érdekelte: ember és természet, szokások és intézmények, jelen és múlt. Nyilván jogos volt szüleinek az a reménye, hogy az általános műveltség, látókör, tapasztaltság és önálló ítélőképeség tekintetében kortársai fölé nőtt ifjú a magyar közigazgatásnak vagy igazságszolgáltatásnak díszére válik majd. — Nem így lett bizony!

Jogi tanulmányainak a pesti egyetemen történt elvégzése után 1839 nyarán Észak-Németországba tesz körutat. Ez az ártatlannak ígérkező szűnidei portya váratlanul sorsdöntő fejlemények görgetegét indítja el: annyi magasztaló dícséretet hallott Stockholm páratlan szépségeiről, s amúgyis olyan ellenállhatatlan vonzalmat érez az északi természet iránt, hogy hazaindulta előtt átrándul Skandináviába. A stockholmi királyi könyvtárban összehozza aztán a véletlen egy finu tudóssal, s a két testvér között csakhamar szóba kerül az állítólagos nyelvrokonság kérdése. Szót szó, kérdést kérdés, gondolat gondolatot követ, láng gyúl a lángból, s a minden nagy eszméért lelkesedő Reguly előtt varázsütésszerűen csodálatos távlat tárul ki. Nyelvtudományi tájékozatlanságán elröstelkedve titokban előveszi a finnugor rokonság korábbi irodalmát, s hamarosan az a vélemény érlelődik meg benne, hogy a magyar közvélemény minden berzenkedése ellenére is igazuk lehet a „halzsiros gtyafiság” megkövezett ígéhirdetőinek. Milyen magasrendű férfimunka, milyen fontos tudományos és nemzeti feladat lenne Sajnovics meg Gyarmathi kezdeményezésének folytatása, a régóta firtatott magyar eredetkérdés tisztázása! — csordul ki lelkéből a hivatástudat fölismerésének öröme: „Megyek kincsásó gyanánt a munkához, kétes sikerrel, de nemzeti kincs után; és ha mit sem

találok, mondhatom legalább azt, hogy nincs, mit mások ígértek — és nyerlem evvel is”.

Első teendőjének az aránylag könnyebben elérhető finnság és a lappság tüzetes helyszíni tanulmányozását látja; Zirc helyett tehát 1839 novemberében Finnországba költözik át. Az ott töltött kétévnyi időt szorgalmas tanulásra fordítja: igyekszik elsajátítani a nélkülözhetetlen általános nyelvészeti tudnivalókat, az összehasonlító módszer elemeit és a rokonnak állított nyelveket. Sok nehézséget kell legyűrnie, de nem csügged el. Jótékonyan bátorító hatással van rá a finnek pirosposzsgás nemzeti fölbuzdulása és a Kalevala megjelenése nyomán megizmosodott önbizalma. Beható vizsgálatai nemcsak a magyar—finn—lapp rokonság kétségbevonhatatlanul igaz voltáról győzik meg, hanem a keze ügyébe kerülő gyér adatokból azt is megállapítja, hogy a finneknél sokkal közelebb állnak hozzánk a messze keleten élő, jóformán csak hírből, névről ismert vogulok—osztjákok. Szeretne tüstént a fölbukkant csodaszarvas után iramodni, de belátja, hogy erre a veszélyes nagy útra lelkiismeretesen föl kell készülnie. Nagyjelentőségű tudományos fölfedezését jelentésbe foglalva és továbbkutató terveit papírra vetve a Magyar Tudományos Akadémiához folyamodik tanácsért, utasításokért, mert érzi, hogy máris túllontúl igénybe vette szülei áldozatkészségét és az apátság segítségét. Amint megkapja aztán a biztató ígéretet, 1841 júniusában az előkészületre legalkalmasabbnak tetsző orosz fővárosba, Szentpétervárra telepszik át.

Az orosz akadémia világhírű tudósai, valamint az orosz előkelőségek kitüntető szívéllyességgel fogadják körükbe a megnyerő modorú és nemes eszményeiért minden áldozatra céltudatosan vállalkozó fiatal kutatót. Lázas sietséggel tanul oroszul, erőltetett ütemben földolgozza a finnugor népekre vonatkozó földrajzi, történeti, néprajzi, sőt embertani szakirodalmat is, följazott érdeklődésének középpontjában azonban delejes kérdőjelként az obi-ugorság áll. Mikor végre értesül a M. Tud. Akadémia hathatósabb anyagi meg erkölcsi támogatást biztosító döntéséről, 1843. október 9-én repeső örömmel elindul tudományos vágyainak ígéretföldjére, az Urál vidékére: „Minden lépéssel, — írja egyik levelében — mely tovább visz, szabadabbnak és erősebbnek érzem magamat; fejem tiszta és könnyű, szemem olyan, mint a sokáig vaké, ki ismét az Isten ragyogó napja sugarait veheti be.”

Majdnem három esztendőt tölt Reguly az Északnyugat-Szibéria óriási térségén szétszórtnan tengődő obi-ugor rokonaink között. Zokszó nélkül tűri a félvad környezet ezernyi kényelmetlenségét, nyomorúságát, az önként vállalt számkivetettség testi-lelki nélkülözéseit, hogy minden jelenségében megismerhesse s majdan megismertethesse a kezdetlegességnek szinte ősi állapotában rékedt rokonnép szellemi és anyagi világát. Gondosan vezetett naplójának adatai szerint 30.121 kilométernyi utat jár be — egyhetedét rénszarvas fogaton, ebszánkón vagy éppen gyalogszarval; elcsigázottan, éhségtől szédülve, 40–50 fokos hidegtől meggémberedett ujjal kötetszámba rója hetven-nyolcvan éves vogul, osztják, mordvin, cseremis és csuvas aggasztó ajkáról a nyelvtani példamondatokat, szójegyzékeket,

a csodálatosabbnál csodálatosabb vogul—osztják világteremtési mondákat, pogány himnuszokat, hőseposzokat, medvénekeket, attól a hitől biztatva, hevítve, beragyogva, hogy áldozatos fарадоzásaival elének tárhatja majd a ködborította rejtelmes magyar múltat: „Munkám nagysága oly súllyal feküdt rajtam, hogy megbontani látszék egy időre minden világi kötelékeimet, elfelejtetni szüleimet, jóltevőimet és barátaimat”. — Ennek a teljes figyelmet lekötő, minden életerőt egy pontra rögzítő szent reületnek kettős eredménye lett: Reguly megmentette a magyarságkutatás és az egyetemes néptudomány számára egy süllyedő világ pótolhatatlan hagyományemlékeit, ő maga azonban kiégett a magasfeszültségű hevület perzselő izzásában.

1847-ben érkezik haza páratlan becsű szákmányával s még tizenegy évig él, — ha ugyan életnek nevezhetjük megrendítő vonaglását. A magyar közönség, sőt a külföld is egyre idege-sebb érdeklődéssel sürgeti a hosszú tanulmányút perdöntő eredményeit: helytállnak-e hát a nyelvünk finnugor rokonságáról elterjedt hírek, megtalálta-e vajjon Reguly a magyarságnak keleten visszamaradt testvéreit?! — Egyesek azzal magyarázzák az aggasztóan hosszú hallgatást, hogy Reguly teljes gyűjteménye közzétételével akarja meglepni a türelmetlenkedőket, mások viszont Körösi Csoma tévedésének szomorú megisméltlődését gyanítják. A beavatottak lesújtva látják a tragikus tényt: az évekig tartó hajsza és szenvedések teljesen fölemészítették erejét, felőrölték idegzetét, sőt emlékezőtehetsége is elborulóban van. — 1858. augusztus 23-án sirba száll a nélkül, hogy gyűjteményéből bármit is közkinccsé tehetett volna.

Semmit sem tehetett közkinccsé, s száz év óta mégis méltán őt tartjuk a tudományos igényű magyar nyelvhasznítás elevenen lüktető hajtóerejének. Hazafias eszményeiért, tudományos meggyőződéséért vállalt vértanúsága nemzedékek lelkét ihlette meg, elárvult hagyatéka pedig a mesebeli kincs varázsával vonzotta, vonzza maga köré a kutatókat. Rendezetlen állapotban hátrahagyott gyűjteményének zöme lassanként fölszívódott tudományunk vérkeringésébe, s jogos az a remény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium áldozatkészségéből rövidesen napvilágot lát az eddig hét lakattal elzárt maradék is. Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtudományt és a filológiai eszközökkel dolgozó őstörténetkutatást Reguly szövétneke térítette arra az útra, amely az igazsághoz, önismerethez és nemzetközi megbecsüléshez vezetett.

A Reguly Szentpétervárról írt előterjesztését tárgyaló akadémiai bizottság ezekkel a szavakkal fejezi be jelentését: „Nekünk nincsenek tengereink, s tengeren túli gyarmataink, melyekre tudományos expedíciókat küldhessünk, s az egyetemes tudományosság körét tághíthassuk; nincs sem éjszaki, sem déli föld-sarkunk, mely körül felfedezőinket utazzassuk, hogy bámulásra és tiszteletre bírjuk a népeket irántunk. Eredetünk s nyelv-rokonaink azon sarok, mely körül tehetünk és csak mi tehetünk felfedezéseket, s ha mindent nem akarunk idegenektől várni — s várni siker nélkül — tennünk kell is”. — Ha ez igaz, pedig nyilván igaz, akkor mind e mai napig Reguly volt leg-

nagyobb hatású fölfedezők: fölfedezte legdrágább nemzeti kincsünk, anyanyelvünk rokonságát, fölfedezte a magyar múlt lelkét.

Áldó kegyelettel állunk meg emberi és tudósi nagysága előtt, Arany János emlékezetes ígeit idézve:

„Értünk hevült, miattunk megszakadt szív,
Te, az enyészet ágyán porladó!
Késő, de tartozott szent hódolat hív:
Egy nemzeté, im, e hálás adó.“

*

Zsirai Miklós nagyhatású beszéde után Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter megadta az engedélyt az emlékmű leleplezésére és megkoszorúzta Reguly szobrát. Utána Németh Gyula a Magyar Tudományos Akadémia, Lukinics Imre a Pázmány Péter Tudományegyetem, Knieszsa István a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Kenessey Zoltán főispán Veszprém megye, Endrédy Vendel apát a cisztercita rend, a községi jegyző pedig Zirc koszorúját helyezte el az emlékmű talapzatára. Miután a község jegyzője a község nevében további gondozás végett átvette a szobrot, az ünnepély a Himnusz eléneklésével fejeződött be.

LAKÓ GYÖRGY.

TARTALOM.

BAKÓ ELEMÉR: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai 32. — Volni volt.	79
BÁRCZI GÉZA: Puli 139, 314. — Magyar őstörténet 281. — Az 1113. évi zabori oklevél o jelöléséhez	337
B. G.: <i>Osztják, votják vagy oszttyák, vottyák?</i>	336
CZEGLÉDY KÁROLY: Krumpli	229
CSEFKÓ GYULA: Pár kés	375
CSEHÉLY ALADÁR: A magyar magánhangzók eloszlása	64
DANCZI VILLEBALD: Népi növénynevek Kürtről.	158, 251
DEME LÁSZLÓ: A <i>h</i> + <i>m</i> á s s a l h a n g z ó kapcsolatok feloldási formáihoz	133
ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint nyelve és írása 89. — Révay Péter a magyar őshazáról.	341
GÁLDI LÁSZLÓ: Oláh <i>chiuzos</i> (<i>tuzos</i>) < <i>közös</i> 141. — <i>Rengeteg</i> szavunk jelentésfejlődéséhez 315. — Sinkay György mezőgazdasági szókészletének magyar elemei	363
† GERGELY BÉLA: Arat	377
GYÖRKE JÓZSEF: Tő, képző. rag	111, 176
HALUSZKA MARGIT: Az <i>u</i> és <i>o</i> hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján	223, 305
HARSÁNYI ZSOLT: Csicskás	231
HASAN EREN: Katáng, sárkány, csődör 20. — Jávoz 88. — Kiköcsén 157. — A <i>székely</i> név magyarázatához 205. — Czapás. Vámbéry 230. — Kaydan 315. — Régibb és	

újabb török jövevényszavak a magyarban. (Csalán. Gyopár. Kanyaró. Csula. Beslia. Aracsín. Klabodan.)	358
HORGER ANTAL: Az affrikáták kérdéséhez 62. — Gáborján 63. — Vita 377. — Garázda 378. — Géderlak, Gidró. Pó	379
IMPLÓM JÓZSEF: Puli 139. — Inda. Csődül 140. — Ebicki.	316
JUHÁSZ JENŐ: Íz, édes 65. — A magyar határozók történetéhez 202. — Mind 316. — Csicskás	318
KELEMEN JÓZSEF: Tütü.	217
KEMENES PÁL: Bogsa, baksa.	88
KNIEZSA ISTVÁN: Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez 1. — Germán 141. — Bezdán 142. — Vinnye	232
KOROMPAY BERTALAN: † Szendrey Zsigmond.	262
K. P.: Katyiba?	157
LAKÓ GYÖRGY: Egy ugor-permi szóegyeztetés. (A magyar <i>horol</i> rokonsága.) 349. — Reguly Antal zirci emlékművének leleplezése	399
LOVÁNYI GYULA: Puli 28. — Nyakleves 142. — Nyárspolgár 143. — Brünn 318. — Több is veszett Mohácsnál. Kutya-ból nem lesz szalonna 380. — Jövevényszók a Jászságnak és a Kiskunságnak XVIII. századi nyelvében	397
LUKÁCS KÁROLY: Fogas.	156
MELICH JÁNOS: Vezeték. Bezdán 67. — Galamó 233. — Családneveinkről.	265
VITÉZ MIKESY SÁNDOR: Gyalapár. Mozgakert 235. — A szaboles megyei Gégény határnevei 334. — Csicskás. Érd	381
MOLLAY KÁROLY: Puli	234
MORVAY PÉTER: Adatok népünk „fonetika“-jához	79
NAGY J. BÉLA: Guidó 78. — Jelentőség, jelentősség 154. — A birtok többségének megjelölése a birtokszón	329
NÉMETH GYULA: Sólyom, karvaly	99
N. J. B.: Bajtárs és barát	87
PAIS DEZSŐ: A szóvégi <i>d > gy</i> változáshoz és <i>gy ~ d</i> változáshoz 64. — Ór-Pátruh 68. — Doborgaz, Döbrököz 69. — A tövégi <i>ok, ak, uk ~ ék</i> viszony kérdéséhez 195. — A <i>székely</i> név magyarázatához 208. — Sugatag 235. — <i>Hosszatt</i> vagy <i>hosszat</i> ? 246. — Bánffy Bernát és Erdély Farkas 1546. évi osztozkodásához 249. — <i>Logodi</i> - vagy <i>Lógodi-utca</i> ? 264. — Rér 319. — A <i>torok</i> szó rokonságából	344
PAIS KÁROLY: Nyújts feléje védő kart... 209. — Influenza 236. — Tartalom, szó- és tárgymutató	404
PAIS LÁSZLÓ: Bánffy Bernát és Erdély Farkas osztozkodása 1546-ból	155
P. D.: Székesfehérvár, Veszprém, Pozsega	88
RAPAICS RAJMUND: Kalamár-körte. Makaria-körte 71. — Kosbor 143. — Genyötte. Gönye. Hülye 144. — Racka	238
SÁMSON EDGÁR: - <i>dës</i> összetett gyakorító képzős igéink	104
SZABÓ DÉNES: Öntvény	298
SZABÓ T. ATTILA: Csapós? 71. — Az <i>elve</i> vízneveinkben 73. Lipitor ember 81. — Tretina, tretina 145. — Szloboziát kiált 148. — Jó bonyó, jó bopó; bonyó, bopó 239. — T'uzosa, Kezešu 241. — Borzik 323. — Mureşel, Nădăşel	

324. — Poptyér 325. — Magyar növény- és gyógyszer- nevek a XVI. századból 331, 391. — Gyámol 336. — Sutás. György Fona Pataka, Fónakfű 382. — Szivárvány 383. — Vágja. mint Salai a szappant	384
SZILÁGYI LÁSZLÓ: Öntvény, töltés	385
SZTRIPSZKY HIADOR: Erge 325. — Oszvaj	186
TAMÁS LAJOS: Oláh <i>randä, rantie</i>	389
TARNÓCZY TAMÁS: Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez	269
TECHERT JÓZSEF: Vízmérés 13. — Ungon-berken	263
ZOLNAI GYULA: Okvetetlen 74. — Szémtelen 75. — Száj 76. — Tütrőztet 77. — Utea 149. — Ungon-berken túl 151. — Ügymond 153. — Bosszankodik, bosszant 242. — Csipke. Egrél? Egyház 243. — Hála. Hám! 244. — Boj- nyik. Códli 245. — Filozopter. Fufnyos 246. — Böször- mény. GyöngyD: MV. 251. — Harmad 326. — Háspol(y). Hitel. Illetlen 327. — Kiváncsi. Tövis. Paraj 328. — Szépiró. Ölös kút? 329. — Han 325. — Hírlik	390
ZSIRAI MIKLÓS: Kannisto Artúr 169. — Emlékbeszéd Reguly Antal szobrának leleplezésén	400
Kisebb közlemények	62
Különfélék	262, 399
Levélszekrény	87, 263, 336
Népnyelv	79, 158, 251, 334
Nyelvművelés	78, 153, 246, 329
Nyelvtörténeti adatok	155, 249, 331, 391
Szó- és szólásmagyarázatok	65, 139, 229, 314, 375
Társasági ügyek: Sági István hatvanéves 81. — Titkári je- lentés 1942-ről 162. — Jelentés az 1942. évi Szily-jutalom- ról 163. — Számadás és költségvetés 166. — A szám- vizsgáló bizottság jelentése az 1942. évről 168. — Gyász- beszéd Szinyei József ravatalánál 256. — Melich János alelnök megemlékezése Szinyei Józsefről az 1943. május 4-én tartott választmányi ülésen 259. — Felolvasó ülésünk	261
A borítékon: Tartalom. Tudnivalók. A MNyT. tiszteleti tagjai, tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizott- sága. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Kérelem. Melich-Emlékkönyv. Értesítés. Nyugtázás. A MNyT. kiadványai. Tájékoztató a tagságról és előfizetésről. Közgyűlési meghívó. Felolvasó ülések.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek, vagy csak részben vannak felvéve: a nyelvtörténeti, népnyelvi és nyelvművelési adatok 78, 79, 153, 155, 158, 246, 249, 251, 329, 331, 334, 391, 397.

acău (oláh) 364	ágyék 198	ara(q)čîn (tör.)
Ady E. 373 k.	ajándék 196	362
affrikáták 62	-ak 195 kk.	Arany J. 13 kk.,
aghistin (oláh) 364	analógia 79	371, 374
araesin 361 k.	aniş (oláh) 364	arat 'irt' 377

- Aratás hn. 377
aşău (oláh) 364
 Aszó 387, 389
 asszony 137
 babona 9
 bajtárs 87
 Bakó E. 62
 baksa 88
 Balassa J. 33
 Balassi Bálint
 nyelve és írása 89
 kk.
 Balaton 4
 Balogh J. gyász-
 beszéde Szinnyei
 J. ravatalánál
 256 k.
 Bánffy Bernát és
 Erdély Farkas
 osztozkodása 1546-
 ból 155 k., 249 k.
 Bányay Ö. 400
 barát 87
băşli (oszm. tör.) 361
 Beke Ö. 1 kk.
 Berény 318 k.
 besenyő el. 26 kk.
 beslia 361
běšlija (szerb) 361
 Besztercei Szójegy-
 zék 223 kk., 305 kk.
 Bezdán 67, 142
 a birtok többségének
 megjelölése a bir-
 tokszón 329 k.
blyacha (rutén) 389
bobona (szláv) 9
bodiu (oláh) 364
 bodza 5
 bogsa 88
 bojnyik 245
 bolgár 8
 bolgár-rutén kap-
 csolatok 386 kk.
 Boncz(a) csn. 279
 Bonczos csn. 279
 Bonyha 135
 Bonyhád 135
 bonyó 239 kk.
 bopó 239 kk.
 borju 291
 Borzik hn. 323 k.
 **bos-* (tör.) 243
 **bosan-* (tör.) 243
 bosszankodik 242 k.
 bosszant 242 k.
 bozfa, bodzafa 9
bögürtkän? (csag.)
 207
bögürtlän (tör.) 207
 böszörmény 251
Brno (cseh) 318
 Brünn 318 k.
bugner (oláh) 364
 bujka[ó] 243
 burok 197
 бүд(ös) 66 k.
 бүз 66 k.
căisin (oláh) 364
caliţcă (oláh) 364
cămară (oláh) 364
căpălui (oláh) 364
 capás 'cápabőrös' 72
 capos 71 k.
čaġir (tör.) 104
cărălabă (oláh) 365
cartiţol (oláh) 364
cătref (oláh) 365
čavdur (csag.) 27 k.
čav i (tör.) 100
čertiu (oláh) 365
chilin (oláh) 365
chiuzos (oláh) 141
ciurdă (oláh) 365
coăcan (oláh) 365
 cöldli 245
copon (oláh) 365
corelabă (oláh) 365
corman (oláh) 365
coşearcă (oláh) 365
coţcă (oláh) 365
cretă (oláh) 366
crumpele (oláh) 366
 czapás 230
 Czeglédy K. 291, 293,
 341
 család(i)név 268 k.
 családneveink
 265 kk.
 csalán 258 k.
 csapós? 71 k.
 csei(e)fa 9
 csieskás 231, 318, 381
 csipdés 105
 csipke 243
 csodaszarvas-
 monda 296
 csödör 26 kk.
 csödül 140 k.
 csödül 'lármázva
 összesereglik' 141,
 csula 360 k.
 csuszka[ó] 243
 Csűry B. 33 k.
dărăbuţă (oláh) 366
 Deér J. 291 kk.
 Deme L. 232
 deszpot(a) 9
 Dézsi L. 90 kk.
 Doborgaz 69 k.
Dobrogost szn.
 (szláv) 70
 Dóczy csn. 279
 dohlik ~ dolhik ~
 dollik 136
 Döbrököz 69 k.
 döhöme ~ dömhe
 ~ döme 136
drusului (oláh) 366
duhan (oláh) 366
 dús 9 k.
 az *e* (ē) hangok gya-
 korisága a m.-ban
 214 kk.
e-zés 211 kk.
ē-zés 211 kk.
 ebhendik 316
 ebicki 316
 édes 65 k.
 egrél? 243
 egyház 243 k.
 egyszerezítés 378
-ék 195 kk.
 öldös 105
 elhasonulás | mgh.
 ~ a 70
 elve ~ elü 'pars
 ulterior' 73
 elvonás 66, 70, 76 k.,
 142, 378, 389
 embertan és őstör-
 ténét 297
 érd 382
 Erdély Farkas és
 Bánffy Bernátosz-
 tozkodása 1546-ból
 155 k., 249 k.

Erdélyi P. 90 kk.
 érdés 106
 Erege hn. 73
 Eregély hn. 73
 erge 325
erică (oláh) 366
 Ermény 142
 esdés 106
 Etelköz | a m.-ság
 ~ben 291
 euphonia 214 kk.
 fazék 197 k.
 féléje 210 kk.
felezuít (oláh) 366
 felhő 133 kk.
 felleg 133 kk.
 fény(es)'fövény(es)'
 322
 Fikár esn. 279 k.
 filozopter 246
 finnugor | el. 76 k.,
 ?328, 345 k., 349 kk.
 | eredet 284 kk.
flaştrom (oláh) 366
 fogas 156
 fo[a]lnagy 382 k.
 folyóírás | a XVII.
 századi m. ~
 89 kk.
 Fona 382 k.
 Fónakfű 382 k.
 fonetika | a nép
 "~"ja 79 kk.
 fődez 'fedez' 212
 földrajzi áttekintés
 a -dés képzőről
 108 k.
 fölett 'felett' 212
 francia el. ?328
 francia hatás az
 oklevelek helyes-
 írásában 337 kk.
 fufnyos 246
 fuvatag 199
 fű(s) 321
găbănaş (oláh) 366
 Gáborján 63
Gabrianus (lat.) 63
 galambvirág 233 k.
 galamó 233 k.
 Gáldi L. 226
 garázda 378 k.
gazda (oláh) 366

Gädëon 379
 Gädërlak 379
 Gégény határnevei
 334 k.
 genyőte 144
 gereblye 5
 Germán hn. 141 k.
 Gidró esn. 379
 Gombocz Z. 24, 33 k.
 gombolyag 199
goz (oláh) 366
 gönye 144
 Guidó 78
 Gunda B. 294 k.
 gurikáz 243
 Gyalapár 235
 gyámol(ok) 336
 Gyarmat törzsnév
 293
 gyermeknyelv 217
 kk., 244
 gyógyszernevek | m.
 növény- és ~
 XVI. századból
 331 kk., 391 kk.
 gyopár 359 k.
 „gyökök” tana 111 k.
 Györffy Gy. 315
 a *h* + msh. kap-
 csolatok feloldási
 formái 133 kk.
hağma (oláh) 366
 háj 76 k.
 hajlék 196
 hála[á] 244
 Halasi Kun T. 289
 hám! 244 k.
hāmbariu (oláh) 366
 han(y) 335
 hangfiziológia 32 kk.
 hangtörténet | az *u*
 és *o* hangokkal
 kapcsolatos ~ i
 kérdések a Besz-
 tercei, Schlägli és
 Soproni Szójegy-
 zék alapján 223 kk.,
 305 kk.
 hangutánzó eredetű
 szók 220 kk.
 hangváltozás | hang-
 átvetés 138; hang-

helyettesítés 242;
 fngh. elhasonulása
 200 k.; msh. haso-
 nulás 138; pótló-
 nyújtás 138; de-
 palatalisatio az
 oláhban 389; *a : o*
 356; *á — á : á — ő*
 200; *-d : -gy* 64;
dl : l 139; *ē : é* 379;
é : í : i 328; *h* kie-
 sése 138; *-hl : -lh :*
-l- : -l- 133 kk.;
-hx : -xh : -xx : -x
 135; *j : l* 139; *k : t*
 78; *l-r : r-r* 321;
mt : nt 76; *nn : dn*
 201; *o : u* 351; *ox : ó*
 68; *s : cs* 328; *u : o*
 308 kk.; *u : o : a*
 310; *u : o : i* 310 k.;
 intervoc. *v : ø* 321;
 ? *z : d* 66; *m. a :*
 oláh *o (q)* 325; *m.*
cs : oláh *ty* 325; *m.*
d' : oláh *g'* 142; *m.*
ö — ő : oláh *e — e*
 242; *m. ö — ő :* oláh
u — o 141; *ném. -l :*
m. -li 234; szláv
-o. m. -a 1 kk.;
 szláv *o : m. u* 311;
 szláv *-e : m. -e* 5;
 szláv *-e : m. -a* 5;
 szláv *st : m. c* 70;
 tör. *a : m. u (: o)*
 311; tör. *ab, av : m.*
ou, ó 101; tör. *-b :*
m. -v- 323; tör. *č :*
m. s- 101; tör. *γ :*
m. v 103; tör. első-
 szótágbeli *ī : m. a*
 103; tör. *-j : m. -l*
 103; lat. *N. o :*
 francia *ou : ey : ő*
 338 kk.; oláh *a : ő*
 390; tót *g : h* 232
 harag 356
 haránték 198
 harcol(ás) 356 k.
 harmad 326
 Harsányi Zs. 318
 harzsol 356

hasonulás | msh. ~
a 76

háspol(y) 327

határnevek | gége-
nyi ~ 334

határozó(k) | a m.
~ történetéhez
202 kk., ~ mellék-
névvé válása 74

Hegedűs L. 34 k.

helyesírás 336 | Ba-
lassi B. ~ a 91
kk.; a Besztercei
és Schlägli Szó-
jegyzék ~ a 224
k.; idegen eredetű
nevek ~ a 78 k.

heven(y)tében 203

hevert(ebb) 16

hír 323

hírel 390

hírlík 390 k.

hitel 327

hiúz 88

holdā (oláh) 366

a honfoglaló m.-ság
291 kk.

*hor- 'terere' 350 kk.

Horger A. 75, 77,
195 kk.

horh(os) 357

horlás, halhorlás
350

hornyol 357 k.

horol 349 kk.

horoló 349 k.

horzsol 350 kk.

hosszat(t) 246

hölye 144 k.

huru N. 'nyeső vas'
355

hurul 349 kk.

hurutár 'influenza'
237

hūs 321

hūt 321

hüvely 321

hüvelyk 321 k.

Hymnus | Kölcsey
~ a 209 kk.

haber (arab) 323

í-zés 90 kk.

ic (oláh) 366

igeképzők | ál + ko-
dik (gyak. + visz-
szaható) 378; -d
(gyak.) 66; -dēs
(gyak.) 104 kk.;
denom. és deverb.
-h 355; -z (gyak.)
66; denom. és de-
verb. -χ (vogul)
355

igeragozás | sz-szel
bővülő v-tővű igék
322; -ik (tárgyas
rag. több. 3. sz.)
391; -ik (ikes igék)
391

igy 'szent' 243

illeszkedés | mgh.-k
~ ének elmara-
dása 216

illetlen 327

ín 140

inda 140

influenza 236 kk.

ingó 152

ipar (tör.) 359

Isten után 15

íz(es) 65 k.

Jakubovich E. 337 k.

-janin~ -enin~ (szláv
képző) 6 kk.

járóka 343

járulékhangok 1 kk.

játszi szóképzés 316

jávoz ?'hiúz' 88

jelentős(s)ég 154

Jenő törzsnév 293

*jitiu (oláh) 367

jó bonyó 239 kk.

jó bopó 239 kk.

Kabar törzsnév 293

Kajdács hn. 315

Kal(a)már 71

Kalamár-körte 71

Kannisto A. 169 kk.

kanyaró 360

kapar 353

kareol 357

karmol 357

*karva- (finn) 354

karvaly 101 kk.

katáng 20 kk.

katyiba? 157

Kaukázus | a m.-ság
~ i története 289
kk.

Kazinczy F. 14

Kaydan 315 k.

a keleten maradt m.
töredékek 293

képző(k) 111 kk.,
176 kk.

kettősszám a vogul-
ban 115 kk.

Kettunen L. gyász-
beszéde Szinnyei
J. ravatalánál 259

Kezešu (oláh) 241 k.
kiköcsén 157

Kípiró ~ Képiró
csn. 73 k. (jegyz.)

kiváncsi 328

klabodan 362 k.

Knieszsa I. 294

kocsikáz 243

kolompér 230

koma 9

Komárom 4

Konecza csn. 279

korgu~ (szláv) 104

kosbor 143 k.

Kölcsey F. 209 kk.

Közös hn. 241 k.

krumpér 230

krumpli 229 k.

kunyhó 136

*kur- 'vakar, kapar'
(ősspermi) 352 k.

kuran[m] (permi)
353 k.

kuszol 397 k.

kutyából nem lesz
szalonna 380 k.

Kürt törzsnév 293

Kürt népi növény-
nevei 158 kk.,
251 kk.

Lakó Gy. 163 kk., 261
launya 137

Laskai P. 144

László Gy. 294

latin el. 63, 319 kk.

látóka 343

Láziczias Gy. 138

lengyel 8

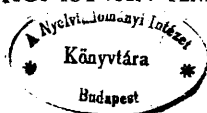
- lepdés 105
lepedeu (oláh) 367
 lér 320 kk.
 lesdés 108
Levedia | a m.-ság
 ~ ban 291
Leveld 321
lëvir (lat.) 320 kk.
Ligeti L. 103, 288 k.
 lipitor ember 81
Lo[ó]godi[y]-utca
 264
 lohány ~ lanya
 ~ lanya 137
loptă (oláh) 367
 lód 322
luțerna (oláh) 367
 magánhangzók | a m.
 ~ eloslása 64 k.,
 369 kk. | a tövégi
 ~ lekopása 1 kk.
 magyar őstörténet
 281 kk.
 a magyar őshaza
 341 kk.
 magyar el. | az oláh-
 ban 141. 241 k., 324
 k., 363 kk., 389 k. |
 a szlávban ? 361
 a magyarság ere-
 dete 284 kk.
 Makaria-körte 71
 Mályusz E. 205
 mámor 137
margă (oláh) 367
 Maroselve 324
 *më[i] (kérdőnév-
 más) 316
 Megyer törzsnév 293
 méh 286
 Melegdi J. 68
 Melich J. 63, 68 k. |
 ~ megemlékezése
 Szinnyei J.-ról
 259 kk.
 Melius P. 270
 méz 286
 Mikes F. 372
 mind 316 kk.
mintă (oláh) 367
misarăș (oláh) 367
modru (oláh) 367
 Mogyeri 290
 molna 10
 monda 153
 mongol el. a török-
 ben 28
 Mozgakert 235
 mögette 'mögötte'
 213
Mureșel hn. (oláh)
 324
Nădășel hn. (oláh)
 324
 a nagysárréti nép-
 nyelv mgh.-i 32 kk.
 német el. 12, ? 139 k.,
 143, 229 k., 238, 245,
 327, 329, 397 kk.
 Nemeskéri J. 297
 a nép „fonetiká”-ja
 79 kk.
 népetimológia 71,
 152, 386
 népi növénynevek
 Kürtről 158 kk.,
 251 kk.
 népnyelv | a nagy-
 sárréti ~ mgh.-i
 32 kk.
 néprajz és őstörté-
 net 294 k.
 név és származás
 292
 névragozás|-t-(hat.)
 202 kk.
 névszóképzők | de-
 nom. -d (kics.) 292;
 ? -da (kics.) 290;
 deverb.-denom. -ék
 (-ok, -ak, -uk) 195
 kk.; deverb. -g 134;
 -i (származásnév)
 274 k.; -icki 316;
 denom. -k (kics.)
 345; denom. -ka
 (kics.) 381; -m
 (kics.) 101; denom.
 -ó (kics.) 379; de-
 verb. -ó (nomen
 agentis) 235; de-
 nom. -r (kics.) 379;
 deverb. -s 66; de-
 verb. -si 328; de-
 verb. -t- 203 k.; baj-
 osztr. -l (kics.): m.
 -li 230; fgr. *nt. ~
 *nd. (kics.) 290;
 szláv -janin ~
enin 6 kk.; tör.
 -yan 22 k.
nosilo (szláv) 3
 Nova Ungaria 341
 növénynevek | m.
 ~ és gyógyszer-
 nevek a XVI. szá-
 zadból 331 kk., 391
 kk. | népi ~ Kürt-
 ről 158 kk., 251 kk.
 nyak 288 k.
 nyakleves 142 k.
 nyárspolgár 143
 nyeldés 106
 nyelvjárás | a felső-
 tiszai v. északke-
 leti ~ 216
 nyelvészet és őstör-
 ténet 294
 nyomdok 197
 nyoszolyó 3 k.
 Nyújts feléje védő
 kart... 209 kk.
 o hang jelölése 229 |
 az 1113. évi zabori
 oklevél ~ 337 kk.
 o hang története
 223 kk.
 Ogurda 290 k.
 -ok 195 kk.
 okvetetlen 74 k.
 oláh el. 148, 149
 olasz el. 238
oltui (oláh) 368
omlăiui (oláh) 368
 ontora 9
 oreca 77
 Oszoj 386 kk.
 osztják v. osztják?
 336
 Oszvaj 386 kk.
 ou | az ómagy. ~
 írása 337 kk.
 ő-zés 211 kk.
 ölös kút? 329
 öntvény 298 kk., 385
 önzül? (csag.) 207

- Örmény hn. 141 k.
 Ör-Pátruh 68 k.
 őshaza | a m. ~ 341 k.
 ~ 288 k.
 őstörténet | m. ~ 281 kk. | ~ és embertan 297 | ~ és néprajz 294 k. | ~ és nyelvészet 294 | ~ i csodabogarak 297 k.
 ösztöke 9
 ötrük (tör.) 207
 öttevénny 298 kk.
 ötvény(út) 298 kk.
 pādure (oláh) 315
 Pais D. 226 k., 315
 pajtás 87
 Pándy Zs. 95 k.
 Papesere hn. 325
 pár kés 375 k.
 paraj 228
 patró N. 'ör, bakter' 68 k.
 Pátroha 68 k.
 pátru(c)h (szláv) 68 k.
 Paul H. 122
 pëkdës 104
 permi | egy ugor- ~ szóegyeztetés 349 kk.
 Petőfi S. 371, 374
 pičaučile (oláh) 368
 Pó 379
 Pócs 379
 Poo[ó, h]l esn. 360
 Poptýr hn. (oláh) 325
 Pou szn. 379
 Posedarski 98
 Pouza 379
 Pozst(ë)ga 88
 pučli 29 kk., 139 k.
 pu'ł (ném.) 234, 314
 puli 28 kk., 139 k., 234, 314 k.
 pulya 'kutyafajta' 139, 315
 pulyi N. 139
 pumi 29, 31 k.
 pustă (oláh) 368
 puton (oláh) 368
 pül (albán) 315
 *pülhë ~ *pülhë (fgr.) 123 k.
 qarama[u]q (tör.) 360
 qarčija (tör.) 104
 qatayan (tör.) 21 kk.
 qilabdan (tör.) 363
 qirraj (tör.) 101 kk.
 racka 228 k.
 rackó 229
 Rad[n]nót 250
 Radvánszky-kódex 89 kk.
 rag(ok) 111 kk., 176 kk.
 ragadványnevek 273 k.
 Raitsits E. 29 kk.
 rand' (oláh) 229
 randä (oláh) 389 k.
 rantie (oláh) 389 k.
 rät (oláh) 368
 régészeti | a m. őstörténet ~ e 294
 Reguly A. 229 kk.
 reugeteg 315
 répdës 106 k.
 rér 319 kk.
 Révay P. 341 kk.
 Rosztics hn. (rutén) 387
 röpdes 'repdes' 212
 röpdez 212
 röpked 212
 rutén-bolgár kapcsolatok 387 kk.
 sačcä (oláh) 368
 Sági I. 81 kk.
 sanť (oláh) 228
 sarkány 24 kk.
 *sarqan (tör.) 25
 Saussure 122
 sazayan (tör.) 24 kk.
 säkil? (csag.) 205 k.
 Schlachter W. 261
 a Schlägli Szójegyzék 223 kk., 305 kk.
 sebté[i]ben 202 k.
 Šeiš Suleimān szó-tára 206 kk.
 sertifurt 397 k.
 siki'? (csag.) 205 k.
 si/ä/kil (tör.) 208
 silik (tör.) 206
 Sinkay Gy. 363 kk.
 šišäk (csag.) 207
 šišal? (csag.) 207
 š'etrom (oláh) 368
 sólymáztat 99 kk.
 sólyom 99 kk.
 a Soproni Szójegyzék 223 kk., 305 kk.
 Sovijärvi A. 34 k.
 soŋqur (tör.) 104
 ştromfänilor (oláh) 368
 Strömpl G. 73
 süg 225 k.
 sugatag 225 k.
 sügö 236
 sugşugat (oláh) 368
 suhog 225
 şulan (csereemis) 359
 sutás 382
 şälan (csuvas) 358 k.
 şaln (szláv) 387
 száj 76
 Szajkó 386
 szájpadlásrajz(ok) 33 kk.
 szándék 197
 származás és név 292
 Szarvas G. 267 k.
 Szarvas családnevei 276 k.
 szattyán 137
 szegdës 108
 székely 205 kk.
 Székely-jó 264
 Székesfehérvár 88
 szeldës 108
 szemtelen 75 k.
 † Szendrey Zs 262 k.
 szent-telen? 75
 szépíró 329
 sziket 'influenza' 237
 Szinnyi J. | gyászbeszéd ~ iava-talanál 256 kk.
 Szinnyi-émlékérem 261

- szitty[ó] 6
szivárvány 383 k.
szláv el. 1 kk., ? 67,
68 k., 70, 142, ? 232,
239, 245 k., ? 360,
378, 386 kk.,
szláv jövevényeink
tövégi magán-
hangzóinak törté-
nete 1 kk.
szláv népnevek 6 kk.
szloboziát kiált 148 k.
szojka 386
szólás(ok) 210 kk.,
217 k., 380 k., 384
k.,
szótagismétlés 219 k.
szótó 111 kk., 176 kk.
szövegyülés 246
szurdék 197
szuszék 199
Tarján törzsnév 293
tapadás 119 k.
teanc (oláh) 368
tépdés 107
Thúry J. 205 kk.
tioc (oláh) 369
toborzé[o]k 198
tohonya 126
toldalék 199
Tolnai V. 369 kk.
tonya 136
tonyhó 136
tor 344 kk.
to/u/r (vogul) 345
torlás 347
torlik 347 k.
torló 344 k.
torlód[z]ik 348
torok 344 kk.
torol 344 k.
torontál 163
Torquatus | Joannes
Aquilus ~ 98 k.
Tóth A. dr. 400
toyrul (tör.) 104
több is vezett
Mohácsnál 380
töltés 385 k.
tömkeleg 15
török el. | 20 kk., 99
kk., 235, 243, 251,
288 k., ? 345, 358
kk. | ~ a szláv-
ban 104
történeti áttekintés
a -dés képzőről 108
tövis 321, 328
tréfás nyelvhaszná-
lat 217 kk.
tret(y)ina 145
tun(n)ya 136
túr (ige) 349
tű/ű/r (osztják) 345
turfă (oláh) 369
turolás 347 k.
turumtaj (tör.) 103 k.
turzás 348
Tuzoša hn. (oláh)
241 k.
tüklü? (csag.) 207
tüllü (tör.) 207
türközik 77
türtöztet 77 k.
tüske 321
tütü 217 kk.
u hang jelölése 228 k.
u hang története 223
kk., 305 kk.
ugor | egy ~ -permi
szövegyezés 349 kk.
úgymond 153 k.
-uk 195 kk.
undok 197
Ungaria | Nova ~
341 | ~ Vetus 341
ungon-berken 151
kk., 263 k.
unoka 9
az uráli m. őshaza
288 k
uszkár 30 kk.
utca 149 kk.
üvölt 322
vágja, mint Salai a
szappant 384 k.
vaktában 202 kk.
valamenté[í,i]re 202
vállu (oláh) 369
Vámbery A. 230
vědro (szláv) 4
(egy)végtében 202 k.
verdés 107
Veszprém 88
vezeték 67
vezetéknev 268 k.
vihnye, vinnye 232
villa 9
Vinnye 135, 232 k.
viszály 15
vita 377
vitat 377
vizesés 13 kk.
vízmósás 13 kk.
vízomlás 13 kk.
a vogulok 170 kk.
a vogul kettősszám
115 kk.
volni volt 79
votják v. votyák?
336
vödör 4
Vönöczky Schenk J.
99 kk.
Vörösmarty M. 371
židoviny (szláv) 7 k.
zobori oklevél | az
1113. évi ~ o jelö-
lése 337 kk.
Zolnai Gy. 71 k.
Zsámbé[o]k 200
zsidó 7 k.
Zsirai M. 284 kk., 297,
346 | ~ gyászbe-
széde Szinnyei J.
ravatalánál 257 k. |
~ beszéde Reguly
zirci emlékművé-
nek leleplezésén
400 kk.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.



XXXIX. ÉVF.

1943. FEBRUÁR

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

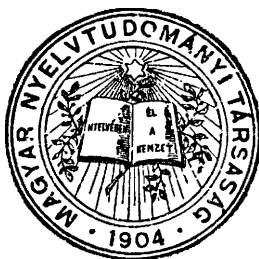
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

364. SZÁM



1943. FEBRUÁR

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1943

T A R T A L O M

	Lap
<i>Knieszsa István</i> : Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez ..	1
<i>Techert József</i> : Vízmolás.....	13
<i>Hasan Eren</i> : Katáng, sárkány, csődör	20
<i>Loványi Gyula</i> : Puli	28
<i>Bakó Elemér</i> : A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai	32
Kisebbségi közlemények. <i>Horger Antal</i> : Az affrikáták kérdéséhez. Gáborján. — <i>Pais Dezső</i> : A szóvégi <i>d > gy</i> változáshoz és <i>gy ~ d</i> változáshoz. — <i>Csehély Aladár</i> : A magyar magánhangzók eloszlása....	62
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Juhász Jenő</i> : Iz, édes. — <i>Melich János</i> : Vezeték. Bezdán. — <i>Pais Dezső</i> : Ór-Pátruh. Doborgaz, Döbrököz. — <i>Rapaics Raymund</i> : Kalamár-körte. Makaria-körte. — <i>Szabó T. Attila</i> : Csapós? Az <i>elve</i> vízneveinkben. — <i>Zolnai Gyula</i> : Okvetetlen. Szémtelen. Száj. Türtöztet	65
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Guidó	78
Népnyelv. <i>Bakó Elemér</i> : Volni volt. — <i>Morvay Péter</i> : Adatok népünk „fonetiká”-jához. — <i>Szabó T. Attila</i> : Lipitor ember	79
Társasági ügyek. Sági István hatvanéves.....	81
Levélszekrény	87
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság. — A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. — Kérelem. — Melich-Emlékkönyv. — Értesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1943-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXXIX. ÉVF.

1943. ÁPRILIS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•

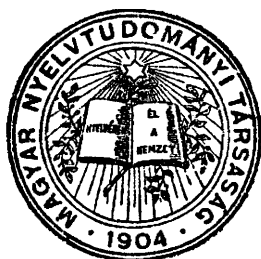
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

365. SZÁM



1943. ÁPRILIS

BUDAPEST

KIADJA

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1943

T A R T A L O M

Lap

<i>Eckhardt Sándor</i> : Balassi Bálint nyelve és írása	89
<i>Németh Gyula</i> : Sólyom, karvaly	99
<i>Sámson Edgár</i> : -dés összetett gyakorító képzős igéink.....	104
<i>Györke József</i> : Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.).....	111
<i>Deme László</i> : A <i>h + mássalhangzó</i> kapcsolatok feloldási formáihoz ..	133
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bárczi Géza</i> : Puli. — <i>Implom</i> <i>József</i> : Puli. Inda. Csődül. — <i>Gáldi László</i> : Oláh <i>chiuzos</i> < közös. — <i>Kniezsa István</i> : Germán. Bezdán. — <i>Loványi Gyula</i> : Nyakleves. Nyárspolgár. — <i>Rapaics Raymund</i> : Kosbor. Genyőte. Gönye. Hölye. — <i>Szabó T. Attila</i> : Tretina, tetryina. Szloboziát kiált. — <i>Zolnai</i> <i>Gyula</i> : Utea. Ungon-berken túl.....	139
Nyelvművelés. <i>Zolnai Gyula</i> : Ügymond. — <i>Nagy J. Béla</i> : Jelentőség, jelentőség.....	153
Nyelvtörténeti adatok. <i>Pais László</i> : Bánffy Bernát és Erdély Farkas osztozkodása 1546-ból. — <i>Lukács Károly</i> : Fogas. — <i>Hasan</i> <i>Eren</i> : Kiköcsén. — <i>K. P.</i> : Katyiba?	155
Népnyelv. <i>Danczi Villebald</i> : Népi növénynevek Kürtről	158
Társasági ügyek. Titkári jelentés 1942-ről. — Jelentés az 1942. évi Szily-jutalomról. — ' Számadás és költségvetés. — A számvizsgáló bizottság jelentése az 1942. évről	162
A boríték on: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendő.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1943-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYA

1. Zolnai Gyula. Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnes-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Loránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személyneveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszerkezete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasíralom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégibb nyelvmélekes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csüry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinnyei József. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Kniesza István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravesik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1— P.
28. Csefkó Gyula. Szállóigék, szólásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv”. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmas János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Laziczus Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégibb ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csüry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 0.80 P.
44. Vértess O. András. Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 0.80 P.
45. Úrhegyi Emilia. Turóc megye helynevei. 1939. 1.20 P.
46. Csüry Bálint. A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzójának története. 1939. 0.40 P.
47. Szepešy Gyula. Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 1.— P.
48. Danezi Villebald. A kürti nyelvjárás hangtana. 1939. 1.20 P.
49. Zsinka István. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 0.80 P.
50. Pais Dezső. A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 2.— P.
51. Melich János. Brünn nevéről. 1940. 0.60 P.
52. Melich János. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 0.80 P.
53. Mikesy Sándor. Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 0.80 P.
54. Csüry Bálint és Kovács István. Adalékok a magyar népnyelv *e*—*é*-féle hangjaihoz. 1940. 0.80 P.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti. Adalékok a magyar és finn nyelv *i*—*i*, *u*—*ü*, *ü*—*ü* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 0.40 P.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

56. Szabó T. Attila. Csűry Bálint emlékezete. 1941. 0.40 P.
57. Nagy J. Béla. Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 0.40 P.
58. Gácsér Imre. Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 0.80 P.
59. Terestyéni Cz. Ferenc. Magyar közsói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 1.60 P.
60. H. Németh Gyula. Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 2.— P.
61. Horváth Károly. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *r*-tővű igék története. 1941. 1.— P.
62. Hegedűs Lajos. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 0.80 P.
63. Bánhidi Zoltán. A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 1.20 P.
64. Galambos László. A szentírási eredetű személynévek a Váradi Regestrumban. 1942. 1.20 P.
65. Laziczius Gyula. Egy nagy pör felújítása. 1943. 1.— P.
66. Bakó Elemér. A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 2.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4., C épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglevő kiadványokat.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1943-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpenztári csekkszámlájára.

Budapecsten, 1943. április 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Melich-Emlékkönyv.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Szerkesztette Zsirai Miklós. Budapest, 1942. 8°. 524 l. Melich János arcképevel. — Ára 30 pengő, tagjainknak 15 pengő. Megrendelhető Társaságunk pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület).

Nyugtázás

1943. február 16-tól március 31-ig.

Alapítvány: Jánosi József (kieg.) 5 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Horger Antal 8, Horváth János 8, összesen 16 pengő.

Adományok: Magyar Nemzeti Bank 2000, Tomcsányi Móric 7, összesen 2007 pengő.

42.611. — Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Thiering Richárd.)

Magyar Nyelvtudományi Társaság.

I. Tiszteleti tagok:

Balogh Jenő, Budapest (1936.), Hóman Bálint, Budapest (1939.), Kannisto Artúr, Helsinki (1934.), Kettunen Lauri, Budapest (1942.), Mark Gyula, Tartu (1937.), Nielsen Konrád, Oslo (1936.), Toivonen György, Helsinki (1937.).

II. Tisztikar:

Elnök: Szinnyei József, alelnökök: Melich János és Zsirai Miklós, titkár: Laziczius Gyula, szerkesztő: Pais Dezső, jegyző: Lakó György, pénztáros: Sági István, ellenőr: Bárczi Géza.

III. Választmányi tagok:

a) *Fővárosiak*: Eckhardt Sándor, Farkas Gyula, Gáldi László, Gulyás Pál, Horváth János, Juhász Jenő, Kniezsa István, Ligeti Lajos, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnoky Imre, Rásonyi László, Schwartz Elemér, Szidarovszky János, Tamás Lajos, Trócsányi Zoltán, Viszota Gyula, gróf Zichy István, Zolnai Gyula.

b) *Vidékiek*: Bakó Elemér, Csefkó Gyula, Györke József, Horger Antal, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Solymossy Sándor, Szabó T. Attila, Szendrey Zsigmond, Techert József, Vargha Damján, Zolnai Béla.

IV. Számvizsgáló bizottság:

Pais Károly, vitéz Réz Henrik, Sipőtz Pál.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelent füzetek:

- I. 1. Gombocz Zoltán: Nyelvtörténeti módszertan. 1922. 2'50 P.
3. Pápay József: A magyar nyelvhasználat története. 1922. 2'50 P.
4. Pápay József: A finnugor népek és nyelvek ismertetése. 1922. 2'50 P.
5. Gróf Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 1923. 4 P.
6. Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. 1925—1929. 17 P.
7. Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. 1923. 3 P.
8. Viski Károly: Etnikai csoportok, vidékek. 1938. 0'80 P.
10. Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. 1935. 0'80 P.
11. Laziczius Gyula: A magyar nyelvjárások. 1936. 1'20 P.
12. e. Fludorovits Jolán: A magyar nyelv latin jövevényszavai. 1937. 1'20 P.
12. fa. Bárczi Géza: A magyar nyelv francia jövevényszavai. 1938. 1'30 P.
- II. 2. Németh Gyula: A magyar rovásírás. 1934. 1'50 P.
6. Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. 1928—1942. 15 P.
12. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. 1929. 6 P.

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalában (Budapest, V Akadémia-utca 2.).

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1943-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámájára.

Budapesten, 1943. február 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Melich-Emlékkönyv.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Szerkesztette Zsirai Miklós. Budapest, 1942. 8°. 524 l. Melich János arcképével. — Ára 30 pengő, tagjainknak 15 pengő. Megrendelhető Társaságunk pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület).

Értesítés.

A M. Tud. Akadémia nyelvművelő bizottságának *Magyarosan* című folyóiratát a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Nyelv előfizetői a Magyar Nyelv füzeteihez mellékelve ebben az évben is ingyen kapják.

Budapesten, 1943. február 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1943. január 1-től február 15-ig.

Alapítványok: Esterházy hercegi főlevéltár (kieg.) 100, Harsányi Zsolt, Budapest 200, Laziczius Gyula, Budapest (II. r.) 50, Rásonyi László, Kolozsvár (kieg.) 50, Sági István (kieg.) 20, a Víg-színház igazgatósága 200, összesen 620 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Csorna: prem. könyvtár 8, Országos Kaszinó 8, Melich János 8, Zirc: apátsági könyvtár 8, összesen 32 pengő.

Adomány: Haich Károly 2 pengő.

Adományok a Szily-alapra (írói tiszteletdíjakból): Loványi Gyula 6, vitéz Mikesy Sándor 1, összesen 7 pengő.

XXXIX. ÉVF.

1943. JÚNIUS

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

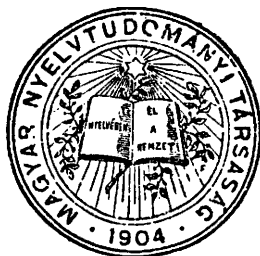
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

366. SZÁM



1943. JÚNIUS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1943

<i>Zsirai Miklós</i> : Kannisto Artúr	169
<i>Györke József</i> : Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.).....	176
<i>Pais Dezső</i> : A tővégi ok, ak, uk ~ ek viszony kérdéséhez	195
<i>Juhász Jenő</i> : A magyar határozók történetéhez	202
<i>Hasan Eren és Pais Dezső</i> : A székely név magyarázatához	205
<i>Pais Károly</i> : Nyújts feléje védő kart... (Adalékok Kölcsey költői nyelv- nek kérdéseihez.)	209
<i>Kelemen József</i> : Tütü	217
<i>Haluszka Margit</i> : Az u és o hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján.....	223
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Czeplédy Károly</i> : Krumpli. — <i>Hasan Eren</i> : Czapás. Vámbéry. — <i>Harsányi Zsolt</i> : Csicskás. — <i>Kniezsa István</i> : Vinnye. — <i>Melich János</i> : Galamó. — <i>Mollay Károly</i> : Puli. — <i>Vitéz Mikesy Sándor</i> : Gyalapár. Mozgakert. — <i>Pais Dezső</i> : Sugatag. — <i>Pais Károly</i> : Influenza. — <i>Rapaics Raymund</i> : Racka. — <i>Szabó T. Attila</i> : Jó bonyó, jó bopó; bonyó, bopó. T'uzoša, Kezešu. — <i>Zolnai Gyula</i> : Bosszankodik, bosszant. Csipke. Egrél? Egyház. Hála. Hám! Bojnyik. Códli. Filozopter. Fufnyos	229
Nyelvművelés. <i>Pais Dezső</i> : Ho-szatt vagy hosszatt?	246
Nyelvtörténeti adatok. <i>Pais Dezső</i> : Bánffy Bernát és Erdély Farkas 1546. évi osztozkodásához. — <i>Zolnai Gyula</i> : Böszörmény. GyöngyD: MV.	249
Népnyelv. <i>Danczi Villebald</i> : Népi növénynevek Kürtről	251
Társasági ügyek. Gyászbeszédek Szinnyei József ravatalánál. — <i>Melich János</i> alelnök megemlékezése Szinnyei Józsefről az 1943. május 4-én tartott választmányi ülésen. — Felolvasó ülésünk	256
Különfélék. <i>Korompay Bertalan</i> : † Szendrey Zsigmond.....	262
Levélszekrény.....	263
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem. — <i>Melich-Emlékkönyv</i> .	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1943-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXXIX. ÉVF.

1943. OKTÓBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

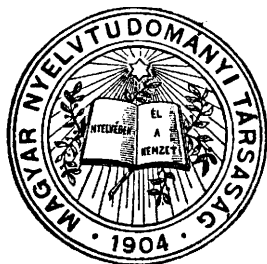
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

367. SZÁM



1943. OKTÓBER

BUDAPEST .

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1943

T A R T A L O M

Lap

<i>Melich János</i> : Családneveinkről.....	265
<i>Bárczi Géza</i> : Magyar őstörténet	281
<i>Szabó Dénes</i> : Öntvény.....	298
<i>Haluszka Margit</i> : Az <i>u</i> és <i>o</i> hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján.....	305
Szó- és szó-lás-magyarázatok. <i>Bárczi Géza</i> : Puli. — <i>Gáldi László</i> : <i>Rengeteg</i> szavunk jelentésfejlődéséhez. — <i>Hasan Eren</i> : Kaydan. — <i>Implom József</i> : Ebicki. — <i>Juhász Jenő</i> : Mind. Csicskás. — <i>Loványi Gyula</i> : Brünn. — <i>Pais Dezső</i> : Rér. — <i>Szabó T. Attila</i> : Borzik. Mureşel, Nádáşel. Poptyer. — <i>Sztripszky Hiador</i> : Erge. — <i>Zolnai Gyula</i> : Harmad. Háspol(y). Hitel. Illetlen. Kiváncsi. Tövis. Paraj. Szépíró. Ölös kút?	314
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : A birtok többségének megjelölése a birtokszón	329
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Magyar növény- és gyógyszervek a XVI. századból	331
Népnyelv. V. <i>Mikesy Sándor</i> : A szabolcsmegyei Gégény határnevei. — <i>Zolnai Gyula</i> : Han	334
Levélszekrény.....	336
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — <i>Melich</i> -Emlékkönyv. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1943-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXXIX. ÉVF.

1943. DECEMBER

5. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

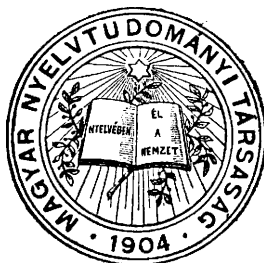
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

368. SZÁM



1943. DECEMBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1943

T A R T A L O M

	Lap
<i>Bárczi Géza</i> : Az 1113. évi zabori oklevél o jelöléséhez	337
<i>Eckhardt Sándor</i> : Révay Péter a magyar őshazáról	341
<i>Pais Dezső</i> : A torok szó rokonságából.....	344
<i>Lakó György</i> : Egy ugor-permi szóegyeztés. (A magyar <i>horol</i> rokonsága)....	349
<i>Hasan Eren</i> : Régibb és újabb török jövevényszavak a magyarban. (Csalán. Gyopár. Kanyaró. Csula. Beslia. Aracsín. Klabodan.)	358
<i>Gáldi László</i> : Sinkay György mezőgazdasági szókészletének magyar elemei ..	363
<i>Tarnóczy Tamás</i> : 'Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez.....'	369
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Csefkó Gyula</i> : Pár kés. — † <i>Gergely Béla</i> : Arat. — <i>Horger Antal</i> : Vita. Garázda. Géderlak, Gidró. Pó. — <i>Loványi Gyula</i> : Több is veszett Mohácánál. Kutyból nem lesz szalonna. — <i>V. Mikesy Sándor</i> : Csicskás. Erd. — <i>Szabó T. Attila</i> : Sutás. György Fona Pataka, Fónakfű. Szivárvány. Vágja, mint Salai a szappant. — <i>Szilágyi László</i> : Öntvény, töltés. — <i>Sztripszky Hádor</i> : Oszvaj. — <i>Tamás Lajos</i> : Oláh randő, rantie. — <i>Zolnai Gyula</i> : Hírlik ...	375
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Magyar növény- és gyógyszervevek a XVI. századból	391
Népnyelv. <i>Loványi Gyula</i> : Jövevényszók a Jászságnak és a Kiskunságnak XVIII. századi nyelvben.....	397
Különfélék. <i>Lakó György</i> : Reguly Antal zirci emlékművének leleplezése	399
Tartalom	404
Szó- és tárgymutató	406
A borítékon : Tudnivalók. — Tájékoztató. — Közgyűlési meghívó. — Értésítés. — Nyugtázás. — Felolvasó ülések.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1944-ben 12 pengő, alapítvány 200 pengő.

TAJÉKOZTATÓ

a tagságról és előfizetésről.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai: a) tiszteletbeliek, b) alapítók, c) rendesek. Tiszteletbeli tagok a választmány javaslatára közgyűlésen választhatók. Alapító és rendes tagok választása a havonként tartott választmányi üléseken történik. *Alapító vagy rendes tag lehet mindenki, akit a magyar nyelv és nyelvtudomány ügye érdekel, s akit a választmány egy tag ajánlatára a Társaság tagjává megválaszt.*

Minden tagnak joga van a felolvasó és közgyűléseken részt venni, szavazni, új tagokat ajánlani. Az alapító tag a Társaság pénztárába egyszerismindenkorra befizetett alapítvány, a rendes tag pedig az évenként fizetett tagdíj fejében tagsági illetményül *Magyar Nyelv* című folyóiratunkat kapja, és a Társaság egyéb kiadványait kedvezményes áron szerezheti meg. *Az alapítvány összege 200 pengő, az évi tagdíj 1944-ben 12 pengő.*

A *Magyar Nyelvet* előfizetők is megrendelhetik 1944-ben évi 12 pengő előfizetésért. Magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók szaktanárak ajánlatára 1944-ben évi 3 pengő kedvezményes előfizetésért kaphatják folyóiratunkat.

A M. Tud. Akadémia nyelvművelő bizottságának *Magyarosan* című folyóiratát tagjaink és előfizetőink a Magyar Nyelv füzeihez mellékelve ingyen kapják.

A tagdíj, előfizetés beküldhető a Magyar Nyelvtudományi Társaság címére (Budapest, VIII., Múzeum-körút 4. C épület) postautalványon vagy a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámhája útján.

Társaságunk tagjait bizálommal kérjük, szíveskedjenek a magyar nyelv tudományos kutatását és gyakorlati művelését szolgáló Magyar Nyelvtudományi Társaságot új tagok és új előfizetők ajánlásával támogatni.

Budapest, 1943. december 15-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

XLII. évi rendes közgyűlését

1944. február 8-án, kedden d. u. 5 órakor a M. Tud. Akadémia heti üléstermében tartja. Az elnökség a Társaság tagjait a közgyűlésre ezennel meghívja.

Tárgysorozat:

Zsirai Miklós: Szinnyi József emlékezete.

Titkári jelentés a Társaság 1943. évi működéséről.

Az 1943. évi Szily-jutalom és Szinnyi-érem adományozása.

Pénztári jelentés 1943-ról. — Költségvetés 1944-re.

Elnök, titkár, választmányi tagok és számvizsgálók választása.

Esetleges indítványok.*

* Az alapszabályok értelmében a közgyűlés elé terjesztendő mindennemű indítványt a közgyűlés előtt legalább két héttel a titkár útján a választmánynak be kell jelenteni. Ha az indítványokat a választmánynak nem jelentették be, tárgyalásuk a legközelebbi közgyűlés napirendjére marad.

Értesítés.

Az évdíj 1944-ben 12 pengő lesz.

Társaságunk választmánya a nyomdai árak emelkedése miatt javasolni fogja a közgyűlésnek az 1944. évi tagdíjnak és az előfizetésnek 12 pengőre emelését.

Tagjainkat, előfizetőinket bizalommal kérjük, támogassák tovább is nyelvünk tudományos kutatását és gyakorlati művelését szolgáló folyóiratunkat.

Budapest, 1943. december 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1943. október 1-től december 15-ig.

Alapítványok: Brüll Emánuel, Kolozsvár (kieg.) 250, Laziczius Gyula, Budapest (III. és IV. r.) 100, Sági István, Budapest (kieg.) 20, Szabó T. Attila, Kolozsvár (kieg.) 15, összesen 385 pengő.

Adomány: Magyar Általános Hitelbank 1000 pengő.

Adományok a Szily-alapra (írói tiszteletdíjakból): Loványi Gyula 3, Melich János 10, összesen 13 pengő.

Felolvasó ülések. Társaságunk felolvasó ülései 1944-ben a következő napokon lesznek: január 11-én, február 8-án (közgyűlés), március 14-én, április 11-én, május 9-én, június 13-án, október 10-én, november 14-én és december 12-én.

A felolvasások helye: a M. Tud. Akadémia heti ülésterme, kezdete: d. u. 5 órakor. Az ülések nyilvánosak, s azokon tagjainkat, előfizetőinket és az érdeklődő közönséget szívesen látjuk.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Loránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személyneveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Ómagyar Máriasisralom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csűry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinnyi József. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Kniesz István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.— P.
28. Csélikó Gyula. Szállógék, szólásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmas János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Laziezius Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégibb ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csűry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 0.80 P.
44. Vértess O. András. Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 0.80 P.
45. Őrhegyi Emilia. Turóc megye helynevei. 1939. 1.20 P.
46. Csűry Bálint. A szamosháti nyelvjárás felső nyelvallású magánhangzóinak története. 1939. 0.40 P.
47. Szepesy Gyula. Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 1.— P.
48. Danczy Villebald. A kürti nyelvjárás hangtana. 1939. 1.20 P.
49. Zsinka István. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 0.80 P.
50. Pais Dezső. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 2.— P.
51. Melich János. Brünn nevérol. 1940. 0.60 P.
52. Melich János. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 0.80 P.
53. Mikesy Sándor. Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 0.80 P.
54. Csűry Bálint és Kovács István. Adalékok a magyar népnyelv *e—t*-féle hangjaihoz. 1940. 0.80 P.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti. Adalékok a magyar és finn nyelv *i—t*, *u—ü*, *u—ü* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 0.40 P.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

56. Szabó T. Attila. Csűry Bálint emlékezete. 1941. 0.40 P.
57. Nagy J. Béla. Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 0.40 P.
58. Gácsér Imre. Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 0.80 P.
59. Terestyéni Cz. Ferenc. Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 1.60 P.
60. H. Németh Gyula. Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 2.— P.
61. Horváth Károly. Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *r*-tővű igék története. 1941. 1.— P.
62. Hegedűs Lajos. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 0.80 P.
63. Bánhidi Zoltán. A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 1.20 P.
64. Galambos László. A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. 1942. 1.20 P.
65. Laziczius Gyula. Egy nagy pör felújítása. 1943. 1.— P.
66. Bakó Elemér. A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 2.— P.
67. Györke József. Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 2.— P.
68. Haluszka Margit. Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 2.— P.
69. Deme László. A hangátvetés a magyarban. 1943. 2.— P.

II.

Melich János. A két legrégibb magyarnyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
 Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 3.— P.
 Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 10.— P.
 Csűry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 25.— P.
Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglévő kiadványokat.

Melich-Emlékkönyv.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent:
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Szerkesztette Zsirai Miklós. Budapest, 1942. 8°. 524 l. Melich János arcképével. — Ára 30 pengő, tagjainknak 15 pengő. Megrendelhető Társaságunk pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület).

Nyugtázás

1943. április 1-től szeptember 30-ig.

Alapítványok: Balogh István, Nagyálló (új alapítv.) 200, Budapest Székesfőv. Közlekedési Rt. (kieg.) 500, Jánosi József, Veszprém (kieg.) 7, Sági István, Budapest (kieg.) 10, Szabó T. Attila, Kolozsvár (kieg.) 30, Viszota Gyula, Budapest (kieg.) 10, összesen 757 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Horváth János, Budapest 8, Simon György, Veszprém 8, összesen 16 pengő.

Adományok: Pesti Hazai Első Takarékpénztár 100, Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete 200, összesen 300 pengő.

Adomány a Szily-alapra: Loványi Gyula (írói tiszteletdíj) 16 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYA

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Loránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személyneveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszerkezete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Ómagyar Máriasíralom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinnyei József. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Knieszsa István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1 — P.
28. Cselkó Gyula. Szállógigék, szólásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmos János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Laziczus Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégibb ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csúry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 0.80 P.
44. Vértess O. András. Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 0.80 P.
45. Űrhegyi Emilia. Turóc megye helynevei. 1939. 1.20 P.
46. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzóinak története. 1939. 0.40 P.
47. Szepesy Gyula. Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 1.— P.
48. Dancoz Vilebald. A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 1.20 P.
49. Zsinka István. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 0.80 P.
50. Pais Dezső. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 2.— P.
51. Melich János. Brünn nevéről. 1940. 0.60 P.
52. Melich János. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 0.80 P.
53. Mikešy Sándor. Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 0.80 P.
54. Csúry Bálint és Kovács István. Adalékok a magyar népnyelv *e*—*é*-féle hangjaihoz. 1940. 0.80 P.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti. Adalékok a magyar és finn nyelv *i*—*i*, *u*—*u*, *ü*—*ü* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 0.40 P.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

56. Szabó T. Attila. Csűry Bálint emlékezete. 1941. 0.40 P.
57. Nagy J. Béla. Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 0.40 P.
58. Gácsér Imre. Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 0.80 P.
59. Terestyéni Cz. Ferenc. Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 1.60 P.
60. H. Németh Gyula. Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 2.— P.
61. Horváth Károly. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *r*-tővű igék története. 1941. 1.— P.
62. Hegedűs Lajos. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 0.80 P.
63. Bánhidi Zoltán. A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 1.20 P.
64. Galambos László. A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban. 1942. 1.20 P.
65. Laziczius Gyula. Egy nagy pör felújítása. 1943. 1.— P.
66. Bakó Elemér. A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 2.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4., C épület). Társaságunk tagjainak féldron adjuk a meglevő kiadványokat.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1943-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület) vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámlájára.

Budapesten, 1943. június 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Melich-Emlékkönyv.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Szerkesztette Zsirai Miklós. Budapest, 1942. 8°. 524 l. Melich János arcképével. — Ára 30 pengő, tagjainknak 15 pengő. Megrendelhető Társaságunk pénztáránál (Budapest, VIII. Múzeum-körút 4. C épület).

42.917. — Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Thiering Richárd.)